सत्सिद्धान्तमार्तण्ड

सत्सिद्धान्तमार्तण्डे [1]प्रश्नोत्तरसङ्क्षेपः ।

मङ्गलम्

श्रीमद्बालमुकुन्दमिन्दुवदनं वृन्दावनानन्दिनं
वन्दे सुन्दरमेकमेव न परान्निन्दामि वृन्दारकान् ।
वर्तन्तामचिरन्तनादिविषदोऽनन्ता अनन्तातले
मन्तुं ते गणयन्तु माऽयमितरान्मूर्धा न नन्तुं क्षमः ॥

उद्दामदानवमदाऽनवदानदुःख्य-
द्भूभारहारणविहारकृतावतारः ।
निष्पक्षभक्तपरिरक्षणदत्तदीक्ष-
चक्रायुधोऽवतु चिरान्मथुराधिपोऽस्मान् ॥

सर्वाम्नायमयेन येन वहतान्तःपुण्डरीकेक्षणं
हृत्पद्मानि विकासितानि सुपथा व्यक्तीकृता हर्षिताः ।
हंसालोचनरोधिनः प्रमथिता वादाः प्रमादावहा
गोभिः कर्म सतां प्रवर्तितमसौ श्रीवल्लभाऽर्कोऽवतात् ॥

सुरसार्थसेवनीयं श्रुत्युचितगुणं परप्रभावलयम् ।
सद्ब्रह्मसूत्रकलितं स्वाचार्याणां वपुर्वचश्च भजे ॥ ४ ॥

सदालिसेवितौ वन्दे परागमहितौ मृदू ।
अरविन्दरुचां चोरौ चरणौ विठ्ठलेशितुः ॥ ५ ॥

भूमिका

अथाऽस्ति भारतेऽस्मिन्वर्षे प्राच्योपान्तप्रान्तेषु ढुण्ढारो नाम विषयविशेषः । तस्मिंश्चाऽस्ति श्रीमद्रामचन्द्रकुलोद्भवतया पारम्परिकात्यन्तवैष्णवैरुपासनानिर्भरवशात् सर्वत्र सत्कार्येषु जानकीजानिं पुरस्कुर्वद्भिः सकलकलानिधितया सार्थकितराजभावैर्नृपालैः पाल्यमानं जयपुरं नाम नगरम् । तच्चेदानीं प्रशास्ति परमधर्मधुरीणो राजराजपदभाग्रामसिंहो नाम । तस्य च निकटे अस्ति कश्चिल्लक्ष्मणगिरिर्नाम शैवलक्ष्मणाऽन्वितो दण्डीति व्यपदिश्यमानः स्ववचसालं कलहंसतामुद्भाव्य प्रजाः सकलकलाः कुर्वन् जनविशेषः । यो हि—

---

[1] सम्पूर्णग्रन्थावलोकनश्रमपरिहाय, केवलजिज्ञासूनां सुकोमलमतीनां बोधायायं सङ्क्षेपोऽत्र समुपन्यस्तः ।

कालानुकूलं कलयन् किलाऽविल-
म्बलान्नृपालस्य मनोऽतिनिर्मलम् ।
सदा नवश्रीसहितश्च शैशवा-
द्रमेशमार्गेष्वधिकारितां गतः ॥ ६ ॥

तेनाऽधुनाऽमन्दनृपाश्रयात्तुन्दिलमदेन स्वच्छन्दतया स्वेच्छामात्रमूलांश्चतुःषष्टिप्रश्नान्विधाय वसुधावलये सर्वत्र तत्पत्रकं चतुरोऽपि प्रधानवैष्णवसाम्प्रदायिकान्प्रति प्रेषितमिति किम्वदन्ती चिरेणं सञ्चरन्ती उत्तराशाभरणमितो भवितेतीव वैश्रवणोपकण्ठमाससादेहमोहमयीपुरवास्तव्यानां समग्रोदग्रगुणस्तव्यानां श्रीमदाचार्यवंशमौक्तिकानां गोस्वामिनाम् । तेषु च—

श्रीवल्लभाचार्यकुलप्रदीपः
समस्तदुर्वादतमःप्रमाथी ।
सुवर्णसत्पात्रकृताऽऽश्रयो यो-
ऽक्षयिष्णुसत्स्नेहरसेन पूर्णः ॥ ७ ॥

प्रज्वाल्य दारिद्र्यदशाममीषां
प्रकाशमानः स्वकरप्रभावात् ।
विवेकहेतुः सदसत्पथानां
श्रीजीवनाख्यो जयति प्रधानः ॥ ८ ॥

वेदान्तसाहित्यमुखाः सुविद्याः
श्रिया समं यत्र कृताधिवासाः ।
सापत्न्यभावादिव दर्शयन्ति
प्रतिक्षणं स्वस्वगुणातिरेकम् ॥ ९ ॥

सर्वदैव गुरोः कर्तुर्नित्यं सुरसभावनम् ।
जीवस्य जीवनस्याऽपि गतो भेदः परस्परम् ॥ १० ॥

अथ स्फुरद्व्याकृतिलब्धकीर्ते-
र्नव्याकृतिः श्लाघ्यतमाऽस्ति यस्य ।
परः स वेदान्तवनीमृगेन्द्रः
श्रीगोकुलाधीश इति प्रसिद्धः ॥ ११ ॥

तथाऽपरः श्रीयदुनाथनामा
सदीक्षितो दुर्जनशिक्षणेषु ।

प्रश्नोत्तरसङ्क्षेपः ।

पात्रं य एकं परमं मतीना-
मन्येऽप्यनन्येश्वरभक्तिमन्तः ॥ १२ ॥
ते च सर्वेऽपि—
तदा तदाकर्ण्य जनाननागतं
कुतश्चिदानाय्य तदत्र पत्रकम् ।
श्रीजीवनेशोपवने समुत्सुकाः
समेतमेतन्मिलिता व्यलोकयन् ॥ १३ ॥
ततश्च—

निरीक्ष्यासङ्गततरान् प्रश्नांस्ते नितरामिमान् ।
पराहतोत्तरौत्सुक्याः क्षणमेकं व्यमर्शयन् ॥ १४ ॥
पदवाक्यप्रमाणज्ञ आचार्यो जीवनाभिधः ।
समाज्ञापयतिस्मेदं स मां तावत्पुरःस्थितम् ॥ १५ ॥
विचित्रसंस्कृताः प्रश्ना विचित्रार्था इमे यतः ।
विचार्यमाणा आचार्यमुखादर्हन्ति नोत्तरम् ॥ १६ ॥
वेतण्डमण्डलीगण्डकण्डूपाण्डित्यखण्डिनः ।
निपतन्ति नखा नैव हरिणां गिरिकागणे ॥ १७ ॥
तस्मादस्माकमाज्ञातस्त्वमेषां नातिविस्तरात् ।
वितरोत्तरमाम्नायादिप्रमाणैः प्रपूरितम् ॥ १८ ॥
प्रायः सर्वं सुबोधार्थं नात्यन्तं तर्ककर्कशम् ।
अन्वमोदन्त ते सन्त इमां श्रीजीवनोदितिम् ॥ १९ ॥
अथो गुणवतीमेतां हेतुमामोदसम्पदाम् ।
सुमनोनन्दितां मूर्ध्ना मालामिव वहन्नहम् ॥ २० ॥
विद्वन्मणेर्घनश्यामात्स्वतातात्लब्धशास्त्रदृक् ।
गोवर्धनाभिधो लेखं यथामति समारभे ॥ २१ ॥
सत्पक्षपातिनो हंसा नूनं नालीकवल्लभाः ।
गुणं गृह्णत मा दोषं नीरक्षीरविवेकिनः ॥ २२ ॥

इति भूमिका । पृष्ठे ३

परिभाषा

अष्टौ प्राधान्यतः प्रश्नाः कृतास्तत्राऽप्यवान्तराः ।
अष्टाष्टं प्रत्येकमित्थं चतुःषष्टिरिहोदिताः ॥ २३ ॥
सर्वांस्तान् क्रमशः प्रश्नान् सङ्ख्यानिर्देशपूर्वकम् ।
विलिख्यैकैकशस्तेषामत्रोत्तरमुदीर्यते ॥ २४ ॥

सङ्क्षिप्योत्तरसारार्थः कथ्यते कारिकात्मना ।
पूर्वं पुनः स एवार्थः सप्रमाणं प्रपञ्च्यते ॥ २५ ॥
अन्तेऽतीतार्थनिष्कर्षः पद्यैः सर्वत्र दृश्यते ।
सर्वेषूत्तरभागेषु प्रायेणाऽयं क्रमोऽत्र मे ॥ २६ ॥
क्वचित्प्रासङ्गिकोऽत्रार्थोऽनापृष्टोऽपि निरूपितः ।
स्वसिद्धान्तोपकाराय भाविप्रश्नापनुत्तये ॥ २७ ॥

इति परिभाषा । पृष्ठे ३

स्वकामितम्—

किञ्चित्सविस्तरमिदं विफलं किल स्या-
दित्थं विधाय सहसैव धियं न हेयम् ।
सन्तः परश्रमनिरर्थकताजिहीर्षा-
वन्तः कृपालव इहाऽस्ति ममार्थनेयम् ॥ २८ ॥
किन्त्वेकवारमखिलं खलु नेत्रपात्रं
कार्यं विचार्यमथ योऽत्र गुणश्च दोषः ।
व्यक्तीभविष्यति स दर्पणमर्पणीयं
किं पाणिकङ्कणपरीक्षणकामनायाम् ॥ २९ ॥

पृष्ठे ३–४

प्रश्नः	उत्तरम्
अथात्राष्टसु प्रधानप्रश्नेष्वाद्यः प्रश्नः (१) भवत्सम्प्रदायः कः तत्र सम्प्रदायशब्दस्य कोऽर्थः ?	अथ श्रीहरिदासैर्यद्ब्रह्मरुद्रादिभिः सुरैः । पुरा प्रादुष्कृतं वेदाद्भेदाभेदादिभेदतः ॥ १ ॥ सम्यक् परम्पराप्राप्तं हरिमन्त्रादिकर्मकम् । सर्वप्रकर्षवद्दानं सम्प्रदाय इहोच्यते ॥ २ ॥ पृष्ठे ३–४ तस्मात्— सम्यक् प्रकृष्टं दानं स मन्त्रादेः श्रुतिमूलकम् । इत्यर्थः सम्प्रदायेति शब्दस्योक्तः पुरातनैः ॥ १ ॥
कति भेदाः (१)	पृष्ठे ९ किमयं सम्प्रदायत्वव्याप्यविभाजकतावच्छेदकधर्मविशिष्टविशेष्यकसङ्ख्याप्रकारकः प्रश्नः, आहोस्विद्वैष्णवसम्प्रदायत्वव्याप्यविभाजकतावच्छेदकधर्मवद्विशेष्यकसङ्ख्याप्रकारकः ? तत्राद्ये, वैष्णवहैरण्यगर्भशैवप्रभृतयोऽनन्ता एव, ते शास्त्रे लोके च तत्र तत्र प्रसिद्धाः ।

प्रश्नोत्तरसङ्क्षेपः ।

अथ द्वितीयश्चेदुच्यते—

चतुर्भुजभुजच्छायाव्यवसायात्सुनिर्भयाः ।
सम्प्रदायास्तु चत्वारो महामायाभयापहाः ॥ १ ॥
रुद्रेण भगवत्पत्न्या ब्रह्मणा सनकादिभिः ।
एतैश्चतुर्भिराचार्यैर्जगदुद्धारकारणैः ॥ २ ॥
समुद्रशायिनः स्वान्तःशायितातिदयाम्बुधेः ।
प्रभोः सकाशात् सम्प्राप्य प्रकाशं गमिताः पुरा ॥ ३ ॥
द्वापरान्ते हरीच्छातो मतैः कापालिकादिभिः ।
बौद्धैश्चाब्रह्मवादैश्च देवैस्ते शिथिलीकृताः ॥ ४ ॥
श्रीविष्णुस्वामिभी रामानुजैर्माध्वाभिधैस्तदा ।
निम्बार्कैश्चावतीर्णैस्ते भूय एव समर्थिताः ॥ ५ ॥
एते प्राधान्यतः प्रोक्ता अन्ये तदुपजीविनः ।
प्रकाशानन्दमुख्यास्त्वनन्ताः सन्तो जयन्ति ते ॥ ६ ॥

तस्मात्,

“सत्सम्प्रदायस्य भिदाः प्रसिद्धा-
श्चतस्र एताश्चतुरब्धिकाञ्च्याम् ।
दातुं समर्थाश्चतुरः पुमर्थान्
यासु प्रमाणं श्रुतयश्चतस्रः” ॥ १ ॥

पृष्ठे ९–१०

कस्मै प्रयोजनाय ? (२)

ब्रह्मज्ञानश्रवणतः सर्वकर्मसमृद्धता ।
अन्ते मुक्तिर्हरेर्भक्तिः फलसाधनरूपिणी ॥ १ ॥
अनन्यसाध्यं मोक्षस्य द्वारमेकं गतार्गलम् ।
यत्तस्य वैष्णवत्वस्योद्भवो मन्त्रोपदेशतः ॥ २ ॥
आचार्यशासनाद्वेदसर्वधर्मानुपप्लवः ।
ततश्च जगतो रक्षा समग्रस्य स्वधर्मतः ॥ ३ ॥
एवमादीनि मुख्यानि सम्प्रदायकृतौ हरेः ।
प्रयोजनानि दृश्यन्ते गौणानि तु सहस्रशः ॥ ४ ॥

पृष्ठे १२

प्रयोजनान्यनन्तानि तत्सन्तानं कियन्मया ।
सर्वसत्फलसन्तानसम्प्रदायस्य वर्ण्यताम् ॥ १ ॥

विद्विषां रोषपोषार्थं तोषार्थं विदुषां सताम् ।
अज्ञमोहप्रमोषार्थं तथाप्युक्तानि कानिचित् ॥ २ ॥

पृष्ठे ४४

केन केन वैलक्षण्येन सम्मताः ?

इह जिज्ञासाबोधकः किंशब्दो वैलक्षण्ये सामानाधिकरण्येनान्वेति । वैलक्षण्यं त्वसाधारणो धर्मः । प्रयोजकत्वं च तृतीयार्थः । तत्र प्रकृत्यर्थस्याधेयतासम्बन्धेनान्वयः । प्रत्ययार्थप्रयोजकत्वस्य तु सम्मतां इत्येकदेशसम्मतौ निरूपकतासम्बधेनान्वयः । सम्मतिश्चात्र तत्तत्सम्प्रदायानुयोगिकपरस्परप्रतियोगिकभेदप्रकारिकाभिप्रेता स्यादिति प्रकरणानुरोधादवगम्यते । तथा च पूर्ववाक्ये भेदशब्दोपात्ततत्तत्सम्प्रदायविशेषविषयकताद्दशसम्मतिप्रयोजका साधारणधर्मविषयिणी बुभुत्सा अनुयोजिकात्मसमवेतेति ज्ञायते ॥

वैलक्षण्यं बहुविधं सम्प्रदायेषु वर्तते ।
आचारेषु च चिह्नेषु साधनेषु फलेषु च ॥ १ ॥
भक्त्यादीनां प्रकारेषु सिद्धान्तेषु च विस्तरात् ।
तद्यथा तुलसीकाष्ठघटितां मालिकां गले ॥ २ ॥
दधत्येके सदा देव पूजाद्यवसरेऽपरे ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रे च मुद्रादौ सेवादिषु हरेस्तथा ॥ ३ ॥
प्रकारभेदा बहवस्तत्तद्ग्रन्थेषु दर्शिताः ।
शुद्धाद्वैतं तथा द्वैतं विशिष्टाद्वैतमप्यथ ॥ ४ ॥
द्वैताऽद्वैतं चेति भेदा अपि वेदादिनिर्णयात् ।
विलक्षणत्वमन्योन्यमेवं ग्रन्थेषु विस्तरात् ॥ ५ ॥
तेषु तेषु विनिर्णीतमनन्ताः सन्ति ते भुवि ।
अत्यन्तविस्तरभयात्तत्सर्वमिह सर्वथा ॥ ६ ॥
वक्तुं न शक्यते स्याच्चेज्जिज्ञासा ते समुत्कटा ।
तत्तद्ग्रन्थान् समभ्यस्य तत्तदाचार्यसन्निधौ ॥ ७ ॥
कृत्वोपसृतिं तत्सर्वं वैलक्षण्यं विबुध्यताम् ।
जीवा नानाप्रकृतयः सात्त्विकादिविभेदतः ॥ ८ ॥
सर्वेषामुद्धृतिस्तेषां तत्तद्योग्योपदेशतः ।
कर्तव्या सम्प्रदायैरित्यन्योन्यमविरोधिता ॥ ९ ॥

पृष्ठे ४६

प्रश्नोत्तरसङ्क्षेपः ।

भेदेषु भवत्सम्मतिर्न वा ?

वेदशास्त्राविरुद्धेषु भेदेष्वस्त्येव सम्मतिः ।
न कस्याप्यास्तिकस्य स्यात्तद्विरुद्धेषु सम्मतिः ॥
खेदारण्यस्य लोकानां ये दावाग्नय उत्थिताः ।
वेदादिमूलका मार्गभेदास्तेष्वस्ति सम्मतिः ॥ १ ॥

पृष्ठे ४८

सम्मतिश्चेत्तदाचरणं कुतो न ?

वेदानुसारिभेदेषु प्रोक्तोऽभ्युपगमस्तु नः ।
तथापि न स्वधर्मातिरिक्ताचरणमिष्यते ॥ १ ॥
कृतेर्विधिनिषेधाभ्यां शास्त्रे स्वेतरधर्मयोः ।
तथास्तिकानां सर्वेषां भिन्नेष्वपि परस्परम् ॥ २ ॥
तत्तच्छाखीयपाठेषु तत्तत्सूत्रोक्तकर्मसु ।
सत्त्वेऽपि सम्मतेः पूर्वं स्वशाखाध्ययनं मतम् ॥ ३ ॥
सदैवाचरणं चापि स्वस्वशाखीयकर्मणाम् ।
स्वकीयमेवाचरणं तथास्ते सम्प्रदायिनाम् ॥ ४ ॥
एवं सम्मतिसत्त्वेऽपि नान्यधर्मकृतिः क्वचित् ।
प्राप्यतेऽतोऽत्ययुक्तोऽपि ह्येवं प्रश्नस्तु चातुरी ॥ ५ ॥

पृष्ठे ४८

अथावान्तरषष्ठप्रश्नरूपं द्वितीयं वाक्यम् । असम्मतिश्चेत्कुतोऽङ्गीक्रियते ? ॥ ६ ॥

"सम्मतिर्वैदिकेषूक्ता ततोऽयं सर्वथा वृथा ।
हेतुपर्यनुयोगोऽथावैदिकेष्वस्त्यसम्मतिः ॥ १ ॥
तत्र चेत्पृच्छ्यते हेतुः सविकल्पद्वयोत्तरे ।
वेदशास्त्रविरोधाख्यः पूर्वमेवोदितो मया" ॥
तस्मान्नायं प्रश्नः पुनरुत्तरमर्हतीति श्रीः ॥
मार्गकुले किल कलया
कलहाकुलतां तु कलयितुं प्रश्नः ।
रचितोऽनुचितोऽन्योन्यं
कलहायेरन् वृथा कथं सन्तः ॥ १ ॥

पृष्ठे ४८

किं वर्णनिष्ठः ॥ ६ ॥

"इह किमिति पृथक्पदात् सम्प्रदायस्य वर्णनिष्ठत्वमस्ति न वेत्येव जिज्ञासितमाहोस्वित् कस्मिन् वर्णे निष्ठा यस्येति समस्तपदाज्जिज्ञासाबोधककिंशब्दस्य वर्णे सामानाधिकरण्येनान्वयात्, सम्प्रदायाधिकृतो वर्णविशेषः ?" ॥

तत्राद्ये, वर्णविशिष्टेषु मनुष्येषु सम्प्रदायप्रवृत्तेः प्रत्यक्षसिद्धत्वेन संशयघटकस्याभावकोटेरनुदयेन प्रथमकोटेरेव विवादानध्यासिततया संशयस्यैवानुदयात्तस्यैकधर्मिकविरुद्धकोटिद्वयावगाहिज्ञानरूपत्वात् व्यर्थः प्रश्नः ॥

अथ किमाश्रमनिष्ठ इत्यग्रिमवाक्यानुरोधाज्ज्ञायते धर्मा हि द्विविधा एव, वर्णधर्मा आश्रमधर्माश्चेति भेदादिति प्रष्टुर्मतम् ॥ तत्र भगवन्मन्त्रग्रहणतत्सेवादीनां सम्प्रदायधर्माणां वर्णधर्मत्वमाश्रमधर्मत्वं वेत्येव विचिकित्सितं तस्येति ॥ तत्राप्युच्यते—

न हि धर्माणामुक्तरीतिकद्वैविध्यमेव शास्त्रसम्मतम् ॥ तदतिरिक्तानामपि जातिधर्मकुलधर्मदेशधर्मादीनां तत्र तत्र निरूपणात् ॥ "किञ्च वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषत" इत्यत्र धर्माणां षड्विधत्वं विज्ञानेश्वरेणोक्तम्, तद्यथा—"वर्णधर्मः, आश्रमधर्मः, वर्णाश्रमधर्मः, गुणधर्मः, निमित्तधर्मः, साधारणधर्मश्चेति" ॥

तत्र सम्प्रदायधर्माणां साधारणधर्मत्वम्, सम्प्रदायसम्मततुलसीकाष्ठमालाद्याचाराणां प्रायेण सर्ववर्णेष्वविशिष्टत्वात् ॥ विज्ञानेश्वरेणाप्यहिंसाशौचाचारादीनां साधारणधर्मत्वं विलिख्य तेषामाचार्यकरणपूर्वकत्वकथनात् । इदञ्चाचार्यकरणं साम्प्रदायिकगुरूपसर्पणरूपमेव ॥ उपनयनकालिकस्य तस्य स्त्रीशूद्रादिष्वसम्भवेन साधारणधर्मत्वाभावात् ॥ तथा बाह्यान्तरभेदेन द्विविधमपि शौचं सम्प्रदायैकलभ्यमित्युपपादितं प्राक् ॥

पृष्ठे ५४

"एवं स्वधर्मशिक्षायै भगवद्भक्तिसिद्धये ।
स्वाधिकारानुसारेण ब्रह्मज्ञानाय मुक्तये ॥
तन्मूलभूतभगवन्मन्त्रसङ्ग्रहणाय च ।
चतुर्णामपि वर्णानां सम्प्रदायोपसेवनम् ॥
अतो हरेः सम्प्रदायभुजच्छायाविनिर्भयाः ।
महर्षिभिः सर्ववर्णनिष्ठाः शास्त्रेषु वर्णिताः" ॥

पृष्ठे ६४

अथास्य षष्ठप्रश्ननिवेशितस्य किंवर्णनिष्ठ इति वाक्यस्य शाखाभूतमेव वाक्यं स्वतन्त्रतयाऽवान्तरसप्तमप्रश्नत्वेन लिखितं तद्यथा—

वर्णनिष्ठश्चेत्सम्प्रदायपूर्वको वर्णो वर्णपूर्वकः सम्प्रदायो वा ? ।

किमत्र पूर्वत्वं नाम अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववृत्तित्वं पूर्वकालिकत्वमात्रं वा तत्राद्यश्चेत् सम्प्रदायानां "वेदान्तकृद्वेदविदेव चाह"मित्यादिस्मृतिभिर्भगवत्कर्तृकत्वप्रतिपादनेन वर्णानामपि "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः" इति "मुखबाहूरुपज्जाना"मित्यादिश्रुतिस्मृतिभिस्तथात्वप्रतिपादनेन चोभयोरपि सृष्ट्यारम्भे परमेश्वरकर्तृकत्वनिश्चयाद्वर्णसम्प्रदाययोरन्यतरस्यान्यतरकारणकत्वशङ्कायाः किञ्चिज्ज्ञबालकबुद्धावप्यनुदयेन एवाऽयुक्ततरः ॥ अथ च यदि सर्ववर्णानामप्यावश्यको वैष्णवसम्प्रदायस्तर्हि सम्प्रदायग्रहणादेव तेषां तत्तद्वर्णवैशिष्ट्यसिद्धिरुत प्रथमतस्तद्वर्णविशिष्टानामेव सम्प्रदायग्रहणमभिप्रेयत इत्येव तव विचिकित्सितं स्यात् । तदा तु एतत्समानयोगक्षेमोऽसावपि प्रश्नो भवन्तं प्रति कुतो न प्रसरेत् ? ॥ द्विजमात्राधिकारकस्य गायत्रीमन्त्रस्योपदेशादेव द्विजत्वसिद्धिं स्वीकुर्वतां सर्वशिष्टानां मते गायत्र्युपदेशपूर्वकं द्विजत्वं द्विजत्वपूर्वकस्तदुपदेशो वेति ॥ तथा सर्वेष्वपि वर्णेषु प्रसह्य भस्मरुद्राक्षधारणादिशिवदीक्षाचिह्नाग्रहं कुर्वतो भवतोऽपि मते तद्धारणपूर्वको वर्णो वर्णपूर्वकं तद्धारणं वेति च ॥ अतः, स्वयं प्रदेयेनैतादृशप्रश्नानामुत्तरेणैव प्रकृतेऽपि सन्तुष्यतां समानयोगक्षेमत्वादित्यलम् । अनेनैव द्वितीयपक्षोऽपि दत्तोत्तरः । नित्यत्वाप्रतिद्रुहिणं प्रतिकल्पं चावर्तमानानामुभयेषामपि सृष्टिकाल एव भगवता प्रकटितत्वेन समकालिकत्वसिद्ध्याऽन्यतरस्मिन् पूर्वकालिकत्वकथनस्य गगनकुसुमसगन्धसगन्धत्वात् ॥ अतो न वर्णानां सम्प्रदायपूर्वकत्वं, नापि सम्प्रदायस्य तत्पूर्वकत्वं वेति भाव्यम् ॥

पृष्ठे ६५

अथ स्वतन्त्रप्रश्नकल्पमपीदं वाक्यमस्य सप्तमप्रश्नस्यैव कुक्षिनिवेशितमुपलभ्यते, तद्यथा—

आश्रमा ब्रह्मचर्यादयः, तन्निष्ठत्वं च सम्प्रदायस्य तदधिकारकत्वम् । किंपदात्तद्विषयिणी जिज्ञासा प्रष्टुरात्मसमवेताऽस्तीति ज्ञायते तत्र ॥

किमाश्रमनिष्ठः ? ।

अथ पूर्ववदत्राऽपि किमिति बुभुत्साबोधकं पृथक्पदमाश्रित्य सम्प्रदायोपलक्षिततद्धर्माणामाश्रमधर्मत्वमस्ति ? न वेत्येवं जिज्ञासितमाहोस्वित्कस्मिन्नाश्रमे निष्ठा यस्येति समासमाश्रित्य सम्प्रदायाधिकृताश्रमविशेषः ? तत्राद्यपक्षस्य किं वर्णनिष्ठ इति प्रश्नाद्यकल्पसमानयोगक्षेमत्वात्तदुत्तरेणैव दत्तोत्तरत्वात् ॥ द्वितीयश्चेत् प्रथमकल्पोत्तरे साधारणधर्मत्वकथनेनैव प्राप्तप्रतिवचनः । अथाऽप्युच्यते—

"हरेर्मन्त्रग्रहस्तस्य पूजनं वेदचिन्तनम् ।
एकपक्षावलम्बेनातृष्णाशमदमादिकम् ॥
ब्रह्मज्ञानं ततो मुक्तिः कृष्णभक्तिः सुनिर्मला ।
सर्वेष्वप्याश्रमेष्वस्तीत्यखिलाश्रमनिष्ठता ॥
बोधिता सम्प्रदायानां तत्र तत्र महर्षिभिः ।
स्पष्टा सा बुध्यते सर्वैः सच्छास्त्रश्रंमहर्षिभिः" इति ।

पृष्ठे ६६

"एवं सत्सम्प्रदायानां वैष्णवानामिहोदितः ।
सर्वाश्रमेषूपयोगोऽत्यावश्यकतया मया" ॥

पृष्ठे ९६

अथ स्वतन्त्रप्रश्नकल्पस्यापि अनुयोजकेन सप्तमप्रश्नकुक्षावेव प्रसह्य निक्षिप्तस्य "किमाश्रमनिष्ठ" इति वाक्यस्यावान्तरार्थविषयकमपि वाक्यं स्वातन्त्र्येणावान्तराष्टमप्रश्नतयोल्लिखितम्, तद्यथा—

आश्रमनिष्ठश्चेत्तदा सम्प्रदायपूर्वक आश्रम

आश्रमपूर्वकः सम्प्रदायो वा ?

अत्रापि पूर्वत्वं नाम कारणत्वं विवक्ष्यत आहोस्वित् पूर्वकालिकत्वमात्रम् ? नाद्यः । उक्तवक्ष्यमाणैः, "वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्", "वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे" इत्यादिभिर्गीतामनुस्मृत्यादिप्रमाणमूर्धन्यग्रन्थवचनशतैः सम्प्रदायानामीश्वरप्रादुष्कृतत्वसिद्ध्या, एवमाश्रमाणामपि द्वितीयस्कन्धे (अ० ६ श्लो० १८)—

"पादास्त्रयो बहिश्चासन्नप्रजानां य आश्रमाः ।
अन्तस्त्रिलोक्यास्त्वपरो गृहमेधो बृहद्व्रत" इति ॥

एकादशस्कन्धे (अ० १७ श्लो० १३)—

"गृहाश्रमो जघनतो ब्रह्मचर्यं हृदो मम ।
वक्षःस्थलाद्वने वासो न्यासः शीर्षणि संस्थितः" ॥

इत्यादिश्रीभागवतादिवचनैर्भगवन्निर्मितत्वनिश्चयेन चा-

न्यतरस्मिन्नन्यतरकारणकत्वस्य वक्तुमयुक्तत्वात् । नान्त्यः । उभयोरपि सृष्ट्यारम्भकाले परमेश्वरप्रकटितत्वेन समकालिकत्वसिद्धावेकतरस्य पूर्वकालिकत्वकथनानौचित्यात् । अथाश्रमग्रहणानन्तरं सम्प्रदायग्रहणं, तद्ग्रहणानन्तरं वाऽऽश्रमग्रहणमित्येव विचिकित्सितं स्यात्, तदा तूभयमपि स्वीकुर्मः, अनुभवसिद्धत्वात् । तथाहि, गृहस्थाश्रमे ब्रह्मचर्यावस्थानुष्ठितसाम्प्रदायिकधर्मोत्तरकालिकत्वं तदुत्तरानुष्ठेयतद्धर्मापेक्षया पूर्वकालिकत्वं चास्त्येव । एवमुत्तरत्रापि वेदितव्यम् । अथैवं तर्हि ब्रह्मचर्यस्य तु न सम्प्रदायपूर्वकत्वमिति व्यभिचारः । नैष दोषः, "आबालं हरिभक्ति"रिति सर्वशिष्टप्रसिद्धेर्ध्रुवप्रह्लादनारदादिषु सत्सम्प्रदायग्रहणपूर्वकमत्यन्तबाल्येऽपि भगवद्भक्तिभरस्य बहुपुराणप्रसिद्धत्वाच्च । तस्मात्प्रष्टुः पाण्डित्यख्यापक एवायमीदृशश्चोद्योदय इति शिवम् । एवम्—

"अज्ञानां कष्टदैरष्टप्रश्नैः शिष्टोपहासदैः ।
युक्तोऽनिष्टो विनिर्दिष्टोत्तरः प्रश्न इहादिमः" ॥

पृष्ठे ९७

(अथ द्वितीयः प्रधानप्रश्नः)
कियत्कालात्प्रवृत्तः ? ।

अत्र कालादिति गम्यमानप्रभृतियोगे पञ्चमी । "अपादाने पञ्चमी"तिसूत्रे कार्तिक्याः प्रभृतीति महाभाष्यप्रयोगेण प्रभृत्यारभ्यादिपदयोगे तत्स्वीकारात् ॥ तथा चावधित्वं पञ्चम्यर्थः । अथ जिज्ञासाबोधकात् किंशब्दात् "किमिदम्भ्यां वो घः" इति शास्त्रानुशिष्टेन यत्तदेतेभ्यः "परिमाणे वतुबि"त्यतोऽनुवृत्तेन परिमाणार्थकेन वतुपा निष्पन्नः कियच्छब्दश्च सामानाधिकरण्येन कालेऽन्वेति ॥ तथा च सम्प्रदायप्रवृत्त्यावधिभूतकालमारभ्य वर्तमानकालपर्यन्तकालनिष्ठं परिमाणं सङ्ख्याविशेषविशिष्टसम्वत्सरयुगादिरूपं प्रष्टुर्बुभुत्सितमिति प्रतीयते ।

"अनादिसिद्धवेदोक्ताः सम्प्रदाया अनादयः ।
प्रश्नः प्रवृत्तिकालस्यानादित्वात्तत्र नोचितः ॥

प्रतिकल्पं जगत्सृष्टौ प्रवर्तन्ते हरीच्छया ।
वेदवद्वेदसिद्धास्ते तिरोदधति च क्षये" ॥

पृष्ठे ९८

"अनादिकालिकास्तस्मात्सम्प्रदायास्तु वैष्णवाः ।
अनादिसिद्धवेदोक्ताः प्रतिकल्पप्रवर्तिनः ॥
वैष्णवैर्ब्रह्मरुद्राद्यैर्दैवतैर्नारदादिभिः ।
महद्भिर्मुनिभिश्चान्यैः प्राक्तनैरुपसेविताः" ॥

पृष्ठे १०५

(नवमः प्रश्नः)

अथास्य द्वितीयस्य मुख्यप्रश्नस्यावान्तरा अष्टौ प्रश्नाः कृतास्तत्राद्यः प्रश्नः ।

तत्र बहुकालात्प्रवृत्तश्चेन्मन्वादिग्रन्थेष्वदृष्टत्वात्तद्विलक्षणत्वाच्च कथं प्रमाणम् ?

"नूनं मनुस्मृतिर्दृष्टा नान्यत्किञ्चित्त्वया यतः ।
वेदोक्तसम्प्रदायेषु ब्रूषे मन्वाद्यदृष्टताम् ॥
स्वरूपासिद्धमत्रोक्तं हेत्वाभासद्वयं त्वया ।
तद्दूषणादयं प्रश्नो भवेद्दत्तोत्तरोऽचिरात्" ॥
"अतः प्रमाणमूर्धन्यवेदाद्यैर्वर्णितेष्विह ।
प्रवर्तितेषु हरिणा सम्प्रदायेष्वनादिषु ॥
कथं प्रमाणमित्येष हेत्वाभासद्वयाश्रयात् ।
प्रश्नः शास्त्रादर्शनाद्वा विद्वेषाद्वेति भाति नः" ॥

पृष्ठे १०९

अथ द्वितीयस्य द्वितीयोऽवान्तरः प्रश्नः

(दशमः प्रश्नः)

स्वल्पकालाच्चेद्धर्मादिनिर्णयस्तद्विधिस्तत्फलानि च सर्वत्रोपलभ्यमानत्वात्कथं प्रवृत्तः ?

अत्र यद्यर्थकाच्चेदित्यव्ययात्, स्वल्पकालात्प्रवृत्तिपक्ष एवायं प्रश्नो भवतोऽभिप्रेत इति ज्ञायते ।

अस्माभिश्च बहुकालादेव तत्प्रवृत्तिः श्रुत्यादिसिद्धत्वादङ्गीक्रियते । अतः, प्रकृतविकल्पे प्रथमकल्पसमर्थनेनैवायं दत्तोत्तरः । अस्मिन् प्रश्ने उपलभ्यमानत्वादित्यनेनान्वयार्थं धर्मादिनिर्णयस्य तद्विधेस्तत्फलानां चेति षष्ठीप्रयोगे कर्तव्येऽपि प्रथमान्तप्रयोगस्तु आर्षग्रन्थाभ्यासबाहुल्यात् षष्ठ्यर्थे प्रथमाङ्गीकारेणेति भाति । आस्तामेतत्, ईदृशानि संस्कृतोच्चारणकौशल्यान्येतेषु प्रश्नेष्वनेकत्र सन्त्येव । तानि चावलोकनक्षण एव विदुषां स्वतः प्रतिभास्यन्तीति किं परच्छिद्रोद्घाटनेन ।

तस्मात्—

"धर्मादिनिर्णयं तस्य विधिं फलयुतं जनान् ।
वेदाद्युक्तं ग्राहयित्वा प्रवर्तयितुमत्र तान् ॥

प्रश्नोत्तरसङ्क्षेपः ।

ततो ज्ञाने ततो भक्तौ धरोद्धारधुरन्धराः ।
प्रादुष्कृताः सम्प्रदायाः पुरैव परमात्मना” ॥

पृष्ठे ११४

(एकादशः प्रश्नः)

अथास्यैव द्वितीयावान्तरप्रश्नस्य पुनः प्रपञ्चनरूपो द्वितीयप्रधानप्रश्नावान्तरस्तृतीयः प्रश्नः ।

किञ्च, वेदपुराणेतिहासादिषु प्रचुरतया धर्मनिर्णयस्तत्फलनिर्णयश्च वर्तत एव, पुनर्नवीनरीत्याऽशास्त्रीयतया किं प्रयोजनम् ?

इति वक्तव्यम्—

अनुपदमुपन्यस्तेन प्रश्नेन गतार्थोऽपि स्वाभिलषितप्रश्नसङ्ख्याप्रपूर्तये स एव प्रश्नः पुनः प्रकारान्तरेणोपन्यस्तः । अस्ति चात्र किञ्चिद्वैलक्षण्यं यत्साम्प्रदायिकरीतौ नवीनत्वं अशास्त्रीयत्वं चोपक्षिप्तमिति ।

“अनादिवेदसिद्धेषु सम्प्रदायेष्वनादिषु ।
प्रवर्तितेषु श्रुतितो हरिणोद्धारकारिणा ॥
सहसैव नवीनत्वमशास्त्रीयत्वमीरयन् ।
भासि भोः प्राक्तनम्मन्यः परब्रह्माद्यपेक्षया ॥
वेदादौ नैव शास्त्रत्वं भवतोऽभिमतं किमु ।
शक्तो वक्तुमशास्त्रीयत्वं श्रौते कथमन्यथा” ॥

पृष्ठे १२१

अथ द्वितीयस्य चतुर्थोऽवान्तरः प्रश्नः

आचार्यश्च कः ?

(द्वादशः प्रश्नः)

किमत्र सम्प्रदायप्रवर्तकाचार्यलक्षणमेव विवित्सितं उत तद्व्यक्तिविशेषः ? । तत्राद्यश्चेत्, सारसङ्ग्रहे पाद्मे—

“सहस्रशाखाध्यायी च सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
कुले महति जातोऽपि न गुरुः स्यादवैष्णवः ॥
यस्तु मन्त्रद्वयं सम्यगध्यापयति वैष्णवः ।
स आचार्यस्तु विज्ञेयो भवबन्धविनाशक” इति ॥

इत्थञ्चास्मन्मार्गाचार्याणाम्—

“परम्परा पुरा प्रोक्ता परमात्मपुरःसरा ।
चिराच्चराचराभीष्टा धरायां भक्तितत्परा ॥
गोपीपतिसमारम्भां श्रीविष्णुस्वामिमध्यमाम् ।
श्रीमदाचार्यपर्यन्तां स्तुतां गुरुपरम्पराम्” ॥

पृष्ठे १२८

अथ द्वितीयस्य पञ्चमोऽवान्तरः प्रश्नः

(त्रयोदशः प्रश्नः)

तत्र वर्णनिर्देशो देशनिर्देशो

अथ पूर्ववदिहापि कस्मिन्वर्णे देशे वंशे चोत्पन्न आचार्यो भवितुमर्हतीत्येव पृच्छ्यते ? आहोस्विद्भवत्सम्प्रदायप्रवर्तका आचार्याः केषु वर्णदेशवंशेषूत्पन्नाः ? इति ॥

सत्सिद्धान्तमार्तण्डे

वंशपरम्परानिर्देशश्च वक्तव्यः

तत्राद्यश्चेत्, न हि देशविशेषवंशविशेषयोर्नियम आचार्यत्वप्रयोजकः शास्त्रसिद्धोऽस्ति। तथापि ब्राह्मणवर्णोत्पन्नो मन्वादिप्रशंसितत्रैवर्णिकनिवासार्हार्यावर्तादिनीवृदुद्भूतो मातृपितृकुलशुद्ध एवाचार्यो भवितुमर्हतीति बहुशिष्टसम्मतम्। तत्र वर्णान्तरव्यावर्तनायाद्यं विशेषणम्। मन्वादिभिर्ब्राह्मणस्यैव धर्मप्रशासनाधिकारस्मरणात्। यथाह प्रथमाध्याये मनुः (श्लो० ९८)—

“उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिधर्मस्य शाश्वती।
स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते॥
ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते।
ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोषस्य गुप्तये” इत्यादि॥

अथ द्वितीयश्चेत्तर्ह्युच्यते। तत्र प्रथमाचार्यस्य सर्वकारणस्य सर्वेश्वरस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य तु वर्णनिर्देशेनालम्। अथ शिवनारदयोर्व्यासादीनां स्ववंशसहितः श्रीमदाचार्यपर्यन्तानां च ब्राह्मणेष्वेव प्रादुर्भावोऽस्तीति निर्दिष्टो वर्णः। अथ देशा निर्दिश्यन्ते। तत्राद्याचार्यस्य तु स्वरोमरन्ध्रनिक्षिप्तानेकब्रह्माण्डमण्डलस्य न वयं देशनिर्णये शक्ताः। शिवस्य तु भगवद्धाम वा कैलासादिर्वासः। नारदस्य तु शबलाश्वादीनां शिष्यत्वकरणानन्तरं दक्षशापस्वीकारिणो न देशविशेषनियमः, किन्तु तस्य सर्वत्र पर्यटनमेव। “त्वं पर्यटन्नर्क इव त्रिलोकीमन्तश्चरो वायुरिवात्मसाक्षी”, “कदाचिन्नारदो योगी लोकानुग्रहकाङ्क्षया। पर्यटन् सकलाँल्लोकानि”त्यादिषु श्रीभागवतब्रह्माण्डपुराणमहाभारतादिषु तत्र तत्र वर्ण्यते। एवं व्यासस्य यमुनाद्वीपप्रादुर्भूतस्य बदरिकाश्रमः स्थितिदेश इति। तथा शुकाचार्यस्य व्यासवेश्मन्याविर्भूतस्य जन्मतः प्रव्रजनं न स्थितौ विषयविशेषनियम इति च तत्र तत्र पुराणेतिहासादिषु प्रसिद्धमेव।

इत्थश्च—

“कृतदेशादिनिर्देशा उमेशादिमदेशिकाः।
जयन्तु स्वपथाचारान्नयन्तु श्रीहरिं निजान्”॥

पृष्ठे १३६

(चतुर्दशपञ्चदशषोडशाःप्रश्नाः)

अथ द्वितीयस्यावान्तराः षष्ठसप्तमाष्टमप्रश्नाः ।

पेषणयन्त्रनिपतितकणवदेकहेलया निराक्रियन्ते, ते यथा

किञ्च, ब्राह्मणादृतेऽन्यवर्णोऽपि स्वस्याचार्यत्वं कर्तुं शक्नोति न वा ? । शक्नोति चेत्तदा शास्त्रविरुद्धम्, नो चेत्तदा कुत आचार्यत्वम् ? तदुपदेश्याश्च हीनवर्णोपदेश्याः कथं कल्याणभागिनः स्युः ? ।

अस्माकं सम्प्रदाये श्रीमहादेवाचार्यादारभ्य स्वरूपेण इदानीं स्ववंशरूपेण च स्वसम्प्रदायानुशासनकारिश्रीमद्वल्लभाचार्यचरणपर्यन्तं न कोऽपि ब्राह्मणातिरिक्तवर्ण आर्यतरमाचार्यकार्यमात्मन्याचार्यत्वमवधार्य कृतवान् । युक्तं चैतत् "वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः", "ब्राह्मणो नितरां गुरुरि"त्याद्यनेकवचनेभ्यः । अत इयन्मात्रेणैव द्वितीयप्रश्नावयवभूताः षष्ठसप्तमाष्टमाः प्रश्नाः प्रदत्तोत्तरा इति श्रीः । येषां च सम्प्रदाये स्वेच्छया वा शापादिवशाद्वा क्षत्रादिवर्णेष्ववतीर्णा अपि महानुभावा भगवदाज्ञया भक्तिधर्मोपदेशादिकं कृतवन्तः सन्ति सन्तस्ते भवन्तमुत्तरवितरणेन मूकीकर्तुं समर्था इति न वयमेतत्पर्यनुयोगार्हाः । इत्थम्—

"सम्प्रदायोत्पत्तिकालाचार्यपङ्क्त्यादिकर्मकः ।
दत्तोत्तरो द्वितीयोऽयं प्रश्नः प्रश्नैः सहाष्टभिः" ॥

पृष्ठे १३६

अथ तृतीयः प्रधानः प्रश्नः,

भवतामुपदेश्याश्चत्वारो वर्णास्त्रयो द्वावेको वा ?

"जगदुद्धारचतुरो वर्णांस्तु चतुरो हरिः ।
उद्धर्तुं सम्प्रदायं स्वं पुरा प्राह पुरारये ॥
मन्त्रग्रहे भगवतस्ततस्तन्नित्यसेवने ।
यथाधिकारे भगवज्ज्ञाने च गुरुदर्शिते ॥
ततो मुक्तौ च भुक्तौ च चतुर्णामधिकारिता ।
अविशेषान्मुमुक्षाया उपदेश्यास्ततोऽखिलाः" ॥

एतत्सर्वं "किंवर्णनिष्ठ" इत्यस्योत्तरे पूर्वमेव विस्तरात् प्रपञ्चितम्, अयं प्रश्नश्च तस्यैव प्रपञ्चनरूपश्चतुःषष्टिसङ्ख्यापूरणाय पुनः कृत इति तदुत्तरेणैव दत्तोत्तरो वेदितव्य इति शिवम् ।

पृष्ठे १३७

(सप्तदशाष्टादशौ प्रश्नौ)

अथास्य तृतीयप्रश्नस्याङ्गप्रश्नप्रतिपादकान्यष्टौ वाक्यानि तत्र प्रथमद्वितीये यथा ।

तत्र त्रयो वर्णा द्विजातय-

अत्राद्यवाक्ये जिज्ञासाबोधककिमादिपदाभावात् प्रष्टव्यांश एव न स्फुटीभवति । यदि तु त्रैवर्णिकानामेतन्मुख्यं न वेत्येवं विचिकित्सितं तदा तु एकतरनिर्धारफलकविरुद्धकोटिद्वयोद्भावनार्थं न वेति विकल्पबोधकपदलेखोऽपेक्षितः । अत्रोत्तरं तु शास्त्रसिद्धत्वा-

स्तेषु गर्भाधानादिसंस्कारपूर्वकं यज्ञोपवीतादिग्रहणं सावित्रीग्रहणं च मुख्यम् ।

तद्वते जातित्वाभावाद्व्रात्यत्वं यथा तथा भवदुपदेशाभावेऽपि किम् ?, तथात्वे सर्वेषां भवदुपदेशाभावाद्व्रात्यत्वं स्नानदानादिकं वृथा स्यात्, तन्न शास्त्रसम्मतं विद्वत्सम्मतं च, नो चेत्कुतो विशेषाग्रहः ? ।

त्रैवर्णिकानां गायत्रीग्रहणमपि मुख्यमेवेति को वा प्रामाणिकोऽनुन्मत्तो न ब्रूयात् । इदमेव मुख्यं न त्वन्यत्किमपीति तु न प्रामाणिकेन शक्यं वक्तुम् । वक्ष्यमाणरीत्या वैष्णवमन्त्रग्रहणस्याप्यावश्यकत्वात् । यदि तु भवदुपदेशाभावेऽपि किमित्यन्तः प्रथमः प्रश्नः, तदा तु प्रश्नपत्रेऽङ्कनिक्षेपः प्रमादात् । उत्तरं त्वनुपदमुच्यते ।

अथावान्तरद्वितीयप्रश्ने गायत्रीग्रहणमन्तरा त्रैवर्णिकानां द्विजत्वासिद्ध्या यथा व्रात्यत्वमत्यनिष्टं स्ववारणायोपदेशस्यावश्यकत्वफलकं भवति, तथा भवतां वैष्णवसाम्प्रदायिकानां मन्त्राणामुपदेशाग्रहणेऽपि किं तादृशमनिष्टं येनोपदेशग्रहणावश्यकता सिद्ध्येदित्यभिप्रेत्य यदुक्तं तत्रोत्तरं ब्रूमः—

“श्रीकृष्णदेवमन्त्राणां वैष्णवात्सम्प्रदायतः ।
अभावे तूपदेशस्य वैष्णवत्वं न सिद्ध्यति ॥
असिद्धौ वैष्णवत्वस्य भक्तिज्ञाने सुदुर्लभे ।
अलाभे ज्ञानभक्त्योस्तु हरितोषः कुतस्तराम् ॥
हरिप्रसादशून्यस्य कुतो मुक्तिः कुतः सुखम् ।
अतो मोक्षादिसिद्ध्यर्थं तदावश्यकता मता ॥
किञ्चोक्तं त्रिषु गायत्र्यावश्यकत्वं त्वयाऽपि तु ।
उपदिष्टाऽपि गायत्री स्वार्थज्ञानमपेक्षते ॥
जपेन फलसिद्ध्यर्थं तदर्थस्तु हरिः स्वयम् ।
गायत्रीद्वारतश्चेतोऽर्पणं कृष्णे निगद्यते ॥
इत्थं समन्वयाध्याये निर्णीतमपरत्र च ।
अवश्यमुपदेशोऽतः स स्यात्तस्याः फलाप्तये ॥
तमन्तरा नाधिकारः श्रीहरेः सेवनादिके ।
हेतौ चतुःपुमर्थानामतश्चावश्यको मतः ॥
अन्यानि चास्य धन्यानि फलानि विमलानि तु ।
सकलानि प्रमापूरैः प्रापश्यन्त चिरन्तनैः” ॥

पृष्ठे १३८

प्रश्नोत्तरसङ्क्षेपः ।

इत्थमन्यत्राप्यनेकत्रार्षग्रन्थेषु उद्घाटितहृदयेक्षणेन वीक्षणीयम्—

“अत आवश्यकतर उपदेशस्तु वैष्णवः ।
भक्तिज्ञानादिसम्पत्त्या सन्तोऽसन्तोषहा हरेः ॥
प्रसन्ने तु जगन्नाथे ब्रह्मरुद्रेश्वरे हरौ ।
किं नस्तद्भृत्यभृत्यानां चैत्यं कृत्यं च शिष्यते” ॥

पृष्ठे १५५

(एकोनविंशः प्रश्नस्तदुत्तरारम्भश्च)

अथ तृतीयप्रश्नस्यावान्तरतृतीयः प्रश्नः

किञ्च, यथा वर्णाश्रमधर्मवर्णनं सर्वत्र ग्रन्थेषु तत्फलवर्णनं च तथा भवत्सम्प्रदायवर्णनं तत्फलवर्णनं च कुतो न?

अत्र सर्वग्रन्थेषु वर्णाश्रमधर्मवर्णनकथनं प्रमादात् । शिक्षाव्याकरणनिरुक्तच्छन्दोलक्षणरूपेष्वङ्गग्रन्थेषु प्रातिशाख्यनिघण्टुब्रह्ममीमांसादिषूपाङ्गग्रन्थेषु आयुर्वेदधनुर्वेदगान्धर्वस्थापत्याख्योपवेदग्रन्थेषूक्तसर्वशास्त्रानुरोधाज्ञनबोधानवरोधाय तैस्तैः सूरिभिः प्रणीतेषु परार्धाधिकेषु तेषु तेषु ग्रन्थेषु बहुषु काव्यनाटकादिषु च सर्वत्र नियमेन तद्वर्णनानुपलब्धेर्ग्रन्थत्वेन वर्णाश्रमधर्मनिरूपकत्वेन च व्याप्त्यसिद्धेः । उक्तेषु सर्वेषु ग्रन्थत्वस्य च सर्वविद्व्यवहारसिद्धत्वात् । यदि तु स्मृतिपुराणादय एवात्र सर्वग्रन्थशब्देनाभिप्रेतास्तर्हि तेष्वस्माकं वैष्णवसम्प्रदायस्य तदभिमतसिद्धान्तज्ञानभक्तिभगवत्सेवोर्ध्वपुण्ड्रतुलसीकाष्ठमालाशङ्खचक्रादिधारणप्रभृतिधर्माणां भगवत्प्रसादतत्परपदावाप्तितत्सायुज्यादिलक्षणानां सम्प्रदायफलानां च यथायथं तत्र तत्र वर्णनमहाकल्लोला दरीदृश्यन्त एव बहुग्रन्थार्णवकर्णधारैर्निर्मत्सरैः सद्भिरिति न कोऽपि दोषः ।

पृष्ठे १५५

इह तु—

“प्रमाणानन्त्यतः सर्वं लेखितुं नैव शक्यते ।
तथापि तव सन्तुष्ट्यै दिङ्मात्रं दर्शितं मया ॥
सर्वग्रन्थेष्विति वदन् सर्वज्ञः स्वमुखाद्भवान् ।
बौद्धवैभवशून्यैस्तद्दीयतां कथमुत्तरम्” ॥

पृष्ठे १६५

(विंशः प्रश्नः उत्तरकारिका च)
अथ तृतीयस्यावान्तरस्त्रिकोटिकसंशयघटितश्चतुर्थः प्रश्नः भवदाचार्येभ्यः पूर्वाचार्या व्यासादयो न्यूनाः, समाः, अधिकाः, वा ?

"व्यासादिभ्योऽस्मदाचार्या न्यूना अंशेन केनचित् ।
अंशेन केनचित्तुल्याः कुतश्चिच्चांशतोऽधिकाः" ॥

तथाहि—अस्मत्पूर्वाचार्यैर्व्यासाद्यनुसारेणैव धर्मब्रह्मणी निर्णीय जीवोद्धारार्थं प्रतितन्त्रार्थानां प्रवर्तितत्वेन तैस्तेषां बहुस्थलेषु स्वगुरुत्वकथनेन चास्मदाचार्याणां स्वदृष्ट्या व्यासादितो न्यूनत्वमस्त्येव ।

अथ तैर्यथा साङ्ख्यपातञ्जलतर्कदिगम्बराद्यर्वाचीनकुराद्धान्तनिराकरणपूर्वकं जीवोद्धारार्थं ब्रह्मचतुर्लक्षण्यादिकं प्राणायि । तथा अस्मदाचार्यैरपि तदर्थं तद्भाष्यसुबोधिनीतत्त्वदीपनिबन्धप्रभृतयो महत्तरा ग्रन्था अनेकार्वाचीनमायावादादिकुतर्कनिरासपूर्वकं प्रणीताः । तादृशवाङ्मनोऽगोचरान्यलौकिकार्थनिरूपणदर्शनेन व्यासादिवत्तेषां सर्वज्ञत्वमपि निर्मत्सराणां सतां चेतसि स्वयमेव निश्चीयते । तथेदानीं प्रत्यक्षतस्तद्दर्शनाभावेऽपि व्यासादिवद्बहुजनमान्यत्वमप्यनुभूयत एव । अतोऽस्मदाचार्याणां व्यासादिभिस्तुल्यत्वमपि सुस्थम्, तथा व्यासादिकृतानेकग्रन्थसद्भावेऽपि केषाञ्चिच्चतुर्लक्षण्यादीनां सर्वथा स्वतोऽवबोधाक्षमार्थत्वात्तत्राऽप्रविशतां सुगमेष्वपि पुराणादिषु विविधविचित्रदेवादिवर्णनदर्शनेनातिभ्राम्यदल्पमतीनां बहुलकलिकालकलुषकलहकवलितसकलसत्कर्मज्ञानादीनां अस्मादृशां वारम्वारमपारसंसारवारिधितरङ्गैरितस्तत उत्क्षिप्यमाणानामतिजडमतितया व्यासादिभिरपि बोधयितुमशक्यानां जनानां परमकरुणया भाष्यादिग्रन्थद्वारा निखिलश्रुतिगीताब्रह्मसूत्रश्रीभागवताद्यर्थावबोधहस्तावलम्बदानेन सहसैव श्रीमन्नन्दसूनुपदारविन्दसेवाख्यायां सुदृढेनाविस्थापनेनास्त्यस्मदाचार्याणां व्यासादितोऽप्याधिक्यम् ।

पृष्ठे १६६

(एकविंशः प्रश्नस्तत्राद्यकोटेरर्थः उत्तरकारिकाश्च)
अथ पञ्चमोऽवान्तरः प्रश्नः
न्यूनाश्चेत्सकलधर्ममार्ग-

अत्राद्यकोटेरयमर्थः स्यात् । यदि भगवदाचार्येभ्यो व्यासादयो न्यूनास्तर्हि तन्माहात्म्यादिप्रतिपादकस्य शास्त्रस्य विरोधः । सकलधर्ममार्गाणां व्यासादिकर्तृ

विप्लवः स्यात्, समाश्चेत्तदा तत्कर्तृकग्रन्थानां प्रचारः सर्वत्र स्यात्, तत्कुतो न?

कत्वात्तेषां न्यूनपुरुषकर्तृकत्वापत्त्या विप्लवश्च भवेदिति।
"आध्यात्मिकस्य ज्ञानस्य सन्मन्त्रस्य च दानतः।
भगवत्प्रापकाः साक्षादाचार्याः सर्वतोऽधिकाः॥
परब्रह्मतया सर्वोत्तमास्ते सर्वथा जनैः।
मन्तव्या इति धर्मस्य मार्गो व्यासादिनिर्मितः॥
अतो व्यासाद्यनुज्ञातः स्वाचार्योत्कर्षचिन्तने।
नैव विप्लवगन्धोऽपि धर्ममार्गस्य कस्यचित्"॥

पृष्ठे १६९

अथ समाश्चेत्तदा तत्कर्तृकग्रन्थानां प्रचारः सर्वत्र स्यात्तत्कुतो नेति द्वितीयकोटेरयमर्थो भवेत्। यदि व्यासादयो भवदाचार्यैस्तुल्यास्तर्हि व्यासादिकृतभारतादिग्रन्थवद्भवदाचार्यकृतग्रन्थानां सर्वत्र प्रचाराभावे को हेतुरिति। अत्र तत्कर्तृकेति तच्छब्देनास्मदाचार्यपरामर्शः प्रक्रमविरुद्धः। समाश्चेदिति व्यासादिविशेषणसान्निध्येन व्यासादिपरामर्शस्यैव सम्भवात्। तेषामेव शीघ्रोपस्थितिकत्वात्। तथा स्यात्तत्पदयोर्वैयर्थ्यं सर्वत्र प्रचारः कुतो नेत्येतावतैव निर्वाहात्। तदिति क्लीबप्रयोगोऽपि प्रमादात्। परामृष्टव्यस्य प्रचारस्य पुंस्त्वात्। अव्ययत्वादिप्रकल्पनं तु क्लिष्टं आस्तामेतत्।

न हि सादृश्ये तद्गतसर्वधर्मत्वमुपमेये सम्भवति। तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वस्यैव सादृश्यत्वात्।

अतो ग्रन्थप्रचाररूपधर्माभावेऽपि न क्षतिः। किञ्च, ग्रन्थप्रचाराऽभावेऽपि न महात्मनां तौल्यहानिः। अन्यथा वेदान्ताचार्यतया व्यासतुल्यानां व्यासेन स्वशास्त्रे समुदाहृतसिद्धान्तानामप्याश्मरथ्यौडुलोमिकाशकृत्स्नादीनामिदानीं तत्कर्तृकग्रन्थप्रचाराभावादाधर्म्यं प्रसज्येत। तेषां वेदान्ताचार्यत्वं तु श्रीमदाचार्यरामानुजाचार्यपूर्णप्रज्ञाचार्यनिम्बार्कभास्करशङ्कराचार्यनीलकण्ठविज्ञानेन्द्रभिक्षुप्रभृतिभिः प्रायः सर्वैरपि ब्रह्ममीमांसाभाष्यकारैस्तत्तत्सूत्रव्याख्याने इत्यमुक आचार्यो मन्यते, इत्यमुक आचार्यो मन्यत इत्येवं लिखद्भिः स्वीकृतमेव। अपिच, किमत्र प्रचारशब्देन प्रामाण्याभ्युपगमपूर्वकाध्ययनादिकं विवक्षितमाहोस्वित्तदभावेऽपि ग्रन्थानां पर्यालोचनादिमात्रम्। तत्राद्यश्चेत् व्यासकर्तृकग्रन्थानामपि न हि तादृशः प्रचारः सर्वत्र मनुष्यसामान्येऽस्ति। न चैवमपि वेदप्रामाण्यवादिषु तु सर्वत्र तत्प्रचारोऽस्त्येवेति वाच्यम्। वेदप्रामाण्यवादिभिरपि पूर्वमीमांसकतार्किकादिभिर्दर्शनान्तराभिमानिभिस्तत्त्वतो व्यासदर्शनप्रामाण्यानङ्गीकारात्। यथा जैमिनिना नवमाध्याये कर्मण एव फलसमर्पकत्वं निर्णीतं न त्वीश्वरस्य। यथा च तार्किकैरीश्वरस्य निमित्तत्वमात्रमूरीकुर्वद्भिः (अ० १ पा० ४ सू० २३)

सत्सिद्धान्तमार्तण्डे

“प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादि”त्यादौ व्यासोक्तमपीश्वरस्य जगदुपादानत्वं नाङ्गीक्रियत इति दिक् । यदि तु व्यासदर्शनानुयायिषु सर्वेषु तत्कृतग्रन्थानां तथा प्रचारोऽस्त्येवेत्युच्यते । तदा तु तदन्तःपातिष्वस्मत्सम्प्रदायानुरोधिष्वस्मदाचार्यकृतग्रन्थानामपि तथा प्रचारोऽस्त्येवेत्युच्यते, तदा तु तदन्तःपातिष्वस्मत्सम्प्रदायानुरोधिष्वस्मदाचार्यकृतग्रन्थानामपि तथा प्रचारोऽस्त्येवेति तुल्यम् । अथ द्वितीयश्चेत्तर्हि औदासीन्येन प्रियतया द्वेष्यतया वाऽस्मदाचार्यकृतग्रन्थपर्यालोचनमन्यत्रापि भवेदेव । अत एव भवताऽपि सप्तमप्रधानप्रश्नस्यावान्तरचतुर्थप्रश्ने लिख्यते । प्रमाणं चेत्तदा भवदीयरचितग्रन्थेषु कुतो विरुद्धतया वर्णनमिति । तथा भवद्गुरुतया श्रूयमाणेन सदानन्दगिरिणाऽपि इदानीं प्रारब्धे सहस्राक्षनामके स्वग्रन्थे अस्मन्मतभास्करोपरि किञ्चिद्दूषणधूलिनिक्षेप आरब्ध इति किम्वदन्ती श्रूयते । अतोऽस्माकं ग्रन्थप्रचारे तादृशभवत्प्रश्न एव प्रमाणम् । कथमन्यथा भारतभागवतादिटीकाविरोधो भवताऽपर्यालोचितेष्वस्मद्ग्रन्थेष्ववगतः । अनवगमे च कथं धार्ष्ट्येन पुष्टं स्यात् । अतः कृतमीदृशेन महात्मनां निन्दाफलकेन कुतर्केण ।

यथा प्रथमाध्याये बृहत्पराशरः (श्लो० २१)—

“तथा स्मरन्ति ते धर्मं कल्पे कल्पान्तरान्तरे ।
अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे” ॥

इत्यादिना प्रतियुगं धर्मवैलक्षण्यात्तदा तदा तत्तत्प्रवृत्त्यर्थं धर्मप्रवर्तकानामाचार्याणामाविर्भावमुक्त्वाऽऽह (श्लो० ३१)—

“युगे युगेषु ये धर्मास्तेषु धर्मेषु ये द्विजाः ।
तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा द्विजोत्तमा” इति ॥

पराशरमाधवीये च प्रथमाध्याये कूर्मपूराणे—

“न निन्देद्योगिनः सिद्धान् व्रतिनो वा यतींस्तथे”ति ॥

पृष्ठे १६९–१७१

(द्वाविंशः प्रश्नस्तत्र दोषः उत्तरं च)

अथास्यैव संशयस्य चरमकोटिघटितोऽवान्तरः षष्ठः प्रश्नः अधिकाश्चेत्तदा प्रमाणं वक्तव्यम् ?

अत्र जिज्ञासितं तु व्यासादिनिरूपितेऽस्मदाचार्यनिष्ठोत्कर्षे प्रमाणं भवेत्तथापि भवदाचार्येभ्यः पूर्वाचार्या व्यासादयो न्यूनाः, समाः, अधिका वेति संशयवाक्यप्रक्रमानुरोधात्तस्मादाचार्यनिरूपितव्यासादिनिष्ठोत्कर्षे प्रमाणं विवित्सितमिति फलति । तत्राद्यश्चेत् प्रक्रान्तत्रिकोटिकविकल्पे आद्यकल्पस्यानल्पोत्तरविलोकनेनैव सन्तोष्टव्यं भवता । अथ द्वितीयश्चेत्तदा न हि सर्वावधिकव्यासादिपूर्वाचार्यनिष्ठोत्कर्षे कस्यापि विसम्मतिरस्तीत्यलं बहुपुराणादिप्रमाणगणनिर्णीतेऽर्थे पोतवत्प्रमाणजिज्ञासया । तस्मात्—

"व्यासादितोऽस्मदाचार्येष्वसामान्यतयोदितम् ।
न्यौन्यं सामान्यमाधिक्यं मान्यं तन्माऽन्यथा भ्रमेः" ॥

पृष्ठे १७१

(त्रयोविंशः प्रश्नस्तदुत्तरकारिके च)

अथ सप्तमोऽवान्तरः प्रश्नः

शूद्राश्चेदुपदेश्यास्तदा सच्छूद्रा असच्छूद्रा वा । साधारणाश्चेदधमाः कुतो नोपदेश्याः ? । उपदेश्याश्चेत्तैः सह वैष्णवत्वेन तुल्यता न्यूनता वा । न्यूनत्वं चेत्किं भवदीयदीक्षया ? तुल्यत्वं चेत्तत्कृतपाकादिकं कुतो नाङ्गीक्रियते ? । अङ्गीक्रियत एवेति चेत्तर्हि वैष्णवदीक्षायां सर्वे वर्णाः समा इत्युच्यमाना भवन्तो धन्याः ।

"सदसच्छूद्रसामान्यमुपदेश्यतयाऽऽदृतम् ।
शास्त्रे सामान्यतः प्रोक्ता शूद्रस्याप्यधिकारिता ॥
किं वर्णनिष्ठ इत्यत्र पुरैवैतत्प्रकाशितम् ।
किञ्चित्प्रपञ्च्यते प्राप्तावसरत्वात्पुनर्मया ॥

अथ यदुक्तं प्रश्नवाक्ये—

अथ यदुक्तं प्रश्नवाक्ये—

उपदेश्या एवेति चेत्तैः सह वैष्णवत्वेन तुल्यता न्यूनता वा । न्यूनत्वं चेत्किं भवदीयदीक्षया ? तुल्यत्वं चेत्तत्कृतपाकादिकं कुतो नाङ्गीक्रियते ? इति ।

इदमनुत्तरणीयम् । अस्माभिश्चाण्डालादिभ्य उपदेशदानानङ्गीकारात् । अथ शूद्राणामुपदेशेऽप्ययं प्रश्नः प्राप्तावसर इति चेदुच्यते । वैष्णवत्वेन तुल्यत्वेऽपि जातेः पाकादिकर्मानर्हत्वात्तत्कृतं तन्नाङ्गीक्रियते ।

दीक्षा हि वैष्णवत्वेनोत्कर्षं सम्मान्यत्वमोक्षाधिकारित्वादिलक्षणमैहिकामुष्मिकफलपर्यवसायिनं सम्पादयति । न तु जातिमप्यपहरति । सम्पादयति हि वसन्तस्तरूणामवैषम्येणैव बहलदलसुमनःसङ्गसघनत्वं न तु निम्बकदम्बमाकन्दमन्दारत्वादिलक्षणामपहरति जातिमपि ।

पृष्ठे १७९

इत्थम्—

मन्त्रेण विन्यस्यात्मानमनन्यत्वात्पदे हरेः ।
सदसच्छूद्रसामान्यं मुनिमान्यं भवत्विह ॥

पृष्ठे १८१

(चतुर्विंशः प्रश्नस्तदर्थश्च)

अथास्य प्रक्रान्तप्रधानप्रश्नस्यावान्तरोऽष्टमः प्रश्नः सच्छूद्रा इति चेत्के सच्छूद्रा इति ? तेषां लक्षणं वक्तव्यम्

अस्यायमर्थो भवेत्, यदि सच्छूद्रा एवोपदेश्यास्तर्हि उपदेश्यानुपदेश्ययोः परस्परं व्यावर्त्तकधर्मावगमाय विभाजकतावच्छेदकासाधारणधर्मो निर्वक्तव्य इति ।

अस्माभिस्तु साधारण्येन सदसच्छूद्रसामान्यस्यैवोपदेश्यत्वं स्वीक्रियत इति नास्माकमनेन विचारेण प्रयोजनम् । प्रश्ने चेदिति पदेन सच्छूद्रमात्रस्योपदेशाङ्गीकारपक्ष एव तल्लक्षणजिज्ञासावतारबोधनात् ।

“इत्यष्टभिः सपदि सङ्गतमङ्ग जल्पै-
रल्पैः कुरङ्गतृषि तुङ्गतरङ्गकल्पैः ।
चोद्यं प्रमाणगणयुक्तितरङ्गितेन
दत्तोत्तरं किल विचित्रतरं तृतीयम्” ।

पृष्ठे १८३

(चतुर्थः प्रधानः प्रश्नः
उत्तरकारिका च)

अथ चतुर्थः प्रधानः प्रश्नः

उपदेशे च रामकृष्णादिमन्त्राः समाना उत तेषु न्यूनाधिकता वा ?

“सामान्यं न्यौन्यमाधिक्यमन्योऽन्यं तन्यतेऽधुना ।
सन्मन्त्राणां स्वतन्त्राणां श्रूयतां तर्कबन्धुना” ॥

इत्थम्—

“रामकृष्णादिमन्त्राणां न्यूनता च समानता ।
आधिक्यं चोचितं तेन भवद्युक्तिः समाऽऽनता” ॥

पृष्ठे १८४

(पञ्चविंशः प्रश्नः उत्तरे स्वसाम्प्रदायिकमन्त्रातिरिक्तमन्त्रग्रहणे बीजं च)

अथास्य चतुर्थप्रधानप्रश्नस्यावलम्बी प्रथमः प्रश्नः तत्र समानश्चेन्मन्त्रान्तरनिषेधः कथं क्रियते ?

किमत्र निषेधशब्देन केनाप्यधिकारिणा नायं मन्त्रो ग्राह्य इत्येवंरूपः स विवक्षित उतास्मत्सम्प्रदायेऽस्मदिष्टफलस्य पुरुषोत्तमसायुज्यादिलक्षणस्यास्मदाचार्यपरम्परोपदिश्यमानमन्त्रमात्रेणैव सिद्धावस्मच्छिष्यस्य न मन्त्रान्तरग्रहणेन प्रयोजनमित्येवंरूपः सः ? तत्र नाद्यः । अस्माभिरस्मदाचार्यैर्वा तादृशनिषेधस्य क्वापि कदाचिदप्यकृतत्वेन कथं क्रियत इत्याक्षेपवैयर्थ्यात् । अथ द्वितीयश्चेत्तर्हि अस्य प्रश्नस्य तद्दानं शिष्याय कुतो न क्रियत इत्यग्रिमप्रश्नादवैलक्षण्येऽपि स्वविवक्षितप्रश्नसङ्ख्यापूरणायैव पार्थक्येनोपन्यस्तत्वादुत्तरेणैवास्य दत्तोत्तरत्वं स्यादिति तच्छ्रवणेनैव परितोष्टव्यं भवद्भिः ।

पृष्ठे १८५

(षड्विंशः प्रश्नस्तदुत्तरारम्भश्च).

अथ चतुर्थप्रधानप्रश्नावलम्बी द्वितीयः प्रश्नः तद्दानं शिष्याय कथं न क्रियते ?

अत्र प्रश्नद्वये कुत इति हेतौ प्रष्टुमुचितेऽपि कथमिति प्रकारप्रश्नस्तु स्वस्य वैलक्षण्यद्योतनार्थः । उत्तरं तु ब्रूमः । अस्मदभीष्टस्य पुरुषोत्तमसायुज्यादिलक्षणस्य फलस्यास्मदाचार्यपरम्परोपदिश्यमानकृष्णमन्त्रैरेव सिद्धौ प्रयोजनाभावात्स्वसदाचारविरोधाच्चास्मत्सम्प्रदायपरम्पराप्रसिद्धगोपालादिमन्त्रत्रयव्यतिरिक्तं कमपि मन्त्रं नास्मदाचार्याः शिष्येभ्य उपदिशन्ति ।

अस्मत्सम्प्रदाये स्वीक्रियमाणस्य कृष्णमन्त्रोत्कर्षस्य तु न स्वोत्प्रेक्षिततत्वं शङ्क्यम् । बहुप्रमाणसिद्धत्वात् ।

तस्मादस्मत्सम्प्रदायपूर्वाचार्यपरम्परयोपदिश्यमानं कृष्णमन्त्रत्रयमेवेदानीमप्यस्मदाचार्यैः स्वशिष्येभ्य उपदेष्टव्यं न त्वन्यत् । अस्मत्सम्प्रदायेष्टफलस्य तावतैव सिद्धौ मन्त्रान्तरस्योपदेशे प्रयोजनाभावात् । तदुपदेशे स्वाचार्यमर्यादोल्लङ्घनेन स्वसदाचारविरोधापत्तेश्च । अस्मत्सम्प्रदाये हि श्रीपुरुषोत्तममारभ्य इयदवधि न केनाप्याचार्येण कस्मैचिदपि स्वसाम्प्रदायिकशिष्याय मन्त्रान्तरमुपदिष्टम् । अतः, स्वसाम्प्रदायिकमन्त्रदानमेव स्वशिष्याय क्रियत इति सर्वं सुस्थम् ।

पृष्ठे १९०

(सप्तविंशः प्रश्नः उत्तरे मन्त्राणां स्वस्वप्रतिपाद्यावतारादिसायुज्यदातृत्वम्)

अथ चतुर्थप्रधानप्रश्नावलम्बी तृतीयः प्रश्नः ।

न्यूनाश्चेत्सर्वमन्त्राणां शास्त्रसम्मतमोक्षदातृत्वाविशेषेण कुतो न्यूनता ?

अस्माभी रामकृष्णादिमन्त्राणां परस्परतो न्यूनतायां समानतायामधिकतयां च हेतवः पूर्वमेव समर्थिता इति नेदानीमयं हेतुप्रश्न उत्तरणीयः। किञ्चित्तु वदामः । भगवन्मन्त्रेषु तत्तन्मन्त्रप्रतिपादकशास्त्रेण तत्तन्मन्त्रस्य मोक्षदातृत्वे वर्ण्यमानेऽपि नैतन्मन्त्रसामर्थ्येनैवेति वक्तुं युक्तम्; किन्तु, तत्तत्प्रतिपाद्यदेवताप्रसत्त्यैव । तथा चेह भगवन्मन्त्रेषु तत्तन्मन्त्रजपेन तत्तत्प्रतिपाद्यरामकृष्णाद्यन्यतमभगवदवतारप्रसादात्तत्तत्सायुज्यादिलक्षण एव मोक्षो भवति। तैत्तिरीयाणां नारायणोपनिषदि—

“एतासामेव देवताना*सायुज्य*सार्ष्टिता*समानलोकतामाप्नोती”ति श्रावितन्यायात्। अतस्तत्तन्मोक्षाकाङ्क्षिभिस्तत्तन्मन्त्रोपासनं कर्त्तव्यमिति युक्तम्।

किञ्च, भगवदवतारेष्वपि पूर्णत्वांशत्वकलात्वादिनां तारतम्यं शास्त्रसिद्धमिति तदनुसारेण तत्प्रतिपादकमन्त्रेष्वपि समालोचनीयं सच्छास्त्रविचारचतुरैः सूक्ष्ममतिभिः कृतिभिरिति श्रीः।

पृष्ठे १९१

(अष्टाविंशः प्रश्नस्तदुत्तरं च)

अथ चतुर्थप्रश्नावलम्बी चतुर्थः प्रश्नः

प्रशंसापरतयोपपत्तिस्तु समानैव परस्परभिन्नमन्त्रग्रहणकर्तुः

अस्यायमर्थो भवेत् यदि भवद्भिः शास्त्रसिद्धायाः स्वमन्त्रनिष्ठाया मोक्षदातृत्वादिलक्षणायाः स्तुतेर्वास्तविकत्वं मन्त्रान्तरनिष्ठायास्तस्यास्तु तद्ग्रहणविधिशेषार्थवादरूपतया स्वार्थेऽप्रामाणिकत्वमित्युच्यते तर्हि मन्त्रान्तरोपासकेन स्वमन्त्रनिष्ठायास्तस्याः प्रामाणिकत्वं भवन्मन्त्रनिष्ठायास्तूक्तरीतिकाप्रामाणिकत्वमिति शक्यतेोद्घुष्य भाषितुम्। तस्मान्नैतत्समाधानं साधीय इति। अस्माभिस्तु शास्त्रसिद्धाया यावद्भगवन्मन्त्रस्तुतेर्भवदुक्तरीतिकमप्रामाणिकत्वं नोररीकृतम्; किन्तु, प्रामाणिकयुक्त्यन्तरत एवोत्तरमनन्तरमेव वितीर्णमतो विशीर्णमूलो नायमनुयोग इतरदुत्तरवितरणमर्हतीति भव्यं नः।

पृष्ठे १९९

(एकोनत्रिंशत्तमः प्रश्नः उत्तरकारिकाः)

अथ चतुर्थप्रधानप्रश्नावलम्बी **पञ्चमो**ऽवान्तरः प्रश्नः ।
शैवशाक्तिकमन्त्राणां मोक्षदातृत्वमस्ति न वा ?

"मन्त्राणां मोक्षदातृत्वं देवतायाः प्रसादतः ।
वक्तव्यं मोक्षदो देवो मुकुन्दः सर्ववन्दितः ॥
तदंशाः सकला देवाः सकामा आश्रयन्ति तान् ।
तत्तद्ददाति तद्द्वारा तेभ्यो माहात्म्यबुद्धये ॥
अतो मोक्षप्रदत्वं तु हरिमन्त्रस्य केवलम् ।
सर्वकामप्रदत्वं चानन्यभक्तेभ्य उच्यते ॥
देवतान्तरमन्त्रास्तु साक्षान्मोक्षप्रदा न हि ।
त्रैवर्गिकफलं तेभ्यस्तत्तद्रूपाद्धरेर्भवेत्" ॥

अतः—

"मोक्षदं केवलं कृष्णसेवनं देवनन्दितम् ।
मुक्तिदं शिवभक्त्यादि दैवतं नैव तं विना ॥
तस्मान्मुकुन्दमन्त्राणाममन्दं मुक्तिदायिताम् ।
वक्ति शास्त्रं नैव शैवशाक्तादीनां तु तां क्वचित्" ॥
पृष्ठे १९१

(त्रिंशत्तमः प्रश्नः उत्तरे निन्दाभेदः स्वस्य तत्कर्तृत्वाभावः)

अथ प्रक्रान्तप्रधानप्रश्नावलम्बी षष्ठः प्रश्नः अस्ति चेन्निन्दा कथं क्रियते ?

अस्ति-चेत्पदाभ्यां शैवशाक्तादिमन्त्राणां मोक्षदातृत्वपक्ष एवावतीर्णोऽयं प्रश्नस्तदभावसमर्थनेनैव दत्तोत्तरः ।

किञ्च, किमत्र निन्दाशब्देनाऽविद्यमानदोषकीर्त्तनं, विवक्षितमुत विद्यमानतत्कीर्त्तनं स्वयं तद्ग्रहणजपाद्यकरणमेवेति वा ?

नाद्यः । अस्माकमद्वैतब्रह्मवादे सर्वस्यापि ब्रह्मरूपत्वेन "सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत्किञ्च भूतं प्रणमेदनन्य" इत्यादिषु भक्तिवशात्सर्वस्यापि मन्तव्यत्वविधानेन चास्मत्सम्प्रदाये निन्दाया एवानवसरपराहतत्वात् । क्वचिद्ग्रन्थेषु भगवन्मन्त्रादिस्तुतिप्रकरणे कदाचिदितरनिन्दा चेत्तस्या न हि निन्दान्यायविचारेणादुष्टत्वात् ।

न द्वितीयः । तादृशकथने निन्दात्वाभावात् । अन्यथा सर्ववस्तुनिष्ठतात्त्विकगुणदोषनिरूपकाणां ज्यौतिषायुर्वेदादीनां बहूनां शास्त्राणां सर्ववस्तुनिन्दकत्वेन अनुपादयेताप्रसङ्गात् ।

न तृतीयः । परधर्मानाचरणस्य शास्त्रसिद्धत्वात् ।

अत एव तृतीयाध्याये आपद्धर्मप्रकरणे (श्लो० ७) "आपद्गत" इत्यत्र आपदि क्षात्रादिवृत्त्यपेक्षया ब्राह्मणस्य हीनहीनतरहीनतमेभ्योऽपि प्रतिग्रहादिकमुत्कृष्टं वदता याज्ञवल्क्येन आपद्यपि परधर्माद्द्विगुणस्यापि स्वधर्मस्यैवाचरणं वरीय इति बोधितम् ।

तथा चातः—

"वन्दामहे मुकुन्दं सानन्दं नन्दनन्दनममन्दम् ।
शुद्धाद्वैतान्नैतानितरान् वृन्दारकांस्तु निन्दामः" ॥

पृष्ठे १९८

(एकत्रिंशः प्रश्नः, उत्तरे शैवादिमन्त्रा राजसतामसेभ्यः शिवसायुज्यादिप्रदाः, तदुपासना क्वचित्परम्परया हरिभक्तिं चोत्पादयति)

अथ प्रक्रान्तप्रश्नस्यावलम्बी सप्तमः प्रश्नः

नास्ति चेत्तत्प्रतिपादकशास्त्रस्य का गतिः ?

(द्वात्रिंशः प्रश्नः)

अथ चतुर्थप्रधानप्रश्नावलम्ब्यष्टमः प्रश्नः

पत्नीग्रहणरहितस्य दीक्षादानेऽधिकारोऽस्ति न वा ?

तादृशं शास्त्रमेव दुर्लभं कदाचित्तत्सम्भवेऽपि तामसजीवपरम् ।

इति तादृशशास्त्रार्थे सति तस्य गतिः कृता ।
मतिमन्तो रतिर्गोपीपतिपादेऽस्त्वतिप्रिया ॥
श्रुतिशुक्तिभवैर्युक्तिमौक्तिकैर्वक्ति भूषितः ।
मुक्तिं भुक्तिं भक्तिमतामाचार्यः शास्त्रशक्तिमान् ॥
सन्तो जयन्त्वसन्तश्च लोके सुखलतोद्भवाः ।
कुशास्त्रधारिणः प्राज्योत्तमसाधनतत्पराः ॥

पृष्ठे २००

"पत्नीयुक्तोऽप्यपत्नीको यत्नी जीवोद्धृतौ गुरुः ।
दद्याद्दीक्षां दयावीक्षां हृद्यां तन्वन्न दोषभाक्" ॥

तथा हि, नियतब्रह्मचारिणां सनकादीनामपि दीक्षोपदेशादिदानेऽधिकारो दृश्यते । उद्योगपर्वणि विदुरेण तेषां गुरुत्वनिरूपणात् । तत्रैव धृतराष्ट्राय तैर्विज्ञानमुपदिष्टमिति प्रख्यातम् । तथा श्रीभागवतचतुर्थस्कन्धादिषु पृथुराजादिभ्यस्तैर्ज्ञानादिकमुपदिष्टम् । नारदपञ्चरात्रादिषु नारदायापि भगवन्मन्त्रतत्कवचादिकं दत्तमिति प्रसिद्धम् । नारदेनाप्याजन्मब्रह्मचारिणा व्यासाय भगवन्मन्त्रदीक्षा दत्तेति नारदपञ्चरात्रब्रह्मवैवर्त्तादिषु स्फुटम् । एवं भागवतगौतमतन्त्रादिषु तेनैव ध्रुवगौतमादिभ्यो द्वादशाक्षरविद्याष्टादशाक्षरगोपालविद्यादय उपदिष्टा इति स्पष्टम् । एवं व्यासादिभ्यो

ज्ञानोपदेशस्यापि तत्कर्तृकत्वं भारतभागवतादिष्वपाणिपिहितम् । एवमपत्नीकेन नारायणमहर्षिणाऽपि सिंहभीतब्राह्मणबटुकाय भगवन्मन्त्रदीक्षादत्तेत्यनाच्छादितं नारदपञ्चरात्रप्रथमरात्रे । एवमितरत्रापि पुराणादिषु तादृशेतिहासा विस्फारितदृग्भ्यां निरीक्षणीयाः ।

किञ्च, "यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्", "अविप्लुतब्रह्मचर्यो यमिच्छेत्तु तमाविशे"दित्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धमाश्रमासमुच्चयपक्षमाश्रित्य प्रव्रजतामपि दीक्षादानेऽधिकारो दृश्यते । यथा शङ्कराचार्याणां दक्षिणामूर्त्यादिदीक्षादाने । अत एव च याज्ञवल्क्यप्रायश्चित्ताध्याये वानप्रस्थप्रकरणे (श्लो० १) "सुतविन्यस्तपत्नीक" इत्यस्य मिताक्षरायां सुतविन्यस्तपत्नीकस्यापि हि तापसाश्रमिणो वैतानौपासनसाध्यकार्येषु दाने चाधिकारोऽभ्यनुज्ञातोऽस्ति । दीक्षाया अपि दानमेव । गोपृथ्वीसरस्वतीभेदेन दानत्रैविध्यस्य सामशाखीयसांहित्युपनिषदि बृहस्पतिस्मृतौ च दर्शितत्वात् । अतोऽस्मत्सम्प्रदाये पत्नीरहितानामपि नारदशुकदेवाद्याचार्याणां मन्त्रोपदेष्टृत्वस्य पूर्वत एव प्राप्तत्वाच्छास्त्रविरोधाभावाच्च पत्नीरहितस्याप्यस्ति । मन्त्रोपदेशदानेऽधिकारः ।

"धुर्यं सन्मित्रविषये तुर्यं चोद्यं सहाष्टभिः ।
दुर्यन्त्रितं स्वाङ्गवाक्यैः पर्यन्तं नीतमुत्तरैः" ॥

पृष्ठे २०४

(पञ्चमः प्रधानः प्रश्नः)
अथ पञ्चमः प्रधानप्रश्नः
भवतामत्यावश्यको
धर्मः कः ?

"श्रीकृष्णदेवमन्त्राणां ग्रहणं स्वगुरोर्मुखात् ।
श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ॥
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ।
स्वाचार्यदर्शितदिशेत्यादीनां समनुष्ठितिः ॥
धर्मोऽत्यावश्यकोऽस्माकं वेदवेदान्तभाषितः ।
वैष्णवत्वप्रयुक्तोऽथाध्ययनाध्यापनादिकम् ॥
प्रजारक्षादिकं नानाव्यापाराद्द्विजसेवनम् ।
वर्णप्रयुक्ता इत्याद्या धर्मशास्त्रोदिताः क्रमात् ॥

तत्तदाश्रममूलाश्च धर्माः श्रुत्यादिदर्शिताः ।
सर्वेऽत्यावश्यका नस्तेऽनुष्ठीयन्ते यथार्हणम् ॥
देशकालवयोऽवस्थाधीशक्त्याद्यनुसारतः ।
तत्र वर्णाश्रमप्राप्ताः प्रत्यवायनिवृत्तये ॥
ज्ञानेऽधिकारसिद्ध्यर्थं चानुष्ठीयन्त उज्ज्वलाः ।
हरिध्यानादिसाहित्यात्तेऽस्माकं वीर्यवत्तराः ॥
चित्तं संशोध्य कल्पन्ते ज्ञानभक्त्यादिसिद्धये ।
हरिसेवादयो धर्माः साक्षान्मोक्षाप्तये मताः ॥
अत आवश्यकतरा आचार्यैरुभये स्मृताः ।
वैष्णवत्वप्रयुक्ता ये ये च वर्णाश्रमोद्भवाः ॥
ये त्वन्यदेवताभक्त्याऽन्यमन्त्रोपासनादयः ।
पुत्रेष्ट्याद्याश्च ये काम्या वर्ज्यानावश्यकाः क्रमात् ॥
तत्राद्यवर्जने हेतुर्यो वै स्वां देवतामिति ।
एवमादीनि वाक्यानि प्रत्यवायाऽश्रुतिः परे ॥
भूतिकामस्य वायव्यश्वेतालभनमुच्यते ।
अननुष्ठानतस्तस्य प्रत्यवायोऽश्रुतो यथा ॥
मया ग्रन्थेषु वेदान्तचिन्तामण्यादिषु स्फुटम् ।
विस्तरेणैव निर्णीतमेतत्तत्रैव दृश्यताम्'' ॥

पृष्ठे २०५

(त्रयस्त्रिंशः प्रश्नः)

अथैतत्प्रधानप्रश्नावलम्बी आद्यः प्रश्नः

तत्र हरिध्यानादिकमावश्यकं यद्युच्यते तदा सन्ध्यागायत्रीमध्ये भवतामनावश्यकत्वमिति वक्तव्यम्, तर्हि वर्णाश्रमगणना भवन्मतेऽस्ति न वा ?

''अङ्गाङ्गिभावादुभयोर्विरोधं
शक्ता न वक्तुं श्रुतियुक्तिविज्ञाः ।
ध्यानादिकावश्यकताविधाने
सन्ध्याद्यनावश्यकता कथं स्यात्'' ॥

परस्परविरुद्धयोर्ह्येकतरावश्यकतास्वीकारेऽन्यतरस्यानावश्यकत्वं प्रसज्येत । इह तु सन्ध्यावन्दनगायत्रीजपादिकं न हरिध्यानादिविरुद्धं प्रत्युताङ्गाङ्गिभावात् तत्प्रापकत्वाच्च तदनुकूलमेव । तस्मादस्माकं तूभयोरप्यावश्यकत्वस्वीकार इति अविचाररमणीय एवायं वर्णाश्रमगणनाभावाभावप्रश्नः ।

''विचार्यते शास्त्रकथा यथा यथा
वचांसि युक्तानि लभेत्तथा तथा ।

श्रान्तोऽस्मि लेखाद्बहुलादलं वृथा
वादव्यथां मैव कृथा हरेः पथा ॥
यथास्ति वर्णाश्रमधर्मवर्णनं
सत्सम्प्रदायेषु गतिप्रदायिषु ।
हरौ रतेश्चारुविचारसञ्चयै-
र्न चेतरत्रास्ति तथेति बुद्ध्यताम्" ॥

पृष्ठे २१३

(चतुस्त्रिंशः प्रश्नः)

अथ प्रक्रान्तपञ्चमप्रश्नावलम्बी द्वितीयः प्रश्नः सन्ध्यादिहीनस्याब्राह्मण्यं भवत्सम्मतं न वा ?

"ब्राह्मण्यस्य तिरोधानं नित्यसन्ध्यादिलोपने ।
प्रतिबन्धैर्विहीनस्य सूतकाद्यैररोगिणः ॥
सेवाद्यनुपरुद्धस्य देवदेवरमापतेः ।
वृथा लोपयतः कर्म यथाशास्त्रं सुसम्मतम्" ॥

अत्राब्राह्मण्यं नाम, "ब्रह्माननं क्षत्रभुजो महात्मे"-त्यत्र द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्यां श्रीमदाचार्यदर्शितदिशा ब्राह्मणबीजस्तत्परिणीतब्राह्मणजातीयक्षेत्रोत्पन्ने शरीरे प्रायो गर्भाधानादिशास्त्रीयसंस्कारैरेव शक्याविर्भावस्य क्वचिदीश्वरेच्छया शरीरान्तरेऽपि तपोविशेषादिभिः प्रादुर्भावशालिनो भगवन्मुखरूपस्य ब्राह्मण्याख्यदेवताविशेषस्य सन्ध्यावन्दनलोपम्लेच्छान्नभक्षणादिप्रतिकूलसम्पत्प्रयुक्तं प्रायश्चित्तप्रतिविधेयं तिरोधानम् । पुनस्तत्प्रादुर्भावकप्रायश्चित्तानि तु स्वल्पवैगुण्ये स्वल्पानि, गुरूणि तु, पुनः संस्कारादिरूपाणि गुरूणि, यथा शास्त्रोक्तविधिना प्रतिष्ठाकरणात्प्रतिमादौ प्रादुर्भूताया देवतायास्तिरोधानप्रयोजके स्वल्पवैगुण्ये प्रोक्षणपञ्चामृतस्नानादिकमेव पुनः प्रादुर्भावकम्, म्लेच्छसंसर्गादौ महत्तरानाचारे तु पुनः प्रतिष्ठाकरणादीति दिक् ।

तस्मात्—

"सच्छास्त्राणां विचारेण स्वच्छाचारे सतां पथे ।
कस्मादकस्मात् प्रश्नोऽसत्तर्कसम्पर्ककर्कशः" ॥

पृष्ठे २१९

(पञ्चत्रिंशः प्रश्नः)

अथ पञ्चमप्रश्नस्यावान्तरस्तृतीयः प्रश्नः सन्ध्यावन्दनाद्यकरणप्रयुक्तपापनाशाय प्रायश्चित्तं भवत्सम्मतं न वा ?

“प्रायश्चित्तं तु भवतो नूनं नैवास्ति सम्मतम् ।
बालवत्पृच्छ्यते यस्मादर्थेऽस्मिन् सर्वसम्मते” ॥

पूर्वप्रश्ने सन्ध्याराहित्येन ब्राह्मण्याभावः प्रतिपादितः । इह तु पापमात्रमिति पृच्छकस्य पूर्वापरानुसन्धानवैदग्धी । आस्तामित्थङ्कारम् । सन्ध्यालोपे सकृदभ्यासादिभेदेन विविधप्रायश्चित्तानां धर्मशास्त्रसिद्धत्वात्तत्तदधिकारिविशेषेण तत्तत्पापप्रणोदनाय तत्तत्प्रायश्चित्तमनुष्ठेयमेवेत्यत्र को वाऽऽस्तिकः सम्मतिं न दद्यात् ?

“सन्ध्यायतां तु नित्यं नः सन्ध्याद्यं कर्म निर्मलम् ।
प्रायश्चित्तप्रसङ्गो न प्रायश्चित्तस्थिते हरौ” ॥

पृष्ठे २२०

(षट्त्रिंशः प्रश्नः)

अथ पञ्चमप्रधानप्रश्नावलम्बी चतुर्थः प्रश्नः गृहस्थानां पञ्चदेवपूजनमावश्यकं न वा ?

“सर्वेषां तु गृहस्थानां पञ्चदैवतपूजनम् ।
नावश्यकं तथा शास्त्रशिष्टाचाराद्यभावतः ॥
सदैव दैवतं स्वेष्टमेकं पूज्यं तु सर्वथा ।
प्रामाणिकनिबन्धेषु बहुष्वेवं विनिर्णयात् ॥
नित्या पञ्चामरार्चा तु तादृग्दीक्षावतां मता ।
एकैकस्यार्चनं येषु सम्प्रदायेषु सम्मतम् ॥
तत्तद्वर्त्तिजनैस्ते ते लङ्घनीया न सर्वथा ।
सुरार्चैव स्मृता नित्या निन्दिता बहुभक्तता ॥
गण्यते बृहदारण्ये पुण्यमेकार्चनं सदा ।
तदेव नित्यं सर्वेषां निर्णीतं माधवादिभिः ॥
किञ्च मुख्या हरिहरान्यतरार्चैव वै कलौ ।
तत्रापि सेवनं मुख्यं देवदेवस्य केवलम् ॥
किर्तनाद्यैरेव मुक्तेः कलेर्मलविलोपनात् ।
तथा गत्यन्तराभावात्सन्ध्यावन्नित्यतोक्तितः ॥
सर्वानुकूलं तन्मूलं सर्ववैदिककर्मणाम् ।
सर्वैरवश्यं कर्तव्यं सिध्येत्सर्वार्चनं ततः ॥
तस्मात्पूज्यतमं नान्यत्साक्षान्मोक्षस्तदर्चनात् ।
शालग्रामद्वारवतीशिले प्रतिमया सह ॥

पूज्ये त्रैवर्णिकैः स्पृष्ट्वा स्त्रीशूद्रैः प्रतिमैव तु ।
दूराच्छूद्रैर्वैष्णवैस्ते अर्च्ये विप्रकरेण वा ॥
प्रत्यवेत्येव सन्ध्यावन्नित्यं मूर्त्यर्चनं विना ।
नराणां नरकप्राप्तिस्तद्धीनानां न तद्युजाम् ॥
शालग्रामस्य महिमा न हि मातुं तु शक्यते ।
सूतकादावप्यहेयमुच्यते क्वचिदर्चनम् ॥
गुरुदत्ततनौ सेव्य एकोऽखिलसुरेश्वरः ।
मूर्त्युत्कर्षो भारतेऽस्मिन् वर्षे हर्षेण तां गृहे ॥
भजेन्नतूग्रान् दुर्गादींस्तामसार्च्यानमुक्तिदान् ।
देवान्तराणां सेवा तु काम्या सान्तफलाऽध्रुवा ॥
अवैधयागरूपा सा वैष्णवानां निषिद्ध्यते ।
सिद्ध्येत्सर्वसु पर्वाऽर्चा सर्वांशीश्वरसेवनात् ॥
विविधैर्हेतुभिर्विद्वत्केतुभिः शास्त्रसेतुभिः ।
सेवा श्रीनेतुरेवात्र सर्ववर्णेषु वर्णिता" ॥

पृष्ठे २२२

(सप्तत्रिंशः प्रश्नः)

आर्षानार्षग्रन्थेषु पार्थिवपूजाया नित्यत्वानुपलब्धिः। तस्याः काम्यत्वम्, कामनाभेदेन द्रव्यभेदः, लिङ्गानां सङ्ख्याभेदः इत्यादि, तां विना भोजननिषेधवाक्यविचारः तदर्चनाद्रुद्रलोकाप्तिश्च

पार्थिवपूजनमन्तरा गृहस्थानां भोजनमुचितं न वा? ॥ ३७ ॥

अयं दत्तोत्तरप्रायः पूर्वप्रश्नोत्तरेण तु ।
तथापि कथ्यते तथ्यं पथ्यं किञ्चिद्वचो नृणाम् ॥ १ ॥
क्वापि पार्थिवपूजाया नित्यत्वं नोपपद्यते ।
काम्यत्वं कीर्त्यते तस्यास्तस्मादस्याः कृतिं विना ॥ २ ॥
सामान्यतो गृहस्थानामपि दोषो न भोजने ।
हरेरनन्यदासानां वैष्णवानां कुतस्तराम् ॥ ३ ॥
"शैवस्यावश्यकं काम्यमन्येषां पार्थिवार्चनम् ।
ऋतेऽपि तदतो दोषो गृहस्थानां न भोजने ॥ १ ॥
कुतस्तरां वैष्णवानां तद्भ्राम्यत न भो जनाः ।
श्रीहरिं भजतानन्याः सेवन्ते यं नभोजनाः ॥ २ ॥

पृष्ठे २६३

(अष्टत्रिंशः प्रश्नः उत्तरकारिके)

बलिवैश्वदेवादिकं कर्तव्यं न वा? ॥ ३८ ॥

अनावश्यकता पूर्वं स्थलभेदेन भण्यते ।
आवश्यकं यथाशास्त्रं वैश्वदेवादिकं मतम् ॥ १ ॥
प्रत्यवायादकरणे करणे सत्फलाप्तितः ।
मोक्षोपयोगात्कार्यं तद्विष्णूच्छिष्टेन वैष्णवः ॥ २ ॥
"यथाऽधिकारं कर्तव्यं वैश्वादेवादिकं नरैः ।

नित्यनैमित्तिके यस्मादावश्यकतया मते ॥ १ ॥
वैश्वदेवाद्यकरणे ज्ञाननिष्ठादिभिर्द्विजैः ।
उक्तमन्वादिवचनानुरोधात्क्वापि न क्षतिः ॥ २ ॥
कार्याकार्यविचारं तु वेत्त्येकस्तत्त्वतः प्रभुः ।
यथाचारं यथाबुद्धि यथाशक्ति यथाकुलम् ॥ ३ ॥
निराकुलं तु कर्तव्यं सर्वैः सत्कर्म निर्मलम् ।
अतो भगवताऽप्युक्ता कर्मणो गहना गतिः ॥ ४ ॥

पृष्ठे २७०

(एकोनचत्वारिंशः प्रश्नः उत्तरकारिकाः)

अथ पञ्चमप्रधानप्रश्नावलम्बी सप्तमः प्रश्नः ॥ ७ ॥

भगवन्निवेदितवस्तूनां ग्रहणे विधिनिषेधयोः का गतिः ? ॥ ३९ ॥

निवेदितानां हरये वस्तूनां ग्रहसेधनम् ।
सुदुर्लभं कदाचिच्चेत्तदभक्तपरं भवेत् ॥ १ ॥
निर्माल्यादिनिषेधस्तु देवान्तरपरो मतः ।
निषेधभ्रमकृद्वाक्यस्यार्थस्तूक्तः पुरातनैः ॥ २ ॥
अतो निवेदितं नित्यं ग्राह्यं भगवतोऽखिलम् ।
श्रुतिस्मृतिपुराणेषु तद्भोजनविधानतः ॥ ३ ॥
पुण्यातिशयतश्चित्ताद्यतिशुद्धेरघक्षयात् ।
प्रसादः श्रीहरेर्भोज्योऽनेकसत्फलसाधकः ॥ ४ ॥
अनिवेद्य न भुञ्जीत यत्किञ्चिदपि कर्हिचित् ।
हरयेऽनेकधा तत्रात्यन्तदोषप्रसक्तितः ॥ ५ ॥
सर्वसाधारणग्रन्थैर्विस्तरेण प्रमाणतः ।
गुरुणा निरणायीदमिह किञ्चित्प्रपञ्च्यते ॥ ६ ॥
“अच्युतार्पितवस्तूनां ग्रहणे सूरिसम्मता ।
विधीनां च निषेधानां व्यवस्था स्थापिता मया ॥१॥
अतो रसमयाः शास्त्रसमयात्सुनिरामयाः ।
प्रसादं श्रीहरेर्भुक्त्वा प्रसादं यात सर्वदा ॥ २ ॥

पृष्ठे २९३

(चत्वारिंशः प्रश्नः)

देवान्तरनिवेदितमन्नं भोज्यं न वा ? ॥ ४० ॥

देवतान्तरनैवेद्यभोजनं प्रतिषिध्यते ।
सौरशाक्तादिनैवेद्यभुक्तौ कामादकामता ॥ १ ॥
तत्र तत्र निबन्धेषु प्रायश्चित्तं प्रपञ्च्यते ।
शिवनिर्माल्यसंसर्गनिषेधः सुतरां मतः ॥ २ ॥
क्वचिद्विधिस्तु तद्भक्ते पञ्चदेवार्चकेऽथवा ।
प्रवर्तते तदन्नादेः शालग्रामेण शोधनात् ॥ ३ ॥

वैष्णवानां तदन्यत्वस्मरणात्तादृशव्रतात् ।
सत्पारम्परिकाचारान्नारात्तत्सङ्ग इष्यते ॥ ४ ॥
तस्मान्न भोज्यमस्माभिः कस्मा अपि समर्पितम् ।
रमाधरसुधामिश्रं हरिभुक्तं विनेतरत् ॥ ५ ॥

इत्थं तदुदाहृतबहुषु वचनान्तरेष्वपि समूलत्वं चिन्त्यम् । भगवन्नैवेद्यस्य तु सर्वथा बाधोऽशक्य एव ।

शिवो मूर्ध्ना धत्ते चरणसलिलं यस्य सततं
मखे भागान्गृह्णन्त्यपि भुवि यदङ्घ्रौ सुरगणाः ।
श्रुतिर्यन्निःश्वासान् हृदि च वदने बिभ्रति सदा-
ऽखिला विप्रा धाता सृजति सकलं यस्य तनयः ॥१॥

मनश्चन्द्रो यस्यौषधिचयमशेषं पचति य-
त्पदं चादित्यः प्रोज्ज्वलयति जगद्यस्य महसा ।
कृशानौ यद्वक्त्रे जगति सकलं जुह्वति हवि-
र्द्विजन्मानः सर्वे वदनजनुषोऽश्नन्ति च ततः ॥ २ ॥

सर्ववेदोपदिष्टाङ्घ्रेः शिष्टाराध्यस्य तस्य कः ।
इष्टे सम्बन्धरहितं भोक्तुमक्लिष्टकर्मणः ॥ ३ ॥
देवतान्तरनैवेद्यस्याग्राह्यत्वं निरूपितम् ।
कामचित्कविधिवाक्यानां विषयश्च प्रदर्शितः ॥ ४ ॥
अस्माभिर्भुज्यते नैव तस्माद्देवान्तरार्पितम् ।
न स्मार्तैरपि सर्वत्र भस्मालिप्तैस्तु तत्क्वचित् ॥ ५ ॥
कन्दर्पदर्पहाऽऽनन्दसन्दोहामन्दमन्दिरम् ।
सेव्य एकोऽरविन्दाक्षो भोज्यमेकं तदर्पितम् ॥ ६ ॥

पृष्ठे ३११

षष्ठः प्रधानप्रश्नः

भवन्मार्गे तिलकं कीदृशं केन द्रव्येण कर्तव्यम् ? ॥६॥

निर्दोषमस्माभिरूर्ध्वपुण्ड्रमेव विधीयते ।
गोपीचन्दनमिश्रेण भगवत्कुङ्कुमादिना ॥
अस्य वैष्णवचिह्नत्वात् पावनत्वादघक्षयात् ।
आवश्यकत्वाद्भगवत्प्रापकत्वाच्च धारणम् ॥

पृष्टानि द्रव्यभेदप्रमाणानि पृथक् त्वया ।
तदुत्तरेषु वक्तव्याः प्रमाणप्रचया मया ॥ १ ॥

पृष्ठे ३१३

सत्सिद्धान्तमार्तण्डे

(एकचत्वारिंशः प्रश्नः,)

अथास्यावान्तरः प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

तत्र, पूर्वं तत्प्रियायाश्च कीदृशं विधानम् ? ॥ ४१ ॥

ईश्वरे चोदनावाक्याऽनियोज्यत्वेन योज्यताम् ।
तिलकं किल किञ्चित्स्वरुचितो रुचिरं चिरम् ॥१॥
परम्परागताकारं द्रव्यैर्मृगमदादिभिः ।
जातरूपमयं रत्नैर्जातरूपं च तज्जनैः ॥ २ ॥
तैर्द्रव्यैस्तत्प्रियायास्तु तत्स्याल्लोके स्त्रिया इव ।
यतः शास्त्रे लोकवत्तु लीलाकैवल्यमुच्यते ॥ ३ ॥
पूजाङ्गत्वाद्धरेरूर्ध्वं तिलकं किल केनचित् ।
सुद्रव्येणोचिताकारं यथाचारं विरच्यताम् ॥ १ ॥
तत्प्रियायाः श्रिया लोके स्त्रिया इव विधीयते ।
स्वरुच्या तिलकं भक्तैः सेवासक्तैर्निरन्तरम् ॥ २ ॥

पृष्ठे ३१६

अथ द्वितीयोऽवान्तरः प्रश्नः ।

(द्विचत्वारिंशः प्रश्नः)

तदनु भवच्छिष्याणां तत्पत्नीनां च समानरीत्या वा वैलक्षण्येनेति वक्तव्यम् ? ॥ ४२ ॥

शिष्टाचारो न हि स्त्रीणामूर्ध्वपुण्ड्रविधेः क्वचित् ।
वैदिकत्वात्स्वपतिना कृते सति च सिद्धितः ॥ १ ॥

तत्र वैदिकत्वं तु वेदमन्त्रोच्चारणविशिष्टेतिकर्तव्यताकत्वात् ।

तस्मात्स्त्रीभिर्नोर्ध्वपुण्ड्रं कार्यं धार्यस्तु सर्वदा ।
अमन्दसौभाग्यपदं गन्धबिन्दुः सुसुन्दरः ॥ १ ॥

पृष्ठे ३२०

अथ तृतीयोऽवान्तरः प्रश्नः ॥

(त्रिचत्वारिंशः प्रश्नः)

तत्तद्द्रव्यभेदे किं प्रमाणम् ? ॥ ४३ ॥

द्रव्यत्वेनोर्ध्वपुण्ड्रस्य मृद्गोपीचन्दनादिना ।
विष्णोः प्रसादभूतं च प्रोच्यते चन्दनादिकम् ॥१॥
स्तव्यानां भुवि भव्यानां द्रव्याणां तिलके भिदा ।
किञ्चित्प्राचीनवचनविचारेण विनिश्चिता ॥ १ ॥

पृष्ठे ३२७

(चतुश्चत्वारिंशः प्रश्नः)

अथ चतुर्थोऽवान्तरः प्रश्नः ॥ ४ ॥

आकारभेदे च किं प्रमाणम् ? ॥ ४४ ॥

चया वाचामनर्वाचां माधवाद्यैरुदाहृताः ।
प्राचामाचारमिलिताः पुण्ड्राकारविचारणे ॥ १ ॥
सारं सारं मया प्रोक्तमपारं शास्त्रमत्र तत् ।
नानाऽऽकारं यथाऽऽचारं सविचारं विधीयताम् १

पृष्ठे ३३०

(पञ्चचत्वारिंशः प्रश्नः)

अथ पञ्चमोऽवान्तरः प्रश्नः ॥ ५ ॥

भारतादिमन्वादिस्मृतिष्वाचारदर्शाद्याह्निकग्रन्थेषु च तिलकविधानं नेति किम् ? ॥ ४५ ॥

श्रुतिष्वपि पुराणेषु प्रायो ग्रन्थेषु चाह्निके ।
सर्वेष्वस्त्यूर्ध्वपुण्ड्रस्य विधानं सर्वसम्मतम् ॥ १ ॥
तथापि नेति किमिति संशयो विस्मयाम्बुधौ ।
निमज्जयति मां यद्वा गतिश्चित्रेयमैश्वरी ॥ २ ॥
चित्तं तिलकनैर्मूल्याशङ्कापङ्ककलङ्कितम् ।
क्षालयन्त्वार्षवाग्रूपैः शीतलैर्विमलैर्जलैः ॥ १ ॥

पृष्ठे ३४०

अथ षष्ठोऽवान्तरः प्रश्नः ।

(अष्टचत्वारिंशः प्रश्नः)

अत एव तिलकावश्यकतायाश्च किम्प्रयोजनम् ? ।

अयमाशयः, अत्र अत एवेत्यनेन पूर्वोक्तं भारतादिग्रन्थानुक्तत्वम्, तसिलन्तसर्वनाम्ना हेतुत्वेन परामृश्यते । तथा च यद्यूर्ध्वपूण्ड्रमावश्यकं स्यात्तर्ह्युक्तग्रन्थेषु विहितं स्यात्, न त्वेवम्, अतो नैतदावश्यकमिति ।

दत्तोत्तरस्तव प्रश्नः पूर्वप्रश्नोत्तरेण मे ।
ग्रन्थेष्वविहितत्वं हि प्रश्नबीजमिहेक्ष्यते ॥ १ ॥
सर्वग्रन्थेषु तु मया विहितत्वं विवेचितम् ।
हेत्वभावादतः प्रश्नोऽवतरीतुं न सोऽर्हति ॥ २ ॥
तथाप्युत्तरदानस्यौत्सुक्याद्वक्ष्यामि किञ्चन ।
पृच्छकाभावतोऽतोषो वैष्णवानां यतो महान् ॥३॥
सर्वाह्निकेषु सन्ध्यादिवन्नित्यत्वनिरूपणात् ।
तद्राहित्ये च वैफल्यश्रावणात्सर्वकर्मणाम् ॥ ४ ॥
अग्निहोत्रेण तौल्यातिदेशाद्दोषादधारणे ।
सर्वेषामूर्ध्वपुण्ड्रं तदत्यावश्यकमिष्यते ॥ ५ ॥

सर्वसाधारणग्रन्थेष्वेवमावश्यकं मतम् ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रं तु शैवानां वैष्णवानां च सर्वदा ॥ १ ॥

समुदाहृतमद्वाक्यसमुदायादिदं बुधाः ।
समुदारेण मनसा समुदारं विबुद्ध्यताम् ॥ २ ॥

पृष्ठे ४४६

अथ सप्तमोऽवान्तरः प्रश्नः ।

विजातीयतिलकनिन्दायां च किं प्रमाणम् ? ॥ ४७ ॥

अरविन्दाक्षचरणारविन्दमकरन्दपाः ।
न निन्दामो विजातीयं वयं तु तिलकादिकम् ॥१॥
न निन्द्यमपि निन्दन्ति शिष्टा अद्वैतवादिनः ।
किमु शास्त्रोदितं तर्हि गर्हणीयं भवेद्धि तैः ॥ २ ॥
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ।
इति न्यायेन नाचार्यैः किञ्चिदप्यस्ति निन्दितम् ॥३॥
न भजामो विजातीयमन्यधर्मतया वयम् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयाऽऽवहः ॥ ४ ॥

अधारणात्कृता निन्देति चेन्मैवं स्वशाखया ।
विहितस्य कृतौ नाऽन्यशाखानिन्दा प्रसज्यते ॥५॥
तथाऽपि किञ्चिद्वक्ष्यामो भवत्प्रश्नानुसारतः ।
सुरूपं वा कुरूपं वा तादृक् दृश्येत दर्पणे ॥ ६ ॥

ब्राह्मणैस्तु सर्वैरावश्यकत्वादूर्ध्वपुण्ड्रमेव धार्यं तस्यैव विष्णुचिह्नत्वात्, न तु देवतान्तरचिह्नानि त्रिपुण्ड्रादीनि; तेषां विष्णुचिह्नमात्रधारणविधानात् । त्रिपुण्ड्रादिधारणे बहुलनिषेधोपलब्धेश्च ।

निन्दाकृतिं न विन्दामो विजातीयेऽपि यद्वयम् ।
अतो निन्दाप्रमाणस्यान्वेषणे किम्प्रयोजनम् ॥ १ ॥

पृष्ठे ३६४

(अष्टचत्वारिंशः प्रश्नः)

अथाष्टमोऽवान्तरः प्रश्नः ।

तदनङ्गीकारे दोषस्य च किम्प्रमाणम् ॥ ४८ ॥

तिलकावश्यकत्वे किम्प्रयोजनमिति त्वया ।
पृष्टं तस्योत्तरे सम्यक् तदावश्यकतोदिता ॥ १ ॥
तेनैवायं गतार्थोऽपि प्रश्नो यस्मात् पुनः कृतः ।
अकस्मादुत्तरं तस्मादस्माभिः पुनरुच्यते ॥ २ ॥
विहितस्यावश्यकस्याधारणं दोषकारणम् ।
प्रायश्चित्तं रवेर्दृष्टिस्तद्धीनाननलोकने ॥ ३ ॥
अत्यन्तं द्योत्यते दोषस्तेनैतद्रहितस्य तु ।
तद्धीनं च त्यजेत्कृष्णो वक्तव्यं किमतः परम् ॥४॥

सङ्गतस्योर्ध्वपुण्ड्रांशे त्वङ्गप्रश्नैः सहाष्टभिः ।
भङ्गः प्रश्नस्य रचितो मङ्गलं ददतोत्तरम् ॥ १ ॥

पृष्ठे ३६८

अथ सप्तमः प्रधानः प्रश्नः ।

(सप्तमः प्रधानः प्रश्नः)

सर्वशास्त्रसम्मतः शिवविष्ण्वोरभेदो भवत्सम्मतो न वा ? ॥ ७ ॥

क्षराक्षराभ्यां परमो भगवान् पुरुषोत्तमः ।
स निर्गुणोऽनन्तगुणोऽत्यचिन्त्यानन्तशक्तिमान्॥१॥

नित्यानन्तनिजाभिन्नाचिन्त्यधर्माश्रयो महान् ।
स एव सच्चिद्घणितानन्दमात्रोऽक्षरः स्मृतः ॥ २ ॥

मुण्डके बृहदारण्ये कठवल्ल्यां स्फुटं श्रुतः ।
अक्षरं तूपदधते सत्त्वाद्याः प्राकृता गुणाः ॥ ३ ॥

स्यात्सत्त्वोपहितो विष्णू रजसोपहितो विधिः ।
तमसोपहितः शम्भुर्ब्रह्मैवैकमभूत्त्रिधा ॥ ४ ॥

उपाधिभेदाद्भिन्नास्ते त्वभिन्ना ब्रह्मभावतः ।
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ ५ ॥
भक्त्येकलभ्यो भगवान्निर्गुणः सर्वकारणम् ।
दास्यवद्भिरुपास्यः सोऽस्माभिः प्रास्य वृथाश्रमम् ॥ ६ ॥
वेदादिवर्णितौ भेदाभेदावित्युतौ तयोः ।
छेदाय भक्तदुःखानां पृथगुक्तः परः पुमान्" ॥

पृष्ठे ३७४

अथैतत्सप्तमप्रधानप्रश्नावलम्बिनोऽष्टौ प्रश्नाः तत्राद्यः ।

(एकोनपञ्चाशत्तमः प्रश्नः)

तत्राभेदः सम्मतश्चेत्तदुपदेशः कुतो न क्रियते प्रत्युत शिवपूजादेः प्रतिषेधः क्रियते तत्कथम् ? ॥ ४९ ॥

किमत्रोपदेशशब्देनाभेदोपदेश एव विवक्षितः अहोस्वित्तन्मन्त्रोपदेशः ? तत्राद्यश्चेदुक्तरीतिकस्तयोरभेदोऽस्मदाचार्यादिभिर्भाष्यसुबोधिनीप्रभृतिषु निर्णीत एव । तत्तद्ग्रन्थाध्यापनावसरे स्वशिष्येभ्योऽपि स उपदिश्यत एवेति व्यर्थोऽयं तदभावे हेतुप्रश्नः । द्वितीयश्चेत्तुर्यप्रधानप्रश्नावान्तरपञ्चमादिप्रश्नत्रयोत्तरेणैव सर्वमुत्तरितमिति श्रीः ।

यत्तूक्तं शिवपूजादेः कथं प्रतिषेधः क्रियत इति; सत्यम्, क्रियते, परं त्वस्य प्रश्नस्यायमाशयो भवेत्, यदि शिवविष्ण्वोरभेद एव स्वीक्रियते तर्हि विष्णुरूपाणां रामकृष्णादीनामिव शिवस्याप्युपासनं भवद्भिः कार्यमेव, विष्णुरूपत्वाविशेषादिति । उत्तरं तु तादात्म्यरूपोऽभेदो हि गुणावतारयोरेव तयोरुपपादितः । तद्यदि वयं गुणावतारविष्णूपासका एवाभविष्यामस्तर्हि तदभिन्नत्वाच्छिवस्याप्युपासनं कर्तव्यत्वेनास्मानप्राप्स्यत्, नत्वेवं, अतो नैव, अस्माकं तु सर्वकारणस्तस्य सर्वेश्वरस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य सेवनेनैव गतार्था सर्वदेवोपासना ।

पूज्यो नः सरलो देवो देवदेवः श्रियः प्रियः ।
न तु प्रयोजनाभावाद्वामदेवादयः परे ॥ १ ॥
देवतान्तरविद्वेषस्त्वस्माकं नैव विद्यते ।
कुर्मः स्वधर्ममात्रं तु शाखाधिकरणोक्तवत् ॥ २ ॥
शिवेन गुरुणाऽस्माकं देवदेवेन केवलम् ।
अदर्शि यः सम्प्रदायस्तमेवानुसृता वयम् ॥ ३ ॥

पृष्ठे-३८४

(पञ्चाशत्तमः प्रश्नः)

भेदश्चेच्छास्त्रोक्तदोषभागिनः स्युः ॥ ५० ॥

ये ब्रूयुरनयोर्भेदं सन्तु ते दोषभागिनः ।
तादात्म्यलक्षणास्माभिस्त्वभिदा वर्णिता तयोः ॥१॥
अथवा न्यूनमेवोक्तं तयोरेवाभिदेति यत् ।
ये सर्वं खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन ॥ २ ॥
ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिश्रुतिदर्शिनः ।
पश्यन्ति शुद्धमद्वैतं दोषः सज्जेत तेषु कः ॥ ३ ॥

पृष्ठे ३८४

अथ तृतीयोऽवान्तरः प्रश्नः ॥ ३ ॥

(एकपञ्चाशत्तमः प्रश्नः)

किञ्च, पूर्वाचार्यैर्भारतादिटीकाकारैर्यथा विरोधपरिहारः कृतस्तत्प्रमाणाप्रमाणं वा ॥ ५१ ॥

प्रथमतो भारतादिटीकाकाराणामाचार्यपदवीमनधिरूढानां श्रीधरचतुर्धरप्रभृतीनां पूर्वाचार्यत्वमेव स्वरूपतोऽसिद्धम् । पूर्वोपन्यस्तेन आचार्यलक्षणेन अनाक्रान्तत्वात् । न हि पूर्वत्वमात्रेण पूर्वाचार्यत्वं शक्यं वक्तुम् । विशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्य दुष्परिहरत्वात् । यदि तु पूर्वाचार्यैः शङ्करादिभिश्च टीकाकारैः श्रीधरादिभिश्च प्रणीतविरोधपरिहारनिष्ठप्रामाण्याप्रामाण्ययोः कतरत् सम्मतमित्येव जिज्ञासितं तर्हि प्रश्नवाक्ये भेदावगाहनाय समुच्चायकचकारलेखोऽपेक्षितः । आस्तामेतत् । उत्तरं तु ब्रूमः—

पूर्वमेव भेदेषु भवत्सम्मतिर्न वेत्यस्य उत्तरे अस्माभिरस्मदाचार्याभिमतस्य वेदादिमुख्यप्रमाणचतुष्टयस्य अनुकूलमितरोक्तमपि प्रमाणं तत्प्रतिकूलं चाप्रमाणमिति पुरैवोपपादितम् । अतो भारतभागवतादिटीकास्थविरोधपरिहारस्य श्रुत्यादिविरोधाविरोधाभ्यामप्रामाण्यस्य प्रामाण्यस्य चाभ्युपगम आस्माकीनोऽवगन्तव्यः । अस्मत्सम्प्रदाये श्रीमदाचार्यश्रीविट्ठलाचार्यश्रीपुरुषोत्तमश्रीगिरिधरादिभिः सुबोधिनीटिप्पणीप्रकाशबालबोधिनीप्रभृतयः श्रीभागवतादिव्याख्याः कृताः । साम्प्रदायिकशिष्यैश्च गोपालभट्टबालकृष्णभट्टव्रजनाथभट्टादिभिस्तदनुरोधीनि विवरणान्तराणि प्रणीतानि । तेषु श्रुत्याद्यनुरोधेन विरोधपरिहारः कृत एव सोऽस्माकं प्रमाणमेव । यदि तु सर्वेषामपि साकल्येन भागवतादियावट्टीकाप्रामाण्यस्यावश्यमभ्युपगमे तट्टी-

कात्वमेव हेतुस्तर्हि अस्मत्साम्प्रदायिकीनामपि श्रीभागवतादिव्याख्यानां साकल्येन प्रामाण्यं भवद्भिः कुतो नाङ्गीक्रियते ? । टीकात्वाविशेषात् । यदि च भिन्नसाम्प्रदायिकत्वादेव तन्नाङ्गीक्रियत इत्युच्यते तर्ह्यस्माभिरपि कथमस्मत्सम्प्रदायविरुद्धानां "तव पुरुषं वदन्त्यखिलशक्तिधृतोंऽशमि" त्यादौ अंश इवांशः कृत इव इत्यादिरूपाणां, "आसुरं पार्थ मे शृणु" इत्युपक्रम्य, "असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरमि" त्यादिषु स्पष्टतया जगदसत्यत्ववादप्रतिषेधपर्यवसायिषु वचनेषु, असत्यमिति नास्ति सत्यं वेदपुराणादिप्रमाणं यस्मिन् तादृशं जगदाहुरित्यादिरूपाणां विचित्राणां व्याख्यानानां कथं प्रामाण्यमङ्गीकर्तव्यम् ? । अतोऽस्माकमस्मदाचार्यादिभिः कृतः श्रुत्याद्यनुसारी विरोधपरिहार एव सर्वांशतः प्रमाणम् । इतरैर्व्याख्याकारैः कृतस्तु श्रुत्यादि सम्मतास्मत्प्रतितन्त्रार्था विरुद्ध एव प्रमाणमिति निखिलं निरवद्यम् ।

पृष्ठे ३८७

अथ चतुर्थोऽवान्तरः प्रश्नः ॥ ४ ॥

प्रमाणं चेत्तदा भवदीयरचितन्थेषु कुतोऽविरुद्धतया वर्णनम् ॥ ५२ ॥

"प्रामाण्यमेव साकल्यान्नास्माभिः स्वीकृतं यतः ।
तत्स्वीकारेऽवतीर्णोऽयं प्रश्नो नोत्तरमर्हति ॥
अनादिरस्मत्सिद्धान्तः श्रुतिस्मृत्यादिसम्मतः ।
कैश्चिद्वेदपुराणादिव्याख्यातं तद्विरोधतः ॥
अतस्तदुपमर्देन सत्सिद्धान्तप्रवृत्तये ।
अवतीर्यसदाचार्यैस्तादृग्भगवदाज्ञया ॥
प्रमाणयुक्तिदवतो दग्ध्वा दुर्वादकाननम् ।
ग्रन्थेषु सर्वं निर्णीतं श्रुतिस्मृत्यनुरोधतः ॥
प्राचां ग्रन्थेषु न श्रौतवाचामेवानुसारिषु ।
वाचां विरोधेऽप्यर्वाचां का चार्वाचारतः क्षतिः ॥

पृष्ठे ३८९

अथ पञ्चमोऽवान्तरः प्रश्नः ॥ ५ ॥

अर्थविशेषे विज्ञा एव तत्कृतटीकादिग्रन्थेषु स्वस्वमताभिप्रायेण वेदादिलापनचातुर्यस्य विरोधपरिहारार्थं विविधयुक्तिकरणस्य स्वस्वाभ्यस्तविद्याविशेषविषयक-

पाण्डित्यप्रदर्शनस्य च प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानत्वात्। न तु सर्वार्थज्ञाः। अर्थविशेषे तदपेक्षया विज्ञैरितरैः स्वग्रन्थेषु कृतानां तद्दूषणानामपि दृश्यमानत्वात्।

अप्रमाणं चेत्तदा ते विज्ञा अज्ञा वेति वक्तव्यम् ॥५३॥

पृष्ठे ३८९

षष्ठोऽवान्तरः प्रश्नः ॥६॥

विज्ञाश्चेत्तदा तल्लेखः प्रमाणरूप एव ॥ ५४ ॥

ते विज्ञा एव नतु सर्वज्ञाः अन्यथा तेषामेव परस्परविरोधो न स्यात्। अस्ति त्वेवं भवन्मतग्रन्थकाराणामपि रत्नप्रभाभामतीनिबन्धकल्पतरुप्रभृतिषु भाष्यव्याख्यासु परस्परतोविरोधस्य स्वस्वानुगुण्येन भाष्ययोजनस्य च दर्शनात्। तथा कैश्चित् भावत्कैरेव स्वीकृतस्य प्रतिबिम्बपक्षस्य अपरैर्यौष्माकीणैरेव अवच्छिन्नत्वपक्षावलम्बेन दूष्यमाणत्वात्। एवं न्यायव्याकरणयोरपि दृश्यते प्राचामर्वाचां च बहुतरो मतभेदः। तथा धर्मशास्त्रादिष्वप्युपलभ्यते माधवविज्ञानेश्वरादीनां राद्धान्तवैलक्षण्यम्। अतो यदि ते सर्वेऽपि सर्वज्ञा एव अभविष्यन्। कथं तर्हि परस्परतोऽतीव व्यरोत्स्यन्?। कथं च सर्वज्ञस्य एकतरस्य वचनमन्यतरेण दूषयितुं शक्येत?। अतो विज्ञत्वेऽपि तेषां सर्वज्ञत्वाभावात् न तल्लेखस्य सर्वांशतः प्रामाण्यं केनापि वक्तुं शक्यम्।

नाप्यज्ञा नापि सर्वज्ञा विज्ञा एव तु केवलम्।
तल्लेखानां प्रमाणत्वं नास्ति सर्वांशतस्ततः ॥ १ ॥

पृष्ठे ३९०

अथ सप्तमोऽवान्तरः प्रश्नः ॥ ७ ॥

अज्ञाश्चेत्तदा सर्वजगद्विरुद्धवादिनो यूयं के इति विवेचनीयम् ॥ ५५ ॥

न ह्यस्माभिः सर्वथाऽज्ञत्वं तेषूपपादितम्। नापि वयं सर्वजगद्विरुद्धवादिनः अस्मदनुगुणानामपि बहूनामेव जगति सत्त्वात्। यदि तु केषाञ्चिदनभिमतवादमात्रेणैव सर्वजगद्विरुद्धवादित्वं शक्यं वक्तुं तर्हि अनादिसिद्धानि वैष्णवमतानि स्वग्रन्थेष्वनुवादपूर्वकं दूषयित्वाप्रवृत्ते भवन्मत एव तत्प्रसरेत्।

किञ्च, जगतो रज्जुभुजङ्गवदसत्यत्वाप्रतिष्ठत्वानीश्वरत्वादिवादिन एव सन्तु जगद्विरुद्धवादिनो न तु

जगति भगवत्कार्यत्वताद्रूप्यादिस्वीकारिणो वयं भवेम । यत्त्वाक्षिप्तं यूयं क इति विवेचनीयमिति ।

तत्र ब्रूमः । सर्ववेदशास्त्रप्रसिद्धसम्प्रदायभूमण्डलेऽपि यावति वेदविभागोऽस्ति, यावति च वर्णविभागः, तावति वर्तमानैश्चातुर्वर्णिकैरनन्तैः शिष्यैः सम्पन्नाः शिवादिसर्ववृन्दारकवृन्दवन्दितपदारविन्दश्रीमन्नन्दनन्दनपन्नलिनमिलिन्दाः, श्रीवेदव्यासविष्णुस्वामिश्रीमद्वल्लभाचार्यचरणानुचराः, तत्कृपया वेदादिप्रमाणघोषपक्षपातेन तन्मूलकसद्युक्तिचयचञ्चुता च विविधविषमहितदुर्वादिपृदाकुभोगविदलनेन सार्थकितद्विजराजभावा, इदानीन्तना अप्यस्मदाचार्यास्तच्चरणरजोधनिनस्तदनुकम्पातो वादयुद्धाऽविकम्पा वयं, किं तवाऽविदिता एव येनैवमनुयुङ्क्षे । अथवा युक्त एव हरिभक्तेषु कालानुकूल एष आक्षेपः । यथोक्तं माधवीयाचारकाण्डे प्रथमाध्याये (श्लो० ३०) व्याख्याने विष्णुपुराणे—

"यदा यदा सतां हानिर्वेदमार्गानुसारिणाम् ।
तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया द्विजोत्तमैः ॥
न प्रीतिर्वेदवाक्येषु पाखण्डेषु यदा रतिः ।
तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया द्विजोत्तमैः ॥" इति ।

आस्तामेतत् । तथाप्यस्माभिस्तु नैतादृशा अकल्याणवादा वक्तव्याः । नापि वितण्डया शुष्कवैरं चोत्पादनीयम् । शातातपस्मृतौ—

"भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा पुनः ।
शुष्कवैरं विवादं च न कुर्यात्केनचित्सह" ॥

इति तन्निषेधात् ।

अथाष्टमोऽवान्तरः प्रश्नः८

यस्त्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु समामनु । त्वदुपासो जगन्नाथ सैवास्तु मम गोपते ।

४ स० मा० अ०

पृष्ठे ३९१

"तपोव्रतादिसहितभक्त्या तद्वशतां गतः ।
शिवादिभ्यः स्वपरमभक्तेभ्यो भक्तवत्सलः ॥
प्रभुरीदृशवाक्यानि प्रवदेच्चित्रमत्र किम् ।
पार्थादीनां स्वभक्तानां विषयेऽपि तथा जगौ" ॥

इत्यादिवाक्यानामर्थोऽपि कया रीत्या भवतीत्यपि विवेचनीयम् ॥ ५६ ॥

सप्तसप्तिहृदिस्थस्य कृपया सप्तमं मया ।
सद्य उत्तरितं चोद्यमङ्गैः सङ्गतमष्टभिः ॥

पृष्ठे ३९७

अथाष्टमः प्रधानः प्रश्नः ८
भवतामाह्निकं कीदृशम् ? ८

"वेदेषु स्मृतिषु प्रोक्तं यथावश्यकमाह्निकम् ।
यद्व्यवस्थापितं सूत्रैः शाखाभेदान्महर्षिभिः ॥
यथोदितं च व्यासाद्यैः पुराणेषु पुरातनैः ।
महानिबन्धकारैश्च सम्प्रदायविभेदतः ॥
वैष्णवानां तु कर्तव्यं निर्णीतं विस्तरेण यत् ।
सदाचार्यैः सदा कार्यं यत्प्रमाणैः प्रपञ्चितम् ॥
तत्तथैवाह्निकं सर्वं स्वस्वशक्त्यनुसारतः ।
यथादेशं यथाकालं यथावर्णं यथाश्रमम् ॥
यथास्वसम्प्रदायं च यथाशाखं यथामति ।
अनुतिष्ठन्ति नः शिष्टा विशिष्टाः श्रद्धया सदा ॥
उत्थानकालमारभ्य यावच्छयनमत्र तत् ।
सर्वं न शक्यते वक्तुं महाविस्तरभीतितः ॥

अतो विस्तरतो जिज्ञासायां तन्निरूपकान् वेदभागान् स्मृतिविभागान् कल्पसूत्रादिखण्डान् पुराणेतिहासदेशांश्च निरीक्ष्यावबुध्यताम् । ततोऽप्यनिर्णये मदनपारिजाताचारमाधवहेमाद्र्याचारचिन्तामणिधर्मप्रवृत्त्याचारार्ककमलाकराह्निकाचारप्रकाशधर्माब्धिसारप्रभृतयः साधारणग्रन्थाः स्वमार्गाह्निकप्रभृतयो विशेषग्रन्थाश्च निरीक्षितमात्रा एव निराकरिष्यन्ति सुरसरित्पूराश्चिरोपात्तं दुरितभरमिव सकलसंशयप्रसरमस्मदाह्निकविषयकमित्यलम् ।

सन्देहेन्धनसन्दोहस्त्वह्नामस्माकमाह्निके ।
निर्निह्नवं शास्त्रवह्निज्वालाजालात्समाप्यताम् ॥

पृष्ठे ४००

अथैतत्प्रश्नानुरोधिनोऽष्टौ प्रश्नास्तत्राद्यः प्रश्नः ॥ १ ॥

प्रातः कृत्यादिसन्ध्यावन्दनान्तं कर्म कया श्रुत्या स्मृत्या वा क्रियते ? ॥ ५७ ॥

एतादृशेष्वसङ्गततरेषु प्रश्नेषु विचारचतुरेण किमुत्तरणीयम् । तथा हि । इमे हि प्रश्ना वैष्णवसाम्प्रदायिकान् सर्वान्प्रति प्रवृत्ताः । सन्ति च वैष्णवसम्प्रदायेषु सर्वशाखीया ब्राह्मणादयः । अतो यदि बह्वृचा एव

वैष्णवाः स्युस्तर्हि ऋक्शाखाश्रुत्या आश्वलायनादिसूत्ररूपया स्मृत्या च क्रियतं इत्युत्तरं स्यात् । यदि वा यजुःशाखीया एव भवेयुस्तर्हि तैत्तिरीयमाध्यन्दिनशाखाश्रुत्या आपस्तम्बसत्याषाढकात्यायनादिसूत्ररूपया स्मृत्या च क्रियत इत्युत्तरितं भवेत् । नत्वेवमेकशाखीया एव वैष्णवाः सन्ति । अतः कया श्रुत्या स्मृत्येति जिज्ञासितो नित्यकर्मसाधकतमो नियतः श्रुतिविशेषः स्मृतिविशेषो वा न वक्तुं शक्यः । इदं तु वदामः । अन्यसम्प्रदायस्थवदस्मत्साम्प्रदायिकैरपि स्वस्वशाखाश्रुत्यनुसारेण स्वस्वगृह्यसूत्रादिरूपस्मृत्यनुसारेण च सर्वमपि नित्यं नैमित्तिकं च विधीयत इति । स्वशाखास्वसूत्रयोरनुरोधेनैव श्रौतस्मार्तकर्मकरणस्य तदुल्लङ्घने दोषातिशयस्य च शास्त्रसिद्धत्वात् ।

“यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् ।
विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकं यथा” ॥ इति ।

तथा च सर्वोपसंहारेणैव धर्मानुष्ठानमिति स्थितमिति । विस्तरस्तु “एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात्” इति शाखान्तराधिकरणभाष्यादाववधेयः । अतो यथास्मत्साम्प्रदायिकभिन्नैरपि द्विजातिभिः स्वस्वशाखानुसारेण स्वस्वसूत्रानुसारेण च श्रौतस्मार्तानि सर्वकर्माणि अनुष्ठीयन्ते तथैवास्मत्साम्प्रदायिकैरपि तैस्तानि यथादेशकालं यथाशक्ति यथामति चानुष्ठीयन्ते इति सर्वं सुस्थम् ।

पृष्ठे ४०३

अथैतत्प्रश्नानुबन्धी द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥
विधानग्रन्थश्च कीदृशः ? ५८

अयमपि प्रश्नः पूर्वप्रश्नवदसङ्गततर एव । शाखाभेदेन विधानग्रन्थानां वैविध्यात् । तत्तच्छाखीयैर्वैष्णवैरपि स्वस्वशाखीयविधानग्रन्थानामेवादर्तव्यत्वेनाऽमुक एव विधानग्रन्थ इति वक्तुमश्यक्यत्वात् । अत्र प्रश्नवाक्ये विधानग्रन्थश्च क इति वक्तव्येऽपि कीदृश इति प्रकारप्रश्नस्तु चातुर्यातिशयात् । यदि तु प्रकार एव जिज्ञासितस्तर्हि अस्मद्ग्रन्थाः समीचीनप्रकारका इत्येवोत्तरम् । अतो मीमांसानिवर्तितसर्वसन्देहास्तास्ताः श्रुतयः

सत्सिद्धान्तमार्तण्डे

स्मृतयः स्वस्वशाखीयगृह्यसूत्राणि चानुष्ठानक्रमनियामकाः कात्यायनकल्पसूत्रतद्भाष्यादयश्च तदनुरोधेन बह्वृचतैत्तिरीयादीनां संस्कारकौस्तुभविश्वप्रकाशबोप्पणभट्टीप्रभृतयश्च श्रौतस्मार्तादिकर्मणां विधानग्रन्थास्तथाचारप्रकाशाचारादर्शकमलाकराह्निकनागदेवकृताह्निकप्रभृतय आह्निकग्रन्थाश्च सन्ति बहुतरा जागरूका जगत्याम् । तथा श्रीविट्ठलाचार्यादिकृतपुष्टिमार्गाह्निकप्रभृतय आस्माकीनाश्च विजयन्त एवाऽनन्ता इत्यलमज्ञबालकर्तव्येनेदृशप्रश्नेन ।

पृष्ठे ४०४

अथ प्रक्रान्तप्रश्नानुबन्धी तृतीयः प्रश्नः ॥ ३ ॥

गायत्रीजपस्यावश्यकताऽनावश्यकता वा ॥ ५९ ॥

पुरुषोत्तमदेवस्य गूढतत्त्वनिरूपिणी ।
सर्वाघसङ्घसङ्घातकृत्साक्षान्मोक्षदायिनी ॥
जननी सर्ववेदानां परब्रह्ममयी स्वयम् ।
अजापे व्रात्यता हेतुर्बीजं ब्राह्मण्यसत्तरोः ॥
अगण्यपुण्या गायत्री सर्वत्र विदितैव या ।
तज्जपावश्यकत्वं को न ब्रूयाद्द्विजवीर्यजः ॥
तथा हि—
ब्राह्मण्यद्रुमबीजं स्वराहित्ये व्रात्यताकरी ।
परब्रह्ममयी साक्षात् पुरुषोत्तमवर्णिनी ॥
तत्र चेतोऽर्पणे हेतुर्वेदमाताऽखिलैर्द्विजैः ॥
अवश्यमेव जप्या सा वैष्णवैः सुतरां पुनः ॥

पृष्ठे ४०८

अथैतदनुबन्धी चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

आवश्यकता चेत्तत्र भस्मधारणस्य, रुद्राक्षमालया जपस्यावश्यकता नावश्यकता वा ॥ ६० ॥

नैवावश्यकता भस्मधारणस्य कथंचन ।
नापि रुद्राक्षमालाया गायत्र्यास्तु जपे क्वचित् ॥
न भस्मधारणं नापि जपो रुद्राक्षमालया ।
आवश्यकस्तु सर्वेषां वैष्णवानां कुतस्तराम् ॥ १ ॥

पृष्ठे ४२३

अथैतत्प्रधानप्रश्नानुबन्धी पञ्चमः प्रश्नः ॥ ५ ॥

पुराणे पञ्चरात्रादौ पूजायाः प्रक्रमे प्रभोः ।
प्रोक्तानि यानि पात्राणि पवित्राणि पुरातनैः ॥
स्वसम्प्रदायप्राप्तानि रचितान्युचितानि तु ।

भगवत्पूजनसमये कानि पात्राणि शस्तानि ॥ ६१ ॥

अथ प्रक्रान्तप्रधानप्रश्नानुबन्धी षष्ठः प्रश्नः ॥ ६ ॥

गङ्गाजलेन भगवतः स्नानं समीचीनं न वा ॥ ६२ ॥

अस्यायमाशयो भवेत् । पाद्मगोदामाहात्म्यादिषु विवाहसमये पार्वतीदर्शनात् स्कन्नरेतसो वेधसः पापापनोदाय शिवेन सर्वतीर्थजलपूर्णः कमण्डलुस्तस्मै दत्तः । तेनैव जलेन ब्रह्मणा त्रिविक्रमावतारे भगवतश्चरणः क्षालित इति प्रसिद्धम् । श्रीभागवते च तदा भगवन्नखेन ब्रह्माण्डभेदे बाह्यजलधाराऽपि प्राप्तेत्युच्यते ।

“विष्णुपादविनिष्क्रान्ता प्लावयित्वेन्दुमण्डलम् । समन्ताद्ब्रह्मणः पुर्यां गङ्गा पतति वै दिव” ॥ इत्यादिषु सर्वत्रैव भगवच्चरणोदकरूपत्वं तस्या निरूपितमिति तद्भक्तानां शिवादीनामेव स्वमूर्ध्नि विष्णुपद्यास्तस्या धारणत्वमुचितम् ।

उक्तं च श्रीभागवते द्वितीयस्कन्धे—

सुवर्णताम्रदुर्वर्णकांस्याद्यैः शुद्धधातुभिः ॥
यथाकालं यथाकर्म यथाशक्ति यथाश्रमम् ।
प्रशस्तानि समस्तानि शास्त्रचाराविरोधतः ॥

पृष्ठे ४२३

उत्तरं ब्रूमः—

भगवतो ह्यवयवविभागप्रदर्शनमैच्छिकमेव । वस्तुतस्तस्य सर्वतः पाणिपादान्तत्वात् । तैत्तिरीये—

“विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो
बाहुरुत विश्वतस्पात्” ॥ इति ।

“सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमँल्लोके सर्वमावृत्त्य तिष्ठति” ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ।

श्वेताश्वतरे तु—“सर्वतः पाणिपादं तत्” इति पाठः । अतः सर्वत्रैव सच्चिदानन्दपूर्णत्वाविशेषात् अवयवविभागप्रदर्शनस्यैच्छिकत्वाद्वस्तुतः सर्वतः पाणिदान्तत्वाच्च भगवदवयवेषु नित्यसिद्धसच्चिदानन्दरूपेष्वनौपाधिकेषु न प्राकृतमनुष्याद्यवयववदुत्तमाधमभावो वक्तुं शक्य इति चरणवत्तदुदकस्याधिदैविकरूपत्वात्तेन तदर्चनादौ न कोऽपि दोषः । एवमेव च सति वटपत्रपुटशायिना भगवता स्वमुखे निक्षिप्य स्वचरणाङ्गुष्ठश्चूष्यत इति पुराणप्रसिद्धिः सङ्गच्छते । कथमन्यथा अत्युत्तमावयवे मुखे प्राकृतदृष्ट्या अधमावयवस्य चरणनिक्षेपो योग्यः स्यात् । किञ्चास्ति गङ्गायामाधिदैविकादिभेदेन त्रैरूप्यम् । चरणोदकस्य स्वल्पत्वाबाहुल्यार्थं चर्मण्वत्यादिनद्यन्तरोदकवर्षोदकादिप्रवेशश्च । तत्राधिदैविक्या देवतारूपायाः सम्बन्धात् पवित्रतमेन सर्वतीर्थोत्तमेनाध्यात्मिकजलेन भौतिकजलेन च भगवत्पूजादिकरणे न कोऽपि शङ्कावकाशः । शास्त्रेषु ब्रह्मद्रवत्वकथनाच्च । अत एव पुराणादिषु भगवत्पूजायां तज्जलस्योत्कर्षो निरूप्यते ।

“यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्न्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूत्” ॥ इति । न तु भगवतः स्वचरणोदकेन स्नानादिकं योग्यमिति ।

अथैतत्प्रश्नानुबन्धी सप्तमः प्रश्नः ॥ ७ ॥

भगवत्सम्प्रदायरहितविद्वत्तादिगुणयुक्तब्राह्मणेन दृष्टमन्नं भोज्यं न वा ॥ ६३ ॥

उत्तमाधमभावस्थाभावात्प्राकृतवद्धरौ ।
पुराणादौ प्रभोः पूजाप्रक्रमेषु प्रशंसनात् ॥
आधिदैवादिभेदेन त्रैविध्याज्जाह्नवीभवम् ।
मुरारिस्नापने वारि पुण्यकारि विचारितम् ॥

पृष्ठे ४३२

आहारस्य रहस्यत्वविधानाच्छादिते स्थले ।
कर्तव्यताविधानाच्च तत्तादृग्व्रतवत्तया ॥
तथैवास्मत्कुलाचाराल्लोकाद्दृग्दोषरूपणात् ।
तथैव चात्मसन्तोषात् पाकदेवार्चनादिषु ॥
दृश्यन्तरालचैलानां निबन्धनविधानतः ।
केनापि नः सम्प्रदाये स्थितेनाप्यस्थितेन वा ॥
विदुषाऽविदुषा वापि दृष्टमन्नं भुज्यते ।
पूर्वैर्भुक्तं तु यद्दृष्टं तद्दृष्टं खलु भुज्यते ॥
आहारस्य रहस्यत्वमाच्छन्नस्थलकार्यता ।
तादृग्व्रतं कुलाचारो दृष्टिदोषस्तथात्मनः ॥
असन्तोषः प्रावरणविधिः पाकादिकर्मसु ।
दृष्टान्नाभोजने त्वेते हेतवोऽत्र समर्थिताः ॥
अन्येऽपि बहवोऽनेकशास्त्रारण्यविहारिभिः ।
स्वतः सुधीकेसरिभिरुपलप्स्यन्त एव ते ॥
तस्मादस्माभिरुचितं स्वाचाररुचितश्चिरात् ।
स्थले भित्त्यादिनाच्छन्ने प्रावृतद्वारि वाससा ॥
प्रवासे पटवासेषु सेवापाकादिचाशनम् ।
विधीयते किं बहुलादलं लेखात्फलं परम् ॥

पृष्ठे ४४२

(चतुःषष्टितमः प्रश्नः)

अथैतत्प्रक्रान्तप्रधानप्रश्नानुबन्धी अष्टमः प्रश्नः ॥ ८ ॥

भवत्सम्प्रदायस्थसर्ववर्णदृष्टमन्नं भुज्यते न वा ॥ ६४ ॥

“अयं दत्तोत्तरः प्रश्नः पूर्वप्रश्नोत्तरेण तु ।
केनापि दृष्टं नास्माभिर्भोज्यमित्थं समर्थितम् ॥
तथापि कथ्यते किञ्चित्तथ्यं पथ्यं तदुत्तरम् ।
वैष्णवत्वेऽपि शूद्रादिजातिभेदो न नश्यति ॥
तस्माद्भोज्यं न तद्दृष्टं शूद्रदृष्टान्नसेवनात् ।
कुलाचाराद्यभावाच्चाज्ञेयत्वाद्धूर्तचेतसाम्” ॥

प्रश्नोत्तरसङ्क्षेपः ।

उक्तं च जैमिनीयाधिकरणमालायाम्—

“सदाचारोऽप्रमा मा वा निर्मूलत्वादमानता ।
अष्टकादेरिवैतस्य समूलत्वात्प्रमाणता” ॥ इति ।

इतरदृष्टान्नस्याभोज्यत्वविषये विस्तरश्चानुपदमतीतस्य प्रश्नोत्तरे दर्शित एवेत्यलम् । अतो यथासम्प्रदायमेवेतरैर्दृष्टमदृष्टं वा श्रीमद्राधावदनारविन्दाधरामृतमकरन्दास्वादादमन्दमामोदनिवेदकं सदन्नं सदास्माभिर्भोक्तव्यमिति सकलं मङ्गलं नः ।

शूद्रादिदृष्टसेधाच्चाबोध्यत्वाच्छद्मनः कलौ ।
सम्प्रदायविरोधाच्च दृष्टमन्नं न भुज्यते ॥

इत्थम्—

अष्टमं सहितमष्टभिरङ्गैश्चोद्यतं यदिह चोद्यमहृद्यम् ।
तस्य वैदिकसुयुक्तितरङ्गैरुत्तरं बहुतरं व्यतरं ते ॥

पृष्ठे ४४४

अथैतत्प्रश्नान्ते लिखितमस्ति

एतेषामुत्तरं सप्रमाणं देयम् । प्रमाणं च,

श्लोकः—

यन्नास्ति वेदे न च यत्पुराणे रामायणे भारतसागरे वा । मन्वादिशास्त्रेषु च यन्न वोक्तं तन्नास्ति नास्तीति न तेन कार्यम् ॥

यदस्ति वेदेऽस्ति च यत्पुराणे रामायणे भारतसागरे यत् ।
मन्वादिशास्त्रेषु च यद्बहूक्तं तदेव सर्वं विमलं व्यलेखि ॥

यत्त्वस्मिन्भवच्छ्लोके सर्वशास्त्रमूर्धन्यानामपि ब्रह्ममीमांसादीनामपरिगणनम्, तत्तु तदनभ्यासात् । कथमन्यथा एतावत्सु प्रश्नेषु वेदान्ताचार्यान् प्रत्येव प्रवृत्तेषु एकोऽपि वेदान्तगर्भितः प्रश्नो न स्यात् । यच्च स्वपरिगणितशास्त्रातिरिक्तोक्तं नास्त्येव प्रामाणिकमित्यवादि । तदपि प्रमादात् । तदतिरिक्तायामपि ब्रह्ममीमांसायां प्रतिपादितस्यार्थस्य केनापि सदास्तिकेन प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात् । न च वेदोक्तार्थ एव व्यासेन निर्णीत इति वेदसङ्ग्रहादेव सङ्गृहीता सेयमिति वाच्यम् । तथा सति श्रौतानेवार्थान् स्मरतां मन्वादीनां शास्त्राणि स्त्रीशूद्रार्थं वेदार्थमेवानुवदन् महाभारतं च तेनैव सङ्गृहीतमिति पृथगुल्लेखस्य पुनरुक्तित्वापत्तेः ।

किञ्च, वेदपदेन साङ्गस्य तस्य ग्रहणमभिप्रेतं साङ्गोपाङ्गस्य वा ? आद्ये, पूर्वोत्तरमीमांसयोरसङ्ग्रहः । तयोरुपाङ्गत्वात् । द्वितीये, पुराणेतिहासपरिगणनं पुनरुक्तिः

स्यात् । उपाङ्गत्वाविशेषात् । चरणव्यूहे अङ्गानि गणयित्वा अनुपदं छन्दो भाषा धर्मो मीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानीत्युक्तेः । न च मन्वादीत्यादिपदेन तत्सङ्ग्रहः । मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिरादिस्मृतिप्रसिद्धानां स्मृत्यन्तरकाराणामेव तौल्येन सङ्ग्रहसम्भवात् । तादृशस्य प्रधानस्य शास्त्रस्य सर्वथा पृथङ्निर्देष्टुमौचित्याच्च आस्तामेतत् ।

नहि भवद्भिरस्मत्सिद्धान्ते प्रमाणविषये सन्देग्धव्यं किञ्चिदपि ।

वेदेषु सर्वेषु तथा स्मृतिष्वपि
पुरा पुराणेषु च यन्महर्षिभिः ।
श्रुतं स्मृतं वीक्षितमस्ति नोऽखिलं
तदेव जागर्ति मते समुज्ज्वलम् ॥

(युग्मं)

दुष्टप्रपञ्चप्रलयप्रसङ्गाद-
त्युन्मदानष्टविनष्टदृष्टीन् ।
सदन्तदैर्घ्यान् गिरिवर्यभाव-
भ्रान्त्युद्भवान् प्रश्नगजांस्तदित्थम् ॥
सद्युक्तिशूलेन निविध्य ग्रन्थाभिधो नृत्यतु शङ्करोऽयम् ।
परप्रमाणाख्यतृतीयनेत्रज्वालावलीवेगवलीढमोहः ॥

"इत्यष्टमूर्तिमतवर्तिकृताष्टचोद्य-
ध्वान्तप्रशान्तय उदैदयमुष्णरश्मिः ॥
उल्लास्य हृद्य नलिनानि सतां सताव-
द्यामाँस्तमोष्टहरितां हरतां प्रतापी ॥

अपि च—

श्रीमद्वल्लभविट्ठलेशचरणच्छायाश्रयान्निर्भया
वेदारण्यविचारिणोऽत्र नखरैर्वादैः प्रमाणोज्ज्वलैः ।
दुर्वादोद्धतहस्तिमस्तदलने शार्दूलविक्रीडितं
सन्तः सन्ततमाचरन्तु सुधियोऽनन्ता अतन्तालये ॥

अस्मिन् ग्रन्थे उद्धृतानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च वर्णानुक्रमसूचिः ।

अगस्त्यः २२८
अगस्त्यसंहिता ४१९,४१९
अग्निपुराणम् २२९
अङ्गिरस्स्मृतिः ३७,१७३,१७३,१८०,१८३,४१६
अङ्गिराः १९,३०,७३,१८०,३३६,३३८
अत्रिः १९,३०,३०,५०,७७,७७,७७,८६,२०३,२१५,२६८,४३५
अत्रिस्मृतिः ६,२२,२२,२२,२८,२९,५०,११७,१५२,२२०,२२६,२५६,२६८,२६९,३८३,४०५
अथर्वशिरः ३५५
अधिकरणमाला ३१,३९९
अपरार्कः २२०,३४४,४१३
अपरे ३९
अप्पयदीक्षितः १२०
अमरः १४३
अमरविवेकः ७
अवतारवादावलिः ३२३,३२८,३२९,३३५
अष्टाङ्गहृदयम् १७
आग्नेयपुराणम् २२४,२३४
आचारकाण्डः १०१,२१६,२२५,२६५,३२०,३२५
आचारचन्द्रोदयः २४४,३३७
आचारचिन्तामणिः ३३७,३३९
आचारप्रकरण— ३३७
आचारप्रकाशः १९७,१९७,२२४,२३२,२४४,२४७,२५१,२६०,२७५,२८०,२८२,२८६,२९२,२९९,३०४,३०४,३१४,३२१,३२२,३२४,३२४,३३१,३३३,३३७,३३८,३४३,३५७,३६४,४०३,४१३,४१३,४१६,४१७,४१९,४२२,४३०,४३७
आचारप्रदीपः २२४,३२८,३२८,३३७,४२२,४३१,४३३
आचारमयूखः २३२,२३९,२३९,२५१,२६०,२६१,३२२,३२२,३२५,३२८,३२९,३३७,३३९,३४३,३४५,३४८,३८०,३८०,४१४,४१६,४१७,४२२,४३७
आचारमाधवः २४,२७,४१,५०,६२,६२,८२,८४,११२,१७३,१८३,१९८,२०९,२१५,२२४,२२६,२३७,२६८,३०६,३३४,३३७,३४२,३४७,३६८,३८२,४०२,४०४,४०८,४११,४१६,४३३,४४४
आचारसूत्रम् २२२,३६५
आचारादर्शः२२४,२५९,२८१;३०९,३३७,३६९,४१८,४२७,४३७
आचारार्कः १६२,२२५,२३२,२३२,२५५,२५५,२९९,३०४,३२१,३२२,३२५,३३५,३३६,३३७,३३९,३४२,३५३,३५७,३५७,४२२,४२८,४३०,४३३
आचार्य्याः १६५,१७४,२६५,३२९,४०२
आथर्वणः १८,३१३,३२३
आथर्वणी श्रुतिः २४६,३७३
आथर्वणोपनिषत् ३१२,३१७,३२१
आदित्यपुराणम् १६९,३०४,३२८,३३४
आनुशासनिकपर्व ४३४
आनन्दमयाद्यधिकरणेषु १६४
आपस्तम्बः ४१,४२,१००,११२,११६,११८,१९७
आपस्तम्बसूत्रम् ४००
आपस्तम्बस्मृतिः २६
आम्नायः ७
आयुर्वेदः १७
आयुर्वेदधनुर्वेदगान्धर्व—स्थापत्याख्योपवेदग्रन्थाः १५५
आरण्यपर्व ११९
आरुणिश्रुतिः ९२
आवरणभङ्गः २६५
आश्वमेधिकपर्व २१,१०१

आश्वलायनम् १००,२७३,४००
इतिहासः २४२
उत्तरमीमांसा ४७,१७८
उपनिषद् ४.२४५,२८७
उशनाः ३३६,४३३
ऋग्वेदः १९५
कठकौथुमादयः १००
कठवल्लीः ८१
कठशाखा ४७,३१२
कठादिशाखास्थाः ३३१
कठोपनिषद् ३८४
कपिलः १०,३९०
कमलाकरः (कमलाकरभट्टः) १०८, २२३,२३२,२३३,३३३
कमलाकराह्निकम् (कमलाकरभट्टाह्निकम्) २३०,२३४,२३५,२३५,२३९,२३९, २५९,२७५,२८८,२८८,२९१,२९९, ३२०,३२२,३२२,३२५,३२८,३२९, ३३९,३४२,३४२,३४८,३५७,३६३, ३६३,४१६,४१७,४१७,४१९,४२६, ४२८,४३१,४३३,४३६
करभाजनः ११
कर्मविपाकः २६०
कल्पचिन्तामणिः ४२२
कल्पसूत्रम् २०७
कात्यायनः ८३,२११,२६९,३२५,३५७, ३५७,४०२,४३७
कात्यायनसूत्रम् ४००
काशीखण्डः २४७,२९९
कारिका ८
कार्त्तिकमहात्म्यम् १४६
कार्ष्णाजिनिः ४०३
कालदीपिका २३७
कालमाधवः १०१,१६०
कालाग्निरुद्रोपनिषद् ३५३
कालिकापुराणम् ९६,२९५,२९५
कुल्लूकभट्टः (कुल्लूकभट्टीय-) १६,३२, ६०,७२,७६,८१,८४,१०६,११४,१६६, २०६,२६४,२६५,२९०,३२४,
कैवल्योपनिषद् ४,२१३,३८५
कूर्मपुराणम् २४,२४,२७,३३,४०, ४१,४७,४७,७१,८२,८३,१३०,१७१, १७५,२१०,२११,२११,२१५,२२५,२२५, २३६,२३०,२३३,२३७,२३७,२६०,२८६, ३२२,३२६,३५९,३७०,३७१
कौलगजमर्दनम् १७८
कौषीतकीब्राह्मण- २६४
कौस्तुभ— २३१,२३१
कृत्यकल्पतरुः ५७
कृत्यरत्नावली ३०२
कृष्णभट्टपद्धतिः ३३९,३४२
क्रियासारः ३०१,३५७
गङ्गालहरी ३४०
गर्गः १५१
गायत्रीकल्पम् ४२३
गारुड-(गरुडपुराणम्) २६,१४२, १६०,१६०,१६१,२८६,२८८,३१५,३१९, ३२१,३३५,३६७,४२१
गिरिधरः ३८६
गालवः १५९
गीता ४,४,१७,२५,३२,४४,४७,५१, ५५,१२५,१४४,१४५,१४५,१४६,१४६, १५०.१६५.१६६.१७९.१८४.१९४,२३०, २४९,२९२
गृह्यपरिशिष्टम् ४०२
गोपालपूर्वतापनीयम् ४४,
गोपालभट्टः ३८६
गोभिलः १५९,२१५,२६८
गोविन्दराजः १५६
गोविन्दार्णवः ३२२,३३९,३४२
गोस्वामिपुरुषोत्तमचरणाः २६५
गौतमः १०६,१०७,१६८,१७३,१७५, २१२,२२२,२३७,२६५,४०५,४१६,४१७
गौतमतन्त्रम् (गौतमीयतन्त्रम्) ४,३७, ३९,४०,४१,४३,५५,५६,६६,१०१, १०२,११३,१२५,१२६,१४३,१५८, १६२,१८६,१८८,१८८,१९४,२०१, २२३,२२५,२३५,२४६,२७६,२९३, ३१४,३१५,३१६,३२३,४१८,४२६,४३१

गौतमकृताचारसूत्रम् २४४,२७५,३२३,३८२,
गौतमस्मृतिः ८२
चतुर्धरः ३८६
चतुर्लक्षणी १६५,३८५
चतुर्विंशतिमतम् (चतुर्विंशतिमव्याख्या) १९,१९१,२२१,२२५,२२६,२३०,२३२,२३४,२३५,२३९,२४०,२५१,२५९,३०२,३२०,३२२,३२५,३२५,३२८,३२९,३३९,३४५,३८०,४०७,४१६,४१७,४३७
छन्दोगपरिशिष्टम् २९०
छन्दोगाः ६,२७,२९०
छन्दोगानां शाण्डिल्यविद्या ३८५
छान्दोग्य- ९४,१४५,१८४,२०७,३०६,४४३
जगन्नाथमहात्म्यम् २८५
जयसंहिता ४४०
जातूकर्णी २६८
जाबालश्रुतिः २५,७३,९१,९१,१०८,३२७
जैमिनिः २५,२९८,४४४
जैमिनीयाधिकरणमाला ४४४
टिप्पणी ३८६
तलवकारश्रुतिः २७
तत्त्वदीपः (तत्त्वदीपनिबन्धः) १६५,२६५,३२९
तत्त्वसारः ३८,१४९
तापनीयम् १६५
तिथितत्त्वम् ३७८,३७९
तैत्तिरीयाः १९१,१९६,२०७,३०५,४२९
तैत्तिरीयब्राह्मणम् २९,२०९,२८९
तैत्तिरीयशाखा ४००
तैत्तिरीयश्रुतिः २३,२८१,३५९,३७०,३७३
तैत्तिरीयसंहिता ३३४,३७६,४१५
तैत्तिरीयोपनिषत् २७,९१,१३२,१४५,२६१
त्रिकाण्डमण्डनम् १८९
दक्षः ५१,९४,९४,९६,११७,४१६,
दक्षस्मृतिः १७,२९,५०,१५८,२१७,२२६,२४४,३६१,३७६
दानप्रकरणम् (७) ३८३,४०५
दाल्भ्यः २७१
देवीपुराणम् ५६,५७,१७७,४१०
देवीभागवतम् ३५२,४१०
देवीसूक्तम् २१४
दुर्वासाः १४१
देवलः ३२०,३४४,४३३
दशमस्कन्धपूर्वार्द्धभाग— २४६
द्वितीयस्कन्धसुबोधिनी २१८
धर्मप्रवृत्तिः ५१,१५९,१७३,१७६,२१७,२२६,२५५,२७६,२९४,३२२,३२४,३३७,३३८,३४२,३४३,३४३,४०१,४१८,४१९,४२१,४२८,४३०,४३६
धर्मसारः ५७
धर्मसिन्धुः ३५,४१,६४,१६१,१६९,१८३,२१७,२२०,२२२,२२३,२३०,२३०,२३५,२३८,२७४,२९५,४००,४१३,४४२
धर्मसूत्रम् ११२
धर्माब्धिसारः ६३,१६२,१७९,१८२,१९८,२३१,२३६,२६०,३२१,३३९
नन्दिपुराणम् २६०,२६१,३८०
नागदेवः (नागदेवान्हिकः) २२४,२३२,४१६,४२२
नारदः २९,१०६,१२६,१२७,१३१,१५९,१६१,२९५,३१०
नारदपञ्चरात्रम् ३६,५१,५५,५६,६६,१०३,१०४,१३३,१३३,१३९,१४१,१६३,१८७,१८८,१९०,१९०,१९५,२०१,२०१,२३२,२४७,२४९,२५६,२७६,२७८,२८४,२८७,२८८,२९२,२९२,३०७,३१५,३१५,३६७,३६७,३७३,३८३,४२४,४३०,४३६
नारदपुराणम् २७१
नारदस्मृतिः १०७
नारदीयः २३७,३१५
नारसिंहः २३७,४२२
नारायणभट्टः ५१,१०१,१०८,२९४

नारायणसंहिता १६९,१७४
नारायणसारः ३७९
नारायणोपनिषद् २३,१९१,३६९
निगमः २३३
निर्णयसिन्धुः २२,२६,५६,५७,५७,५८,
१६१,१६१,१६२,१७३,१७४,१७६,
१८०,२०२,२१८,२३४,२३९,२५९,
२७४,२७४,२७४,२९५,२९८,३००,
३०१,३१८,३१८,३१९,३३६,३३९,
३४३,३४३,३४४,३४५,३४८,३५७,
३८०,३८२,४१३,४१३,४३०,४३४,
४४२
नीलकण्ठः १२०,१२०,२३६,२३६,
३२१,३२१,३२२
नीलकण्ठभट्टकृतान्हिकम् २२४,३२५,
३२८,३२८,३३०,३३३,३३९,३४२,
३४८,३६८
नृसिंहपरिचर्या २६९
नृसिंहपुराणम् २३३,२३४,२४१,२५४,
२५५,२६९
नृसिंहभट्टीयम् ३२५
नैवेद्यभक्षणविचारः २८८
न्यायमालाविस्तरः ३१
पञ्चरात्रम्, ३८,३९,३९,१२६,१२६,
१३५,१४०,१४०,१८७,१८८
पण्डितराजजगन्नाथः ३४०
पदार्थादर्शः २२५
पद्मपुराणम् ३५,३९,१६३,२४६,२७१,
२७७,२९४,३०४,३१३,३७७,३९५
पद्मोत्तरखण्डः ४०९
परमानन्दमन्दारः ३२५,३३५,३३७,
३३९,३४२,३६७,४१३
परमेष्ठीसंहिता २७७
परशुरामनिबन्धः २२५
पराशरः १८०,२१०,२३९,२५९,३३६,
३६०,४४२
पराशरपुराणम् ३७२
पराशरमाधवीय— २३,३६,४०,७१,
८३,८३,१०७,११९,१३०,१५२,१६८,
१७१,१७५,२०७,२०९,२२०,२३४,
३१२,३२०,३२८,३९९,४०१,४१७,
४१७,४२७,४३३,४३४,४३५,४३५
पराशरव्याख्या ६,२०,६१,१५१;१६७
पराशरस्मृतिः २२४,२२७,३३२,३३६
३६५,३९३,४१२
पराशरस्मृतिव्याख्या २६,३९०
पाणिनिः २९
पाद्म— ४,१०,१५,३५,३९,३९,५९,१०४,
१२२,१५४,१५९,१६२,१७४,१७४,
१७६,१८८,२१२,२३३,२३४,२३५,
२३६,२४१,२४९,२५०,२७५,२८५,
२८९,३०१,३०२,३०८,३२१,३२५,
३२८,३२९,३२९,३२९,३३०,३३४,
३३५,३३६,३४४,३४५,३४७,३४८,
३५०,३५०,३६८,३७७,३८१,३८८,
३९२,३९२,४१३,४१५,४२८
पाद्मतन्त्रम् ३९
पाद्मोत्तरखण्डः ३१२,३२१,३४९,३७३,
३८९
पाराशरः २४०,२९४,३२९,४४०
पारिजातः ४३०
पितामहः ८३,८८,८९,९०,९२,९४
पुराणम् १८४,२२९,२४२,२६७
पुराणान्तरम् २७७,१४१
पुराणसमुच्चयः १५९
पुराणसारः १६८,२२५
पुरुषोत्तमचरणाः २४२,३२३,३८६
पुलस्त्यः २१६,३५६,३८०
पूजाप्रकाशः ३०२
पूर्णप्रज्ञभाष्यम् ३२
पूर्णमीमांसा १७८
पृथ्वीचन्द्रः ३४४
पृथ्वीचन्द्रोदयः ३३६,३३९,३४५,
३४८,३५७,४१३
प्रकाशः ३८६
प्रकृतिखण्डः २५५
प्रजापतिः ७७,७७,८८,११२,२१९,३८१,
प्रजापतिस्तुतिः २०२,२४९,४२७
प्रयोगपारिजातः ३०१,३२२,३२५,
३२९,३३९,३४२

प्रायश्चित्तमयूखः १८८,२९५
प्रायश्चित्तेन्दुशेखरः २९५,३०४
प्राभाकराः ३१
प्रेताग्निहोत्रप्रकरणम् २६६
बह्वृचब्राह्मणः ९४
बह्वृचः ३७६
बह्वृचाह्निकः २५९,३३९,३४२,३६९,
४१२
बह्वृचानामैतरोपनिषद् ३८४
बालकृष्णभट्टः ३८६
बालबोधिनी ३८६
बादरायणः ८१,१४७,१४८,२००
बादरायणाचार्यः ३५१
बृहज्जाबालम् २९८,३५३,३५३,३५४
बृहज्जाबालस्मृतिः ३६३
बृहज्जाबालोपनिषत् ३२६,४११,४१८
बृहन्नारदीयम् १७६,२११,२४८,३२९,
३३३,३४२,३४२,३४३,३४४,३४५,
३९४,४३०
बृहत्पराशरः ४२,६३,७७,७९,८७,
११६,१४७,१७१,२०८,२१४,२१८,
२२९,२३४,२४८,२६४,२६७,३०६,
३१८,३४४,४०२,४०७,४०८,४१७
बृहत्पराशरस्मृतिः १२९,१४८
बृहदारण्यकः ४,४३,४७,१४५,२०७
२२४,२२९
बृहदारण्यकभाष्यम् ९९
बृहदारण्यकोपनिषत् २७
बृहन्नारदीयपुराणम् १५२
बृहन्नारायणोपनिषत् ३६२,३८४
बृहस्पतिस्मृतिः ६,२०,२०
बृहस्पतिः २०७,२६६
वौधायनः २४,९४,१००,११९,२१६,
३४७,३९९,४३३
वोपदेवः २७३
ब्रह्मखण्डः १४२,२५५
ब्रह्मपुराणम् २३२,२८१,२८२,२८५,
३०१,३१०,३१९,३१९,३२०,३२१,
३२२,३२८,३३४,३३५,३४२,३४७
ब्रह्ममीमांसा ७६
ब्रह्ममीमांसाभाष्यम् १८४
ब्रह्मयामलम् ४२३
ब्रह्मरात्रम् २४७,३४७,३४८,३७८
ब्रह्मवैवर्तम् ३७,३८,७८,७८,१२७,१४०,
१४२,१४३,१६१,१८९,२०१
ब्रह्मसूत्रम् १६६,२५५,२५५
ब्रह्माण्डम् १३१,२७६,२८६,२८९,२८९,
२९२,२९७,३०७,३२२,३२५,३२५,
३२५,३२८,३३४,३३८,३४२,३४३,
३६५,३६८,४११,४४४,
ब्राह्म- ८,२२४,३३८,४११
भगवत्तत्त्व— १३
भगवद्गीता २४१
भगवान् १५०,१५०,३३०,३८७
भक्तिनिर्णयः २३१
भक्तिमीमांसा ८४,९४,१४६,२४३,
२५४,२८२
भक्तिमीमांसाभाष्यम् १४४,१७४
भक्तिसूत्रम् २८५
भट्टः १२०
भट्टवार्त्तिककृत् ३२
भट्टोजिदीक्षितः २२९,२३५,३२२,२३६,
३३३
भट्टोजिदीक्षितकृतान्हिकम् ३२५,३२८,
३४८,३६८,४१७
भविष्यम् ३५७,३५७,३७९,३८०,३८०
भविष्यपुराणम् १४०,२५१,२५१,२५५,
२६०,२९८,३०३,३१४,३१९,३५७,
४०३,
भागवतम् ४,४,५,१२,३२,३२,४१,४३,
४३,४६,४७,५१,५३,५८,५८,५८,
५८,६०,६२,६२,७०,७३,७४,८५,
८७,९३,९३,९३,९९,१०१,१११,
१२५,१२५,१२६,१३१,१३२,१३९,
१३९,१४१,१४१,१४५,१५०,१५४,
१५४,१६३,१६६,१६९,१६९,१७२,
१७८,१७९,१८४,१८५,१८९,१९२,
१९२,१९३,१९३,१९५,१९७,१९८,
१९९,२००,२०१,२०१,२०३,२१४,

२३१.२३१.२३७.२३८,२४१,२४१, २४२.२४४.२४६,२४६,२५४,२५६, २६४.२७४,२७५,२८०,२८१,२८३, २९१,३०६,३१०,३१४,३३१,३६९, ३७२,३७२,३७४,३७५,३७६,३७६, ३७६,३७८,३८१,३८२,३८५,३८७, ३८८,३९३,३९६,३९६,४२९
भागवततत्त्वभास्करः २८४,२९२,२९३, ३२८,३२९,३२९,३३४,३३५, ३३९,३४७,३४९,३६३,४१३
भाट्टाः ३०
भारतम् ६२,६२,१४८,२१८,२४०,२४९, २८४,३२१,३३२,३८६,
भारद्वाजः २७२,२९१
भारद्वाजसंहिता ४०,१३०,४२०
भावार्थदीपिका ८
भाष्यम् १६४,१६५
भाष्यप्रकाशः ३१,२६५,३७२
भृगुः २१२
भृगुसंहिता २८३,२८५,२८५
भूषणोद्धारः २८६
भैक्षवमतखण्डनम् ३७२
मत्स्यपुराणम् ८६.२७०.३७१
मदनपारिजातः २२४.२२५.२३३. २७६,३१९,३२१,३२१,३२८,३३८, ३४२,४११,४१२,४१३,४३३
मदनरत्नम् ३१९,३३९,३४४
मधुविद्या १६८
मनुः ५,६,१६,१७,१७,२१,२३,२४,२५, २५,२६,२६,२७,२८,२८,३२,३७, ४१,४२,४६,५४,५९,६०,६३,६७, ६८,७२,७३,७४,७४,७५,७८,८०, ८०,८४,९५,९६,१०६,१०७,१०८, ११०,११०,११२,११२,११४,११४, ११५,११६,११६,११८,११८,१२८, १२८,१२९,१२९,१३०,१४४,१५५, १५६,१५६,१५६,१५७,१६६,१६७, १६७,१७२,१७५,१७७१८२,१९६, २०३,२०३,२०४,२०६,२११,२१६, २१८,२१८,२६२,२६३,२६४,२६५, २६५,२६६,२७०,२८१,२८९,२९०, २९०,२९१,२९५,३०५,३१७,३१८, ३१९,३२१,३३६,३३७,३३७,३६०, ३६०,३६१,३६३,३६५,३८२,३८३, ३८३,४०४,४३४,४३४,४३५,४३५, ४३६,४३८,४३८,४३९,४४१,४४३५
मनुस्मृतिः २३,२३,२४,२५,३४,८०, ९८,१०५,१०८,१०८,१५८,१५८,२६३
मन्त्रसारः ३८,५६,१४९
मन्वर्थमुक्तावलिः ६०,१०८,११२
मयूखः २३६,२३९,२९५,३२५,३८०, ४१७
मयूखंकारः १६०
मरीच्चिः २१६,२५५
महाभारतम् १०,५२,१११,१३१,१४४, १७३,१८९,२३२,२५१,२५४,२८२, ३२२,३३२,३३३,३३३,३८०,३९६, ४१२,४३३,४४४
महोपनिषद् २७१,३१२
माण्डूक्योपनिषद् ४७
मात्स्यम् १७३,२३२,२७२,३६५,३७२
माधवः १९.१९.४८.१०८.१२१,१५१, १६०.१६०.१९७.२१६,२१८,२२४, २२८.२२९,२२९,२३४,२३४,२५२, २६५,२६,७२७४,२९१,३४८,३८०, ३९०,४१०,४१३,४३३
माधवनिर्णयः २६०
माधवीयम् २२,२९,५१,५६,६०,६१, ६१,६८,८७,९५,१०१,११८,१४६, २१०,२१२,२२२,२२२,२६७,२६९, ३३६,३४७,३९१
माधवीयस्मृतिः ९४
माध्यन्दिनिशाखा ४००
माधवीयव्याख्या १९,१९
माध्वभाष्यम् ६२
मानवधर्मशास्त्रम् १६
मानवस्मरणम् ३१
मार्कण्डेयः ६०,६१,१२०,१९४,२९०, ३३१,३३२
मार्कण्डेयपुराणम् १९५

मार्गशीर्षमहात्म्यम् २९३,२९४
मिताक्षरा ५२,६३,६९,८३,१०६,१०६,१०७,१०७,१६७,१७३,१७३,१७५,१८३,२५९,२६६,२६८,२८९,२९०,२९१,३०५,३०५,३०५,३१४,३६६,४३४,४३४,४३८,४४४,४६०,४६०
मीमांसकः १३
मीमांसादिः ११२
भीमांसासूत्रकृतः १००
मुण्डकः ६९,८१,२१३
मुण्डकभाष्यम् ८
मुण्डकश्रुतिः १२
मुण्डकोपनिषत् २३,९९,१५१,३८५
मुक्तावलिः १५८,१७७
मुनिः ८२
मेधातिथिः ७६,१५६,४३८
मैत्रेयीब्राह्मणम् ३८५
मैत्रेयीशाखा ३७१
मोक्षधर्मः २४०,२५४,२६३
यमः १९,११२,११३,११८,१७४,२१०,२१३,२१५,२६५,३०६,३८२,४०४,४३५
यमस्मृतिः २०,२१,१५१,१८२
याज्ञवल्क्यः ५,१९,२३,२८,४६,४६,४९,५५,६१,६२,६८,६८,७२,७४,७४,८०,८०,८१,८१,१०८,११२,११२,११५,११५,११६,११८,१२८,१५२,१५६,१५७,१५७,१७५,१८१,१८२,१८३,२०३,२०७,२०८,२१५,२२२,२२७,२६२,२८९,२९०,३०५,३०५,३३६,३३६,३६०,३६१,३६२,३८३,४०६,४३३,४३३,४३४,४३५,४३८,४३८,४४४
(याज्ञवल्क्यस्मृतिः) २३,२३,२५,६०,६३,१०६,११९,१६७,१६७,१७२,१७५,१८३,२५९,३०६
यामुनः ११
युधिष्ठिरः ५२
योगपर्व ३९२
योगियाज्ञवल्क्यः २३३,४२७
योगीश्वरः १६७,४२२
रघुनाथभट्टान्हिकम् ३२२,३३९
रघुनाथभट्टः ३३३
रसेश्वरदर्शनम् १६४
रामानुजः ८
रामानुजाचार्यः १६५
रामानुजदर्शनम् १०५
रामायणम् १०४
रामार्चनचन्द्रिका ४१९,४२०
रामाश्रमी ७
रावणभाष्यम् ३५९
ऋग्विधानम् २३३
रंहतिपादः २००
लक्ष्मणाचार्यः ११
लघुपराशरः २७,४८,४९,६०,६१,७८,१००,२६५,२६७,३३७,३७०
लघुविष्णुः ३६,७३,७७,८१,१७४
लघुविष्णुस्मृतिः २५९
लघ्वत्रिः ४४,२१२,४०५
लिखितः २९१
लिङ्ग—(लिङ्गपुराणम्) ८६,२३९,२५०,२६०,२६१,२६१,२९७,३५६,३५७,३७८,३७८,४०१,४०२
वराहपुराणम् ३५,६१,१३३,४२८
वसिष्ठः ५१,५१,२३४२,४१,२४७,२४९,२७५,४०१,४१०,४२६
वसिष्ठस्मृतिः २४२,२५०,३७७,४०२
वाजसनेयश्रुतिः २३
वाजसनेयब्राह्मणम् २३,९०,९९,१००,२२१
वादावलिः ३९,५६,४२०
वामनपुराणम् ६१
वायुपुराणम् ३०४,३०७
वायवीयसंहिता ४१५
वाराहः ५७,२०९,२१,७२५०,२८४,२८७,२८८,३५०,३६३,३७८,४१५,४२७
वासुदेवोपनिषत् ३५२,४१३
विष्णुयामलम् २४२

विज्ञानेश्वरः ७,५१,५४,५४,८१,१११,१२१,१६८,१७३,१८१,१९६,२६६,२९०,२९१,२९१,३०७,४१०,४३५
विज्ञानेन्द्रभिक्षुभाष्यम्- ३७१
विट्ठलः ४०८
विट्ठलकारिका ४०८
विट्ठलाचार्यः ३८६
विद्यारण्यः १०५,१६४,४०८
विविदिषाधिकरणम् २५२
विश्वामित्रः ११०
विष्णुः ७७,२८९,३३६
विष्णुधर्मः १५२,१६१,१९०
विष्णुधर्मोत्तरम् २३६,३६६
विष्णुनामसहस्रं ३५,६२,१४९,१७५,२४१
विष्णुपुराणम् ४३,१३९,१४४,१५४,१५४,१६३,१८०,२०९,२१३,२१५,२१६,२२२,२२४,२३८,२४४,२५१,२५३,२५३,२५४,२५४,२८९,३७०,३७२,३८५,३९१,४२९,४३५
विष्णुयामलम् २४७,२८२,२९३
विष्णुरहस्यम् ५७,२८४
विष्णुस्वामी ८,११,३३,१२४,१३१,१६४
विष्णुस्वामिदर्शनम् १०५
विष्वकसेनसंहिता ३५०,३७९
वृद्धपराशरः ८८,८९,३३६,३४५,३५७,४१३,४३४,४४०
वृद्धमनुः ४२२
वृद्धवसिष्ठः १६१,४४०
वृद्धशातातपः १८,११७
वृद्धात्रिः ४२८
वेदः २४२
वेदान्तचिन्तामणिः २०५
वैशम्पायनः ४०७
वैष्णवसाम्प्रदायिकाः १५६
व्यवहारमिताक्षरा १११
व्याघ्रपादः ११७,१५९
व्यासः ८,२७,६३,१३५,१६५,१६५,१६५,१६६,१७०,१९९,२६७,३१९,३२१,३२५,३३६,३३७,४०४,४०८
व्रजनाथभट्टः ३८६
शङ्करः ३८६,१२०,१२०
शङ्कराचार्यः ४,८,१२,६२,९९,१६४,१६८,२२९,३६०,३६०,३६१,३६१,४७८
शङ्खः २६,५६,३७९,४७७,४१६
शङ्खलिखितस्मृतिद्वय— २६७
शबलाश्वः १३१
शाकलः २१७,२२७
शाकल्यब्राह्मणम् ४७
शाण्डिल्यः १४५,१४६,१७८,२४८,२५४
शाण्डिल्यसंहिता १२३,१३१
शान्तिपर्व ६२,१८३
शातातपः ११७,२१७,२८८
शातातपस्मृतिः १५१,१५७,१७६,२६७
शाबरभाष्यम् ४४४
शिक्षाव्याकरणनिरुक्तछन्दोलक्षणरूपा अङ्गग्रन्थाः १५५
शिक्षोपनिषत् ४४३
शिवः १२५
शिवधर्मः २६६१,३,८०
शिवपुराणम् २२६,३०३,३०४
शिवरहस्यम् ३५८,४०९
शिवगीता ४१०
शुकः १३५,१६४,१९२
शुक्लयुजुःशाखीयानां मैत्रयीब्राह्मणे, १० खण्डे १८
शुद्धाद्वैतचन्द्रोदयः १९८
शुद्धितत्त्वम् १८०
शूद्रकमलाकरादि १९२
शूलपाणिः २६०,२६१
श्वेतकेतुविद्या १५,३०६,३८५
श्वेताश्वतर—(श्वेताश्वतरश्रुतिः) १३८,१६८,२२८,२४४,३७४,४३०
शैवः ८
शैवसुधाकरः ३०२,३०४,३२६,३५२,३५६,३५६,३५८,३६६,३७८,३८१,४०९,४१२,४१३,४१५,४१९
शौनकः ३४३,४१४,४२१
श्राद्धहेमाद्रिः २९५
श्रीमदाचार्यः १६४,१८४,२१४,२९३,४३२

श्रीमद्वल्लभाचार्यः ११,३८६
श्रीधरस्वामी ५,८,७०,८०,१८९,१९२, २७४,२७५,२८३,२८४,२८४,३८६, ३८३
श्रीधरव्याख्या ६०
श्रुतिः ८६,१३१,१५१,१६३,१६५, १६६,२०७,२१३,२२९,२४५,२७१, २७४,२८५,३१०
श्रुतिग्रन्थः १८९
श्रुतयः ७१,१८९,४१४
सङ्ग्रहः १४०,३०१,३२५,३२५,३४०, ३४४,३५३
सङ्ग्रहकारः २५२,२९१
सत्यकाम ब्राह्मण— १५
सत्यतपाः ३२१
सत्यव्रतः– ३३६,४१२
सत्याषाढसूत्रम् ४००
सदाचारचन्द्रोदय २८६
सदानन्दगिरिः १७०
सनत्कुमारः ३३०
सनत्कुमारसंहिता २८०,२८१,३५६,३७९
सन्यासविधिः ३४८
सम्वर्तः २०,७७,७७,८२,८५,२०६, २२०,४१६,४३६
सम्वर्तस्मृतिः ५,२६८,४०५
सर्वदर्शनसङ्ग्रहः १०५,१५६,१६४
सहस्राक्षः १७०
साकारसिद्धिः १६४
साङ्ख्यपातञ्जलतर्कदिगम्बराद्यर्वाचीन– १६५
सामगाः १८
सायनमाधवीयभाष्यम् ५२
सारसङ्ग्रहः १३,१५,२९,५८,१०४, १४९,१६२,१६९,१८०,२०९,२१२, २१७,२३८,२४०,२४१,२४२,२४६, २४७,२४७,२४९,२७१,२७३,२७६, २८३,२८६,२९४,३०३,३०७,३०७, ३०८,३१५,३४७,३६५,३६७,३६७, ३६८,३७६,३७७,३७८,३९३,४२०, ४२६,४३०,४३६,४३९
सारसङ्ग्रहकार ३४९
सांहित्योपनिषद् ७,२०३,२०३
सिन्धुः १६६,३४४
सिन्धुद्वयम् ५७,३०१
सिद्धान्तशेखरः ३००,३७८,४१४
सुदर्शनसंहिता ४४०
सुधासिन्धु ३८१
सुधासिन्धुप्रभृतयः ३५५
सुबोधिनी १६५,३८६
सूतसंहिता २९७,३५९,३८१,४१०
सूत्रम् ४,१६५
सौरपुराणम् १६१
स्कन्दपुराणम् २७,३२,५८,८९,८९, ९१,१६०,१८८,३३२,३४५,
स्कान्द— १९९,२१२,२१७,२३३,२३७, २३९,२४७,२५१,२७४,२७४,२७६, २७७,२७९,२८२,२८७,२८८,२९३, २९४,२९५,२९८,२९९,३०१,३०२, ३०३,३०८,३१८,३२०,३३५,३३५, ३३५,३४१,३४२,३४४,३५९,३७२, ३८०,३८१,४११,४१९,४१९,४२०, ४२४,४२७,४२९,४३०,४३०,४३०,४
स्मृतिः २३,११८,१८४,२०७,२०७, २१६,२२९,२४०,२४५,२५१,३८५, ४१३,४२६
स्मृतिचन्द्रिका ४३३
स्मृतिदर्पणम् ३३९
स्मृतिप्रकाशः ३३३,३३८,४०२
स्मृतिसङ्ग्रहः ३३९,३४३,३५७
स्मृतिसारसमुच्चयम् ३२८,३४३,३६८
स्मृत्यन्तरम् ३४७
स्मृत्यर्थसारः २९१,२९५,२९५,३४३, ४१६,४१७,४२१

स्वप्नेश्वरः १७४,१७८,२३८
स्वप्नेश्वरभाष्यम् १७,४४,१४६,२३२
षट्त्रिंशन्मतम् ४०७
हरिवंशः ६२,२६०
हलायुधीयम् ३३०
हारीतः १३,१५,२२,४०,८८,१०७,११९,१२०,१२२,१२२,१४६,१६८,२१६,२२२,२६७,२७२,३०९,३१५,३३६,३५०,३६५,३६७,४१७,४२६,४३३,४३३,४३६,४४०
हेमाद्रिः १०८,१२१,२३०,२३१,२३५,२३८,२३९,२७४,२९५,३१९,३२०,३३९,३४२,३४२,३४४,४१०,४१२,४१३

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यश्रीविठ्ठलेश्वरचरणकमलेभ्यो नमः ।

सत्सिद्धान्तमार्तण्डः ।

श्रीमद्बालमुकुन्दमिन्दुवदनं वृन्दावनानन्दिनं
वन्दे सुन्दरमेकमेव न परान्निन्दामि वृन्दारकान् ।
वर्तन्तामचिरन्तनादिविषदोऽनन्ता अनन्तातले
मन्तुं ते गणयन्तुं माऽयमितरान्मूर्धा न नन्तुं क्षमः ॥ १ ॥

उद्दामदानवमदाऽनवदानदुःख्यद्भूभारहारणविहारकृतावतारः ।
निष्पक्षभक्तपरिरक्षणदत्तदीक्षचक्रायुधोऽवतु चिरान्मथुराधिपोऽस्मान् ॥ २ ॥

सर्वाम्नायमयेन येन वहतान्तःपुण्डरीकेक्षणं
हृत्पद्मानि विकासितानि सुपथा व्यक्तीकृता हर्षिताः ।
हंसालोचनरोधिनः प्रमथिता वादाः प्रमादावहा
गोभिः कर्म सतां प्रवर्तितमसौ श्रीवल्लभाऽर्कोऽवतात् ॥ ३ ॥

सुरसार्थसेवनीयं श्रुत्युचितगुणं परप्रभावलयम् ।
सद्ब्रह्मसूत्रकलितं स्वाचार्याणां वपुर्वचश्च भजे ॥ ४ ॥

सदालिसेवितौ वन्दे परागमहितौ मृदू ।
अरविन्दरुचां चोरौ चरणौ विठ्ठलेशितुः ॥ ५ ॥

अथाऽस्ति भारतेऽस्मिन्वर्षे प्राच्योपान्तप्रान्तेषु ढुण्ढारो नाम विषयविशेषः । तस्मिंश्चाऽस्ति श्रीमद्रामचन्द्रकुलोद्भवतया पारम्परिकात्यन्तवैष्णवैरुपासनानिर्भरवशात् सर्वत्र सत्कार्येषु जानकीजानिं पुरस्कुर्वद्भिः सकलकलानिधितया सार्थकितराजभावैर्नृपालैः पाल्यमानं जयपुरं नाम नगरम् । तच्चेदानीं प्रशास्ति परमधर्मधुरीणो राजराजपदभाग्रामसिंहो नाम । तस्य च निकटे अस्ति कश्चिल्लक्ष्मणगिरिर्नाम शैवलक्ष्मणाऽन्वितो दण्डीति व्यपदिश्यमानः स्ववचसालं कलहंसतामुद्भाव्य प्रजाः सकलकलाः कुर्वन् जनविशेषः । यो हि—

कालानुकूलं कलयन् किलाऽविलंबलान्नृपालस्य मनोऽतिनिर्मलम् ।
सदा नवश्रीसहितश्च शैशवाद्रमेशमार्गेष्वधिकारितां गतः ॥ ६ ॥

तेनाऽधुनाऽमन्दनृपाश्रयात्तुन्दिलमदेन स्वच्छन्दतया स्वेच्छामात्रमूलांश्चतुःषष्टिप्रश्नान्विधाय वसुधावलये सर्वत्र तत्पत्रकं चतुरोऽपि प्रधानवैष्णवसाम्प्रदायिकान्प्रति

प्रेषितमिति किम्वदन्ती चिरेण सञ्चरन्ती उत्तराशाभरणमितो भवितेतीव वैश्रवणोपकण्ठमाससादेहमोहमयीपुरवास्तव्यानां समग्रोदग्रगुणस्तव्यानां श्रीमदाचार्यवंशमौक्तिकानां गोस्वामिनाम् । तेषु च—

श्रीवल्लभाचार्यकुलप्रदीपः समस्तदुर्वादतमःप्रमाथी ।
सुवर्णसत्पात्रकृताऽऽश्रयो योऽक्षयिष्णुसत्स्नेहरसेन पूर्णः ॥ ७ ॥

प्रज्वाल्य दारिद्र्यदशाममीषां प्रकाशमानः स्वकरप्रभावात् ।
विवेकहेतुः सदसत्पथानां श्रीजीवनाख्यो जयति प्रधानः ॥ ८ ॥

वेदान्तसाहित्यमुखाः सुविद्याः श्रिया समं यत्र कृताधिवासाः ।
सापत्न्यभावादिव दर्शयन्ति प्रतिक्षणं स्वस्वगुणातिरेकम् ॥ ९ ॥

सर्वदैव गुरोः कर्तुर्नित्यं सुरसभावनम् ।
जीवस्य जीवनस्याऽपि नतो भेदः परस्परम् ॥ १० ॥

अथ स्फुरद्व्याकृतिलब्धकीर्तिर्नव्याकृतिः श्लाघ्यतमाऽस्ति यस्य ।
परः स वेदान्तवनीमृगेन्द्रः श्रीगोकुलाधीश इति प्रसिद्धः ॥ ११ ॥

तथाऽपरः श्रीयदुनाथनामा सदीक्षितो दुर्जनशिक्षणेषु ।
पात्रं य एकं परमं मतीनामन्येऽप्यनन्येश्वरभक्तिमन्तः ॥ १२ ॥

ते च सर्वेऽपि—

तदा तदाकर्ण्य जनाननागतं कुतश्चिदानाय्य तदत्र पत्रकम् ।
श्रीजीवनेशोपवने समुत्सुकाः समेतमेतन्मिलिता व्यलोकयन् ॥ १३ ॥

ततश्च—निरीक्ष्यासङ्गततरान् प्रश्नांस्ते नितरामिमान् ।
पराहतोत्तरौत्सुक्याः क्षणमेकं व्यमर्शयन् ॥ १४ ॥

पदवाक्यप्रमाणज्ञ आचार्यो जीवनाऽभिधः ।
समाज्ञापयतिस्मेदं स मां तावत्पुरः स्थितम् ॥ १५ ॥

विचित्रसंस्कृताः प्रश्ना विचित्रार्था इमे यतः ।
विचार्यमाणा आचार्यमुखादर्हन्ति नोत्तरम् ॥ १६ ॥

वेतण्डमण्डलीगण्डकण्डूपाण्डित्यखण्डिनः ।
निपतन्ति नखा नैव हरीणां गिरिकागणे ॥ १७ ॥

तस्मादस्माकमाज्ञातस्त्वमेषां नातिविस्तरात् ।
वितरोत्तरमाम्नायादिप्रमाणैः प्रपूरितम् ॥ १८ ॥

प्रायः सर्वं सुबोधार्थं नात्यन्तं तर्ककर्कशम् ।
अन्वमोदन्त ते सन्त इमां श्रीजीवनोदितिम् ॥ १९ ॥

अथो गुणवतीमेतां हेतुमामोदसम्पदाम् ।
सुमनोनन्दितां मूर्ध्ना मालामिव वहन्नहम् ॥ २० ॥
विद्वन्मणेर्घनश्यामात्स्वताताल्लब्धशास्त्रदृक् ।
गोवर्धनाभिधो लेखं यथामति समारभे ॥ २१ ॥
सत्पक्षपातिनो हंसा नूनं नालीकवल्लभाः ।
गुणं गृह्णत मा दोषं नीरक्षीरविवेकिनः ॥ २२ ॥

इति भूमिका ।

अष्टौ प्राधान्यतः प्रश्नाः कृतास्तत्राऽप्यवान्तराः ।
अष्टाष्टं प्रत्येकमित्थं चतुःषष्टिरिहोदिताः ॥ २३ ॥
सर्वांस्तान् क्रमशः प्रश्नान् सङ्ख्यानिर्देशपूर्वकम् ।
विलिख्यैकैकशस्तेषामत्रोत्तरमुदीर्यते ॥ २४ ॥
सङ्क्षिप्योत्तरसारार्थः कथ्यते कारिकात्मना ।
पूर्वं पुनः स एवार्थः सप्रमाणं प्रपञ्च्यते ॥ २५ ॥
अन्तेऽतीतार्थनिष्कर्षः पद्यैः सर्वत्र दर्श्यते ।
सर्वेषूत्तरभागेषु प्रायेणाऽयं क्रमोऽत्र मे ॥ २६ ॥
क्वचित्प्रासङ्गिकोऽत्रार्थोऽनापृष्टोऽपि निरूपितः ।
स्वसिद्धान्तोपकाराय भाविप्रश्नापनुत्तये ॥ २७ ॥

इति परिभाषा ।

किञ्चित्सविस्तरमिदं विफलं किल स्या-
  दित्थं विधाय सहसैव धियं न हेयम् ।
सन्तः परश्रमनिरर्थकताजिहीर्षा-
  वन्तः कृपालव इहाऽस्ति ममार्थनेयम् ॥ २८ ॥
किन्त्वेकवारमखिलं खलु नेत्रपात्रं
  कार्यं विचार्यमथ योऽत्र गुणश्च दोषः ।
व्यक्तीभविष्यति स दर्पणमर्पणीयं
  किं पाणिकङ्कणपरीक्षणकामनायाम् ॥ २९ ॥

अथात्राष्टसु प्रधानप्रश्नेष्वाद्यः प्रश्नः

(१) भवत्सम्प्रदायः कः तत्र सम्प्रदायशब्दस्य कोऽर्थः ?

उत्तरम्

अथ श्रीहरिदासैर्यद्ब्रह्मरुद्रादिभिः सुरैः ।
पुरा प्रादुष्कृतं वेदाद्भेदाभेदादिभेदतः ॥ १ ॥

सम्यक् परम्पराप्राप्तं हरिमन्त्रादिकर्मकम् ।
सर्वप्रकर्षवद्दानं सम्प्रदाय इहोच्यते ॥ २ ॥

तथाहि—सम्प्रपूर्वाद्ददातेर्घञि आतो युक् चिण्कृतोरिति युकि निष्पन्नः सम्प्रदायशब्दः । तत्राऽस्य मन्त्रादिकर्मकदानस्य समुपसर्गोक्तं सम्यक्त्वं नाम भगवदाज्ञया तद्भक्तैर्जीवेषु पूर्णकरुणार्णवान्तःकरणैर्ब्रह्मरुद्रादिभिरनादिसिद्धवेदादुद्धृत्य प्रवर्तितत्वेन तच्छिष्यपरम्पराप्राप्तत्वम् । सम्प्रदायानां ब्रह्मादिप्रवर्त्तितत्वं तु भवतामपि सम्मतम् । यथा बृहदारण्यकभाष्यारम्भ आहुः शङ्कराचार्याः । "ॐनमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वंशर्षिभ्यो नमो गुरुभ्य" इति । इदं च विशेषतः कियत्कालात्प्रवृत्त इत्यस्योत्तरे प्रपञ्चयिष्यते । प्रकृष्टत्वं चाऽस्य दानस्य वेदार्थकर्मकत्वादेव । तथाहि—धर्मब्रह्मणी एव काण्डभेदेन कृत्स्नस्य वेदस्य प्रमेयत्वादर्थः । धर्मब्रह्मप्रतिपादकापौरुषेयवाक्यस्यैव वेदत्वात् । तत्र सम्प्रदायेषु धर्मप्रदानं तु शिष्येभ्यः शिक्षणोपदेशादिद्वारा । "अजिज्ञासितमद्धर्मो गुरुं मुनिमुपाव्रजेदि"त्यादिषु; तदर्थं साम्प्रदायिकगुरूपसत्तेर्विहितत्वात् । धर्मदानस्य सर्वोत्कृष्टत्वं तु तत्र तत्र श्रुतिस्मृतिपुराणेषु प्रसिद्धमेव । अथ ब्रह्मप्रदानमपि तत्तन्महामन्त्रोपदेशद्वारा मननिदिध्यासनोपकृतश्रवणद्वारा च ।

तत्र, आथर्वणानां कैवल्योपनिषदि । "ॐ अथाश्वलायनो भगवन्तं परमेष्ठिनं परिसमेत्योवाच अधीहि भगवन् ब्रह्मविद्यां वरिष्ठां सदा सद्भिः सेव्यमानां निगूढां ययाऽचिरात् सर्वपापं व्यपोह्य परात्परं पुरुषमुपैति विद्वान् । तस्मै स होवाच पितामहश्च श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि । न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेनाऽमृतत्वमानशुरि"ति ।

गीतायाम्—

"भक्त्या त्वनन्यया शक्यः" । "भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया" ।

श्रीभागवते—

"प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनम्" । "भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति विष्णुर्नान्येन केनचित्" इत्यादिभिः श्रौतस्मार्तपौराणवचनैर्भगवतो भक्तिमदेकलभ्यत्वश्रावणात्, भक्तत्वस्य च "एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् । मयि सञ्जायते भक्तिः" । "भक्तिरुत्पद्यते पुंसाम् ।" "विना श्रीवैष्णवं धर्मं प्रसादं सद्गुरोर्विना । विना श्रीवैष्णवीं दीक्षां कथं भागवतो भवेदि"त्यादिश्रीभागवतपाद्मादिवचनैर्वैष्णवमन्त्रोपदेशैकसाध्यत्वकथनात्. मन्त्राणां च पाद्मगौतमीयतन्त्रादिषु "सम्प्रदायविहीना ये मन्त्रास्ते निष्फला मताः" इति सर्वथा सम्प्रदायैकसाध्यग्रहणकत्ववचनात् मन्त्रद्वारा ब्रह्मदानं सम्प्रदायेषु । अथ विविधोपनिषत्सूत्रगीतादिश्रावणद्वारा ब्रह्मप्रदानमपि एतदधीनम् । "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेदि"ति नियमेन श्रवणस्य पारम्परिकगुरूपसत्त्येकसाध्यत्वश्रावणात् ।

श्रवणस्य मननिदिध्यासनोपकृतस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वं तु सतां राजमार्गेषु अनेकोपनिषड्डिण्डिभिः सहस्रशो घुष्यत इत्यलम् । एवं ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वादेव सम्प्रदायपदार्थस्य सर्वदानेभ्यः प्रकृष्टत्वम् । अत एव याज्ञवल्क्यः स्वस्मृतौ (अ० १) दानप्रकरणे विविधदानानि निरूप्य सर्वान्ते उपदेशादिद्वारकं सर्वफलभूतब्रह्मणः प्रदानं सम्प्रदायापरपर्यायं सर्वेभ्योऽप्यत्यन्तगरीयस्त्वेनाह (श्लो० १५)—

"सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः । तद्ददत्समवाप्नोति ब्रह्मलोकमविच्युतम् ।

नचाऽत्र ब्रह्मशब्देन वेदमात्रं शङ्क्यम् । ब्रह्मशब्देन परमात्मनोऽपि स्मृतिषु व्यवह्रियमाणत्वात् । एतदग्रे श्राद्धप्रकरणे श्राद्धार्हब्राह्मणेषु वेदविद्भ्यः पार्थक्येन श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवेति परमात्मज्ञानिनो गणनेन तद्वदत्रापि ब्रह्मशब्दस्य परमात्मपरत्वावगमाच्च ।

अत एव द्वितीयाध्याये मनुरपि (श्लो० १४०)—

"उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः" इत्यादिना सम्पूर्णवेदवेदैकदेशाध्यापकादीन्निरूप्य, सर्वान्ते (श्लो० ४४)—

"य आवृणोत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणावुभौ । स माता स पिता ज्ञेयस्तं न द्रुह्येत्कदाचने"ति

सर्वाधिकतया प्रदातुरुत्कर्षमुखेन ब्रह्मदानस्यैव सम्प्रदायत्वनिर्वाहकं प्रकर्षं ब्रूते । कौथुमीयानां साँहित्युपनिषदि तृतीयखण्डे चेदं स्फुटम् । तदिह याज्ञवल्क्यवचने ब्रह्मशब्देन परमात्मा ।

अथ चास्तु वेदोऽपीह ब्रह्मशब्देन तन्त्रात्सङ्गृहीतः । परमात्मदानस्याऽपि उपनिषदादिरूपवेदोपदेशद्वारकत्वात् ।

तथा सम्वर्तस्मृतावपि (श्लो० ४३)—

"दानं च विधिना देयमशुभान्तकरं शुभमि"त्यादिना दाननिरूपणमुपक्रम्य कियन्ति दानानि निरूप्य (श्लो० ५१)—

भूताभयप्रदानेन सर्वकामानवाप्नुयादि"त्यादिना सर्वेभ्यो दानेभ्योऽस्य प्रकर्ष उक्तः । अतिप्रशंसितमभयदानं चेदं ब्रह्मप्रापणरूपमेव । सर्वथा भयाभावस्य तदेकसाध्यत्वमिति श्रुतिसिद्धान्तात् ।

अत एव तृतीयस्कन्धसप्तमाध्याये (श्लो० ४०)—

"सर्ववेदाश्च यज्ञाश्च तपोदानानि चानऽघ । जीवाभयप्रदानस्य न कुर्वीरन् कलामपी"ति मैत्रेयं प्रति तत्त्वजिज्ञासोर्विदुरस्य वचने ब्रह्मप्राप्तिहेतुतत्त्वोपदेशद्वारकमेव जीवाभयप्रदानं श्रीधरस्वामी व्याचष्टे ।

एवमेव, "वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नदः" इत्यादिना दानेषु देयविशेषेण

फलविशेषं वदन्मनुः सर्वदानान्ते, “ब्रह्मदो ब्रह्म शाश्वतम् । सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यत”इति सर्वदानापेक्षया अस्य दानस्य सम्प्रदायत्वनिर्वाहकं प्रकर्षमाह ।

तथा, माधवकृतायां पराशरव्याख्यायां प्रथमाध्याये (श्लो० ३७ व्याख्याने) भविष्योत्तरे—“आर्त्तानामन्नदानं चे”त्याद्युपक्रम्य, “सुवर्णं याजकानां च विद्यां चैवोर्ध्वरेतसाम् । कन्यां चैवानपत्यानां ददतां गतिरुत्तमे”ति । विद्या ब्रह्मप्रापिका उपनिषन्महामन्त्रादिरूपा । ऊर्ध्वरेतसां ब्रह्मचारिप्रभृतीनां त्रयाणाम् । विद्याशब्दस्येदृशार्थकत्वं तु “यदेव विद्यया करोती”त्यादिषु प्रसिद्धम् । न चैवं गृहस्थस्य सम्प्रदायानधिकारः शङ्क्यः । ऊर्ध्वरेतस्सु विद्यादानस्य शीघ्रं मोक्षरूपफलसम्पत्त्या दातुः फलाधिक्यमित्येव वचनतात्पर्येण; इतरत्र तद्दाननिषेधासिद्धेः सर्वाश्रमेष्वपि सम्प्रदायावश्यकत्वं च विस्तरात् किमाश्रमनिष्ठ इति प्रश्नस्योत्तरे निरूपयिष्यामः ।

एवमार्त्तादिषु अन्नादिदानस्यापि फलाधिक्यमेव विवक्षितम् । अन्यथा अनार्त्तादिषु तद्दाननिषेधप्रसङ्गात् ।

एवमत्रिस्मृतावपि (श्लो० ३१६)—

“क्षौमजं वाऽथ कार्पासमि”त्यादिना दानानि निरूप्य, सर्वान्ते (श्लो० ३२८)–
“सर्वेषामेव दानानां विद्यादानं ततोऽधिकम् । पुत्रादिस्वजने दद्याद्विप्राय च विकैतवे ।
“सकामः स्वर्गमाप्नोति निष्कामो मोक्षमाप्नुयादि”ति

फलोत्कर्षकथनेन ब्रह्मविद्यादानापरपर्यायस्य सम्प्रदायस्य तत्त्वनिर्वाहकः सर्वापेक्षया प्रकर्षो दर्शितः ।

एतन्मूलभूतां श्रुतिमपि मधुविद्यान्ते छन्दोगा आमनन्ति (अ० ३ खंड ११)–
“तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्यस्तद्धैतदुद्दालकायारुणये ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रोवाच इदं वाव तज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्राणाय्याय वान्तेवासिने नान्यस्मै कस्मैचन यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य अन्तेपूर्णां दद्यादेतदेव ततो भूय इत्येतदेव ततो भूय इती”ति । प्राणाय्याय योग्याय वासिने शिष्याय ।

इहापि सम्प्रदायपदघटकसमुपसर्गार्थनिर्वाहिकां परम्परामुक्त्वा प्रशब्दार्थभूतः सर्वदाननिरूपितः प्रकर्षोऽपि धनपूर्णसमुद्रान्तपृथ्वीदानादपि भूयस्त्वकथनेन दर्शितः ।

बृहस्पतिस्मृतौ “इष्ट्वा क्रतुशतं राजा समाप्तवरदक्षिणम् । भगवन्तं गुरुश्रेष्ठं पर्यपृच्छद्बृहस्पतिम् । भगवन् केन दानेन सर्वतः सुखमेधते । यदक्षयं महार्थं च ततो ब्रूहि महातप” इत्यक्षय्यमहार्थदानविषयप्रश्ने सति—

“एवमिन्द्रेण पृष्टोऽसौ देवदेवपुरोहितः । वाचस्पतिर्महाप्राज्ञो बृहस्पतिरुवाच हे”त्युपक्रम्य, भूम्यादिदानप्रशंसानन्तरमुच्यते—

“त्रीण्याहुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वती । तारयन्तीह दातारं जपवापनदोहनैरि”ति सरस्वतीदानमुक्तम् । इदमेवोत्तममन्त्रोत्तमशास्त्रविषयकं पारम्परिकं चेत्सम्प्रदायशब्दवाच्यं भवति । इदं चैतन्मूलभूतायां कौथमीयानां सा॑ंहित्योपनिषदि तृतीयचतुर्थखण्डविचारेण स्फुटीभवति । इदं वाक्यं च तत्रैव चतुर्थखण्डे “नरकादुद्धरन्त्येते जपवापनदोहनादि”त्युत्तरार्द्धपाठभेदेन दृश्यते । एवमितराण्यपि अर्थतः सम्प्रदायोत्कर्षबोधकानि वचनानि तत्र तत्र स्मृतिपुराणादिषु द्रष्टव्यानि । तस्मात्परम्पराप्राप्तत्वेन समीचीनं भगवन्मन्त्रादिकर्मकतया मोक्षसाधकत्वेन सर्वेभ्यः प्रकृष्टं उपदेशरूपं सन्मन्त्रादिदानमेव सम्प्रदायशब्दार्थः ।

नन्वेवमपि नाऽस्य दानत्वं युक्तम्, स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोपपादनस्यैव दानत्वात् । इह च शिष्येभ्य उपदिष्टे मन्त्रादौ गुरोः स्वत्वनिवृत्त्यभावात् तन्निवृत्त्यङ्गीकारे च स्वयं तज्जपकरणस्य शिष्यान्तराय तद्दानस्य चाऽसम्भवापत्तेः । मन्त्रादेः सुवर्णादिवद्धस्ते दातुमशक्यत्वाच्चेति चेन्मैवम्, धर्मशास्त्रे हि स्वकपोलकल्पितयुक्तिं विहाय व्यवस्थामात्रं शास्त्रानुसारेणैव कर्त्तुमुचितम्, शास्त्रं चास्य स्पष्टमेव दानत्वं निरूपयति पूर्वोपन्यस्तवचनेभ्यः । अतोऽत्र गुरोर्मन्त्रादिषु स्वस्वत्वनिवृत्त्यभावेऽपि तेषूपदेशद्वारा परस्वत्वोपपादनरूपमेव दानमित्यादरणीयम् ।

अत एवाचाराध्याये दानप्रकरणे (श्लो० १५)—

“सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यत”इत्यस्य व्याख्याने विज्ञानेश्वरः । अत्र च ब्रह्मदाने परस्वत्वापादनमात्रं दानम् । स्वत्वनिवृत्तेः कर्त्तुमशक्यत्वादित्याह ।

यत्तु, शङ्कितं हस्ते दातुमशक्यत्वान्नास्य दानत्वं युक्तमिति तत्राप्युत्तरं तत्रैव (श्लो० १४)—

“यानं वृक्षं प्रियं शय्यामि”त्यस्य व्याख्याने प्रियपदेन धर्मस्यापि प्रदेयत्वं व्याख्यायाह स एव । नच हिरण्यादिवद्धस्ते दातुमशक्यत्वात् धर्मस्य दानासम्भवः । भूमिदानादावपि समानत्वात्, स्मृत्यन्तरेऽपि धर्मदानश्रवणादिति । अतः पारम्परिकत्वात् सम्यङ्मोक्षदातृत्वात् प्रकृष्टं मन्त्रादिदानमेव सम्प्रदायशब्दस्यार्थ इत्यत्र न कोऽपि शङ्कावकाशः । नन्वेवमपि योगबलात्समीचीनप्रकृष्टदानत्वमेव सम्प्रदायशब्दशक्यतावच्छेदकमित्यवच्छेदकावच्छेदेनैव तादृशशब्दप्रवृत्तिसम्भवेऽपि पारम्परिकत्वावच्छिन्नमन्त्राद्युपदेशत्वमेव तदवच्छेदकमित्यवच्छेदकसङ्कोचस्तादृशशक्तिग्राहकमानशून्यत्वादयुक्त इति चेत्, मैवम् ; । (कां० ३ व० २ श्लो० ७)—

अथाऽऽम्नायः सम्प्रदाय इत्यमरोक्तेरेव शक्तिग्राहकत्वात् । अत्रैव रामाश्रम्यमरविवेकादिषु तट्टीकासु द्वे परम्परागतगुरुसदुपदेशस्येति व्याख्यानस्याऽपि तथात्वाच्च । अत्र परम्पराऽऽगतत्वं सम्पुपसर्गार्थः । सत्त्वं च प्रोपसर्गार्थ इति तु दर्शितं प्राक् । शक्ति-

ग्राहकाणि हि, व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्यव्यवहारवाक्यशेषविवृत्यादीनि । तत्र व्याकरणमुपन्यस्तं कोशश्चोपन्यस्तः । आप्तवाक्यानि च मुण्डकभाष्यभावार्थदीपिकादिषु विद्यासम्प्रदायकर्तृत्वपारम्पर्यलक्षणसम्बन्धमादावेवाहेति सम्प्रदायानुरोधेन “पौर्वापर्यानुसारत” इत्यादीनि शङ्कराचार्यश्रीधरस्वाम्यादिवचनरूपाणि प्रसिद्धान्येव । व्यवहारश्च अयं विष्णुस्वामिसम्प्रदायोऽयं रामानुजसम्प्रदाय इत्यादिरूपः सर्वजनीन एव । उक्तस्थलव्याख्यासुधाप्रभृतिषु अनेकग्रन्थविवृतिषु चेदं स्फुटमेवेति नास्य शक्तिग्रहे संशयलेशोऽपि । तस्माद्योगरूढोऽयं सञ्ज्ञाशब्दः । सम्प्रदायशब्दस्य उक्तार्थानुरोधेन भावार्थघञन्तत्वं तु व्याख्यासुधादिषु भानुदीक्षितादयो बहवो व्याचख्युः । अन्ये तु सम्प्रदीयत इति व्युत्पत्तिं वदन्तः कर्मणि घञं द्योतयन्ति । परे च करणव्युत्पत्तिमाहुः, स तु ल्युटा बाधाद् दुर्लभो बाहुलकाद्यगतिकगतिसाध्यश्चेत्युपेक्षन्ते प्राञ्चः ।

किञ्च, तथासति, सम्प्रदीयमानस्य मन्त्रादेरेव सम्प्रदायत्वं सिद्धमिति “सम्प्रदायविहीना ये मन्त्रास्ते निष्फला मताः” इत्यादिविरोधः । ब्रह्मरुद्राद्याचार्याणां तत्तत्सम्प्रदायकर्तृत्वव्यवहारविरोधश्च । क्वचिदुपदेशविषयवस्तुन्यपि सम्प्रदायपदव्यवहारस्तु कर्मतया शक्यसम्बन्धाल्लाक्षणिकः । “त्रीण्याहुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वती”त्यादिवत् । तस्मादुक्त एव सम्प्रदायशब्दार्थः सर्वसम्मतः सम्यगिति भाति । करणव्युत्पत्त्यादिप्रत्याख्याने तु नाऽस्माकं निर्बन्धः ।

नन्वेवमपि सम्प्रदायशब्दार्थकथनस्य प्रक्रान्तत्वात् कारिकायां हरिमन्त्रादिकर्मकमिति कथनमयुक्तम् । शैवादिसम्प्रदायेष्वपि सम्प्रदायशब्दव्यवहारात्, तत्र तत्त्वाभावाच्चेति चेन्नैष दोषः । प्रश्ने भवत्सम्प्रदायस्तत्र सम्प्रदायशब्दस्य कोऽर्थ इति भवत्सम्प्रदायपदोपात्तं वैष्णवसम्प्रदायमेव तत्रेति सर्वनाम्ना परामृश्य तदर्थस्यैवानुयुक्तत्वेन तल्लक्षणस्यैव वक्तव्यत्वात् ।

अपरे तु, शैवादिमतेषु सम्प्रदायशब्द औपचारिक एव । परम्परया वैष्णवसम्प्रदायप्रवेशहेतुत्वात् । यथाह ब्राह्मे समाप्तिदशायां मायानुकीर्तनाध्याये व्यासः ।

> “अन्यदेवेषु या भक्तिः पुरुषस्येह जायते ।
> कर्मणा मनसा वाचा तद्गतेनान्तरात्मना ॥
> तेन तस्य भवेद्भक्तिर्यजने मुनिसत्तमाः ।
> स करोति ततो विप्रा भक्तिं चाग्नेः समाहितः ॥
> तुष्टे हुताशने तस्य भक्तिर्भवति भास्करे ।
> पूजां करोति सततमादित्यस्य ततो द्विजाः ॥
> प्रसन्ने भास्करे तस्य भक्तिर्भवति तत्त्वतः ।
> सेवां करोति विधिवत् स तु शम्भोः प्रयत्नतः ॥

तुष्टे त्रिलोचने तस्य भक्तिर्भवति केशवे ।
सम्पूज्य तं जगन्नाथं वासुदेवाख्यमव्ययम् ॥
ततो भुक्तिं च मुक्तिं च स प्राप्नोति द्विजोत्तमः" इति ।

तस्मान्मुख्यतया सम्प्रदायशब्दप्रवृत्तिर्वैष्णवसम्प्रदायेष्वेवेत्यप्याहुः ।

तस्मात्—

सम्यक् प्रकृष्टं दानं स मन्त्रादेः श्रुतिमूलकम् ।
इत्यर्थः सम्प्रदायेति शब्दस्योक्तः पुरातनैः ॥ १ ॥

अथास्यैव प्रश्नस्यावान्तरप्रश्ना अष्टौ ।

तत्राद्यः प्रश्नः

कतिभेदाः (१)

उत्तरम्

(प्रश्नार्थे विकल्पः)

किमयं सम्प्रदायत्वव्याप्यविभाजकतावच्छेदकधर्मविशिष्टविशेष्यकसङ्ख्याप्रकारकः प्रश्नः, आहोस्विद्वैष्णवसम्प्रदायत्वव्याप्यविभाजकतावच्छेदकधर्मवद्विशेष्यकसङ्ख्याप्रकारकः ?

(आद्यपक्षे उत्तरम्)

तत्राद्ये, वैष्णवहैरण्यगर्भशैवप्रभृतयोऽनन्ता एव, ते शास्त्रे लोके च तत्र तत्र प्रसिद्धाः ।

(द्वितीयपक्षे उत्तरस्य कारिकाः)

अथ द्वितीयश्चेदुच्यते—

चतुर्भुजभुजच्छायाव्यवसायात्सुनिर्भयाः ।
सम्प्रदायास्तु चत्वारो महामायाभयापहाः ॥ १ ॥
रुद्रेण भगवत्पत्न्या ब्रह्मणा सनकादिभिः ।
एतैश्चतुर्भिराचार्यैर्जगदुद्धारकारणैः ॥ २ ॥
समुद्रशायिनः स्वान्तःशायितातिदयाम्बुधेः ।
प्रभोः सकाशात् सम्प्राप्य प्रकाशं गमिताः पुरा ॥ ३ ॥
द्वापरान्ते हरीच्छातो मतैः कापालिकादिभिः ।
बौद्धैश्चाब्रह्मवादैश्च देवैस्ते शिथिलीकृताः ॥ ४ ॥
श्रीविष्णुस्वामिभी रामानुजैर्माध्वाभिधैस्तदा ।
निम्बार्कैश्चावतीर्णैस्ते भूय एव समर्थिताः ॥ ५ ॥

एते प्राधान्यतः प्रोक्ता अन्ये तदुपजीविनः ।
प्रकाशानन्दमुख्यास्त्वनन्ताः सन्तो जयन्ति ते ॥ ६ ॥

(वैष्णवसम्प्रदायानां चातुर्विध्ये भागवतं प्रमाणम्)

तथाहि—

श्रीमद्विष्णुभक्तिप्रवर्तकानामनादिसिद्धानां सत्सम्प्रदायानां चतुष्ट्वमेवाऽभिप्रेत्य प्राह तृतीयस्कन्धे द्वात्रिंशाध्याये भगवान् कपिलः (श्लो० ३७)—

“प्रावोचं भक्तियोगस्य लक्षणं ते चतुर्विधमि”ति ।

इदं च, चातुर्विध्यं सम्प्रदायशब्दवाच्यविष्णुस्वाम्यादिमार्गाभिप्रायादेव । (अ० २९ श्लो० ७)—

“भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि भाव्यत” इति पूर्ववाक्यात् ।

तत्रैवाग्रे, “अभिसन्धाय यो हिंसामि”त्यादिश्लोकत्रयेण द्वैतप्रतिपादकसम्प्रदायत्रयस्य “मद्गुणश्रुतिमात्रेणे”त्यादिना शुद्धमद्वैतं निरूपयतो भक्तिसम्प्रदायस्य च सङ्क्षिप्य स्पष्टतया दर्शितत्वात्, पुरतोऽपि तदवगमाच्च । मार्गशब्दस्य सम्प्रदायपर्यायत्वं तु तवाप्यभिमतम् ।

भवत्सम्प्रदाये इतिवक्तव्ये भवन्मार्गे तिलकं कीदृशमिति कथनात्;

(तत्रैव महाभारतं प्रमाणम्)

एवमेव श्रुतिसिद्धानां साम्प्रदायिकधर्माणां चातुर्विध्यं देशधर्मकुलधर्माद्यपेक्षया । तेषामेव प्राथमिकत्वेन प्राधान्यं च स्मर्यते महाभारते आनुशासनिके पर्वणि उमामहेश्वरसम्वादे—

“धर्माश्चतुर्विधा लोके श्रुतिभेदमुखोद्भवाः ।
दत्तधर्माश्च दृश्यन्ते कुलधर्मास्तथैव च ॥
जातिधर्मा वयोधर्मा गुणधर्माश्च शोभने ।
शरीरकालधर्माश्च आपद्धर्मास्तथैव च ॥
एतद्धर्मस्य मान्यत्वं क्रियते लोकवासिभि”रिति ॥

(नामनिर्देशपूर्वकं तच्चातुर्विध्यबोधकानि पाद्मवचनानि)

अन्ये त्विमानि पाद्मवचनान्यप्युदाहरन्ति—

“सम्प्रदायविहीना ये मन्त्रास्ते निष्फला मताः ।
अतः कलौ भविष्यन्ति चत्वारः साम्प्रदायिनः ॥

(कलौ पुनस्तत्समर्थकाचार्याणां नामानि)

श्रीब्रह्मरुद्रसनकवैष्णवाः क्षितिपावनाः ।
चत्वारस्ते कलौ भाव्याः सम्प्रदायप्रवर्तकाः ॥

रामानुजानां सरणी रमातो गौरीपतेर्विष्णुमतानुगानाम् ।
निम्बार्कगानां सनकादितश्च माध्वानुगानां परमेष्ठितः सा ।।" इति ।

त एव च पुनः शिथिलीभूताः सन्तः श्रीमद्वल्लभाचार्यश्रीलक्ष्मणाचार्यपूर्णप्रज्ञाचार्यप्रभृतिभिर्भगवदाज्ञया प्रादुर्भूतैः स्वाचार्यविष्णुस्वामिनाऽथ यामुनाक्षोभ्यतीर्थाद्युक्तदिशा समर्थिताः ।

(एषां जन्मकालतयैव कलेः प्रशंसा)

ईदृशानामाचार्याणां प्रादुर्भावकालतयैव कलेः सभाजनपूर्वकं करभाजनेन मुनिना सामान्यतो वैष्णवाचार्याविर्भावो निरूपित एकादशस्कन्धे (अ० ५ श्लो० ३६)—

"कलिं सभाजयन्त्यार्या गुणज्ञाः सारभागिनः ।
यत्र सङ्कीर्तनेनैव सर्वः स्वार्थोऽभिलभ्यते ।।
न ह्यतः परमो लाभो देहिनां भ्राम्यतामिह ।
यतो विन्देत परमां शान्तिं नश्यति संसृतिः ।।
कृतादिषु प्रजा राजन् कलाविच्छन्ति सम्भवम् ।
कलौ खलु भविष्यन्ति नारायणपरायणाः ।।
क्वचित्क्वचिन्महाराज द्रविडेषु च भूरिशः ।
ताम्रपर्णी नदी यत्र कृतमाला पयस्विनी ।।
कावेरी च महापुण्या प्रतीची च महानदी ।
ये पिबन्ति जलं तासां मनुजा मनुजेश्वर ।।
प्रायो भक्ता भविष्यन्ति वासुदेवेऽमलाशयाः ।।
देवर्षिभूताप्तनृणां पितॄणां न किङ्करो नायमृणी च राजन् ।
सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुन्दं परिहृत्य सर्वम् ।।" इति ।

(भागवतवचसां तादृशार्थकत्वनिगमनम्)

इदं च भाविवृत्तान्तकथनं वैष्णवाचार्यप्रादुर्भावविविधतच्छिष्यसम्भवाभिप्रायेणैव । वैष्णवाचार्याणां प्राशयः सर्वेषामपि आन्ध्रकर्णाटकद्रविडप्रान्तेष्वेव प्रादुर्भूतत्वात् । इह च द्रविडेषु च भूरिश इति कथनात् । अत एवाचार्योपदेशैकसाध्या भगवच्छरणागतिरपि जीवानां स्वफलविशिष्टाऽत्रानुपदमेवोक्ता । इदं च भाविवृत्तान्तकथनं विस्तराद्याज्ञवल्क्यादिवचनोपन्यासपुरःसरं पुरस्तात्प्रपञ्चयिष्याम इति शुभम् । सामान्यतो नारायणपरायणा । इत्युक्त्या चैतन्यप्रकाशानन्दादय उपसम्प्रदाया अपि पुनर्भावित्वेन सङ्गृहीता वेदितव्या इति सर्वं क्षेमम् ।

तस्मात्, "सत्सम्प्रदायस्य भिदाः प्रसिद्धाश्चतस्र एताश्चतुरब्धिकाञ्च्याम् ।
दातुं समर्थाश्चतुरः पुमर्थान् यासु प्रमाणं श्रुतयश्चतस्रः" ।। १ ।।

अथ द्वितीयोऽवान्तरः प्रश्नः

कस्मै प्रयोजनाय ? (२)

उत्तरम् ।

ब्रह्मज्ञानश्रवणतः सर्वकर्मसमृद्धता ।
अन्ते मुक्तिर्हरेर्भक्तिः फलसाधनरूपिणी ॥ १ ॥
अनन्यसाध्यं मोक्षस्य द्वारमेकं गतार्गलम् ।
यत्तस्य वैष्णवत्वस्योद्भवो मन्त्रोपदेशतः ॥ २ ॥
आचार्यशासनाद्वेदसर्वधर्मानुपप्लवः ।
ततश्च जगतो रक्षा समग्रस्य स्वधर्मतः ॥ ३ ॥
एवमादीनि मुख्यानि सम्प्रदायकृतौ हरेः ।
प्रयोजनानि दृश्यन्ते गौणानि तु सहस्रशः ॥ ४ ॥

(सम्प्रदायो धर्मब्रह्मज्ञानहेतुः)

तथाहि । सम्प्रदायो हि परम्पराप्राप्ताचार्यसदुपदेश इत्युक्तं प्राक् । स एव हि मीमांसाद्वयानुसारात्सन्देहवारणपुरःसरं जीवानां समग्रवेदार्थावगमेन धर्मब्रह्मणोर्ज्ञानं जनयति । अन्यथा—

"अविद्यायामन्तरे वर्त्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितम्मन्यमानाः ।
जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥

(साम्प्रदायिकगुरूपसत्तौ श्रुतिः पुराणं च)

"अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः" इति मुण्डकश्रुत्युक्तमेव सर्वत्र प्रसज्येत । अतस्तद्वारणाय तत्रैवोपनिषद्यनुपदं परमानुग्राहिणी श्रुतिर्ज्ञानस्य सम्प्रदायेतरासाध्यत्वबोधनपुरःसरं साम्प्रदायिकगुरूपसत्तिं विधत्ते—

"तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् । तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामि"ति ।

(तत्रैव विस्पष्टा हारीतश्रुतिः)

प्रोवाचेति लकारव्यत्ययः । व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषामित्युक्तेः । व्यत्ययो बहुलमित्यनुशासनाच्च । प्रब्रूयादित्यर्थः । शङ्कराचार्यैरपि तथैव भाष्ये व्याख्यातम् । एवमेव गुरूपसत्तिः श्रीभागवतेऽप्युच्यते । (स्क० ११ अ० ३ श्लो० २१)—

"तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम्[1] ।
शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपरमाश्रयम्[2]" इत्यादि ॥

---

[1] आत्मनः.   [2] शमा.

सारसङ्ग्रहभगवत्तत्त्वविवेकादिषु च हारीते,

“आचार्यं संश्रयेत्पूर्वमनवद्यं वैष्णवं द्विजः ।
शुद्धसत्त्वगुणोपेतं नवेज्याकर्मकारकम् ॥
सत्सम्प्रदायसंयुक्तं मन्त्ररत्नार्थकोविदम् ।
ज्ञानवैराग्यसम्पन्नं वेदवेदाङ्गपारगम् ॥
शासितारं सदाचारैः सर्वधर्मविदाम्वरम् ।
महाभागवतं विप्रं सदाचारनिषेविणम् ॥
आलोक्य सर्वशास्त्राणि पुराणानि च वैष्णवः ।
तदर्थमाचरेद्यस्तु स आचार्य इतीरितः” इति ॥

अत्रोक्तश्रुतौ गुरुमेवेत्यवधारणेन सम्प्रदायेतरासाध्यत्वं विज्ञानस्य नियम्यते । तेन पुस्तकलेखदर्शनादिना न ब्रह्मनिष्ठोत्पत्तिः, किन्तु साम्प्रदायिकगुरूपसत्तिपूर्वकं तन्मुखाच्छ्रवणादिनैवेति निश्चीयते ।

(उपसत्तव्यतया श्रुतस्य गुरोः श्रुत्यक्षरैः साम्प्रदायिकत्वसिद्धिः)

नन्वत्र गुरूपसत्तिमात्रमुच्यते, न तु साम्प्रदायिकगुरूपसत्तिरिति कथं तस्य साम्प्रदायिकत्वमेवाऽऽहत्य प्रतिपत्तव्यमिति चेत्, न; उक्तरीत्या ब्रह्मनिष्ठाया गुरूपसत्त्यतिरिक्तसाधनाऽसाध्यत्वनिश्चयादुपसत्तव्यस्य गुरोश्च अरुणैकहायनीन्यायेन श्रोत्रियत्वब्रह्मनिष्ठत्ववैशिष्ट्यस्यावश्यमपेक्षितत्वाच्च । [1]तदर्थं गुरोरपि तादृशगुरूपसत्तिर्भूतपूर्वाऽध्यवसीयते, पुनस्तद्गुरोरपि तथात्वप्रयोजिका सा भूतपूर्वाऽवगम्यत इति परमात्मपर्यन्तपरम्पराप्राप्त्या उपसत्तव्यस्य सुखेन साम्प्रदायिकत्वगुणवैशिष्ट्यनिश्चयात् ।

(श्रुतौ मीमांसारीत्या वाक्यभेदाशङ्का)

ननु श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठत्वाद्यनेकगुणविधाने वाक्यभेदः स्यात् । गुरुमभिगच्छेत् यमभिगच्छेत्स श्रोत्रियो ब्रह्मनिष्ठश्चापेक्षित इति । स चासङ्गतः । अन्यथा, चित्रया यजेतेत्यादौ यजेतेत्यनेनाग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति विहिताग्नीषोमीयपशुयागानुवादमङ्गीकृत्य तत्र चित्रत्वस्त्रीत्वरूपगुणद्वयविधानस्य वक्तुं शक्यत्वेन चित्रापदस्य दध्यादिविचित्रद्रव्यषट्कसंसृष्टप्राजापत्ययागनामधेयत्वोद्घोषो मीमांसकानां विरुध्येत । अतो यथा तत्र वाक्यभेदभयात् बहुगुणविधानं नाङ्गीकृतम्, तथाऽत्राऽप्यस्तु; ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यादावेकत्वसङ्ख्याया इव विशेषणयोरविवक्षितत्वमिति । किन्तु तत्र यथा पात्रत्वेन सजातीयेषु सोमयागाङ्गेषु चमसेषु सम्मार्गवारणायोद्देश्यगतं गृहत्वमात्रं विवक्षितम्, तथाऽत्र गुरुत्वमेवेति चेदुच्यते ।

---

[1] ब्रह्मनिष्ठार्थं.

(मीमांसाशास्त्रार्थेन तत्परिहारः)

तत्र पशुयागस्य प्राप्तत्वेन बहुगुणविधानमयोग्यम् । अप्राप्तस्थले तु "यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पूर्णमास्यां चाच्युतो भवती"त्यादावनेकगुणविधानस्य स्वीकृतत्वात्; तथाऽत्राप्युपसत्तेरप्राप्तत्वेन तत्रैकहेलयाऽनेकगुणविधानमविरुद्धम् । उक्तं च,—

"प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।
अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः" इति ॥

यत्तूक्तम्, ग्रहगतसङ्ख्यावद्विशेषणयोरविवक्षितत्वमिति । तत्रापि ब्रूमः, तत्र हि, ग्रहमिति द्वितीयाश्रुत्येप्सिततमत्वेन उद्देश्यत्वात् प्रयोजनवत्त्वाच्च तस्य प्राधान्यमध्यवसीयते । सम्मार्गस्य तु गुणत्वमिति प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायेन प्रतिग्रहं सम्मार्गप्राप्त्या कति ग्रहाः सम्मार्जनीया इति बुभुत्साया अनुदयाच्छ्रूयमाणमप्येकत्वं न विवक्ष्यते; इह तु यथा "पशुना यजेते"त्यत्र तृतीयाविभक्त्याऽभिहितयोर्लिङ्गसङ्ख्ययोः करणकारकशक्त्यात्मसात्कृतत्वेन कारकाणां च क्रियान्वयित्वनियमेन यागान्वयित्वे प्राप्ते, प्रथमं तयोः प्रातिपदिकार्थपशुद्रव्येणान्वयमनङ्गीकृत्य द्रव्यवद्गुणत्वेन क्रियायामन्वये कृते पश्चात् परस्परान्वयः । यागाङ्गत्वेन यः पशुर्विहितः स पुमानेकश्चेति । यथा वा "अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या गवा सोमं क्रीणाती"त्यत्र कारकाणां सर्वत्र क्रियान्वयनियमात् करणविभक्त्या आरुण्यपिङ्गाक्षत्वादीनां चतुर्णां परस्परमनन्वितानामेव सोमक्रयणाङ्गत्वेनाऽन्वये सति आरुण्यादेर्गुणस्यामूर्तस्य स्वतः क्रियासाधनत्वायोगात् क्रियासाधनगोपरिच्छेदकत्वेन पश्चात्परस्परं पार्ष्णिकान्वयः । या एकहायनी गौः सा पिङ्गाक्षी अरुणेतीत्युक्तं परिभाषाकृता । एवं प्रकृतेऽपि कर्मकारकविशिष्टानां गुरुश्रोत्रियब्रह्मनिष्ठप्रातिपदिकार्थानां अन्योन्यमनन्वितानामेव ईप्सिततमतया स्वातन्त्र्येण अभिगमनक्रियायामन्वये पश्चाद्यो गुरुः स श्रोत्रियो यः श्रोत्रियः स ब्रह्मनिष्ठ इति पार्ष्णिकान्वय इति सर्वमनवद्यम् । तस्मादुक्तरीत्या साम्प्रदायिकस्यैवोपसत्तिरिह ब्रह्मविज्ञानफलकतया विधीयते ।

(उक्तश्रुतावुपनायनकालिकी उपनायकोपसत्तिर्विधीयत इति शङ्का तत्परिहारश्च)

न चेयमुपनायकं प्रत्युपनयनकालिक्येवोपसत्तिरिति वाच्यम् । इतःपूर्वं "परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायादि"ति उपसत्तिप्रयोजकजिज्ञासाजनकनिर्वेदकरणस्य ऐहिकामुष्मिककर्मचितत्वपरीक्षाप्रयुक्तस्य विधित्सितोपसत्त्यङ्गतया विधानात्, स्थानप्रमाणेन स इति पूर्वपरामर्शकसर्वनामबोधितैकवाक्यतया चोपसत्तेस्तदुत्तरकालिकत्वनिश्चयात् । एवं निर्वेदकरणं च माणवकस्याशक्यमिति विधिव्यापारकौण्ठ्येन तथाकल्पनाऽयोगात् । न ह्यशक्ये शास्त्रं प्रवर्तत इति मीमांसककोलाहलात् ।

---

१ फलाश्रयतया.

न च "प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्" इति प्रवचनविधिनियुक्तेनाचार्येण माणवकस्य प्रवर्तनमम्भवान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम्, चित्तप्रशान्त्यादिपूर्विकायां सम्यगुपसत्तौ सत्यां प्रवचनमात्रविधानेन उपसत्तेः पूर्वमाचार्यस्य प्रवर्त्तनाऽसम्भवात् । "नाऽपृष्टः कश्चन ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः" इति मनुना तन्निषेधाच्च । अतः कृतं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । तस्माद्ब्रह्मविज्ञानार्थं साम्प्रदायिकाचार्योपसत्तिरावश्यिकैव ।

(ज्ञानस्य साम्प्रदायिकाचार्यैकसाध्यत्वे पुनः श्रुतिः)

श्वेतकेतुविद्यायामप्येवं भगवन्मार्गप्रदर्शकाचार्यवत एव भगवज्ज्ञानं श्रूयते (ख० १४)—

"यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीयं तं ततोऽतिजने विसृजेत्स यथाऽत्र प्राङ्वा उदङ्वाऽधराङ्वा प्रध्मायीताभिनद्धाक्ष आनीतोऽभिनद्धाक्षो विसृष्टः तस्य यथाऽभिनहनं प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गन्धारा एतां दिशं व्रजेति स ग्रामाद्ग्रामं पृच्छन् पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसम्पद्येतैवमेवेहाचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य"इतीति । अत्राचार्यवत एव मोक्षस्यातिसान्निध्यमाम्नातम् ।

(तं विहाय देवेभ्योऽधिगतब्रह्मविद्यस्यापि न मोक्षादिसिद्धिः)

किञ्च, साम्प्रदायिकाचार्यसत्त्वे देवेभ्योऽधिगतब्रह्मविद्यस्यापि पुनराचार्योपदेशमन्तरा विद्याया न मोक्षादिरूपसाधुतमफलप्रापकत्वम् । यथा सत्यकामब्राह्मणे बलीवर्दादिसकाशाच्छ्रुतब्रह्मविद्यस्यापि गुरुगवीश्चारयित्वा पुनर्गृहमागतस्य सत्यकामस्य स्वाचार्येण सह सम्वादः श्रूयते । (ख० ९)—

"प्राप हाचार्यकुलं तमाचार्योऽभ्युवाद सत्यकाम इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव । ब्रह्मविदिव वै सोम्य भासि कोऽनु त्वानुशशासेत्यन्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रतिजज्ञे भगवाꣳस्त्वेवमेका मे ब्रूयात् । श्रुतꣳह्येव मे भगवद्दृशेभ्य आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापयति" इति ।

(वैष्णवाचार्येष्वाचार्यशब्दप्रवृत्तिर्वचनसिद्धिः)

न चोक्तसामश्रुतिष्वाचार्यपदेन वैष्णवसाम्प्रदायिकस्य मन्त्रोपदेष्ट्राचार्यस्य ग्रहणं न शक्यं कर्तुं तेष्वाचार्यशब्दप्रवृत्तेः शास्त्रेष्वदृष्टत्वादिति शङ्क्यम्; उक्तहारीतवचनेषु—

आलोक्य सर्वशास्त्राणि पुराणानि च वैष्णवः ।
तदर्थमाचरेद्यस्तु स आचार्य इतीरितः" इति ॥

सारसङ्ग्रहे च पाद्मे—

"यस्तु मन्त्रद्वयं सम्यगध्यापयति वैष्णवः ।
स आचार्यस्तु विज्ञेयो भवबन्धविनाशक" इति ॥

एवमादिवचनेषु तत्प्रवृत्तेः सुप्रसिद्धत्वात् । एवं मानवधर्मशास्त्रेऽपि द्वितीयाध्याये (श्लो० १६०)—

“यस्य वाङ्मनसी शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा ।
स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम्” ॥

इत्यादिना परद्रोहराहित्यापमानसहनादीन् वेदान्ताधिकारजनकधर्मान्निरूप्य तादृशस्य (श्लो० १६४)—

“गुरौ वसन् सञ्चिनुयाद्ब्रह्माधिगमिकं तपः”

इति ब्रह्माधिगमो विधीयते ।

(मनुस्मृतावाचार्यमुखाद्वेदोपनिषदभ्यासेन ब्रह्माधिगमः)

अथ कथं ब्रह्माधिगमः स्यादित्याकाङ्क्षायां वेदद्वारा मुख्यतया तद्रहस्यभूतोपनिषद्द्वारा चेत्याशयेनोच्यते (१६५)—

“तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः ।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना” इति ।

अत्र रहस्यमुपनिषदः, प्राधान्यख्यापनाय पृथङ्निर्देश इति कुल्लूकभट्टः । अयं चोपनिषदभ्यासस्तत्संशयवारकोत्तरमीमांसाभाष्यकारसाम्प्रदायिकाचार्यमन्तरा न सम्भवतीति तदुपसत्तिरेवाभिप्रेता ।

किञ्च तत्र (श्लो०२२५)—

“आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः” ।

इत्यादिना भगवत्स्वरूपत्वादिधर्मैः प्रशंसितात्, साम्प्रदायिकाचार्यान्मोक्षसाधकभगवद्धर्मग्रहणस्यावश्यकतां कैमुतिकेन बोधयितुमुच्यते (श्लो० २३८)—

“श्रद्दधानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि ।”

“अन्त्यादपि परं धर्ममि”ति ।

इह परं धर्मं मोक्षोपायमाददीतेति व्याख्यानम् । न चात्राचार्यशब्देनाध्यापक एवेति वाच्यम्;

(आचार्यस्याध्यापकादितो भेदः)

मनुनैव (अध्याय ४ श्लो० १६५)—

“आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम्” ।

इत्यध्यापकाद्भेदेन निर्देशात् ।

तस्मात्सम्प्रदायैकसाध्यब्रह्मज्ञानस्य सम्भव आद्यं सम्प्रदायप्रयोजनम् ।

(सम्प्रादयजन्यस्य ज्ञानस्य बुद्ध्यादिशोधकत्वम्)

तच्च, ज्ञानमावश्यकम् । बुद्ध्यादिशोधकत्वात्, सर्वकर्मसमृद्धिजनकत्वात्, मोक्षफलकत्वाच्च ।

यथोक्तं स्वमेश्वरभाष्ये चायुर्वेदे अष्टाङ्गहृदये (अ० १ श्लो० २३)—

“धीर्धैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधं परमि”ति ।

मनुरपि (अध्याय ५ श्लो० १०५)—

“ज्ञानं तपोऽग्निराहारो मृन्मनोवार्युपाञ्जनम्” इत्यादिना—

शुद्धिहेतूनुपक्रम्य (श्लोक १०९)—

“विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्ध्यती”त्याह ।

(प्रायश्चित्तेषु ज्ञानापेक्षा)

किञ्च, सर्वथा पापविशोधकत्वेन प्रसिद्धानि प्रायश्चित्तान्यपि किञ्चिदात्मज्ञानसहकृतान्येव स्मृतिषूच्यन्ते, अतः किं वाच्यं साक्षाज्ज्ञानस्य विशोधकत्वे ?

यथाह प्रायश्चित्तानि निरूपयन्नेकादशाध्याये मनुः (श्लोक ८६)—

“अतोऽन्यतममास्थाय विधिं विप्रः समाहितः ।
ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मवत्तया” इति ॥

गीतायामपि—

“ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन” इति ।

(ज्ञानादेवान्तरशौचम्)

दक्षस्मृतौ—

“सार्वभौतिकमन्नाद्यं कर्त्तव्यं ग्रहमेधिना ।
ज्ञानवद्भ्यः प्रदातव्यमन्यथा नरकं व्रजेत् ॥
शौचे यत्नः सदा कार्यः शौचमूलो द्विजः स्मृतः ।
शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ।
शौचं च द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।
मृज्जलाभ्यां स्नुतं बाह्यं भावशुद्ध्या तथाऽऽन्तरम् ॥
अशौचं तु परं बाह्यं तस्मादाभ्यन्तरं परम् ।
उभयेन शुचिर्यस्तु स शुचिर्नेतरः शुचिः” ॥ इति ।

अत्र शौचस्यात्यावश्यकत्वमुक्त्वा तस्य द्वैविध्यमभिधाय ज्ञानसाध्यस्य निरतिशयभावशुद्धिलक्षणशौचस्यैव बाह्यशौचोपजीव्यत्वाभिधानाज्ज्ञानस्यैव परमविशोधकत्वमत्यावश्यकत्वं च सिद्ध्यति । निरतिशयान्तःशुद्धेर्ज्ञानसाध्यत्वं तु “बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्ध्यती”त्यादौ स्फुटम् ॥

(ज्ञानार्थमुद्योगेऽपि शुद्धिः)

अथ ज्ञानस्याऽसुलभत्वेन तदनुद्भवेऽपि तदर्थं यतमानस्य साधनदशायां वर्त्तमानस्यापि सम्प्रदायानुसाराद्वेदरहस्यभूतोपनिषदादिग्रन्थार्थं विजानतः सम्प्रदायशिक्षितधर्मानाचरतः सद्यःशौचमुच्यते ।

तत्रैव सूतकमुपक्रम्य—

“ग्रन्थार्थं यो विजानाति वेदमङ्गैः समन्वितम् ।
सकल्पं सरहस्यं च क्रियावांश्चेन्न सूतकम्” ।। इति ।

अतः सद्यःशौचवन्तो भवामेति सेव्यः सम्प्रदायः ।।

(इन्द्रियनिग्रहादौ शुद्धिः)

एवं ज्ञानोद्भवार्थमिन्द्रियनिग्रहादीनि तत्साधनान्याचरतोऽपि परमपावित्र्यं बोधयति स्वस्मृतौ वृद्धशातातपः (श्लो० ६०)—

“निगृहीतेन्द्रियग्रामो यत्र तत्र वसेन्नरः ।
तत्र तस्य कुरुक्षेत्रं नैमिषं पुष्कराणि च” ।। इति ।

तथा चोक्तरीत्या ज्ञानस्य सम्प्रदायैकसाध्यत्वात् ज्ञानं तदभ्यासं वा विना कथमपि विशुद्ध्यनुदयात् सर्वेषां मूलभूतस्य शौचस्यापि ज्ञानद्वारा तत्साधनद्वारा वा सम्पादनं सम्प्रदायप्रयोजनम् । एवं बुद्ध्यादिशोधकत्वं ज्ञानस्य व्याख्यातम् ।

(ज्ञानात्सर्वकर्मसमृद्धिः)

अपि च, “ब्रह्मज्ञानात्समृद्धानि विफलानि तदन्तरा ।
नित्यनैमित्तिकादीनि सर्वकर्माणि शाश्वतः ।।
अतः समृद्धिकरणं सर्वावश्यककर्मणाम् ।
वैफल्यवारणं ज्ञानात्सम्प्रदायप्रयोजनम्” ।।

(विद्याशब्दार्थः)

तत्र विद्यया कर्मसमृद्धिं सामगाः पठन्ति—

“यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवती”ति ।

विद्या च सम्प्रदायलभ्यमद्वैतज्ञानम् । “विद्याऽऽत्मनि भिदा बाध” इत्येकादशस्कन्धवाक्यात् । तयैव कर्माणि समृद्ध्यन्ते । ज्ञानसम्पादका भगवन्मन्त्रसद्ग्रन्थादयोऽपि विद्याशब्देनोच्यन्ते ।

आथर्वणैः—

“द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च” इत्युपक्रम्य—
“अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत” इत्याम्नानात् ।

शुक्लयजुःशाखीयानां मैत्रेयीब्राह्मणेऽपि (खं० १०)—

"श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानी"ति

ब्रह्मसूत्रभाष्यादीनामलौकिकत्वश्रावणाच्च । अतोऽपरोक्षज्ञानसम्पत्तिपर्यन्तं तत्सम्पादकसद्ग्रन्थाभ्यासेन च तानि समृद्ध्यन्ते ।

(सन्ध्यावन्दनादिसर्वनित्यकर्मणां ज्ञानसहकारेण साफल्यमन्यथा वैफल्यम्)

अन्यच्च, स्मृतिष्वपि सन्ध्यावन्दनादिनित्यकर्माणि ज्ञानसहकृतान्येवोच्यन्ते ।

यथाह माधवीये (अ० १ श्लो० ३९), व्याख्यायां अत्रिः—

"सन्ध्यात्रयं तु कर्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा ।
उभे सन्ध्ये तु कर्तव्ये ब्राह्मणैश्च गृहेष्वपि" ॥

किञ्च, तत्रैव होमान्तमाह्निकं निरूप्याह माधवः—

"एतच्च ज्ञात्वैवानुष्ठेयम्, अन्यथा दोषस्य श्रवणादि"ति ।

दोषं त्वाहाङ्गिराः—

"स्वाभिप्रायकृतं कर्म यत्किञ्चिज्ज्ञानवर्जितम् ।
क्रीडाकर्मेव बालानां तत्सर्वं निष्प्रयोजनमि"ति ।

चतुर्विंशतिमतेऽपि ।

"हतं ज्ञानं क्रियाहीनं हतास्त्वज्ञानिनः क्रियाः ।
अपश्यन्नन्धको दग्धः पश्यन्नपि च पङ्गुलः" ॥ इति ।

अतो ज्ञानाभावे कर्मदोषः स्यात्, कर्मदोषे च निन्द्यत्वमेव ।

यथाह याज्ञवल्क्यः—

"कर्मदुष्टाश्च निन्दिता" इति । अतः स्वाङ्गसाध्यपरोक्षापरोक्षज्ञानद्वारा सर्वसत्कर्मणां समृद्धिकरणं तद्वैयर्थ्यवारणं च सर्वेषामप्यास्तिकानामत्यावश्यकं सम्प्रदायप्रयोजनम् ।

(पात्रत्वादि सम्पत्तयोऽपि सम्प्रदायात्)

किञ्च, पात्रत्वादिसम्पत्तयोऽपि सम्प्रदायात् । तथाहि, माधवीय एव (अ० १ श्लो० ३७) व्याख्यायां यमः—

"विद्यायुक्तो धर्मशीलः प्रशान्तः क्षान्तो दान्तः सत्यवादी कृतज्ञः ।

"स्वाध्यायवान् धृतिमान् गोशरण्यो दाता यज्वा ब्राह्मणः पात्रमाहुः" ॥ इति ।

अत्र विद्यायुक्तः सम्प्रदायैकसाध्यब्रह्मविद्यायुक्तः । स्वाध्यायस्य पृथङ्निर्देशात् । तादृशस्यैव च पात्रतोक्ता । अपात्राय च दानं तस्मिन्नेव प्रकरणे बहु निषिद्धम् । तस्मान् सात्त्विकदानादिसम्पत्तिरपि सम्प्रदायप्रयोजनम् ।

(अपात्राय दाननिषेधः, अविदुषः प्रतिग्रहनिषेधश्च)

अपात्राय दाननिषेधस्तु स्मर्यतेऽत्रिणा—

> “नास्ति दानात्परं मित्रमिह लोके परत्र च ।
> अपात्रेषु तु यद्दत्तं दहत्यासप्तमं कुलम् ॥
> हव्यं देवा न गृह्णन्ति कव्यं तु पितरस्तथा” ॥ इति ।

बृहस्पतिस्मृतौ—

> “आमपात्रे यथा न्यस्तं क्षीरं दधि घृतं मधु ।
> विनश्येत्पात्रदौर्बल्यात्तच्च पात्रं विनश्यति ॥
> एवं गां च हिरण्यं च वस्त्रमन्नं महीं तिलान् ।
> अविद्वान् प्रतिगृह्णाति भस्मीभवति काष्ठवत्” ॥ इति ।

प्रतिग्रहीतुरपि असम्पादितब्रह्मविद्यस्य प्रतिग्रहे दोष उक्तः । अतो विद्यावते एव दाने दातुः फलं तस्यैव प्रतिग्रहाधिकारश्चेति निश्चीयते ।

(वेदपारगादिभ्यो दाने फलानन्त्यम्; वेदपारगत्वं च जगदाविर्भावतिरोभावादिज्ञानतः)

पुनः पराशरव्याख्यायामेव यमः—

> “सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
> प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे” ॥ इति ।

प्राधीतः प्रारब्धाध्ययन इत्यर्थः । अत्र वेदपारगे दानस्यानन्तफलत्वमुक्तम् वेदपारगस्तु सम्प्रदायलब्धजगदाविर्भावतिरोभावादिसर्वतत्त्वविज्ञानवानेव ।

यथाह सम्वर्तः—

> “उत्पत्तिप्रलयौ चैव भूतानामागतिं गतिम् ।
> वेत्ति विद्यामविद्यां च स भवेद्वेदपारगः” ॥ इति ।

तथा बृहस्पतिस्मृतावपि भूम्यादिदानानि निरूप्य ।

> “श्रोत्रियाय कुलीनाय दरिद्राय च वासव ।
> सन्तुष्टाय विनीताय सर्वभूतहिताय च ॥
> वेदाभ्यासस्तपोज्ञानमिन्द्रियाणां च संयमः ।
> ईदृशाय सुरश्रेष्ठ यद्दत्तं हि तदक्षयमि”ति ॥

अतोऽनेकेषां ब्रह्मविद्याभ्यासेन पात्रत्वसिद्ध्या लोके सर्वजगन्मित्रभूतदानव्यवहारस्यानुच्छेदः, समग्रविद्यासम्पत्त्या तत्फलानन्त्यं च सम्प्रदायप्रयोजनमिति किमाम्रेडितेन ।

(हैतुकादीनां कर्मानुपयोगः)

अपि च, यमस्मृतौ—

> “रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः पिशुनो मत्सरी तथा ।
> दुर्भगो हि तथा षण्ढः पाखण्डो वेदनिन्दकः ॥

हैतुकः शूद्रयाजी च अयाज्यानां च याजकः ।
नित्यं प्रतिग्रहे लुब्धो याचको विषयात्मकः" ॥

इत्यादीनुक्त्वा,

"एते श्राद्धे च दाने च वर्जनीयाः प्रयत्नतः" ।

इत्यादिना ते निन्दिताः ।

मनुरपि—

"ये स्तेनपतितक्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः ।
तान्हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत्" ॥ इति ।

अत उपदेशकगुर्वभावात् पाखण्डत्वस्य हैतुकत्वस्य च प्राप्त्या निन्द्या मा भवन्तु जना इत्यपि सम्प्रदायप्रयोजनम् ।

(वैष्णवत्ववेदान्तज्ञातृत्वादिरूपं पात्रत्वं, तस्यैव दैवपित्र्ययोरुत्तमाधिकारिता, शारीरदोषाणामन्धत्वादीनामकिञ्चित्करत्वं च)

पुनर्यमस्मृतावेवानुपदम्—

"अथ चेन्मन्त्रविद्युक्तो वैष्णवो ज्ञानवान् हि सः ।
हव्यकव्ये नियोक्तव्य इति प्राह स्वयं यमः ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्राद्धे यज्ञे च कर्मणि ।
अदुष्यश्चैव विप्रेन्द्रो योजनीयः प्रयत्नतः ॥
तथैव मन्त्रविद्युक्तः शारीरैः पङ्क्तिदूषणैः ।
अवर्ज्यं तं यमः प्राह पङ्क्तिपावन एव सः ॥
निर्मत्सरः सदाचारः श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवा ।
विद्याविनयसम्पन्नः पात्रभूतो द्विजोत्तमः ॥
वेदान्तविज्ज्येष्ठसामाप्यलुब्धो वेदतत्परः ।
योजनीयः प्रयत्नेन दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥
यद्दत्तं च हुतं तस्मै ह्यनन्तं नात्र संशयः" ॥ इति ।

अतो वैष्णवत्वावाप्त्या वेदान्तबोधावाप्त्या ततः फलदशायां ब्रह्मज्ञतया च श्राद्धयज्ञादिसर्वकर्मार्हत्वसिद्धिर्जनानाम् । तेन तत्तत्कर्मणामाभासत्वनिवृत्त्या तत्तत्फलसम्पत्तिश्चेत्यपि सम्प्रदायप्रयोजनम् ।

वैष्णवत्वं तु विष्णुमन्त्रोपदेशैकसाध्यम्, उपदेशश्च सम्प्रदायैकसाध्य इति निरूपयिष्यामः ।

निर्णयसिन्धौ श्राद्धप्रकरणे तृतीयपरिच्छेदे—

“शतायुर्वेदार्थविदौ प्रवक्ता स्याद्ब्रह्मचारी च तथाग्निचिच्च ।
सीदद्वृत्तिः सत्यवाक् पूरुषैः स्वैर्मातापित्रोः पञ्चभिः ख्यातवंशः ॥
पत्नीयुक्तो ज्येष्ठसामा पुराणवेत्ता पुत्री चेतिहासेष्वभिज्ञः ।
योगी भिक्षुः सामगो ब्रह्मवेत्ता पञ्चाग्निश्च श्रोत्रियस्तत्सुतो वा ॥
शम्भुध्यायी श्रीशपादाब्जसेवी पान्थश्चैते तूत्तमाः सम्प्रदिष्टाः” ॥ इति ।

अत्रापि वेदार्थविदो ब्रह्मविदो वैष्णवाश्च उत्तमत्वेनोक्ताः ।

(षड्विधं श्रुतम्)

अन्यच्च, माधवीये आचारकाण्डे हारीतः—
“वेदाङ्गानि धर्मोऽध्यात्मवित्त्वं विज्ञानं स्मृतिश्चेति षड्विधं श्रुत”मिति ॥
श्रुतवन्तो भवामेति सेव्यः सम्प्रदायः ॥

(अविदुषां निन्दा)

अपि च—अत्रिस्मृतौ (श्लो० २०)—

“अव्रताश्चानधीयाना यत्र भैक्ष्यचरा द्विजाः ।
तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चौरभुक्तं प्रदण्डवत् ॥
विद्वद्भोज्यमविद्वांसो येषु राष्ट्रेषु भुञ्जते ।
तेऽप्यनावृष्टिमिच्छन्ति महद्वा जायते भयम् ॥
ब्राह्मणान्वेदविदुषः सर्वशास्त्रविशारदान् ।
तत्त्वं वर्णयतो मान्यान् यत्र तान् पूजयेन्नृपः” ॥ इति ।

अविद्वांसो मा भूमेति सेव्यः सम्प्रदायः ।

(वेदार्थज्ञाने फलम्)

किञ्च, सम्प्रदायानुसरणात् स्वाचार्यसूत्रभाष्यादिदर्शितदिशा वेदार्थज्ञाने सति, अत्रिस्मृतौ तृतीयाध्याये,—

“यथाऽतिप्रबलो वन्हिर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ।
तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः” ॥ इति ।

अतः सर्वदोषविनिर्मोचकस्य वेदार्थज्ञानस्य सिद्धिरपि सम्प्रदायप्रयोजनम् । अन्यथाऽनुपपत्तेर्व्युत्पादयिष्यमाणत्वात् ।

पुनरत्रिस्मृतौ पञ्चमाध्याये—

“[1]न स्त्री दुष्यति चारेण न विप्रो वेदपारगः ।
नापो मूत्रपुरीषेण नाग्निर्दहनकर्मणा” ॥ इति ।

---

[1] इदानीमुपलब्धायामत्रिस्मृतौ तु—“न स्त्री दुष्यति जारेण न विप्रो वेदकर्मणा । नापो मूत्रपुरीषाभ्यां नाग्निर्दहति कर्मणा” ॥ इति पाठः समुपलभ्यते ।

वेदपारगत्वं च सम्प्रदायैकसाध्यादाविर्भावतिरोभावविद्याविद्यादिज्ञानादेव भवति उक्तसम्वर्तवचनात्; किमनेन प्रासङ्गिकप्रयोजनान्तरकथनेन । तस्मात्कर्मसमृद्ध्यर्थमपि ज्ञानमावश्यकं ज्ञानार्थं च सम्प्रदाय आवश्यकः ॥

(सम्प्रदायं विना संन्यासानुपपत्तिः)

किञ्च; सम्प्रदायं विना संन्यासानुपपत्तिः स्यात् । पारम्परिकसद्गुरूपसत्तिजनितवेदान्तविज्ञानेन सुनिश्चितब्रह्मस्वरूपसाधनफलादिसर्वपदार्थस्य सञ्ज्ञातात्मज्ञानस्य सञ्छिन्नसङ्गस्यैव तत्राधिकारश्रवणात् ।

तथाच, तैत्तिरीये नारायणोपनिषदि (मुण्डकोपनिषदि ?) श्रूयते—

''वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।
ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे'' ॥ इति ।

वाजसनेयब्राह्मणेऽपि (पृ० ५९०)—

''एवं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाऽथ भिक्षाचर्यं चरन्ती''ति ।

मनुरपि (अ० ६ श्लो० ३३)—

''चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान्परिव्रजेदि''ति ।

याज्ञवल्क्योऽपि तृतीयाध्याये संन्यासप्रकरणे (श्लो० ६)—

''सन्निरुद्ध्येन्द्रियग्रामं रागद्वेषौ प्रहाय तु ।
भयं हृत्वा च भूतानाममृतीभवति द्विजः'' ॥ इति ।

अत्र तैत्तिरीयश्रुतौ संन्यासस्य वेदान्तविज्ञानहेतुकार्थसुनिश्चयावश्यपूर्वकत्वं पाठक्रमादेवावगम्यते पञ्चमस्य प्रथमे पादे—

''अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयती''त्यादौ, श्रुतेरिव समिधो यजति तनूनपातं यजतीत्यादिषु पाठस्यापि क्रमनियामकत्वस्य जैमिनिना स्वीकृतत्वात् ।

वाजसनेयिश्रुतौ तु क्त्वाश्रुत्यैवात्मवेदनस्य पूर्वकालिकत्वं द्योत्यते । एवं मानवयाज्ञवल्क्यादिष्वपीति कृतमस्मिन्सर्वसम्मते विषये बहुप्रपञ्चनेन ।

एतच्च वेदान्तविज्ञानार्थसुनिश्चयादिकं नहि साम्प्रदायिकगुरुमन्तरा सम्भवतीति तु पूर्वमेवावोचाम ।

संन्यासार्थं ज्ञानस्यावश्यकत्वं तु अन्यत्राप्यनेकत्रोच्यते । यथा पराशरमाधवीये द्वितीयाध्याये स्मृत्यन्तरे—

''ऋणत्रयमपाकृत्य निर्ममो निरहङ्कृतिः ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहात्'' ॥ इति ।

कूर्मपुराणेऽपि—

"अग्नीनात्मनि संस्थाप्य द्विजः प्रव्रजितो भवेत् ।
योगाभ्यासरतः शान्तो ब्रह्मविद्यापरायणः" ॥ इति ।

बौधायनः—

"एतद्गृहीत्वा निष्क्रम्य स्वग्रामं बान्धवांस्त्यजेत् ।
निःस्पृहोऽन्यत्र गत्वैव व्रतैः स्वैर्वर्त्तयेत्सदा" ॥ इति ।

पुनः कूर्मपुराणे—

"प्राजापत्यां निरूप्येष्टिमाग्नेयीमथवा पुनः ।
अन्तःपक्वकषायोऽसौ ब्रह्माश्रममुपाश्रयेत्" ॥ इति ।

इदं निर्ममत्वादिकं सम्प्रदायैकसाध्यम् । एवं सम्प्रदायमन्तरा विद्वत्संन्यासानुपपत्तिर्व्याख्याता । विविदिषुसंन्यासे तु ज्ञानार्थं सम्प्रदायस्यावश्यमुपयोगोऽस्त्येवेति तु किमाश्रमनिष्ठ इत्यस्योत्तरे प्रपञ्चयिष्यामः ।

अत एव सम्प्रदायासेवनादनुत्पन्नज्ञानस्य यतेः फलमाम्नायते आचारमाधवे—

(अनुत्पन्नज्ञानस्य यतेः फलमाम्नायते)

"काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः ।
स याति नरकान् घोरान् महारौरवसञ्ज्ञितानि"ति ॥

इतराण्यप्येतदनुकूलानि कालिकापुराणमनुदक्षादिवचनानि बहूनि किमाश्रमनिष्ठ इत्यत्र व्याख्यास्यामः । तथाचातः सर्वकर्मसमृद्धिहेतोः संन्यासाद्युपजीव्यस्य ज्ञानस्य श्रवणादिद्वारा उपसन्नपुरुषे सम्पत्तिः सम्प्रदायप्रयोजनम् ।

(मनुस्मृतौ निदिध्यासनशरणागत्योर्मोक्षसाधनता)

अत एव मनुनाऽपि स्मर्यते षष्ठे (श्लो० ८०)—

"यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निःस्पृहः ।
तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥
अनेन विधिना सर्वांस्त्यक्त्वा सङ्गान् शनैः शनैः ।
सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥
ध्यानिकं सर्वमेवैतत् यदेतदभिशब्दितम् ।
न ह्यनध्यात्मवित् कश्चित्क्रियाफलमुपाश्नुते ॥
अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ।
आध्यात्मिकं च सततं वेदान्ताभिहितं च यत् ॥
इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानताम् ।
इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम् ॥

अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ।
स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छती''ति ॥

अत्र ध्यानिकं सर्वमेवैतदित्यत्र इतः पूर्ववाक्येषु चान्वयव्यतिरेकाभ्यां ''नारायणपरो ध्याता'' ''ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान'' इत्याद्युक्तध्यानैकसाध्यत्वं मोक्षस्योद्घुष्य वदता मनुनापि साम्प्रदायिकगुरूपसत्तिरङ्गीकृतैव । अन्यथा श्रवणासम्भवात् । श्रवणमननोपजीव्यत्वाच्च निदिध्यासनस्य । अत्र च ध्यानशब्देन तस्यैव सङ्ग्रहात् । स्वातन्त्र्येण साधनत्वे तु श्रोतव्यमन्तव्यश्रुतिविरोधात् । तथा अनेकधा ब्रह्मणो जप्यत्वविधानेन इदं शरणमज्ञानामित्यनेन तदेवाविदुषां विदुषां च शरणमिति ब्रह्मण एव शरणत्वभावनविधानेन च सर्वेषां भगवदेकशरणत्वबोधकजप्यसमन्त्रोपदेष्टृवैष्णवसम्प्रदायानुसार्येव ज्ञानं मोक्षसाधकत्वेन मनोरभिमतमिति निश्चीयते । अधिकयज्ञादिस्वरूपं तु गीतायां स्फुटम् ।

(तत्र सम्प्रदायपदानुपादानशङ्कानिरासः)

न चैवमपि मनुना स्फुटतया सम्प्रदायपदोपादानपुरःसरं तदुपसत्तेरनुक्तत्वान्नेदं तत्सम्मतमिति वाच्यम् । श्रुतिसिद्धत्वादुक्तरीत्या स्फुटं तत्सिद्धेः । अन्यथा श्रुतिविरोधो बलिष्ठः ।

यथाह प्रथमस्य तृतीयपादे जैमिनिः (सू० ३)—''विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमि''ति । अत एव यद्यपि मनुना (श्लो० ३४) आश्रमादाश्रमं गच्छेदिति पक्ष एव षष्ठे स्फुटमुक्तः, तथापि जाबालादिश्रुत्युक्तत्वात् ''यदहरेव विरजेदि''ति पक्षोऽपि (मनु० अ० ६ श्लो० ३८) ''ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहादि''ति । तथा (श्लो० ३९), ''प्रव्रजत्यभयं गृहात् । तस्य तेजोमया लोका'' इति ।

तथा (श्लो० ४१), ''अगारादभिनिष्क्रान्त'' इति,

गृहागारपदोपादानात् व्याख्याकृता कुल्लूकभट्टेन स्फुटीकृतः । एवं पूर्वोक्तमपि प्राक्तनैः ।

(याज्ञवल्क्यस्मृतौ सम्प्रदायप्रयोजनम्)

एवमेव याज्ञवल्क्योऽपि तृतीयाध्याये अध्यात्मप्रकरणे पुनः पुनरवतीर्य सूत्रभाष्यादिकरणादनादिसिद्धवेदान्तसम्प्रदायप्रवर्तकान् महर्षीन् सम्प्रदायाविच्छेदाय निरूप्य तद्द्वारा श्रवणादिकमाह (श्लो० १३६)—

''स ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः समस्तैरेवमेव तु ।
द्रष्टव्यस्त्वथ मन्तव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभि''रिति ॥

एवं सम्प्रदायोपसत्तिपूर्वकश्रवणादिनोत्पन्नज्ञानानां अर्चिरादिगत्याऽपुनरावृत्तिं चानुपदमाह ''पुनरावृत्तिस्तेषामिह न विद्यते'' इत्यन्तेन ।

(मीमांसाद्वयज्ञाने पङ्क्तिपावनत्वादिफलम्)

किञ्च सम्प्रदायाचार्यप्रणीतमीमांसासूत्रभाष्याद्यालोचनान्मीमांसाज्ञानेन निर्विचिकित्सब्रह्मज्ञाने सति पङ्क्तिपावनत्वं सिध्येत् ।

यथाह निर्णयसिन्धौ श्राद्धप्रकरणे मात्स्ये मनुः—

"यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वरम् ।
सामस्वरविधिज्ञश्च पङ्क्तिपावनपावनः" ॥ इति ।

गारुडेऽपि—

"श्राद्धेषु विनियोज्यास्ते ब्राह्मणा ब्रह्मवित्तमाः" इति ।

पराशरस्मृतिव्याख्यायां च तृतीयाध्याये शङ्खः—

"नित्यं योगपरो विद्वान् समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
ध्यानशीलो यतिर्विद्वान् ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनः" ॥ इत्यलं बहुना ।

(मनुस्मृतौ सशरीरमोक्षः)

एवं सम्प्रदायोपसत्त्या सम्पादितज्ञानस्य शिक्षितसर्वधर्माचारस्य ज्ञानबलात् समृद्धसर्वसत्कर्मजातस्य दग्धदुष्कर्मतूलजालस्य भगवद्भक्तस्य नियतं मोक्षः स्यात् ।

यथाह मनुः (अ० ४ श्लो० २४३)—

"धर्मप्रधानं पुरुषं तपसा हतकिल्बिषम् ।
परलोकं नयत्याशु भास्वतं खशरीरिणम्" ॥ इति ।

खशरीरिणं खं ब्रह्मेति श्रुत्या ब्रह्मस्वरूपम् । अत एव भास्वन्तमानन्दांशप्रकाशाद्दीप्यमानं जीवं ब्रह्माख्यं परलोकं प्रापयतीत्यर्थः ।

(आपस्तम्बस्मृतौ मोक्षोपायः)

आपस्तम्बस्मृतावपि दशमाध्याये—

"न यमं यममित्याहुरात्मा वै यम उच्यते ।
आत्मा संयमितो येन तं यमः किं करिष्यति ॥
न तथासिस्तथा तीक्ष्णः सर्पो वा दुरधिष्ठितः ।
अरिर्वा नित्यसङ्क्रुद्धो यथात्मा दुरधिष्ठितः ॥
एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ।
यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥
न शब्दशास्त्राभिरतस्य मोक्षो न चैव रम्यावसथप्रियस्य ।
न भोजनाच्छादनतत्परस्य न लोकवित्तग्रहणे रतस्य ॥
एकान्तशीलस्य दृढव्रतस्य मोक्षो भवेत्प्रीतिनिवर्तकस्य ।
अध्यात्मयोगैकरतस्य सम्यङ्मोक्षो भवेन्नित्यमहिंसकस्य" इति ॥

(ज्ञाने श्रुत्यादिः)

अथ श्रुतयोऽपि सहस्रशः पारम्परिकगुरुलब्धाज्ज्ञानादेव मोक्षमुद्घुष्यन्ति । "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" "तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति" "तरति शोकमात्मवित् आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतमि"त्याद्यास्तैत्तिरीयबृहदारण्यकच्छन्दोगभूमविद्याकेनोपनिषदादिरूपाः ।

किञ्चास्यास्तलवकारश्रुतेरर्थं मनुरप्याह (अ० १२ श्लो० १०४)—

"तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम् ।
तपसा किल्बिषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते" इति ॥

(तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति श्रुतिविचारः)

ननु "तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वे"ति तपस एव ज्ञानं प्रति साधनत्वं श्रूयते कथं तर्हि सम्प्रदायः साधनमिति चेत्, मैवम्;

(कायशोषणात्मकं तपः कृतयुगे)

"यद्धि वेदोक्तेन प्रकारेण तथा चान्द्रायणादिभिः ।
शरीरशोषणं यत्तत्तप इत्युच्यते बुधैः" इति ॥

एवमन्यत्रापि कायशोषणात्मकं तप उक्तं तत्सर्वं प्राधान्येन कृतयुगमात्रविषयम् ॥

अत एव लघुपराशरः (अ० १ श्लो० २३)—

"तपः परं कृतयुगे" इत्याह ॥

त्रेतादिषु तपसोऽप्राधान्ये कारणं तु तत्रैव "कृते त्वस्थिगताः प्राणा" इत्यस्य व्याख्यायां माधवेन दर्शितम् ।

(ब्रह्मविचारस्वधर्मवर्तनादिरूपतपःसु प्रमाणानि)

न चैवं श्रुतिविरोधः शङ्क्यः । तपःशब्देनात्र सम्प्रदायानुसारात् ब्रह्मविचारस्वधर्मवर्तनप्रभृतीनामेव विवक्षितत्वात् ।

यथोक्तमाचारमाधवे (२३ श्लोकव्याख्यायां) स्कान्दे—

"कोऽहं मोक्षः कथं तेन संसारं प्रतिपन्नवान् ।
इत्यालोचनमर्थज्ञास्तपः शंसन्ति पण्डिताः" ॥ इति ।

अत्रैव व्यासेनापि स्मर्यते—

"तपः स्वधर्मवर्तित्वं शौचं सङ्गनिबर्हणमि"ति ।

परा० (श्लो० ३१) व्याख्यायामपि । कूर्मपुराणे युगान्तराभिप्रायेण तपोन्तरं वर्णितम् ।

"अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यं दमो घृणा ।
एतत्तपो विदुर्धीरा न शरीरस्य शोषणमि"ति ॥

(विद्यातपोभ्यां संयुक्ताभ्यां सिद्धिः)

अथ च श्रुतौ तपःशब्दस्य भाष्यानुसारात् कायशोषणपरत्वादरणेऽपि तस्योक्तरीत्या कृतयुगमात्रविषयत्वम् । तत्रापि सम्प्रदायसहकारेणैव ज्ञानजनकत्वं च बोध्यम् । तस्मिन्प्रपाठके भृगोः पुनः पुनर्गुरूपसत्तिसहकृततपसैव ज्ञानोत्पत्तिश्रवणात् ।

अत एवात्रिस्मृतावपि द्वितीयाध्याये—

> “यथाऽश्वा रथहीनास्तु रथाश्वाश्वैर्विना यथा ।
> एवं तपोऽप्यविद्यस्य विद्या चाप्यतपस्विनः ॥
> यथाऽन्नं मधुसंयुक्तं मधु चान्नेन संयुतम् ।
> एवं तपश्च विद्या च संयुक्तं भेषजं महत् ॥
> विद्यातपोभ्यां संयुक्तं ब्राह्मणं जपतत्परम् ।
> कुत्सितेष्वपि वर्तन्ते नैनः संस्पृशते क्वचित्” ॥

विद्या हि सम्प्रदायैकलभ्या ।

(असच्छास्त्राधिगमनास्तिक्ययोरुपपातकत्वं च)

अपरं च, लोके सम्प्रदायप्रवृत्तिमन्तरा शासकानां सच्छास्त्रप्रवर्तकानां सर्वधर्मशिक्षकाणामाचार्याणामभावात् सदसच्छास्त्रविवेकाभावेन लोकानां प्रवृत्तौ स्वाच्छन्द्यात् यथेच्छं बहवो सच्छास्त्राधिगमनेन नास्तिक्येन चोपपातकवन्तो धर्माधर्माविवेकध्वान्तमुष्टदृष्टयो नितान्तदुःखदभवगिरिदरीभ्रान्ता वेदान्तादिकृतान्ताज्ञानाच्छास्त्रेष्वकृतान्ताः कृतान्ताख्यव्याधस्य वेधमृगा भविष्यन्ति अतस्तद्वारणाय लोकानुग्राहिणा हरिणा विश्वम्भरायां धर्मरक्षारम्भस्तम्भास्सम्प्रदायाः प्रादुष्कृताः ।

तत्र असच्छास्त्राभ्यासस्योपपातकत्वं तु स्मर्यते याज्ञवल्क्येन ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तप्रकरणे (अ० ३ श्लो० ३६)—

(सम्प्रदायधर्मनिवृत्तिः)

> “असच्छास्त्राधिगमनमाकरेष्वधिकारिता ।
> भार्याया विक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकम्” ॥

अत्रैव मिताक्षरायां स्मृत्यन्तरे । असच्छास्त्राधिगमनं नास्तिकता कुशीलता मद्यपस्त्रीनिषेवणमित्युपपातकानीति । तेन नास्तिक्यमप्युपपातकम् ।

मनुरप्याह (अ० ११ श्लो० ६६)—

> “नास्तिक्यं चोपपातकमि”ति ।

अपि च पारम्परिकोपदेष्टॄणां धर्मशासकानामभावेन सर्वधर्मसमुच्छेदात् सर्वजनानामत्यधर्मबहुलतया महानेवानर्थोऽस्मिन् प्रपञ्चे स्यात् । अतस्तद्वारणं सम्प्रदायप्रयोजनम् ।

अत एव चतुर्थे मनुः (श्लो० १७०)—

"अधार्मिको नरो यो हि यस्य चाप्यनृतं धनम् ।
हिंसारतश्च यो नित्यं नेहासौ सुखमेधते" ॥

इत्यादिना अधर्मफलं निरूप्य, तद्वारणाय साम्प्रदायिकान् सदाचार्यान् प्रत्याह (श्लो० १७५)—

"सत्यधर्मार्य्यवृत्तेषु शौचे चैवारमेत्सदा ।
शिष्यांश्च शिष्याद्धर्मेण वाग्बाहूदरसंयत" ॥ इति ।

तथा दक्षस्मृतावत्रिस्मृतौ च—

(भस्मान्तसूतकम्)

"क्रियाहीनस्य मूर्खस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः ।
व्यसनासक्तचित्तस्य पराधीनस्य नित्यशः ॥
श्रद्धात्यागविहीनस्य भस्मान्तं सूतकं भवेदि"ति ।

सर्वप्रशासकजगद्गुरुभूतसाम्प्रदायिकाचार्याभावात् शिक्षणभयाभावेन क्रियाहीनत्वाज्ज्ञानानुत्पत्त्या व्यसनाद्यासक्तत्वात् श्रद्धाशून्यत्वाच्च बहवो भस्मान्तसूतकिनो मा भूवन्नित्यपि सम्प्रदायप्रयोजनम् ।

(असम्प्रदायाध्ययननिन्दा)

वाग्रूपाणां सर्वेषां शास्त्राणां यथाव्यवस्थं सुप्रवृत्तिः सम्प्रदायैरेवेति तु लोकानुभवसिद्धम् । स्वयमेव वेदाद्यर्थानवबोधस्य सर्वजनीनत्वात्, शास्त्रसिद्धं च, लिखितपाठादिनिषेधात्, तादृशविद्यायाः साधुतमफलाजनकत्वाच्च । यथा छन्दोगा आमनन्ति—

"आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापयती"ति ।

स्वयमेव लिखितपाठस्य निषेधं त्वाह स्वशिक्षायां पाणिनिः ॥

"गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः ।
अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः" ॥ इति ।

माधवीये प्रथमाध्याये नारदोऽपि—

"पुस्तकप्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरुसन्निधौ ।
भ्राजते न सभामध्ये जारगर्भ इव स्त्रियाः" ॥ इति ।

अतो वेदोपनिषन्मीमांसाप्रभृतीनां प्रस्थानानां सर्वशास्त्राणां च प्रवृत्तिरपि सम्प्रदायप्रयोजनम् ।

सम्प्रदायाभावे हि तत्प्रवृत्तिविच्छेदेन देवलोकेऽपि महत्तरोऽनर्थः स्यात् । देवानां वागुपजीवित्वात् । यथा तैत्तिरीयब्राह्मणे आम्नायते—

"वाचं देवा उपजीवन्ति विश्व" इत्यादि ।

(श्रुतिस्मृतिनयने तज्ज्ञाने फलं च)

किञ्च, इह लोकेऽपि श्रुतिस्मृत्युच्छेदादनर्थः स्यात् । श्रुतिस्मृतिविहीनानां निन्दा त्वाहात्रिः (श्लो० ३४०)—

“श्रुतिः स्मृतिश्च विप्राणां नयने द्वे प्रकीर्तिते ।
काणः स्यादेकहीनोऽपि द्वाभ्यामन्धः प्रकीर्तितः ।।
न श्रुतिर्न स्मृतिर्यस्य न शीलं न कुलं यतः ।
तस्य श्राद्धं न दातव्यमन्धकार्यत्रिरब्रवीदि”ति ।।

श्रुतिस्मृतिज्ञाने फलं त्वाहाङ्गिराः—

“कृत्वा पापं हि शौचं वै ब्राह्मणो वेदपारगः ।
स्मृत्यर्थं विन्दते योऽपि तस्मात् पापात्प्रमुच्यते ।।
नैव कुर्यां पुनरिति निवृत्त्यात्मा भवेद्यदि ।
वह्निर्वेदागमाभ्यासः सर्वं पापं विशुद्ध्यति ।।
यथा जातबलो वह्निर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ।
एवं दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः” ।। इति ।

(अर्थज्ञानं सम्प्रदायात्)

ननु वेदाध्ययने पारम्परिकत्वमात्रमपेक्षितम्, तच्च यतः कुतश्चापि सम्भवति न तत्र रूढ्या सम्प्रदायशब्देन प्रसिद्धानां विष्णुस्वाम्यादिसम्प्रदायानामुपयोग इति चेदुच्यते, अक्षरग्रहणस्य यतः कुतश्चित्सम्भवेऽपि तावन्मात्रेणाध्ययनविधिव्यापारपूर्त्यभावेनार्थज्ञानार्थमुक्तः सम्प्रदायोपयोगः ।।

(लेशतो भाट्टप्राभाकरमतभेदः)

यत्तु केचित्, विधेरक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायित्वं वदन्ति ।

तत्र भाट्टास्तावत्—

अध्ययनविधेरक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायित्वे अदृष्टार्थत्वकल्पनापत्त्या तस्योपस्थितार्थज्ञानरूपदृष्टफलकत्वमेव युक्तम् । दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । उक्तं च—

लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टपरिकल्पना ।
विधेयस्तु नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यतीति ।।

एतेन विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गार्थत्वकल्पनं प्रत्युक्तम् । तथा अर्थज्ञानस्यात्यन्तमप्राप्तत्वाभावान्न तद्विधानं योग्यम् ।

विधिरत्यन्तमप्राप्तावित्युक्तेरित्यपि निरस्तम् ।

अर्थज्ञानांशेऽपूर्वविधित्वाऽसम्भवेऽपि नियमविधित्वस्य सुखेन सम्भवात् । अवघातनखविदलानान्यतरेण वैतुष्यसम्भवेऽपि अवघातेन वितुषीकृततण्डुलैरेव क्रत्वपूर्वसिद्धि-

वदध्ययनलिखितपाठाद्यन्यतमेनार्थज्ञानसम्भवेऽपि अध्ययनलब्धार्थज्ञानेनैव तत्सिद्धिरिति कथने प्रतिबन्धकाभावात् । तस्मादध्ययनविधिनैवार्थज्ञानस्याप्यावश्यकत्वं लभ्यत इत्याहुः । तेन व्यवहारे भट्टनय इति वदद्भिरपीदमेव स्वीकार्यम् ।

प्राभाकरास्तु—

"अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत" इति विधिवाक्ये "सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः" इत्याचार्यकरणरूपेऽर्थे । विहितेनोपनयीतेत्यात्मनेपदेन नियोज्यस्याचार्यत्वकामस्य तमध्यापयीतेत्यग्रिमवाक्येन "उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते" इति मानवस्मरणेन चोपनयनपूर्वकमुपनिषदादिसहितवेदाध्यापनं विधीयते । तच्चोपनयनसंस्कृतस्य माणवकस्याकिञ्चित्करत्वे न सम्भवतीति तेनैव तस्याध्ययनमपि लभ्यते । श्रूयमाणमध्ययनविधिवाक्यं तु नित्यानुवादरूपं स्यात् ।

उक्तं चाधिकरणमालायाम्—

"अथवाऽध्यापनात्सिद्धेर्नैवास्त्यध्ययने विधिरि"ति ।

अथाध्ययनस्यापि प्रयोजने विचार्यमाणे दृष्टत्वाच्छीघ्रोपस्थितिकत्वाच्चार्थज्ञानमेव तत्सिद्ध्यति । स्वसमवेतत्वेनान्तरङ्गत्वाच्च । न त्वाचार्यकरणम्, बहिरङ्गत्वात् । तथा चाध्यापनविधिनैवाध्ययनमर्थज्ञानं च लभ्यत इत्याहुः । प्रपञ्चस्तु न्यायमालाविस्तरादिषु, भाष्यप्रकाशाद्यास्माकीनग्रन्थेषु चावधेयः ।

इत्थं च मीमांसकमतद्वयेऽप्यर्थज्ञानस्य तदाक्षिप्तविचारशास्त्रयोश्च वैधत्वात्तच्छास्त्रानुसारेण तदावश्यकत्वमस्त्येव ।

(स्वाचार्योक्तो विशेषः)

किञ्चास्मदाचार्या अपि—

"काण्डद्वयार्थसिद्ध्यर्थं स्वाध्यायविधिरुच्यते ।
वाक्यत्रयं तथा वेदेऽनारभ्याधीतमेव हि ॥
एकार्थता तु सर्वत्र विशेषोऽप्युच्यते स्फुटः ।
स्वाध्यायशब्दो वेदे हि रूढो योगोऽपि वर्तते ॥
सुष्ठ्वासमन्तादध्येयः शोभनं नियमैर्युतम् ।
देशे काले गुरौ स्वस्मिन्येऽपेक्ष्यन्ते गुणा इह ॥
आ सर्वतः पुनस्तत्र यथा शङ्का न जायते ।
शब्दे ह्यर्थे ह्यनुष्ठाने तथाऽध्येयो हि वैदिकैः" ॥

इत्याद्याहुः । अतः स्वाध्यायविध्यनुरोधात्, वाक्यान्तरे ज्ञेयश्चेति पृथगर्थज्ञानविधानाच्च, "स्थाणुरयं भारहारः किलाऽभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम्" इत्यर्थज्ञान-

शून्यस्य निन्दाश्रवणात् "अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च" इत्यधमत्वस्मरणाच्चाधीतस्य वेदस्यार्थज्ञानमावश्यकम् । अत एव महाभाष्ये च पस्पशाह्निक इदमुदाहृतम्—

> यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते ।
> अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥ इति ।

निगदेन पाठमात्रेण । न तज्ज्वलति निष्फलं भवतीति कैयटः । निरुक्ते तु यद्गृहीतमविज्ञातमिति पाठः । गृहीतं शब्दतः अविज्ञातमर्थत इति विवरणम् । तच्चार्थज्ञानं पूर्वोत्तरमीमांसादिसाध्यम् ।

यथाह द्वादशाध्याये मनुः (श्लो० १०६)—

> "आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।
> यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः" ॥ इति ।

अत्रैव ऋषिदृष्टत्वात् आर्षं वेदं धर्मोपदेशं च तन्मूलस्मृत्यादिकं यस्तदविरुद्धेन मीमांसादिन्यायेन विचारयति स धर्मं जानाति, नतु मीमांसाऽनभिज्ञः । धर्मे करणं वेदो मीमांसा चेतिकर्तव्यतास्थानीयेति कुल्लूकभट्टादयो व्याख्यातारः ।

उक्तं च भट्टवार्तिककृता—

> "धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना ।
> इतिकर्त्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यती"ति ॥

एवमुत्तरमीमांसाविषयेऽपि ।

गीतायां—

> "ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।
> ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैरि"ति ॥

श्रीभागवतेऽपि (स्कं० १ अ० ५ श्लो० ४)—

> "जिज्ञासितमधीतं च यत्तद्ब्रह्म सनातनमि"ति ॥

तथा (श्लो० ३)—

> "जिज्ञासितं सुसम्पन्नमपि ते महदद्भुतम्" इति ।

पूर्णप्रज्ञभाष्ये च स्कान्दे—

> "नारायणाद्धि निष्पन्नं ज्ञानं कृतयुगे स्थितम् ।
> किञ्चित्तदन्यथा जातं त्रेतायां द्वापरेऽखिलम् ॥
> गौतमस्य ऋषेः शापाज्ज्ञाने त्वज्ञानतां गते ।
> सङ्कीर्णबुद्धयो देवा ब्रह्मरुद्रपुरःसराः ॥

शरण्यं शरणं जग्मुर्नारायणमनामयम् ।
तैर्विज्ञापितकार्यस्तु भगवान् पुरुषोत्तमः ॥
अवतीर्णो महायोगी सत्यवत्यां पराशरात् ।
उत्सन्नान् भगवान् वेदानुज्जहार हरिः स्वयम् ॥
चतुर्धा व्यभजत्तांश्च चतुर्विंशतिधा पुनः ।
शतधा चैकधा चैव तथैव च सहस्रधा ॥
कृष्णो द्वादशधा चैव पुनस्तस्यार्थवित्तये ।
चकार ब्रह्मसूत्राणि येषां सूत्रत्वमञ्जसा ॥
अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् ।
अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥
निर्विशेषितसूत्रत्वं ब्रह्मसूत्रस्य चाप्यतः ।
यथा व्यासत्वमेकस्य कृष्णस्यान्ये विशेषणात् ॥
सविशेषणसूत्राणि ह्यपराणि विदो विदुः ।
मुख्यस्य निर्विशेषेण शब्दोऽन्येषां विशेषतः ॥
इति वेदविदः प्राहुः शब्दतत्त्वार्थवेदिनः ।
सूत्रेषु येषु सर्वेऽपि निर्णयाः समुदीरिताः ॥
शब्दजातस्य सर्वस्य यत्प्रमाणश्च निर्णयः ।
एवंविधानि सूत्राणि कृत्वा व्यासो महाशयः ॥
ब्रह्मरुद्रादिदेवेषु मनुष्यपितृपक्षिषु ।
ज्ञानं संस्थाप्य भगवान् क्रीडते पुरुषोत्तमः" ॥ इत्यादि ।

(सूत्रव्याख्यानद्वारा वेदार्थबोधनं रूढिप्रसिद्धसम्प्रदायप्रयोजनम्)

एवं मीमांसाद्वयानुसारेणैव वेदार्थोऽवगन्तव्य इति सर्वसदास्तिकसम्मतम् । मीमांसार्थश्च नेदानीन्तनैः स्वतोऽवगन्तुं शक्य इति सर्वजनीनम् । सूत्रमात्रावलोकने तदर्थानवबोधदर्शनात् । अतस्तदुभयभाष्यकरणादिना वास्तविकतदर्थबोधनपूर्वकं तन्निर्णयानुसारेण पारमार्थिकवेदार्थबोधनमनन्यसाधारणं रूढिप्रसिद्धसम्प्रदायानां प्रयोजनम् ।

(अन्यथा व्याख्यातृमायावादादीनां मोहकत्वे प्रमाणानि)

ननु तथापीतरैरपि कतिभिश्चिन्मीमांसादिभाष्यकरणात् तदर्थबोधनस्य तद्द्वाराऽपि सम्भवान्नेदमनन्यसामान्यं विष्णुस्वाम्यादिसम्प्रदायप्रयोजनं भवितुमर्हतीति चेत्, मैवम्; पारमार्थिकार्थबोधनस्य सत्सम्प्रदायैकसाध्यत्वात् । इतरेषां तु कलियुगेऽसुरप्रभृतिमोहनार्थं शिवकेशवविनिर्मितत्वेन बहूनां प्रस्थानानां वास्तविकवेदार्थख्यापकत्वाभावात् । तथाहि—कौर्मे पूर्वभागे द्वादशाध्याये हिमाचलं प्रति देवीवाक्यम्—

"नच वेदादृते किञ्चिच्छास्त्रं ब्रह्माभिधायकम् ।
योऽन्यत्र रमते सोऽसौ न सम्भाष्यो द्विजातिभिः ॥
यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते युगेऽस्मिन् विविधानि तु ।
श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि तेषां निष्ठा हि तामसी ॥
कापालं पञ्चरात्रं च यामलं वाममार्हतम् ।
एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु ॥
ये कुशास्त्राभियोगेन मोहयन्तीव मानवान् ।
मया सृष्टानि शास्त्राणि मोहायैषां भवान्तरे" इति ॥

अत्र पञ्चरात्रशब्दो महाभारतमोक्षधर्मादिप्रशंसितनारदपञ्चरात्रातिरिक्तकापिलादिपञ्चरात्रविषय इत्यन्यत्र विस्तरः ।

तथा तत्रैव षोडशाध्याये देवदारुवनस्थानां गौतमशप्तानां मुनीनां प्रसङ्गे शिवं प्रति नारायणवाक्यानि—

"न वेदबाह्ये पुरुषे पुण्यलेशोऽपि शङ्कर ।
सङ्गच्छते महादेव धर्मो वेदाद्विनिर्बभौ ॥
तथापि भक्तवात्सल्याद्रक्षितव्या महेश्वर ।
अस्माभिः सर्व एवैते गन्तारो नरकानपि ॥
तस्माद्वै वेदबाह्यानां रक्षणार्थाय पापिनाम् ।
विमोहनानि शास्त्राणि करिष्यावो वृषध्वज ॥
एवं सम्बोधितो रुद्रो माधवेन मुरारिणा ।
चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः" ॥

मनुस्मृतावपि द्वादशाध्याये (श्लो० ९४)—

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् ।
अशक्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥
या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ।
सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥
उत्पद्यन्ते च्यवन्ते च यान्यतोऽन्यानि कानिचित् ।
तान्यर्वाक्कालिकतया निष्फलान्यनृतानि च ॥
चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक् ।
भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं वेदात्प्रसिद्ध्यति ॥

अतो मोहार्थं भगवदाज्ञप्तैः शिवादिदैवतैरवतीर्य निर्मितानि व्याख्यानादीन्यर्वाचीनानीति सद्भिर्नादर्तव्यानि ।

रुद्राय तथाज्ञापनं तु पुनर्वराहपुराणेऽपि स्फुटम्—

“त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय ।
अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज ॥
प्रकाशं कुरु चात्मानमप्रकाशं च मां कुरु” ॥ इत्यादि ।

तथा पद्मपुराणेऽपि विष्णुनामसहस्रे शिवः स्वस्मै भगवताज्ञप्तं स्वयं पार्वतीं प्रत्याह—

“त्वामाराध्य तथा शम्भो ग्रहीष्यामि वरं सदा ।
द्वापरादौ युगे भूत्वा कलया मानुषादिषु ॥
स्वागमैः कल्पितैस्त्वं च जनान् मद्विमुखान् कुरु ।
मां च गोपाय येन स्यात् सृष्टिरेषोत्तरोत्तरा” ॥ इति ।

पुनः पाद्मोत्तरखण्डे उमामहेश्वरसम्वादे तामसशास्त्रकथनं प्रतिज्ञाय कानिचिदसच्छास्त्राण्युक्त्वा—

“मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते ।
मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा ॥
अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शितं लोकगर्हितम् ।
कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्रैव प्रतिपाद्यते ॥
सर्वकर्मपरिभ्रष्टं विकर्मत्वं तदुच्यते ।
परेशजीवयोरैक्यं मयात्र प्रतिपाद्यते ॥
ब्रह्मणश्च परं रूपं निर्गुणं वक्ष्यते मया ।
सर्वस्य जगतोऽप्यत्र मोहनार्थं कलौ युगे ॥
वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् ।
मयैव वक्ष्यते देवि जगतां नाशकारणात्” ॥ इति ।

एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

प्रकृतमनुसरामः । तस्मात्पारम्परिकवास्तविकवेदार्थज्ञानार्थं कृतयुगे रुद्रसम्प्रदायादिशब्दैः प्रसिद्धा इदानीं विष्णुस्वाम्यादिभिर्भगवदाज्ञयाऽवतीर्णैः सदाचार्यैरुद्धृताः सम्प्रदाया आवश्यका एव ।

(सन्मार्गानुसारेण नित्यं ब्रह्मविचारः कार्यः)

किञ्च, धर्मसिन्धौ (परि० ३ पूर्वार्द्धे) आह्निकप्रकरणे दिवसस्य द्वितीयभागे वेदशास्त्राभ्यासः—

“पठेदध्यापयेद्वेदान् जपेच्चैव विचारयेत् ।
अवेक्षेत च शास्त्राणि धर्मादीनि द्विजोत्तमः” ॥ इति ।

लघुविष्णुरपि द्वितीयाध्याये (श्लो० ५)—

“भुक्तोपविष्टो विश्रान्तो ब्रह्म किञ्चिद्विचारयेत् ।
इतिहासं प्रयुञ्जीत द्विकालसमये गृही”ति ॥

अयं विचारश्च धर्मब्रह्मविचारशास्त्रमीमांसाद्वयनिर्णायकविष्णुस्वाम्यादिसम्प्रदायाधीन एवेति तु पूर्वमेवोपपादयाम । अतः प्रत्यहं ब्रह्मविचारसिद्धिरपि सत्सम्प्रदायप्रयोजनम् ।

अत एव पराशरमाधवीये विष्णुपुराणे—

“अनायासप्रदायीनि कुर्यात्कर्माण्यतन्द्रितः ।
सच्छास्त्रादिविनोदेन सन्मार्गादविरोधिना ॥
दिनं नयेत्ततः सन्ध्यामुपतिष्ठेत्समाहितः” ॥ इति ।

अत्र भोजनान्तरमपि सम्प्रदायविरोधेनैव सच्छास्त्रादिविनोद उच्यते । मार्गशब्दस्य सम्प्रदायपर्यायत्वमपीति तु स्वमार्गः परमार्गः शैवमार्गो वैष्णवमार्ग इत्यादिविद्वद्व्यवहारप्रसिद्धम् । पुरस्तात् भवन्मार्गे तिलकं कीदृशमित्यनुयुञ्जानस्य तवापि चाभिमतमिति किमनेन ?

(मन्त्रापदेशाद्वैष्णवत्वादि धर्मसिद्धिः सम्प्रदायप्रयोजनम्)

अपि च,

“वैष्णवत्वादिधर्माणां सिद्धिर्मन्त्रोपदेशतः ।
असम्प्रदायवैफल्यात्सम्प्रदायप्रयोजनम्” ॥

(वैष्णवत्वं वैष्णवाद्गुरोर्मन्त्रग्रहणादेव)

तथाहि—

वैष्णवत्वं हि वैष्णवसाम्प्रदायिकगुरुसकाशाद्भगवन्मन्त्रग्रहणादेव सिद्ध्यति ।

यथाह नारदपञ्चरात्रप्रथमरात्रनवमाध्याये पार्वतीगजवक्त्रनारदान्प्रति शिवः—(श्लो० २०)—

“कृष्णमन्त्रोपासकानां शुद्धं पादोदकं सुत ।
पुनाति सर्वतीर्थानि वसुधामपि पार्वति ॥
कृष्णमन्त्रो द्विजमुखाद्यस्य कर्णं प्रयाति च ।
तं वैष्णवं जगत्पूतं प्रवदन्ति पुराविदः ॥
मन्त्रग्रहणमात्रेण नरो नारायणात्मकः ।
पुनाति लीलामात्रेण पुरुषाणां शतं शतम्” ॥ इत्यादि ।

तथा तत्रैव (श्लो० २६)—

“सस्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
फलं स लेभे पूजानां व्रती सर्वव्रतेषु च ॥

विष्णुमन्त्रं यो लभेच्च वैष्णवाच्च द्विजोत्तमात् ।
कोटिजन्मार्जितात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः" ॥ इति ।

ब्रह्मवैवर्ताद्यखण्डैकादशाध्याये—

"गुरोर्मुखाद्विष्णुमन्त्रो यस्य कर्णे प्रविशति ।
तं वैष्णवं महापूतं जीवन्मुक्तं वदेद्विधिः" ॥ इति ।

(कण्ठरवेणासम्प्रदायमन्त्रनैष्फल्यम्)

नन्वेवं वैष्णवाद्गुरोः सकाशान्मन्त्रग्रहणमभिधीयते, तच्च यस्मात्कस्मादपि द्विजात् सम्भवतीति नैतन्मात्रेण सम्प्रदायस्यानन्यसाधारणं प्रयोजनमायाति । सम्प्रदायपदघटिततादृगावश्यकताबोधकवाक्यानुपलम्भादिति चेत्, मैवम्; गौतमीये तन्त्रे एकोनत्रिंशाध्याये (श्लो० ५)—

"धर्मार्थकाममोक्षाणामालयः साम्प्रदायिकः ।
सम्प्रदायविहीना ये मन्त्रास्ते निष्फला मताः" ॥ इति वचनात् ।

साम्प्रदायिकाचार्यभिन्नाद्यस्मात्कस्मादपि वैष्णवाद्गृहीतस्य मन्त्रस्य नैष्फल्यकथनेन सम्प्रदायसेवनस्यावश्यकत्वात् ।

(मन्त्रस्यावश्यकता)

मन्त्रावश्यकता तु, (अ० ३ श्लो० ६५,६६)—

"अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्मणाम् ।
कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः ॥
मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।
कुलसङ्ख्यां च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः" ॥

इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तृतीयाध्याये मनुनाऽपि दर्शिता ।

किञ्च, आङ्गिरसः स्मरणेऽपि—

"यावतो ग्रसते पिण्डान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् ।
तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्ताञ्छूलानयोमयान्" ॥

इत्यमन्त्रविदो हव्यकव्यानधिकार आमुष्मिकं दुष्फलं चोक्तम् । तस्मान्मन्त्रग्रहणमावश्यकम् । न चात्र मन्त्रशब्देन मीमांसकादिप्रसिद्ध्यनुरोधाद्वैदिकमन्त्रमात्रं गृह्यत इति शङ्क्यम्; तथासति ब्राह्मणभागस्यानादरणीयत्वप्रसङ्गात् ।

(वैष्णवदीक्षाया आवश्यकता)

अथ मन्त्रशब्देन सोऽपि लक्ष्यत इति चेत्, तर्हि, एकशेषेण वैष्णवदीक्षामन्त्रा अपि वेदादिसिद्धाः कुतो न ग्रहीतुं शक्याः ?

"अदीक्षितस्य वामोरु कृतं सर्वमनर्थकम् ।
पशुयोनिमवाप्नोति दीक्षाहीनो नरो मृतः ॥
विना श्रीवैष्णवीं दीक्षां प्रसादं सद्गुरोर्विना ।
विना श्रीवैष्णवं धर्मं कथं भागवतो भवेत्" ॥

इत्यादिपाद्मोत्तरखण्डादिवाक्यानुरोधात् । श्रीवैष्णवीं श्रीयुक्तां वैष्णवीमित्यर्थः । शाकपार्थिवादिवत्समासः । मान्यत्वादेवं वचनम्, श्रीकृष्णादिवत् ।

मन्त्रसारे—

"दीक्षिताय विशेषेण प्रसीदेन्नान्यथा हरिः ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः ॥
एवं स्त्रियो वा यत्नेन गुरुमेव समाश्रयेत्" ॥ इति ।

तत्त्वसारे—

"अवश्यं वैष्णवीं दीक्षां विशेत्सर्वप्रयत्नतः ।
दीक्षिताय विशेषेण संसिद्धिर्नात्र संशयः" ॥ इति ।

(अवैष्णवस्योपदेशकत्वनिषेधः)

अथ "युगे युगे तु दीक्षा स्यादुपदेशः कलौ युगे" इत्यादिवाक्यानुसारात् पूर्वोक्तपञ्चरात्रब्रह्मवैवर्तादिवचनेषु वैष्णवगुरुमुखान्मन्त्रश्रवणमात्रस्यैव वैष्णवत्वजनकत्वकथनाच्च बहुशिष्टसम्मत उपदेशपक्ष एवेदानीमाद्रियते; तदापि—

"मन्त्रोपदेशमात्रेण नरा मुक्ताश्च भारते ।
पूर्वैश्च कोटिपुरुषैः परैः सार्द्धं हरेरहो ॥
कोटिजन्मार्जितात्पापान्मन्त्रग्रहणमात्रतः ।
मुक्ताः शुद्ध्यन्ति यत्पूर्वं कर्म निर्मूलयन्ति च ॥
पुत्रान् दारांश्च शिष्यांश्च सेवकान् बान्धवांस्तथा ।
यो दर्शयति सन्मार्गं सद्गतिस्तद्भवेद्ध्रुवम्" ॥ इति ।

ब्रह्मवैवर्तब्रह्मखण्डाध्याये ब्रह्माणं प्रति नारदवाक्यैरेवमादिभिरुक्तवक्ष्यमाणवचनान्तरैश्चावश्यकताबोधनाद्भगवन्मन्त्रग्रहणमावश्यकमेव ।

(पुनः कण्ठरवेण सम्प्रदायावश्यकता)

नन्वेवं मन्त्रग्रहणे सम्प्रदायावश्यकत्वमुच्यते । न तु वैष्णवसम्प्रदायावश्यकत्वम् । अतो यतः कुतश्चिदपि साम्प्रदायिकाच्छैवादेः सकाशादपि वैष्णवमन्त्रग्रहणं शक्यवचनमिति नैतदुपदेशोऽप्यनन्यसामान्यं वैष्णवसम्प्रदायानां प्रयोजनं सिद्ध्यतीति चेत्; अलमलं तूष्णीं मैवमनर्थं ब्रूयाः । अवैष्णवोपदिष्टो वैष्णवमन्त्रो नरकसाधनमिति वदद्भिर्वचनसहस्रैः कर्णबधिरीकारात् ।

तथा हि—सारसङ्ग्रहे पञ्चरात्रे—

“न्यासे वाप्यर्चने वापि मन्त्रमेकान्तिनः श्रयेत् ।
अवैष्णवोपदिष्टेन मन्त्रेण नरकं व्रजेत् ॥
अवैष्णवाऽऽहृतं मन्त्रं यः पठेद्वैष्णवो द्विजः ।
कल्पकोटिसहस्राणि पच्यते नरकाग्निना” इति ॥

तत्रैव पद्मपुराणे—

“अवैष्णवोपदिष्टं च पूर्वमन्त्रं परित्यजेत् ।
पुनश्च विधिना सम्यग्वैष्णवाद्ग्राहयेन्मनुम्” इति ॥

पुनः पाद्म एव—

“सहस्रशाखाध्यायी च सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
कुले महति जातोऽपि न गुरुः स्यादवैष्णवः ॥
यस्तु मन्त्रद्वयं सम्यगध्यापयति वैष्णवः ।
स आचार्यस्तु विज्ञेयो भवबन्धविनाशकः” ॥ इति ।

वादावल्यां पञ्चरात्रे—

“यो वक्ति न्यायरहितं विना न्यायं शृणोति यः ।
तावुभौ नरकं घोरं व्रजतः कालमक्षयम्” ॥ इति ।
“महाकुलप्रसूतोऽपि सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
सहस्रशाखाध्यायी च न गुरुः स्यादवैष्णवः” ॥ इति ।
“अवैष्णवोपदिष्टेन मन्त्रेण नरकं व्रजेत् ।
पुनश्च विधिना सम्यग्वैष्णवाद्ग्राहयेद्गुरोः” ॥ इति ।

पाद्मोत्तरखण्डे द्वात्रिंशाध्याये—

“अवैष्णवोपदिष्टं तु पूर्वमन्त्रवरद्वयम् ।
पुनश्च विधिना सम्यग्वैष्णवाद्ग्राहयेद्गुरोः” ॥ इति ।

एवमादिष्वनेकवचनेष्ववैष्णवान्मन्त्रग्रहणस्य नरकाद्यनिष्टप्राप्तिसाधनत्वकथनेनाधर्मत्वबोधनाद्वैष्णवसाम्प्रदायिक एव गुरुरावश्यकः । न चैवमपि वचनेषु साम्प्रदायिकवैष्णवादुपदेशग्रहणस्यानुक्तत्वेन वैष्णवत्वमात्रमेव गुरुविशेषणमस्तु, नतु साम्प्रदायिकत्वमपीति शङ्क्यम् । दत्तोत्तरत्वात् । पाद्मगौतमतन्त्रयोः—

“सम्प्रदायविहीना ये मन्त्रास्ते निष्फला मताः” इति वाक्यात् ।

अपरे तु—

“न जातु मन्त्रदा नारी न शूद्रो नान्तरोद्भवः ।
नाभिशस्तो न पतितः कामकामोऽप्यकामिनाम् ॥

सप्तपुरुषातिविज्ञेये सन्ततैकान्तनिर्मले ।
कुले जातो गुणैर्युक्तो विप्रः श्रेष्ठतमो गुरुः” ॥

इति भारद्वाजसंहितावचनान्यप्युदाहरन्ति, तेनापि परम्परया सम्प्रदायेन विख्याताचार्यभावस्यैव गुरुत्वं युक्तं नान्यस्यैवेति सिद्ध्यति ।

किञ्च, गौतमतन्त्रेऽपि त्रिंशाध्याये सम्प्रदायलब्धोपदेशत्वमेव मन्त्रस्य सिद्धिहेतुत्वेनोच्यते ।

तथाहि तत्र (श्लो० ५)—

“इदानीं कथय ब्रह्मन्! मन्त्रसिद्धेस्तु लक्षणम् ।
सिद्ध्युपायः कतिविधः कथयस्वानुकम्पया” ॥

इति गौतमप्रश्ने नारदः (श्लो० ६)

मनोरथानामक्लेशं सिद्धेरुत्तमलक्षणम् ।

इत्यादिनोत्तममध्यमलक्षणान्युक्त्वा, क्रमप्राप्तं सिद्ध्युपायमाह (श्लो० १५)—

“सिद्धमन्त्रस्तु यः साक्षात् स शिवो नात्र संशयः ।
सिद्धिलक्षणमित्युक्तं तदुपाय इहोच्यते ॥
पितृमातृविशुद्धा ये शुद्धाचारा जितेन्द्रियाः ।
सम्प्रदायेनोपदिष्टास्तेषां सिद्धिर्द्रुतं भवेत्” ॥ इति ।

तत्रैवोपसंहारे (श्लो० ४२)—

“दीयमानस्य मन्त्रस्य दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः ।
याः कृत्वा सम्प्रदायेन मन्त्री वाञ्छितमश्नुते” ॥ इति ।

तस्माद्भगवन्मन्त्रोपदेशेन वैष्णवत्वसम्पादनमपि सर्वथाऽनन्यसामान्यमेवाऽस्मत्सम्प्रदायानां प्रयोजनम् ।

(तत एव नित्यार्चनादि)

अपि चैवं मन्त्रस्य सम्प्रदायैकलभ्यत्वे सिद्धे तमन्तरालब्धमन्त्रस्य च निष्फलत्वे सिद्धे सम्प्रदायोपसरणमावश्यकमेव । अन्यथा नित्यत्वेन निरूपितानामपि देवार्चनजपादीनामसम्भवापत्तेः । तथाहि पराशरमाधवीये (अ० १) कौर्मे—

“यो मोहादथवाऽऽलस्यादकृत्वा देवतार्चनम् ।
भुङ्क्ते स याति नरकं सूकरेष्वभिजायते” ॥ इति

देवतार्चनं नित्यं विधीयते ।

तत्रैव हारीतोऽपि—

“कुर्वीत देवतापूजां जपयज्ञादनन्तरम्” ॥ इति ।

द्वितीयाध्याये मनुरपि (श्लो० १७६)—

> “नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् ।
> देवताभ्यर्चनं चैव समिदाधानमेव च” ॥ इति

देवार्चनस्य नित्यत्वमाह ॥

(ब्राह्मणानामन्नममृतम्)

आपस्तम्बोऽप्यष्टमाध्याये देवार्चनजपादिनैव ब्राह्मणस्यान्नेऽमृतत्वमाह—

> “अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियस्य पयः स्मृतम् ।
> वैश्यस्य त्वन्नमेवान्नं शूद्रस्य रुधिरं स्मृतम् ॥
> वैश्वदेवेन होमेन देवताभ्यर्चनैर्जपैः ।
> अमृतं तेन विप्रान्नमृग्यजुःसामसंस्कृतम्” ॥ इति ।

तत्रापि विष्णवर्चनं त्वत्यावश्यकमेवेति पुरस्तात्प्रपञ्चयिष्यामः ।

(अर्चनं स्वैर्मन्त्रैः)

तच्चार्चनं स्वमन्त्रैरेव । आचारमाधवे—

> “निष्पीड्य स्नानवस्त्रं वै समाचम्य च वाग्यतः ।
> स्वमन्त्रैरर्चयेद्देवान् पत्रैः पुष्पैस्तथाम्बुभिः” ॥

इति कूर्मपुराणात् ।

मन्त्राश्च सम्प्रदायैकलभ्या इत्युक्तं प्राक् ।

(भगवत्सेवनेऽधिकारः प्रसादश्च सम्प्रदायात्)

किञ्च, भगवत्सेवनेऽधिकारोऽपि वैष्णवसम्प्रदायैकलभ्य इति गौतमतन्त्रादिषु स्फुटम् । अपि च । अर्चने भगवत्प्रसादोऽपि सम्प्रदायैकाधीनः (स्कं० ५ अ० १२ श्लो० १२)—

> “रहूगणैतत्तपसा न याति न चेज्यया निर्वपणाद्गृहाद्वा ।
> न च्छन्दसा नैव जलाग्निसूर्यैर्विना महत्पादरजोऽभिषेकम्” ॥

इत्यादिश्रीभागवतादिवचनेभ्यः । अर्चनातिशायनस्यापि सेवाप्रकारनिर्बन्धकसम्प्रदायतन्त्रत्वाच्च । उदाहृता हि धर्मसिन्धौ पूर्वार्धे स्मृतिः—

> “अर्चकस्य तपोयोगादर्चनस्याऽतिशायनात् ।
> आभिरूप्याच्च बिम्बानां देवः सान्निध्यमृच्छति” ॥ इति ।

गौतमतन्त्रेऽपि (अ० २ श्लो० ११६)—

> “भक्त्या तु पूजयेद्देवं सोऽभीष्टं फलमाप्नुयात्” ।

इत्यभक्तिपूजनस्य व्यर्थत्वमुक्तम् । पुनस्तत्रैव त्रयोदशाध्याये साम्प्रदायिकगुरोः सकाशान्मन्त्रोपदेशग्रहणनिरूपणानन्तरम्—

"ततः प्रभृतिमन्त्रज्ञो गुरुशासनसंस्थितः ।
यथा मन्त्रे तथा देवे यथा देवे तथा गुरौ ॥
पश्येदभेदतो मन्त्री एवं भक्तिक्रमो मुने ।
अभक्तिभजनाल्लोके देवताक्लेशदायकः" ॥ इति ।

भक्तिश्च सम्प्रदायादेवेत्याद्यन्यत्र विस्तरः ॥

(जपे तदुपयोगः जपावश्यकता जप्यभेदश्च)

अथ जपमप्यनेकविधं भगवतः शरणत्वभावनपूर्वकं मुक्तिफलकं कर्तव्यत्वेनाह षष्ठाध्याये मनुः (श्लो० ८३)—

"अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ।
आध्यात्मिकं च सततं वेदान्ताभिहितश्च यत् ॥
इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानताम् ।
इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम् ॥
अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ।
स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति" ॥

दशमाध्याये आपस्तम्बोऽपि तपोवृद्धिहेतुत्वेन जपानामावश्यकत्वमाह—

"अपमानात्तपोवृद्धिः सम्मानात्तपसः क्षयः ।
अर्चितः पूजितो विप्रो दुग्धा गौरिव गच्छति ॥
आप्याययेद्यथा धेनुस्तृणैरमृतसम्भवैः ।
एवं जप्यैश्च होमैश्च पुनराप्यायने द्विजः" ॥ इति ।

अत्र जप्यैरिति बहुवचनाद् गायत्र्यादयः साम्प्रदायिकवैष्णवादिमन्त्राश्च सङ्गृह्यन्ते । बृहत्पराशरोऽपि एतानि द्वितीयाध्याये कण्ठरवेणाह जपप्रकरणे—

"जपस्याथ प्रवक्ष्यामी"त्युपक्रम्य—

"जप्यानि ब्रह्मसूक्तानी"त्यारभ्य—

"पौराणिकानि चाऽन्यानि तथा सैद्धान्तिकानि चे"त्यन्तेन ।

अत्र शैववैष्णवादिमन्त्राणामेकीभावेनोक्तानामपि सम्प्रदायभेदेन जप्यत्वं सूक्तवाके एकीकृत्योक्तानामपि देवतानां दर्शपूर्णमासयागभेदेन प्रस्तरप्रहरणे तत्तद्देवताग्रहणवदिति प्रासङ्गिकम् ।

तस्मात्स्वोपदिष्टमन्त्राणां जीवस्य भगवदेकशरणत्वबोधकानां जपद्वारा मुक्तिप्रापणं साधनदशायामपि तद्द्वारा तपोवृद्धिकरणञ्च सम्प्रदायप्रयोजनम् ॥

(पत्रादिलिखितमन्त्रनिषेधः परम्पराग्रहः)

न च लिखितपत्रादितोऽपि मन्त्रलाभसम्भवेन नेदं सम्प्रदायप्रयोजनमिति शङ्क्यम् । सम्प्रदायहीनमन्त्रे नैरर्थक्यस्य पूर्वमेवोपपादितत्वात् ।

(स्कं० ३ अ० ८ श्लो० ३)—

"आसीनमुर्व्यां भगवन्तमाद्यमि"त्यादिपौराणिकोपदेशेषु ।

(बृहदारण्य० पृ० ४९५)—

"दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाचे"त्यादिषु श्रौतोपदेशेषु च गुरुपरम्परायाः प्रदर्शनेनापि तथा निश्चयात् ।

"यदृच्छया श्रुतं वापि छन्नेनापि छलेन वा ।
पत्रे स्थितं वा गाथायां वर्जयेत्तदनर्थवत्" ॥

इति तन्त्रोक्तनियमस्यापि सर्वशिष्टादृतत्वाच्च ।

(सम्प्रदायमन्त्रग्रहणे विधिफलानि)

अथ सम्प्रदायान्मन्त्रग्रहणे लौकिकालौकिकानि तज्जन्यप्रयोजनान्यनेकविधान्याह गौतमतन्त्रप्रथमाध्याये कृष्णमन्त्रं प्रशंस्य तद्ग्राहकाणां ब्रह्मादीनां तज्जन्यं फलं चोक्त्वा नारदः (श्लो० १८)—

"मन्त्राणां परमो मन्त्रो गुह्यानां गुह्यमुत्तमम् ।
मन्त्रराजमिमं ज्ञात्वा कृतार्थो जायते नरः ॥
पुत्रवान् धनवान् वाग्मी लक्ष्मीवान्पशुमान्भवेत् ।
सुभगः सम्मतः श्लाघ्यो यशस्वी कीर्तिमान्भवेत् ॥
सर्वलोकाऽभिरामः स्यात्सर्वज्ञश्च भवेन्नरः ।
अनेन त्रिषु लोकेषु याता मुक्तिं मुमुक्षवः ॥
मन्त्रेणानेन मन्त्रज्ञो भक्तिः स्यात्प्रेमलक्षणा ।
समस्ततीर्थपूतश्च समस्तक्षेत्रपावनः ॥
रवेरिव दुराधर्षः शुचेरिव शुचिः सदा ।
शङ्करस्येव सिद्धीशो विष्णोरिव सदाश्रयः ॥
बहुना किमिहोक्तेन रहस्यं शृणु गौतम ! ।
निर्वाणफलदो मन्त्रः किमन्यैर्बहुजल्पितैः" ॥ इति ।

(वैष्णवानां यमयातनाऽभावः)

किञ्च, वैष्णवत्वे सति सर्वा अपि मुक्तयः करस्था एव सर्वमुक्त्यधिका भक्तिरपि सुलभैव, किमुतान्यत् कुतस्तराञ्च तेषां यमयातनादिकम् । अत एव विष्णुपुराणे तृतीयांशे सप्तमाध्याये (श्लो० १०)—

"स्वपुरुषमभिवीक्ष्य पाशहस्तं वदति यमः किल तस्य कर्णमूले ।
परिहर मधुसूदन प्रपन्नान् प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानाम्" ॥ इत्यादि ।

श्रीभागवते षष्ठस्कन्धतृतीयाध्याये स्वदूतान्प्रति यमः—

“तान्नोपसीदत हरेर्गदयाभिगुप्तान्नैषां वयं नच वयः प्रभवाम दण्डे” ।। इत्यादि ।

स्वप्नेश्वरभाष्ये च वचनम्—

“नरके पच्यमानस्तु यमेन परिभाषितः ।
किं त्वया नार्चितो देवः केशवः क्लेशनाशनः” इति ।।

(मोक्षोऽपि भगवच्छरणगमनादेव)

किञ्च, मोक्षोऽपि साम्प्रदायिकगुरुद्वारा भगवच्छरणगमनादेव । अत एव गोपालपूर्वतापनीये मुमुक्षोः शरणगमनं विधीयते—

“यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो विद्यास्तस्मै गोपायति कृष्णः यस्तं देवमात्मवृत्तिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमनुव्रजेत्” ।। इति ।

गीतायामपि सप्तमाध्याये (श्लो० १४)—

“दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते” इति ।।

पुनर्द्वादशाध्याये—

“तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम्” ।।

पुनरष्टादशे—

“सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज” इति ।

लघ्वत्रिस्मृतौ नवमाध्याये—

“विद्वेषादपि गोविन्दं दमघोषात्मजः स्मरन् ।
शिशुपालो गतः स्वर्गं किं पुनस्तत्परायणः” इति ।।

इदं भक्तिमीमांसाभाष्येऽपि प्रथमान्हिकषष्ठसूत्रव्याख्याने उदाहृतम्, इत्थम्—

प्रयोजनान्यनन्तानि तत्सन्तानं कियन्मया ।
सर्वसत्फलसन्तानसम्प्रदायस्य वर्ण्यताम् ।। १ ।।
विद्विषां रोषपोषार्थं तोषार्थं विदुषां सताम् ।
अज्ञमोहप्रमोषार्थं तथाप्युक्तानि कानिचित् ।। २ ।।

अथ तृतीयोऽवान्तरः प्रश्नः ॥ ३ ॥

केन केन वैलक्षण्येन सम्मताः ?

(स्वकृतः प्रश्नार्थः)

इह जिज्ञासाबोधकः किंशब्दो वैलक्षण्ये सामानाधिकरण्येनान्वेति । वैलक्षण्यं त्वसाधारणो धर्मः । प्रयोजकत्वं च तृतीयार्थः । तत्र प्रकृत्यर्थस्याधेयतासम्बन्धेनान्वयः । प्रत्ययार्थप्रयोजकत्वस्य तु सम्मता इत्येकदेशसम्मतौ निरूपकतासम्बन्धेनान्वयः । सम्मतिश्चात्र तत्तत्सम्प्रदायानुयोगिकपरस्परप्रतियोगिकभेदप्रकारिकाभिप्रेता स्यादिति प्रकरणानुरोधादवगम्यते । तथा च पूर्ववाक्ये भेदशब्दोपात्ततत्तत्सम्प्रदायविशेषविषयकतादृशसम्मतिप्रयोजका साधारणधर्मविषयिणी बुभुत्सा अनुयोजिकात्मसमवेतेति ज्ञायते ॥

उत्तरम् ।

(उत्तरकारिकासु सम्प्रदायानां परस्परवैलक्षण्यदिग्दर्शनादिकम्)

वैलक्षण्यं बहुविधं सम्प्रदायेषु वर्तते ।
आचारेषु च चिह्नेषु साधनेषु फलेषु च ॥ १ ॥
भक्त्यादीनां प्रकारेषु सिद्धान्तेषु च विस्तरात् ।
तद्यथा तुलसीकाष्ठघटितां मालिकां गले ॥ २ ॥
दधत्येके सदा देव पूजाद्यवसरेऽपरे ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रे च मुद्रादौ सेवादिषु हरेस्तथा ॥ ३ ॥
प्रकारभेदा बहवस्तत्तद्ग्रन्थेषु दर्शिताः ।
शुद्धाद्वैतं तथा द्वैतं विशिष्टाद्वैतमप्यथ ॥ ४ ॥
द्वैताऽद्वैतं चेति भेदा अपि वेदादिनिर्णयात् ।
विलक्षणत्वमन्योन्यमेवं ग्रन्थेषु विस्तरात् ॥ ५ ॥
तेषु तेषु विनिर्णीतमनन्ताः सन्ति ते भुवि ।
अत्यन्तविस्तरभयात्तत्सर्वमिह सर्वथा ॥ ६ ॥
वक्तुं न शक्यते स्याच्चेज्जिज्ञासा ते समुत्कटा ।
तत्तद्ग्रन्थान् समभ्यस्य तत्तदाचार्यसन्निधौ ॥ ७ ॥
कृत्वोपस्मृतिं तत्सर्वं वैलक्षण्यं विबुध्यताम् ।
जीवा नाना प्रकृतयः सात्त्विकादिविभेदतः ॥ ८ ॥
सर्वेषामुद्धृतिस्तेषां तत्तद्योग्योपदेशतः ।
कर्तव्या सम्प्रदायैरित्यन्योन्यमविरोधिता ॥ ९ ॥

अथ तुरीयोऽवान्तरः प्रश्नः ॥ ४ ॥

भेदेषु भवत्सम्मतिर्न वा ?

उत्तरम् ।

(उत्तरकारिकायां वेदादिविरुद्धमप्रमाणं तदविरुद्धं प्रमाणमित्याचार्याः ।)

वेदशास्त्राविरुद्धेषु भेदेष्वस्त्येव सम्मतिः ।
न कस्याप्यास्तिकस्य स्यात्तद्विरुद्धेषु सम्मतिः ॥

(धर्मब्रह्मणोर्वेदैकगम्यत्वात्तथा)

ननु वेदाद्यनुरोधानुरोधाभ्यामेव सम्प्रदायभेदेषु सम्मतिस्वीकारे किं बीजमिति चेदुच्यते—

सत्सम्प्रदायभेदा हि मुख्यतया धर्मब्रह्मनिर्णयार्थमेव प्रवृत्ताः । धर्मब्रह्मणोश्च वेदैकगम्यत्वम् । तत्तन्मीमांसायां यथायथं चोदनालक्षणादिसूत्रैः शास्त्रयोनित्वादिसूत्रैश्च तयोर्वेदैकमुख्यप्रमाणकत्वस्य सिद्धान्तितत्वात् । अत एवाचाराध्याये ब्रह्मचारिप्रकरणे याज्ञवल्क्यः (अ० १ श्लो० ३२)—

“यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् ।
वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः” इति ॥

(धर्मस्य वेदैकमूलकत्वम्)

किञ्च, धर्मस्य वेदैकमूलकत्वं मनुरप्याह द्वितीयाध्याये (श्लो० ६)—

“वेदोऽखिलो धर्ममूलमिति” ।

पुनर्द्वादशाध्याये—

“आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः” ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि (अ० १ श्लो० ३)—

“पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
“वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश” इति ।

श्रीभागवतेऽपि षष्ठस्कन्धे—

“वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः” इति ।

पुनरेकादशस्कन्धे—

“कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसञ्ज्ञिता ।
मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः” इति ।

कूर्मपुराणेऽपि पूर्वभागे षोडशाध्याये शिवं प्रति नारायणः—

न वेदबाह्ये पुरुषे पुण्यलेशोऽपि शङ्कर !
सङ्गच्छते महादेव धर्मो वेदाद्धि निर्बभौ" इत्यादि ।

इत्थमन्यत्रापि सहस्रशो द्रष्टव्यम् ।

(ब्रह्मणो वेदैकप्रमेयत्वम्)

एवं ब्रह्मणोऽपि प्राधान्येन वेदैकप्रमेयत्वम् ।

बृहदारण्यके—

"तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति" ।

कठशाखायां—

"सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" ।

शाकल्यब्राह्मणे—

"तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" ।

माण्डूक्ये—

"ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानम्" ।

गीतायां—

"वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" । इत्यादि ।

उत्तरमीमांसासाधनाध्याये गुणोपसंहारपादे (सू० १)—

"सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्" ।

एकादशे—

"मां विधत्तेऽभिधत्ते मामि"ति ।

कौर्मे पूर्वभागे द्वादशाध्याये हिमाचलं प्रति देवीवचः—

"न च वेदादृते किञ्चिच्छास्त्रं ब्रह्माभिधायकम् ।
योऽन्यत्र रमते सोऽसौ न सम्भाष्यो द्विजातिभिः" ॥ इति ।

एवमादिभिस्तैस्तैरनेकैः श्रुतिस्मृतिन्यायपुराणवचनैर्निरूपितमेवेत्यलं सर्वशिष्टसम्मतेऽस्मिन्नर्थे बहुविस्तरेण ।

(निष्कर्षः)

तस्माद्धर्मब्रह्मणोर्मुख्यतया वेदैकप्रमेयत्वेन सम्प्रदायानां च तदुभयनिर्णयार्थमेव प्रवृत्तत्वेन वेदानुकूलेष्वेव तेषु सम्मतिस्तद्विरुद्धेषु च तेष्वसम्मतिर्युक्तैवेति श्रीः ।

(स्मृतिकारवत्परस्परसम्मतिः)

किञ्चैवमेव प्राचां स्मृतिकारमहर्षीणां परस्परविरुद्धप्रायश्चित्तादिस्मरणेऽपि । नहि

परस्परस्योक्तौ विसम्मतिरस्ति, किन्तु व्रतादीनां क्वचित्समुच्चयात् क्वचिद्विकल्पाच्च पुंसां स्वरुच्यनुसारेणान्यतमे प्रवृत्तिरेवाभिप्रेता ।

आह च लघुपाराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवः—

"मुनिनैकेन यत्प्रोक्तस्तदन्यो न निषेधति ।
प्रत्युतोदाहरेत्तस्मात्सर्वोक्तिः सर्वसम्मता" ।। इति ।

तथैव भगवदाज्ञया समग्रं जगदुद्दिधीर्षतां निरतिशयकारुणिकानां परमाचार्याणां वेदादिमूलकाऽनादिसिद्धसत्सम्प्रदायभेदः प्रवर्ततेऽनेकविधविचित्रप्रकृतिजीवानां रुच्यनुसारेणान्यतमे प्रवृत्त्या तत्तदिष्टावाप्तिरेव सिसाधयिषितत्वेनाऽभिप्रायगोचरो नत्वितरेतरराद्धान्तेषु विसम्मतिरिति वेदाद्यनुकूलेषु शिष्टसम्मतभेदेषु सर्वत्र सर्वेषां सञ्जागर्ति सम्मतिरिति शिवम् ।

अतः—

खेदारण्यस्य लोकानां ये दावाग्नय उत्थिताः ।
वेदादिमूलका मार्गभेदास्तेष्वस्ति सम्मतिः ।। १ ।।

पञ्चमः प्रश्नः ।

अथास्मिन् प्रश्ने उपन्यस्तयोः सम्मतिभावाऽभावकोट्योरेकतरस्वीकारे क्रमेण दोषनिःक्षेपकं वाक्यद्वयं पञ्चमषष्ठप्रश्नत्वेन लिखितम् । तत्राद्यं प्रश्नवाक्यम्—

सम्मतिश्चेत्तदाचरणं कुतो न ?

उत्तरम् ।

(उत्तरकारिकाः)

वेदानुसारिभेदेषु प्रोक्तोऽभ्युपगमस्तु नः ।
तथापि न स्वधर्मातिरिक्ताचरणमिष्यते ।। १ ।।
कृतेर्विधिनिषेधाभ्यां शास्त्रे स्वेतरधर्मयोः ।
तथास्तिकानां सर्वेषां भिन्नेष्वपि परस्परम् ।। २ ।।
तत्तच्छाखीयपाठेषु तत्तत्सूत्रोक्तकर्मसु ।
सत्त्वेऽपि सम्मतेः पूर्वं स्वशाखाध्ययनं मतम् ।। ३ ।।
सदैवाचरणं चापि स्वस्वशाखीयकर्मणाम् ।
स्वकीयमेवाचरणं तथास्ते सम्प्रदायिनाम् ।। ४ ।।
एवं सम्मतिसत्त्वेऽपि नान्यधर्मकृतिः क्वचित् ।
प्राप्यतेऽतोऽत्ययुक्तोऽपि ह्येवं प्रश्नस्तु चातुरी ।। ५ ।।

(धर्माचरणे स्वसदाचारः प्रमाणम्)

तथाहि—सर्वेषां वेदाद्यविरुद्धेषु सर्वसदाचारेषु सम्मतिसत्त्वेऽपि धर्माचरणे स्वसदाचार एव प्रमाणत्वेनोक्तो याज्ञवल्क्येन (अ० १ श्लो० ७)—

“श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
सम्यक्सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्” ।। इति ।

मनुरपि द्वितीयाध्याये (श्लो० १२)—

“वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम्” ।। इति ।

अत्र स्वस्येति पदं सदाचारेणैव सम्बद्ध्यते नतु प्रियमित्यनेन । चकारेण व्यवधानात् । आत्मन इत्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेश्च सदाचारसम्प्रदायशब्दयोश्च परस्परपर्यायत्वमिति प्राञ्चः । धर्मप्रवृत्तिश्च तत्कार्यमिति ।।

(धर्माचारयोर्भेदः)

अत एव धर्माचारयोर्भेदमाह लघुपराशरः प्रथमाध्याये—

“............आचारो धर्मपालकः ।
आचारहीनदेहानां भवेद्धर्मः पराङ्मुखः” ।।

एतत्स्मृतिव्याख्यायामितः पूर्वं (अ० १ श्लो० ३४) चातुर्वर्ण्यसमाचारमित्यस्य व्याख्याने माधवोऽप्याह—

समीचीनः शिष्टाभिमत आचारो यस्य धर्मस्य कारणत्वेन वर्तते सोऽयं यजनयाजनादिकर्मलक्षणो धर्मः समाचारः । अत एवाचारधर्मयोर्हेतुहेतुमद्रूपेण भेदं वक्ष्यति “आचारो धर्मपालक” इति । श्रुतिश्च धर्माचारौ भेदेन तथा व्यपदिशति । यथाकारी यथाचारी तथा भवतीत्यादि । इत्थङ्कारम् । (अ० १ श्लो० ११०)—

“एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयो गतिम्” । इति

(प्रश्न० १ खं० १)—

आचाराल्लभते धर्ममाचारादेव धनमाचारादेव सुखमाचारादेव मोक्षं प्राप्नुयादिति । एवमादिषु मनुस्मृतिगौतमसूत्रादिवचनेष्वपि भेदनिर्देशादाचारशब्दः सम्प्रदायपर्याय एवावगम्यते । सन्ध्यावन्दनादिरूपस्याचारस्य यजनयाजनादिवद्धर्मान्तःपातित्वेन भेदनिर्देशायोगादित्यन्यदेतत् ।।

(धर्माचरणं स्वसम्प्रदायादेवेत्यत्र पुनः प्रमाणानि)

एवमाचारस्य धर्मप्रमाणत्वबोधकवचनेषु सामान्यतः सम्प्रदायपर्यायाचारशब्दप्रयोगेऽपि स्वस्वसम्प्रदाय एव स्वस्वाचरणीयधर्मे प्रमाणत्वेन निर्दिष्टो बोध्यः । पूर्वोक्ते

याज्ञवल्क्यवचने सर्वस्मृतिप्रधानमनुवचने च कण्ठरवेण तथैवोक्तेः । तस्मात्सर्वसम्प्रदायेषु सम्मतिसत्त्वेऽपि धर्माचरणं तु स्वस्वसम्प्रदायानुसारेणैव युक्तम् ॥

अत एवाचारमाधवे प्रथमाध्याये—

"वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।
तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम्" ॥

इति वेदोदितमपि स्वकं स्वसाम्प्रदायिकमेव नित्यं कुर्यात्, नत्वितरसम्प्रदायप्राप्तमपि । धर्माणां सम्प्रदायभेदेन व्यवस्थितत्वादिति भावः ।

अत्रैव तृतीयाध्याये यमः—

"वेदविद्याव्रतस्नाताः श्रोत्रिया वेदपारगाः ।
स्वधर्मनिरताः शान्ताः क्रियावन्तस्तपस्विनः ॥
तेभ्यो हव्यं च कव्यं च प्रसन्नेभ्यः प्रदीयताम्" इति ॥

किञ्च, अत्रिस्मृतावपि—

"तानि कर्माणि कुर्वाणा दूरे सन्तोऽपि मानवाः ।
प्रिया भवन्ति लोकस्य स्वे स्वे कर्मण्युपस्थिताः" ॥ इति ।

दक्षस्मृतावपि—

गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तो न गृहेण गृही भवेत् ।
तथैव पुत्रदारैश्च स्वकर्मपरिवर्जितः" ॥ इति ।

क्रियायुक्तः स्वाश्रमानुरूपशास्त्रीयक्रियायुक्तः । स्वकर्म स्वसाम्प्रदायिकं कर्म । अन्यथा क्रियायुक्तस्य कर्मवर्जितत्वासम्भवेन वचनव्याघातापातात् । एतेनोक्तवक्ष्यमाणवचनेषु स्वधर्मादिशब्दैः प्रातिस्विकवर्णाश्रमधर्ममात्रं ग्राह्यं, न तु स्वसाम्प्रदायिकधर्मोऽपीति कुचोद्यमपि निरस्तं वेदितव्यम् । सङ्कोचे मानाभावाच्च । मनुयाज्ञवल्क्यजैमिन्यादिभिः सम्प्रदायस्यापि धर्मे प्रमाणत्वादरणाच्च ।

तथा पुनः स एवाह—

"विभागशीलसम्पन्नः क्षमायुक्तो दयालुकः ।
स्वकर्मणि सदा युक्तो गृहस्थः शेषभुग्भवेत्" ॥ इति ।

(अन्यसाम्प्रदायिककर्मकरणे दोषः)

अन्यच्च—स्वसाम्प्रदायिकं कर्म त्यक्त्वाऽन्यसाम्प्रदायिककर्मकरणे दोषं स्मरत्यत्रिः—

"येऽप्यपेताः स्वधर्माद्ये परधर्मे व्यवस्थिताः ।
तेषां शास्तिकरो राजा स्वर्गलोके महीयते ॥

आत्मीये संस्थितो धर्मे शूद्रोऽपि स्वर्गमश्नुते ।
परधर्मो भवेत्त्याज्यः स स्वयं परदारवत्" ॥ इति ।

दक्षोऽपि (श्लो० १८)—

"स्वकं कर्म परित्यज्य यदन्यत्कुरुते द्विजः ।
अज्ञानादथवा लोभात्स तेन पतितो भवेत्" ॥ इति ।

नारायणभट्टकृतायां धर्मप्रवृत्तौ वसिष्ठोऽपि—

स्वकं कर्म परित्यज्य यदन्यत्कुरुते नरः ।
अज्ञानादथवा लोभात्स तेन पतितो भवेत् ॥ इति ।

(स्वरुच्या कञ्चिदेकं सम्प्रदायमाश्रयेत्)

अतः स्वमतपरमतोत्कर्षापकर्षप्रयोजकं प्रमाणशून्यं शुष्कवादं त्यक्त्वा स्वरुच्यनुसारेण कञ्चिदेकं सम्प्रदायमाश्रयेत्, न तु एकतरसम्प्रदायानवलम्बेन शुष्ककर्मवादतर्कपाखण्डादिरतः स्यादित्याहोद्धवं प्रत्येकादशस्कन्धे भगवान् (अ० १८ श्लो० ३०)—

"वेदवादरतो न स्यान्न पाखण्डी न हैतुकः ।
शुष्कवादविवादे न कञ्चित्पक्षं समाश्रयेत्" ॥ इति ।

अतः सर्वैः स्वसाम्प्रदायिकधर्माचरणमेव विधेयम् । अत एव कृच्छ्रादिसाधारणेतिकर्तव्यतां व्याख्यायाह विज्ञानेश्वरः—

"एवमन्येष्वपि विरोधिपदार्थेषु विकल्प आश्रयणीयोऽविरोधिषु समुच्चयः । शाखान्तराधिकरणन्यायेन सर्वस्मृतिप्रत्ययत्वात्कर्मणः" इति ।

(तद्धर्मैरेव मोक्षादि)

तस्मादामरणमपि स्वसम्प्रदायानुसार्येव धर्माचरणं श्रेयस्तदेव च मोक्षसाधनं भवति । यथाह गीतायां भगवान्—

"स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः" इति ।

नारदपञ्चरात्रेऽपि द्वितीयरात्रे सप्तमाध्याये नारदेन मोक्षकारणानि पृष्टस्तानि वदन् शिवः (श्लो० ४०)—

"स्वधर्माचरणं शुद्धं विधर्माच्च निवर्तनम् ।
वेदोक्ताचरणं विप्र ! परं निर्वाणकारणम्" ॥ इति ।

(प्रथमं स्वशाखाध्ययनं कर्माणि च तदनुसारात्)

नापि हि तत्तदाचरणाभावमात्रेण तत्रासम्मतिः शक्या वक्तुम् । अन्यथा स्वशाखायाः प्रथमतोऽध्ययनं ब्रह्मयज्ञं तदुक्तकर्माणि च तन्मन्त्राद्यनुसारेण कुर्वतामपि शाखान्तरीयेषु तेष्वसम्मतिः प्रसज्येत । विधीयते हि स्वशाखाया एव प्रथमतोऽध्ययनादिकम्, यथाह माधवीये (अ० १) वसिष्ठः—

"पारम्पर्यागतो येषां वेदः सपरिबृंहणः ।
तच्छाखं कर्म कुर्वीत तच्छाखाध्ययनं तथा" ।। इति ।

स्वशाखापरित्यागं च स एव निषेधति—

"यः स्वशाखां परित्यज्य पारक्यामधिगच्छति ।
स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वकर्मसु साधुभिः ।।
स्वीया शाखोज्झिता येन ब्रह्म तेनोज्झितं परम् ।
ब्रह्महैव स विज्ञेयः सद्भिर्नित्यं विगर्हितः ।।
अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां पठेदिति" ।।

अत एव सायनमाधवीयभाष्ये स्वाध्यायब्राह्मणव्याख्याने स्वाध्यायशब्दः "स्वस्याध्यायः स्वाध्यायः" इति विग्रहेण स्वशाखापरतया व्यवस्थापितः ।

आस्तां किमिहानेनाऽप्रकृतेन विचारेण ।।

(अन्यसाम्प्रदायिकचिह्नादिधारणनिषेधः)

तस्मादन्यशाखीयकर्मवदन्यसम्प्रदायप्रोक्तप्रकारकं चिह्नधारणभगवत्सेवादिकमपि शिष्टा नाचरन्ति उक्तवचनेषु तन्निषेधात् ।

(अनाचरणेऽपि सम्मत्यनुच्छेदः)

यदि त्वनाचरणमात्रेणैवासम्मतिं मन्यते भवान्, तर्हि सर्वेषामपि स्वान्यशाखीयं कर्मानाचरतां तत्र तत्रासम्मतिमभ्युपगच्छतस्तव सर्वेष्वपि वेदबहिर्मुखत्वादयो दोषा अभिमता भवेयुः ।

किञ्च, सर्वेषां वर्णानामाश्रमाणां च परस्परस्य विहितान् धर्मान् अननुतिष्ठतामितरेतरधर्मेष्वसम्मतिं मन्यमानेन भवता सर्वत्रैव वर्णाश्रमधर्मच्युतत्वमभ्युपगन्तव्यं स्यात् । यदि च शास्त्रप्राप्तत्वात्परस्परधर्मानाचरणस्य न दोषप्रयोजकत्वं नाप्यन्योन्यधर्मेष्वसम्मतत्वं चेति ब्रूषे, तर्ह्युक्तमनुयाज्ञवल्क्यादिवचनबलात्प्रातिस्विकधर्माचरणे स्वसम्प्रदायस्यैव प्रमाणत्वं सिद्ध्यतीत्यन्यत्र सम्मतिसत्त्वेऽप्याचरणं तु स्वसम्प्रदायानुसारेणैवेत्यत्र न कोऽपि शङ्कावकाशः ।

अत एव महाभारते आजगरे युधिष्ठिरवाक्यम्—

"तर्कोऽप्रतिष्ठितः श्रुतयो विभिन्ना नैको मुनिर्यस्य वचः प्रमाणम् ।
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पन्थाः ।।" इति ।

"साधूनां समयश्चापि प्रमाणं वेदवद्भवेत्" ।। इति मिताक्षरादिबहुप्रामाणिकनिबन्धलिखितब्रह्माण्डवाक्ये कलौ तु सम्प्रदायस्यैव विशेषतः प्रामाण्यं च बोध्यत इति श्रीः । तथा च, सम्मत्याचरणयोर्व्याप्यभावात्सम्मतश्चेत्तदाऽऽचरणं कुतो नेति

प्रश्नस्तु प्रष्टुश्चातुर्यख्यापनायैवेति दिक् । तस्माच्छाखाधिकरणन्यायेन सर्वैः स्वस्वसम्प्रदायानुसारेणैव धर्माचरणं विधेयमित्यैव युक्ततरं न त्वितरानुसारेण ॥

(रुचिभेदान्नानामताश्रयः)

जीवानां रुचिभेदेन विविधमतानुसरणं तु भवद्ग्रन्थेष्वप्युच्यते—

"रुचीनां वैचित्र्यादृजुकुटिलनानापथजुषाम्" इति ।

तृतीयस्कन्धे च भगवान् कपिलः (अ० २९ श्लो० ७)—

"भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि भाव्यते" इति ।

सम्प्रदायभेदेन भक्तिभेदेन भक्तिभेदं प्रतिज्ञाय तत्र तत्र प्रवृत्तौ जीवानां स्वभावभूतगुणवैचित्र्यमेव हेतुत्वेनाह—

"स्वभावगुणमार्गेण पुंसां भावो विभिद्यते" इति ।

नैतावता सर्वेषां सर्वत्रासम्मतिगन्धोऽपि, इति सर्वं क्षेमम् ॥

अथावान्तरषष्ठप्रश्नरूपं द्वितीयं वाक्यम् ।

असम्मतिश्चेत्कुतोऽङ्गीक्रियते ? ॥ ६ ॥

उत्तरम् ।

"सम्मतिर्वैदिकेषूक्ता ततोऽयं सर्वथा वृथा ।
हेतुपर्यनुयोगोऽथावैदिकेष्वस्त्यसम्मतिः ॥ १ ॥
तत्र चेत्पृच्छ्यते हेतुः सविकल्पद्वयोत्तरे ।
वेदशास्त्रविरोधाख्यः पूर्वमेवोदितो मया" ॥

तस्मान्नायं प्रश्नः पुनरुत्तरमर्हतीति श्रीः ॥

मार्गकुले किल कलया कलहाकुलतां तु कलयितुं प्रश्नः ।
रचितोऽनुचितोऽन्योन्यं कलहायेरन् वृथा कथं सन्तः ॥ १ ॥

अथास्यावान्तरस्य षष्ठप्रश्नस्यैव कुक्षावेतद्वाक्यं वक्तुर्विवित्साख्यापकं लिखितमुपलभ्यते ॥

(षष्ठप्रश्नावयवः)

किं वर्णनिष्ठः ॥ ६ ॥

(वर्णो ब्राह्मणादिः तन्निष्ठत्वं च सम्प्रदायस्य तदधिकारकत्वम्)

उत्तरम् ।

(स्वकृतस्तदर्थः)

"इह किमिति पृथक्पदात् सम्प्रदायस्य वर्णनिष्ठत्वमस्ति न वेत्येव जिज्ञासितमाहोस्वित् कस्मिन् वर्णे निष्ठा यस्येति समस्तपदाज्जिज्ञासाबोधककिंशब्दस्य वर्णे सामानाधिकरण्येनान्वयात् सम्प्रदायाधिकृतो वर्णविशेषः ?" ॥

(तत्र प्रष्टव्यांशे संशयः)

तत्राद्ये, वर्णविशिष्टेषु मनुष्येषु सम्प्रदायप्रवृत्तेः प्रत्यक्षसिद्धत्वेन संशयघटकस्याभावकोटेरनुदयेन प्रथमकोटेरेव विवादानध्यासिततया संशयस्यैवानुदयात्तस्यैकधर्मिकविरुद्धकोटिद्वयावगाहिज्ञानरूपत्वात् व्यर्थः प्रश्नः ॥—

(अथाद्यकोटावुत्तरम्)

अथ किमाश्रमनिष्ठ इत्यग्रिमवाक्यानुरोधाज्ज्ञायते धर्मा हि द्विविधा एव, वर्णधर्मा आश्रमधर्माश्चेति भेदादिति प्रष्टुर्मतम् ॥ तत्र भगवन्मन्त्रग्रहणतत्सेवादीनां सम्प्रदायधर्माणां वर्णधर्मत्वमाश्रमधर्मत्वं वेत्येव विचिकित्सितं तस्येति ॥ तत्राप्युच्यते—

(धर्माणामनेकविधत्वं षड्विधत्वञ्च)

न हि धर्माणामुक्तरीतिकद्वैविध्यमेव शास्त्रसम्मतम् ॥ तदतिरिक्तानामपि जातिधर्मकुलधर्मदेशधर्मादीनां तत्र तत्र निरूपणात् ॥ किञ्च वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषत इत्यत्र धर्माणां षड्विधत्वं विज्ञानेश्वरेणोक्तम्, तद्यथा—"वर्णधर्मः, आश्रमधर्मः, वर्णाश्रमधर्मः, गुणधर्मः, निमित्तधर्मः, साधारणधर्मश्चेति" ॥

(तत्र सम्प्रदायधर्माणां साधारणधर्मत्वम्)

तत्र सम्प्रदायधर्माणां साधारणधर्मत्वम्, सम्प्रदायसम्मततुलसीकाष्ठमालाद्याचाराणां प्रायेण सर्ववर्णेष्वविशिष्टत्वात् ॥ विज्ञानेश्वरेणाप्यहिंसाशौचाचारादीनां साधारणधर्मत्वं विलिख्य तेषामाचार्यकरणपूर्वकत्वकथनात् । इदञ्चाचार्यकरणं साम्प्रदायिकगुरूपसर्पणरूपमेव ॥ उपनयनकालिकस्य तस्य स्त्रीशूद्रादिष्वसम्भवेन साधारणधर्मत्वाभावात् ॥ तथा बाह्यान्तरभेदेन द्विविधमपि शौचं सम्प्रदायैकलभ्यमित्युपपादितं प्राक् ॥

(अहिंसा-शौचादि)

मनुरप्याह (अ० १ श्लो० ६३)—

"अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ॥" इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि गृहस्थप्रकरणे वर्णधर्मानुक्त्वाऽऽह (अ० १ श्लो० २६)—

"अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
दानं दमो दया शान्तिः सर्वेषां धर्मपालनम्" ॥ इति ।

इहान्तरशौचेन्द्रियनिग्रहौ सम्प्रदायोपजीव्यकौ । एवमन्यत्रापि तद्धर्माणां साधारणधर्मत्वमनेकत्र सिद्धमित्यलम् ॥

(अथ द्वितीयकोटावुत्तरकारकादि)

अथ द्वितीयपक्षावलम्बनेन वर्णस्य किंशब्दसामानाधिकरण्यात् सम्प्रदायाधिकृतं किं वर्णमात्रमुत तद्विशेष एवेत्येव जिज्ञासितं स्यात्तदा तु साधारणधर्मत्वस्थापनेनैव दत्तोत्तरमथापि ब्रूमः—

"कृपालोर्दीननाथस्य सर्वोद्धरणकारिणः ।
सर्वेशितुर्हरेर्मार्गाः प्रायः सर्वाधिकारकाः ॥ १ ॥
दैत्यवद्विषताश्चापि नृणां सर्वाधिकारकाः ।
हरेर्मन्त्रग्रहे ज्ञाने नानाभक्तिषु मोक्षणे ॥ २ ॥
चतुर्णामपि वर्णानां श्रुता शास्त्रेऽधिकारिता ।
सम्प्रदायेषु तत्सिद्ध्यै ते सर्वेऽप्यधिकारिणः" ॥ ३ ॥

(शरणागतौ सर्ववर्णाधिकारः)

तथा हि—सर्वेषामपि वर्णानां स्वशरणागतिवशान्मोक्षलक्षणपरगतिप्राप्तिं प्रवक्ति भगवान् (गी० अ० ९ श्लो० ३२)—

"मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ १ ॥
किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथे"ति ॥

व्यपाश्रयः शरणागतिरिति व्याख्यातारः ॥

(भगवन्मन्त्रग्रहे)

किञ्च भगवन्मन्त्राणामपि बहूनां गोपालादीनां सर्ववर्णाधिकारकत्वं तत्र तत्र स्मर्यते ॥ यथोऽक्तं नारदपञ्चरात्रे तृतीयरात्रप्रथमाध्याये (श्लो० १३)—

सर्वेषु वर्णेषु तथाऽऽश्रमेषु नारीषु नानासु यजन्मुखेषु ।
दाता फलानामभिवाञ्छितानां द्रागेव गोपालकमन्त्र एषः" इत्यादि ॥

पुनः कृष्णमन्त्रान्तरमुपक्रम्य गौतमीयतन्त्रे (अ० २४ श्लो० २३)—

"रक्तपद्मायुतं हुत्वा द्विजो ज्ञानमवाप्नुयात् ।
सर्वलोकैकशान्तिं च क्षत्रियो नात्र संशयः ॥ १ ॥
अन्येषां यद्यदिष्टं तत्साधयेन्मनुनाऽमुने"ति ॥

भगवन्मन्त्रे तु चातुर्वर्ण्याधिकारो दर्शितस्तत्रैव प्रथमाध्यायेऽपि—

"एते समफलाः सर्वे समन्त्रा इति नः श्रुतम् ।
येन सर्वफलावाप्तिः सर्वेषां बन्धुरेव सः ॥ १ ॥
सर्ववर्णाधिकारश्च नारीणां योग्य एव यः ।
तं ब्रूहि भगवन्मन्त्रमल्पायासफलप्रदम्" ॥ २ ॥

इत्यादिना वैष्णवमन्त्रोपदेशग्रहणाधिकारश्चातुर्वर्ण्यस्य दर्शितः ॥

(दीक्षायाम्)

एवं दीक्षाधिकारोऽपि मन्त्रसारे—

"दीक्षिताय विशेषेण प्रसीदेन्नान्यथा हरिः ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽपि वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः ॥ १ ॥
एवं स्त्रियो वा यत्नेन गुरुमेव समाश्रयेदि"ति ॥

वादावल्यां विष्णुयामले—

"ब्राह्मणान् क्षत्रियान् वैश्यान् सच्छूद्रान् सत्स्त्रियोऽपि वा ।
विष्णुभक्तिरतान् साधून् दीक्षयेद्विधिना गुरुरि"ति ॥ १ ॥

(दर्भमन्त्रादीनां मुहुर्मुहुरुपयोगः)

न चानेकेभ्य उपदेशेन मन्त्राणां नैर्बल्यं शङ्कनीयम् (अ० १)

"दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणाश्च विशेषतः ।
न ते निर्माल्यतां यान्ति विनियोज्याः पुनः पुनः" ॥

इति माधवीये शङ्खवचनात् ॥

(भगवत्सेवनादिषु सर्ववर्णाधिकारः)

किञ्च मन्त्रोपदेशानन्तरं भगवत्सेवनादिषु साम्प्रदायिकधर्मेषु चतुर्णामपि वर्णानामधिकारस्मरणादपि सम्प्रदायस्य चतुर्वर्णनिष्ठत्वं स्पष्टमेवोरीकृतं महर्षिभिः । तथा हि निर्णयसिन्धौ तृतीयपरिच्छेदे देवीपुराणे—

"ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च पृथिवीपते ।
स्वधर्मतत्परो विष्णुमाराधयति नान्यथा" इति ॥

नारदपञ्चरात्रे (रात्र० २ अ० ७) मुक्तिकारणान्युपक्रम्य शिवः—

"चतुर्णामपि वर्णानां गुरुकृष्णार्चनं परम् ।
द्विजानां वैष्णवानाञ्च सेवनं मुक्तिकारणमि"ति ॥

गौतमतन्त्रे च षोडशाध्याये भगवत्सेवाप्रकारमुक्त्वा निगद्यते ॥ (श्लो० ९१)—

"एवमभ्यर्च्य जगतां पतिं शुद्धमनीषया ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां दायादो भवति ध्रुवम् ॥ १ ॥

विप्रो देवाधिपो भूयात् साक्षाद्भूमिपुरन्दरः ।
क्षत्रियो राजवर्यश्च वैश्यो धनसमृद्धिमान् ।। २ ।।
शूद्रः सुखानि सर्वाणि भुक्त्वाऽच्युतपुरं व्रजेत् ।
एवं ते कथितं विप्र संसारभयनाशनम् ।। ३ ।।
अर्चनं त्रिविधं यत्ते मूलाविद्यानिकृन्तनमि"ति ।।

(स्त्रीशूद्रयोः पूजाधिकारानधिकारौ)

न च स्त्रीशूद्रयोर्भगवत्सेवनेऽधिकारोऽथ दूरात् पूजनाधिकारसत्त्वेऽपि स्पर्शादौ त्वनधिकार एव—

"शूद्रो वाऽनुपनीतो वा सधवा विधवाङ्गना ।
दूरादेवास्पृशन्पूजां प्रकुर्याच्छिवकृष्णयोः" ।।

इति वाक्यादिति शङ्क्यम् ।। स्पर्शनिषेधस्य शालग्रामविषयकत्वेन भगवत्प्रतिमादौ स्त्रीशूद्रयोरपि पूजाधिकारात् ।। निर्णयसिन्धौ—

"शालग्रामं न स्पृशेत्तु हीनवर्णो वसुन्धरे ।
स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शो वज्रस्पर्शाधिको मतः ।। १ ।।
मोहाद्यः संस्पृशेच्छूद्रो योषिद्वापि कदाचन ।
स्वपते नरके घोरे यावदाभूतसम्प्लवम् ।। २ ।।
यदि भक्तिर्भवेत्तस्य स्त्रीणां वापि वसुन्धरे ।
दूरादेवास्पृशन्पूजां कारयेत्सुसमाहितः" ।।

इति वाराहोक्तेः शालग्रामशिलामात्रे निर्बन्धो न प्रतिमादौ—

"सर्ववर्णैस्तु सम्पूज्याः प्रतिमाः सर्वदेवताः" इति तत्रैवोक्तेरिति निर्णीतम् । धर्मसारेऽपि (परि० ३)—

"स्त्री शूद्रो वा स्पर्शसहितं शालग्रामचक्राङ्कितबाणलिङ्गानि नार्चयेत्" इत्यादिना तदेव स्वीकृतम् ।।

अथ सेवार्थं भगवत्स्वरूपग्रहणेऽपि चतुर्णामपि वर्णानामधिकारो दर्शितः । कृत्यकल्पतरौ देवीपुराणे—

"चतुर्वर्णैस्तथा विष्णुः प्रतिष्ठाप्यः सुखार्थिभिरि"ति ।।

(पवित्रकरणादौ सर्ववर्णाधिकारः)

इदं सिन्धुद्वयेऽप्युदाहृतम्, एवं पवित्रकरणादिषु नैमित्तिकेष्वपि साम्प्रदायिकधर्मेषु चातुर्वर्ण्याधिकारः स्मर्यते निर्णयसिन्धौ (परिच्छे० २) पवित्रकप्रकरणे विष्णुरहस्ये—

"ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्तथा स्त्री शूद्र एव च ।
स्वधर्मावस्थिताः सर्वे भक्त्या कुर्युः पवित्रकमि"ति ।।

(भगवद्भक्तौ सर्ववर्णाधिकारः)

एवं सम्प्रदायैकसाध्यायां भगवद्भक्तावपि चतुर्णामपि वर्णानामधिकारः स्मर्यमाणस्तेषां सम्प्रदायाधिकारं बोधयति । यथा सारसङ्ग्रहे स्कन्दपुराणे—

> “विष्णुभक्तिसमायुक्तो मिथ्याचारोऽप्यनाश्रमी ।
> पुनाति सकलान् लोकान् सहस्रांशुरिवोदितः ॥ १ ॥
> ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा यदि वेतरः ।
> विष्णुभक्तिसमायुक्तो ज्ञेयः सर्वोत्तमोत्तमः ॥ २ ॥
> दुराचारोऽपि सर्वाशी कृतघ्नो नास्तिकः पुरा ।
> समाश्रयेदादिदेवं श्रद्धया शरणं हि यः ॥ २ ॥
> निर्दोषं विद्धि तं जन्तुं प्रभावात्परमात्मनः” इति ।

श्रीमद्भागवते सप्तमस्कन्धे सप्तमाध्याये प्रह्लादः—

> “सर्वेषामपि भूतानां हरिरात्मेश्वरः प्रियः ।
> भूतैर्महद्भिः स्वकृतैः कृतानां जीवसञ्ज्ञितः ॥ १ ॥
> देवोऽसुरो मनुष्यो वा यक्षो गन्धर्व एव च ।
> भजन्मुकुन्दचरणं स्वस्तिमान् स्याद्यथा वयम् ॥ २ ॥
> नालं द्विजत्वं देवत्वमृषित्वं वाऽसुरात्मजाः ।
> प्रीणनाय मुकुन्दस्य न वृत्तं न बहुज्ञता ॥ ३ ॥
> न दानं न तपो नेज्या न शौचं न व्रतानि च ।
> प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनम् ॥ ४ ॥
> ततो हरौ भगवति भक्तिं कुरुत दानवाः ।
> आत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतात्मनीश्वरे ॥ ५ ॥
> दैतेया यक्षरक्षांसि स्त्रियः शूद्रा व्रजौकसः ।
> खगा मृगाः पापजीवाः सन्ति ह्यच्युततां गताः ॥ ६ ॥
> एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसः स्वार्थः परः स्मृतः ।
> एकान्तभक्तिर्गोविन्दे यत्सर्वत्र तदीक्षणमि”ति ॥

अत्र चतुर्णां वर्णानां देवासुरादीनां च भगवद्भक्तावधिकार उक्तः ॥ भक्तिसाधनं च प्रथमतः साम्प्रदायिकगुरूपसर्पणमात्मनिवेदनं ततस्तदनुसारेण सत्सङ्गभगवत्सेवादिकं चेतः पूर्वमेव (श्लो० ३०)—

“गुरुशुश्रूषया भक्त्या सर्वलब्धार्पणेन चे”त्यादिनोक्तम् ।

एवमेवैकादशस्कन्धेऽपि (अ० १७ श्लो० १)—

> “यस्त्वयाऽभिहितः पूर्वं धर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः ।
> वर्णाश्रमाचारवतां सर्वेषां द्विपदामपि” ॥

इत्युद्धवेनाऽपि भगवद्भक्तौ चातुर्वर्ण्याधिकार उक्तः । तत्रैव द्वादशाध्याये भगवान् (श्लो० ३)—

“सत्सङ्गेन हि दैतेया यातुधाना मृगाः खगाः ।
गन्धर्वाप्सरसो नागाः सिद्धाश्चारणगुह्यकाः ॥ १ ॥
विद्याधरा मनुष्येषु वैश्याः शूद्राः स्त्रियोऽन्त्यजाः ।
रजस्तमप्रकृतयस्तस्मिंस्तस्मिन्युगेऽनघ ॥ २ ॥
बहवो मत्पदं प्राप्तास्त्वाष्ट्रका यादवादयः ।
वृषपर्वा बलिर्बाणो मयश्चाऽथ विभीषणः ॥ ३ ॥
सुग्रीवो हनुमानृक्षो गजो गृध्रो वणिक्पथः ।
व्याधः कुब्जा व्रजे गोप्यो यज्ञपत्न्यस्तथाऽपरे” ॥ ४ ॥

इति सर्वेषामपि स्वभक्तावधिकारं वक्ति । निर्णयसिन्धौ (परि० २) माघस्नानप्रकरणे पाद्मे—

“सर्वेऽधिकारिणो ह्यत्र विष्णुभक्तौ यथा नृपे”ति ।

(ब्रह्मज्ञाने सर्ववर्णानामधिकारस्तत्र प्रथमं ब्राह्मणस्य)

अथ सम्प्रदायसाध्ये ब्रह्मज्ञानेऽप्यस्ति सर्वेषां वर्णानामधिकारोऽतः क्रमात् प्रत्येकं स निरूप्यते । तत्र प्रथमं ब्राह्मणेष्वपि ब्रह्मविदामेवात्युत्कर्षमाह मनुः (अ० १ श्लो० ९६)—

“भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।
बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥ १ ॥
ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।
कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिन” इति ॥ २ ॥

एवमन्यत्राप्यनेकत्र ब्रह्मविद उत्कर्षो वचनसहस्रैरुक्तः ॥

(ज्ञानभक्तिश्च विप्रलक्षणम्)

किञ्च ब्राह्मणस्य भगवद्धर्मावश्यकता श्रीभागवतादिष्वनेकत्रोच्यते (स्क० ७ अ० ९ श्लो० १०)—

“विप्राद्द्विषड्गुणयुतादरविन्दनाभपादारविन्दविमुखाच्छ्वपचं वरिष्ठम् ।
मन्ये तदर्पितमनो वचने हितार्थप्राणं पुनाति स कुलं न तु भूरि मान” इति ॥

एकादशस्कन्धे (अ० १७) वर्णधर्मानुपक्रम्य भगवान् (श्लो० १५)—

“शमो दमस्तपः शौचं सन्तोषः क्षान्तिरार्जवम् ।
मद्भक्तिश्च दया सत्यं ब्रह्मप्रकृतयस्त्विमाः” इति ॥

सप्तमस्कन्धेऽपि (अ० ११) वर्णधर्मानुपक्रम्य नारदः (श्लो० २१)—

“शमो दमस्तपः शौचं सन्तोषः क्षान्तिरार्जवम् ।
ज्ञानं दयाऽच्युतात्मत्वं सत्यञ्च ब्रह्मलक्षणम्” इति ॥

अत्रैव श्रीधरकृतव्याख्यायां वर्णानामभिव्यञ्जकरूपान् धर्मानाह । शम इति चतुर्भिरच्युतात्मत्वं श्रीविष्णुपरत्वं सर्वेषामिति व्याख्यातमतः श्रीहरिभक्तत्वमपि शुद्धकुलोद्भवविप्रस्य स्वाभाविकम् । स्वर्णाभिव्यञ्जकत्वात् ॥

(क्षत्रियस्य तदावश्यकता)

एवं क्षत्रियस्याऽपि आन्वीक्षिक्यादिवद्ब्रह्मविद्याभ्यासस्याऽवश्यकतां वक्ति मनू राजधर्मानुपक्रम्य सप्तमे (श्लो० ४३)

“त्रिविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ।
आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भांश्च लोकतः” इति ॥

आत्मविद्यां ब्रह्मविद्यां चाभ्युदयव्यसनयोर्हर्षविद्यादप्रशमनहेतुं शिक्षेदिति व्याख्यातमन्वर्थमुक्तावल्याम्—

“शाश्वतीमित्यात्मविद्यान्तानां सर्वासां विशेषणम्, विद्यायां नित्यत्वं च पारम्परिकगुरुसदुपदेशापरपर्यायसम्प्रदायलब्धत्वमेव” । अत एव पारम्पर्यागतत्वेन नित्यामिति कुल्लूकभट्टः । न चैवमप्यभिषिक्तस्यैव तदावश्यकत्वं न तु क्षत्रियसामान्यस्येति वाच्यम् । (लघुपराशरे अ० २ श्लो० १) “वर्णधर्मान् प्रवक्ष्यामी”त्युपक्रम्य (श्लो० ३)—

“प्रजानां रक्षणं दानमरीणां निग्रहस्तथा ।
यजनाध्ययने राज्ञि विषयासक्तिवर्जनम्” इति ॥

अत्रोपक्रमानुरोधेन राजशब्दस्य गर्भादेकादशे राज्ञ इत्यादिवत्, क्षत्रियसामान्यपरत्वात्तत्तद्धर्मेषु च ब्रह्मविद्यैकसाध्यस्य विषयासक्तिवर्जनस्य परिगणितत्वेन तेष्वपि सत्सम्प्रदायानुसारेण ज्ञानस्याऽऽवश्यकत्वं निश्चीयते ॥ अपि चाभिषिक्तविषये याज्ञवल्क्यस्मृतावपि राजादिधर्मप्रकरणे (अ० १ श्लो० १)—“महोत्साहः स्थूललक्षः” (श्लो० ३) इत्यारभ्य—“त्रय्यां चैव नराधिपः” इत्यन्तं राजस्वरूपवर्णने स्थूललक्षो वृद्धसेवकः सत्त्वसम्पन्नः शुचिर्धार्मिकोऽव्यसनः प्राज्ञ इत्यादिभिः सम्प्रदायसेवनकार्यभूतैर्विशेषणै राज्ञस्तदधिकारो गम्यते । इदञ्च मिताक्षरापर्यालोचनात्सम्यगेव स्फुटति ॥ माधवीये राजधर्मप्रकरणे (अ० २) मार्कण्डेयः—

“स्थानवृद्धिक्षयज्ञानषाड्गुण्यविजितात्मना ।
भवितव्यं नरेन्द्रेण न कामवशवर्तिना” ॥

इति कामासक्तिवर्जनमुखेन ज्ञानावश्यकत्वं वक्ति ॥

प्रथमस्य षष्ठः प्रश्नः ।

(अविरुद्धविप्रधर्मातिदेशः)

अपि च ब्राह्मणस्य सम्प्रदायलभ्यभगवद्धर्मतज्ज्ञानतत्सेवाद्याचाराणामावश्यकत्वं साधितमेव, तच्च क्षत्रियेऽपि प्राप्नोति । माधवीये वामनपुराणे (अ० २)—

"क्षत्रियस्यापि कथिता य आचारा द्विजस्य हि" इति तदतिदेशादिहापि क्षत्रियपदेन सम्प्रदायोपसेवनं हि नह्यभिषिक्तमात्रस्य धर्मः, किन्तु क्षत्रियसामान्यस्यैवेति बोध्यते । अपरञ्च भगवदर्चनस्य सत्सम्प्रदायैकसाध्यत्वं दिङ्मात्रेण प्रतिपादितं प्राक् कस्मै प्रयोजनायेत्यस्योत्तरे ग्रन्थान्तरेषु चेदं स्फुटतरम्, तस्य च ब्राह्मणवत् क्षत्रियादीनामपि कलियुगेऽप्यावश्यकत्वम् । यथाह लघुपराशरो द्वितीयाध्याये कलौ गृहस्थस्य धर्मानुपक्रम्य (श्लो० १३)—

"क्षत्रियोऽपि कृषिं कृत्वा देवान् विप्रांश्च पूजयेत् ।
वैश्यः शूद्रस्तथा कुर्यात्" इति ॥

(वैश्यशूद्रयोस्तदधिकारः)

तथेति वैश्यशूद्रयोरपि देवार्चनाद्यतिदिश्यते । किञ्च, माधवीये वैश्यधर्मप्रकरणे आश्वमेधिके—

"वणिग्धर्मममुञ्चन्वै देवब्राह्मणपूजकः ।
स वणिक् स्वर्गमाप्नोति पूज्यमानोऽप्सरोगणैः" इति ॥

अतस्तयोरपि ब्रह्मक्षत्रवत् सम्प्रदायोपयोगः ॥

(तत्र वैश्यस्य)

तत्र वैश्ये तु "शरदि वैश्य"मित्यध्ययनाङ्गभूतोपनयनविधिश्रवणेन "गर्भात्तु द्वादशे विशः" इति स्मरणेन चाध्ययनाधिकारसिद्ध्या पराशरव्याख्यायाम् वराहपुराणे (अ० २)—

"स्वाध्यायं यजनं दानं कुसीदं पशुपालनम् ।
गोरक्षां कृषिबाणिज्यं कुर्याद्वैश्यो यथाविधि" इति ॥

मार्कण्डेयेऽपि—

"दानमध्ययनं यज्ञो वैश्यस्याऽपि त्रिधैव सः" इति ॥

एवमादिषु प्रत्यक्षतोऽध्ययनविध्युपलब्धेश्च सूत्रानुसारेणोपनिषदध्ययनपूर्वकब्रह्मज्ञानार्थं सम्प्रदायोपयोगः ॥

अत एव तृतीयाध्यायेऽध्यात्मप्रकरणे याज्ञवल्क्यः (श्लो० १३५)—

"स ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः समस्तैरेवमेव तु ।
द्रष्टव्यस्त्वथ मन्तव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभिः" इत्याह ॥

द्विजातिभिरिति बहुवचनात् त्रिभिरपि वर्णैरित्यर्थः । एवमन्यत्रापि ब्रह्मक्षत्रवत् सन्न्यासार्थमपि वैश्यस्य ज्ञानावश्यकत्वमुच्यते । यथाऽऽचारमाधवे (अ० २) स्मृत्यन्तरम्—

“ऋणत्रयमपाकृत्य निर्ममो निरहङ्कृतिः ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽथ वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहात्” इति ॥

किञ्च, श्रीमद्भागवते (स्क० ७ अ० ११) वर्णधर्मानुपक्रम्य (श्लो० २३)—

“देवगुर्वच्युते भक्तिस्त्रिवर्गपरिपोषणम् ।
आस्तिक्यमुद्यमो नित्यं नैपुण्यं वैश्यलक्षणम्” इति ॥

अतो वैश्यस्याऽपि ब्रह्मसूत्रानुसार्युपनिषदर्थज्ञानद्वारा ब्रह्मज्ञानसम्पत्तये भगवत्सेवादिसम्पत्तये च सम्प्रदायसेवनमावश्यकम् ॥

(शूद्रस्य ब्रह्मज्ञानाद्यधिकारः पुराणादिद्वारा तत्सम्पादनं वेदानधिकारश्च)

एवं शूद्रस्याऽप्यस्ति गुरूपदेशद्वारा ब्रह्मज्ञानाद्यधिकारः । अत एवाध्यात्मविद्यया शूद्रस्यापि मान्यत्वमाह याज्ञवल्क्यो गृहस्थप्रकरणे (अ० १ श्लो० ८)—

“विद्याकर्मवयोबन्धुवित्तैर्मान्या यथाक्रमम् ।
एतैः प्रभूतैः शूद्रोऽपि वार्द्धके मानमर्हति” इति ॥

न चास्य वेदानधिकारात्तदुपजीव्येऽध्यात्मविषयेऽनधिकारः शङ्क्यः । श्रुत्युच्चारमन्तरा भाषयैव गुरुणोपदिश्यमाने आध्यात्मिके शूद्रस्याप्यधिकार इत्यनेनैव याज्ञवल्क्यवचनेन ज्ञापनात् । इतिहासादिद्वारापीदं सम्भवति । विष्णुनामसहस्रे “शूद्रः सुखमवाप्नुया”दित्यत्र शङ्कराचार्यैरपि स्वभाष्ये तस्य श्रवणाधिकारस्वीकारात् “श्रावयेच्चतुरो वर्णान्” इति भारतोक्तेः “सुगतिमियाच्छ्रवणाच्च शूद्रयोनिरि”ति हरिवंशोक्तेश्च । एवमितरत्रापि पुराणेतिहासादिषु तत्र तत्रोच्यमानानि शूद्रस्यापि स्वस्वश्रवणादिफलानि तस्य तच्छ्रवणाद्यधिकारं तद्द्वारा ज्ञानसम्पादनाधिकारं च बोधयति । तथाऽऽचारमाधवे शान्तिपर्वणि—

“शास्त्रे स्वाहानमस्कारौ मन्त्रः शूद्रेऽभिधीयते ।
ताभ्यां शूद्रः पाकयज्ञैर्यजेत ब्रह्मवान् स्वयम्” इति ॥

अत्र ब्रह्मवत्त्वं हि न वेदवत्त्वमुपनयनाभावात्, किन्तु सम्प्रदायसेवनेनावगतब्रह्मस्वरूपज्ञातृत्वमेव । स्वयं शास्त्रदर्शनानधिकारात्, “एकदेशे परोक्ते त्वि”ति वाक्येन माध्वभाष्यप्रथमसूत्रोदाहृतेन गुरुमुखाद्ब्रह्मश्रवणेऽधिकारनिश्चयाच्च । न च वेदार्थत्वाद्ब्रह्मणः श्रवणेऽनधिकारः शङ्क्यः, वेदश्रवणानधिकारित्वेऽपि भारतादिद्वारा वेदार्थस्य श्रवणेऽधिकारित्वोक्तेः । यथोक्तं श्रीभागवते (स्क० १ अ० ४ श्लो० २५)—

“स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।
कर्मश्रेयसि मूढानां श्रेय एवं भवेदिह ॥
इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम्” इति ॥

(श्लो० २८)—

“भारतव्यपदेशेन ह्याम्नायार्थश्च दर्शितः” इति च ॥ अत एव—

“कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च ।
वेदाक्षरविचारेण शूद्रः पतति जातितः” इति ॥

बृहत्पराशरोऽक्षरविचारेणैव पातित्यमाह, नतु परमुखाच्छ्रुतस्य धर्मादेरर्थमात्रस्य विचारेण । अन्यथाऽक्षरपदं निरर्थकं स्यात् ॥ एवमेव धर्माऽब्धिसारेऽपि (परि० ३)—

“आगमोक्ता विष्णुशिवादिमन्त्राः नमोऽन्ताः प्रणवरहिताः” पुराणादिश्रवणनिदिध्यासनादि कृत्वा ब्रह्मज्ञानमपि स्त्रीशूद्रैः सम्पाद्यम्, उपनिषच्छ्रवणे तु नाधिकार इत्युक्तं काशीनाथोपाध्यायेन । अतः शूद्रस्यापि ब्रह्मज्ञानार्थं सम्प्रदायसेवनमावश्यकम् ॥

यत्तु मनुः (अ० ४ श्लो० ८०)—

“नो शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ।
न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत् ॥
यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे यश्चैवादिशति व्रतम् ।
सोऽसंवृतं नाम तमः सह तेनैव मज्जती”त्याह ॥

तत्तूपनिषदुच्चारणपूर्वकज्ञानोपदेशयजनादिवैदिकधर्मोपदेशविषयम् । समन्वयाध्यायतृतीयपादे (सू० ३४)—

“शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणीत्सूच्यते ही”त्यधिकरणे व्यासेन तथैव निर्णीतत्वात् ॥

अन्यच्च, शूद्रधर्मेषु मन्वाद्युक्तं शौचमपि न सम्प्रदायमन्तरा सिद्ध्येदान्तरशौचाभावात् ॥

(वृत्तस्थविट्शूद्रयोर्वधे प्रायश्चित्तं वृत्तस्वरूपञ्च)

याज्ञवल्क्यस्मृतावुपपातकप्रायश्चित्तप्रकरणे (अ० ३ श्लो० २।३)—

“ऋषभैकसहस्राः” इति “वैश्यहाब्द”मित्यनयोर्मिताक्षरायां वृत्तस्थविट्शूद्रयोर्वधे ब्रह्महत्याऽष्टमांशषोडशांशौ मनुवचनात् प्रतिपाद्य वृत्तस्वरूपजिज्ञासायां वृत्तशब्देन चात्मगुणादिकमुच्यते—

“गुरुपूजा घृणा शौचं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः ।
प्रवर्तनं हितानाञ्च तत्सर्वं वृत्तमुच्यते” ॥

इति स्मरणादित्युदाहरता विज्ञानेश्वरेण वृत्तान्तःपातिनी गुरुपूजा शूद्रस्यापि दर्शिता। न हि च तस्योपनयनमस्ति येन तस्योपनीयाध्यापक एकदेशाध्यापको वा गुरुः स्यात् ॥ अतः सम्प्रदायगुरुरेवेह सम्भवति ॥

(दीक्षया शूद्रस्योत्कर्षः)

एवं साम्प्रदायिकगुरुसकाशाद्वैष्णवदीक्षाग्रहणे शूद्रस्यापीतरशूद्रापेक्षयोत्कर्षबोधनायोच्यते, धर्मसिन्धौ (प० ३) पूर्वार्धे—

दीक्षायुक्तैस्तथा शूद्रैर्मद्यपानविवर्जितैः।
कर्तव्यं ब्राह्मणद्वारा शालग्रामशिलार्चनमि"ति ॥

एवमितराण्यपि शूद्रस्य वैष्णवसम्प्रदायोपसेवनावश्यकताख्यापकानि बहूनि निःसन्दिग्धवचनानि महाभारतश्रीभागवतादिष्वार्षग्रन्थेषु शूद्रकमलाकरादिप्रामाणिकानार्षग्रन्थेषु च बहूनि समुपलभ्यन्ते, तथापि विस्तरभयात् स्वल्पप्रश्नोपरि बहुलिखनप्रयासाद्विरम्यते ॥

तस्मादत्यावश्यकभगवन्मन्त्रग्रहणार्थं तद्भक्तिसम्पत्त्यर्थं यथाधिकारमुपनिषदाद्यनुसारिज्ञानसिद्ध्यर्थं ततो मोक्षार्थं च चतुर्णामपि वर्णानां सत्सम्प्रदायोपसरणमेव शरणं तदेव च त्रिविधतापार्तिदुस्तरसरस्वत्तरणाय तरणिरिति युक्तं सम्प्रदायस्य चतुर्वर्णनिष्ठत्वम्। एवं सम्प्रदायस्य सर्ववर्णसाधारणत्वेऽपि भगवत्सेवने वैदिकमन्त्रोच्चारणादिकं शूद्रानधिकारकं तु त्रैवर्णिकमात्रविषयकम्, कलौ ब्राह्मणमात्रविषयकं वा। इतरत्तु साधारणमेवेति विशेषः।

"एवं स्वधर्मशिक्षायै भगवद्भक्तिसिद्धये।
स्वाधिकारानुसारेण ब्रह्मज्ञानाय मुक्तये ॥
तन्मूलभूतभगवन्मन्त्रसङ्ग्रहणाय च।
चतुर्णामपि वर्णानां सम्प्रदायोपसेवनम् ॥
अतो हरेः सम्प्रदायभुजच्छायाविनिर्भयाः।
महर्षिभिः सर्ववर्णनिष्ठाः शास्त्रेषु वर्णिताः" ॥

(सप्तमः प्रश्नः)

अथास्य षष्ठप्रश्ननिवेशितस्य किंवर्णनिष्ठ इति वाक्यस्य शाखाभूतमेव वाक्यं स्वतन्त्रतयाऽवान्तरसप्तमप्रश्नत्वेन लिखितं तद्यथा

वर्णनिष्ठश्चेत्सम्प्रदायपूर्वको वर्णो वर्णपूर्वकः सम्प्रदायो वा ? ।

उत्तरम् ।

(प्रश्नार्थे विकल्पः पक्षद्वयेऽप्युत्तरञ्च)

किमत्र पूर्वत्वं नाम अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववृत्तित्वं पूर्वकालिकत्वमात्रं वा तत्राद्यश्चेत् सम्प्रदायानां "वेदान्तकृद्वेदविदेव चाह"मित्यादिस्मृतिभिर्भगवत्कर्तृकत्वप्रतिपादनेन वर्णानामपि "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः" इति "मुखबाहूरुपज्जाना"मित्यादिश्रुतिस्मृतिभिस्तथात्वप्रतिपादनेन चोभयोरपि सृष्ट्यारम्भे परमेश्वरकर्तृकत्वनिश्चयाद्वर्णसम्प्रदाययोरन्यतरस्यान्यतरकारणकत्वशङ्कायाः किञ्चिज्ज्ञबालकबुद्धावप्यनुदयेन एवाऽयुक्ततरः ।। अथ च यदि सर्ववर्णानामप्यावश्यको वैष्णवसम्प्रदायस्तर्हि सम्प्रदायग्रहणादेव तेषां तत्तद्वर्णवैशिष्ट्यसिद्धिरुत प्रथमतस्तद्वर्णविशिष्टानामेव सम्प्रदायग्रहणमभिप्रेयत इत्येव तव विचिकित्सितं स्यात् । तदा तु एतत्समानयोगक्षेमोऽसावपि प्रश्नो भवन्तं प्रति कुतो न प्रसरेत् ।। द्विजमात्राधिकारकस्य गायत्रीमन्त्रस्योपदेशादेव द्विजत्वसिद्धिं स्वीकुर्वतां सर्वशिष्टानां मते गायत्र्युपदेशपूर्वकं द्विजत्वं द्विजत्वपूर्वकस्तदुपदेशो वेति ।। तथा सर्वेष्वपि वर्णेषु प्रसह्य भस्मरुद्राक्षधारणादिशिवदीक्षाचिह्नाग्रहं कुर्वतो भवतोऽपि मते तद्धारणपूर्वको वर्णो वर्णपूर्वकं तद्धारणं वेति च ।। अतः स्वयं प्रदेयेनैतादृशप्रश्नानामुत्तरेणैव प्रकृतेऽपि सन्तुष्यतां समानयोगक्षेमत्वादित्यलम् । अनेनैव द्वितीयपक्षोऽपि दत्तोत्तरः । नित्यत्वाप्रतिद्रुहिणं प्रतिकल्पं चावर्तमानानामुभयेषामपि सृष्टिकाल एव भगवता प्रकटितत्वेन समकालिकत्वसिद्ध्याऽन्यतरस्मिन् पूर्वकालिकत्वकथनस्य गगनकुसुमसगन्धसगन्धत्वात् ।। अतो न वर्णानां सम्प्रदायपूर्वकत्वं, नापि सम्प्रदायस्य तत्पूर्वकत्वं वेति भव्यम् ।।

(अथ सप्तमप्रश्नावयवः)

अथ स्वतन्त्रप्रश्नकल्पमपीदं वाक्यमस्य सप्तमप्रश्नस्यैव कुक्षिनिवेशितमुपलभ्यते, तद्यथा—

किमाश्रमनिष्ठः? ।

(स्वकृतस्तदर्थः)

आश्रमा ब्रह्मचर्यादयः, तन्निष्ठत्वं च सम्प्रदायस्य तदधिकारकत्वम् । किंपदात्तद्विषयिणी जिज्ञासा प्रष्टुरात्मसमवेताऽस्तीति ज्ञायते तत्र ॥

(प्रष्टव्यांशे संशयः कोटिद्वयेऽप्युत्तरकारिकाश्च)

उत्तरम् ।

अथ पूर्ववदत्राऽपि किमिति बुभुत्साबोधकं पृथक् पदमाश्रित्य सम्प्रदायोपलक्षिततद्धर्माणामाश्रमधर्मत्वमस्ति न वेत्येव जिज्ञासितमाहोस्वित्कस्मिन्नाश्रमे निष्ठा यस्येति समासमाश्रित्य सम्प्रदायाधिकृताश्रमविशेषः? तत्राद्यपक्षस्य किं वर्णनिष्ठ इति प्रश्नाद्यकल्पसमानयोगक्षेमत्वात्तदुत्तरेणैव दत्तोत्तरत्वात् ॥ द्वितीयश्चेत् प्रथमकल्पोत्तरे साधारणधर्मत्वकथनेनैव प्राप्तप्रतिवचनः । अथाऽप्युच्यते—

"हरेर्मन्त्रग्रहस्तस्य पूजनं वेदचिन्तनम् ।
एकपक्षावलम्बेनातृष्णाशमदमादिकम् ॥
ब्रह्मज्ञानं ततो मुक्तिः कृष्णभक्तिः सुनिर्मला ।
सर्वेष्वप्याश्रमेष्वस्तीत्यखिलाश्रमनिष्ठता ॥
बोधिता सम्प्रदायानां तत्र तत्र महर्षिभिः ।
स्पष्टा सा बुद्ध्यते सर्वैः सच्छास्त्रश्रमहर्षिभिः" इति ।

(भगवन्मन्त्राणां सर्वाश्रमाधिकारकत्वं प्रसङ्गात्सृष्ट्यादिन्यासाः जीवस्य सच्चिद्रूपत्वे प्रमाणं च)

तत्र भगवन्मन्त्राणां सर्वाश्रमाधिकारकत्वं नारदपञ्चरात्रे—

"सर्वेषु वर्णेषु तथाऽऽश्रमेषु नारीषु नानासु यजन्मखेषु ।
दाता फलानामभिवाञ्छितानां द्रागेव गोपालकमन्त्र एषः" ॥

इत्यादिभिर्दर्शितम् । गौतमतन्त्रेऽपि अष्टादशाध्याये कञ्चिद्भगवन्मन्त्रमुक्त्वा—

"अर्चयेन्मनसा कृष्णं सहस्रं प्रत्यहं जपेत् ।
वत्सराल्लभते मोक्षं यद्गत्वा नो निवर्तते ॥
वर्णिनां च गृहस्थानां न्यासिनामप्ययं विधिरि"ति ॥

पुनस्तत्रैव द्वितीयाध्याये मन्त्रान्तरोपक्रमे न्यासमुपक्रम्य (श्लो० ३४)—

"प्रणवाभ्यां पुटं कृत्वा नमोऽन्तान् दशवर्णकान् ।
दशाङ्गुष्ठादिवामान्तं न्यासः स्यात् सृष्टिरीरितः ॥
वामाङ्गुष्ठादिदक्षान्तं संहृतिः परिकीर्तिता ।
उभयोः करयोर्ज्येष्ठा पूर्विका स्थितिरीर्यते ॥
संहृतिर्दोषसङ्घानां हारिणी परिकीर्तिता ।
विद्याप्रदा स्यात्सृष्ट्यन्ता वर्णिनां शुद्धचेतसाम् ॥
स्थित्यन्ता स्याद्गृहस्थानां त्रयी काम्यानुरूपतः ।
सहजानौ वानप्रस्थे स्थित्यन्तं कश्चिदिच्छति ॥
संहारान्तो मुनीनां च विरक्तस्य च सर्वशः ।
न्यासत्रयं सदा कार्यमशक्तावेकमेव हि" इति ॥

तत्रैव सप्तमाध्याये—

"अनेन ध्यानयोगेन मन्त्रा सिद्ध्यन्ति नान्यथे"त्यन्तेन सामान्यतो भगवन्मन्त्रेषु ध्यानमुक्त्वोच्यते (श्लो० १७)—

"परेण च स्वमात्मानं कृष्णाख्येन विभावयेत् ।
अहं कृष्णो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवाऽहं न शोकभाक् ॥
सच्चिदानन्दरूपोऽहं नित्यमुक्तस्वभाववान् ।
त्वमेवाऽहमहं त्वं च सच्चिन्मात्रवपुर्भवेत् ॥
आवयोरन्तरा कृष्ण नश्यत्वाज्ञाबलात्तव ।
अहं तीर्णो भवं घोरं कृत्यं किञ्चिन्न मेऽस्त्विति ॥
तथापि देहि मे नाथ आज्ञां तव निषेवणे ।
जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिर्जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः ॥
केनाऽपि देवेन हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ।
एवं सम्प्रार्थ्य मनसा कुर्यात्पूर्वाह्णिकीं क्रियाम् ।
दीक्षितस्य विधानेन तथा च ब्रह्मचारिणाम् ॥
वानप्रस्थस्थितानाञ्च शौचादिद्विगुणक्रिया ।
सन्न्यासिनां विशेषेण कृत्यं चतुर्गुणं भवेदि"ति ॥

एवं चतुर्णामप्याश्रमिणां भगवन्मन्त्रग्रहणे तदर्चने चाधिकारः प्रकाशितः ।

(सर्वाश्रमेषु मनुदर्शितः सम्प्रदायोपयोगः)

अथ मनुरपि द्वादशाध्याये (श्लोक० ७३)—

"यथा यथा निषेवन्ते विषयान् विषयात्मकाः" इत्यादिना वैराग्यसाधकान् भवक्लेशान्निरूप्य जातवैराग्यं मुमुक्षुं प्रति "नैश्रेयसकरं कर्म विप्रस्येदं निबोधते"त्यादिना

सम्प्रदायेतरसाधनासाध्ये नैश्रेयसमुपक्रम्य समासतस्तत्स्वरूपं च निरूप्य तत्र प्रकृतात्मज्ञानस्य मुख्यसाधनत्वेन "पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनमि"त्यादिना वेदशास्त्रं तत्प्रयोजनादिकथनपुरःसरं स्तुत्वा तत्साध्यज्ञानजन्यमोक्षस्य सर्वेष्वप्याश्रमेष्वधिकारोऽस्तीत्याह—

"वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ।
इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते" इति ॥

अत्र जीवन्मुक्तिफलोपदेशाद्वेदशास्त्रतत्त्वार्थावबोधादिद्वारा तत्सिद्ध्यर्थं सम्प्रदायाश्रयणमपि सर्वाश्रमेषूपदिष्टम् । एतत्पूर्वप्रसङ्गे आत्मज्ञानस्य साधनत्वोक्त्या मुक्तेर्भक्तिमार्गीयत्वं फलति, अतोऽस्ति सर्वेष्वप्याश्रमेष्ववश्यं सत्सम्प्रदायोपयोगः ॥

(ज्ञानाद्यभावे आश्रमलिङ्गवैयर्थ्यं सर्वेषामावश्यकं सत्त्वादिदशकञ्च)

किञ्च, आश्रममात्रं सम्प्रदायं विना निरर्थकम्, लिङ्गमात्रस्य ब्रह्मज्ञानादिधर्मासाधकत्वात्तस्य च सम्प्रदायैकसाध्यत्वात् । यथाह याज्ञवल्क्योऽध्यात्मप्रकरणे (अ० ३ श्लो० १०)—

"नाश्रमः कारणं धर्मे क्रियमाणो भवेद्धि सः ।
अतो यदात्मनोऽपथ्यं परेषां न तथा चरेदि"ति ॥

अत्र धर्मशब्देनात्मनोपासनं विज्ञानेश्वरो व्याचख्यौ । अत्रैव मनुः—

"भूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे वसन् ।
समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणमि"ति ।

अयं च सम्प्रदायगुरूपसत्त्याशयशुद्धिविधिशेष आश्रमनिन्दार्थवादो न तु तेषामकर्तव्यत्वम्, विहितत्वात् ॥ तस्मादाश्रमेष्वपि सत्यादीन्येव दश उत्तरोत्तरोत्कृष्टानि मोक्षफलकानीत्याशयेनास्यैवाग्र उच्यते (श्लो० ११)—

"सत्यमस्तेयमक्रोधो ह्रीः शौचं धीर्धृतिर्दमः ।
संयतेन्द्रियता विद्या धर्मः सर्व उदाहृतः" इति ॥

विद्या हि साम्प्रदायिकगुरुभिः सम्प्रदीयमानमात्मज्ञानम् । तस्मात्सर्वाश्रमिभिः सत्सम्प्रदायः सेव्य एव । अन्यथा तु माधवीये (अ० ३) श्राद्धवर्ज्यब्राह्मणेषु यमः—

"पिशुनः कूटसाक्षी च दीर्घरोगी वृथाश्रमी"ति निन्दितत्वमेव स्यात् । आश्रमवैयर्थ्यं तु प्रातिस्विकधर्मानाचरणवत् ब्रह्मावबोधकसूत्रभाष्यकारसम्प्रदायप्रवर्तकाननुसारेण केवललिङ्गधारणेऽपि वेदितव्यम्—

(याज्ञवल्क्योक्ताचार्याणां पुनः पुनरवतारो भाष्यादिकरणं सर्वाश्रमिणां सम्प्रदायोपयोगश्च)

अत एवाध्यात्मप्रकरणसमाप्तौ याज्ञवल्क्यः (श्लो० १३१)—

"तत्राष्टाशीतिसाहस्राः" इति त्रिभिः पुनःपुनरवतारेण प्रवृत्तनिवृत्तोभयविधकर्मप्रवर्तनेन सत्सम्प्रदायप्रवर्तकान् मुनीन् निरूप्य (श्लो० १३४)—

"यतो वेदाः" इति वेदपुराणविद्योपनिषत्सिद्धान्तकारिकासूत्रभाष्यादिसर्ववाङ्मयप्रवृत्तिं तत एवोक्त्वा ततः किं तैस्तत्प्रवर्तितैः सम्प्रदायैरित्याकाङ्क्षायां वर्णिप्रभृतीनां चतुर्णां तादृशसम्प्रदायद्वारैव सम्पादितैरध्ययनादिभिः प्रातिस्विकधर्मैस्तत्तदाश्रमचिह्नधृतिपुरःसरैरुपकृतानि सम्प्रदायद्वारैव परमात्मनः श्रवणमनननिदिध्यासनानि विधेयानि न त्वन्यथा फलसम्पत्तिरित्याशयेनाह (श्लो० १३५)—

"वेदानुवचनं यज्ञो ब्रह्मचर्यं तपो दमः ।
श्रद्धोपवासः स्वातन्त्र्यमात्मनो ज्ञानहेतवः" ॥

(श्लोकः १३६)—

"स ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः समस्तैरेवमेव तु ।
द्रष्टव्यस्त्वथ मन्तव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभिः" ॥

पूर्वोक्तसम्प्रदायप्रवर्तकऋषिप्रवर्तिता वेदानुवचनादय आत्मज्ञानं फलन्ति । ते च यथायथं ब्रह्मचार्यादीनां चतुर्णामप्यत्र निर्दिष्टाः । यथा वेदानुवचनं श्रद्धा च सर्वेषां ब्रह्मचर्यं प्राधान्येन वर्णिनां यज्ञो गृहमेधिनां तप उपवासश्च वैखानसानां यज्ञरहिताः सर्वे दमः आशयशुद्धिसाध्यत्वेनोपदिष्टं स्वातन्त्र्यं च यतीनामिमे सर्वेऽप्यात्मज्ञानस्य हेतवः । ननु किं स्वभावादेव हेतव आहोस्वित् सम्प्रदायाश्रयणेनैवेति चेत्तत्राह **स ह्याश्रमैः** इति । स आत्मा । हि निश्चयेन । एवमेवोक्तसम्प्रदायसरण्यैव । समस्तैरशेषैरप्याश्रमैः साधकतमैस्तत्तदाश्रमिभिः विजिज्ञासितव्यः । तुशब्दो जिज्ञासायां सम्प्रदायभिन्नप्रकारं वारयति । अत एवेह विज्ञानेश्वरोऽपि उक्तमार्गेणैव सकलाश्रमिभिर्जिज्ञासितव्य इत्याह । कथं जिज्ञासितव्य इति चेदुच्यते । प्रथमं द्विजातिभिः साम्प्रदायिकगुरुसकाशाच्छ्रोतव्यः । "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छे"दित्यत्र मुण्डके असाम्प्रदायिकगुरूपसत्तिनिषेधद्योतनात् । ततो मन्तव्यः पूर्वोपक्रान्तेन स्वगुरूक्तसूत्रभाष्यादिना दर्शितैः प्रमाणाविरुद्धतर्कैर्विचारयितव्यः । पश्चान्निदिध्यासितव्यः ।

अथैवं साधनसम्पत्त्यनन्तरं तु द्रष्टव्यः । तुः उक्तसाधनं विना दर्शनासम्भवं द्योतयति । एवं सम्प्रदायाश्रयणादेव फलसम्पत्तिर्न त्वन्यथेत्याशयेनाह (श्लो० १३७)—

"य एवमेनं विन्दन्ति ये चारण्यकमाश्रिताः ।
उपासते द्विजाः सत्यं श्रद्धया परया युताः ॥
क्रमात्ते सम्भवन्त्यर्चिरहः शुक्लं तथोत्तरमि"त्यादि ॥

एवमुक्तसम्प्रदायप्रकारेणायमेवार्थो मिताक्षरायामपि सर्वेषां निपुणधियां प्रतिभासतीत्यलं बहुलविलेखेन ॥

(शमदमब्रह्मज्ञानादिसम्बन्धकरणपूर्वकश्रवणकीर्तनादिसेवा च सर्वेषां धर्मः भक्तिसहकृतवर्णाश्रमधर्मान्मोक्षश्च)

अपरश्चास्ति सर्वेषामप्याश्रमिणां शमदमादिपूर्वकब्रह्मज्ञानस्य सम्प्रदायानुसारेण ब्रह्मसम्बन्धकरणपूर्वकभगवच्छ्रवणकीर्तनस्मरणसेवादास्यादेश्चावश्यकत्वम् । यथाह श्रीभागवते सप्तमस्कन्धे युधिष्ठिरेण सर्ववर्णाश्रमादिधर्मान् पृष्टो नारदः (अ० ११ श्लो० ८)—

"सत्यं दया तपः शौचं तितिक्षेक्षा शमो दमः ।
अहिंसा ब्रह्मचर्यं च त्यागः स्वाध्याय आर्जवम् ॥
सन्तोषः समदृक्सेवा ग्राम्येहोपरमः शनैः ।
नृणां विपर्ययेहेक्षा मौनमात्मविमर्शनम् ॥
अन्नाद्यादेः संविभागो भूतेभ्यश्च यथार्हतः ।
तेष्वात्मदेवताबुद्धिः सुतरां नृषु पाण्डव ॥
श्रवणं कीर्तनं चास्य स्मरणं महतां गतेः ।
सेवेज्यावनतिर्दास्यं सख्यमात्मसमर्पणम् ॥
नृणामयं परो धर्मः सर्वेषां समुदाहृतः ।
त्रिंशल्लक्षणवान् राजन् सर्वात्मा येन तुष्यती"ति ॥

पुनरेकादशस्कन्धेऽपि सप्तदशाध्याये भगवानाह (श्लो० ३३)—

"शौचमाचमनं स्नानं सन्ध्योपासनमार्जनम् ।
तीर्थसेवा जपोऽस्पृश्याऽभक्ष्यासम्भाष्यवर्जनम्" ॥

(श्लो० ३४)—

"सर्वाश्रमप्रयुक्तोऽयं नियमः कुलनन्दन ।
मद्भावः सर्वभूतेषु मनोवाक्कायसंयमः" ॥

अत्रापि ज्ञानेन सर्वभूतेषु भगवद्भावः सर्वाश्रमसाधारणधर्मतयोक्तः, अत एवेह सर्वाश्रमसाधारणं धर्ममाह शौचमिति द्वाभ्यामिति श्रीधरस्वामिनाऽवतारितम् । पुनस्तत्रैवाष्टादशाध्याये भिक्षुधर्मान्तं निरूप्य (श्लो० ४२)—

"भिक्षोर्धर्मः शमोऽहिंसा तप इज्या वनौकसः ।
गृहिणो भूतरक्षेज्या द्विजस्याचार्यसेवनम् ॥
ब्रह्मचर्यं तपः शौचं सन्तोषो भूतसौहृदम् ।
गृहस्थस्याप्यृतौ गन्तुः सर्वेषां मदुपासनम् ॥
इति मां यः स्वधर्मेण भजन्नित्यमनन्यभाक् ।
सर्वभूतेषु मद्भावो मद्भक्तिं विन्दतेऽचिरात् ॥

भक्त्योद्धवानपायिन्या सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सर्वोत्पत्त्यप्ययं ब्रह्म कारणं मोपयाति सः ॥
इति स्वधर्मनिर्णिक्तसत्त्वो निर्ज्ञातमद्गतिः ।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो न चिरात्समुपैति माम् ॥
वर्णाश्रमवतां धर्म एष आचारलक्षणः ।
स एव मद्भक्तियुतो निःश्रेयसकरः परः ॥
एतत्तेऽभिहितं साधो भवान् पृच्छति यच्च माम् ।
यथा स्वधर्मसंयुक्तो भक्तो मां समियात् परम्" ॥

इति स्वसेवायाः सर्ववर्णाश्रमसाधारणत्वं सर्ववर्णाश्रमधर्माणां स्वभक्तिसहकारेणैव मोक्षजनकत्वं सर्वेषां मोक्षाधिकारित्वं चोक्तं भगवता । अतः सर्वेष्वप्याश्रमेषु भगवत्सेवादिकमावश्यकमेव, अन्यथा तु न मोक्षः स्यात् । अत एव पराशरमाधवीये आह्निकनिरूपणान्ते कूर्मपुराणे—

"नान्यो विमुक्तये पन्था मुक्त्वाऽऽश्रमविधिं स्वकम् ।
तस्मात् कर्माणि कुर्वीत तुष्टये परमेष्ठिनः" ॥ इति ।

श्रुतयश्च "नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये"त्याद्यास्तदेव वदन्ति । अतश्चतुर्णामप्याश्रमिणां श्रवणादिद्वारा ब्रह्मज्ञानार्थं सेवादिरूपतद्भक्त्यर्थं तत्र फलमुखाधिकारसम्पादकमहामन्त्रद्वारा शरणगमनात्मनिवेदनाद्यर्थं च सम्प्रदायोपसेवनमत्यावश्यकमेवातोऽस्ति खलु सत्सम्प्रदायः सर्वाश्रमनिष्ठः । एवम्,

(एकैकाश्रमे पृथक् पृथक् सम्प्रदायोपयोगः तत्रादावुपकुर्वाणकब्रह्मचारिणः)

"सर्वाश्रमेष्वपि विनाश्रममेव मोक्ष-
शिक्षाप्रदायकपुरातनसम्प्रदायान् ।
सेव्यान्वचः प्रचयतः प्रणिगद्य सद्यः
प्रत्याश्रमं तदुपयोगमुदीरयामः" ॥

तत्रादौ ब्रह्मचारिणो विचार्यते । तत्रास्ति ब्रह्मचारिण उपकुर्वाणकनैष्ठिकभेदेन द्वैविध्यम्, तत्रोपकुर्वाणकविषये तावद् ब्रूमः ।

(तस्य भक्तिज्ञानसाम्प्रदायिकाचार्योपासनमोक्षहरिसेवादीनि)

एकादशस्कन्धे (अ० १७ श्लो० ३५) ब्रह्मचारिधर्मान्निरूप्यान्ते—

"एवं बृहद्व्रतधरो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् ।
मद्भक्तस्तीव्रतपसा दग्धकर्माशयोऽमलः ॥
अथानन्तरमावेक्षन् यथाजिज्ञासितागमः ।
गुरवे दक्षिणां दत्वा स्नायाद्गुर्वनुमोदितः" ॥ इति ।

तस्य समग्रेऽपि स्वव्रताचरणे स्वभक्तिसहकारावश्यकता भगवतोच्यते । भक्तिस्तु सम्प्रदायैकसाध्येति निरूपितं प्राक् । अत एव तत्रापि (श्लो० २५)—

“अभ्यर्काचार्यगोविप्रगुरुवृद्धसुरान् शुचिः ।
समाहित उपासीत सन्ध्ये च यतवाग् जपन्नि”ति ॥

गुरुशब्दनिर्दिष्टाद्वेदाद्यध्यापकाचार्याद्वृद्धशब्दनिर्दिष्टात्पित्रादितश्च भेदेन निर्दिश्याचार्यशब्दोक्तस्य भगवद्भक्तिज्ञानसम्पादकस्य साम्प्रदायिकाचार्यस्याप्युपासनं वर्णिनो विदधाति, सप्तमस्कन्धेऽपि (अ० १२ श्लो० १०) ब्रह्मचारिधर्मानुपक्रम्य—

“कल्पयित्वात्मना यावदाभासमिदमीश्वरः ।
द्वैतं तावन्न विरमेत्ततो ह्यस्य विपर्ययः” ॥ इति ।

स्त्र्यादिसङ्गवर्जने हेतुं वदता भगवता नारदेन द्वैतनिवृत्त्युद्यमे ब्रह्मचारिणः कर्तव्यता बोध्यते । तदुपसंहारेऽपि,

“अग्नौ गुरावात्मनि च सर्वभूतेष्वधोक्षजम् ।
भूतैः स्वधामभिः पश्येदप्रविष्टं प्रविष्टवत्” ॥
एवंविधो ब्रह्मचारी वानप्रस्थो यतिर्गृही ।
चरन् विदितविज्ञानं परब्रह्माधिगच्छति” ॥ इति ।

एवं साक्षाद् ब्रह्मविज्ञानं तत्साध्यः पुरुषोत्तमप्राप्तिलक्षणो मोक्षश्च ब्रह्मचारिणोऽप्यभिधीयते । तत्साधनाय तस्य भगवत्सेवाऽप्युच्यते तत्रैव (श्लो० २)—

“सायं प्रातरुपासीत गुर्वभ्यर्कसुरोत्तमानि”ति ॥

सुरोत्तमो विष्णुरिति व्याख्यातारः । मनुरपि द्वितीयाध्याये ब्रह्मचारिधर्मानुपक्रम्य (श्लो० १७६)—

“नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवार्षिपितृतर्पणम् ।
देवताऽभ्यर्चनं चैव समिदाधानमेव च” ॥

इति नित्यं हरिप्रतिमार्चनमाह । कुल्लूकभट्टेनाप्येतदूरीकृतम्, किञ्च वेदाध्ययनात्पृथग्वारुण्याद्युपनिषद्विद्याध्ययनमावश्यकत्वद्योतनाय फलकथनपूर्वकं याज्ञवल्क्यो विदधाति ब्रह्मचारिप्रकरणे (अ० १ श्लो० ३७)—

“इतिहासांस्ततो विद्याः शक्त्याऽधीते हि योऽन्वहमि”त्यादि । संवर्तश्च ब्रह्मचारिधर्मान्निरूप्य (श्लो० ३२)—

“एष धर्मः समाख्यातः प्रथमाश्रमवासिनाम् ।
एवं संवर्तमानस्तु प्राप्नोति परमां गतिम्” इति ॥

मोक्षाधिकारित्वमाह । परमा गतिर्हि मोक्षः ।

(अथ ब्रह्मचारिप्रभृतीनां सन्न्यासः)

अथ ब्रह्मचर्याश्रमेऽपि सद्गुरूपसत्तिसार्वदिकवेदान्ताभ्यासादिना सम्यक् सञ्जातदृढवैराग्यस्य मध्यमाश्रमद्वयाकरणेनैव सन्न्यासो माधवादिभिः श्रुत्यादिविहितत्वाद्व्याख्यायते । तथा च जाबालश्रुतिः "यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा" इति, "इतः पूर्वं ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रव्रजेदि"त्यविरक्तं जडं प्रति आश्रमसमुच्चयपक्षस्योक्तत्वात् । इदानीं विरक्तं प्रति यदि वेतीदं पक्षान्तरमुच्यते । इतरथेति वेदान्ताभ्यासद्वारा दृढवैराग्यसम्भवे—

अङ्गिरा अप्याह—

"संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया ।
प्रव्रजत्यकृतोद्वाहः परं वैराग्यमाश्रितः ॥
प्रव्रजेद्ब्रह्मचर्येण प्रव्रजेच्च गृहादपि ।
वनाद्वा प्रव्रजेद्विद्वानातुरो वाऽतिदुःखितः" ॥ इति ।

लघुविष्णुरपि चतुर्थाध्याये (श्लो० १)—

"ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थोऽथवा मुनिः ।
विरक्तः सर्वकामेभ्यः परिव्रज्यां समाश्रयेदि"ति ॥

एतच्च संसारनिःसारत्वदर्शनदृढवैराग्यसारदिदृक्षादिकमनुपासितसाम्प्रदायिकसद्गुरुकस्य कदाचिदपि कथञ्चिदपि न सम्भवति । उक्तरीत्या बहुश्रुतिषु तस्य तदेकसाध्यत्वप्रतिपादनात् । अतो ब्रह्मचारिणोऽपि साम्प्रदायिकगुरुसेवनं विधिसिद्धमस्त्येवेति सिद्ध्यति । येन तत्सेवनात्तस्य कदाचिद्दृढतरवैराग्यसम्भवे सन्न्यास उपदिष्टः । तस्माद्ब्रह्मज्ञानभगवद्भक्तितत्सेवादिशिक्षार्थमुपकुर्वाणकस्य सम्प्रदायोपयोगो दर्शितः ॥

(नैष्ठिकब्रह्मचारिणः सम्प्रदायोपयोगः तत्राऽपुनरावृत्तिवचनानि)

एवमेव नैष्ठिकविषयेऽपि बोध्यम् । तथा हि श्रीभागवते एकादशस्कन्धे (अ० १७ श्लो० ३०)—

"यद्यसौ छन्दसां लोकमारोक्ष्यन् ब्रह्मविष्टपम् ।
गुरवे विन्यसेद्देहं स्वाध्यायार्थं बृहद्व्रतः" ॥

इत्यादिना नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्मानुपक्रम्य (श्लो० ३१)

"अग्नौ गुरावात्मनि च सर्वभूतेषु मां परम् ।
अपृथग्धीरुपासीत ब्रह्मवर्चस्व्यकल्मषः" इति ॥

सर्वत्र ब्रह्माभेदबुद्धिं करणीयत्वेन विदधाति । मनुरपि द्वितीयाध्याये (श्लो० २४३)—

"यदि त्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत गुरोः कुले ।"

इत्यादिना नैष्ठिकधर्मानुपक्रम्य (श्लो० २४४)—

"सङ्गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सद्म शाश्वतमि"ति ॥

तथोपसंहारे (श्लो० २४९)—

"एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविप्लुतः ।
स गच्छत्युत्तमं स्थानं न चेहा जायते पुनः" ॥

इति तस्य मोक्षलक्षणं फलं वदन् ब्रह्मज्ञानस्यावश्यसम्पाद्यत्वं बोधयति । न चेदं ब्रह्मचर्यस्य फलमिति शङ्क्यम्। "ऋते ज्ञानान्न मुक्तिरि"ति नियमविरोधात् ॥ ब्रह्मचर्यस्य तु तत्रोपोद्बलकत्वमेव । एवमेव याज्ञवल्क्योऽपि नैष्ठिकस्य मोक्षमाह (अ० १) ब्रह्मचारिप्रकरणान्ते (श्लो० ४२)—

"अनेन विधिना देहं साधयन्विजितेन्द्रियः ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेहा जायते पुनरि"ति ॥

न चात्र मनुयाज्ञवल्क्यवचनयोर्ब्रह्मसद्मब्रह्मलोकशब्दाभ्यां सत्यलोक एवेति शङ्क्यम्। कुल्लूकभट्टविज्ञानेश्वरकृतव्याख्याविरोधान्मूलेऽपुनरावृत्तिकथनालिङ्गबाधाच्च ।

"आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन" ॥

इति तत्र पुनरावृत्तिस्मरणात् । न च तस्य ऋणत्रयनिवृत्त्यभावान्मोक्षाभावः शङ्क्यः, तन्मोक्षस्य शास्त्रसिद्धत्वात् । यथाह मनुः (अ० ५ श्लो० १५९)—

"अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् ।
दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम्" ॥ इति ।

अतोऽस्ति नैष्ठिकस्याप्यवश्यमेव मोक्षसाधकभक्तिज्ञानाद्यर्थं सम्प्रदायोपयोगः । अन्यथोक्तेन प्रकारेणात्मानं निष्ठामुपक्रान्तिकालं नयतीति नैष्ठिक इति मिताक्षरोक्तलक्षणव्याकोपात् । एवं ब्रह्मचारिणः सम्प्रदायोपयोगो व्याख्यातः ॥

(अथ गृहस्थस्य सम्प्रदायोपयोगः समर्पणभक्तिज्ञानादिकं च)

अथ गृहस्थस्यापि तदुपयोगं व्याख्यास्यामः । तत्र श्रीभागवते सप्तमस्कन्धे (अ० १४ श्लो० २) युधिष्ठिरेण गृहस्थधर्मान्पृष्टो नारदः—

"गृहेष्ववस्थितो राजन् क्रियाः कुर्वन् यथोचिताः ।
वासुदेवार्पणं साक्षादुपासीत महामुनीन्" ॥

इत्यादिना सर्वस्यात्मीयस्य भगवते समर्पणं तत्समर्पणद्वारभूतानां सत्सम्प्रदायप्रवर्तकानामाचार्यरूपमहामुनीनामुपासनं तत्सकाशाद्भगवत्कथाश्रवणादिकञ्च विधीयते, अग्रे चेदं महामुन्युपासनं सन्मार्गप्रवर्तकानां तत्तत्सम्प्रदायप्रवेशमूलकं सामान्यं वेति संशयवारणाय (श्लो० १४) "पदवीं महतामियादि"ति स्पष्टतया महत्प्रवर्तितसम्प्र-

दायाश्रयणमुच्यते, ततः पञ्चदशाध्यायेऽपि ज्ञानसन्तोषादिकं च प्रशंस्य (श्लो० २२) "असङ्कल्पाज्जयेत्काममि"त्यादिना कामादीनामेकैकशो जयोपायं निरूप्य (श्लो० २५)—

"एतत्सर्वं गुरौ भक्त्या पुरुषो ह्यञ्जसा जयेत् ।
यस्य साक्षाद्भगवति ज्ञानदीपप्रदे गुरौ ॥
मर्त्यासद्धीः श्रुतं तस्य सर्वं कुञ्जरशौचवत्" ॥

इति सम्प्रदायानुसारेण भगवज्ज्ञानसम्पादके गुरौ भक्तेरेकस्या एव सर्वजयोपायत्वं तदभावे सर्ववैयर्थ्यं चोक्तम् । एवमेकादशस्कन्धेऽपि (अ० १७ श्लो० ३८) "गृहार्थी सदृशीं भार्यामि"त्यादिना गृहिधर्मानुपक्रम्य (श्लो० ४२)—

"शिलोञ्छवृत्त्या परितुष्टचित्तो
धर्मं महान्तं विरजं जुषाणः ।
मय्यर्पितात्मा गृह एव तिष्ठन्
नातिप्रसक्तः समुपैति शान्तिम्" ॥

इति विरजः साम्प्रदायिकधर्माश्रयणं भगवते आत्मसमर्पणं च शान्तिकारणत्वेनोच्यते, तथा (श्लो० ५१)—

"कुटुम्बेषु न सज्जेत न प्रमाद्येत्कुटुम्ब्यपि ।
विपश्चिन्नश्वरं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् ॥
पुत्रदाराप्तबन्धूनां सङ्गमः पान्थसङ्गमः ।
अनुदेहं वियन्त्येते स्वप्नो निद्रानुगो यथा ॥
इत्थं परिमृशन्मुक्तो गृहेष्वतिथिवद्वसन् ।
न गृहैरनुबद्ध्येत निर्ममो निरहङ्कृतः ॥
कर्मभिर्गृहमेधीयैरिष्ट्वा भावेन भक्तिमान् ।
तिष्ठेद्वनं वोपविशेत्प्रजावान्वा परिव्रजेत्" ॥

इति गृहस्थस्यापि भगवत्सेवादौ प्रमादाभावो ब्रह्मज्ञानं तत्साधकतत्त्वविमर्शो भगवद्भक्तिश्च नैश्रेयससाधनतयोच्यते । एतच्छून्यस्य संसारबन्धनपूर्वकं नरकाख्यं फलमप्यनुपदमेवोच्यते (श्लो० ५५)—

"यस्त्वासक्तमतिर्गेहे पुत्रवित्तैषणातुरः ।
स्त्रैणः कृपणधीर्मूढो ममाहमिति बद्ध्यते" ॥

इत्यादिना (श्लो० ५७) "मृतोऽन्धं विशते तमः" इत्यन्तेन ॥

(मनूक्तस्तदुपयोगः सर्वेषां दीक्षाग्रहणपूर्वकमुपनिषद्विद्याभ्यासश्च)

किञ्च, मनुरपि तृतीयाध्याये गृहस्थधर्मानुपक्रम्य भगवद्बुद्ध्या सर्वभूतसन्तोषकस्य ब्रह्मरूपतापत्त्यार्चिर्मार्गगत्या मोक्षमाह (श्लो० ९३)—

"एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति ।
स गच्छति परं स्थानं तेजोमूर्तिपथाऽर्जुन" ॥ इति ।

पुनश्चतुर्थाध्यायेऽपि सर्वयज्ञापेक्षया ज्ञानयज्ञस्य प्राधान्यमाह स एव (श्लो० २२)—

"एतानेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।
अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ॥
वाच्येके जुह्वति प्राणं प्राणे वाचं च सर्वदा ।
वाचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्वृत्तिमक्षयाम् ॥
ज्ञानेनैवापरे विप्रा यजन्त्येतैर्मुखैः सदा ।
ज्ञानमूलां क्रियामेषां पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा" इति ॥

एवं सर्वसत्कर्मणां ज्ञानमूलकत्वमुक्तम्, पुनस्तत्रैव ज्ञानसम्पत्त्यर्थं वेदाभ्यासं ततो ज्ञानसम्भवे पूर्वजन्मस्मरणादिकं ब्रह्मभावान्मोक्षलक्षणसुखं चाह (श्लो० १४८)—

"वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च ।
अद्रोहेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकीम् ॥
पौर्विकीं संस्मरन् जातिं ब्रह्मैवाभ्यसते पुनः ।
ब्रह्माभ्यासेन चाजस्रमनन्तं सुखमश्नुते" इति ॥

अपि च ब्रह्माद्वैतज्ञानसिद्ध्यर्थं साम्प्रदायिकगुरुसकाशाद्दीक्षाग्रहणपूर्वकमुपनिषद्विद्याभ्यासस्य सर्वाश्रमेष्वावश्यकत्वमाह षष्ठे स एव ।

"ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः ।
विद्यातपोविवृद्ध्यर्थं शरीरस्य च शुद्धये" ॥ इति ।

एतद्विद्यासेवनस्य दीक्षापूर्वकत्वं पूर्वश्लोके स्फुटम्, अत्र ब्राह्मणैर्ब्रह्मचारिभिः ऋषिभिः परिव्राजकैः उपक्रमानुरोधाच्चाद्वनस्थैश्चेति मेधातिथिकुल्लूकभट्टाद्याशयः । अत्र गृहस्थस्यापि तदावश्यकत्वं सिद्धमेव ।

(प्रत्यहं ब्रह्मविद्याभ्यासेन जपयज्ञसिद्धिः, इह पुनरावृत्तिनिषेधवाक्यानि, ज्ञानसहकृतकर्मभिर्मोक्षश्च)

किञ्च ब्रह्मविद्यायाः प्रत्याहाभ्यासेनैव जपयज्ञसिद्धिं स्मरत्याचाराध्याये याज्ञवल्क्यो गृह्यप्रकरणे (श्लो० ५)—

"वेदाथर्वपुराणानि सेतिहासानि शक्तितः ।
जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत्" ॥ इति ।

अन्यच्च, ब्रह्ममीमांसाद्यनुसारेण वेदार्थविचारस्य प्रत्यहकर्तव्यतामपि स एवाह तत्रैव (श्लो० ३)—

"हुत्वाग्नीन् सूर्यदैवत्यान् जपेन्मन्त्रान् समाहितः ।
वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च" ॥

प्रजापतिः—

“प्रवृत्तिं वचनात्कुर्वन् निवृत्तिमपि कर्मणाम् ।
एवं व्यवहरेन्नित्यं गृहस्थोऽपि हि मुच्यते” ॥

अत्रिः—

“यश्चैतैर्लक्षणैर्युक्तो गृहस्थोऽपि भवेद्द्विजः ।
स गच्छति परं स्थानं जायते नेह वै पुनः” ॥

पुनरत्रिः शौचविधिं निरूप्य—

“वेदाभ्यासरतः क्षान्तो नित्यं शास्त्राण्यवेक्षयेत् ।
शौचमृद्वारिभिरतो गृहस्थोऽपि हि मुच्यते” ॥

लघुविष्णुरपि द्वितीयाध्याये (श्लो० १)—

“अथातः सम्प्रवक्ष्यामि”

इति गृहस्थधर्मानुपक्रम्य तान्निरूप्य चान्ते प्राह (श्लो० ४५।४६)—

“श्रौतस्मार्तं तु यत्किञ्चित् व्यसनं धर्मसाधनम् ।
गृहे तद्वसता कार्यमन्यथा दोषमृच्छति ॥
एवं दान्तो गृही तु स्याच्छान्तः शुक्लाम्बरः शुचिः ।
प्राजापत्यं परं स्थानं प्राप्नोति विजितेन्द्रियः” इति ॥

सम्वर्त्तोऽपि (श्लो० ३२)—

“अथो द्विजः समावृत्तः सवर्णां स्त्रियमुद्वहेत्” ॥

इत्यादिना गृहस्थधर्मानुपक्रम्य—

“कृत्वा गार्ह्याणि कर्माणि स्वभार्यापोषणं नरः ।
ऋतुकालाभिगामी स्यात् प्राप्नोति परमां गतिम्” ॥

इति मोक्षाधिकारित्वमाह । बृहत्पराशरोऽपि द्वितीयाध्याये (श्लो० ८) “अथ सन्ध्यां प्रवक्ष्यामी”त्युपक्रम्य सन्ध्यास्नानादि सप्रपञ्चं निरूप्य (श्लो० २१७)—

“कुर्याद्योऽहरहश्चैवं सम्यग्ज्ञात्वा विधानतः ।
समाप्नुयाद्गृहस्थोऽपि ब्रह्मणः पदमव्ययम्” ॥

इति ज्ञानपूर्वककर्मकरणे मोक्षमाह । तथा च साक्षान्मोक्षफलकब्रह्मज्ञानसम्पत्त्यर्थमुक्तविधब्रह्मविद्याभ्यासस्तद्द्वारा विष्णूक्तं शान्तत्वं दान्तत्वं जितेन्द्रियत्वं च न सम्प्रदायमन्तरा सम्भवति । प्राजापत्यात्रिसम्वर्त्तोक्तो मोक्षश्च क्षान्तिवेदाभ्यासादिपुरःसरतदुपयोग्युत्तरमीमांसादिसहकृतकर्मभिरेव बोद्धव्यः । केवलकर्मभिर्मोक्षाङ्गीकारे “तमेवं विद्वानमृत इह भवति । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति”

ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः । ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति । "तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तम्" (स्क० १० उ०)

"मयि भक्तिर्हि भूतानाममृतत्वाय कल्पते ।",
"तं भजन्निर्गुणो भवेत्" ॥

इत्यादिविरोधापत्तेः ।

भक्तिज्ञानभगवत्सेवाधिकारादिकं च सत्साम्प्रदायिकगुरुकृपैकसाध्यमित्युक्तं प्राक् ।

(तस्य देवपूजा मुख्या, तत्र हरिसेवैव मुख्या)

अपि च मनुः (अ० ४ श्लो० १५२)—

"मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् ।
पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजनम् ॥
दैवतान्यभिगच्छेत्तु धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान्" ॥

इति देवार्चनादिकं तत्सिद्ध्यर्थं धर्मोपदेष्टृसत्साम्प्रदायिकोपसर्पणञ्च विदधाति । लघुपराशरोऽपि (अ० २ श्लो० १)—

"अतः परं गृहस्थस्य धर्माचारं कलौ युगे" ॥

इत्यादिना गृहस्थधर्मकथनमुपक्रम्य—

"जप्यं देवार्चनं होमं स्वाध्यायं चैवमभ्यसेत्" ॥ इति तदेव वदति ॥

तत्रापि विष्ण्वर्चनमेव सर्वेष्वपि वर्णेष्वाश्रमेषु चावश्यकत्वात् प्रधानम् । तथा च ब्रह्मवैवर्तब्रह्मखण्डेकादशाध्याये नारदं प्रति परमेष्ठी—

"वैष्णवानां हरेरर्चा तपस्या च श्रुतौ श्रुता ।
वैष्णवस्त्वं गृहे तिष्ठ कुरु कृष्णपदार्चनम् ॥
अन्तर्बाह्ये हरिर्यस्य तस्य किं तपसा सुत ।
नान्तर्बाह्ये हरिर्यस्य तस्य किं तपसा वृथा ॥
तपसा हरिराराध्यो नान्यः कश्चन विद्यते ।
यत्र तत्र कृतं कृष्णसेवनं परमं तपः" ॥ इति ।

तथा ब्रह्मवैवर्त एव प्रकृतिखण्डे सावित्रीं प्रत्याह विधिरेव—

"वत्से चतुर्षु वेदेषु धर्मेषु संहितासु च ।
पुराणेष्वितिहासेषु पञ्चरात्रादिकेषु च ॥
अन्येषु धर्मशास्त्रेषु वेदाङ्गेषु च सुव्रते ।
सर्वेष्टं सारभूतं च मङ्गलं कृष्णसेवनम्" ॥

इति कृष्णसेवनस्यैव परमतपस्त्वेन सर्वेष्टादिरूपत्वेन च कथनात्तदेवावश्यकम् ।

तस्य च कायिकादिव्यापाररूपस्यापि शिष्टा भक्तित्वं मन्यन्ते ॥ उक्तञ्च गारुडसमाप्तिदशायां विष्णुभक्त्यध्याये—

“भज इत्यैष वै धातुः सेवायां परिकीर्तितः ।
तस्मात् सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिः साधनभूयसी” ॥ इति ।

अलमग्रे प्रपञ्चनीयस्येह प्रपञ्चनेन । अत उक्तब्रह्मवैवर्तवचनेषु स्पष्टतया गृहस्थस्यापि हरिसेवाऽऽवश्यकत्वकथनात्तत्सिद्ध्यर्थमपि तस्य सत्सम्प्रदायसेवनमावश्यकम् ।

(स्वकर्मत्यागे दोषः)

अन्यथा तु भगवत्सेवाद्यभावात् स्वकर्मशून्यत्वेनाश्रमवैयर्थ्यं स्यात् । यथाह दक्षः—

गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तो न गृहेण गृही भवेत् ।
तथैव पुत्रदारैश्च स्वकर्मपरिवर्जितः” ॥ इति ।

पुनः स एव—

“विभागशीलसम्पन्नः क्षमायुक्तो दयालुकः ।
स्वकर्मणि सदा युक्तो गृहस्थः शेषभुग् भवेत्” ॥ इति ।

शेषभुक् भगवत्प्रसादभुक्, इदं भगवन्निवेदितग्रहणविषयकप्रश्नस्योत्तरे प्रपञ्चयिष्यामः ।

(सप्तविधस्नानानि, तत्र मानसं मुख्यम्)

अथ द्वितीयाध्याये बृहत्पराशरः (श्लो० ८२)—

“माल्यं पार्थिवमाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।
वारुणं मानसं चेति सप्तस्नानान्युपक्रमात्” ॥

इति सप्तविधस्नानान्युपक्रम्य तल्लक्षणानि वदन् (श्लो० ८५)—

“यद्ध्यानं मनसा विष्णोर्मानसं कथ्यते बुधै”रित्याह ।

अग्रे च (श्लो० ८६)—

“स्नानानां मानसं स्नानं मन्वाद्यैः परमं स्मृतम् ।
कृतेन येन मुच्यन्ते गृहस्था अपि सद्द्विजाः” ॥

इति हरिध्यानेनैव गृहमेधिनामपि मुक्तिं वक्ति । एवं गृहस्थस्याप्युपयोगो व्याख्यातः ।

(अथ वानप्रस्थस्य साम्प्रदायोपयोगः)

अथ वानप्रस्थस्यापि तदुपयोगं व्याख्यास्यामः । तत्रैकादशस्कन्धेऽष्टादशाध्याये श्रीभगवान्—

“वनं विविक्षुः पुत्रेषु भार्यां न्यस्य सहैव वे”त्यादिना वानप्रस्थधर्मानुपक्रम्य (श्लो० ९)—

"एवं चीर्णेन तपसा मुनिर्धमनिसन्ततः ।
मां तपोमयमाराध्य ऋषिलोकादुपैति मामि"ति ॥

ऋषिलोकान्महर्लोकात् । एवं वानप्रस्थस्यापि भगवदाराधनं साधनत्वेन तत्प्राप्तिरेव च फलत्वेन स्मर्यते । तदतिरिक्तफलाभिलाषिणस्तु निन्दा तत्रैवानुपदम्—

"यस्त्वेतत्कृच्छ्रतश्चीर्णं तपो निःश्रेयसं महत् ।
कामायाल्पीयसे युञ्ज्याद्बालिशः कोऽपरस्ततः" ॥ इति ।

अत्र ब्रह्मलोकान्तवैभवोऽल्पीयःकामत्वेन श्रीधरस्वामिना व्याख्यातः ।

(मनुयाज्ञवल्क्योक्तस्तदुपयोगः)

अथ मनुरपि षष्ठे (श्लो० १)—

"एवं गृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत्स्नातको द्विजः ।
वने वसेत्तु नियतो यथावद्विजितेन्द्रियः" ॥ इति ।

पूर्वमेव सत्साम्प्रदायिकगुरूपासनात्पक्वकषायस्यैव वन्याश्रमेऽधिकारं निरूप्य तद्धर्मानुपक्रम्य (श्लो० २९)—

"एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् ।
विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः" ॥

इत्यन्यपदेन वैष्णवदीक्षाणामपि सेवनं तत्पूर्वकं ग्रन्थतोऽर्थतश्चोपनिषदभ्यासं च ज्ञानसिद्धये विदधाति । याज्ञवल्क्योऽपि वानप्रस्थप्रकरणे (अ० ३ श्लो० ७)—

"योगाभ्यासेन वा तथा ।"

इत्युपनिषदभ्यासेनैव दिने कालक्षेपमाह । विज्ञानेश्वरेणोक्तमनुवाक्यैकवाक्यतया तथैव व्याख्यानात् । अपि च मनुः (अ० ६ श्लो० ८)—

"स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दान्तो मैत्रः समाहितः ।
दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पकः" ॥

इति दयादिकमवश्यसम्पाद्यत्वेन वदति । याज्ञवल्क्योऽपि तृतीयाध्याये वानप्रस्थप्रकरणे (श्लो० ४)—

"दान्तस्त्रिषवणस्नायी निवृत्तश्च परिग्रहात् ।
स्वाध्यायवान् दानशीलः सर्वसत्त्वहिते रतः" ॥

इति तदेवानुशास्ति । इदञ्च मनूक्तं नियतमनोबुद्धित्वरूपं समाहितत्वं ब्रह्मज्ञानं विना न भवति । "मनः सत्येन शुद्ध्यति", "विद्यातपोभ्यां भूतात्मा", "बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्ध्यती"ति तेनैव पूर्वं स्मृतत्वात् । पुनर्मानवशास्त्र एव (अ० ६ श्लो० २५)—

"अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः ।
शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः" ॥

इदं सुखार्थेष्वप्रयत्नत्वं निर्ममत्वं च न ज्ञानमन्तरा भवति । उक्तस्थले याज्ञवल्क्योऽपि (श्लो० ९)—

"यः कण्टकैर्वितुदति चन्दनैर्यश्च लिम्पति ।
अक्रुद्धोऽपरितुष्टश्च समस्तस्य च तस्य च" ॥ इति ।

इदमपि ज्ञानैकसाध्यम् ।

(तस्य मोक्षः शोकभयाभावश्च)

पुनर्मानवे मुनिधर्मोपसंहारे मोक्षलक्षणं तस्य फलमनुशास्ति स एव (श्लो० ३२)—

"आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुम् ।
वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयत" ॥ इति ।

न चात्रापि ब्रह्मलोकशब्देन सत्यलोकः शङ्क्यः । कुल्लूकभट्टीये ब्रह्मैव लोकस्तत्र पूजां लभते मोक्षमाप्नोतीत्यर्थः । केवलकर्मणो वानप्रस्थस्य कथं मोक्ष इति चेन्न ।

विविधाश्चोपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुती"रित्यनेनास्यात्मज्ञानसम्भवादिति व्याख्यानात् । इदं मोक्षलक्षणं फलं ज्ञानमन्तरा न सम्भवेत् । वीतशोकभयत्वं च यथा सामगानां भूमविद्यायां श्रूयते । "तरति शोकमात्मविदि"ति । कठवल्लीष्वपि द्वितीयवल्ल्याम्—

"अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाती"ति ॥

पुनरत्रैव—

"महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचती"ति ॥

मुण्डकेषु च तृतीयमुण्डकप्रथमखण्डे—

"समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः" इति ॥

एवं भयविषयेऽपि "अथ सोऽभयंगतो भवति" । "द्वितीयाद्वै भयं भवती"त्याद्यास्तैत्तिरीयबृहदारण्यकादिश्रुतयस्तत्र तत्र प्रसिद्धा एव । विज्ञानेश्वरस्तु वानप्रस्थस्य सालोक्यमुक्तिमाह ॥

(स्मृतिषु तस्य भगवत्सेवापूर्वाश्रमधर्मातिदेशश्च)

अथ तस्य भगवत्सेवाकर्तव्यतां त्वाह याज्ञवल्क्यस्तृतीयाध्याये वानप्रस्थधर्मप्रकरणे (श्लो० २) "जटालोमभृदात्मवान्" इति । इह आत्मवानात्मोपासनाभिरतः स्यादिति मिताक्षरा । आत्मशब्दस्त्वेतादृशप्रकरेषु भगवत्पर एव । "गौणश्चेन्नात्मशब्दादि"ति सूत्रे सिद्धवत्कारेण हेतुं वदता बादरायणेन तथा बोधनात् । लघुविष्णुरपि तृतीयाध्याये (श्लो० २)—

“गृहस्थो ब्रह्मचारी वा वनवासं यदा व्रजेत् ।
चीरवल्कलधारी स्यादि”ति वानप्रस्थधर्मानुपक्रम्य——
“त्रिसन्ध्यं स्नानमातिष्ठेत्सहिष्णुर्भूतजान् गुणान् ।
पूजयेदतिथींश्चैव ब्रह्मचारी वशङ्गतः ॥
प्रतिग्रहं न गृह्णीयात्परेषां किञ्चिदात्मवान् ।
दाता चैव भवेन्नित्यं श्रद्धानः प्रियंवदः ॥
केशरोमनखश्मश्रु न छिन्द्यान्न च कर्तयेत् ।
त्यजन् शरीरसौहार्दं वनवासरतः शुचिरि”ति ॥

अत्र सर्वदुःखसहनादि सौहार्दत्यागान्तं ज्ञानैकसाध्यम् । आत्मवत्त्वञ्चोक्तमिताक्षरैकवाक्यतया भगवत्सेवावत्त्वमेव । किञ्च, गृहस्थस्य भगवत्सेवाया आवश्यकत्वमुपपादितमेव “वैष्णव त्वं गृहे तिष्ठ कुरु कृष्णपदार्चनमि”त्यादिवचनैः । तच्च वानप्रस्थस्यापि प्राप्नोत्येव ॥ मिताक्षरायां वानप्रस्थप्रकरणे (श्लो० ११) “वायुभक्ष” इत्यस्य व्याख्याने, स्नानाचमनादिधर्मा ब्रह्मचारिप्रकरणाद्यभिहिताश्चाविरोधिनोऽस्यापि भवन्ति ॥ “उत्तरेषां चैव तथा विरोधी”ति गौतमस्मरणादित्युक्तेः । तेन भगवत्सेवादयोऽपि गृहस्थानां ब्रह्मचारिणां चोक्ता वैष्णवधर्मा वानप्रस्थस्यापि सिद्ध्यन्तीत्यलम् ।

(ब्रह्मसम्बन्धकरणं वेदान्ताध्ययनञ्च)

अपि च मुनेरपि भगवत्सेवाधिकारजनकं ब्रह्मसम्बन्धकरणमुच्यते । आचारमाधवे वानप्रस्थधर्मान् प्रक्रम्य कूर्मपुराणे——

“महाप्रस्थानिकं वासौ कुर्यादनशनं तु वा ।
अग्निप्रवेशमन्यद्वा ब्रह्मार्पणविधौ स्थितः” ॥ इति ।

ब्रह्मसम्बन्धस्य सेवाधिकारजनकत्वं तु—

“एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् ।
मयि सञ्जायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यते” ॥

इत्येकादशस्कन्धादिवचनैः सिद्धमेव । अथ मन्वर्त्तः—

“उषित्वैवं गृहे विप्रो द्वितीयादाश्रमात्परम् ।
वलीपलितसंयुक्तस्तृतीयं तु समाश्रयेदि”त्यादिना ।

वानप्रस्थधर्मानुपक्रम्य—

“कुर्यादध्ययनं नित्यमग्निहोत्रपरायणः ।
इष्टिं पार्वापणीयां च कुर्याच्च प्रतिपर्वसु” ॥

इति मुनेरपि अध्ययनमनुशास्ति ॥ इदञ्चाध्ययनमुपनिषदामेव । सर्वविद्याध्ययनस्य

ब्रह्मचर्याश्रमकार्यत्वात् । मन्वादिभिरपि तथैवोक्तत्वाच्च ।। अत एव पराशरमाधवीये द्वितीयाध्याये वानप्रस्थधर्मानुपक्रम्य कूर्मपुराणे—

> “अथर्वशिरसोऽध्येता वेदान्ताभ्यासतत्परः ।
> यमान्सेवेत सततं नियमांश्चाप्यतन्द्रितः ।।
> जितेन्द्रियो जितक्रोधस्तत्त्वज्ञानविचिन्तकः ।
> ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं न पत्नीं प्रतिसंश्रयेत्” ।। इति ।

एवं वानप्रस्थस्य सम्प्रदायोपयोगो व्याख्यातः ।

(यतेः सम्प्रदायोपयोगः, तत्र हरिध्यानं दण्डादीनां वैष्णवचिह्नत्वञ्च)

अथ यतेस्तदुपयोगं व्याख्यास्यामः । तत्र पराशरमाधवीये (अ० २) संन्यासग्रहणविधौ त्रिदण्डाद्येकविंशतिवस्तुग्रहणं ग्रामसीमान्ताद्यन्यतमगमनं व्याहृतिभिः पयःप्रभृतिप्राशनं सावित्रीप्रवेशमग्निविहरणं ब्राह्ममुहूर्तान्तजागरं प्रातरग्निहोत्रानन्तरं प्राजापत्येष्टिकरणपूर्वकमात्मन्यग्न्यारोपणान्तं निरूप्योच्यते । इष्टिं परिसमाप्याग्नींश्चात्मनि समारोप्य प्रैषमुच्चारयेत् । तदाह कात्यायनः—

> “आत्मन्यग्नीन् समारोप्य वेदिमध्यास्थितो हरिम् ।
> ध्यात्वा हृदि त्वनुज्ञातो गुरुणा प्रैषमारभेदि”ति ।।

अत्र हरिध्यानोक्त्या दण्डकाषायादीनां च पूर्वं विष्णुलिङ्गत्वोक्त्या संन्यासिनोऽपि वैष्णवसम्प्रदाय एवावश्यकः । अग्रेऽपि “लिङ्गं तु वैष्णवं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रकमि”ति स्मृत्युपन्यासेन त्रिदण्डादीनां वैष्णवलिङ्गत्वं दर्शितम् । किञ्च, पितामहोऽपि—

> “परः परमहंसस्तु तुर्याख्यः श्रुतिरब्रवीत् ।
> यमैश्च नियमैर्युक्तो विष्णुरूपी त्रिदण्डभृदि”ति ।।

संन्यासिनो विष्णुरूपत्वं वदन् तस्य विष्णुभक्तिज्ञानावश्यसम्पन्नतां द्योतयति ।

(भक्तिज्ञानाभ्यां भगवद्रूपता)

तद्भक्तिमत्त्वे एव सति “यो यच्छ्रद्धः स एव स” इति न्यायेन ताद्रूप्यसम्भवात् । अत एव भगवान् (अ० ७ श्लो० १६)—

> “चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
> आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ” ।।

इत्युपक्रम्य तेषां स्वरूपं दर्शयन् (श्लो० १८)—

“ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमि”ति स्वभक्तस्य ज्ञानयुक्तस्य स्वरूपत्वं निरूपयति । न च निखिलस्यापि प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वाभिप्रायेण विष्णुरूपत्वकथनमिति शङ्क्यम् । तस्य ‘भूतानि विष्णुर्भुवनानि विष्णुरि’त्यादिविष्णुपुराणादिवाक्यैः सर्वत्र सत्त्वेन संन्यासिनि

विशेषाभावात् । अथ अत्यन्तभक्तिमत्तया विष्णुं रूपयति निरूपयति स विष्णुरूपीत्यर्थादरणेऽपि तस्य तद्भक्त्यावश्यकता सिद्धैव । तस्माद्वैष्णवसम्प्रदायस्यास्त्येवावश्यमुपयोगः संन्यासिनोऽपि यथार्थहरिभक्तिज्ञानसम्पत्त्यर्थम् । अन्यथा तदसिद्धेः पूर्वं व्युत्पादितवान् ।

(वैराग्यतारतम्येन कुटीचरादिभेदो मनननिदिध्यासनहरिभक्त्यादिकं च)

अथ ननु वेदान्ताभ्यासानन्तरमेव संन्यासोपदेशात् । संन्यासिनस्तु न तदभ्यासकारणभूतसम्प्रदायस्योपयोगः कश्चिदिति चेन्नैवम् । प्रव्रजितस्यापि कुटीचरादेः साम्प्रदायिकसद्गुरूपसेवनेन वेदान्तमभ्यस्यतो मन्वानस्योत्तरोत्तरवैराग्यदार्ढ्येन बहूदकत्वाद्युत्तरोत्तरस्वसंस्थासेवनायावश्यं सम्प्रदायोपयोगात् । वैराग्यदार्ढ्येनोत्तरोत्तरसंस्थास्वधिकारस्तु दर्शित आचारमाधवे पुराणे—

"विरक्तिर्द्विविधा प्रोक्ता तीव्रा तीव्रतरेति च ।
सत्यामेव तु तीव्रायां न्यसेद्योगी कुटीचरः ॥
शक्तो बहूदके तीव्रतरायां हंससञ्ज्ञिते ।
मुमुक्षुः परमे हंसे साक्षाद्विज्ञानसाधन" इति ॥

किञ्च, मनुरपि षष्ठे (श्लो० ३३)—

"वनेषु च विहृत्यैवमि"त्यादिना यतिधर्मानुपक्रम्य (श्लो० ४३)—

"उपेक्षकोऽसङ्कुसुको मुनिर्भावसमाहित" इति शरीराद्युपेक्षार्थं बुद्धिस्थैर्याय च मननद्वारा ब्रह्मैकतानवृत्तित्वं यतेरपि सम्पाद्यत्वेन वक्ति । तथा (श्लो० ४९)—

"अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः" इति भगवद्भक्तिमपि तस्य विदधाति । अध्यात्मरतिपदात् । एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड इति छान्दोग्यभूमविद्यैकवाक्यत्वात् । आत्मानं ब्रह्माधिकृत्य रतिर्यस्य सोऽध्यात्मरतिरिति कुल्लूकभट्टादिभिर्व्याख्यानाच्च । निर्णीयते चैतद्भक्तिमीमांसायां (अ० १ सू० १०) सांमुख्येतरापेक्षितत्वादित्यधिकरणे । एकादशस्कन्धेऽपि अष्टादशाध्याये यतिधर्मेषु भगवान् (श्लो० २०)—

"आत्मक्रीड आत्मरत आत्मवान् समदर्शनः ।
विविक्तक्षेमशरणो मद्भावो विमलाशयः ॥
आत्मानं चिन्तयेदेकमभेदेन मया मुनिः ।
अन्वीक्षेतात्मनो बन्धं मोक्षं च ज्ञाननिष्ठया ॥
बन्ध इन्द्रियविक्षेपो मोक्ष एषां च संयमः ।
तस्मान्नियम्य षड्वर्गं मद्भावेन चरेन्मुनिरि"ति ॥

स्वभक्तिं सदा सर्वत्र तद्भावपूर्वकं ज्ञाननिष्ठया बन्धमोक्षादिचिन्तनं च पाराशरिणां विदधाति ।

अतो भक्तिज्ञानसम्पत्त्यर्थं तस्यापि सत्सम्प्रदायोपसत्तिरावश्यकी । अन्यथा रागद्वेषाद्यनपक्षयेण मोक्षासम्भवात् । तत्रैव (श्लो० ६०)—

"इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।
अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पत" इत्युक्तेः ॥

एवं (श्लो० ६१)—"अवेक्षेत गतिर्नॄणा"मित्यादिनोक्तानि परमात्मसूक्ष्मत्वाद्यवेक्षणान्यपि सत्सम्प्रदायद्वारकाण्येव । गुरुमेवाभिगच्छेत् गीती शीघ्री आचार्याद्धैव विद्याविदितासाधिष्ठं प्रापयतीत्यादिश्रुतिस्मृतिषु विधेर्निन्दास्तुत्योश्च दर्शनात् । इहैव (श्लो० ७२) "ध्यानेनानीश्वरान् गुणानि"ति ध्यानोपदेशात् साम्प्रदायिकगुरूपसत्तिमन्तरा श्रवणासम्भवेन तदुपजीव्यकमननाभावे निदिध्यासोपदेशनैरर्थक्याच्च । एवमेव सम्वर्त्तोऽपि,

(ब्रह्मविद्याध्ययनं तदर्थं तस्यापि पूर्वविलक्षणा गुरुसेवायोग्यजनसङ्गश्च)

"उषित्वैनं वने सम्यग्विधिज्ञः सर्ववस्तुषु ।
चतुर्थमाश्रमं गच्छेद्धुतहोमो जितेन्द्रियः ॥
अग्नीनात्मनि संस्थाप्य द्विजः प्रव्रजितो भवेत् ।
वेदाभ्यासरतो नित्यमात्मविद्यापरायणः" इति ॥

तथा—

"एकाकी चिन्तयेन्नित्यं मनोवाक्कायसंयतः" इति ॥

तथा—

"संसेव्य चाश्रमान् सर्वाञ्जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति वेदशास्त्रार्थविद्द्विजः" इति ॥

यतेर्वेदान्तविद्यायाः श्रवणं तच्चिन्तनं तद्विद एव मोक्षं चाह ॥ श्रीभागवते एकादशस्कन्धे चाष्टादशाध्याये भिक्षुधर्मेषु (श्लो० ३४)—

"आहारार्थं समीहेत युक्तं तत्प्राणधारणम् ।
तत्त्वं विमृश्यते तेन तद्विज्ञाय विमुच्यते" ॥

इति वेदान्तविद्यया तत्त्वविमर्शार्थमेव प्राणधारणमुक्त्वा (श्लो० ३८)—

"दुःखोदर्केषु कामेषु जातनिर्वेद आत्मवान् ।
अजिज्ञासितमद्धर्मो गुरुं मुनिमुपाव्रजेत् ॥
तावत्परिचरेद्भक्तः श्रद्धावाननसूयकः ।
यावद्ब्रह्म विजानीयान्मामेव गुरुमादृतः ॥
यस्त्वसंयतषड्वर्गः प्रचण्डेन्द्रियसारथिः ।
ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदण्डमुपजीवति ॥

"सुरानात्मानमात्मस्थं निह्नुते मां च धर्महा ।
अविपक्वकषायोऽस्मादमुष्माच्च विहीयते" ॥

इति भगवद्धर्मजिज्ञासापूर्त्यै यतेरपि गुरूपसत्तिं ब्रह्मचर्यादिभ्यस्तत्परिचर्यावैलक्ष्ण्यं ज्ञानार्थमेवं करणस्यावश्यत्वबोधनाय एतच्छून्यस्यात्यन्तमनिष्टफलं चाह भगवान्, तस्मादुक्तसर्वसिद्ध्यर्थं यतेरपि वैष्णवसत्सम्प्रदायोपसेवनमावश्यकम् । एवमेव लिङ्गपुराणेऽपि—

"आश्रमत्रयमुत्सृज्य प्राप्तस्तु परमाश्रमम् ।
यतिः सम्वत्सरस्यान्ते प्राप्य ज्ञानमनुत्तमम् ॥
अनुज्ञाप्य गुरुं चैव चरेद्धि पृथिवीमिमाम् ।
त्यक्तसङ्गो जितक्रोधो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ॥
पिधाय बुद्ध्या द्वाराणि ध्यानेनैकमना भवेदि"ति ॥

मत्स्यपुराणेऽपि—

"गुरोरपि हिते युक्तः स तु सम्वत्सरं वसेत् ।
नियमेष्वप्रमत्तस्तु यमेषु च सदा भवेत् ॥
प्राप्य चान्ते ततश्चैव ज्ञानयोगमनुत्तमम् ।
अविरोधेन धर्मस्य चरेत पृथिवीमिमामि"ति ॥

इह सम्वत्सरमित्येतदुपलक्षणम्, यावज्ज्ञानं तावन्निवसेत् । गुरुसमीपवासस्य ज्ञानार्थत्वादिति माधवः । न च मनुदक्षादिभिर्यतेरेकाकित्वेनैव चरणविधानाद्गुर्वाश्रयणमपि तस्यानुचितमिति वाच्यम् । सङ्गनिषेधस्य अज्ञसङ्गविषयकत्वात् । अत एव माधवीये, यदा तु श्रवणादिसम्पत्त्यभावादात्मज्ञानसिद्धौ स्वयमशक्तः स्यात्तदा तत्र शक्तेन द्वितीयेन सह विचरेत् । तथा च श्रुतिः—

"वर्षासु ध्रुवशीलोऽष्टौ मास एकाकी यतिश्चरेद् द्वौ वा चरेत्" । चरेतामित्यर्थ इत्युच्यते । अतो ज्ञानिनस्तु साधारणस्यापि सङ्गस्तेन कर्तव्य एव किं पुनर्गुरोः । उक्तवचनेषु तद्विधानात् ।

(परभक्तिब्रह्मसंस्पर्शगुरुसेवादयो बहवो यतिधर्माः विष्ण्वर्चनाद्ब्रह्मंशरीरप्रवेशश्च)

अत्रिरप्याह—

"अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ।
भावशुद्धिः परे भक्तिः सन्तोषः शौचमार्जवम् ॥
आस्तिक्यं ब्रह्मसंस्पर्शः स्वाध्यायः समदर्शनम् ।
अनौद्धत्यमदीनत्वं प्रसादस्थैर्यमार्दवम् ॥

सस्नेहं गुरुशुश्रूषा श्रद्धा क्षान्तिर्दमः शमः ।
उपेक्षा धैर्यमाधुर्ये तितिक्षा करुणा तथा ॥
ह्रीः स्तवो ज्ञानविज्ञाने योगो लघ्वशनं धृतिः ।
स्नानं सुरार्चनं ध्यानं प्राणायामो बलिस्तुतिः ॥
भिक्षाटनं जपः सन्ध्या त्यागः कर्मफलस्य च ।
एष स्वधर्मो विख्यातो यतीनां नियतात्मनाम्” ॥

इति स्पष्टं परभक्तिब्रह्मसंस्पर्शादिकं तदर्थं गुरुशुश्रूषादिकञ्च वक्ति । अत्रोक्तं सुरार्चनमपि विष्णवर्चनमेव, यतो यतेर्ब्रह्मशरीरप्रवेशः श्रूयते—

“ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाल” इत्यादौ, स च प्रवेशो विष्णवर्चनेनैव भवति । यथोक्तं माधवीये (अ० १)—

“येऽर्चयन्ति सदा विष्णुं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्ता ब्रह्माणं प्रविशन्ति त” इति ॥

अत एव श्रीभागवते सप्तमस्कन्धे त्रयोदशाध्याये—

“एक एव चरेद्भिक्षुरात्मारामोऽनपाश्रयः ।
सर्वभूतसुहृच्छान्तो नारायणपरायण” ॥

इति श्रीहरिपरायणत्वमेवोक्तम् ।

(प्रणवस्य भगवद्धामत्वविष्णुरूपत्वादिकम्)

किञ्च, संन्यासिनां मुख्यतया प्रणव एवोपास्यः । तस्य च द्वितीयाध्याये बृहत्पराशरः प्रणवप्रकरणे (श्लो० ५)—

“तस्याश्चैव तु ओङ्कारो ब्रह्मणा समुपासितः” ।

इत्यादिना कर्तृत्वादिधर्मपूर्वकं पुरुषोत्तमधामत्वाक्षरत्वादिकम्, तथा (श्लो० २१)—

“सनत्कुमारसिद्धान्ते प्रणवो विष्णुरुच्यते ।
यस्मिंस्तस्य च विश्रान्तिस्तत्परं ब्रह्मसञ्ज्ञकम्” ॥

(श्लो० ३५)—

“ध्येयं न जप्यं न च पूजनीयं यस्मान्न देवाद्वरणीयमन्यत् ।
दुस्तारसंसारपयोधिमग्ने ताराय विष्णुः परमः स पूज्यः” ।

इति विष्णुरूपत्वं च सम्यगुपपाद्य मध्ये (श्लो० १६)—

“त्रिस्वभावस्थितो देवो मन्तव्यो ब्रह्मवादिभिः ।
पर्यवस्यति यत्रैव विश्वमुत्पद्यते यतः ॥
निर्मात्रकः समात्रोऽपि सादिरेव निरादिकः ।
स जप्यः सर्वदा सद्भिर्ध्यातव्यश्च विधानत” ॥

इति तस्य मन्तव्यत्वं जप्यत्वञ्च विदधाति । अतस्तदुपासकाः सर्वेऽपि ब्रह्मवादिनः सद्यतयो वैष्णवा एव । अत एवाथर्वणोपनिषद्यपि वैष्णवचिह्नस्योर्ध्वपुण्ड्रस्य धारणं परिव्राजकस्यापि विधीयते । गृहस्थो ललाटादिद्वादशस्थलेष्वनामिकाङ्गुल्या विष्णुगायत्र्या केशवादिद्वादशनामभिर्वा धारयेत्। ब्रह्मचारी वानप्रस्थो ललाटकण्ठहृदयबाहुमूलेषु वैष्णव्या गायत्र्या कृष्णादिपञ्चनामभिर्वा धारयेत् । यतिस्तर्जन्या शिरोललाटहृदयेषु प्रणवेन धारयेदिति । एवं सामान्यतः संन्यासाश्रमे वैष्णवसत्सम्प्रदायानामावश्यकतयोपयोगो व्याख्यातः । अथ तद्भेदेषु चतुर्ष्वप्येकैकशस्तदुपयोगं व्याख्यास्यामः ॥

(कुटीचरादयश्चत्वारः संन्यासिभेदाः)

अथ चतुर्विधैरपि यतिभिः सम्प्रदायः सेवनीयः । तत्साध्यानां वेदान्तज्ञानादीनां सर्वेषामावश्यकत्वात् । तेषां चातुर्विध्यं तु हारीतः—

"चतुर्विधा भिक्षवस्तु प्रोक्ताः सामान्यलिङ्गिनः ।
तेषां पृथक् पृथक् ज्ञानं वृत्तिभेदात्कृतं श्रुतम् ॥
कुटीचको बहूदकश्च हंसश्चैव तृतीयकः ।
चतुर्थः परमो हंसो यो यः पश्चात्स उत्तम" इति ॥

पितामहोऽपि—

चतुर्विधाः भिक्षवस्तु प्रख्याता ब्रह्मणो मुखात् ।
कुटीचरो बहूदको हंसश्चैव तृतीयकः ॥
चतुर्थः परहंसश्च सञ्ज्ञाभेदैः प्रकीर्तिता" इति ॥

(तत्र कुटीचरस्य लक्षणं सम्प्रदायोपयोगश्च)

तत्र कुटीचरस्य तदुपयोगः प्रथमं दर्श्यते । तत्र प्रजापतिः—

"कुटीचरो नाम स्वगृहे वर्तमानः शुचिरकलुषः आहिताग्निषु भिक्षां भुञ्जानोऽपगतकामक्रोधलोभमोहोऽहङ्कारवर्जी तप आत्मानुग्रहं कुरुते ।" वृद्धपराशरोऽपि—

"कुटीचरा नाम पुत्रादिभिः कुटीं कारयित्वा कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यभयादीन् हित्वा विधिवत्संन्यासं कृत्वा त्रिदण्डजलपवित्रकाषायवस्त्रधारिणः स्नानशौचाचमनजपस्वाध्यायब्रह्मचर्यध्यानतत्पराः पुत्रादेरेव भिक्षाकालेऽन्नं यात्रामात्रमुपयुञ्जानास्तस्यां कुट्यां नित्यं सन्त आत्मानं मोक्षयन्त इति । अत्र कामाद्यपगमस्तत्तदध्यासापरपर्यायदेहादिविषयकाहङ्कारादिवर्जनमान्तरशौचं प्रणवादेरर्थावबोधपुरःसरो जपः सुष्ठ्वासमन्ताच्छब्दार्थादिविषयकसर्वसन्देहनिवृत्तिपूर्वकोऽध्यायो हरिध्यानादिकं चेति सम्प्रदायैकसाध्यं वस्तुजातं विधाय तादृशानुष्ठातुरेव आत्ममोक्षणमुपदिष्टमिति तस्य सम्प्रदायोपयोगोऽवगम्यते । अन्यथा कामाद्यपगमप्रभृतिसाधनासम्पत्त्या फलतयेप्सितस्य मोक्षपुरुषार्थस्य भङ्गः स्यात् ॥

तानि विनापि तत्सिद्धौ तु तेषां शास्त्रोक्तसाधनत्वव्याघातः प्रकृते कथनवैयर्थ्यं चापद्येत ।

(बहूदकस्य तदुपयोगः प्रसङ्गाल्लक्षणञ्च)

अथ बहूदकस्य तदुपयोगो दर्श्यते । तत्र स्कन्दः—

“बहूदकश्च संन्यस्य बन्धुपुत्रादिवर्जित” इत्युपक्रम्य तद्धर्मान्वदन्नाह—

“शिखां यज्ञोपवीतञ्च देवताराधनं चरेदि” ति ।

वृद्धपराशरोऽपि—

“तत्र बहूदका नाम त्रिदण्डकमण्डलुपद्मपवित्रपत्रकषायवस्त्रधारिणो वेदान्तार्थावबोधकाः साधुवृत्तेषु ब्राह्मणगृहेषु भैक्षचर्यां चरन्त आत्मानं मोक्षयन्त” इति ॥

पितामहोऽपि—

“बहूदकः स विज्ञेयः सर्वसङ्गविवर्जितः ।
बन्धुवर्गे न भिक्षेत स्वभूमौ नैव सम्वसेत् ॥
निश्चलस्थाणुभूतश्च सदा मोक्षपरायणः ।
न कुड्यां नोदके सङ्गं कुर्याद्वस्त्रे च चेतसा ॥
नागारे नासने नान्ने नास्तरे च त्रिदण्डके ।
स्वमात्रायां न कुर्याद्वै रागं दण्डादिके यतिरि” ति ॥

अत्र संन्यासिनः प्रणवाधिदैविकसर्वेश्वरनायणाख्यपरब्रह्मातिरिक्तोपासनाभावात् देवताराधनशब्देन विष्ण्वर्चनमेवाभिधीयते । वेदान्तार्थावबोधनं चात्यावश्यकम् । कामादिवर्जनवदस्यापि साधनत्वप्रतीत्या तदन्तराऽऽत्ममोक्षायोगात् । “ऋते ज्ञानान्न मुक्तिरि”त्याम्नानाच्च ॥ पितामहवचनेऽपि “सदा मोक्षपरायण” इत्यनेन साक्षान्मोक्षोपयोगिब्रह्ममीमांसाशास्त्राभ्यासस्य सदा कर्तव्यत्वविधिर्बोध्यते ॥ तत्साधकस्य वृत्तिनैश्चल्यस्य वाक्पाणिपादचापल्यवर्जनेन शरीरस्थैर्यस्य च कर्तव्यता बाधकानाञ्च भैक्ष्यनिवासादिद्वाराऽपि सम्भावितानां स्वबन्धुभूम्यादिसर्ववस्तुसङ्गानां शरीरमानसानां वर्जनं कुड्यादिस्वमात्रासु च ममताऽनुद्भवाय मानससङ्गत्यागश्च चोद्यते । एतच्च सर्वं तत्कालेऽपि सम्प्रदायसेवनाधीनमिति सर्वमनवद्यम् ।

(हंसस्य देवताराधनवेदान्ताभ्यासादिद्वारा तदुपयोगः)

अथ हंसस्यापि तदुपयोगं प्रकाशयामः । तत्र स्कन्दपुराणे—

“हंसः कमण्डलुं शिक्यमि”त्यादिना हंसधर्मानुपक्रम्योच्यते—

“देवतानामभेदेन कुर्याद्ध्यानं समर्चयेदि”ति ॥

पितामहोऽप्याह—

“हंसस्तृतीयो विज्ञेयो भिक्षुर्मोक्षपरायणः ।
नित्यं त्रिषवणस्नायी त्वार्द्रवासा भवेत्सदा ॥
चान्द्रायणेन वर्तेत यतिधर्मानुशासनात् ।
वृक्षमूले वसेन्नित्यं गुहायां वा सरित्तट” इति ॥

बौधायनोऽपि “हंसः कमण्डलुं शिक्यमि”त्यादिना तद्धर्मानुपक्रम्याह—

“कृच्छ्रसान्तपनाद्यैश्च मन्त्रैः कृशवपुर्धरा” इति ।

अत्र सर्वासामपि देवतानां श्रुतिपुराणेषु भगवदवयवत्वश्रावणेन तस्यास्तस्यास्तत्तदवयवाभेदेन ध्यानम् । तथैव च यज्ञोपवीतधारणेन तदवयवतन्तुधारणवत् सम्यक् चेतोनैश्चल्याद्भगवदर्चनेन तासां समर्चनं च विधीयते । अथवाऽऽसन्योपासनाविधानात् “अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशदि”त्यादिना ऐतरेयादिषु श्रूयमाणप्रकारेण तत्तद्देवतानां तत्तत्स्वेन्द्रियाभेदेन ध्यानं सर्वेषां देवभावेन विलापनार्थं ताद्रूप्येण तत्रैव मनसा तत्समर्चनं च विधीयते । पितामहवचने च “मोक्षपरायणो नित्यमि”ति पूर्ववद्ब्रह्ममीमांसायाः सार्वदिको देवभावादिसर्वेष्टजातफलकोऽभ्यासश्चित्तशुद्ध्याधायकत्वेन तदुपोद्बलकं त्रैकालिकस्नानादि मध्ये इन्द्रियकृतोपरोधनिरोधाय प्रत्यहमष्टकवलभक्षणात्मकं यतिचान्द्रायणं बाधकंसङ्गाद्यभावाय तरुतलगह्वरसरित्तीरपरिसरान्यतमनिवासश्चोद्यते । एतत्सर्वं तदानीमपि सम्प्रदायसेवनैकतन्त्रम् । बौधायनोक्तं मन्त्रवत्त्वं च सम्प्रदायादेव सम्भवति । अन्यथा मन्त्रनैष्फल्यात् ।

“सम्प्रदायविहीना ये मन्त्रास्ते निष्फला मताः” ॥

इति गौतमतन्त्रोक्तेः । अतो हंसस्याऽपि तदुपयोगोऽशक्यप्रतिविधिः । एवं त्रयाणामप्युपयोगो व्याख्यातः । यदि संन्यासात्पूर्वमेव वेदान्तपरिचिन्तनं तदुत्तरं तु न कोऽप्यभ्यसनीयशेषो ब्रह्मसम्पन्नत्वादित्येव सिद्धान्तः स्यात्, न तर्हि युज्येत कुटीचरादिसंस्थानामुत्तरोत्तरत्वम् । अविशेषात् । न च बाह्यलिङ्गैर्विशेषः कल्प्यः ॥ वृत्त्यनुत्थानेन तद्धारणस्यैवायोगात् । “न लिङ्गं धर्मकारणमि”त्यादि च पूर्वमेवोपापादयम् ॥ तादृशस्य कृत्यऽसम्भवेन तत्तच्चोदनावैयर्थ्यंश्च, तस्मादस्त्येव नित्यं तत्रापि वेदान्ताभ्यासः । नन्वथापि परमहंसस्य तु न सम्प्रदायोपयोगः स्यात् । चरमकोटित्वेनाभ्यासायोगात् । अत्र प्रयोजनाभावाच्चेति चेदत्र ब्रूमः । न हि तस्यापि सर्वथाऽनुपयोगः शक्यो वक्तुम् । तथाहि,

(परमहंसस्य विद्वद्विविदिषुभेदेन द्वैविध्यम्)

अस्ति हि परमहंसस्यापि द्वैविध्यं विद्वद्विविदिषुभेदेन वाजसनेयिब्राह्मणादिषु स्पष्टतरम् । तथा च वाजसनेयिब्राह्मणे—

“एतं वैतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ती विद्वत्संन्यासे प्रमाणम्” ।

अत्र त्वान्तल्यबन्ताभ्यां विदित्वा व्युत्थायेत्यव्ययाभ्यामात्मवेदनत्रिविधैषणाव्युत्थानयोः संन्यासपूर्वकालिकत्वद्योतनात् । पञ्चमाध्यायप्रथमपादे “अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयती”त्यत्र तथैव पूर्वकालिकत्वस्य जैमिनिनाङ्गीकृतत्वाच्च । अथ तत्रैव ब्राह्मणे “एवमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति विविदिषोः संन्यासे प्रमाणम्” । जाबालश्रुतावपि “एतत्सर्वं भूः स्वाहेत्यप्सु परित्यज्यात्मानमन्विच्छेदि”ति पूर्वोपक्रान्तप्राचीनत्रिदण्डादेः सर्वस्याप्सु त्यागेन पारमहंस्यं प्रतिपाद्य तस्याप्यात्मान्वेषणं विधीयते । तैत्तिरीयोपनिषदि “न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः परो हि ब्रह्मा तानि वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयदि”त्यग्निहोत्रयज्ञदानादीनां पूर्वोक्तानां तपसां निन्दापुरस्सरं पारमहंस्यं विधाय तस्य परमहंसस्य विविदिषोरात्मविद्याधिकारो दर्शितः “ॐ इत्येतमात्मानं युञ्जीते”ति ॥ तस्मादुभयविधावपि पारमहंस्यसंन्यासावनेकश्रुतिसिद्धौ माधवेनाप्येवमेव पराशरद्वितीयाध्यायव्याख्याने परमहंसद्वैविध्यमङ्गीकृतमेवेति न कोऽपि चोद्यावकाशः ।

(विविदिषोरक्षमालादिधृतिजपवेदान्ताभ्यासध्यानात्मान्वेषणादिभिस्तदुपयोगः)

अथ तत्र विविदिषोस्तु भक्तिज्ञानादिसम्पत्त्यर्थं वैष्णवसम्प्रदायनिष्ठाया आवश्यकत्वम् । अत एव तत्साधकजपशेषभूताया अक्षमालाया ग्रहणमपि परमहंसस्य विधीयते स्कन्दपुराणे—

“कौपीनाच्छादनं वस्त्रं कन्थां शीतनिवारिणीम् ।
अक्षमालां च गृह्णीयाद्वैणवं दण्डमव्रणम् ॥
माधूकरमथैकान्नं परहंसः समाचरेदि”ति ॥

जपकरणं चास्य स्पष्टमेव यमो विदधाति—

“स्नात्वा शुचिः शुचौ देशे कृतजप्यः समाहितः ।
भिक्षार्थी प्रविशेद्ग्रामं रागद्वेषविवर्जित” इति ॥

एतस्य च वैष्णंवसम्प्रदायावश्योपयोगस्तदेकसाध्यांऽवश्यकबहुकार्यप्रतिपादनेन जाबालश्रुतावपि दर्शितः—

“एतत्सर्वं भूः स्वाहेत्यप्सु परित्यज्यात्मानमन्विच्छन् यथाजातरूपधरो निर्द्वन्द्वो निःपरिग्रहः । तत्त्वब्रह्ममार्गे सम्यक् सम्पन्नः शुद्धमानसः प्राणसन्धारणार्थं यथोक्तकाले विमुक्तो भैक्षमाचरन् करपात्रेण लाभालाभौ समौ भूत्वा शून्यागारदेवगृहतृणकूटवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रनदीपुलिनगिरिकुहरकन्दरकोटरनिर्झरस्थण्डिलेष्वनिकेतवानस्य प्रयतो निर्ममः शुक्लध्यानपरायणोऽध्यात्मनिष्ठोऽशुभकर्मनिर्मूलनपरः संन्यासेन देहत्यागं करोति स परमहंसो नामे”ति ।

अत्रात्मान्वेषणं कर्तव्यत्वेनोक्त्वा तदुपरोधकत्यागपुरःसरं तत्त्वब्रह्ममार्गे तत्त्वसूत्रानुसारिणि परब्रह्मणः पुरुषोत्तमस्य मार्गे सम्प्रदाये सम्यक् सम्पत्तिः श्रद्धापूर्वकचिराभ्यासेन जीवादिवस्तुतत्त्वव्युत्पत्तिस्ततो मनःशुद्धिः पुनर्मननिदिध्यासनार्थं देहस्योपयोगात् तद्धारणमात्राय भिक्षाटनं लाभालाभयोर्हर्षशोकत्यागो भरतादिवत्सङ्गवारणायैकान्तवासो वेदान्तचिन्तनातिरिक्तकायिकादिप्रयत्नपरिहाणं क्रमेण देहादिविषयकममतोज्झितिस्तदर्थं च सदा शुक्लस्य भगवतो ध्यानं एतत्सर्वसिद्ध्यर्थं च गुरूपदिश्यमानायामध्यात्मविद्यायामेव नितरां स्थितिस्तयैव चाशुभकर्मनिर्मूलनं च निरूपितमिति स्पष्टतर एवाऽस्य वैष्णवसम्प्रदायोपयोगः । यदि चेदं वचनं विद्वद्विषयमभविष्यत् शुभाशुभानामुभयविधानामपि कर्मणां तर्हि निर्मूलनमवक्ष्यत् । इह त्वशुभानामेव निर्मूलनं वदन्ती श्रुतिर्विविदिषुदशायां ज्ञानोत्पत्तिबीजभूतानां सम्प्रदायसेवनविष्ण्वर्चनादिशुभकर्मणां विधातव्यतां ध्वनयति । एवमारुणिश्रुतावपि—

"आरुणिः प्रजापतेर्लोकं जगाम तं गत्वोवाच, केन भगवन् कर्माण्यशेषतो विसृजानीति तं होवाच प्रजापतिरि"त्युपक्रम्य, "ब्रह्माण्डं च विसर्जयेद्दण्डमाच्छादनं कौपीनं परिग्रहेच्छेषं विसृजेच्छेषं विसृजे"दित्यन्तेन पुत्राद्यैहिकानां चतुर्दशलोकानां दण्डादित्रयातिरिक्तसर्ववस्तूनां त्यागं विधाय ततो लौकिकाग्नीनामुदराग्नौ गायत्र्या वागग्नौ चारोपणमाज्ञाप्य पुनर्हेयानि चेतराणि निरूप्योच्यते—

"ऊर्ध्वगमनं विसृजेत् त्रिसन्ध्यादौ स्नानमाचरेत् सन्धिं समाधावात्मन्याचरेत् सर्वेषु वेदेष्वारण्यमावर्तयेदुपनिषदमावर्तयेदि"ति । अत्र ह्यारण्यकानामुपनिषदां चावृत्तिर्न हि पुनः पुनरक्षरोच्चारणमात्ररूपा विधीयते, किन्तु सानुभवार्थपरिचिन्तनपुरःसरैव । अन्यथा साक्षात् ब्रह्मज्ञानरूपविवक्षितफलाजननात् । अतस्तदर्थावगमाय परिचिन्तनपूर्वकावृत्तिकालेषु च तत्रोत्पद्यमानाऽसम्भावनाविपरीतभावनाऽमन्दसन्देहसन्दोहसन्दानाद्यर्थं च सम्प्रदायोपसेवनं परमहंसस्याप्यावश्यकमेव । परमहंसधर्मेषु च विश्वामित्रोऽपि ह्यात्मान्वेषणादिकं विदधाति "अथ परं परिव्राजकलिङ्गं सर्वतः परिमोक्षमेके सत्यानृते सुखदुःखे वेदानिमँल्लोकममुं च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेदि"ति ।

(अक्षरस्य सूत्रत्वं वैष्णवत्वे सत्येव परमहंस्यं तस्य श्रवणादि च)

अथ केचिदिमानि पिप्पलायनशाखावाक्यानि चोदाहरन्ति, यथा—

"यदक्षरं परम्ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ।
सूचनात्सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम् ॥
तत् सूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः ।
येन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥
तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तत्त्वदर्शिवानि"ति ॥

अत्रापि सूत्रमणिगणन्यायेन सर्वाधारस्य श्रीपुरुषोत्तमधामत्वेन परमपदस्याक्षरब्रह्मणः पुरुषोत्तमसूचकत्वादिना सूत्रत्वं निरूप्य तत्त्ववेदिनस्तद्धारणं विधीयते । एतच्चाक्षरब्रह्मणः सर्वाधारत्वभगवद्धामत्वादिकं पुरुषोत्तमाक्षरविवेकं चावगन्तुं सर्ववेदोपनिषद्गीतासूत्रभागवतादिप्रमाणभेरीपरिकरप्रघुष्टोऽस्माकं वैष्णवसम्प्रदाय एव सर्वैरपि परमहंसैः सर्वथाऽऽदरणीयः । इतरार्वाचीनसिद्धान्तेषु तादृशतद्विवेकानुपलम्भस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । द्वादशस्कन्धे (अ० १३)—

"श्रीमद्भागवतं पुराणममलं यद्वैष्णवानां प्रियम्
यस्मिन्पारमहंस्यमेकममलं ज्ञानं परं गीयते" ॥

इत्यादिश्रीभागवतादिपुराणवचनैरपि वैष्णवप्रियप्रमाणेष्वेव पारमहंस्यनिरूपणस्यावगम्यमानत्वात् । तेनैव च पारमहंस्यस्य वैष्णवत्वानतिरेकाध्यवसायात् । तत्रैव प्रथमस्कन्धे पञ्चमाध्याये (श्लो० १०)—

"न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् ।
तद्वायसं तीर्थमुशन्ति मानसा न यत्र हंसा निरमन्त्युशिक्षया" ॥

इत्यवैष्णवग्रन्थेषु तेषां रमणाभावस्मरणाच्च । किञ्च, पुनः प्रथमस्कन्धेऽष्टमाध्याये (श्लो० २०)—

"तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् ।
भक्तियोगवितानार्थं कथं पश्येमहि स्त्रियः" इति ॥

परमहंसेषु स्वभक्तिविस्तारस्यैव भगवदवतारप्रयोजनत्वेनाभिधानात् तेषामेवावैष्णवत्वे भगवदवतारवैयर्थ्यप्रसङ्गः स्यात् । एवमितराण्यपि परमहंसानां सर्वथा वैष्णवत्वबोधकानि श्रीभागवतवचनानि शतशः सन्तीति तत्र तत्र द्रष्टव्यानि । तस्मात् सर्वशास्त्रसम्मतमेव तेषामनन्यवैष्णवत्वमतोऽस्त्येव विविदिषो, परमहंसस्य तु ज्ञानभक्तिसम्पत्त्यर्थमव्यवच्छिन्न एव वैष्णवसम्प्रदायोपयोगः सर्वशिष्टसम्मतः । अत एव माधवोऽपि पराशरव्याख्यायां वेदान्तश्रवणादिकां परमहंसवृत्तिं चेदाश्रयति तदा वृत्तितः परमहंस इति निरूपयन् तथाऽग्रेऽपि विद्वद्विविदिषुभेदेन परमहंसद्वैविध्यं सप्रमाणं निर्णीय विविदिषोऽस्तु श्रवणमननादिकर्तव्यसद्भावात्तदुपकारित्वेन दण्डधारणादिनियम उत्पद्यत इति कथयन् स्पष्टमेव श्रवणादेः कर्तव्यत्वं परमहंसस्यापि प्रतिपादयति तदर्थं सम्प्रदायावश्यकता तस्याप्यस्त्येवेति नात्र कोऽपि शङ्कावकाशः ।

(विदुषः स्पष्टं भक्तिज्ञाने श्रुतिस्मृतिसूत्रेष्वात्मरतिः)

अथात्र परमहंससामान्यस्य वैष्णवत्वावश्यकताप्रतिपादनेन विद्वत्परमहंसस्य तत्कालावच्छेदेन श्रवणाद्यर्थं सम्प्रदायानुपयोगेऽपि तदेकजनितयोर्भगवद्भक्तिपूर्णज्ञानयोर्जीवन्मुक्तिदशायामपि तस्मिन् सत्त्वादस्त्येव तस्यापि वैष्णवसम्प्रदायवर्तित्वम् । बहुभिर्वचनैस्तस्यानन्यवैष्णवत्वाभिधानात् । तस्य भक्तिमत्त्वं त्वाह भगवान्—

"यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः।
आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते" ॥ इति ।

छान्दोग्येऽपि भूमविद्यायाम्—

"स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराड् भवति, तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती"ति ।

अत्र रतिशब्दस्य भक्तिपरत्वमेवेति तु मीमांसितं भक्तिमीमांसाप्रथमाध्याये (सू० १०) "सांमुख्येतरापेक्षितत्वादि"ति सूत्रे भगवता शाण्डिल्येन । स्पष्टं चेदं स्वमेश्वरभाष्ये । उक्तश्रुत्यर्थं स्मरति दक्षः—

"यश्चात्ममिथुनो नित्यमात्मक्रीडस्तथैव च ।
आत्मानन्दश्च सततमात्मन्येव समाहितः" इत्यादि ॥

अग्रे च—

"ईदृक्चेष्टः स्मृतः श्रेष्ठो वरिष्ठो ब्रह्मवादिनामि"ति ।

तस्य कर्तव्यशेषाभावस्तु माधवीये स्मृत्यन्तरे—

"ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।
नैवास्ति किञ्चित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स सर्वविदि"ति ॥

बह्वृचब्राह्मणे—

"एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुः कावषेयाः किमर्था वयं यक्ष्यामहे किमर्था वयमध्येष्यामहे" इति ॥

दक्षोऽप्याह—

"नाध्येतव्यं न कर्तव्यं न भेतव्यं कदाचन ।
यो वै सर्वसुनिष्णातो यतिर्भवति नान्यथे"ति ।

एतादृशस्य तस्य हरिभक्तिज्ञानसम्पन्नत्वेनैव ताद्रूप्यमाह पितामहः—

"परः परमहंसस्तु तुर्याख्यश्रुतिरब्रवीत् ।
यमैश्च नियमैर्युक्तो विष्णुरूपी त्रिदण्डभृदि"ति ॥

(हरिचिन्तनबहुला बौधायनोक्ता यतिधर्मा ध्यानात्पुरुषोत्तमप्राप्तिश्च)

यतस्तस्य सर्वदा हरिचिन्तनमेव विदधाति बौधायनः—

"विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
कालेऽपराह्णभूयिष्ठे भिक्षाटनमथाचरेत् ॥
ऊर्ध्वं जानोरधो नाभेः परिधायैकमम्बरम् ।
द्वितीयमान्तरं वासः पात्री दण्डी च वाग्यतः ॥

सव्ये चादाय पात्रं तु त्रिदण्डं दक्षिणे करे ।
उपतिष्ठेत सूर्यं तु ध्यात्वा चैकत्वमात्मना ॥
उक्त्वा विरजसं मन्त्रमाकृष्णेन प्रदक्षिणम् ।
कृत्वा पुनर्जपित्वा च ये ते पन्थान इत्यपि ॥
योऽसौ विष्ण्वाख्य आदित्ये पुरुषोऽन्तर्हृदि स्थितः ।
सोऽहं नारायणो देव इति ध्यात्वा प्रणम्य तम् ॥
भिक्षापात्रादिशुद्ध्यर्थमुपमुच्याप्युपानहौ ।
ततो ग्रामं व्रजेन्मन्दं युगमात्रावलोककः ॥
ध्यायन् हरिं च तच्चित्त इदं च समुदीरयेत् ।
विष्णुस्तिर्यगधोर्ध्वं मे वैकुण्ठो विदिशं दिशम् ॥
पातु मां सर्वतो रामो धन्वी चक्री च केशवः ।
अभिगम्य गृहाद्भिक्षां भवत्पूर्वं प्रचोदयेदि"त्यादि ॥

एवं मनुरपि षष्ठे (श्लो० ७२)—

"·········ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ।
उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः ॥
ध्यानयोगेन सम्पश्येद्गतिमस्यान्तरात्मनः" ॥

इति भगवद्ध्यानमुक्त्वा तेनैव सर्वसंसारत्यागपूर्वकं पुरुषोत्तमप्राप्तिलक्षणं फलं तस्याह (श्लो० ७९)—

"विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनमि"ति ।

उपसंहारेऽपि (श्लो० ८५)—

"स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छती"ति ॥

इत्थमन्यत्रापि शतशः सहस्रशः श्रुतिस्मृतिपुराणादिभिर्मस्करिणां विष्णुभक्तिमत्त्वादिकं समुद्घुष्यत इत्यलं विस्तरेण । एवं चतुर्विधानामपि यतीनां वैष्णवसम्प्रदायस्यावश्यकोपयोगः । सप्रमाणं निर्णीतः ।

(ज्ञानादिराहित्ये चिह्नमात्रधारणस्य वैयर्थ्यं दुष्फलजनकत्वञ्च)

सम्प्रदायसेवनाभावे ज्ञानभक्त्यादिसिद्धिर्नैव स्यादिति तु सविस्तरं पूर्वं प्रपञ्चितं द्वितीयप्रश्नोत्तरे च प्रपञ्चयिष्यते । तथा च सम्प्रदायाभावे ज्ञानरहितस्य केवलचिह्नधारिणः फलं त्वाम्नायते माधवीये—

"काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः ।
स याति नरकान् घोरान् महारौरवसञ्ज्ञितानि"ति ॥

कालिकापुराणे—

“वैणवा ये स्मृता दण्डा लिङ्गमात्रप्रबोधकाः ।
लिङ्गव्यक्त्यै हि धार्यास्ते न पुनर्धर्महेतवः ॥
कायजा ये बुधैर्नित्यं नृणां पापप्रमोक्षणात् ।
जितेन्द्रियैर्जितक्रोधैर्धार्यास्ते तत्त्वदर्शिभिरि”ति ॥

ये कायजास्त्रयो दण्डास्ते पापविमोक्षणाय धार्या इत्यन्वय इति व्याख्या । किञ्च, सम्प्रदायाभावे वागादिदण्डरहितस्याजितकामक्रोधस्य संन्यासित्वमेव नास्ति ।

यतस्तद्युक्तस्य जितकामक्रोधस्यैव त्रिदण्डित्वं वदति मनुः—

“वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च ।
यस्यैते नियता बुद्धौ स त्रिदण्डीति चोच्यते ॥
त्रिदण्डमेतं निक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः ।
कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं निगच्छती”ति ॥

दक्षोऽप्याह—

“वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च ।
यस्यैते नियता दण्डास्त्रिदण्डीति स उच्यते” इति ॥

अतः केवलबाह्यचिह्नस्य निरर्थकत्वेनान्तरज्ञानभक्त्यादिसम्पत्त्यर्थं वैष्णवसम्प्रदायोऽवश्यमेव सर्वदा सर्वैरपि सेव्यः सन्मतिभिः सुकृतिभिर्यतिभिरिति सम्यक् प्रमाणैः सिद्धम् ॥ बाह्यस्यापि तेषां त्रिदण्डादिरूपचिह्नस्य वैष्णवचिह्नत्वं तु पूर्वमेवोपपादितं “लिङ्गं तु वैष्णवं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रकमि”त्यादिवचनैरिति सर्वं निरवद्यम् ।

“एवं सत्सम्प्रदायानां वैष्णवानामिहोदितः ।
सर्वाश्रमेषूपयोगोऽत्यावश्यकतया मया” ॥

(अष्टमः प्रश्नः)

अथ स्वतन्त्रप्रश्नकल्पस्यापि अनुयोजकेन सप्तमप्रश्नकुक्षावेव प्रसह्य निक्षिप्तस्य "किमाश्रमनिष्ठ" इति वाक्यस्यावान्तरार्थविषयकमपि वाक्यं स्वातन्त्र्येणावान्तराष्टमप्रश्नतयोल्लिखितम्, तद्यथा—

आश्रमनिष्ठश्चेत्तदा सम्प्रदायपूर्वक आश्रम आश्रमपूर्वकः सम्प्रदायो वा ?

उत्तरम् ।

(प्रश्ने विकल्पपूर्वकमाश्रमाणां मार्गाणां च भगवत्कर्तृकत्वोपपादनरूपमुत्तरम्)

अत्रापि पूर्वत्वं नाम कारणत्वं विवक्ष्यत आहोस्वित् पूर्वकालिकत्वमात्रम् ? नाद्यः । उक्तवक्ष्यमाणैः, "वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्", "वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे" इत्यादिभिर्गीतामनुस्मृत्यादिप्रमाणमूर्धन्यग्रन्थवचनशतैः सम्प्रदायानामीश्वरप्रादुष्कृतत्वसिद्ध्या एवमाश्रमाणामपि द्वितीयस्कन्धे (अ० ६ श्लो० १८)—

"पादास्त्रयो बहिश्चासन्नप्रजानां य आश्रमाः ।
अन्तस्त्रिलोक्यास्त्वपरो गृहमेधो बृहद्व्रत" इति ॥

एकादशस्कन्धे (अ० १७ श्लो० १३)

"गृहाश्रमो जघनतो ब्रह्मचर्यं हृदो मम ।
वक्षःस्थलाद्वने वासो न्यासः शीर्षणि संस्थितः" ॥

इत्यादिश्रीभागवतादिवचनैर्भगवन्निर्मितत्वनिश्चयेन चान्यतरस्मिन्नन्यतरकारणकत्वस्य वक्तुमयुक्तत्वात् । नान्त्यः । उभयोरपि सृष्ट्यारम्भकाले परमेश्वरप्रकटितत्वेन समकालिकत्वसिद्धावेकतरस्य पूर्वकालिकत्वकथनानौचित्यात् । अथाश्रमग्रहणानन्तरं सम्प्रदायग्रहणं तद्ग्रहणानन्तरं वाऽऽश्रमग्रहणमित्येव विचिकित्सितं स्यात्, तदा तूभयमपि स्वीकुर्मः अनुभवसिद्धत्वात् । तथाहि, गृहस्थाश्रमे ब्रह्मचर्यावस्थानुष्ठितसाम्प्रदायिकधर्मोत्तरकालिकत्वं तदुत्तरानुष्ठेयतद्धर्मापेक्षया पूर्वकालिकत्वं चास्त्येव । एवमुत्तरत्रापि वेदितव्यम् । अथैवं तर्हि ब्रह्मचर्यस्य तु न सम्प्रदायपूर्वकत्वमिति व्यभिचारः । नैष दोषः, "आबालं हरिभक्ति"रिति सर्वशिष्टप्रसिद्धेर्ध्रुवप्रह्लादनारदादिषु सत्सम्प्रदायग्रहणपूर्वकमत्यन्तबाल्येऽपि भगवद्भक्तिभरस्य बहुपुराणप्रसिद्धत्वाच्च । तस्मात्प्रष्टुः पाण्डित्यख्यापक एवायमीदृशश्चोद्योदय इति शिवम् । एवम्—

"अज्ञानां कष्टदैरष्टप्रश्नैः शिष्टोपहासदैः ।
युक्तोऽनिष्टो विनिर्दिष्टोत्तरः प्रश्न इहादिमः" ॥

इति प्रथमाष्टकम् ।

(अथ द्वितीयः प्रधानप्रश्नः)

कियत्कालात्प्रवृत्तः ? ।

(स्वकृतः प्रश्नवाक्यार्थः)

अत्र कालादिति गम्यमानप्रभृतियोगे पञ्चमी । "अपादाने पञ्चमी"ति सूत्रे कार्तिक्याः प्रभृतीति महाभाष्यप्रयोगेण प्रभृत्यारभ्यादिपदयोगे तत्स्वीकारात् ॥ तथा चावधित्वं पञ्चम्यर्थः । अथ जिज्ञासाबोधकात् किंशब्दात् "किमिदंभ्यां वो घः" इति शास्त्रानुशिष्टेन यत्तदेतेभ्यः "परिमाणे वतुबि"त्यतोऽनुवृत्तेन परिमाणार्थकेन वतुपा निष्पन्नः कियच्छब्दश्च समानाधिकरण्येन कालेऽन्वेति ॥ तथा च सम्प्रदायप्रवृत्त्यावधिभूतकालमारभ्य वर्तमानकालपर्यन्तकालनिष्ठं परिमाणं सङ्ख्याविशेषविशिष्टसंवत्सरयुगादिरूपं प्रष्टुर्बुभुत्सितमिति प्रतीयते ।

उत्तरम् ।

"अनादिसिद्धवेदोक्ताः सम्प्रदायाः अनादयः ।
प्रश्नः प्रवृत्तिकालस्यानादित्वात्तत्र नोचितः ॥
प्रतिकल्पं जगत्सृष्टौ प्रवर्तन्ते हरीच्छया ।
वेदवद्वेदसिद्धास्ते तिरोदधति च क्षये" ॥

(पूर्वं भगवानेव सम्प्रदायकर्ता)

"सम्प्रदायप्रणेता तु सृष्ट्यादौ भगवान्स्वयम् ।
अन्ये तदाज्ञयाऽऽचार्या व्यासाद्यास्तत्प्रवर्तकाः ॥
ब्रह्मरुद्रादयो देवा नारदाद्या महर्षयः ।
स्मर्यन्ते सम्प्रदायेषु वैष्णवेषु प्रतिष्ठिताः" ॥

तत्र प्रथमतः सम्प्रदायप्रवर्तकत्वं तु स्वस्यैवाह भगवान् (अ० १५ श्लो० १५)

"वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्" इति ॥

तत्र वेदान्तकृत्त्वं नाम वेदान्तमूलकसत्सम्प्रदायप्रवर्तकत्वमेव । अत एव श्रीधरस्वामिनाऽपि वेदान्तकृत्तत्सम्प्रदायप्रवर्तकश्च ज्ञानदो गुरुरहमित्यर्थ इति व्याख्यातम् । ननु स्वयमेव कुतः प्रावर्तयतेति चेत् सम्प्रदायानां वेदमूलकत्वात्तदर्थानां यथार्थज्ञानस्य चान्येष्वशक्त्या स्वयमेव प्रवर्तितवानित्याशयेन अग्र एवोच्यते "वेदविदेव चाहमि"ति । मनुस्मृतावपि प्रथमाध्याये (श्लो० ६)—

"ततः स्वयम्भूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ।
महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुद" ॥

इत्यादिना सृष्टिनिरूपणमुपक्रम्य (श्लो० २०)—

“वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे” इति सम्प्रदायोत्पत्तिरपि परमेश्वरादेवोदिता । संस्थाश्च सम्प्रदायाः । अग्रेऽष्टमाध्याये (श्लो० १६२) “निरादिष्ट इति स्थितिरि”त्यत्र कुल्लूकभट्टेन इति शास्त्रसम्प्रदाय इति स्थितिशब्दस्य व्याख्यानात् स्थितिसंस्थयोश्चैकार्थ्यात् ।

(ब्रह्मादयो व्यासाद्याश्च तदुपदिष्टसम्प्रदायप्रवर्तकाः अत एव तेषामाचार्यत्वम्)

अथ भगवदाज्ञया ब्रह्मादीनामपि अस्ति भगवदुपदिष्टब्रह्मविद्यासम्प्रदायप्रवर्तकत्वम् । अत एवोपनिषत्सु तत्र तत्र ब्रह्मविद्यायाः परम्पराप्राप्तत्वं श्रूयते । यथा मुण्डकोपनिषदि—

“ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता, स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह, अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरसे ब्रह्मविद्यां, स भारद्वाजाय सत्यवाहाय प्राह, भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावरामि”ति ।

अस्यैव भाष्ये शङ्कराचार्या अपि विद्यासम्प्रदायकर्तृत्वपारम्पर्यलक्षणसम्बन्धमादावेवाहेति व्याकुर्वन्तः कण्ठरवेणैव ब्रह्मादीनां ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृत्वमाहुः । एवमेव बृहदारण्यकभाष्यारम्भेऽपि—

“नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वंशऋषिभ्यो नमो गुरुभ्य” इति तदेवाहुः । तथा तदनुयायिभिरितैररपि शङ्कराचार्यकृतोपदेशसहस्रीव्याख्यादिषु “समस्तब्रह्मविद्यासम्प्रदायप्रवर्तकाचार्येभ्यो नम” इत्याद्युक्तमेव । एवमन्यत्राप्युपनिषत्सु तद्व्याख्यानेषु चानेकत्र स्पष्टतया सम्प्रदायनिरूपणं तत्प्रवर्तकनिरूपणं चास्ति तत्तत्र तत्र द्रष्टव्यम् । एवं सम्प्रदायप्रवर्तकानां महर्षीणां वेदोक्तत्वं पराशरस्मृत्यारम्भे माधवोऽप्याह “वाजसनेयिशाखायां वंशब्राह्मणे वेदसम्प्रदायप्रवर्तकगुरुशिष्यपरम्परायां पराशरस्य पुत्रपौत्रौ श्रूयेते घृतकौशिकः पराशर्यायणात् पराशर्यायणः पाराशर्योत्पाराशर्यो जातूकर्ण्यादि”ति । किञ्च, अस्माकं परमाचार्यस्य व्यासस्यापि सम्प्रदायप्रवर्तकत्वं तत एव इतरमुन्यपेक्षयोत्कर्षं च स एव कण्ठरवेणाह तत्रैव “शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि शृण्वन्तु मुनयस्तथे”त्यस्य व्याख्याने । अत्र मुनिसम्बोधनेनैव पुत्रस्य सम्बोधने सिद्धेऽपि सम्प्रदायप्रवर्तकत्वेन विशेषतस्तत्सम्बोधनमिति । एवं प्रामाणिकग्रन्थान्तरेष्वपि सहस्रशो द्रष्टव्यम् । एवं सम्प्रदायप्रवर्तकत्वादेव वेदानां तदनुकूलतन्त्राणां च विचारेण ब्रह्मादीनां देवानां व्यासादीनां महर्षीणां चाचार्यत्वं श्रीभागवतादिषूच्यते द्वादशस्कन्धे एकादशाध्याये (श्लो० ४)—

“नमस्कृत्वा गुरून् वक्ष्ये विभूतीर्वैष्णवीरपि ।
याः प्रोक्ता वेदतन्त्राभ्यामाचार्यैः पद्मजादिभिरि”ति ॥

सप्तमस्कन्धेऽपि (अ० ७ श्लो० २२)—

"अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्तास्त्रय एव हि तद्गुणाः ।
विकाराः षोडशाचार्यैः पुमानेकः समन्वयादि"ति ॥

आचार्यैः कपिलव्यासादिभिरिति व्याख्यातारः ।

(सृष्ट्यारम्भे सम्प्रदायप्रवृत्तिः प्रतिकल्पं धर्मस्य सम्प्रदायानां तत्प्रवर्तकानां चावृत्तिः)

ननु सम्प्रदायानां सत्यमेवमनादित्वं अकल्पितवेदादिसिद्धत्वात् । तथापि न मया तेषामुत्पत्तिकालश्चोद्यते किन्तु प्रवृत्तिकाल एव । अतः स वक्तव्य इति चेत् पुनर्ब्रूमः । वेदवत्तेषामीश्वरकर्तृकप्रवृत्तिकालस्तु सृष्ट्यारम्भावसर एव सृष्टिप्रकरणे वेदशब्देभ्य एवादावित्यादिवाक्येभ्यः । अथावान्तरप्रलयेषु वेदवत्तदुक्तयागादिधर्मवच्च तेषामपि तिरोधाने तु पुनः पुनः कल्पारम्भकाला एव तत्प्रवृत्तिकालाः, इत्थमेव धर्मस्य नित्यत्वबोधनाय श्रुतिस्मृतिवद्धर्ममूलभूतानां सदाचारापरपर्यायाणां सम्प्रदायानामपि निर्णायकाः प्रतिकल्पं भवन्तीत्याह प्रथमाध्याये लघुपराशरः—

"कल्पे कल्पे क्षयोत्पत्त्या ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
श्रुतिस्मृतिसदाचारनिर्णेतारश्च सर्वदा" ॥ इति ।

क्षयसहितोत्पत्तिः क्षयोत्पत्तिः तयोपलक्षिता भवन्तीत्यर्थः । एतद्व्याख्यायामेवं तत्तदवान्तरकल्पानामवसाने प्रारम्भे च श्रुत्यादीनां निर्णेतारः क्षयोत्पत्तिभ्यामुपलक्ष्यन्ते । तत्र "श्रुतिनिर्णेतारो वेदविभागकारी व्यासस्तत्तद्वेदशाखासम्प्रदायप्रवर्तकाः कठकौथुमादयः कल्पसूत्रकारा बौधायनाश्वलायनापस्तम्बादयो मीमांसासूत्रकृतो जैमिन्यादयश्च स्मृतिनिर्णेतारो मन्वादयः प्रसिद्धा एवे"त्याह माधवः । अतो वेदविभागादिपूर्वकं तदुक्तसत्सम्प्रदायप्रवर्तनार्थं व्यासस्यापि प्रतिकल्पमाविर्भावस्तत्र तत्रोच्यत एवेति सतां प्रियम् । किञ्च पुनस्तत्रैवोच्यते—

"धर्मस्यापि पूर्वकल्पान्ते क्षीणस्योत्तरकल्पादौ सृष्टिर्भवति" तथा च वाजसनेयिब्राह्मणे सृष्टिप्रकरणे प्रजापतिमन्वोर्मनुष्यादिपिपीलिकान्तप्राणिनां चतुर्वर्णाभिमानिदेवतानां च सृष्टिमाम्नायात्युग्रमपि क्षत्रियादिकं नियन्तुं समस्तस्य धर्मस्य सृष्टिराम्नायते (पृ० २४१)—

"स नैव व्यभवत्तच्छ्रेयो रूपमत्यसृजत धर्मं तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तद्धर्मात्परं नास्ती"ति । इत्थमनेकत्र शास्त्रेषु धर्मस्य नित्यत्वप्रतिपादनात् पुरुषनिष्ठादृष्टरूपत्वाच्च ।

तस्योत्पत्तिनाशौ न सम्भवत इति तत्प्रवृत्तेरनन्यसामान्यबीजभूतः सम्प्रदाय एवात्र लक्षणया धर्मशब्देनोच्यते । न चैवमस्य क्षत्रियमात्रनिष्ठत्वं शङ्क्यम् । बलवन्नियामकस्य तस्य कैमुतिकेन सर्वनियामकतायास्तत्रैव तदेतद्ब्रह्मक्षत्रं विट्शूद्र इत्यादिप्रकरणे स्पष्टत्वादित्यन्यदेतत्, स च सृष्ट्यारम्भे भगवदाज्ञप्तेन ब्रह्मणा कल्पारम्भे ईश्वरानुज्ञया तदवतार-

भूतैर्वेदव्यासादिभिश्चाचार्यैः प्रतिकल्पं प्रवर्त्यत इति सिद्धान्तः । अत एव माधवीयाचारकाण्डे आश्वमेधिके पर्वणि पठ्यते—

“युगेष्वावर्तमानेषु धर्मोऽप्यावर्तते पुनः ।
धर्मेष्वावर्तमानेषु लोकोऽप्यावर्तते पुनरि”ति ॥

तस्मात्सिद्धं सम्प्रदायस्यानादित्वं प्रतिकल्पं पुनः पुनः प्रवृत्तिश्च ।

(वैष्णवदीक्षाधर्माणां सनातनत्वं युगभेदेन जपे सङ्ख्याभेदः कृष्णमन्त्रेषु तन्निषेधश्च)

अत एव नारायणभट्टकृतायां धर्मप्रवृत्तावष्टद्वादशीनिर्णयानन्तरं वचनानि—

“सदीक्षावधि संन्यासं समन्त्रं द्वादशाक्षरम् ।
अष्टाक्षरमथाऽन्यं वा ये मन्त्रं समुपासते” ॥
ज्ञेयास्ते वैष्णवा लोके विष्ण्वर्चनरताः सदे”त्यादि ॥

अत्र “एष धर्मः सनातन” इत्युपसंहारः ।

अतोऽपि भगवन्मन्त्रोपदेशहेतूनामेकादशीव्रतादितद्धर्मनियामकानां वैष्णवसम्प्रदायानामनादित्वं स्पष्टमेव । तान्विना वैष्णवमन्त्रोपदेशैकादशीव्रतकरणादिलक्षणस्य वैष्णवधर्मस्यैव प्रवृत्त्यसम्भवेन तस्य सनातनत्वकथनविरोधापत्तेः । एवमेव कालमाधवीयप्रभृतिष्वपि एकादशीनिर्णयादौ द्रष्टव्यम् । अत एव गौतमतन्त्रे सप्तदशाध्याये विष्णुमन्त्रस्य युगभेदेन जपसङ्ख्याभेद उच्यते (श्लो० ४०)—

“कृते लक्षं जपेन्मन्त्रं त्रेतायां द्विगुणं तथा ।
त्रिलक्षं द्वापरे जाप्यं चतुर्लक्षं कलौ युग” इति ॥

तन्मन्त्राणां च वैष्णवसम्प्रदायैकलब्धत्वे सत्येव फलसाधकत्वं तत्रैव (अ० २४ श्लो० १३)—

“एवं ते कथितो विप्र दुर्लभो मन्त्रनायकः ।
सत्सम्प्रदायसंप्राप्तः किं न सिद्ध्यति मन्त्रिणः” ॥

इत्यादिभिः शतश एवोपपादितमिति युगभेदेन जपसङ्ख्याभेदकथनेनाऽपि सम्प्रदायानां चतुर्ष्वपि युगेषु प्रवृत्तिमत्त्वं स्फुटमेव जागर्ति । मुख्येषु कृष्णमन्त्रेषु तु सर्वेष्वपि युगेषु समानसङ्ख्याको जपस्तावन्मात्रेणैव सिद्धिश्च तत्रैवोक्ता त्रिंशाध्याये (श्लो० ५८)—

“कृष्णमन्त्रेषु विप्रर्षे युगसङ्ख्या न विद्यते ।
जपतर्पणसेकाद्यैः सिद्ध्यन्ति कृतसङ्ख्यया ॥
सिद्धमन्त्रतया नात्र युगसेवापरिश्रमः” इति ॥

एतेनापि पूर्वोक्तमेव दृढीभूतम् ।

(बहव एव देवा ऋषयश्च भगवन्मन्त्रग्राहिणः प्रसङ्गाद्भगवता सह ध्येयाः ऋषयः)

अपि च, बहवो देवा महर्षयश्च वैष्णवसम्प्रदायवर्तिनः सन्तीति ज्ञायते । तेषां वैष्णवसाम्प्रदायिकमन्त्रग्राहित्वस्य पाद्मब्रह्मवैवर्तनारदपञ्चरात्रगौतमीयतन्त्रादिष्वनेकत्र निरूपितत्वात् । सम्प्रदायशून्यमन्त्राणां नैष्फल्यस्य पूर्वमेवोपपादितत्वात् । तन्मन्त्रग्रहणेनैव साम्प्रदायिकवैष्णवत्वसिद्धेरपि पूर्वं व्युत्पादितत्वाच्च । तत्र प्रथमं गौतमतन्त्रे प्रथमाध्याये कृष्णमन्त्रं प्रशस्य (श्लो० १४)—

“अनेनाराधितः कृष्णः प्रसीदत्येव तत्क्षणात् ।
तस्य सङ्क्षेपतो वक्ष्ये फलं सम्यक् शृणुष्व मे ॥
पद्मयोनिरवापाऽग्र्यं दैवराज्यं शचीपतिः ।
अवापुस्त्रिदशाः स्वर्गं वागीशत्वं बृहस्पतिः ॥
पक्षिणामधिकः सोऽभूद्गरुडोऽपि द्विजोत्तमः ।
कश्चित्कृष्णं समाराध्य धनेशत्वमवाप्नुयात् ॥
मन्त्रेण कृष्णमाराध्य चन्द्रः सर्वजनप्रियः ।
करोति स्ववशे कामः सर्वाँल्लोकाननेन चे”ति ॥

पुनस्तत्रैव द्वितीयाध्याये (श्लो० ६७)—

“भक्त्या ते प्रणिपत्त्या च कथितो मन्त्रनायकः ।
गुह्याद्गुह्यतरो ह्येष वाञ्छाचिन्तामणिः स्मृतः ॥
शौनकाद्याश्च मुनयस्तथाऽन्ये देवमुख्यकाः ।
मन्त्रराजपरिज्ञानात् सद्यः मत्साम्यतां गताः”

इत्यनेकेषां ब्रह्मादीनां देवानां बहूनां महर्षीणां च वैष्णवमन्त्रोपदेशग्राहित्वमुक्तम् । पुनस्तत्रैव चतुर्थाध्याये भगवन्मन्त्रजपकाले ध्यानं प्रक्रम्य—

“नारदेन च सिद्धेन विश्वामित्रेण धीमता ।
पराशरेण व्यासेन भृगुणाङ्गिरसेन च ॥
दक्षिणे सनकाद्यैश्च सिद्धेन कपिलेन च ।
वास्तुवागीशहारीतयाज्ञवल्क्योशना क्रतुः ॥
मार्कण्डेयभरद्वाजपुलस्त्यपुलहादिभिः ।
वशिष्ठाद्यैर्मुनीन्द्रैश्च स्तूयमानं सुरासुरैः ॥
ब्रह्मलोकगतैः सिद्धैर्नागलोकगतैरपि ।
अन्यैरपि सुरश्रेष्ठैः स्तूयमानं स्मरेद्धरिम् ॥
एवं सञ्चिन्तयेन्मन्त्री चेतसा कृष्णमव्ययम् ।
संसारसागरं घोरमपि वत्सपदायते” ॥

इत्यनेकेषां महर्षीणां वैष्णवत्वं तेनैव तल्लोके भगवत्स्तुतिसामर्थ्यं च दर्शितम् । तत्रैव सप्तविंशाध्याये (श्लो० ६०)—

“चूडामणिमथो वक्ष्ये मन्त्रराजं सुदुर्लभम् ।
यज्ज्ञानान्मुनयः सर्वे भूस्थास्त्रैलोक्यदर्शिनः” इति ॥

तथा एकोनत्रिंशाध्याये (श्लो० ६०)—

“अथापरं मन्त्रवरं वक्ष्ये सर्वसमृद्धिदम् ।
यमुपास्य सुराणां तु पालकोऽभूच्छतक्रतुरि”ति ॥

(परशिवशेषब्रह्मादीनां हरिमन्त्रग्रहणप्रकारः परशिवस्यापि ब्रह्मभालोद्भवत्वम्)

एवं शिवादीनां साम्प्रदायिकभगवन्मन्त्रग्रहणेन वैष्णवत्वं नारदपञ्चरात्रेऽप्युच्यते । यथा तत्र प्रथमरात्रे त्रयोदशाध्याये उपबर्हणाख्यगन्धर्वं प्रत्याह भगवान् (श्लो० २६)—

“मया प्रदत्तमन्त्रश्च पुरा मृत्युञ्जयस्तथा ।
मृत्युञ्जयाय गोलोके शुद्धसत्त्वगुणाय च ॥
पुनः सनत्कुमाराय धर्माय ब्रह्मणे तथा ।
कपिलाय च शेषाय गणेशाय महामते ॥
नारायणर्षये चैव धर्मपुत्राय धीमते ।
पुनर्महाविष्णवे च विश्वानि यस्य लोमसु ॥
कालाधिष्ठातृदेवाय तस्मै सर्वान्तकाय च ।
उपेन्द्राय च कामाय भृगवेऽङ्गिरसे तथा ॥
सरस्वत्यै च पद्मायै राधायै विरजातटे ।
सावित्र्यै विष्णुमायायै पार्षदेभ्यश्च पुत्रके”ति ॥

पुनस्तत्रैव द्वितीयाध्याये भगवन्मुख्यमन्त्रग्रहणार्थमुपसन्नं स्वशिष्यं नारदं प्रति महादेवः—

“मया श्रीकृष्णमन्त्रश्च कृष्णालये मुने पुरा ।
गोलोके विरजातीरे नीरे क्षीरनिभेऽमले ॥
शतलक्षजपं कृत्वा पुण्ये वृन्दावने वने ।
श्रीकृष्णानुग्रहेणैव मन्त्रः सिद्धो बभूव मे ॥
ब्रह्मभालोद्भवोऽहं च सर्वादिसर्गतो मुने ।
प्राप्तं मृत्युञ्जयं ज्ञानं कृष्णाच्च परमात्मनः ॥
सिद्धो मृत्युञ्जयोऽहं च नित्यनूतनविग्रहः ।
ब्रह्मणः पतनेनैव निमिषो मे यथा हरेः ॥
एवं तेषां पार्षदानां नास्ति मृत्युर्यथा हरेः ॥

यस्मिन्देहे लभेन्मन्त्रं वैष्णवो वैष्णवादपि ।
पूर्वकर्माश्रितं देहं त्यक्त्वा स पार्षदो भवेत् ॥
पञ्चवक्त्रेण सततं तन्नामगुणकीर्तनम् ।
करोमि भार्यया सार्धं पुत्राभ्यां चाऽपि नारद ॥

तद्दिनं दुर्दिनं मन्ये मेघाच्छन्नं न दुर्दिनम् ।
यद्दिनं कृष्णसँल्लापकथापीयूषवर्जितम् ॥

तत्क्षणं निष्फलं मन्ये श्रीकृष्णकीर्तनं विना ।
आयुर्हरति कालश्च पुंसां तत्कीर्तनेन च ॥
तं क्षणं मङ्गलं मन्ये सर्वहर्षकरं परम् ।
तस्मात्पापाः पलायन्ते वैनतेयादिवोरगाः ॥

ब्रह्मणापि पुरालब्धस्तस्मात्तन्मन्त्र एव च ।
पद्मनाभनाभिपद्मे शतलक्षं जजाप सः ॥
तदा ललाप ज्ञानञ्च निर्मलं सृष्टिकारणम् ।
अणिमादिकसिद्धिं च चकार तत्प्रभावतः ॥

सृष्टिं च विविधां कृत्वा विधाता च बभूव सः ।
वरं तस्मै ददौ कृष्णो मत्समस्त्वं भवेति च ॥
शेषस्तत्कलया पूर्वं बभूव कश्यपात्मजः ।
तस्मात्सम्प्राप तन्मन्त्रं सिद्धिः कोटिजपेन च" ॥

(इन्द्रादिदेवानां बहुमहर्षीणाञ्च हरिदासत्वम्)

इति रुद्रब्रह्मशेषाणां वैष्णवमन्त्रग्रहणमुक्तम् । सारसङ्ग्रहे पाद्मे—

"ब्रह्माणं रुद्रमिन्द्रं च यमं वरुणमेव च ।
नारायणस्य दासास्ते ये चान्येऽण्डस्य मध्यगाः ॥
यः परः पुरुषो विष्णुर्नारायण उदाहृतः ।
दासभूतमिदं तस्य ब्रह्माद्यं सकलं जगदि"ति ॥

द्वितीयान्तानां पूर्वप्रकरणक्रिययान्वयः । पुनस्तत्रैव रामायणे हनूमान्—

"दासोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।
हनूमान् शत्रुसैन्यानां निहन्ता मारुतात्मज" इति ॥

पुनर्नारदपञ्चरात्रे प्रथमरात्रद्वितीयाध्याये सनत्कुमारं प्रति पद्मासनः (श्लो०५५)—

"धन्योऽहं भवतः पुत्राज्ज्ञानिनो च गुरोर्गुरोः ।
विष्णुभक्ताच्च धर्मिष्ठात् सत्पुत्राच्च पिता सुखी ॥

धन्योऽसि पण्डितोऽसि त्वं हरिभक्तोऽसि पुत्रक ।
ममापि सफलं जन्म जीवनं च त्वया बुध" ॥

इति सनत्कुमारादीनामपि वैष्णवत्वम् । एवमन्यत्रापि गोपालतापनीयाद्युपनिषत्सु श्रीभागवतविष्णुपुराणपाद्मब्रह्मवैवर्तगारुडादिषु महाभारते च मोक्षधर्मादिषु तत्र तत्र शिवादीनामतिप्राचां वैष्णवत्वं भगवन्मन्त्रग्रहणं तद्भक्तिस्तत्सेवादिसम्प्रदायिकधर्माचरणं चानेकत्र निरूपितमेव विस्तरादस्तीति तत्स्वत एव सर्वत्रोपलप्स्यत एवानेकसच्छास्त्रगिरिविपिनविहारकेसरिभिः सुधीभिरित्यलं लेखनश्रमेण—

"अनादिकालिकास्तस्मात्सम्प्रदायास्तु वैष्णवाः ।
अनादिसिद्धवेदोक्ताः प्रतिकल्पप्रवर्तिनः ॥
वैष्णवैर्ब्रह्मरुद्राद्यैर्दैवतैर्नारदादिभिः ।
महद्भिर्मुनिभिश्चान्यैः प्राक्तनैरुपसेविताः" ॥

(नवमः प्रश्नः)

अथास्य द्वितीयस्य मुख्यप्रश्नस्यावान्तरा अष्टौ प्रश्नाः कृतास्तत्राद्यः प्रश्नः ।

तत्र बहुकालात्प्रवृत्तश्चेन्मन्वादिग्रन्थेष्वदृष्टत्वात्तद्विलक्षणत्वाच्च कथं प्रमाणम् ?

उत्तरम् ।

"नूनं मनुस्मृतिर्दृष्टा नान्यत्किञ्चित्त्वया यतः ।
वेदोक्तसम्प्रदायेषु ब्रूषे मन्वाद्यदृष्टताम् ॥
स्वरूपासिद्धमत्रोक्तं हेत्वाभासद्वयं त्वया ।
तद्दूषणादयं प्रश्नो भवेद्दत्तोत्तरोऽचिरात्" ॥

(उत्तरकारिके मनुस्मृतौ सम्प्रदायवर्णनं च)

अस्ति हि मनुस्मृतौ सम्प्रदायवर्णनम् । तथाहि षष्ठाध्याये (श्लो० ७४)—

"सम्यग्दर्शनसम्पन्नः कर्मभिर्न निबद्ध्यते ।
दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते" ॥

इति सत्सम्प्रदायसम्पत्त्यैव मोक्षं तदभावे संसारं च वदति । दर्शनशब्दो हि सम्प्रदायापरपर्यायेषु लोके मतशब्देन प्रसिद्धेषु सिद्धान्तेषु योगरूढो ज्ञानसाधकतमत्वात् । इदं विष्णुस्वामिदर्शनमिदं रामानुजदर्शनं षडास्तिकदर्शनानि षण्नास्तिकदर्शनानीत्यादिविद्वद्व्यवहाराच्च । विद्यारण्यादिकृतेषु सर्वदर्शनसङ्ग्रहादिषु प्रामाणिकग्रन्थेष्वपि तथैव

लेखाच्च । न चात्र दर्शनशब्देन ज्ञानं शङ्क्यम्, फलरूपत्वात् । तदुत्पत्तेः प्राक् संसारस्य स्वतः सिद्धत्वेन तद्रहितस्य पुनः संसारप्राप्तिकथनवैयर्थ्याच्च । एतदग्र एव "साधयन्तीह तत्पद"मित्यत्र व्याख्यायां पूर्वश्लोकोक्तदर्शनस्य मोक्षे बहिरङ्गसाधनत्वं वैराग्यादेश्चान्तरङ्गसाधनत्वमिति बोधनाच्च । अत उक्तार्थक एवेह दर्शनशब्दः । किञ्च, सम्प्रदायशब्दस्यावयवार्थविचारेणाऽपि पारम्परिकविद्यादानरूपत्वं प्रपञ्चितं प्राक् । तच्च कण्ठरवेणैव प्रशंसति मनुश्चतुर्थे (श्लो० २२७) । "दानधर्मं निषेवेते"त्यादिना दानावश्यकमुक्त्वा (श्लो० २२९) "वारिदस्तृप्तिमाप्नोती"त्यादिना दानविशेषफलानि वदन् सर्वान्ते (श्लो० २३२)—

"………ब्रह्मदो ब्रह्मसार्ष्टिताम् ।
सर्वेषामेव दानान्ते ब्रह्मदानं विशिष्यते" इति ॥

"ब्रह्मदोऽध्यापको व्याख्याता चे"ति कुल्लूकभट्टः । व्याख्यातृत्वं च कुतर्कनिरासपूर्वकं तात्त्विकवेदार्थबोधकभाष्यादिकर्तृत्वमेव ।

(साम्प्रदायिकाचार्यान्प्रति मनुः साम्प्रदायिकाचार्याभिप्रायेणानेकत्र स्मृत्यादिष्वाचार्यशब्दप्रयोगश्च)

किञ्च, साम्प्रदायिकानाचार्यान् प्रत्याह चतुर्थ एव (श्लो० १७५)—

"सत्यधर्मार्यवृत्तेषु शौचे चैवारमेत्सदा ।
शिष्यांश्च शिष्याद्धर्मेण वाग्बाहूदरसंयत" इति ॥

अत्रैव सत्यधर्मसदाचारशौचेषु सदा रतिं कुर्यादिति व्याख्यानम् । न च सम्प्रदायिकाचार्याणामेव शास्त्रेष्वप्रसिद्धत्वात् स्मृतिषु तत्र तत्राचार्यशब्देनोपनायकस्यैव ग्रहणाच्च तान् प्रति नोपदेशो युज्यत इति वाच्यम् । अनेकस्मृतिवचनेषु सम्प्रदायप्रवर्तकाचार्यविषयत्वेनाप्याचार्यशब्दप्रयोगस्यावगम्यमानत्वात् । तथाहि याज्ञवल्क्यस्मृतौ व्यवहाराध्याये दायविभागप्रकरणे (श्लो० १)—

"विभागं चेत्पिता कुर्यादि"त्यस्य मिताक्षरायां "तथोत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं लभेतेत्याचार्या"इति गौतमवचनम् । अत्र निर्विशेषेणाचार्यशब्दप्रयोगेण सत्सम्प्रदायप्रवर्तकाचार्याः प्रागप्यासन्नेवेत्यवगम्यते । न चात्राचार्यशब्दो वक्तुरुपनायकपरः शङ्क्यः । तस्य बहुत्वासम्भवेन बहुवचनविरोधात् । किञ्च, 'इत्याचार्या' इत्युपन्यासो हि वचनीये प्रामाणिकत्वावगमाय स्वसमानकालिकविदुषाम् । स च यदि वक्तुरुपनायकपरोऽत्राचार्यशब्दः स्यात् तत्सम्मतोऽर्थो न सर्वेषां तात्कालिकविदुषां माननीयः सम्भवतीति निरर्थकः स्यात् । मान्यत्वेन बहुवचनप्रयोगस्तु न क्वापि स्मृतिपुराणेषु दृश्यते । अतः सम्भवद्बहुभावाः शिष्यबाहुल्येन सर्वसम्मताः सम्प्रदायाचार्या एव अत्राभिप्रेता इति निश्चीयते । एवमेव दत्ताप्रदानिकप्रकरणे (श्लो० १) "स्वकुटुम्बाविरोधेने"त्यस्य मिताक्षरायां नारदवचनम्—

"आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्तमानेन देहिना ।
अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमि"ति ॥

अत्रापि आचार्यपदं पूर्ववत् । तथा तत्रैव तृतीयाध्याये (श्लो० २) "एवं मातामहाचार्ये"त्यत्र मिताक्षरायाम् "आचार्याणां च प्रेतानां नित्यमुदकक्रिया कार्येति" बहुवचननिर्देशः । पराशरमाधवीये प्रथमाध्याये गौतमः "ऐकाश्रम्यं वाऽऽचार्याः सम्प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्ये"ति । इत्थं ग्रन्थान्तरेष्वपि निरीक्षणीयम् ।—

(स्मृतिष्वेषामुपनायकादिभ्यो भेदेन निर्देशः सर्वाश्रमसाधारणा दशधर्माश्च)

एवमेव द्वितीयाध्याये उपनयनपूर्वकसम्पूर्णवेदतदेकदेशाध्यापकादीन् (श्लो० १४०) "उपनीय तु यः शिष्यमि"त्यादिना निरूप्य ततः पृथक् (श्लो० १४४)—

"यः पूरयत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणावुभौ ।
स माता स पिता ज्ञेयस्तं न द्रुह्येत्कदाचने"ति ॥

पूर्वोक्तसर्वापेक्षया ब्रह्मणा कर्णपूरकाचार्यप्रशंसाऽपि मनुना कृताऽत्रोपनायकादिभ्यः पृथक् साम्प्रदायिकाचार्यत्वस्य प्रामाणिकत्वावगमायाऽनुसन्धेया । तथा व्यवहारमिताक्षरायामपि दण्डपारुष्यप्रकरणे (श्लो० १) "असाक्षिकहते चिह्नैरि"त्यस्य व्याख्याने "गुर्वाचार्यनृपेषु चे"ति नारदस्मृतौ गुर्वाचार्ययोर्भेदेन निर्देशः । तस्मादस्ति, साम्प्रदायिकाचार्याणामपि सृष्ट्यारम्भात्परम्पराप्राप्तत्वेन सर्वशास्त्रसम्मतत्वम् । अत एव हारीतः—

"आचार्यं संश्रयेत्पूर्वमनवद्यं वैष्णवं द्विजम् ।
शुद्धसत्त्वगुणोपेतं नवेज्याकर्मकारकम् ॥
सत्सम्प्रदायसंयुक्तम्………… ॥"

इत्यादिना मोक्षसाधनेषु सत्साम्प्रदायिकवैष्णवाचार्यप्रतिपत्तेः प्राथमिकत्वमुक्त्वा तल्लक्षणजिज्ञासायामाह—

"आलोक्य सर्वशास्त्राणि पुराणानि च वैष्णवः ।
तदर्थमाचरेद्यस्तु स आचार्य इतीर्यत" इति ॥

अतः स्पष्टेऽस्मिन् विषये बहुशास्त्रप्रसिद्धे किं बहुना । किञ्च, ब्रह्मविद्याप्राप्तिरेव सम्प्रदायस्य प्रधानप्रयोजनत्वेन प्रमाणपुरःसरं प्रपञ्चिता प्राक् । तां च सर्वाश्रमसाधारणत्वेन वक्ति मनुः (अ० ६ श्लो० ९१)—

"चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः ।
दशलक्षणको धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ॥
धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥

दशलक्षणानि धर्मस्य ये विप्राः समधीयते ।
अधीत्य चानुवर्तन्ते ते यान्ति परमां गतिम् ।।
दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन् समाहितः ।
वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विज" इत्यादि ।।

अत्र "विषयेभ्यश्चक्षुरादिधारणमिन्द्रियनिग्रहः, शास्त्रादितत्त्वज्ञानं धीः, आत्मज्ञानं विद्ये"ति मन्वर्थमुक्तावली । याज्ञवल्क्योऽपि तृतीयाध्याये आशौचप्रकरणे (श्लो० ३४)—

"भूतात्मनस्तपोविद्ये बुद्धेर्ज्ञानं विशोधनम् ।
क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मते"ति ।।

एवमादिषु स्मृत्यन्तरेष्वपि अनन्यसाध्यानां सम्प्रदायकार्याणां ब्रह्मविद्याप्राप्त्यादीनां निरूपणं वर्तत एवेति विस्फारितनेत्राभ्यां वीक्षणीयम् । अत उक्तादिष्वनेकेषु मनुवचनेषु सम्प्रदायतदाचार्यतद्धर्मादीनां निरूपणदर्शनान्न तत्रादृष्टत्वम् ।

(मन्वनुक्तत्वेऽपि बहूनां सद्यः प्रव्राजादिधर्माणां प्रामाणिकत्वं प्रश्नोक्तवैलक्षण्यबाधश्च)

ननु तथापि साम्प्रदायिकानां भगवत्सेवाप्रकारतुलसीकाष्ठमालाधारणप्रभृतीनां यावद्धर्माणां मनुस्मृतौ स्पष्टतयाऽनुपलभ्यमानत्वात्तेषां त्वप्रामाणिकत्वं सुस्थमेवेति चेत् तर्हि मनूक्तेष्वेव धर्मादिषु प्रामाणिकत्वं तदनुक्तेषु चाप्रामाणिकत्वं मन्यमानेन भवता जाबालादिश्रुत्युक्तोऽपि "यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदि"त्याश्रमोल्लङ्घनपक्षो न स्वीकर्तव्यः । मनुना "आश्रमादाश्रमं गच्छे"दिति पक्षस्यैवोक्तत्वात् । एवमेव च मन्वनुक्तानां मृतपत्यन्वारोहणादीनामपि सर्वशिष्टसम्मतानामनेकेषां धर्माणामप्यप्रामाणिकत्वमेवोरीकार्यम् । तथा भस्मरुद्राक्षधारणशिवार्चनैकदण्डसंन्यासादीनां भवत्साम्प्रदायिकधर्माणामपि स्वमुखेनैवाप्रामाण्यं दर्शितमेव । मनुस्मृतौ तद्गन्धस्याप्यभावात्, यदि तु श्रुत्यादिसिद्धत्वान्नाप्रामाणिकत्वं तेषां मनुषे तदा तु साम्प्रदायिकधर्माणामपि तादृशत्वान्नाप्रामाणिकत्वमिति सर्वं सुस्थम् । एतावता मन्वादिग्रन्थेष्वदृष्टत्वादिति हेतुर्निरस्तः । यच्चोक्तं तद्विलक्षणत्वादिति, नैतत्सारम् । मनुसम्मतेऽर्थे तदुक्ताद्वैलक्षण्योपपादनस्य आकाशालिङ्गनकल्पत्वात् । किञ्च, वैष्णवमन्त्रग्रहणतुलसीकाष्ठमालाधारणोर्ध्वपुण्ड्रकरणभगवत्सेवादीनां साम्प्रदायिकधर्माणां श्रुतिसिद्धानां तत्र तत्र स्मृतिषु निरूपणात्तद्वचनानां च माधवविज्ञानेश्वरहेमाद्रिनारायणकमलाकरभट्टादिभिः प्रामाणिकस्मार्तैरपि स्वस्वनिबन्धेषूदाहरणाच्च । प्रश्ने मन्वादीत्यादिशब्दः साजात्यात्स्मृतिसङ्ग्राहकतया प्रतीयमानो निरर्थक एव । यदि त्वादिशब्देन साम्प्रदायिकधर्मद्वेषिणः शाक्यस्मृतिभगवतीसूत्रादयो नास्तिकग्रन्था एवाभिप्रेतास्तदा तु न किमपि ब्रूमः । अस्मद्धर्माणां तेष्वदृष्टत्वस्य तद्वैलक्षण्यस्य च यथार्थत्वात् ।

द्वितीयस्य द्वितीयः प्रश्नः ।

"अतः प्रमाणमूर्धन्यवेदाद्यैर्वर्णितेष्विह ।
प्रवर्तितेषु हरिणा सम्प्रदायेष्वनादिषु ॥
कथं प्रमाणमित्येष हेत्वाभासद्वयाश्रयात् ।
प्रश्नः शास्त्रादर्शनाद्वा विद्वेषाद्वेति भाति नः" ॥

अथ द्वितीयस्य द्वितीयोऽवान्तरः प्रश्नः

(दशमः प्रश्नः)

स्वल्पकालाच्चेद्धर्मादिनिर्णयस्तद्विधिस्तत्फलानि च सर्वत्रोपलभ्यमानत्वात्कथं प्रवृत्तः?

उत्तरम् ।

अत्र यद्यर्थकाच्चेदित्यव्ययात्, स्वल्पकालात्प्रवृत्तिपक्ष एवायं प्रश्नो भवतोऽभिप्रेत इति ज्ञायते ।

(प्रश्ने गतार्थत्वादिदोषाः)

अस्माभिश्च बहुकालादेव तत्प्रवृत्तिः श्रुत्यादिसिद्धत्वादङ्गीक्रियते । अतः प्रकृतविकल्पे प्रथमकल्पसमर्थनेनैवायं दत्तोत्तरः । अस्मिन् प्रश्ने उपलभ्यमानत्वादित्यनेनान्वयार्थं धर्मादिनिर्णयस्य तद्विधेस्तत्फलानां चेति षष्ठीप्रयोगे कर्तव्येऽपि प्रथमान्तप्रयोगस्तु आर्षग्रन्थाभ्यासबाहुल्यात् षष्ठ्यर्थे प्रथमाङ्गीकारेणेति भाति । आस्तामेतत्, ईदृशानि संस्कृतोच्चारणकौशल्यान्येतेषु प्रश्नेष्वनेकत्र सन्त्येव । तानि चावलोकनक्षण एव विदुषां स्वतः प्रतिभास्यन्तीति किं परच्छिद्रोद्धाटनेन ।

(धर्मादिसत्त्वेऽपि लोकानां तत्र प्रवर्तनाय सम्प्रदायाः)

ननु मास्तु स्वल्पकालात्प्रवृत्तिः, तथापि सम्प्रदायस्य सा लोके धर्मादिप्रवर्तनायैवेति वक्तव्यम् । अथ धर्मादिषु प्रवृत्तिस्तु तन्निर्णयं तद्विधिं तत्फलानि च पश्यतां स्वयमेव भविष्यतीति प्रयोजनाभावान्निरर्था सम्प्रदायप्रवृत्तिरिति चेदेतदपि निरस्तपूर्वं "कस्मै प्रयोजनाये"त्यस्योत्तरे प्रयोजनप्रकारान् प्रदर्शयता मया तथाप्युच्यते, न हि प्रवृत्तिहेतवोऽपि निर्णयादयो दुर्ज्ञेयेषु वेदशास्त्रादिषु विद्यमानाः प्रवर्तकमाचार्यरूपद्वारमन्तरा स्वतो मनुष्यान् प्रवर्त्तयितुं शक्ताः । अन्यथा सर्व एव स्वत एव विदितवेदशास्त्रादितत्त्वास्तात्त्विकं धर्ममेवाऽऽचरेयुः । स्वत एव ब्रह्मज्ञानं सम्पाद्य संसारतो मुच्येरंश्च । तथा च सति लोके अधर्मपदार्थोच्छेदः । पापिनामेवाभावादमुत्र नरकनैरर्थक्यं सर्वेषामेव अत्युत्तमे मोक्षाख्यफले त्वदधिके साक्षाद्भूतभगवत्सेवन एव वा प्रवृत्तिसम्भवेनावान्तरस्वर्गादिफलवैयर्थ्यं च प्रसज्येत ।

"गुरुमेवाभिगच्छेद् गच्छेदाचार्यसंसदमि"त्यादय आचार्यकरणविधयः "आचार्येवान् पुरुषो वेदे"त्यादयः श्रौतनियमाश्च वृथैव स्युः । अत एतद्वारणाय रिरंसया बहुबुभूषता भगवता पुरैवाविद्याशक्तितः सर्वेषां स्वतो ज्ञानाशक्तिः कृता । सर्वथाज्ञानाभाववारणाय धर्माभाववारणाय च ज्ञानसम्पादका धर्मानुशासकाः सम्प्रदायाश्च प्रकटीकृताः । अन्यथाऽराजकदेशे चोरोपद्रवादिना सर्वमर्यादाभङ्गवत् सम्प्रदायप्रवर्तकधर्मधुरन्धराचार्यशून्यत्वेऽपि तत्त्वतो धर्मब्रह्मणोर्निर्णयज्ञानाद्यनुदायात्सर्वविप्लवः स्यात् । प्रशासकाभावात् ।

तस्मात्प्रश्नोक्तस्य निर्णयादित्रयस्य वेदशास्त्रेषु सत्त्वेऽपि लोके तत्प्रवृत्त्यर्थं सम्प्रदाया आवश्यकाः ।

(आचारो धर्मे प्रमाणं, अन्तःकरणप्रवृत्त्या च धर्मस्तस्य दुर्ज्ञेयता वैष्णवज्ञेयता च)

अत एव प्रथमाध्याये मनुः (श्लो० १०९)—

"आचाराद्विच्युतो विप्रो न वेदफलमश्नुते ।
आचारेण तु संयुक्तः सम्पूर्णफलभाग्भवेत् ॥
एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयो गतिम् ।
सर्वस्य तपसो मूलमाचारं जगृहुः परमि"ति ॥

एवं पुनर्द्वितीयाध्याये (श्लो० ६)—

"वेदोऽखिलो धर्ममूलः स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामात्मानस्तुष्टिरेव च" ॥

तथा (श्लो० १२)—

"वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणमि"ति ॥

श्रुत्यादिवत्सम्प्रदायस्यापि साक्षाद्धर्मप्रमापकत्वं प्राह । आचारसदाचारसम्प्रदायानां त्वेकार्थत्वमेवेत्युक्तं प्राक् । अतः श्रुत्याद्यनुसारिण्यपि धर्मे लोकानां प्रवर्तनं प्रशासकसम्प्रदायैकसाध्यम् । उचिततरं चैतत् । सत्साम्प्रदायिकशुद्धान्तःकरणमहानुभावहृदयेष्ववभातवस्तुन एव धर्मत्वात् । यथाह माधवीये आचारकाण्डे (अ० १) विश्वामित्रः—

"यमार्याः क्रियमाणं तु शंसन्त्यागमवेदिनः ।
स धर्मोऽयं विगर्हन्ते तमधर्मं प्रचक्षत" इति ॥

मनुरपि—

"विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।
हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधते"ति ॥

न हि सर्वैरपि साधारणैर्धर्मो निर्णेतुं शक्यः । यथाह महाभारते धृष्टद्युम्नः—

“अधर्मो धर्म इति च व्यवसायो न शक्यते ।
कर्तुमस्मद्विधैर्ब्रह्मन्नतो न व्यवसाम्यहमि”ति ॥

नापि साधारणैः स उपदेष्टुं शक्यः । यथोक्तं तत्रैव राजधर्मे—

“न कल्माषो न कपिलो न कृष्णो न च लोहितः ।
अणीयान् क्षुरधारायाः को धर्मं वक्तुमर्हती”ति ॥

एतच्च वचनं साधारणजनविषयम् । अन्यथा धर्मोपदेशस्यैवोच्छेदप्रसङ्गात् ।

तस्मात् परम्परातोऽधिगतवेदादिसर्वतत्त्वानां सत्सम्प्रदायधुरन्धराणामाचार्याणामेव धर्मानुशासने शक्तिरिति निश्चीयते । अत एव वैष्णवसम्प्रदायाचार्यं भगवन्तं नारदमुद्दिश्याह श्रीभागवते सप्तमस्कन्धैकादशाध्याये युधिष्ठिरः (श्लो० ४)—

“नारायणपरा विप्रा धर्मं गुह्यं परं विदुः ।
करुणाः साधवः शान्तास्त्वद्विधा न तथाऽपरे” इति ॥

अतो नारायणपराणां वैष्णवाचार्याणामेव वास्तविकधर्मतत्त्वज्ञानं, न त्वितरेषामिति भाति । तेन साक्षान्मोक्षसाधकभगवत्सेवादिधर्मवद्वर्णाश्रमादिधर्मेष्वपि तेषामेव प्रशासकत्वं युक्तमिति श्रीः ।

(ज्ञानं विना कर्म निरर्थकं, ज्ञानिन एव हव्यकव्याधिकारश्च)

किञ्च, सम्प्रदायमन्तरा जनानां ज्ञानं नैवोत्पद्येतेति समर्थितमधस्तात् । तथा च सति अनुष्ठिता अपि सर्वे धर्मज्ञानशून्यतया वीर्यवत्तरत्वाभावान्न यथार्थं फलं साधयेयुः । “यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा वा तदेवास्य वीर्यवत्तरं भवति” ।

(स्क० १० अ० २४ श्लो० ५)—

“ज्ञात्वाऽज्ञात्वा च कर्माणि जनो यमनुतिष्ठति ।
विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात्तथा नाऽविदुषो भवेत्” ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यस्तथा निश्चयात् । विद्वत्त्वञ्च सम्प्रदायमन्तरा नैव सिद्ध्यति । अत एव व्यवहारमिताक्षरायां साधारणमातृकाप्रकरणे (श्लो० २६)—

“विद्वानशेषमादद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यत” इत्यस्य व्याख्याने “विद्वाञ्छ्रुताध्ययनसम्पन्नः सदाचार” इति विद्वत्पदं व्याकुर्वता विज्ञानेश्वरेणापि तथैव बोध्यते । अपि च श्राद्धादिधर्मेषु अर्हतमतयोच्यमाना ब्राह्मणा अपि क्वचिदपि नोपलभ्येरन् । वेदान्तानुसाराज्ज्ञाननिष्ठस्यैव तेषु मुख्यत्वस्मरणात् । यथा श्रीभागवते सप्तमस्कन्धस्य पञ्चदश उच्यते (श्लो० २)—

“ज्ञाननिष्ठाय देयानि कव्यान्यानन्त्यमिच्छता ।
दैवे च तदभावे स्यादितरेभ्यो यथार्हत” इति ॥

मनुरपि तृतीयाध्याये (श्लो० १३२)—

“ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च ।
न हि हस्तावसृग्दिग्धौ रुधिरेणैव शुद्ध्यत” इत्यादि ॥

आचारमाधवे तृतीयाध्याये आपस्तम्बो धर्मसूत्रे—

“ब्राह्मणान् भोजयेद्ब्रह्मविदो योनिगोत्रमन्त्रान्तेवास्य सम्बन्धानि”ति । तत्रैव यमः—

“ये सोमपा विरजसो धर्मज्ञाः शान्तबुद्धयः” ॥

इत्युपक्रम्य—

“निष्णातः सर्वविद्यासु शान्तो विगतकल्मषः ।
गुरुवेदाग्निपूजासु प्रसक्तो ज्ञानतत्परः ॥
विमुक्तः सर्वदा धीरो ब्रह्मभूतो द्विजोत्तमः” ॥ इत्याह ।
“वेदविद्याव्रतस्नाता ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः” ॥

इत्युपसंहारः ।

याज्ञवल्क्योऽपि (अ० १) श्राद्धप्रकरणे (श्लो० ३)—

“अग्र्यः सर्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवा” ॥

इति श्राद्धार्हब्राह्मणेषु ब्रह्मविदं मुख्यतया गणयति । न चात्र ब्रह्मशब्देन वेदमात्रं शङ्क्यम्, सर्ववेदाग्र्यश्रोत्रियज्येष्ठसामप्रभृतीनां वेदविदां पृथगुपदेशात् । अत्रैव वेदार्थविच्छब्देन साधनावस्थानिष्ठोऽपि साम्प्रदायिकाद्विजो मुख्येषूक्तः । आचार्यकरणादिसम्प्रदायसेवामन्तरा मीमांसाद्यनवगमेन तात्त्विकवेदार्थज्ञानानुदयात् । एषां मुख्यत्वं त्वनुपदोक्तस्वस्रीयादीनां विज्ञानेश्वरेण मन्वेकवाक्यतया गौणत्वलेखनात् स्पष्टमुद्भाति । प्रजापतिरपि—

“ब्रह्मकर्मरताः शान्ता अपापा अग्निसंश्रिताः ।
कर्मनिष्ठा ज्ञाननिष्ठा वेदार्थज्ञाः कुलोद्भवाः ॥
मातृपितृपराश्चैव ब्राह्मवृत्त्युपजीविनः ।
अध्यापका ब्रह्मविदो ब्राह्मणाः श्राद्धसम्पदि” इति ॥

(श्राद्धे ब्रह्मोद्यकथाः दक्षिणकर्णे त्रिवारमुपदेशः वैष्णवसिद्धान्तज्ञानादद्वैतमोक्षः)

एवमितरत्रापि दृश्यन्ते वचांसि । अथ पुनर्मनुः (अ० ३ श्लो० २३१)—

“यद्यद्रोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्द्यादमत्सरः ।
ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्यात् पितॄणामेतदीप्सितमि”ति ॥

“ब्रह्मोद्याः परमात्मनिरूपणपरा” इति मन्वर्थमुक्तावली ।

माधवोऽपि तृतीयाध्याये श्राद्धप्रयोगे मौनित्वं च ब्रह्मोद्यकथाव्यतिरिक्तविषयम् । अत एव यमः—

"ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्युः पितृणामेतदीप्सितमि"ति ॥

तथाच सम्प्रदायप्रवृत्त्यभावे ज्ञानानुद्भवात्तदेकसाध्यानि तत्र तत्रोक्तानि मोक्षान्तानि सर्वाणि कार्याणि न स्युरिति दिक् ।

न च ज्ञानं प्रति वैष्णवसम्प्रदायस्यान्यथासिद्धत्वं शङ्क्यम् । सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्ततयाऽस्य विश्वस्य स्थित्यादये हरिविरञ्चिहरेति सञ्ज्ञा दधानस्यैकश्रीपुरुषोत्तमस्यैव "तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते", "पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया", "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः", "अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः परब्रह्मत्वात्तज्ज्ञानस्य भक्तिप्रवर्तकवैष्णवसम्प्रदायैकसाध्यत्वात्, इतरत्र सविस्तरमेवमुपपादितत्वाच्च । अत एव गौतमतन्त्रेऽपि त्रयोदशाध्याये (श्लो० १८)—

"दक्षकर्णे वदेन्मन्त्रं त्रिवारं पूर्णमानस" इति ।

भगवन्मन्त्रोपदेशस्य कर्तव्यतामुक्त्वा तदनन्तरं शिष्याय वेदान्तसिद्धान्तबोधनं गुरोर्विदधाति । तादृशस्यैव च शिष्यस्य शुद्धाद्वैतविज्ञानान्मोक्षं निर्दिशति । (श्लो० २०)—

"मन्त्रकुण्डलिदेवानामेकात्मत्वं प्रकाशयेत् ।
सिद्धान्तं वैष्णवं यत्नाद्बोधयेत्तस्य सद्गुरुः ॥
एवं चोपदिशेच्छिष्यं तथा तन्मयतां व्रजेत् ।
यथा ग्रामगतं तोयं विष्ठामूत्रादिदूषितम् ॥
गङ्गायां मिलितं तत्तु गङ्गैव भवति ध्रुवम् ।
तथा मातृमानमेयत्रयातीतो भवेच्छिशुः ॥
शिष्योऽपि पूर्णतां मत्वा गुरुं यत्नेन तोषयेदि"ति ॥

तस्मात्—

"धर्मादिनिर्णयं तस्य विधिं फलयुतं जनान् ।
वेदाद्युक्तं ग्राहयित्वा प्रवर्तयितुमत्र तान् ॥
ततो ज्ञाने ततो भक्तौ धरोद्धारधुरन्धराः ।
प्रादुष्कृताः सम्प्रदायाः पुरैव परमात्मना" ॥

(एकादशः प्रश्नः)

अथास्यैव द्वितीयावान्तरप्रश्नस्य पुनः प्रपञ्चनरूपो द्वितीयप्रधानप्रश्नावान्तरस्तृतीय प्रश्नः ।

किञ्च, वेदपुराणेतिहासादिषु प्रचुरतया धर्मनिर्णयस्तत्फलनिर्णयश्च वर्तत एव पुनर्नवीनरीत्याऽशास्त्रीयया किं प्रयोजनम् ?

इति वक्तव्यम्—

उत्तरम् ।

अनुपदमुपन्यस्तेन प्रश्नेन गतार्थोऽपि स्वाभिलपितप्रश्नमञ्जयाप्रपूर्तये स एव प्रश्नः पुनः प्रकारान्तरेणोपन्यस्तः । अस्ति चात्र किञ्चिद्वैलक्षण्यं यत्साम्प्रदायिकरीतौ नवीनत्वं अशास्त्रीयत्वं चोपक्षिप्तमिति ।

(प्रश्नवैयर्थ्यं यथायोग्यं मधुरवाचानुशासनं, तथैव मोक्षोऽन्यथाबन्धः)

तत्र पूर्वं वेदादिषु प्राचुर्येण धर्मनिर्णयसत्त्वात्तत एव लोकप्रवृत्तिसम्भवे पुनः सम्प्रदायप्रवृत्तिः किमर्थेत्यस्योपरि पुनर्वदामः । सर्वजीवबोधविधानसमर्थया मधुरया वाचा वेदान्तफलोपभोगार्थं त्रिविधानामप्यधिकारिणां ज्ञानोत्पादनं प्रयोजनम् ।

वेदादीनामुत्तममात्रवेद्यत्वात् गुरुरूपद्वारमन्तरा स्वयम्प्रवर्तकत्वासम्भवाच्च स्वयं ज्ञातुमशक्यत्वाच । अत एतद्गुरोरेव कार्यम्, यथाह मनुः (अ० २ श्लो० १५९)—

"अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनम् ।
वाक् चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्ममिच्छता ॥
यस्य वाङ्मनसी शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा ।
स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम्" इति ॥

अत्र प्रथमश्लोके आचार्यान् प्रत्युपदेशः, द्वितीयश्लोकस्तु सर्वान् प्रत्युपदिश्यते । वाङ्मनसोः शुद्धिश्चानृतादिरागद्वेषादित्यागलक्षणा वेदान्तोपगतं फलं सर्वेशानत्वादिकं मोक्षमिति यावदित्येतत् सर्वं कुल्लूकभट्टीये स्पष्टम् । सम्प्रदायधुरन्धराणां सर्वप्रशासकानामाचार्याणामभावे तु अराजकदेशे चोराद्युपद्रववत् सर्वत्रैव परस्परमात्सर्यादिवशाद्वितण्डादिभिर्वेदार्थभूतयोरपि धर्मब्रह्मणोरनिर्णये धर्मासेवनाज्ज्ञानामुदयेनेन्द्रियानिग्रहाच्च न केऽपि मुच्येरन् । यथाह द्वादशाध्याये मनुः (श्लो० ५२)—

"इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन धर्मस्यासेवनेन च ।
पापान्संयान्ति संसारानविद्वांसो नराधमा" इति ॥

(आत्मचिन्तादिकं सात्त्विकलक्षणं इन्द्रियनियमसद्ग्रन्थाभ्यासादिभिरेव ज्ञानं मोक्षश्च)

अतो बन्धहेतुभूतेन्द्रियप्रसङ्गादिवारणाय विद्वत्त्वं सम्पाद्यम्, तच्च सदाचार्योक्तरीतिकनिष्कामधर्माचरणेन सात्त्विकत्वसिद्धौ सम्प्रदायलब्धात्मचिन्तयैव भवति । यथाह स एव (अ० १२ श्लो० ३१)—

"वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धर्मक्रियात्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणम्" इति ॥

एवमेव सम्प्रदायोपसत्तिपूर्वकश्रवणमननादिना निरस्तरागद्वेषादेरेव विद्वत्त्वसिद्धिरित्यभिप्रेत्याहाध्यात्मप्रकरणे याज्ञवल्क्यः (श्लो० ८६)—

"मलिनो हि यथाऽऽदर्शो रूपाऽऽलोकस्य न क्षमः ।
तथाऽविपक्वकरण आत्माज्ञानस्य न क्षमः ॥
कट्वेर्वारौ यथापक्वे मधुरः सन् रसोऽपि न ।
प्राप्यते ह्यात्मनि तथा नापक्वकरणेऽज्ञते"ति ॥

मोक्षधर्मेऽपि तथा निष्कामकर्मकरणान्निष्पापस्यैव भगवत्साक्षात्कार उच्यते—

"ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ।
तत्रादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनी"ति ॥

मनुरपि चतुर्थाध्याये (श्लो० १६)—

"इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः" ।

इतीन्द्रियप्रसङ्गस्य निवार्यत्वमुक्त्वोक्तरीत्या तन्निवृत्तिहेतोर्ब्रह्मज्ञानस्य सिद्धिस्तु सम्प्रदायप्रवर्तकसदाचार्यैर्जनबुद्धिसौकर्यानुरोधेन कृतानां सन्निबन्धानां तदनुसारेण वेदादीनां च तादृशगुरुसमीपे निरन्तराभ्यासेनैवेत्याह (श्लो० १९)—

"बुद्धिवृद्धिकराण्याशु धन्यानि च हितानि च ।
नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥
यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति ।
तथा तथा विजानाति विज्ञानं चास्य रोचत" इति ॥

एवं साधनदशायामपि सम्प्रदायानुसाराद्वेदार्थज्ञाने सिद्धे पङ्क्तिपावनत्वं स्यात् ।

यथाह स एव तृतीयाध्याये तानेवोपक्रम्य (श्लो० १८६) "वेदार्थवित्प्रवक्ता चे"ति । ईदृशस्यैव च मुक्तिं वक्ति तृतीयाध्यायेऽध्यात्मप्रकरणे याज्ञवल्क्यः । (श्लो० ६)—

"सन्निरुद्ध्येन्द्रियग्रामं रागद्वेषौ प्रहाय च ।
भयं हृत्वा च भूतानाममृतीभवति द्विज" इति ॥

(ब्रह्मविदुष एव कर्मोपयोगित्वं विद्यया मोक्षोऽज्ञानिनः कर्म स्वाभिप्रायकृतं कर्म व्यर्थम्)

एतादृशस्यैव सर्वकर्मोपयोगित्वं त्वाह मनुः—

"एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् ।
पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान् बहूनपी"ति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि—

"अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवे"त्यादि ॥

अत्र "श्रोत्रियः श्रुताध्ययनसम्पन्नः ब्रह्मविद्ब्रह्मज्ञानवान् वेदार्थविद्धर्मज्ञानवान्" इति माधवः । एवं गुरूपसत्त्या निश्चितवेदान्ततत्त्वस्यैव संन्यासादिसाधनमन्तरापि मोक्षं सर्वोत्कृष्टत्वं चाह द्वादशाध्याये मनुः (श्लो० १०२)—

"वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ।
इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ।
धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥
तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं तपः ।
तपसा किल्बिषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुत" इति ॥

आपस्तम्बोऽपि दशमाध्याये—

"मातृवत्परदारांश्च परद्रव्याणि लोष्टवत् ।
आत्मवत्सर्वभूतानि यः पश्यति स पश्यति" इति ॥

अतो विद्वत्त्वमावश्यकम्, वेदशास्त्रेषु प्रचुरतया निर्णीतस्यापि धर्मस्यानुष्ठाने वैफल्यवारणार्थत्वात् । अविद्वत्कृतकर्मणां वैफल्यस्मरणात् । यथाह द्वितीयाध्याये बृहत्पराशरः (श्लो० ४६।४७)—

"एकांशेनापि यन्न्यूनं कुर्यात्कर्म द्विजोत्तमः ।
तेनासौ हन्यते कर्ता मृतो गर्तत्वमृच्छति ॥
कुर्वन्नज्ञो द्विजः कर्म जपहोमादि किञ्चन ।
नासौ तस्य फलं विन्देत्क्लेशमात्रं हि तस्य तदि"ति ॥

पुनस्तत्रैव गायत्रीनिरूपणप्रकरणे (श्लो० ६२)—

"अस्मिन् कलौ च विदुषा विधिवत्कर्म यत्कृतम् ।
भवेद्दशगुणं तद्वत्कृतादेर्युगतोऽधिकम् ॥
न च तच्छक्यते कर्तुं मन्त्राम्नायस्य दूषणात् ।
अयथार्थकृतात्पापान्मन्त्रसिद्धिर्गरीयसी"ति ॥

इह मन्त्राम्नायस्य मन्त्रप्रवर्तकसम्प्रदायस्येत्यर्थः । आम्नायसम्प्रदायशब्दयोरेकार्थत्वात् । तृतीयकाण्डे (व० २ श्लो० ७) "अथाम्नायः सम्प्रदाय" इत्यमरोक्तेः । अतः सम्प्रदायस्यैव विद्वत्त्वसिद्धिं प्रति सर्वधर्मप्रवृत्तिं प्रति च हेतुत्वं निश्चीयते । धर्मनिर्णयसत्त्वेऽपि साम्प्रदायिकोपदेशमन्तरा स्वाभिप्रायकृतं कर्म निष्फलमेव । यथोक्तं वृद्धशातातपस्मृतौ (श्लो० २९)—

"स्वाभिप्रायकृतं कर्म यत्किञ्चिज्ज्ञानवर्जितम् ।
क्रीडाधर्मेण बालानां तत्सर्वं निष्प्रयोजनमि"ति ॥

(बाह्यमाभ्यन्तरञ्च शौचमावश्यकं, परम्परातो वेदमीमांसादिविदुक्त एव धर्मः)

किञ्च, ब्रह्मज्ञानजन्यचित्तशुद्धिलक्षणमान्तरशौचं विनाऽपि सर्वधर्माणां नैष्फल्यमेव । यथाह व्याघ्रपादः—

"शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।
मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथाऽन्तरम् ॥
गङ्गातोयेन कृत्स्नेन मृद्भारैश्च नगोपमैः ।
आमृत्योराचरेच्छौचं भावदुष्टो न शुद्ध्यती"ति ॥

भावशुद्धेर्ज्ञानैकसाध्यत्वं तु "विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्ध्यती"त्यादिमन्वादिवचनोपन्यासेन प्रागेवादर्शि । शौचस्य द्विविधस्यापि सर्वकर्माधिकारहेतुत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दक्षो दर्शयति—

"शौचे यत्नः सदा कार्यः शौचमूलो द्विजः स्मृतः ।
शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रिया" इति ॥

इत्थमान्तरशौचादिसर्वेष्टसम्पादकविद्वत्त्वविशिष्टस्यैव सर्वधर्मेष्वधिकारस्तत्र तत्र स्मर्यते । अतः प्रचुरतया धर्मनिर्णये सत्यपि तत्फलसिद्ध्युपजीव्यब्रह्मज्ञानसिद्धिः प्रशासकसत्तया यथाशास्त्रं सर्ववर्णाश्रमादिषु तत्प्रवृत्तिः सर्वधर्मविप्लवाभावश्च सम्प्रदायप्रयोजनम् । अत एवाऽत्रिस्मृतौ साम्प्रदायिकाचार्यलक्षणमर्थतोऽनूद्य तादृशस्यैव धर्मोपदेष्टृत्वं तदुक्तस्यैव च धर्मत्वं स्मर्यते—

"जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।
विद्यया चापि विप्रत्वं श्रोत्रियस्त्रिभिरेव च ॥
वेदशास्त्राण्यधीते यः शास्त्रार्थं च निवेदयेत् ।
तदासौ वेदवित्प्रोक्तो वचनं तस्य पावनम् ॥
एकोऽपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्येद्द्विजोत्तमः ।
स ज्ञेयः परमो धर्मो नाज्ञानामयुतायुतैरि"ति ॥

शातातपोऽपि स्मृतिसमाप्तिदशायाम्—

धर्मशास्त्रं समारूढो वेदखङ्गधरो द्विजः ।
विद्वान् स्वयं तु यद्ब्रूयात् स धर्मः परमः स्मृतः ॥
अच्छिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः ।
प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमग्निष्टोमफलैः सह" ॥

मनुरपि द्वादशाध्याये (श्लो० ११३)—

"एकोऽपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्येद्द्विजोत्तमः ।
स विज्ञेयः परो धर्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैरि"ति ॥

इह वेदविच्छब्दोऽयं वेदार्थधर्मज्ञपरः । एतच्च श्रेष्ठोपलक्षणम् । स्मृतिपुराणमीमांसान्यायशास्त्रज्ञोऽपि गुरुपरम्परोपदेशविदपीति व्याकुर्वता मन्वर्थमुक्तावलीकृता सम्प्रदायिकाचार्यो मुख्यतयोक्त एव वाक्यसुधाकरादिभिः । पारम्परिकगुरुसदुपदेशस्यैव सम्प्रदायशब्दार्थत्वेन लिखनात् ।

(तेषां समयः प्रमाणम्, आचारावश्यकता, सदाचारस्य शिष्टानां च लक्षणम्)

यमोऽपि पञ्चमाध्याये—

"वेदाचाररता विप्रा वेदवेदाङ्गपारगाः ।
तैरप्यनुष्ठितो धर्म उक्तश्चैव विशेषतः ॥
कार्यश्चैव विशेषेण त्रिभिर्वर्णैरतन्द्रितैरि"ति ॥

सर्वत्र धर्मशास्त्रेषु निर्णयसत्त्वेऽपि यथायोग्यं तत्प्रवृत्त्यर्थमस्ति सम्प्रदायोपयोगः । तस्य साधुसमयरूपत्वेन सर्वत्र प्रमाणत्वाभिधानात् । यथाह याज्ञवल्क्यः (अ० १ श्लो० ७)—

"श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मन" इति ॥

मनुरपि द्वितीयाध्याये (श्लो० १२)—

"वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मन" इति ॥

इदमेवाह माधवीये (अ० १ श्लो० ३३) "युगे युगे" इत्यस्य व्याख्यायां स्मृतिः—

"समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्भवेदि"ति ॥

आपस्तम्बोऽपि (सूत्रे)—

"धर्मज्ञसमयः प्रमाणं वेदाश्चे"ति ॥

तत्रैव (श्लो० ३६) "चतुर्णामपि वर्णानामि"त्यत्र ।

आचारलक्षणं चानुशासनिके पर्वणि अभिहितम्—

"आचाराल्लभते चायुराचाराल्लभते श्रियम् ।
आचारात्कीर्तिमाप्नोति पुरुषः प्रेत्य चेह च ॥

दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विन्दते महत् ।
नाश्नन्ति चास्य भूतानि तथा परिभवन्ति च ॥
तस्मात्कुर्यादिहाचारं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ।
अपि पापशरीरस्य आचारो हन्त्यलक्षणम् ॥
आचारलक्षणो धर्मः सन्तश्चाचारलक्षणाः ।
साधूनां च यथावृत्तमेतदाचारलक्षणम्" ॥

हारीतोऽपि स्मरति—

"साधवः क्षीणदोषास्तु सच्छब्दः साधुवाचकः ।
तेषामाचरणं यत्तु स सदाचार उच्यत" इति ॥

सन्तः शिष्टास्तेषां स्वरूपमाह भगवान् बौधायनः—

"शिष्टाः खलु विगतमत्सरा निरहङ्काराः कुम्भीधान्या अलोलुपा दम्भदर्पलोभमोहक्रोधविवर्जिता" इति ॥

आरण्यपर्वणि—

"अक्रुध्यन्तोऽनसूयन्तो निरहङ्कारमत्सराः ।
ऋजवः शमसम्पन्नाः शिष्टाचारा भवन्ति ते ॥
त्रैविद्यवृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो यशस्विनः ।
गुरुशुश्रूषवो दान्ता शिष्टाचारा भवन्ति ते" इति ॥

तेनाचारसम्प्रदाययोरैकार्थ्यं पुनः समर्थितम् ।

(शास्त्रसत्त्वेऽपि युक्त्या बोधनायाचार्योपयोगः, वेदान्तान्नास्तिक्यहानिः,
असच्छास्त्रासद्वादाभ्यासनिषेधः)

वेदादौ प्रचुरतया निर्णीतेऽपि धर्मे सम्प्रदायस्यावश्योपयोगोऽपि दर्शितः, अन्यथा प्रवृत्त्यसम्भवात् । याज्ञवल्क्यस्मृतौ आचाराध्याये श्राद्धप्रकरणे (श्लो० ८) श्राद्धवर्ज्यब्राह्मणगणनायां "कर्मदुष्टाश्च निन्दिताः" इत्युच्यते। अत्र कर्मदुष्टाः शास्त्रविरुद्धकारिण इति व्याख्या । यदि शास्त्राण्येव स्वनिष्ठसर्वनिर्णयमात्रेण शक्नुयुः प्रवर्तयितुं न तर्हि कोऽपि तद्विरुद्धकारी स्यात् । तथा च सति परिगणनं व्यर्थं स्यात् । अतोऽवगम्यते सत्स्वपि शास्त्रेषु शिष्यबुद्ध्यनुसारिणा सम्यगुपदेशेन तदुक्तधर्माधर्मप्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजक आचार्यसम्प्रदाय आवश्यक इति । किञ्चोक्तरीत्याऽवश्यसम्पाद्यस्य ब्रह्मज्ञानस्य सिद्ध्यर्थं मन्दोत्तमप्रज्ञानां बुद्ध्यनुसारेण सङ्क्षेपविस्तराभ्यां तदुपदेशः सम्प्रदायप्रयोजनमन्यथा बोधासम्भवात् । पराशरमाधवीयेऽत एवाहुराचार्याः—

"सङ्क्षेपविस्तराभ्यां हि मन्दोत्तमधिया नृणाम् ।
वस्तूच्यमानमेवान्तःकरणं तेन वर्ण्यत" इति ॥

बोधकस्य प्रशासितुरभावे तु चार्वाकाद्यनेकासच्छास्त्रसंसर्गादिना बहव एव नास्तिक्यमासाद्योपपातकिनः स्युः । तयोरुपपातकत्वं तु वदतो मनुयाज्ञवल्क्यावेकादशाध्याये (श्लो० ६६) "नास्तिक्यं चोपपातकमि"ति । तथा तृतीयाध्याये उपपातकानि प्रक्रम्यासच्छास्त्राधिगमनमिति च । अतस्तदभावोऽपि दृढवेदान्तज्ञानद्वारकः सम्प्रदायप्रयोजनम् । यथाह भट्टः—

"इत्याह नास्तिक्यनिराकरिष्णुरात्मास्तितां भाष्यकृदत्र युक्त्या ।
दृढत्वमेतद्विषयप्रबोधः प्रयाति वेदान्तनिषेवणेने"ति ॥

अतः सत्साम्प्रदायिकग्रन्थेष्वेव निरन्तरमभ्यासो ब्रह्मज्ञानादिसिद्धये कार्यो न त्वन्यत्रेत्यभिप्रेत्याह मार्कण्डेयः—

"असत्प्रलापमनृतं वाक्पारुष्यं विवर्जयेत् ।
असच्छास्त्रमसद्वादमसत्सेवां च पुत्रके"ति ॥

(स्वमार्गरीतिषु प्रश्नोक्तयोर्नवीनत्वाशास्त्रीयत्वयोः खण्डनम्)

अथ यच्चोक्तं नवीनरीत्याऽशास्त्रीयया किं प्रयोजनमिति तत्र किमिदं नवीनत्वं नाम । किं वेदोक्तप्रकारतो वैलक्षण्यरूपं उत भवदाचार्यशङ्करनीलकण्ठाऽप्पयदीक्षिताद्युक्तापेक्षया वैलक्षण्यरूपं भवद्व्यक्त्यनभिमतत्वरूपं वा ? । नाद्यः । स्वरूपत एवासिद्धेः, अस्मदाचार्यैरपि निबन्धब्रह्मसूत्रभाष्यादिषु ब्रह्मस्वरूपस्य सर्वार्थनिर्णयपूर्वमीमांसाभाष्यादिषु धर्मस्वरूपस्य च सर्वांशतो वेदाद्यनुसारेणैव निर्णीततया वैलक्षण्यगन्धकथनस्यापि दुग्धे सूक्ष्मजन्त्वन्वेषणकल्पनात् । न द्वितीयः । एकतरवादिविरोधमात्रेणैव नवीनत्वसम्भवे नीलकण्ठस्य रामानुजमतस्तेनतया शङ्करनीलकण्ठादीनामपीतरेतरं ब्रह्मसविशेषत्वनिर्विशेषत्वजीवाणुत्वविशिष्टाद्वैतकेवलाद्वैतादिसिद्धान्तभेदप्रयुक्तस्य विरोधस्य जागरूकत्वेन तन्नयेष्वपि परस्परापेक्षया नवीनत्वस्य शक्योक्तिकत्वात् । अथेतरेतरविरोधसद्भावेऽपि तेषामनादिसिद्धश्रुत्याद्यवलम्बेन प्रवृत्तत्वान्न नूतनत्वमिति चेत्तर्ह्यस्मदाचार्याणामपि तथात्वान्न काऽपि क्षतिः । न तृतीयः । तथा सत्यर्वाचीनानां बार्हस्पत्यादिदर्शनान्तरकलुषिताशेषविशेषमतीनां केषाञ्चिद्विद्वेषाद्वेदादिष्वप्यभिरुच्यभावाच्चत्रापि नूतनत्वमापद्येत । न चैवमास्तिकेन प्रामाणिकेन वक्तुं शक्यमित्यलम् । यच्चोक्तमशास्त्रीययेति । किमत्र शास्त्रशब्देन वेदादिकं विवक्षितं, उत तदेकदेशः ? । अथ प्रकृतकालानुकूल्याल्लब्धशास्त्रभावाः सौगतादिग्रन्था वा ? । नाद्यः । अस्माकं रीतिषु वेदादिशास्त्रमूलकत्वस्यास्मत्परमाचार्येण बादरायणेनैव "शास्त्रयोनित्वात्, श्रुतत्वाच्च, श्रुतेश्च, शब्दमूलत्वादि"त्यादिषु निर्णीतत्वात् । अस्मन्नयोक्तधर्मब्रह्मस्वरूपयोर्वेदादिसत्प्रमाणैकमूलत्वस्यास्मदाचार्यैर्मीमांसाद्वयभाष्यादिषु महता प्रबन्धेन प्रपञ्चितत्वाच्च । न द्वितीयः । तथा सति दर्शपूर्णमासप्रतिपादकस्य श्रुतिभागस्य सोमाप्रतिपादकत्वेन तत्प्रतिपादकस्य

तस्य च दर्शपूर्णमासाप्रतिपादकत्वेनोभयोरप्यशास्त्रीयत्वापातात् । एवं सर्वस्याप्यशास्त्रीयत्वापत्त्या सर्वविप्लवप्रसङ्गाच्च । अथ तृतीयश्चेत्स्वीकुर्मः । अस्मत्साम्प्रदायिकरीतीनां जैनादिशास्त्रसिद्धत्वाभावात् ।

आस्तां चैष आस्माकीनरीतिषु तच्छास्त्रासिद्धत्वरूपो दोषः पतिव्रतासु कुलटावदनेकपुरुषविहाररसविरहितत्वदोषवदिति श्रीः ।

(वेदाद्यर्थानुवादकत्वेऽपि स्मृतिपुराणवद्बोधार्थत्वादाचार्यग्रन्थसार्थक्यम्)

नन्वास्तामेवं तथापि भवदाचार्यैः स्वग्रन्थेषु वेदोक्तमेवानूद्यते उत तद्विलक्षणमुच्यते ? । तत्राद्यश्चेत्, अदृष्टजनकैरपौरुषेयैर्वेदादिभिरेव तद्बोधसम्भवे पुनर्वृथा नवीनपौरुषेयग्रन्थकरणं व्यर्थं विशेषाभावेन पौनरुक्त्यापातात् । द्वितीयश्चेत्तर्हि वेदवैलक्षण्यान्नूतनत्वं पुनरापन्नमेवेति चेत्तर्हि तुल्यमेवेदं चोद्यं शङ्करयादवनीलकण्ठवैद्यनाथाप्पयदीक्षितादीनां भावत्कप्रस्थानप्रवर्तकानां प्रबन्धेष्वपि । अथवाऽल्पमेवेदमुत्तरितम् । वेदार्थमेव पुनर्निरूपयत्सु स्मृतिपुराणाद्यार्षग्रन्थेषु तदनुरोधिषु धर्मादिनिर्णायकेषु हेमाद्रिमाधवविज्ञानेश्वरादीनां ग्रन्थेष्वपि उक्तदोषस्य शक्यप्रसरत्वात् । अथ स्मृतिपुराणादीनां वेदार्थानुवादकत्वेऽपि त्रेतायुगीयानां किञ्चिदल्पबुद्धीनां वेदमात्रान्निर्णेतुमशक्तानामुपकाराय स्मृतयः । द्वापरयुगीयानां तादृशानां धर्मद्वैपर्याच्छ्रुतिस्मृतिभ्यामपि धर्मादिनिर्णयेष्वशक्तानामुपकाराय पुराणानि च प्रववृतिर इति बुद्धिसौकर्यार्थत्वात्तेषु नैष दोषः प्रसरतीति चेत्तर्हि कलियुगीयानामत्यल्पबुद्धीनां विविधबार्हस्पत्यसौगतादिदुर्मतभ्रामितानां श्रुतिस्मृतिपुराणेभ्योऽपि निर्णयकरणाऽनिपुणानां ब्रह्मज्ञानादिसम्पत्तये श्रीमदाचार्यादिभ्यो हरिभक्तिसागरेभ्योऽपि सज्जनहृदयकण्ठशिरोलङ्कारकारीणि तमोहारीणि सूक्तिरत्नानि प्रादुरभूवन्निति महत्तरो भाग्यवैभवो मोक्षप्रयोजकदैवसर्गोत्पन्नानाम् । अतः—

"अनादिवेदसिद्धेषु सम्प्रदायेष्वनादिषु ।
प्रवर्तितेषु श्रुतितो हरिणोद्धारकारिणा ॥
सहसैव नवीनत्वमशास्त्रीयत्वमीरयन् ।
भासि भोः प्राक्तनम्मन्यः परब्रह्माद्यपेक्षया ॥
वेदादौ नैव शास्त्रत्वं भवतोऽभिमतं किमु ।
शक्तो वक्तुमशास्त्रीयत्वं श्रौते कथमन्यथा" ॥

अथ द्वितीयस्य चतुर्थोऽवान्तरः प्रश्नः आचार्यश्च कः ?

(द्वादशः प्रश्नः)

उत्तरम् ।

(परम्परया वैष्णवमन्त्रोपदेशकत्वादिरूपमाचार्यलक्षणम्)

किमत्र सम्प्रदायप्रवर्तकाचार्यलक्षणमेव विवित्सितं उत तद्व्यक्तिविशेषः? । तत्राद्यश्चेत्, सारसङ्ग्रहे पाद्मे—

“सहस्रशाखाध्यायी च सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
कुले महति जातोऽपि न गुरुः स्यादवैष्णवः ॥
यस्तु मन्त्रद्वयं सम्यगध्यापयति वैष्णवः ।
स आचार्यस्तु विज्ञेयो भवबन्धविनाशक” इति ॥

हारीतस्मृतावपि—

“आचार्यं संश्रयेत्पूर्वमनवद्यं वैष्णवं द्विजम् ।
शुद्धसत्त्वगुणोपेतं नवेज्याकर्मकारकम् ॥
सत्सम्प्रदायसम्पन्नं मन्त्ररत्नार्थकोविदम् ।
ज्ञानवैराग्यसम्पन्नं वेदवेदाङ्गपारगम् ॥
शासितारं सदाचारैः सर्वधर्मविदां वरम् ।
महाभागवतं विप्रं सदाचारनिषेविणम् ॥
आलोक्य सर्वशास्त्राणि पुराणानि च वैष्णवः ।
तदर्थमाचरेद्यस्तु स आचार्य इतीरितः” इति ॥

एवमन्यत्रापि—

“आचिनोति हि शास्त्रार्थानाचारे स्थापयत्यपि ।
स्वयमाचरते यस्मात्तस्मादाचार्य ईरितः” इति ॥

पञ्चदशीप्रथमश्लोकव्याख्यायामागमवचनम्—

“परिपक्वमला ये तानुत्सादनहेतुशक्तिपातेन ।
योजयति परे तत्त्वे सदीक्षयाचार्यमूर्तिस्थ” इति ॥

(स्वमार्गीयप्राचीनाचार्यपरम्परा तद्बोधकानि शाण्डिल्यसंहितावाक्यानि)

अथ द्वितीयश्चेत्तर्हि “प्रपञ्चप्रादुर्भावावसरमारभ्य प्रवृत्तस्यानादिसम्प्रदायस्य एकयैव व्यक्त्या प्रशासितुमशक्यत्वेन भगवदाज्ञानुरोधेन क्रमाद्बहव एव त आविर्भूताः सन्ती”ति प्रश्नघटकैकवचनविरोधः । अथ बहूनामपि तेषां क्रमेण नामान्येव जिज्ञासा-

विषयाणीति चेत् ब्रूमः । तत्र परमतेषु “नारायणं पद्मभवं वसिष्ठमि”त्यादिवदस्माकमयमाचार्यपरम्परासङ्ग्रहश्लोकः—

“आदौ श्रीपुरुषोत्तमं पुरहरं श्रीनारदाख्यं मुनिम्
कृष्णं व्यासगुरुं शुकं तदनु विष्णुस्वामिनं द्राविडम् ।
तच्छिष्यं किल बिल्वमङ्गलमहं वन्दे महायोगिनम्
श्रीमद्वल्लभनाम धाम च भजेऽस्मत्सम्प्रदायाधिपमि”ति ॥

इयमेव चाचार्यपरम्परा विज्ञानेश्वरादिधृतवचनायां शाण्डिल्यसंहितायां भक्तिखण्डे पञ्चमाध्याये स्पष्टतयोच्यते—

“अथातः श्रूयतां विप्राः सम्प्रदायः पुरद्विषः ।
एकदा शङ्करो देवो गतो गोकुलमण्डलम् ॥
तत्र वृन्दावने रम्ये सच्चिदानन्दमन्दिरे ।
त्रिभङ्गललितं देवं कोटिमन्मथसुन्दरम् ॥
अनौपम्यं वेणुधरं व्रजस्त्रीगणसेवितम् ।
श्रुतिभिर्मुनिभिश्चैव सेव्यमानं मुदान्वितम् ॥
प्रणिपत्य मुदा देवं सामगानादतोषयत् ।
जगतो हि समुद्धर्तुं सम्प्रदायस्य लब्धये ॥
तस्मै ददौ प्रसन्नात्मा तत्रत्यानामनुग्रहात् ।
स लब्ध्वा परमं लाभं स्वधाम सन्न्यवर्तत ॥
परमानन्दसम्मग्नो नृत्यं चक्रे दिगम्बरः ।
समुपासत तं देवं तत्प्रष्टुं भृतकौतुकः ॥
न चाचष्ट तदा देवो हत्वा त्रिपुरमाहवे ।
तदा हर्षसमाविष्टो नारदेन प्रसादितः ॥
जगौ तमेव सन्मार्गं श्रुतं यच्छ्रीपतेर्मुखात् ।
नारदोऽपि महायोगी परमानन्दपूरितः ॥
अलं प्रसादतः प्रादाद्व्यासायामिततेजसे ।
कौण्डिन्याय मया प्रोक्तो गर्गाचार्यमहात्मने ॥
व्यासस्तु वक्ति पुत्राय ब्रह्मराताय विष्णवे ।
अथो कलौ सम्प्रवृत्ते पूर्वाचार्यैरथागतैः ॥
भविष्यति परा भक्तिः किञ्चित्कालं मुनीश्वराः ।
वेदवेदान्ततत्त्वज्ञैर्वैष्णवैर्ब्राह्मणोत्तमैः ॥
निर्वाहिता ततो भक्तिर्लुप्तप्राया भविष्यति ।
ततोऽपि श्रीपतेरस्य स्वीयानुग्रहतो हरेः ॥

माथुरे मण्डले तत्र गोकुलेऽस्मिन् गिरावपि ।
प्रादुर्भविष्यति महापुरुषैरुपभाविता ॥
तस्याः सम्प्रीतये तत्र सम्प्रदायं रिरक्षिषुः ।
महात्मा सुमहातेजा भगवद्वदनोदितः ॥
प्रादुर्भविष्यति ततः सर्वश्रुतिविशारदः ।
योगी योगीश्वरस्तं वै सम्प्रदायं वदिष्यति ॥
भगवानपि तं साक्षादुपदेष्टा निजागमम् ।
आसाद्य गोकुलं धाम भक्तिं संवर्धयिष्यति ॥
गिरिराजं ततः प्राप्य महात्मैकान्तसंश्रयैः ।
निर्गुणं भक्तिमार्गं हि वर्धयन्विचरिष्यति ॥
निजात्मप्रेमसम्पूर्णैर्भगवद्ध्यानतत्परैः ।
तद्रसाप्लुतचित्तानां स्वाचारपरिवर्तिनाम् ॥
सर्वभूतैकसुहृदां वेदप्रामाण्यमीयुषाम् ।
विरलेष्वेव भविता सम्प्रदायोऽत्यनुत्तमः ॥
आश्चर्याणि चरित्राणि कृत्वा नानाविधान्यसौ ।
स्थापयिष्यति वै तस्याः पारम्पर्याक्रमं कुलम् ॥
समुद्धृत्य ततो जीवान् हरेः प्रीतिं करिष्यति ।
ततः कतिपये काले कालदोषप्रभावतः ॥
विलयं यास्यति पन्थाः कापट्येनाकुलः परः ।
परदोषान्वितैः पुम्भिर्निजाचार्यपराङ्मुखैः ॥
इत्येवं हि समाख्यातः सम्प्रदायः पुरद्विषः ।
अयमेव परः पुण्यो भक्तिशास्त्रैकसम्मतः ॥
एतन्माहात्म्यमतुलं नालं वक्तुं चतुर्मुखः ।
अयं हरेः श्रीव्रजदेवतायाः अनुगृहीतः किल सम्प्रदायः ।
आविर्बभौ वेणुगृहीतवेदैर्विभावयध्वं त्रिपुरारिसम्मतम् ॥

अत्र विष्णवे विष्णुस्वामिनाम्ने इत्यर्थः भगवद्वदनोदितः श्रीवल्लभाचार्यः । श्रीमद्गोवर्धनधरवदनवैश्वानररूपत्वात् ।

(पुष्टिमार्गे पुरुषोत्तमस्य प्रथमाचार्यत्वं महादेवस्य द्वितीयाचार्यत्वं भक्तत्वं च)

तत्र परब्रह्मणः प्रथमाचार्यत्वं "वेदान्तविद्वेदविदेव चाहं" (स्कं० ११)—

"योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया ।
इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम्" ॥

(अ० ४ श्लो० २६)—

"गोपकन्यासहस्रैस्तु पद्मपत्रायतेक्षणैः ।
अर्चितं भावकुसुमैस्त्रैलोक्यैकगुरुं परमि"ति ॥

एवमादि गीताश्रीभागवतगौतमतन्त्रादिवचनेष्वपि स्फुटम् । द्वितीयश्च पुष्टिमार्गस्याचार्यः शिवं एवेति श्रुतिष्वप्युच्यते—

"त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् ।
उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतादि"ति ॥

अस्यार्थं तु अग्रिमप्रश्नोत्तरेषु किञ्चिद् व्याख्यास्यामः । एवमेव श्रुत्यन्तरेष्वपि, यथा बृहन्नारायणोपनिषदि "अणोरणीयानि"त्यनुवाके—

"यो देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्वाधियो रुद्रो महर्षिः ।
हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानꣳ स नो देवः शुभया स्मृत्या संयुनक्तु ॥
ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानाम् ।
ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मेऽस्तु सदाशिवोम्" ॥

इत्यादिषु स्पष्टतयोच्यते । तथा श्रीभागवतेऽपि चतुर्थस्कन्धे द्वितीयाध्याये (श्लो० २)—

"कस्तं चराचरगुरुं निर्वैरं शान्तविग्रहम् ।
आत्मारामं कथं द्वेष्टि जगतो दैवतं महत्" ॥

इति सर्वगुरुत्वं भगवद्भक्तत्वं चोच्यते । पुनस्तत्रैव षष्ठाध्याये (श्लो० ३२)—

"तस्मिन्महायोगमये मुमुक्षुशरणं सुराः ।
ददृशुः शिवमासीनं त्यक्तामर्षमिवान्तकम्" ॥

इति प्रशान्तस्य मुमुक्षुभिर्ज्ञानार्थमुपसत्तव्यस्य श्रीमहादेवाचार्यस्य वर्णनमुपक्रम्य (श्लो० ३४)—

"विद्यातपोयोगपथमास्थितं तमधीश्वरम् ।
चरन्तं विश्वसुहृदं वात्सल्याल्लोकमङ्गलम्" ॥

इति विश्वसौहृदाल्लोकमङ्गलस्य ब्रह्मविद्यामूलकसम्प्रदायस्य प्रवर्तकत्वमुक्त्वा तदुपदेशे मुख्यः को वा शिष्य इत्याकाङ्क्षायामुच्यते (श्लो० ३६)—

"उपविष्टं दर्भमय्यां बृस्यां ब्रह्म सनातनम् ।
नारदाय प्रवोचन्तं पृच्छते शृण्वतां सताम् ॥
कृत्वोरौ दक्षिणे सव्यं पादपद्मं च जानुनि ।
बाहुप्रकोष्ठेऽक्षमालामासीनं तर्कमुद्रया ॥

तं ब्रह्मनिर्वाणसमाधिमाश्रितं व्युपाश्रितं गिरिशं योगकक्षाम् ।
सलोकपाला मुनयो मनूनामाद्यं मनुं प्राञ्जलयः प्रणेमुः" ॥

इति नारदस्यैव मुख्यशिष्यत्वं तत्सम्प्रदानकब्रह्मोपदेशादिकं च निरूपितम् । तस्माच्छ्रीमहादेवस्याऽप्यास्माकीनवैष्णवसम्प्रदायमुख्याचार्यत्वम् ।

(ब्रह्मादयः स्वमार्गगाः परगुरौ शिवैक्यभावनादि)

ब्रह्मादीनां च बहुश एतत्कृतसम्प्रदायवर्तित्वमेव । तृतीयस्कन्धे चतुर्थाध्याये शिववर्णनमुपक्रम्य (श्लो० २८)—

"ब्रह्मादयो यत्कृतसेतुपाला" इत्युक्तेः ।

किञ्च, वैष्णवसम्प्रदायाचार्यत्वादेव शिवैक्यभावनं परगुरौ प्रातः कर्तव्यमिति विधीयते । गौतमतन्त्रे सप्तमाध्याये (श्लो० ७)—

"ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय चिन्तयेद्गुरुदैवतमि"त्युपक्रम्य (श्लो० १०)—
"शिवेनैक्यं समुन्नीय ध्यायेत्परगुरुं धिया ।
मानसैरुपचारैश्च सन्तर्प्य मनसा सुधीः ॥
स्तोत्रैः स्तुत्वा नमस्कुर्यान्मत्रं देवे समन्वयेत् ।
अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ॥
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ।
अखण्डमण्डलाकारं व्याप्तं येन चराचरम् ॥
तत्पदं दर्शितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः" इति ।

(नारदस्याचार्यत्वं शुद्धपञ्चरात्रकर्तृत्वं शिवशिष्यत्वं पत्न्यादिभ्यो मन्त्रग्रहणनिषेधश्च)

एवं नारदस्याप्याचार्यत्वम् । अत एव श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे तृतीयाध्याये (श्लो० ८)—

"तृतीयमृषिसर्गं च देवर्षित्वमुपेत्य सः ।
तन्त्रं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणां यतः" ॥

इति भगवदवतारत्वं नैष्कर्म्यसम्पादकात्युत्तमपञ्चरात्राख्यवैष्णवसाम्प्रदायिकग्रन्थकारत्वं चोच्यते । तस्य शिवशिष्यत्वं त्वाह स एव पञ्चरात्रे प्रथमरात्रप्रथमाध्याये (श्लो० ९)—

"ज्ञानामृतं ज्ञानसिन्धोः सम्प्राप्य शङ्कराद्गुरोः ।
परावराच्च परमाद्योगीन्द्राणां गुरोर्गुरोः ॥
वेदेभ्यो दधिसिन्धुभ्यश्चतुर्भ्यः सुमनोहरम् ।
तज्ज्ञानमन्थदण्डेन सन्निर्मथ्य नवं नवम् ॥
नवनीतं समुद्धृत्य नत्वा शम्भोः पदाम्बुजम् ।
विधिपुत्रो नारदोऽहं पञ्चरात्रं समारभ" इति ॥

अत एव च ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डीयचतुर्विंशाध्याये—

"देहि मे कृष्णमन्त्रञ्च यन्मनोवाञ्छितं मम ।
तत्सम्बन्धि च यज्ज्ञानं यत्र तद्गुणवर्णनम्" ॥

इति नारदेन विज्ञापितोऽब्जयोनिः ।

"पत्युर्मन्त्रं पितुर्मन्त्रं न गृह्णीयाद्विचक्षणः ।
विरक्ताश्रमिणां चैव न पुत्रसुखदायकम्" ॥

इत्यादिकं हेतुपूर्वकमुक्त्वा—

"महेश्वरस्तव गुरुः प्राक्तनीनः पुरातनः ।
गच्छ वत्स शिवं शान्तं शिवदं ज्ञानिनां गुरुम् ॥
तत्रैव भगवन्मन्त्रं ज्ञानं लब्ध्वा पुरातनात् ।
नारायणकथां श्रुत्वा शीघ्रमागच्छ मद्गृहम्" ॥

इत्युक्त्वा शिवं प्रति नारदं प्रेषयामासेत्युक्तिरपि सङ्गच्छते ।

(व्यासादीनां श्रीमदाचार्यवंशपर्यन्तानामाचार्यत्वम्)

एवं व्यासशुकयोरप्याचार्यत्वं तु पुराणादिषु प्रसिद्धतरम् । इयं शुकपर्यन्ताचार्यपरम्परा गोपालतापनीयाद्युपनिषत्सु सविस्तरं महाभारतब्रह्मवैवर्तपाद्मगारुडविष्णुपुराणश्रीभागवतादिष्वपि तत्र तत्र प्रख्यातैव, तथा नारदपञ्चरात्रेऽपि सैव स्फुटतया निरूपिता । एवं विष्णुस्वामिप्रभृतीनां श्रीमद्वल्लभाचार्यश्रीविट्ठलाचार्यपर्यन्तानां निरूपकाणि श्रुतिस्मृतिपुराणादिवचनानि तत्र तत्र चरित्रचिन्तामण्यादिग्रन्थेषूपन्यस्तान्येव । इहाप्युदाहृतायां शाण्डिल्यसंहितायामेतत्सर्वं कण्ठरवेणैव स्पष्टमक्लिष्टं निर्दिष्टमिति सम्यगिष्टसिद्धिरष्टस्वपिकाष्टासु दुष्टकामादिकष्टाविशिष्टानां शिष्टानाम् । अथ श्रीमदाचार्योत्तरं त्वियदवधि—

"दुर्वादान् दलयंस्तमः कवलयन् पङ्कानि सङ्क्षालयन्
सेवाद्यं कलयन् हरेः कुजनताचेतश्चयं ज्वालयन् ।
भक्तिं वैदिकयुक्तिभिः क्षितितले सर्वत्र सञ्चालयन्
श्रीमद्वल्लभवंश एष जयति स्वीयान् जनान्पालयन्" ॥

अतः सर्वं क्षेमम् । इत्थञ्चास्मन्मार्गाचार्याणाम्—

"परम्परा परा प्रोक्ता परमात्मपुरःसरा ।
चिराच्चराचराभीष्टा धरायां भक्तितत्परा ॥
गोपीपतिसमारम्भां श्रीविष्णुस्वामिमध्यमाम् ।
श्रीमदाचार्यपर्यन्तां स्तुतो गुरुपरम्पराम्" ॥

अथ द्वितीयस्य पञ्चमोऽवान्तरः प्रश्नः

(त्रयोदशः प्रश्नः)

तत्र वर्णनिर्देशो देशनिर्देशो वंशपरम्परानिर्देशश्च वक्तव्यः

उत्तरम् ।

अथ पूर्ववदिहापि कस्मिन्वर्णे देशे वंशे चोत्पन्न आचार्यो भवितुमर्हतीत्येव पृच्छयते—

"आहोस्विद्भवत्सम्प्रदायप्रवर्तका आचार्याः केषु वर्णदेशवंशेषूत्पन्नाः ? इति ॥

(ब्राह्मणस्यैव धर्मशासनाधिकारो वेदान्तविद उत्कर्षश्च)

तत्राद्यश्चेत्, न हि देशविशेषवंशविशेषयोर्नियम आचार्यत्वप्रयोजकः शास्त्रसिद्धोऽस्ति । तथापि ब्राह्मणवर्णोत्पन्नो मन्वादिप्रशंसितत्रैवर्णिकनिवासार्हार्यावर्तादिनीवृदुद्भूतो मातृपितृकुलशुद्ध एवाचार्यो भवितुमर्हतीति बहुशिष्टसम्मतम् । तत्र वर्णान्तरव्यावर्तनायाद्यं विशेषणम् । मन्वादिभिर्ब्राह्मणस्यैव धर्मप्रशासनाधिकारस्मरणात् यथाह प्रथमाध्याये मनुः (श्लो० ९८)—

"उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिधर्मस्य शाश्वती ।
स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते ।
ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोपस्य गुप्तये" इत्यादि ॥

याज्ञवल्क्योऽपि प्रथमाध्याये दानप्रकरणे (श्लो० १)—

"तपस्तप्त्वाऽसृजद्ब्रह्मा ब्राह्मणान्वेदगुप्तये ।
तृप्त्यर्थं पितृदेवानां धर्मसंरक्षणाय च" ॥

इति वेदतदुपदिष्टधर्मयो रक्षणार्थं ब्राह्मणानामेव सृष्टत्वमभिधाय तत्रापि साधारणविप्रापेक्षया अध्यात्मविद्याप्रशासकानां सत्साम्प्रदायिकानामेव मुख्यतया वेदधर्मयो रक्षकत्वमित्याशयेनानुपदमेवाह (श्लो० २)—

"सर्वस्य प्रभवो विप्राः श्रुताध्ययनशालिनः ।
तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमा" इति ॥

अत्र तमब्ग्रहणं साधारणवेदान्तिव्यावृत्त्या तद्विद्याप्रवर्तकाचार्यग्रहणार्थमिति भाति इत्थमेव मनुरपि (अ० १ श्लो० ९६,९७)

"भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।
बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥

ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।
कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिन" इति ॥

एवमितरत्रापि दृश्यम् ।

(ब्रह्मावर्तार्यावर्तादिस्वरूपं, तत्रैव त्रैवर्णिकवासस्तत्रोत्पन्नो
विप्रो धर्मोपदेष्टा निषिद्धदेशश्च)

अथ म्लेच्छदेशादिनिषिद्धदेशोत्पन्नत्वव्यावर्तनार्थं द्वितीयं विशेषणम् । मन्वादिभिर्ब्रह्मावर्तादेरेव पुण्यदेशत्वस्य तत्रैव त्रैवर्णिकनिवासयोग्यत्वस्य तदुत्पन्नब्राह्मणस्यैव धर्मप्रशासकत्वस्य च निरूपणात् । तथाहि द्वितीयाध्याये मनुः (श्लो० १७)—

"सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् ।
तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते" इति ॥

तथा (श्लो० १९)—

"कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पाञ्चालाः शूरसेनकाः ।
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः ॥
एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥
हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि ।
प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥
आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् ।
तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधाः ॥
कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्त्वतः परः ॥
एतान् द्विजातयो देशान् संश्रयेरन्प्रयत्नतः ।
शूद्रस्तु यस्मिन् कस्मिन्वा निवसेद्वृत्तिकर्षितः" इति ॥

बृहत्पराशरस्मृतावपि प्रथमाध्याये (श्लो० ४२)—

"हिमपर्वतविन्ध्याद्योर्विनशनप्रयागयोः ।
मध्ये तु पावनो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः ॥
देशेष्वन्येषु या नद्यो धन्याः सागरगाः शुभाः ।
तीर्थानि यानि पुण्यानि मुनिभिः सेवितानि च ॥
वसेयुस्तदुपान्तेषु शमिच्छन्तो द्विजा यतः ।
मुनिभिः सेवितत्वेन पुण्यदेशः प्रकीर्तितः ॥

यत्र पानमपेयस्य देशेऽभक्ष्यस्य भक्षणम् ।
अगम्यागमनं यत्र तं देशं परिवर्जयेत् ॥
एवं देशः समाख्यातो याज्ञिको हि द्विजन्मनाम् ।
एवमेवानुवर्तेरन् देशं धर्मानुकाङ्क्षिणः ॥
उषित्वा यत्र तत्रापि स्वाचारं न विवर्जयेत् ।
षट्कर्माणि प्रकुर्वीरन्निति धर्मस्य निश्चय" इति ॥

एवं पराशरमाधवीयेऽपि द्वितीयाध्याये कूर्मपुराणे—

"नाधार्मिकैर्वृते ग्रामे न व्याधिबहुले भृशम् ।
न शूद्रराजे निवसेन्न पाखण्डिजनैर्वृते ॥
हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं पूर्वपश्चिमयोः शुभम् ।
मुक्त्वा समुद्रयोर्देशं नान्यत्र निवसेद्द्विज" इति ॥

इत्थमपरत्रापि प्रेक्ष्यम्—

(विगुणोऽप्याचार्यवंश्यो गुरुः स्यात्, अश्रोत्रियोऽपि श्रोत्रियपुत्र उत्तमः,
प्राचीनाचार्याणां वर्णोद्देशाश्च)

अथ साङ्कर्यादिदोषवारणाय तृतीयं विशेषणम् । इयांस्त्विह विशेषः । यन्मुण्डकश्रुत्याद्युक्तेषु श्रोत्रियत्वब्रह्मनिष्ठत्वतात्त्विकब्रह्मविद्याप्रवचनत्वादिषु साम्प्रदायिकाचार्यगुणेषु मध्ये किञ्चिन्न्यूनगुणविशिष्टोऽपि पारम्परिकाचार्यवंश्यो वसुधायां यावदुपलभ्येत न तावत्तादृशस्याऽप्यन्यस्याऽऽचार्यत्वमसम्भवे इति तृतीयाध्याये मनुना (श्लो० १३६)—

"अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः ।
अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात् पिता स्याद्वेदपारगः ॥
ज्यायांसमनयोर्विद्याद्यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता ।
मन्त्रसम्पूजनार्थं तु सत्कारमितरोऽर्हती"ति ॥

अश्रोत्रियपुत्रस्य साक्षाच्छ्रोत्रियस्याप्यपेक्षया स्वयमश्रोत्रियस्यापि श्रोत्रियपुत्रस्योत्कर्षं वदता स्वनिष्ठस्योत्कर्षाधायकगुणस्यापेक्षया पितृपरम्परानिष्ठस्य तस्याधिक्यबोधनात् । परे त्विह वैष्णवा भारद्वाजसंहितावचनमप्याहुः—

"न जातु मन्त्रदा नारी न शूद्रो नान्तरोद्भवः ।
नाभिशस्तो न पतितः कामकामोऽप्यकामिनाम् ॥
सप्तपुरुषातिविज्ञेयाः सन्ततैकान्तनिर्मले ।
कुले जातो गुणैर्युक्तो विप्रः श्रेष्ठतमो गुरुरि"ति ॥

अथ द्वितीयश्चेत्तर्ह्युच्यते । तत्र प्रथमाचार्यस्य सर्वकारणस्य सर्वेश्वरस्य श्रीपुरुषो-

त्तमस्य तु वर्णनिर्देशेनालम् । अथ शिवनारदयोर्व्यासादीनां स्ववंशसहितः श्रीमदाचार्यपर्यन्तानां च ब्राह्मणेष्वेव प्रादुर्भावोऽस्तीति निर्दिष्टो वर्णः । अथ देशा निर्दिश्यन्ते । तत्राद्याचार्यस्य तु स्वरोमरन्ध्रनिक्षिप्तानेकब्रह्माण्डमण्डलस्य न वयं देशनिर्णये शक्ताः । शिवस्य तु भगवद्धाम वा कैलासादिर्वासः । नारदस्य तु शबलाश्वादीनां शिष्यत्वकरणानन्तरं दक्षशापस्वीकारिणो न देशविशेषनियमः, किन्तु तस्य सर्वत्र पर्यटनमेव । “त्वं पर्यटन्नर्क इव त्रिलोकीमन्तश्चरो वायुरिवात्मसाक्षी”, “कदाचिन्नारदो योगी लोकानुग्रहकाङ्क्षया । पर्यटन् सकलाँल्लोकानि”त्यादिषु श्रीभागवतब्रह्माण्डपुराणमहाभारतादिषु तत्र तत्र वर्ण्यते । एवं व्यासस्य यमुनाद्वीपप्रादुर्भूतस्य बदरिकाश्रमः स्थितिदेश इति । तथा शुकाचार्यस्य व्यासवेश्मन्याविर्भूतस्य जन्मतः प्रव्रजानां न स्थितौ विषयविशेषनियम इति च तत्र तत्र पुराणेतिहासादिषु प्रसिद्धमेव ।

(द्रविडादिदेशप्रशंसा, प्रयागमध्यदेशादिषु श्रुतयः)

अथ श्रीविष्णुस्वामिप्रभृतीनां श्रीमद्वल्लभाचार्यपर्यन्तानां प्रायो द्रविडकर्नाटकान्ध्रप्रान्ता एव देशा ऐतिह्यप्रसिद्धाः ।

एकादशस्कन्धेऽपि पञ्चमाध्याये (श्लो० ३८)—

“कृतादिषु प्रजा राजन् कलाविच्छन्ति सम्भवम् ।
कलौ खलु भविष्यन्ति नारायणपरायणाः ॥
क्वचित्क्वचिन्महाराज द्रविडेषु च भूरिशः ।
ताम्रपर्णी नदी यत्र कृतमाला पयस्विनी ।
कावेरी च महापुण्या प्रतीची च महानदी ॥
ये पिबन्ति जलं तासां मनुजा मनुजेश्वर ।
प्रायो भक्ता भविष्यन्ति वासुदेवेऽमलाशयाः” ॥

इत्यादौ नारायणपरायणानामाचार्याणां प्रादुर्भावदेशाः प्राधान्येन द्रविडादय एव करभाजनाख्ययोगीश्वरेणाभिहिताः । अथ श्रीमदाचार्याणामग्निकुण्डात्प्रादुर्भावदेशोऽपि चम्पारण्याख्यः शाण्डिल्यसंहितायां श्रीहरेर्नामसहस्रे कलियुगीयावतारनामसु “चम्पारण्यकृतोदय” इत्यनेन तथात्वेनोक्तः । एवं तेषां स्थितिदेशा अपि श्रीव्रजप्रयागालर्कपुरवाराणसीचरणाद्रिमुख्यास्तत्र तत्र पुराणेतिहासादिषु शाण्डिल्यसंहितासनत्कुमारसंहितागर्गसंहितादिषु च प्रशंसिता एव । श्रुतिष्वपि (ऋक्संहि० अष्ट० ८ अ० ३)—

“सितासिते सरिते यत्र सङ्गथे तत्राप्लुतासो दिवमुत्पतन्ति ।
ये वै तन्वां ३ विसृजन्ति धीरास्ते जनासो अमृतत्वं भजन्ते” ॥

(ऋक्संहि० अष्ट० ७ अध्या० ५)—

“यत्र गङ्गा च यमुना च यत्र प्राची सरस्वती ।
यत्र सोमेश्वरो देवस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परिस्रव” ।

तैत्तिरीयोपनिषदि—

“इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोम१ सचतापरुष्णिये”त्यादिषु मोक्षादिकारणतया श्राव्यन्ते । अतस्तेष्वेव श्रीमदाचार्याणां बहुशः स्थितिः । मन्त्रवर्णोऽपि गङ्गायमुनान्तरालदेशवास्तव्यानां भगवन्मननवतां महात्मनां प्रत्यहं सन्ध्यावन्दनादिषु नमस्करणीयत्वं श्रावयति—

“नमो गङ्गायमुनयोर्मध्ये ये वसन्ति ते मे प्रसन्नात्मानश्चिरं जीवितं वर्धयन्ति, नमो गङ्गायमुनयोर्मुनिभ्यश्च नमो नमो गङ्गायमुनयोर्मुनिभ्यश्च नम” इति ।

(पुण्यनद्यादिभगवदर्चातत्कीर्तनोत्साहवैष्णवसम्मर्दादियुक्ता देशा अतिपावनाः वासार्हास्तीर्थविशेषाश्च)

अथ श्रीमदाचार्यवंश्यास्तु उक्तमन्वादिवचनैः प्रशंसिते ब्रह्मावर्तादौ यत्र तत्र पुण्यनद्यादियुक्तेषु श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रतिमातत्सेवाप्रवाहतत्कीर्तनमहोत्सवतद्भक्तसद्वैष्णवसमुदायादिभिरतिपावनतमेषु देशेषु समासते । तादृशदेशानां पुण्यतमत्वं तु श्रीभागवतादिषूच्यते । तथाहि, सप्तमस्कन्धे चतुर्दशाध्याये युधिष्ठिरं प्रति नारदः—

“अथ देशान्प्रवक्ष्यामि धर्मादिश्रेयआवहान् ।
स वै पुण्यतमो देशः सत्पात्रं यत्र लभ्यते ॥
बिम्बं भगवतो यत्र सर्वमेतच्चराचरम् ।
यत्र हि ब्राह्मणकुलं तपोविद्यादयान्वितम् ॥
यत्र यत्र हरेरर्चा स देशः श्रेयसां पदम् ।
यत्र गङ्गादयो नद्यः पुराणेषु च विश्रुताः ॥
सरांसि पुष्करादीनि क्षेत्राण्यर्हाश्रितान्युत ।
कुरुक्षेत्रं गयशिरः प्रयागः पुलहाश्रमः ॥
नैमिषं फाल्गुनं सेतुः प्रभासोऽथ कुशस्थली ।
वाराणसी मधुपुरी पम्पा बिन्दुसरस्तथा ॥
नारायणाश्रमो नन्दा सीतारामाश्रमादयः ।
सर्वे कुलाचला राजन् महेन्द्रमलयादयः ॥
एते पुण्यतमा देशा हरेरर्चाऽऽश्रिताश्च ये ।
एतान्देशान्निषेवेत श्रेयस्कामो ह्यभीक्ष्णशः ॥
धर्मो ह्यत्रेहितः पुंसां सहस्राधिफलोदय” इति ॥

नारदपञ्चरात्रे च प्रथमरात्रे दशमाध्याये उपबर्हणाख्यगन्धर्वं प्रति पद्मयोनिः (श्लो० ६८)—

"कृष्णसङ्कीर्तनं तूर्णं पुनाति श्रुतिमात्रतः ।
श्रोतारञ्च प्रवक्तारं पुरुषैः सप्तभिः सह ॥
यत्रैव प्रभवेद्वत्स तन्नामगुणकीर्तनम् ।
तत्र सर्वाणि तीर्थानि पुण्यानि मङ्गलानि च ॥
तत्कीर्तनध्वनिं श्रुत्वा सर्वाणि पातकानि च ।
दूरादेव पलायन्ते वैनतेयमिवोरगाः ॥
तद्दिनं सफलं धन्यं यशस्यं सर्वमङ्गलम् ।
श्रीकृष्णकीर्तनं यत्र तत्रैव नायुषो व्ययः ॥
सङ्कीर्तनध्वनिं श्रुत्वा ये च नृत्यन्ति वैष्णवाः ।
तेषां पादरजःस्पर्शात् सद्यःपूता वसुन्धरा ॥
तत्कीर्तनं भवेद्यत्र कृष्णस्य परमात्मनः ।
स्थानं तच्च भवेत्तीर्थं मृतानां तत्र मुक्तिदम् ॥
नात्र पापानि तिष्ठन्ति पुण्यानि सुस्थिराणि च ।
तपस्विनाञ्च व्रतिनां व्रतानां तपसां फलमि"ति ॥

सारसङ्ग्रहे च वाराहपुराणे वसुमतीं प्रति भगवान्—

"जाह्नव्यादीनि तीर्थानि पापनिष्कृतिहेतवे ।
काङ्क्षन्ति हरिदासानां स्पर्शनं हरिदासवत् ॥
निवसन्ति महात्मानो यत्र चैकान्तिनो द्विजाः ।
देवा देवर्षयो नित्यं तं देशं पर्युपासते ॥
यत्र भागवता नित्यं पञ्चकालपरायणाः ।
निवसन्ति सदा युक्तास्तत्क्षेत्रं नैमिषं विदुः ॥
मद्भक्तजनसम्मर्दपादपांसुविसर्जनात् ।
चतुःसागरपर्यन्तं पावनं स्याद्वसुन्धरे" इति ॥

एवं निर्दिष्टो देशः । अथ वंशपरम्परां निर्दिशामः ॥ तत्र प्रथमाचार्यस्य सर्वकारणस्य परमात्मनो वंशनिर्देशेन कृतम् ।

(परशिवस्यादिसर्गे ब्रह्मभालोद्भवत्ववैष्णवत्वं भक्तानामविनाशित्वादिरूपं माहात्म्यम्)

अथ द्वितीयाचार्यस्य परशिवस्य कस्मिँश्चित्कल्पे कमलासनभालोद्भवत्वमेव पुराणादिषु सिद्धतरम् । नारदपञ्चरात्रेऽपि द्वितीयरात्रद्वितीयाध्याये नारदं प्रति स एवाह (श्लो० १९)—

"मया श्रीकृष्णमन्त्रश्च कृष्णालये मुने पुरा ।
गोलोके विरजातीरे नीरे क्षीरनिभेऽमले ॥
शतलक्षजपं कृत्वा पुण्ये वृन्दावने वने ।
श्रीकृष्णानुग्रहेणैव मन्त्रः सिद्धो बभूव मे ॥
ब्रह्मभालोद्भवोऽहं च सर्वादिसर्गतो मुने ।
प्राप्तं मृत्युञ्जयं ज्ञानं कृष्णाच्च परमात्मनः ॥
सिद्धो मृत्युञ्जयोऽहं च नित्यनूतनविग्रहः ।
ब्रह्मणः पतनेनैव निमेषो मे यथा हरेः ॥
एवं तेषां पार्षदानां नास्ति मृत्युर्यथा हरे"रिति ॥

तत्रैव प्रथमरात्रे चतुर्दशाध्याये ब्रह्माणं प्रति स एव (श्लो० १२)—

"अहं न पाता न स्रष्टा न संहर्ता च जीविनाम् ।
निर्लिप्तोऽहं तपस्वी च हरेराराधनोन्मुखः ॥
संहारविषयं मह्यं श्रीकृष्णश्च पुरा ददौ ।
दत्वा रुद्राय तदहं तपस्यासु रतो हरेः ॥
तदर्चनेन ध्यानेन तपसा पूजनेन च ।
स्तवेन कवचेनैव नाममन्त्रजपेन च ॥
मृत्युञ्जयोऽहमधुना न च कालाद्भयं मम ॥
कालः संहरते सर्वं मां विना च तथेश्वरम् ।
पुरा सर्वादिसर्गे च कस्यचित्स्रष्टुरेव च ॥
भालोद्भवाश्च ते रुद्रास्तेष्वेकोऽहश्च शङ्करः ।
कल्पश्च ब्रह्मणः पाते लये प्राकृतिके तथा ॥
सर्वे नष्टा विषयिणो न भक्ताश्च यथेश्वरः ।
असङ्ख्यब्रह्मणां पातः कल्पश्चासङ्ख्य एव च ॥
समतीतः कतिविधो भविता वा पुनः पुनः ।
श्रीकृष्णस्य निमेषेण ब्रह्मणः पतनं भवेत् ॥
तत्र प्राकृतिकाः सर्वे तिरोभूताः पुनः पुनः ।
न प्राकृतो न विषयी नित्यदेही च वैष्णवः ॥
हरेर्वरेणामरोऽहं शिवाधारस्ततः शिवः ।
जलप्लुतं च विश्वौघं लये प्राकृतिके ध्रुवम् ॥
आब्रह्मलोकपर्यन्तं परं कृष्णालयं विना ।
सर्वा देव्यो विलीनाश्च कृष्णः सत्यं सुनिश्चितम् ॥

सर्वे पुमांसो लीनाश्च सत्ये नित्ये सनातने ।
अहं कृष्णश्च प्रकृतिः पार्षद्प्रवरो हरेः ॥
नित्यं नित्या विद्यमाना गोलोके च निरामये ।
एक ईशो न द्वितीय इति सर्वादिसर्गतः ॥
न हि पश्यन्ति सद्भक्ताः प्रकृतिं प्राकृते लये ।
तस्य भक्तोत्तमानाञ्च सततं स्मरणेन च ॥
आयुर्व्ययो न हि भवेत् कथं मृत्युर्भविष्यति ।
न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित् ॥
तेषां भक्तोत्तमानाञ्च सततं स्मरणेन च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिभयं नाप्युपजायते" इति ॥

एवं नारदस्याप्यरविन्दजनिनन्दनत्वममन्दमार्षग्रन्थेषूद्घूष्यते ।

(व्यासस्य पूर्वपुरुषाः सर्वे वैष्णवाः, विष्णुस्वाम्यादिपरम्परालेशः प्रश्नाशुद्धिश्च)

अथ व्यासस्यापि पूर्वपुरुषपरम्परा पुरुषु पुराणेतिहासादिषु प्रसिद्धतरा । पञ्चरात्रेऽपि प्रथमरात्रप्रथमाध्याये शुकं प्रति स्वयमेवाह (श्लोक० २८)—

"सत्यं विधाता भगवान् परं कृष्णपरायणः ।
कृष्णभक्तो वसिष्ठस्तु तत्सुतो वैष्णवः स्वयम् ॥
वैष्णवस्तत्सुतः शक्तिः कृष्णध्यानैकमानसः ।
पराशरश्च तत्पुत्रः कृष्णपादाब्जसेवया ॥
जीवन्मुक्तो महाज्ञानी योगीन्द्राणां गुरोर्गुरुः ।
अहं वेदविभक्ता च श्रीकृष्णपादसेवया ॥
गुरुर्मे भगवान् साक्षाद्योगीन्द्रो नारदो मुनिः ।
गुरोर्गुरुर्मे शम्भुश्च योगीन्द्राणां गुरोर्गुरुः ॥
तेषां पुण्येन पुत्रस्त्वं पुण्यराशिश्च मूर्तिमान् ।
पद्मानां मम पुंसां च प्रकाशो भास्करः स्वयम् ॥
श्रीकृष्णचरणाम्भोजं पादाब्जं नारदेशयोः ।
सरस्वतीं नमस्कृत्य ज्ञानं वक्ष्ये सनातनमि"ति ॥

एतेन शुकस्यापि सा निर्दिष्टैव । अथ साक्षाच्छुकाचार्यान्तेवासिनं द्रविडप्रान्तवासिनं प्राञ्चमस्मदाचार्यं श्रीविष्णुस्वामिनमारभ्य श्रीमद्वल्लभाचार्यपर्यन्तानामपि यज्ञनारायणभट्टादयः कतिचित् पूर्वपुरुषा अस्मदुपाख्यानग्रन्थेषु सन्ति निर्दिष्टास्ते द्रष्टव्याः । ननु कतिचिदित्यनेन वंशपरम्पराप्रश्नोत्तरं साकल्येन न लभ्यत इति चेत्तर्हि विधातारमारभ्य एतावदवधि समग्रा वंशपरम्परा तु न केनापि निर्देष्टुं शक्यैवेति चेत्तर्हि भवन्तमेव

पृच्छामो विधिमवधीकृत्य भवत्पूर्वपुरुषाः कति, किंनामानः, किंकर्माणश्चासन्निति। तस्मादलमीदृशैः काकदन्तपरीक्षाकल्पैर्विचारैः। अस्मिन्प्रकृतप्रश्ने वर्णदेशवंशपरम्पराणां जिज्ञासितत्वेऽपि दिशेरुच्चारणक्रियस्य घञन्तरूपं कर्मतया निर्दिश्य वक्तव्य इति। तव्यदन्तवचिप्रयोगस्तु पाण्डित्यात्। कथनं कथनीयमितिवत्। युक्तं तु निर्देशः कर्तव्य इति त्रिष्वपि निर्देशपदं त्याज्यमिति वा। इत्थञ्च—

"कृतदेशादिनिर्देशा उमेशादिमदैशिकाः।
जयन्तु स्वपथाचारान्नयन्तु श्रीहरिं निजान्" ॥

(चतुर्दशपञ्चदशषोडशाः प्रश्नाः)

अथ द्वितीयस्यावान्तराः षष्ठसप्तमाष्टमप्रश्नाः।

पेषणयन्त्रनिपतितकणवदेकहेलया निराक्रियन्ते,

ते यथा

किञ्च, ब्राह्मणादृतेऽन्यवर्णोऽपि स्वस्याचार्यत्वं कर्तुं शक्नोति न वा?। शक्नोति चेत्तदा शास्त्रविरुद्धम्, नो चेत्तदा कुत आचार्यत्वम्?। तदुपदेश्याश्च हीनवर्णोपदेश्याः कथं कल्याणभागिनः स्युः?।

उत्तरम्।

(स्वमार्गे तदप्रसक्तिः)

अस्माकं सम्प्रदाये श्रीमहादेवाचार्यादारभ्य स्वरूपेण इदानीं स्ववंशरूपेण च स्वसम्प्रदायानुशासनकारिश्रीमद्वल्लभाचार्यचरणपर्यन्तं न कोऽपि ब्राह्मणातिरिक्तवर्ण आर्यतरमाचार्यकार्यमात्मन्याचार्यत्वमवधार्य कृतवान्। युक्तं चैतत्। "वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः", "ब्राह्मणो नितरां गुरुरि"त्याद्यनेकवचनेभ्यः। अत इयन्मात्रेणैव द्वितीयप्रश्नावयवभूताः षष्ठसप्तमाष्टमाः प्रश्नाः प्रदत्तोत्तरा इति श्रीः। येषां च सम्प्रदाये स्वेच्छया वा शापादिवशाद्वा क्षत्रादिवर्णेष्ववतीर्णा अपि महानुभावा भगवदाज्ञया भक्तिधर्मोपदेशादिकं कृतवन्तः सन्ति, सन्तस्ते भवन्तमुत्तरवितरणेन मूकीकर्तुं समर्था इति न वयमेतत्पर्यनुयोगार्हाः। इत्थम्—

"सम्प्रदायोत्पत्तिकालाचार्यपङ्क्त्यादिकर्मकः।
दत्तोत्तरो द्वितीयोऽयं प्रश्नः प्रश्नैः सहाष्टभिः" ॥

इति द्वितीयाष्टकम्॥

अथ तृतीयः प्रधानः प्रश्नः, भवतामुपदेश्याश्चत्वारो वर्णास्त्रयो द्वावेको वा ?

उत्तरम् ।

(उत्तरकारिकाः सम्प्रदायस्य पुनश्चतुर्वर्णनिष्ठता)

"जगदुद्धारचतुरो वर्णांस्तु चतुरो हरिः ।
उद्धर्तुं सम्प्रदायं स्वं पुरा प्राह पुरारये ॥
मन्त्रग्रहे भगवतस्ततस्तन्नित्यसेवने ।
यथाधिकारे भगवज्ज्ञाने च गुरुदर्शिते ॥
ततो मुक्तौ च भुक्तौ च चतुर्णामधिकारिता ।
अविशेषान्मुमुक्षाया उपदेश्यास्ततोऽखिलाः" ॥

एतत्सर्वं "किंवर्णनिष्ठ" इत्यस्योत्तरे पूर्वमेव विस्तरात् प्रपञ्चितम्, अयं प्रश्नश्च तस्यैव प्रपञ्चनरूपश्चतुःषष्टिसङ्ख्यापूरणाय पुनः कृत इति तदुत्तरेणैव दत्तोत्तरो वेदितव्य इति शिवम् ।

(सप्तदशाष्टादशौ प्रश्नौ)

अथास्य तृतीयप्रश्नस्याङ्गप्रश्नप्रतिपादकान्यष्टौ वाक्यानि, तत्र प्रथमद्वितीये यथा ।

तत्र त्रयो वर्णा द्विजातयस्तेषु गर्भाधानादिसंस्कारपूर्वकं यज्ञोपवीतादिग्रहणं सावित्रीग्रहणं च मुख्यम् ।

तदृते जातित्वाभावाद्व्रात्यत्वं यथा तथा भवदुपदेशाभावेऽपि किम् ?, तथात्वे सर्वेषां भवदुपदेशाभावाद्व्रात्यत्वं स्नानदानादिकं वृथा स्यात्, तन्न शास्त्रसम्मतं विद्वत्सम्मतं च, नो चेत्कुतो विशेषाग्रहः ? ।

उत्तरम् ।

(प्रथमप्रश्ने दोषस्तदुत्तरञ्च)

अत्राद्यवाक्ये जिज्ञासाबोधककिमादिपदाभावात् प्रष्टव्यांश एव न स्फुटीभवति । यदि तु त्रैवर्णिकानामेतन्मुख्यं न वेत्येवं विचिकित्सितं तदा तु एकतरनिर्धारफलकविरुद्धकोटिद्वयोद्भावनार्थं न वेति विकल्पबोधकपदलेखोऽपेक्षितः । अत्रोत्तरं तु शास्त्रसिद्धत्वात्त्रैवर्णिकानां गायत्रीग्रहणमपि मुख्यमेवेति को वा प्रामाणिकोऽनुन्मत्तो न ब्रूयात् । इदमेव मुख्यं न त्वन्यत् किमपीति तु न प्रामाणिकेन शक्यं वक्तुम् ।

वक्ष्यमाणरीत्या वैष्णवमन्त्रग्रहणस्याप्यावश्यकत्वात् । यदि तु भवदुपदेशाभावेऽपि किमित्यन्तः प्रथमः प्रश्नः, तदा तु प्रश्नपत्रेऽङ्कनिक्षेपः प्रमादात् । उत्तरं त्वनुपदमुच्यते ।

(द्वितीयप्रश्नाभिप्राय उत्तरकारिकाश्च)

अथावान्तरद्वितीयप्रश्ने गायत्रीग्रहणमन्तरा त्रैवर्णिकानां द्विजत्वासिद्ध्या यथा व्रात्यत्वमत्यनिष्टं स्ववारणायोपदेशस्यावश्यकत्वफलकं भवति तथा भवतां वैष्णवसाम्प्रदायिकानां मन्त्राणामुपदेशाग्रहणेऽपि किं तादृशमनिष्टं येनोपदेशग्रहणावश्यकता सिद्ध्येदित्यभिप्रेत्य यदुक्तं तत्रोत्तरं ब्रूमः—

"श्रीकृष्णदेवमन्त्राणां वैष्णवात्सम्प्रदायतः ।
अभावे तूपदेशस्य वैष्णवत्वं न सिद्ध्यति ॥
असिद्धौ वैष्णवत्वस्य भक्तिज्ञाने सुदुर्लभे ।
अलाभे ज्ञानभक्त्योस्तु हरितोषः कुतस्तराम् ॥
हरिप्रसादशून्यस्य कुतो मुक्तिः कुतः सुखम् ।
अतो मोक्षादिसिद्ध्यर्थं तदावश्यकता मता ॥
किञ्चोक्तं त्रिषु गायत्र्यावश्यकत्वं त्वयाऽपि तु ।
उपदिष्टापि गायत्री स्वार्थज्ञानमपेक्षते ॥
जपेन फलसिद्ध्यर्थं तदर्थस्तु हरिः स्वयम् ।
गायत्रीद्वारतश्चेतोऽर्पणं कृष्णे निगद्यते ॥
इत्थं समन्वयाध्याये निर्णीतमपरत्र च ।
अवश्यमुपदेशोऽतः स स्यात्तस्याः फलाप्तये ॥
तमन्तरा नाधिकारः श्रीहरेः सेवनादिके ।
हेतौ चतुःपुरर्थानामतश्चावश्यको मतः ॥
अन्यानि चास्य धन्यानि फलानि विमलानि तु ।
सकलानि प्रमापूरैः प्रापश्यन्त चिरन्तनैः" ॥

(शरणागतौ श्रुतिस्मृतिपुराणानि)

तथाहि मुमुक्षूणां हि शरणागतिरेव मुख्यसाधनतया गोपालपूर्वतापनीये श्रूयते—
"यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो विद्यास्तस्मै गोपायति कृष्णः, यस्तं देवमात्मवृत्तिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमनुव्रजेदि"ति ॥

श्वेताश्वतरेऽपि—
"यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै तꣳह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये" इति गीतायामपि (अ० ९) "मां हि पार्थ व्यपाश्रित्ये"ति ।

(अ० ७ श्लो० १४)—

“दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते” इति ॥

(अ० १८)—

“सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजे”ति ॥

विष्णुपुराणे (अं० १ अ० ९ श्लो० ५९)—

“तावदार्तिस्तु सा वाञ्छा तावन्मोहस्तथाऽसुखम् ।
यावन्नायाति शरणं त्वामशेषाऽघमोचनमि”ति ॥

श्रीभागवते चैकादशस्कन्धपञ्चमाध्याये (श्लो० ४१)—

“देवर्षिभूताप्तनृणां पितॄणां न किङ्करो नायमृणी च राजन् ।
सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुन्दं परिहृत्य कर्तमि”ति ॥

अतः सद्गुरुद्वारा भगवच्छरणागतिरेव प्रथमं मोक्षसाधनम् ।

(वैष्णवान्मन्त्रग्रहणं, अवैष्णवात्तन्निषेधः, वैष्णवात्तद्ग्रहणे वैष्णवत्वं, मोक्षश्च)

इदं च शरणमन्त्रादिवैष्णवमन्त्रग्रहणं वैष्णवसाम्प्रदायिकाचार्यादेवेति विस्तरेण प्रागुपपादितम्—

“अवैष्णवोपदिष्टं तु पूर्वमन्त्रं परित्यजेत् ।
पुनश्च विधिना सम्यग्वैष्णवाद्ग्राहयेन्मनुम् ॥
सहस्रशाखाध्यायी च सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
कुले महति जातोऽपि न गुरुः स्यादवैष्णवः” ॥

इत्यादिपद्मपुराणादिवचनैः । नारदपञ्चरात्रेऽपि द्वितीयरात्रे द्वितीयाध्याये शिवः (श्लो० ११)—

“स्मरणं कीर्तनं चैव वन्दनं पादसेवनम् ।
पूजनं सततं भक्त्या परं स्वात्मनिवेदनम् ॥
गृह्णाति भक्तो भक्त्या च कृष्णमन्त्रं च वैष्णवात् ।
अवैष्णवाद्गृहीत्वा च हरिभक्तिर्न वर्धते ॥
चाण्डालादपि पापी स श्रीकृष्णविमुखो नरः ।
निष्फलं तद्धर्मकर्म नाधिकारी स कर्मणाम् ॥
शश्वदशुचिः पापिष्ठो निन्दां कृत्वा हसत्यपि ।
भगवन्तं भागवतमात्मानं नैव मन्यते ॥
गुरुवक्त्रात् कृष्णमन्त्रो यस्य कर्णे विशेदहो ।
तं वैष्णवं महापूतं प्रवदन्ति पुराविदः ॥

मन्त्रग्रहणमात्रेण नरो नारायणात्मकः ।
पुरुषाणां शतैः सार्धं स्वात्मानञ्च समुद्धरेत् ॥
मातामहानां शतकं सोदरं मातरं सुतम् ।
भृत्यं कलत्रं बन्धुं च शिष्यवर्गांस्तथैव च ॥
यदा नारायणक्षेत्रे मन्त्रं गृह्णाति वैष्णवात् ।
विष्णुः पुंसां सहस्रं च लीलया च समुद्धरेत्" ॥

इत्यवैष्णवान्मन्त्रग्रहणनिषेधं वैष्णवगुरुसकाशाद्गृहीतभगवन्मन्त्रत्वमेव सामान्यतो वैष्णवलक्षणं च वक्ति । ब्रह्मवैवर्ते चाद्यखण्डैकादशाध्याये तदेव सामान्यतो वैष्णवत्वं प्रथमसोपानभूतं तथैव लक्ष्यते—

"गुरुवक्त्राद्विष्णुमन्त्रो यस्य कर्णे प्रविश्यति ।
तं वैष्णवं महापूतं जीवन्मुक्तं वदेद्विधिरि"ति ॥

एवं मन्त्रग्रहणस्य मुक्तिकारणत्वं तु पञ्चरात्रेऽपि द्वितीयरात्रसप्तमाध्याये शिव आह (श्लो० २७)—

"परं राधेशयोर्मन्त्रग्रहणं वैष्णवाद्द्विजात् ।
शुद्धे नारायणक्षेत्रे परं निर्वाणकारणमि"ति ॥

(वैष्णवत्वाभाववतः सत्कर्मानुपयोगित्वादिकं, तत्स्थापितप्रतिमानामवन्द्यत्वादिभगवद्दास्यप्रशंसा च)

वैष्णवत्वाभाववतः फलं तूच्यते सङ्ग्रहे भविष्यपुराणे—

"तीर्थस्नानफलं नास्ति भृगोदानफलं तथा ।
अवैष्णवस्य विप्रस्य सर्वं शश्वद्विनश्यति ॥
रूपलावण्यसंयुक्ता महावंशोद्भवा द्विजाः ।
अवैष्णवा न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः ॥
विद्याविनयसम्पन्ना विशालकुलसम्भवाः ।
विष्णुभक्तिविहीना ये चाण्डालसदृशाः स्मृताः ॥
सर्वभूतदयायुक्तं वैष्णवं द्वेष्टि यो नरः ।
स चाण्डालो महापापी रौरवं नरकं व्रजेदि"ति ॥

परे तु वैष्णवा वचनान्तराण्यप्याहुः—

"अवैष्णवेन विप्रेण स्थापिते मधुसूदने ।
तद्राष्ट्रं भूपतिर्वापि विनाशमुपजायते" ॥

पञ्चरात्रे—

"अमन्त्रमर्चनं कुर्यादकाले पूजयेद्धरिम् ।
ग्रामनाशं च दुर्भिक्षं राजराष्ट्रं विनश्यति ॥

अवैष्णवस्थापितानां प्रतिमानां च वन्दनम् ।
यः करोति स मूढात्मा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥
तस्मादवैष्णवान्विप्रान्न कर्मणि नियोजयेत् ।
महाभागवतं तत्र अर्चायां वरयेत्सुधीः ॥
न दासा वासुदेवस्य सर्वलोकेश्वरस्य ये ।
तेषां हि नरके वासः कल्पायुतशतैरपि ॥
स्वजीवनेच्छा यदि ते स्वसत्तायां स्पृहा यदि ।
आत्मदास्यं हरेः स्वाम्यं स्वभावं च सदा स्मर" ॥

नारदपञ्चरात्रे—

"अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानादशुभं यत्कृतं मया ।
क्षन्तुमर्हसि देवेश दास्येन च गृहाण माम् ॥
न जाने कर्म यत्किञ्चिन्नापि लौकिकवैदिकम् ।
न निषेधविधिं विष्णो तव दासोऽस्मि केवलम्" ॥

नवमस्कन्धे दुर्वासाः—

"यन्नामश्रुतिमात्रेण पुमान् भवति निर्मलः ।
तस्य तीर्थपदः किं वा दासानामवशिष्यत" इति ॥

पुराणान्तरे—

"दास्यमेव परो धर्मो दास्यमेव परं हितम् ।
दास्येनैव भवेन्मुक्तिरन्यथा नरकं व्रजेत् ॥
विष्णोर्दास्यपरा भक्तिर्येषां तु न भवेत् क्वचित् ।
तेषामेव हि संसृष्टो निरयो ब्रह्मणा नृप ॥
नारायणस्य दासा ये न भवन्ति नराधमाः ।
जीवन्त एव चाण्डाला भविष्यन्ति न संशयः" इति ॥

अथ श्रीभागवते च सप्तमस्कन्धे नवमाध्याये (श्लो० १०)—

"विप्राद्द्विषड्गुणयुतादरविन्दनाभपादारविन्दविमुखाच्छ्वपचं वरिष्ठम् ।
मन्ये तदर्पितमनोवचने हितार्थप्राणं पुनाति सकुलं न तु भूरिमान" इति ॥

(वैष्णवमन्त्रग्रहणे फलं तत एव भक्तिज्ञानादि)

एवं वैष्णवत्वस्य सत्साम्प्रदायिकवैष्णवाचार्यसकाशाद्भगवन्मन्त्रोपदेशग्रहणैकसाध्यत्वं वैष्णवत्वाभावे बहुतरमनिष्टं चोपपादितम् । आचार्यसकाशाद्वैष्णवमन्त्रग्राहिणः फलं तु—

"मन्त्रोपदेशमात्रेण नरा मुक्ताश्च भारते ।
पूर्वैश्च कोटिपुरुषैः परैः सार्धं हरेरहो ॥
कोटिजन्मार्जितात्पापान्मन्त्रग्रहणमात्रतः ।
मुक्ताः शुद्ध्यन्ति यत्पूर्वं कर्म निर्मूलयन्ति च ॥
पुत्रान् दाराश्च शिष्यांश्च सेवकान् बान्धवांस्तथा ।
यो दर्शयति सन्मार्गं सद्गतिस्तद्भवेद्ध्रुवम्" ॥

इति ब्रह्मवैवर्तब्रह्मखण्डे ब्रह्माणं प्रति नारदवाक्यैरेवंजातीयकैर्वचनान्तरसहस्रैश्च तत्र तत्र पुराणादिषु दर्शितमेव, किञ्च, सत्साम्प्रदायिकाचार्योपदेशमन्तरा तात्त्विकं ब्रह्मज्ञानमेव न सिद्ध्येत्, श्रीहरेरेव परब्रह्मत्वात् । तात्त्विकतज्ज्ञानस्य निरतिशयभक्तिप्रवर्तकवैष्णवसिद्धान्तानुसारेणैव सम्भवादित्यादि पुरैव समर्थितम् "भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चाऽस्मि तत्त्वतः । आचार्यवान् पुरुषो वेदे"त्यादिभिः । अथ कथञ्चिदक्षरब्रह्मविषयकस्य शुष्कज्ञानस्य सम्भवेऽपि क्लेशाधिक्यम्, "क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसामि"ति गीतावाक्यात् । भक्तिशून्यत्वेन पुरुषोत्तमप्राप्त्यादिलक्षणोत्तमफलासाधकत्वे वैफल्यं च—

"श्रेयः स्रुतिं भक्तिमुदस्य ते विभो क्लिश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये ।
तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते नान्यद्यथा स्थूलतुषावघातिनाम्" ॥
"ज्ञाने प्रयासमुदपास्ये"त्यादि श्रीभागवतादिवाक्यैः ॥

भक्तिश्च सत्साम्प्रदायिकभगवन्मन्त्रद्वाराऽऽत्मनिवेदनेनैव सिद्ध्यति । एकादशीयैकोनविंशाध्याये "पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणं परमि"ति प्रेमलक्षणभक्तेः परमकारणकथनं प्रतिज्ञाय "श्रद्धामृतकथायां मे" इत्यादिना श्रवणकीर्तनादीन्युपदिशता भगवता समाप्तौ—

एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् ।
मयि सञ्जायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यते" ॥

इत्यात्मनिवेदनस्याऽधिकाररूपताबोधनात्तदभावेनाधिकाराभावेन कृतस्यापि श्रवणादेर्मुख्यत्वस्याशक्यवचनत्वात् । तेन "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य" इत्यादिमैत्रेयीब्राह्मणादिश्रुत्युक्तं ज्ञानसाधनं श्रवणादिकमपि मन्त्रोपदेशवत एव साधीय इति तात्त्विकं ज्ञानमपि तादृशस्यैव सिद्ध्येदिति भाति ।

(वैष्णवमन्त्रग्रहणादेव भगवत्सेवादावधिकारः सद्गुरुलक्षणं, कण्ठरवेण सम्प्रदायप्रशंसा च)

किञ्च, भक्तेः "भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्तितः । तस्मात्सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिः साधनभूयसी"ति गारुडसमाप्तिदशास्थविष्णुभक्त्यध्यायवाक्ये भगवत्सेवारूपत्वमप्युच्यते—

"भगवत्सेवादौ च भगवन्मन्त्रशून्यस्य नाधिकारः"

इति तु ब्रह्मवैवर्तादिषु शतश उक्तम् । गौतमतन्त्रे च पञ्चमाध्याये (श्लो० १)—

"यद्यदुक्तं त्वया ब्रह्मंस्तत्तत्सर्वं श्रुतं मया ।
इदानीं परिपृच्छामि केनात्र चाधिकारिता" ॥

इति गौतमप्रश्नानन्तरं नारदः (श्लो० २)—

"दीक्षायां चाधिकारित्वं प्राप्नोति गुरुसेवकः ।
द्विजानामनुपेतानां स्वकर्माध्ययनादिषु ॥
यथाधिकारो नास्तीह सन्ध्योपासनकर्मसु ।
तथाह्यदीक्षितानां तु मन्त्रदेव्यार्चनादिषु ॥
नाधिकारोऽस्त्यतः कुर्यादात्मानं शिवसंस्कृतम् ।
अत एव हि दीक्षार्थं सर्वज्ञं गुरुमाश्रयेत् ॥
सुन्दरः सुमुखः स्वस्थः सुवासा बहुतन्त्रवित् ।
असंशयः संशयच्छिन्निरपेक्षो गुरुर्मतः ॥
वेदवेदान्तवेदाङ्गसिद्धान्तज्ञानपारगः ।
वाङ्मनःकायचित्तैश्च विष्णोः शुश्रूषणे रतः ॥
विष्णुमन्त्रानुसन्धायी विष्णुविज्ञानवेदकः ।
विष्णौ समर्पकः सम्यक् त्रिविधोपात्तकर्मणः ॥
सम्मतः सत्सु दान्तश्च मन्त्रार्थज्ञानपारगः" ॥

इत्यादिना मन्त्रोपदेष्टृगुरुस्वरूपं निरूपयन् (श्लो० १०)—

"नमोऽस्तु गुरवे तस्मै प्रत्यक्षार्यं यदाज्ञया ।
मृद्ब्रह्मदारुदृषदः फलन्त्यविकलं फलम् ॥
वैष्णवाम्नायसिद्धान्तचिन्तामणिरिवापरः ।
आश्रमी ज्ञानकुशलो गुरुर्भवति नापरः ॥

तथा (श्लो० १४)

"सुदूरमपि गन्तव्यं यत्राम्नायविदो जनाः ।
तेऽपि स्तुत्या नमस्याश्च सेव्याश्चाभीष्टमिच्छता ॥
एवंविधो गुरुर्ज्ञेयस्त्वन्यथा शिष्यदुःखदः"

इति हरिभक्तस्य वैष्णवसाम्प्रदायिकाचार्यस्यैव भगवन्मन्त्रोपदेष्टृत्वं उपदेशशून्यस्य भगवत्सेवादावनधिकारं वैष्णवसाम्प्रदायिकानां शिष्यादीनामपि नमस्यत्वं च वक्ति । आम्नायशब्दस्य सम्प्रदायपर्यायत्वात् । "अथाम्नायः सम्प्रदायः" इत्यमरोक्तेः ।

अतो भगवत्सेवादावधिकारासिद्धिरप्यास्माकीनोपदेशाभावे भवतीति दिक् । एवं भक्तेस्तदङ्गज्ञानस्य चास्मदीयभगवन्मन्त्रोपदेशसाध्यत्वं निरूपितम् ।

(भक्त्या हरितोषो निर्गुणपरमुक्तिश्च मुक्तेर्ज्ञानैकसाध्यतानिरासः)

उपदेशमन्तरा भक्तेरसिद्धौ तु भगवत्तोषो दुर्लभः ।

“भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति विष्णुर्नान्येन केनचित् ।
प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनम् ॥
भक्त्या तुतोष भगवान् गजयूथपाय” इत्यादि श्रीभागवतादिवचनेभ्यः ।

गीतायामपि—

“ये तु धर्मामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रिया” इति ॥

भगवत्तोषाभावे च—

“क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ।
आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ॥
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम्” ॥

इति भगवदुक्तमेव फलं स्यात् ।

कुतस्तरां तेषां भक्तिज्ञानहीनानां भगवत्तोषहीनानां मोक्षादिकं, यतो पुरुषोत्तमप्राप्तिलक्षणाया निर्गुणपरममुक्तेस्तु भक्त्येकसाध्यत्वमाह भगवान्—

“मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते” ॥

तथा (अ० १२)—

“तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसामि”ति ॥

अत एव भगवान्मनुरपि महाभारते शान्तिपर्वणि (अ० १९४ श्लो० १११)—

“यस्त्यक्त्वा प्राकृतं कर्म नित्यमात्मरतिर्मुनिः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा स्याच्चेत्परतमा गतिरि”ति ॥

“अत्राप्यात्मरतिर्भगवद्भक्त” इति तु भक्तिमीमांसाभाष्यप्रथमाध्याये (सू० १०) “सा मुख्ये”ति सूत्रे स्फुटम् । नृसिंहपुराणे—

भक्त्येकलभ्ये पुरुषे पुराणे मुक्तौ किमर्थं क्रियते न यत्नः” इति ॥

विष्णुपुराणेऽपि (अं० १ अ० २ श्लो० २०)—

“धर्मार्थकामैः किं तस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ।
समस्तजगतां मूले यस्य भक्तिः स्थिरा त्वयी”ति ॥

छान्दोग्यश्रुतिरप्याह—

“ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती”ति ॥

दशमस्कन्धे च कुरुक्षेत्रप्रसङ्गे गोपीः प्रति भगवान्—

“मयि भक्तिर्हि भूतानाममृतत्वाय कल्पत” इति ॥

एतदेवाभिप्रेत्य सूत्रितं भगवता शाण्डिल्येन (सू० ३)—

“तत्संस्थस्यामृतत्वोपदेशादि”ति ॥

न चेदं “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति”, “तमेवं विद्वानमृत इह भवति”, “नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये”त्यादिबृहदारण्यकतैत्तिरीयादिवाक्येषु मुक्तेर्ज्ञानैकसाध्यत्वाम्नानादयुक्तमिति शङ्क्यम् । पूर्वश्रुतौ तं पदसन्निहितैवकारेण भगवदतिरिक्तज्ञानस्यासाधकत्वमेवोच्यते, न तु ज्ञानातिरिक्तस्यासाधकत्वमिति न दोषः । श्रुत्यन्तरे चान्यपदं सकामकर्ममार्गपरम् । एवंपदेन परामृश्यमानपूर्वोक्तप्रकारस्यैव वेदने प्रकारतयाऽन्वयात् । पूर्वार्धे च “वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमि”ति वेद्यावच्छेदककोटौ महत्त्वनिवेशेन ज्ञाने आराध्यताबुद्धिसहकारस्य निश्चयात् ।

(परो भक्त्येकलभ्यः, ज्ञानं भक्तिशेषः, भक्त्याभिज्ञानं, परभक्तौ मुक्त्यादि)

पुरुषोत्तमस्य भक्त्येकलभ्यत्वं तु स एव स्मरति “नाहं वेदैर्न तपसे”त्यादिना स्वाध्यायकायक्लेशादीनामसाधकत्वमुक्त्वा—

“भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तपे”ति ॥

तथा—

“पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यये”ति ॥
“भक्त्याहमेकया ग्राह्यः” इत्यादि च ॥

किञ्च, ज्ञानस्यापि भक्तिशेषत्वं गीतायाम् (अ० १५ श्लो० १९)—

“यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारते”ति ॥

तथा (गी० अ० ९ श्लो० १३)—

“भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः” इति ॥

तथा (गी० अ० १८ श्लो० ५४)—

“ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परामि”ति ॥

"भक्त्या मामभिजानाती"ति तु अभिज्ञानविषयं न तु ज्ञानविषयम् । एतच्च भक्तिमीमांसायां (अ० १ सू० १५)—

"भक्त्या जानातीति चेन्नाभिज्ञप्त्यासाहाय्यादि"ति द्विसूत्रेऽधिकरणे स्फुटम् । अपि च मोक्षसाधकं तात्त्विकं पुरुषोत्तमज्ञानमपि गौणभक्तिसाध्यम् । यथा स्मर्यते (अ० १० श्लो० ९)—

"मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥
तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयन्ति ते" इति ॥

अस्य ज्ञानस्य संशयच्छेदार्थमुपयोगो गीतायां (अ० १४ श्लो० ४१)—

"ज्ञानसञ्छिन्नसंशयमि"त्यादावयमर्थः स्फुट एव । एवं ज्ञाने च सिद्धसर्वात्मभावस्य भगवद्भक्तस्य मुक्तिः सुलभैव । गीतायां (अ० ५ श्लो० १७)—

"तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः" ॥

इत्यादिभिस्तथा निश्चयात् । परभक्तिसाहित्यमन्तरा तु न मुक्तिः । अत एव भक्तिमीमांसायां द्वितीयाध्यायद्वितीयाह्निके सूत्रयति भगवान् शाण्डिल्यः (सू० ८४)—

"परां कृत्वैव सर्वेषां तथा ह्याहे"ति ॥

अत्रैव स्वप्नेश्वरभाष्ये परां भक्तिं कृत्वैव सर्वेषामुक्तावुपयोगः । तथाहि सहेतुकं भगवानाहेत्यादिना तदेव स्पष्टीकृतम् । तथा चैतावता वैष्णवसाम्प्रदायिकाचार्यवक्त्राद्भगवन्मन्त्रोपदेशग्रहणमन्तरा न कथञ्चिदपि वैष्णवत्वसिद्धिः । नापि परभक्तिज्ञानसम्पादके गौणभक्तिभूते भगवत्सेवादावधिकारः । तदभावे च भक्तिज्ञानयोरसम्पत्त्या भगवत्प्रसादापात्रस्य न पुरुषोत्तमप्राप्तिलक्षणाऽत्युत्तमा मुक्तिरिति परम्परायाः सम्यगुपपादितत्वाद्वैष्णवत्वाभावे बहुतरानिष्टानां च दिङ्मात्रेण दर्शितत्वात् ।

वैष्णवमन्त्रोपदेशाभावे तत्तदनिष्टनिवृत्तिपूर्वकमुक्त्यादिसर्वेष्टसिद्धिरलभ्यैवेति ।

(होमादौ मन्त्रस्यार्थज्ञानमावश्यकं, विशेषतो गायत्र्याः गायत्र्यर्थो भगवान् स एव परम्ब्रह्म सप्रणवा ब्रह्मज्ञापिका सायुज्यादिमुक्तिफलिका च)

किञ्च, त्रैवर्णिकानां गायत्रीमन्तरा व्रात्यत्वं तु शास्त्रसिद्धं त्वयाऽपि स्वीकृतम् । सा च गायत्री उपदिष्टापि जपादिद्वारा मोक्षादिलक्षणस्वपरमफलसिद्धये स्वार्थज्ञानमपेक्षते । आज्ञातार्थमन्त्रस्य यथार्थफलाजनकत्वात् । यथाह माधवीये प्रथमाध्याये हारीतः—

"मन्त्रार्थज्ञो जपञ्जुह्वंस्तथैवाप्याययन् द्विजः ।
स्वर्गं लोकमवाप्नोति नरकं तु विपर्यय" इति ॥

बृहत्पराशरोऽपि द्वितीयाध्याये गायत्रीनिरूपणप्रकरणे (श्लो० १३)—

"गायत्रीं यो न जानाति ज्ञात्वोपास्ते न यो द्विजः ।
नामधारकमात्रोऽसौ न विप्रः शूद्र एव सः ॥
किं वेदैः पठितैः सर्वैः सेतिहासपुराणकैः ।
साङ्गैः सावित्रिहीनेन न विप्रत्वमवाप्यते ॥
गायत्रीमेव यो ज्ञात्वा सम्यगभ्यर्चते पुनः ।
इहामुत्र च पूज्योऽसौ ब्रह्मलोकमवाप्नुयात्" इति ॥

इहापि ज्ञानपूर्वकमेवोपासनाजपादिकं विधीयते । न चेदं गायत्रीत्वप्रकारकमेव ज्ञानं शक्यं ग्रहीतुम् । तस्योपदेशकाल एव स्वतो जायमानत्वेन जपाद्यङ्गतया पुनर्विधानायोगात् । अप्राप्तप्रापकस्यैव विधित्वात् । अनधिगतार्थगन्तृत्वाच्च प्रमाणस्य । अतोऽर्थतो ज्ञानमेव गायत्र्या जपाद्यङ्गतया विधीयते । गायत्र्यर्थश्च बादरायणेन "जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादि"त्यादौ जगज्जन्मादिकारणतया सर्वस्य सविता अर्थेष्वभिज्ञतया स्वराट्तया च वर्यभर्गस्वीयनाभिपद्मस्थादिकविप्रभृतिभ्यो हृदा ब्रह्मप्रकाशकतया सर्वधीप्रचोदकस्त्रिसर्गकरणप्रभृतिविविधक्रीडादिविशिष्टतया देवः सर्वैरवश्यध्येयः श्रीपुरुषोत्तम एव दर्शित इति गायत्रीजपसार्थक्यार्थं तज्ज्ञानमपेक्षितम् । पुरुषोत्तमज्ञानं चोक्तपद्धत्या वैष्णवोपदेशैकसाध्यमित्यतोऽपि तदुपदेश आवश्यकः । गायत्र्याः सप्रणवायाः श्रीपुरुषोत्तमज्ञापकत्वतत्सायुज्यफलकत्वादिकं तु "ॐ इत्येकाक्षरं ब्रह्म अग्निर्देवता ब्रह्म" इत्यार्षं गायत्रं छन्दं परमात्मं सरूपं सायुज्यं विनियोगम्" ।

"आयातु वरदा देवी अक्षरं ब्रह्मसम्मितम् ।
गायत्री छन्दसां मातेदं ब्रह्म जुषस्व मे" ॥

इत्यादिश्रुतिषु स्फुटमेव । अत एवात्र भट्टोजिदीक्षितप्रणीते सन्ध्याभाष्ये "आयातु वरदा देवी"ति गायत्रीमावाहयेत् । वरदा देवीति गायत्र्यभिमानिनी देवता अक्षरं विनाशरहितं सम्मितं सम्यग्वेदान्तप्रमाणनिश्चितं ब्रह्म परं तत्त्वं बोधयितुमिति शेषः आगच्छतु । अयमेवार्थ उत्तरार्धेन स्पष्टीक्रियते । छन्दसां वेदानां मातेव माता गायत्री नोऽस्मान् इदं सकलवेदान्तप्रतिपाद्यं ब्रह्म जुषस्व जोषयतु । उपदिशत्वित्यर्थ इति व्याख्यातम् । अयश्च सर्ववेदान्तप्रसिद्धः परतत्त्वाख्यः परमात्मा श्रीपुरुषोत्तम एव । तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्—

"अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ।
मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः" ॥

इत्यादिश्रुतिगीताश्रीभागवतादिवचनेभ्यः । न चोक्तनारायणश्रुतौ तच्छब्देन भगवदतिरिक्तस्य परामर्शः शङ्क्यः । इतः पूर्वं ''यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्ति यदक्षरे परमे प्रजा'' इत्यादौ समुद्रशायित्वाक्षरपदस्थायित्वादीनां भगवल्लीलानां श्रावितत्वात् । अन्यदेतत् ।

पुनर्बृहत्पराशरस्मृतौ द्वितीयाध्याये गायत्रीप्रकरणे (श्लो० ९८)—

''जप्ये तु त्रिपदा ज्ञेया पूजने तु चतुष्पदा'' इत्यादिना त्रिपदादिभेदाञ्जम्बुकादिभेदांश्चोक्त्वान्ते जपस्य परमं फलमाह (श्लो० १०२)—

''ब्रह्मणः पदमाप्नोति यद्गत्वा न निवर्तते ।
विना श्रद्धां प्रमादाद्वा जपं कुर्युरिमं यदि ॥
स्मरणादेव तद्विष्णोः पदमाप्नोति वै श्रुतिः'' ॥

इति भगवत्परमपदप्राप्तिलक्षणं गायत्रीफलं स्मर्यते । इदञ्च भक्तिज्ञानादिसाधनसहकारेणैवेति निश्चीयते । अन्यथा चतुर्लक्षणीस्थसाधनाध्यायस्य तदुदाहृतानेकश्रुतीनां च व्याकोपापत्तेः । अत एव कार्यपादेऽपि बादरायणेन ज्योतिश्चरणाधिकरणे ''गायत्री वा इद९ सर्वमि''ति छान्दोग्यपञ्चमप्रपाठके आम्नातां द्विखण्डां गायत्रीविद्यां विषयीकृत्य अग्रे छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनमिति सूत्रयता सूचीसूत्रन्यायेन गायत्र्याः परमात्मनि चेतोऽर्पणसाधनत्वं निर्णीयते इति दिक्—

(भक्तितत्साधनादिषु वैष्णवमन्त्रः फलमुखाधिकारजनकः, धर्मपरत्वविज्ञानाध्यात्मवित्त्वादिब्राह्मणलक्षणम्)

तथा च मोक्षस्य साक्षात् साधनयोर्भक्तिज्ञानयोर्मध्ये यथा ज्ञानस्य सम्पादके उपनिषदनुसारिश्रवणमननादौ चित्तशोधककर्मकरणादौ च गायत्र्युपदेश एव फलमुखमधिकारं जनयति । तथैव एकादशस्कन्धैकोनविंशाध्याये भगवता—

''पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणं परम्'' ॥

इत्युपक्रम्य, उपसंहारे—

''एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् ।
मयि सञ्जायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यते'' ॥

इति कथना''च्छ्रद्धामृतकथायां मे'' इत्यादिनोक्ते श्रवणकीर्तनादौ सेवाकरणादौ च परभक्तेः साधने वैष्णवोपदेश एवात्मनिवेदनरूपः फलमुखमधिकारं सम्पादयतीति सोऽप्यवश्यग्राह्य एव । किञ्च, सम्प्रदायोपदेशाभावे शासनाभावेन धर्मपरत्वविज्ञानवत्त्वाध्यात्मिकज्ञातृत्वाद्यभावाद्ब्राह्मण्यमेव यथार्थं न स्यात् । ब्राह्मण्यस्य तन्मूलकत्वं तु महाभारते—

"जितेन्द्रियो धर्मपरः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।
कामक्रोधौ वशे यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
यस्य वात्मसमो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः ।
सर्वं धर्मेण चरितं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
क्षमा दया च विज्ञानं सत्यं चैव दमः शमः ।
अध्यात्मनिरतं ज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणमि"ति ॥

(भक्त्या क्रोधादिनाशः वैष्णवानुष्ठितकर्मभिर्निरतिशयभगवत्प्रसादः इतरानुष्ठितभगवदर्पितकर्मणां जन्मान्तरे वा भक्तिप्राप्तिः फलम्)

कामक्रोधाद्यभावस्य च भक्तिसाध्यत्वं दर्शितं महाभारते एवं श्रीविष्णुनामसहस्रादौ—

"न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः ।
भवन्ति कृतपुरुषाणां भक्तानां पुरुषोत्तम" इति ॥

एवं मोक्षधर्मादिष्वपि द्रष्टव्यम् । किमनेन बहुविस्तरेण । तथा च वैष्णवसाम्प्रदायिकं भगवन्मन्त्रोपदेशं विना अवैष्णवत्वलक्षणं व्रात्यत्वं भवत्येव । यत्तूक्तं तथात्वे सर्वेषां भवदुपदेशाभावाद्व्रात्यत्वं स्नानदानादिकं वृथा स्यादिति । तत्स्वीकुर्मः, न हि स्नानदानादीनां सर्वथा वैफल्यं ब्रूमः, किन्तु तादृशनिरतिशयभगवत्प्रसादक्षणफलासाधकत्वमित्येव । यथा सकामैर्निष्कामैर्वाऽनुष्ठितानामग्निहोत्रदर्शपूर्णमासपशुचातुर्मास्याग्निष्टोमादीनामितिकर्तव्यताविचारेण तौल्येऽपि निष्कामानुष्ठितानां तेषां तदन्तरप्रतिपत्त्याद्यधिकरणोक्तरीत्या ज्ञानोत्पत्तियोग्यदेहोत्पादनपूर्वकं मोक्षजनकत्वम् ।

सकामानुष्ठितानां च तेषामेव स्वर्गादिजनकत्वं तथाऽत्रापि वैष्णवानुष्ठितानां तादृशभगवत्प्रसादजनकत्वम् । अत एव सारसङ्ग्रहे मन्त्रसारे—

"दीक्षिताय विशेपेण प्रसीदेन्नान्यथा हरिः ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽपि वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः ॥
एवं स्त्रियो वा यत्नेन गुरुमेव समाश्रयेत्" इति ।

अत्रैव तत्त्वसारे—

"दुर्लभं सद्गुरूणां तु सत्सङ्गाद्यदुपस्थितम् ।
तदनुज्ञा यदा लब्धा सदीक्षावसरो महान् ॥
ग्रामे वा यदि वाऽरण्ये क्षेत्रे वा दिवसे निशि ।
आगच्छति गुरुर्दैवात्तदा दीक्षां प्रकारयेत् ॥
अवश्यं वैष्णवीं दीक्षां प्रविशेत्सर्वयत्नतः ।
दीक्षिताय विशेषेण संसिद्धिर्नात्र संशय" इति ॥

तथा भगवानप्याह—

"पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥
अण्वप्युपाहृतं भक्तैः प्रेम्णा भूर्येव मे भवेत् ।
भूर्यप्यभक्तोपहृतं न मे तोषाय कल्पत" इति ॥

तथा—

"अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यंग्व्यवसितो हि स" इति ॥

दशमस्कन्धे चाहुर्याज्ञिकब्राह्मणाः (अ० २३ श्लो० ३९)—

"धिग्जन्मनस्त्रिवृद्विद्यां धिग्व्रतं धिग्बहुज्ञताम् ।
धिक्कुलं धिक् क्रियादाक्ष्यं विमुखा ये त्वधोक्षजे" इति ॥

वैष्णवभिन्नानुष्ठितानां तु देवान्तरप्रसादजनकत्वं स्वर्गादिसाधकत्वं वा । ननु स्मार्तादिभिरपि कर्मणामच्छिद्रत्वाय सर्वदेवदेवाय सर्वेश्वराय श्रीविष्णवे कर्मार्पणं क्रियत एव । सङ्कल्पेऽपि बहुभिः श्रीपरमात्मप्रीत्यर्थमित्याद्युच्यत एव । अतस्तत्कृतकर्मणामपि विष्णुप्रीतिजनकत्वं वाच्यमेवेति चेत् । सत्यम् । तथापि सत्त्वोपहिताय गुणावताराय विष्णवेऽर्पितानामपि कर्मणां न पुरुषोत्तमप्रीत्याधायकत्वम् । उक्तन्यायात् ।

ननु तर्हि काम्यापेक्षया स्मार्ताद्यनुष्ठितेष्वपि विष्णवर्पितेषु कर्मसु को वा विशेष इति चेत् जन्मान्तरेषु उक्तरीत्योपदेशादिद्वारा भक्तिसम्पादकत्वमेवेति वदामः । अत एव दशमस्कन्धे उद्धवः (अ० ४७ श्लो० २४)—

"दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः ।
श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यत" इति ॥

भगवांश्चाह—

"जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः ।
नराणां क्षीणपापानां मयि भक्तिः प्रजायत" इति ॥

गीतायाञ्च (अ० ७ श्लो० १९)—

"बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यत" इति ॥

इहानुष्ठितकर्मणामिहैव फलाऽसम्भवे जन्मान्तरे तज्जनकत्वं तु जातेष्ट्यधिकरणादौ जैमिनिना रंहतिपादादौ बादरायणेन च निर्णीतमेव । यच्चोक्तं तन्न शास्त्रसम्मतं विद्वत्सम्मतं चेति ।

(उक्तविधकर्मफलव्यवस्थादौ शास्त्रसम्मतिविद्वत्सम्मतिविचारः)

तत्र शास्त्रसम्मतत्वं दिङ्मात्रेण तत्तद्वचनोपन्यासाद्दर्शितम् । विस्तरतस्तु साक्षात्परम्पराभेदेन सकलवेदेतिहासपुराणादिष्वयमर्थो निर्णीत एवेति समग्रतया तल्लेखनमनोरथस्तु माणवकस्य सकलजलधिसलिलपिपासाकल्प एवातो विरम्यते । अथो विद्वत्पदेन प्राञ्चो महर्षिप्रभृतयो विवक्षिता उतार्वाञ्च एव । तत्राद्यश्चेत्तत्तन्महर्षिग्रन्थेषु वैष्णवसम्प्रदायाग्रहदर्शनादेव प्रत्युक्तो वेदितव्यः । द्वितीयश्चेत् किं सम्मतत्वन्नाम प्रतितन्त्रार्थत्वेनाभ्युपगमरूपं आहोस्वित् स्वयं तद्धर्मानुष्ठानरूपम् । न प्रथमः । साम्प्रदायिकाचार्यतच्छिष्यतद्ग्रन्थतदध्ययनाध्यापनादिप्रचारं पश्यता केनाऽप्युन्मत्तेनासम्मतत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । नेतरः । शाखाधिकरणन्यायेन स्वस्वधर्माणामेवानुष्ठेयतया परस्परधर्माननुष्ठानेऽपि तत्तद्धर्मेषु परस्परविसम्मतत्वस्य वक्तुमशक्यत्वेन क्षत्यभावात् ।

(अग्न्याधानसोमपानाद्यभावे व्रात्यत्वादि)

किञ्च, अननुष्ठाने व्रात्यताजनकतया स्मर्यमाणा बहवोऽग्न्याधानसोमपानादयो धर्मा इदानीं न सर्वैरेव विद्वद्भिरनुष्ठीयमाना दृश्यन्ते । न तावता तेषामावश्यकत्वं हीयते । तदभावे व्रात्यत्वप्रतिपादकप्रमाणानि तु यथाऽऽथर्वणे श्रूयते (मुण्ड० १ खण्ड ३)—

“यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासमचातुर्मास्यमनाग्रयणमतिथिवर्जितं च, अहुतमवैश्वदेवमविधिना हुतमासप्तमांस्तस्य लोकान् हिनस्ती”ति ।

तथा श्रुत्यन्तरे—

“यस्य पिता पितामहो वा सोमं न पिबेत्स व्रात्यः” इति ॥

गर्गः—

“कृतदारो न वै तिष्ठेत्क्षणमप्यग्निना विना ।
तिष्ठेत चेद्द्विजो व्रात्यस्तथा च पतितो भवेत् ॥
यथा स्नानं यथा भार्या वेदस्याध्ययनं यथा ।
तथैवोपासनं दृष्टं न तिष्ठेत्तदयोगत” इति ॥

एतत्सर्वं माधवेनापि पराशरव्याख्याप्रथमाध्याये सङ्गृहीतम् ।

शातातपस्मृतौ च—

“येषामध्ययनं नास्ति ये च केचिदनग्नयः ।
न कुलं श्रोत्रियं येषां सर्वे ते शूद्रधर्मिण” इति ॥

न हीदानीमग्न्याधानं सर्वेऽपि विद्वांसः कुर्वन्ति ।

(राज्ञः प्रतिग्रहान्नभोजनयोर्निषेधः वैष्णवस्य भक्त्यादिमतो राज्ञः प्रतिग्रहादौ न दोषः)

यमस्मृतौ चतुर्थाध्याये (श्लो० ५९)—

“राज्ञां प्रतिग्रहस्त्याज्यो लोकत्रयजिगीषुभिः ।
राज्ञः प्रतिग्रहाच्चैव ब्राह्मण्यं हि विलुप्यते” इति ॥

अत्रिस्मृतौ—

“अधीत्य चतुरो वेदान् सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।
नरेन्द्रभवने भुक्त्वा विष्ठायां जायते कृमिरि”ति ॥

नैतद्वर्जनमिदानीं सर्वविद्वद्भिराद्रियते । अनेकेषां संन्यासिनामपि साम्प्रतं दृढराजाश्रयपूर्वकं महोपद्रवकारित्वदर्शनात् । बहुष्ववैष्णवादपि राज्ञः सकाशात् प्रतिग्रहग्रहणस्य दर्शनाच्च । वैष्णवराजप्रतिग्रहे तु न दोषः । अत एव पराशरमाधवीये (अ० १ श्लो० ३७) व्याख्यायाम् । अनापदि राजप्रतिग्रहं निन्दति याज्ञवल्क्यः । “न राज्ञः प्रतिगृह्णीयात्” इत्यादिना राजप्रतिग्रहं विविधदुष्फलोपपादनपुरःसरं प्रतिषिध्यान्ते अवैष्णवराजपरत्वेन सनिषेधः—

“येषां न विषये विप्रा यज्ञैर्यज्ञपतिं हरिम् ।
यजन्ते भूभुजां तेषामेतत्सूनोदितं फलम् ॥
येषां पाखण्डसङ्कीर्णं राष्ट्रं न ब्राह्मणोत्कटम् ।
एते सूनासहस्राणां दशानां भागिनो नृपाः ॥
येषां न यज्ञपुरुषः कारणं पुरुषोत्तमः ।
ते तु पापसमाचाराः सूना पापौघभागिनः” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनैर्व्यवस्थापितः । प्रासङ्गिकमेतत् ।

(याथार्थ्यबुद्धिरूपसम्मतिविचारः वैष्णवविप्राय दानप्रशंसा, अवैष्णवदेशनिन्दावैष्णवराजस्तुतिश्च)

अथेह याथार्थ्यबुद्धिरूपं सम्मतत्वमाश्रियते तदापि—

“न सर्वः सर्वविन्नैव सर्वं सर्वस्य सम्मतमि”तिन्यायेन सर्वेषु प्रतितन्त्रार्थेषु सर्वेषां सम्मत्यभावेऽपि न कस्यापि क्षतिः । बहवश्चाद्यापि अर्वाचीनविदुषां परस्परविसम्मता बहुविवादग्रस्ता धर्मादयो दृश्यन्ते । तथैव किञ्चित्प्राचां माधवविज्ञानेश्वरादीनामपि ग्रन्थेषु । न हि तावता तेषां शास्त्रीयत्वहानिः । यदि च केषाञ्चिदेवासम्मत्यापि प्रतितन्त्रार्थेष्वप्रामाणिकत्वं कथ्येत तर्हि बहुवैष्णवविद्वदसम्मतायां शैवादिदीक्षायामपि तत्प्रसज्येतेत्यलमनेन । यदप्युक्तं नो चेत्कुतो विशेषाग्रह इति । तदपि चेत्कोटेर्दूषणादेव दत्तोत्तरम् । अतो विशेषाग्रहोऽप्युचिततर एव । अत एव बृहन्नारदीयपुराणे पुरुषोत्तममाहात्म्ये त्रयोविंशाध्याये चित्रबाहुकनामकराजोपाख्याने (श्लो० ९)—

“एकस्मिन् दिवसे राजा चित्रबाहुर्महीपतिः ।
दृष्ट्वा समागतं दूरादगस्त्यं मुनिपुङ्गवम् ॥
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ विधिना तमपूजयत् ।
कल्पयित्वाऽऽसनं भक्त्या तस्थौ मुनिवराग्रतः ॥
विनयावनतो भूत्वा जगाद मुनिसत्तमम् ।

राजोवाच—

अद्य मे सफलं जन्म ह्यद्य मे सफलं दिनम् ॥
अद्य मे सफलं राज्यमद्य मे सफलं गृहम् ।
यस्त्वं समागतो मेऽद्य गृहे श्रीकृष्णसेवकः ॥
मुक्तोऽहं पापसङ्घाताद्यत्त्वयाऽहं निरीक्षितः ।
तुभ्यं समर्पितं राज्यं गजाश्वरथसंयुतम् ॥
वैष्णवोऽसि मुनिश्रेष्ठ नास्त्यदेयं मया तव ।
मेरुतुल्यं भवेत्स्वल्पं वैष्णवाय समर्पितम् ॥
कपर्दिकाप्रमाणं तु व्यञ्जनं वाऽन्नमुत्तमम् ।
न यच्छति दिने यस्तु वैष्णवाय द्विजन्मने ॥
तद्दिनं विफलं तस्य कथितं वेदपारगैः ।
विष्णुभक्ताश्च ये केचित् सर्वे पूज्या द्विजातयः ॥
तेषां सम्भावना कार्या वाङ्मनःकायकर्मभिः ।
कथितं मम गर्गेण गौतमेन सुमन्तुना ॥
तावत्प्रभा च ताराणां यावन्नोदयते रविः ।
तावदन्ये द्विजन्मानो यावन्नायाति वैष्णवः ॥

अगस्त्य उवाच—

चित्रबाहो महाभाग धन्यस्त्वं साम्प्रतं नृप ।
इमा धन्याः प्रजाः सर्वा यास्त्वं रक्षसि वैष्णवः ॥
तस्मिन् राष्ट्रे न वस्तव्यं यस्य राजा न वैष्णवः ।
वरो वासो वने शून्ये न तु राष्ट्रे ह्यवैष्णवे ॥
चक्षुर्हीनो यथा देहः पतिहीना यथा प्रिया ।
निरक्षरो यथा विप्रस्तथा राष्ट्रमवैष्णवम् ॥
दन्तहीनो यथा हस्ती पक्षहीनो यथा खगः ।
द्वादशी दशमीविद्धा तथा राष्ट्रमवैष्णवम् ॥
दर्भहीना यथा सन्ध्या तिलहीनं च तर्पणम् ।
वृत्त्यर्थं देवसेवा च तथा राष्ट्रमवैष्णवम् ॥
सकेशा विधवा यद्वद्व्रतं स्नानविवर्जितम् ।
शूद्रश्च ब्राह्मणीगामी तथा राष्ट्रमवैष्णवम् ॥
स राजा प्रोच्यते सद्भिर्यः श्रीकृष्णपदाश्रयः ।
तद्राष्ट्रं वर्धते नित्यं सुखी भवति तत्प्रजे”त्यादि ॥

अत्र वैष्णवस्य द्विजस्य सर्वतः प्राधान्यं वैष्णवशून्यदेशस्य चात्यन्तं निन्दाभिधीयते ।

(वैष्णवानां यमदण्डाभावस्तेषामेव भागवतादेः कथनश्रवणादावधिकारस्ततो मोक्षश्च)

श्रीभागवतेऽपि षष्ठस्कन्धे यमः (अ० ३ श्लो० २७)—

"ते देवसिद्धपरिगीतपवित्रगाथा ये साधवः समदृशो भगवत्प्रपन्नाः ।
तान्नोपसीदत हरेर्गदयाभिगुप्तान्नैषां वयं न च वयः प्रभवाम दण्डे ॥
तानानयध्वमसतो विमुखान्मुकुन्दपादारविन्दमकरन्दरसादजस्रम् ।
निष्किञ्चनैः परमहंसकुलैरसङ्गैर्जुष्टाद्गृहे निरयवर्त्मनि बद्धतृष्णान् ॥
जिह्वा न वक्ति भगवद्गुणनामधेयं चेतश्च न स्मरति तच्चरणारविन्दम् ।
कृष्णाय नो नमति यच्छिर एकदापि तानानयध्वमसतोऽकृतविष्णुकृत्यानि"ति ॥

विष्णुपुराणेऽपि (अं० १ अ० ९ श्लो० ९८)—

"जन्मानि घोरयमकिङ्करताडनानि दैन्यानि तानि तपनात्मजदर्शनानि ।
जन्तोरहं मम तरङ्गकुरङ्गतृष्णा कृष्णाङ्घ्रिपङ्कजपराङ्मुखतानुभावः ॥

पाद्मे श्रीभागवतमहात्म्यषष्ठाध्याये (श्लो० २०)—

"विरक्तो वैष्णवो विप्रो वेदशास्त्रविशुद्धिकृत् ।
दृष्टान्तकुशलो धीरो वक्ता कार्योऽतिनिःस्पृहः" ॥

तथा (श्लो० ३५)—

"ब्राह्मणान् वैष्णवांश्चान्यांस्तथा कीर्तनकारिणः ।
नत्वा सम्पूज्य दत्तान्नः स्वयमासनमाविशेत्" ॥

तथा (श्लो० ४४)—

"सप्ताहव्रतिनां पुंसां नियमान् शृणु नारद ।
विष्णुदीक्षाविहीनानां नाधिकारः कथाश्रवे" ॥

तथा (श्लो० ५५)—

"श्रवणेनैव पूतास्ते निष्कामा वैष्णवा यतः" ।

तथा (श्लो० ९१)—

"भक्तिः सुताभ्यां सह रक्षिता सा शास्त्रे स्वकीयेऽपि तदा शुकेन ।
अतो हरिर्भागवतस्य सेवनाच्चित्तं समायाति हि वैष्णवानाम्" ॥

सुताभ्यां ज्ञानवैराग्याभ्याम् । अत्र वैष्णवदीक्षावतामेव मोक्षादिसर्वसत्फलोपजीव्ये प्रवचने श्रवणे चाधिकारः । तेषामेव श्रवणादिद्वारा भक्तिज्ञानादिसम्पत्त्या मोक्षलक्षणं फलं चाभिधीयते । तत्र विष्णुपुराणादिषु च, "प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानामि"ति

वैवस्वतादिवचनैर्नरकभयाभावश्च तेषामुच्यत इति विशेषाग्रहः शास्त्रसिद्धः । इत्थमन्यत्राप्यनेकत्रार्षग्रन्थेषु उद्घाटितहृदयेक्षणेन वीक्षणीयम्—

"अत आवश्यकतर उपदेशस्तु वैष्णवः ।
भक्तिज्ञानादिसम्पत्त्या सन्तोऽसन्तोषहा हरेः ॥
प्रसन्ने तु जगन्नाथे ब्रह्मरुद्रेश्वरे हरौ ।
किं नस्तद्भृत्यभृत्यानां चैत्यं कृत्यं च शिष्यते" ॥

(एकोनविंशः प्रश्नस्तदुत्तरारम्भश्च)

अथ तृतीयप्रश्नस्यावान्तरस्तृतीयः प्रश्नः

किञ्च, यथा वर्णाश्रमधर्मवर्णनं सर्वत्र ग्रन्थेषु तत्फलवर्णनं च तथा भवत्सम्प्रदायवर्णनं तत्फलवर्णनं च कुतो न ?

उत्तरम् ।

अत्र सर्वग्रन्थेषु वर्णाश्रमधर्मवर्णनकथनं प्रमादात् । शिक्षाव्याकरणनिरुक्तच्छन्दोलक्षणरूपेष्वङ्गग्रन्थेषु प्रातिशाख्यनिघण्टुब्रह्ममीमांसादिषूपाङ्गग्रन्थेषु आयुर्वेदधनुर्वेदगान्धर्वस्थापत्याख्योपवेदग्रन्थेषूक्तसर्वशास्त्रानुरोधाज्जनबोधानवरोधाय तैस्तैः सूरिभिः प्रणीतेषु परार्धाधिकेषु तेषु तेषु ग्रन्थेषु बहुषु काव्यनाटकादिषु च सर्वत्र नियमेन तद्वर्णनानुपलब्धेर्ग्रन्थत्वेन वर्णाश्रमधर्मनिरूपकत्वेन च व्याप्त्यसिद्धेः । उक्तेषु सर्वेषु ग्रन्थत्वस्य च सर्वविद्वद्व्यवहारसिद्धत्वात् । यदि तु स्मृतिपुराणादय एवात्र सर्वग्रन्थशब्देनाभिप्रेतास्तर्हि तेष्वस्माकं वैष्णवसम्प्रदायस्य तदभिमतसिद्धान्तज्ञानभक्तिभगवत्सेवोर्ध्वपुण्ड्रतुलसीकाष्ठमालाशङ्खचक्रादिधारणप्रभृतिधर्माणां भगवत्प्रसादतत्परपदावाप्तितत्सायुज्यादिलक्षणानां सम्प्रदायफलानां च यथायथं तत्र तत्र वर्णनमहाकल्लोला दरीदृश्यन्त एव बहुग्रन्थार्णवकर्णधारैर्निर्मत्सरैः सद्भिरिति न कोऽपि दोषः ।

(मनुस्मृतौ स्पष्टसम्प्रदायवर्णनं विरक्तस्य निःसङ्गतया गृहे स्थितिरूपो वेदसंन्यासश्च)

तथांहि षष्ठाध्याये मनुः (श्लो० ७४)—

"सम्यग्दर्शनसम्पन्नः कर्मभिर्न निबध्यते ।
दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते" ॥ इति ।

अत्र सम्यग्दर्शनं सत्सम्प्रदायशास्त्रम् । तद्ग्रहणेनैव मोक्षः । त्यागेन संसारः ।

दर्शनशब्दः सर्वदर्शनसङ्ग्रहादौ शास्त्रपरः, न तु दर्शनमिह ज्ञानमिति शङ्क्यम् । तस्य फलरूपत्वात् । एतदग्रे "साधयन्तीह तत्पदमि"त्यत्र व्याख्यायां पूर्वोक्तदर्शनस्य साधनत्वेनोक्तेः ।

पुनस्तत्रैव (श्लो० ८३)—

"अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ।
आध्यात्मिकं च सततं वेदान्ताभिहितं च यत् ॥
इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानताम् ।
इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छतामि"ति ॥

अधियज्ञादिशब्दवाच्यानां गीतोक्तरीत्या पुरुषोत्तमस्वरूपादीनां जप्यत्वमुक्त्वा पुरुषोत्तमस्यैव सर्वशरणत्वादिकमुपदिष्टम् । इदञ्च जप्यत्वं मन्त्रद्वारैव, केवलस्वरूपेण जप्यत्वायोगात् । वर्णात्मकवस्तुन एव जपसम्भवात् । अतो वैष्णवप्रसिद्धं भगवच्छरणमन्त्रादिग्रहणमपि मनोरभिमतमेव । किञ्च, अत्रैव (श्लो० ८६)—

"एष धर्मोऽनुशिष्टो वो यतीनां नियतात्मनाम्" इति चतुर्विधयतिधर्मानुपसंहृत्य—

"वेदसंन्यासिकानां तु कर्मयोगान्निबोधत" ।

इत्यादिपृथक्कथ्यमाना वेदसंन्यासिकाः साम्प्रदायिका एवेति मेधातिथिव्याख्यानानुरोधात्फलति । अस्मत्साम्प्रदायिका हि प्रायशः—

"यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः ।
स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः" ॥

इत्याद्यनुसारेण पुत्रादौ भारं न्यस्य पद्मपत्रवद्गृहे वर्तमाना ज्ञानवैराग्यसम्पन्ना गृहे भगवत्सेवां कुर्वन्ति । एतदेव बहुतया मनुना षष्ठाध्यायसमाप्तिपर्यन्तं निर्णीतम् । अत एव गोविन्दराजोऽपि ज्ञानसहकृतसर्वसत्कर्माणं गृहस्थमेव वेदसंन्यासिकशब्देन व्याचख्यौ । मनुरपि एतदग्रेऽनुपदमेव—

"एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः" ॥

इत्यादिना विस्तरेण गृहस्थं प्रशंसति । तेन तस्यापि गोविन्दराजोक्तरीतिकमेवाभिमतमिति प्रतीयते । अन्यथा गृहस्थप्रशंसाया आकस्मिकत्वप्रसङ्गात् ।

(याज्ञवल्क्यस्मृतौ सम्प्रदायः सर्वसाधारणधर्माः भगवद्दर्शनं परो धर्मः)

अथ याज्ञवल्क्योऽप्याचाराध्याये दानप्रकरणे (श्लो० १५)—

"सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः ।
तद्ददत्समवाप्नोति ब्रह्मलोकमविच्युतम्" ॥

इति धर्मब्रह्मणोरपि प्रदानं तत्फलं च वर्णितवान् ।

सम्प्रदायश्चैतादृशदानमेवेति तु पूर्वमेवावोचाम । पुनः स एव तृतीयाध्यायाद्यप्रकरणे (श्लो० ३४)—

“भूतात्मनस्तपोविद्ये बुद्धेर्ज्ञानं विशोधनम् ।
क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मता” ।।

इति सम्प्रदायैकसाध्यानि तपोविद्यादीनि तत्फलानि च वर्णयति । इदमत्र मिताक्षरायां स्फुटम् । अपि च, न हि धर्मपदार्थो वर्णाश्रमसम्बन्धभेदेन द्विविध एवाऽस्ति येन यथा वर्णाश्रमधर्मवर्णनमित्येव दृष्टान्तत्वेन वक्तुं युक्तं स्यात् । किन्त्वनेकविधास्ते महाभारतादिषु मिताक्षराप्रथमश्लोकव्याख्यानादिषु च निरूपिताः । तत्र साम्प्रदायिकधर्माणां साधारणधर्मत्वं प्रागेवोपपादितम् । अत एव याज्ञवल्क्योऽपि (अ० १) गृह्यप्रकरणे (श्लो० २६)—

“अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम्” ।।

इत्यान्तरशौचेन्द्रियनिग्रहदमानां पूर्वोक्तरीत्या सम्प्रदायैकसाध्यानां सर्वसाधारणत्वमाह । मनुरपि षष्ठाध्याये (श्लो० ९१।९२)—

“चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः ।
दशलक्षणको धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ।।
धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्” ।।

इति सम्प्रदायैलभ्यानां विद्यादीनां साधारणधर्मत्वमाह । किञ्च, सत्साम्प्रदायिकगुरुसकाशात् श्रवणमननादिद्वारा भगवत्साक्षात्कारस्य सर्वधर्मेभ्योऽत्युत्कृष्टत्वमाह याज्ञवल्क्यः (अ० १ श्लो० ८)—

“इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।
अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमि”ति ।।

एवमितरास्वपि प्रायः सर्वासु स्मृतिषु समाप्तिदशायामस्माकं वैष्णवसिद्धान्तानुरोधि वेदान्तनिरूपणं दृश्यत एव ।

(स्मृतिषु सम्प्रदायशब्दोक्तिपूर्वकं वर्णनं, दक्षोक्ता भक्तिज्ञानप्रकाराः शुद्धाद्वैतद्वैताद्वैतादयः सिद्धान्तभेदाश्च)

नन्वेवं सत्यपि सम्प्रदायशब्दोच्चारणपूर्वकं तु न क्वापि निरूपणं, नापि वैष्णवसम्प्रदायप्रसिद्धानां परस्परविभाजकानां शुद्धाद्वैतद्वैतद्वैताद्वैतप्रभृतिसिद्धान्तानां क्वापि स्मृतिषूच्चारणमिति चेन्नैवम् । शातातपस्मृतौ कुण्डगोलकयोर्लक्षणमुक्त्वा—

"तौ जातौ तु परक्षेत्रे प्रजेति चेष्टतेऽकृती ।
दत्तानि हव्यकव्यानि नाश्नन्ति सम्प्रदायिन" इति ॥

मनुस्मृतावपि (अ० ३ श्लो० १८३)—

"अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च" ॥

इत्यत्र "दशपुरुषपर्यन्तमविच्छिन्नवेदसम्प्रदायवंशजाः पङ्क्तिपावनाः" इति मुक्तावली । गौतमतन्त्रेऽपि (अ० ९ श्लो० ८८)—

"उदयादिलयान्तं च मन्त्रमेनं समभ्यसेत् ।
उदयः शब्दरूपश्च लयश्चार्थः प्रकीर्तितः ॥
ज्ञातृज्ञेयविभागेन तन्मयो भव गौतम ।
मनः संहरणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम् ॥
अव्यग्रत्वमनिर्वेदो जयसम्पत्तिहेतवः ।
एवं ते कथिताः सम्यक् त्रिविधा यजनक्रमाः ॥
यान् कृत्वा सम्प्रदायेन मन्त्री वाञ्छितमश्नुत" ॥ इति ।

एवमस्त्यनेकत्र सम्प्रदायशब्दोच्चारणपूर्वकं तद्वर्णनम् । यच्चोक्तं शुद्धाद्वैतद्वैतादीनां वैष्णवसम्प्रदायसिद्धान्तानां स्मृत्यादिष्वप्रसिद्धत्वमिति । तत्राप्युच्यते दक्षस्मृतौ—

"अतः परं प्रवक्ष्यामि योगस्य विधिमुत्तमम्" ॥

इत्यादिना योगनिरूपणमुपक्रम्य तत्स्वरूपादिकमुक्त्वा "नारण्यसेवनाद्योग" इत्यादिना वनवासादिसाधनासाध्यत्वं निश्चित्य—

"अभियोगात्तथाऽभ्यासात्तस्मिन्नेव सुनिश्चयात् ।
पुनः पुनश्च निर्वेदाद्योगः सिद्ध्यति नान्यथा" ॥

इति ज्ञानस्य श्रवणमननादिसाध्यत्वं व्याख्याय—

"यश्चात्ममिथुनो नित्यमात्मक्रीडस्तथैव च ।
आत्मानन्दश्च सततमात्मन्येव समाहितः" ॥

इति भूमविद्याश्रावितप्रकारां भक्तिं च निरूप्य—

"यस्त्वात्मव्यतिरेकेण द्वितीयं नैव पश्यति ।
ब्रह्मभूतः स विज्ञेयो दक्षपक्ष उदाहृतः" ॥

इत्यादिना पुनर्ज्ञानं प्रपञ्चयाथ ज्ञानस्य सम्पादकाः के के प्राञ्चः सिद्धान्ता इत्याकाङ्क्षायामाह—

"अद्वैतं च तथा द्वैतं द्वैताद्वैतं तथैव च ।
न द्वैतं नापि चाद्वैतमित्येतत्पारमार्थिकम् ॥

नाहं द्वैतं च सम्बन्धो ब्रह्मभावेन भावितः ।
ईदृशायामवस्थायामवाप्तं परमं पदम् ॥
द्वैतपक्षः समाख्यातो द्वैतं येऽपि समाश्रिताः ।
अद्वैतानां प्रवक्ष्यामि यथा शास्त्रस्य निश्चयः ॥

अत्रात्मव्यतिरेकेण द्वितीयं नैव पश्यति ।
अतः शास्त्राण्यधीयन्ते श्रूयन्ते ग्रन्थविस्तराः ॥

योगमभ्यस्यमानस्य ध्रुवं कश्चिदुपद्रवः ।
विद्या वा यदि वाऽविद्या शरणं तु जनार्दनः" ॥

इति स्पष्टतया सिद्धान्तभेदादिकं वर्णितम् ।

(धर्मशास्त्रनिबन्धेषु वैष्णवादिसम्प्रदायभेदः, एकादश्यष्टमहाद्वादश्यादिव्रतानि नित्यानि
वेधविचारः अष्टाक्षराद्यन्यतममन्त्रग्राहित्वपञ्चरात्रादिदीक्षावत्त्वादीनि
वैष्णवलक्षणानि)

नन्वेवमपि वैष्णवसम्प्रदायानां वर्णाश्रमधर्मवदनार्षेषु धर्मशास्त्रग्रन्थेषु तु निरूपणं न दृष्टचरमिति चेद्ग्रन्थानवलोकनमूलिकैवेयं भ्रान्तिः । वैष्णवस्मार्तभेदेनानेकनिर्णयानामैदंपर्येण व्यवस्थापनस्य प्रायः सर्वत्रैव महानिबन्धेषु उपलभ्यमानत्वात् । पुराणादिष्वार्षग्रन्थेष्वपि तथैव कण्ठरवेण वैष्णवादिशब्दोच्चारणपूर्वकमैदंपर्येण व्रतादिव्यवस्थादर्शनाच्च । ननु क्वेदमेवमिति चेत्साकल्येन लिखितुमशक्यत्वाद्दिङ्मात्रं दर्शयामः । तत्र प्राचा नारायणभट्टेन कृतायां धर्मप्रवृत्तौ एकादशीश्राद्धविषये "श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्र" इत्यादीनि एकादश्यामपि श्राद्धोत्तरं भोजनावश्यकताबोधकानि वचनानि स्मार्तपरत्वेन "एकादश्यां यदा श्राद्धमि"ति कण्वस्य "तथैवोपवसेयुश्चेद्वैष्णवा हरिवासर" इत्यादीनि स्कान्दस्य च वचनानि पितृशेषाघ्राणमात्रविधायकानि वैष्णवपरत्वेन व्यवस्थापितानि । तथा तत्रैव श्रवणद्वादशीनिर्णये पुराणसमुच्चये "श्रवणद्वादशी सा स्यादुपोष्या विष्णुतत्परैरि"ति । इहापि वैष्णवसम्प्रदायस्थैरित्यर्थः । तत्रैवेकादशीनिर्णये—

"आदित्योदयवेधस्तु स्मार्त्तानां कथितो बुधैः ।
अरुणोदयवेधस्तु वैष्णवानां स्मृतोऽपरैः" ॥

इत्यादिभविष्योत्तरव्याघ्रपादगोभिलगालवनारदीयपाद्मादिवचनैरेकादशीद्वैविध्यं स्मार्तवैष्णवपरभेदेन निर्णीतम् । तथा तत्रैवाष्टमहाद्वादशीनिर्णयान्तरमुच्यते "एताश्चाष्टौ द्वादश्यो वैष्णवानां नित्याः, अवैष्णवानां केचित्" इत्याहुः—

"सदीक्षावधि संन्यासं समन्त्रं द्वादशाक्षरम् ।
अष्टाक्षरमथान्यं वा ये मन्त्रं समुपासते ॥

ज्ञेयास्ते वैष्णवा लोके विष्ण्वर्चनरताः सदा ।
तेषामेवोपवासः स्यान्महाद्वादशीनामपि ॥
वैष्णवा ये न कुर्वन्ति महाष्टद्वादशीव्रतम् ।
पतन्ति नरके घोरे यावदाभूतसम्प्लवम् ॥
वैष्णवव्यतिरिक्तानामुपवासाः कृताकृताः ।
अष्टौ महाद्वादशीनामेष धर्मः सनातन" ॥

इति स्पष्टमेव वैष्णवस्वरूपं भगवन्मन्त्रोपासकत्वलक्षणं तद्व्रतनिर्णयश्चोक्तः । तेन वैष्णवसम्प्रदाया अपि निरूपिता एव । तन्मन्त्रग्रहणस्य तदेकसाध्यत्वात् । "सम्प्रदायविहीना ये मन्त्रास्ते निष्फला मता" इत्यादिभिः पूर्वमेव व्यवस्थापितत्वात् । माधवोऽपि एकादशीनिर्णयादौ—

"एकादशी द्वादशी वाऽधिका चेत्त्यज्यतां दिनम् ।
पूर्वं ग्राह्यं तूत्तरा स्यादिति वैष्णवनिर्णयः ॥
द्वादशीमात्रवृद्धौ तु शुद्धाविद्धे व्यवस्थिते ।
शुद्धा पूर्वोत्तरा विद्धा स्मार्तनिर्णय ईदृशः" ॥

इत्यादौ तांस्तान् निर्णयान् वैष्णवस्मार्तपरत्वभेदेन स्पष्टमेव व्यवस्थापयति । तथा—

"दशमीवेधयुक्तस्तु यदि स्यादरुणोदयः ।
नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनैकादशीव्रतम्" ॥

इत्यादीनि वैष्णवविष्णुपरायणादिशब्दघटितानि गारुडादिवचनान्यपि तादृशव्यवस्थायां प्रमाणत्वेन माधवमयूखकारादिभिरुदाहृतान्येव । किञ्च, कालमाधवीये अरुणोदयवेधस्वरूपाणि निर्णीयोच्यते—

"वैखानसपञ्चरात्रादिवैष्णवागमोक्तदीक्षां प्राप्तो वैष्णवः" ।

अत एव स्कन्दपुराणे वैष्णवस्वरूपमभिहितम्—

"परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ।
नैकादशीं त्यजेद्यस्तु यस्य दीक्षाऽस्ति वैष्णवी ॥
समात्मा सर्वजीवेषु निजाचारादविच्युतः ।
विष्ण्वर्पिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यत" इति ॥

इत्यादि । तथा समयमयूखे तत्रारुणोदयवेधो वैष्णवः परः तद्वाक्ये वैष्णवग्रहणात् । परिशेषात्सूर्योदयवेधो वैष्णवभिन्नपरः । त एव स्मार्तपदेन व्यवह्रियन्ते ग्रन्थेषु । वैष्णवलक्षणं तु गारुडे—

"वैखानसाद्यागमोक्तदीक्षां प्राप्तो हि वैष्णवः" ।

भविष्ये—

“यथा शुक्ला-तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथोत्तरा ।
तुल्ये ते मन्यते यस्तु स हि वैष्णव उच्यते” ॥

इत्यादिमाधवोद्धृतस्कान्दवचनमपि तत्रोदाहृतम् । इत्थञ्च वैदिकतान्त्रिकाद्यन्यतमवैष्णवसाम्प्रदायिकदीक्षाप्राप्तिरूपस्य वैष्णवलक्षणस्याभिधानपूर्वकं फलसहिततद्धर्मवर्णनं महानिबन्धेषु दर्शितम् । तथा निर्णयसिन्धौ प्रथमपरिच्छेदे ब्रह्मवैवर्त्ते—

“प्राप्ते हरिदिने सम्यग्विधाय नियमं निशि ।
दशम्यामुपवासस्य प्रकुर्याद्वैष्णवं व्रतमि”ति ॥

इदं च शिवभक्तादिभिरपि कार्यम् ।

“वैष्णवो वाऽथ शैवो वा कुर्यादेकादशीव्रतम्” ॥

इति शिवधर्मोक्तेः ।

“वैष्णवो वाऽथ शैवो वा सौरोऽप्येतत्समाचरेत्” ॥

इति सौरपुराणाच्चेति । तत्रैव प्राच्यास्तु वैष्णवगृहस्थानां कृष्णापि नित्या ।

“नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः ।
पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणम्” ॥

इति नारदोक्तेः । पुनस्तत्रैव गारुडे—

“दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः ।
नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनैकादशीव्रतमि”ति ॥

धर्मसिन्धौ च प्रथमपरिच्छेदे वैष्णवगृहिणां कृष्णैकादश्यपि नित्योपोष्या । इदमेकादशीव्रतं शैववैष्णवसौरादीनां सर्वेषां नित्यम् । अकरणे प्रत्यवायश्रवणादित्यादिषु बहवो निर्णया वैष्णवादिसम्प्रदायभेदेनेदंपरतया व्यवस्थाप्यन्ते । पुनर्निर्णयसिन्धौ प्रथमपरिच्छेदे वृद्धवसिष्ठः—

“उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैरि”ति ।

(द्वादश्यमावास्ययोस्तुलसीच्छेदस्य निषेधप्रतिप्रसवौ, वैष्णवव्रतादि कुर्वतां गौणं वैष्णवत्वम्)

तत्रैव विष्णुधर्मे—

“न छिन्द्यात् तुलसीं विप्रो द्वादश्यां वैष्णवः क्वचित् ।
देवार्थे तुलसीच्छेदो होमार्थे समिधां तथा ॥
इन्दुक्षये न दुष्येत गवार्थे तु तृणस्य चे”ति ।

एवमनेकत्र प्रामाणिकनिबन्धेषु पृथक्तया वैष्णवसाम्प्रदायिकानां व्रतादितत्त्वनिर्ण-

यरूपाणि सम्प्रदायवर्णनानि सन्त्येवेति । किं बहुना । नन्वत्र सर्वत्र वैष्णवशब्देन सत्साम्प्रदायिकदीक्षावतामेव ग्रहणे तद्भिन्नानामपि द्वादशीविद्धव्रताद्याचरणशिष्टाचारो विरुध्येतेति चेन्मैवम् । उक्तधर्मप्रवृत्त्यादिधृतवचनानुरोधात् सम्प्रदायतो वैष्णवमन्त्रग्राहिण एव मुख्यं वैष्णवत्वम् । इतरेषां तु तद्धर्माचरणाद्गौणं वैष्णवत्वमिति सिद्धान्तात् । अत एव धर्माब्धिसारे प्रथमपरिच्छेदे तत्र व्रताधिकारिणो द्विविधाः । वैष्णवाः, स्मार्ताश्च । तत्र यद्यपि "यस्य दीक्षास्ति वैष्णवी"त्यादिलक्षणयुक्ता वैष्णवास्तद्भिन्नाः स्मार्त्ता इति महानिबन्धेषूक्तम् । तथापि स्वपारम्पर्यप्रसिद्धमेव वैष्णवत्वं स्मार्तत्वं च वृद्धा मन्यन्ते इति सिन्धूक्तमेव सर्वदेशसर्वशिष्टपरिगृहीतं प्रचरतीति अन्यदेतत् ।

(शैववैष्णवसम्प्रदायावनादिसिद्धौ, मन्त्रलेखनद्रव्याणि, द्विविधा वैष्णवाः)

तस्माच्छैववैष्णवसम्प्रदायौ द्वावप्यनादिसिद्धावेव । अत एवाचारार्केऽपि ऊर्ध्वपुण्ड्रत्रिपुण्ड्रे शास्त्रतो निर्णीयोच्यते एवं यथासम्प्रदायं तिलकं कुर्यादिति । शैववैष्णवान्यतरलक्षणस्वसम्प्रदायाऽनुल्लङ्घनेन त्रिपुण्ड्रमूर्ध्वपुण्ड्रं वा कुर्यादित्यर्थः । गौतमतन्त्रेऽपि त्रिंशत्तमाध्याये (श्लो० ३०)—

"काश्मीरचन्दनेनाथ भस्मना वाऽथ सुव्रत ।
काश्मीरं शक्तिसंस्कारे चन्दनं वैष्णवे मतम् ।
शैवे भस्म समाख्यातं मातृकामन्त्रलेखने" ॥

इत्यारभ्य (श्लो० ४२)—

"दीयमानस्य मन्त्रस्य दशैता मन्त्रसत्क्रियाः ।
याः कृत्वा सम्प्रदायेन मन्त्री वाञ्छितमश्नुते" ॥

इत्यन्तेन स्पष्टतया शैववैष्णवसम्प्रदायभेदो निर्णीतोऽस्ति । किञ्च, श्राद्धार्हब्राह्मणेष्वपि बहुग्रन्थेषु भेदेन निर्दिश्यमानयोः शैववैष्णवयोरुत्तमत्वमुच्यते । यथा धर्मसिन्धौ तृतीयपरिच्छेदे—

"शिवभक्तो विष्णुभक्तो भार्यायामृतुकालगः ।
गुरुभक्तो ज्ञाननिष्ठः सोमयाजी च सत्यवाक् ॥
सुशीलस्नातकयतिब्रह्मचारिण उत्तमा" इति ।

निर्णयसिन्धौ—

शम्भुध्यायी श्रीशपादाब्जसेवी पान्थश्चैते तूत्तमाः सम्प्रदिष्टा" इति ॥

अथ सारसङ्ग्रहे पाद्मे—

"ये कण्ठलग्नतुलसीनलिनाक्षमाला ये बाहुमूलपरिचिह्नितशङ्खचक्राः ।
ये वा ललाटफलके लसदूर्ध्वपुण्ड्रास्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति" ॥

"वैष्णवा द्विविधाः प्रोक्ताः बाह्याभ्यन्तरतस्तथा ।
बाह्यास्तु शङ्खचक्राभ्यामान्तरा वीतरागत" इति ॥

एवमन्यत्रापि नारदपञ्चरात्रविष्णुपुराणश्रवणश्रीभागवतादिषु तत्र तत्र द्रष्टव्यम् ।

(वैष्णवान्तःपातिनः स्वसम्प्रदायस्य वर्णनं प्रमाणेषु)

अथैवं वैष्णवसम्प्रदायानां वर्णितत्वेऽपि न भवत्सम्प्रदायो वर्णित इति चेत्, अस्मत्सम्प्रदायोऽपि वैष्णवसम्प्रदायान्तःपातित्वात्तद्वर्णनेन वर्णित एव ब्राह्मणप्रशंसनेन । आन्ध्रादितद्भेदप्रशंसावत् । उदाहृतानि चास्मत्साम्प्रदायिकेष्वपि व्यापकानि—

"अष्टाक्षरमथान्यं वा ये मन्त्रं समुपासते ।
ज्ञेयास्ते वैष्णवा लोके विष्णवर्चनरताः सदा" ॥

इत्यादिलक्षणानि । तथापि ब्राह्मणवशिष्ठन्यायावलम्बात् कण्ठरवेणाप्यास्माकीनस्य रुद्रादिपारम्पारिकाचार्यप्रवर्तितस्य पुष्टिमार्गादिशब्दवाच्यस्य सम्प्रदायस्य वर्णनं पुनर्दर्शयामः । अस्ति पद्मपुराणादिषु वैष्णवसम्प्रदायगणनायां रुद्रसम्प्रदायस्यापि पृथग्वर्णनम्—

"श्रीब्रह्मरुद्रसनकवैष्णवाः क्षितिपावनाः ।
चत्वारस्ते कलौ भाव्याः सम्प्रदायप्रवर्त्तकाः" इत्यादौ ॥

(तत्र त्र्यम्बकं यजामह इति श्रुतेरर्थः शिवस्य पुष्ट्याचार्यत्वे श्रुत्यन्तराणि च)

किञ्च, श्रुतिष्वपि—

"त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मा मृतादि"ति ॥

अर्थस्तु, सुगन्धिं जीवोद्धारार्थकानेकपुण्यकर्माणम्, "यथा वृक्षस्य सम्पुष्पितस्य दूराद्गन्धो वात्येवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद्गन्धो वाती"ति श्रुत्यन्तरात् । ननु किमस्य तादृशं कर्मेत्याकाङ्क्षयामाह पुष्टीति । पुष्टिमार्गाख्यसम्प्रदायस्य सर्वत्र प्रवर्तनेन वृद्धिकर्तारम् । अत्रापि हेतुः । त्र्यम्बकं अर्थात्त्रिकालज्ञमिति । न चात्र पुष्टिशब्देन शरीरादिपोषणं ग्राह्यम् । तस्य संहाराधिष्ठातृदेवकार्यत्वासम्भवात् । प्रत्युत वत्सापाकरणादिकर्मसु हिंसाऽभावाय प्रयुज्यमानैः "रुद्रस्य हेतिः परिवारो वृणक्तु" इत्यादिमन्त्रैस्तथैव निषेधात् । तादृशपोषणस्य वर्द्धनरूपत्वेन वर्द्धनवर्द्धकत्वकथने असामञ्जस्याच्च । अतः (स्कं० ६) श्रीभागवतादिषु "पोषणं तदनुग्रह" इत्याद्युक्तानुग्रहप्रधानपुष्टिमार्ग एवात्र पुष्टिशब्देनोच्यते । अत एवोत्तरार्द्धे जीवानाममृतसम्पादनेन मृत्युभयान्मुक्तिः फलत्वेनाम्नायते बन्धनात् वृन्तात् उर्वारुकमिव मृत्योः सकाशान्मुक्षीय मुक्तो भूयासं मा त्वमृतान्मोक्षादिफलादिति तदर्थात् । तथा अणोरणीयानित्यनुवाकेऽपि सर्वप्रियस्त्व-

सर्वमहीयस्त्वादिना ब्रह्मस्वरूपं निरूप्य एतादृशस्वरूपस्य को वा प्रवक्ताऽनादिसिद्धः सर्वदेवोपदेशक आचार्य इत्याकाङ्क्षायां श्राव्यते—

“यो देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्वाधियो रुद्रो महर्षिर्हिरण्यगर्भं पश्यति जायमानं स नो देवः शुभया स्मृत्या युनक्त्वि”ति । तथाऽग्रिमानुवाकेष्वपि तस्य ब्रह्मविद्यानियामकत्वं भक्त्या भगवतः स्ववशत्वकरणात् “अहं भक्तपराधीनः” इति न्यायेन ब्रह्माधिपतित्वादिकं च श्रूयते—

“ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मेऽस्तु सदाशिवोमि”त्यादि ।

एवमन्यत्रापि श्रुत्यादिषु सहस्रशोऽस्तीति तत्र तत्र द्रष्टव्यम् । तथा नारदादीनामस्मदाचार्याणामाचार्यत्वप्रकारोऽपि प्रमाणदिग्दर्शनपुरःसरं आश्चर्यश्च क इति प्रश्नस्योत्तरे प्रपञ्चितः । एवं श्रीमद्वल्लभाचार्यपर्यन्ताचार्यपरम्पराद्वारा लोकेऽस्मत्सम्प्रदायप्राप्तिप्रकारोऽपि शाण्डिल्यसंहितादिवचनोपन्यासेन पुरैव प्रदर्शितः ।

(माधवादिग्रन्थेषु स्फुटं विष्णुस्वामिमतस्य वर्णनं, शङ्कराचार्यैरप्यनुदितत्वम्)

अथ शुकाचार्यादर्वाचीनानामस्मदाचार्याणां श्रीविष्णुस्वामिचरणादीनां नामनिर्देशपूर्वकमप्यस्मत्सम्प्रदायस्यास्त्यनेकत्र विष्णुस्वामिकृतकारिकाः प्रमाणत्वेनोदाह्रियन्ते । अथ विद्यारण्येनापि सर्वदर्शनसङ्ग्रहे रसेश्वरदर्शननिरूपणे शरीरनित्यत्वनिर्णये कथ्यते “न चेदमदृष्टचरमि”ति मन्तव्यम्, विष्णुंस्वामिमतानुसारिभिर्नृपञ्चास्य शरीरस्य नित्यत्वोपपादनात् । तदुक्तं साकारसिद्धौ—

“सच्चिन्नित्यनिजाचिन्त्यपूर्णानन्दैकविग्रहम् ।
नृपञ्चास्यमहं वन्दे श्रीविष्णुस्वामिसम्मतमि”ति ॥

न त्वेतत्सावयवं रूपवदवभासमानं नृकण्ठीरवाङ्गं सदिति न सङ्गच्छत इत्यादिनाक्षेपपुरःसरं सनकादिप्रत्यक्षे “सहस्रशीर्षा पुरुषः” इत्यादिश्रुतिः “तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शङ्खगदाद्युदायुधमि”त्यादिपुराणलक्षणेन प्रमाणत्रयेण सिद्धं नृपञ्चाननाङ्गं कथमसत् स्यादिति सदादीनि विशेषणानि गर्भश्रीकान्तमिश्रैर्विष्णुस्वामिचरणपरिणतान्तःकरणैः प्रतिपादितानीत्यादि । एवं ग्रन्थान्तरेष्वपि तत्र तत्र प्रामाणिकप्रणीतेषु सहस्रशोऽस्त्येवेति । तदनेकग्रन्थारण्यसञ्चरणशीलानां विद्वत्केसरिणां ज्ञातचरमेव निखिलमित्यलं विस्तरेण । किञ्च, शङ्कराचार्यप्रभृतयोऽप्यानन्दमयाद्यधिकरणेषु आनन्दमयः परमात्मैवेत्यादिरूपानतिप्राक्तनान् प्राचीनवृत्तिकारादिभिर्व्याख्यातानस्मत्सिद्धान्तानेवानूद्य इदं त्विह वक्तव्यमित्यादिना दूषयन्तीति निःसन्दिग्धमस्मत्सिद्धान्तस्यातिप्राचीनत्वं बहुग्रन्थवर्णितत्वं च तद्दत्तदूषणोद्धारस्तु श्रीमदाचार्यादिभिर्भाष्यादिषु कृत एवेति शुभम् ।

अपि चास्मदभिमतो वेदान्तराद्धान्तः श्रुतिगीतासूत्रादिषु सर्वत्र निरूपितो विजयते । अतो यदि क्वचिदेवास्य सम्प्रदायस्य मूलं स्यात्तर्हि तन्मात्रं तु दर्शयित्वा विरराम ।

इह तु—

"प्रमाणानन्त्यतः सर्वं लेखितुं नैव शक्यते ।
तथापि तव सन्तुष्ट्यै दिङ्मात्रं दर्शितं मया ॥
सर्वग्रन्थेष्विति वदन् सर्वज्ञः स्वमुखाद्भवान् ।
बौद्धवैभवशून्यैस्तदीयतां कथमुत्तरम्" ॥

(विंशः प्रश्नः उत्तरकारिका च)

अथ तृतीयस्यावान्तरस्त्रिकोटिकसंशयघटितश्चतुर्थः प्रश्नः भवदाचार्येभ्यः पूर्वाचार्या व्यासादयो न्यूनाः, समाः, अधिकाः, वा ?

उत्तरम् ।

"व्यासादिभ्योऽस्मदाचार्या न्यूना अंशेन केनचित् ।
अंशेन केनचित्तुल्याः कुतश्चिच्चांशतोऽधिकाः" ॥

(स्वाचार्याणां व्यासादितो न्यूनता)

तथाहि अस्मत्पूर्वाचार्यैर्व्यासाद्यनुसारेणैव धर्मब्रह्मणी निर्णीय जीवोद्धारार्थं प्रतितन्त्रार्थानां प्रवर्तितत्वेन तैस्तेषां बहुस्थलेषु स्वगुरुत्वकथनेन चास्मदाचार्याणां स्वदृष्ट्या व्यासादितो न्यूनत्वमस्त्येव ।

(एषां व्यासादितौल्यं तत आधिक्यं च)

अथ तैर्यथा साङ्ख्यपातञ्जलतर्कदिगम्बराद्यर्वाचीनकुराद्धान्तनिराकरणपूर्वकं जीवोद्धारार्थं ब्रह्मचतुर्लक्षण्यादिकं प्राणायि । तथा अस्मदाचार्यैरपि तदर्थं तद्भाष्यसुबोधिनीतत्त्वदीपनिबन्धप्रभृतयो महत्तरा ग्रन्था अनेकार्वाचीनमायावादादिकुतर्कनिरासपूर्वकं प्रणीताः । तादृशवाङ्मनोऽगोचरान्यलौकिकार्थनिरूपणदर्शनेन व्यासादिवत्तेषां सर्वज्ञत्वमपि निर्मत्सराणां सतां चेतसि स्वयमेव निश्चीयते । तथेदानीं प्रत्यक्षतस्तद्दर्शनाभावेऽपि व्यासादिवद्बहुजनमान्यत्वमप्यनुभूयत एव । अतोऽस्मदाचार्याणां व्यासादिभिस्तुल्यत्वमपि सुस्थम्, तथा व्यासादिकृतानेकग्रन्थसद्भावेऽपि केषाञ्चिच्चतुर्लक्षण्यादीनां सर्वथा स्वतोऽवबोधाक्षमार्थत्वात्तत्राऽप्रविशतां सुगमेष्वपि पुराणादिषु विविधविचित्रदेवादिवर्णनदर्शनेनातिभ्राम्यदल्पमतीनां बहुलकलिकालकलुषकलहकवलितसकलसत्कर्मज्ञानादीनां अस्मादृशां वारम्वारमपारसंसारवारिधितरङ्गैरितस्तत उत्क्षिप्यमाणानामतिजडमति-

तया व्यासादिभिरपि बोधयितुमशक्यानां जनानां परमकरुणया भाष्यादिग्रन्थद्वारा निखिलश्रुतिगीताब्रह्मसूत्रश्रीभागवताद्यर्थावबोधहस्तावलम्बदानेन सहसैव श्रीमन्नन्दसूनुपदारविन्दसेवाख्यायां सुदृढेनाविस्थापनेनास्त्यस्मदाचार्याणां व्यासादितोऽप्याधिक्यम् ।

(एकविंशः प्रश्नस्तत्राद्यकोटेरर्थः उत्तरकारिकाश्च)

अथ पञ्चमोऽवान्तरः प्रश्नः

न्यूनाश्चेत्सकलधर्ममार्गविप्लवः स्यात्, समाश्चेत्तदा तत्कर्तृकग्रन्थानां प्रचारः सर्वत्र स्यात्, तत्कुतो न ?

अत्राद्यकोटेरयमर्थः स्यात् । यदि भगवदाचार्येभ्यो व्यासादयो न्यूनास्तर्हि तन्माहात्म्यादिप्रतिपादकस्य शास्त्रस्य विरोधः । सकलधर्ममार्गाणां व्यासादिकर्तृकत्वात्तेषां न्यूनपुरुषकर्तृकत्वापत्त्या विप्लवश्च भवेदिति ।

उत्तरम् ।

"आध्यात्मिकस्य ज्ञानस्य सन्मन्त्रस्य च दानतः ।
भगवत्प्रापकाः साक्षादाचार्याः सर्वतोऽधिकाः ॥
परब्रह्मतया सर्वोत्तमास्ते सर्वथा जनैः ।
मन्तव्या इति धर्मस्य मार्गो व्यासादिनिर्मितः ॥
अतो व्यासाद्यनुज्ञातः स्वाचार्योत्कर्षचिन्तने ।
नैव विप्लवगन्धोऽपि धर्ममार्गस्य कस्यचित्" ॥

(आध्यात्मिकज्ञानदस्य प्रथमाभिवाद्यता, ब्रह्मदस्य सर्वेभ्योऽधिकता, मन्त्रदो बालोऽपि पिता स्यात्)

तथाहि आध्यात्मिकज्ञानदातुराचार्यस्य सर्वतः प्रथमाभिवाद्यत्वमाह द्वितीयाध्याये मनुः (श्लो० ११७)—

"लौकिकं वैदिकं वाऽपि तथाध्यात्मिकमेव च ।
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत्" इति ॥

अत्र कुल्लूकभट्टः, लौकिकमर्थशास्त्रादिज्ञानं वैदिकं वेदार्थज्ञानं आध्यात्मिकं ब्रह्मज्ञानं यस्मात्तु गृह्णाति बहुमानमध्ये स्थितं तं प्रथममभिवादयेत् । लौकिकादिज्ञानदातॄणामेव त्रयाणां समवाये यथोत्तरं मान्यत्वमिति व्याचख्यौ ।

पुनस्तत्रैव (अ० २ श्लो० १४४)—

"य आवृणोत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणावुभौ ।
स माता स पिता ज्ञेयस्तं न द्रुह्येत्कदाचने"ति ॥

तथा (श्लो० १४६)—

“उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मणः पिता ।
ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतमि”ति ॥

तथा (श्लो० १५०)—

“ब्राह्मस्य जन्मनः कर्ता स्वधर्मस्य च शासिता ।
बालोऽपि विप्रो वृद्धस्य पिता भवति धर्मत” इति ॥

तथा (श्लो० १५४)—

“अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ।
अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव तु मन्त्रदमि”ति ॥

(विद्यागुरुहितोपदेशकगुरुबन्धुपुत्रादिषु गुरुवद्वृत्तिः, अध्यापकादाचार्यभेदः
विविधा गुरवस्तत्राचार्यस्योत्कर्षश्च)

न चेदं मनूक्तं सर्वं विद्यागुर्वभिप्रायेणैवेति शङ्क्यम् । एतत्सर्वं निरूप्याग्रे विद्यागुरुष्वेतदेवेति तत्र तथावृत्त्यतिदेशान् अन्यथाऽतिदेशे प्रयोजनाभावात् । अतिदेशवाक्यं तु (श्लो० २०६।२०७)—

“विद्यागुरुष्वेतदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिषु ।
प्रतिषेधस्तु चाधर्मान् हितं चोपदिशत्स्वपि ॥
श्रेयस्सु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ।
गुरुपुत्रेषु चार्येषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु” इति ॥

तस्मात्पूर्ववाक्येष्वाध्यात्मिकज्ञानदो मन्त्रोपदेष्टा आचार्योऽभिप्रेत इति ज्ञायते । याज्ञवल्क्यस्मृतौ (अ० २) साधारणमातृकाप्रकरणे (श्लो० १३) अर्थशास्त्रादित्यस्य मिताक्षरायाम्—

“आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम् ।
न हिंस्याद्ब्राह्मणान् गाश्च सर्वांश्चैव तपस्विनः” ॥

इति मनुवचने गुरुभ्यामपि मातापितृभ्यां गुरुप्रवक्तारौ पृथगुक्त्वा ततोऽप्याचार्यस्य मेदेन निर्देशाच्च गणनायां प्रथमोपदेशेन तस्य सर्वेभ्योऽपि मुख्यत्वज्ञापनाच्च । न चैवं गुरुसत्कारविधिवाक्यानि आचार्ये न प्रवर्त्स्यन्ते तस्य गुरुत्वाभावादिति वक्तव्यम् । तत्रापि गुरुशब्दप्रवृत्तेर्व्यासेन दर्शितत्वात् । यथा याज्ञवल्क्यस्मृतौ (अ० ३) गुरुतल्पगप्रायश्चित्तप्रकरणे (श्लो० १) तप्ते यः शयने सार्धमित्यस्य मिताक्षरायां व्यासेनाप्यत्रान्यत्र प्रयोगे दर्शितः । गुरवो मातृपितृपत्याचार्यविद्यादातृज्येष्ठभ्रातर ऋत्विजो भयत्राताऽन्नदाता चेति । न चानेकार्थकल्पनादोषः । गुरुशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तभूतायाः पूजार्हतायाः सर्वत्रानुस्यूतत्वात् । दर्शितं तस्याः प्रवृत्तिनिमित्तत्वं योगी-

श्वरेण "एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी"ति मान्या इत्युपक्रम्य गरीयसीत्युपसंहारं कुर्वता। नच "उपाध्यायाद्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिते"त्युपाध्यायादधिकाचार्यात्पितुरतिशयितत्वात्। स एव मुख्य इति वाच्यम्, आचार्येऽप्यतिशयितत्वस्याविशिष्टत्वात् "उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिते"ति। गौतमेनाऽप्युक्तम् "आचार्यः श्रेष्ठो गुरूणामि"ति। किञ्च, यदि अतिशयितत्वमात्रेण मुख्यत्वमुच्यते तर्हि सहस्रमिति वचनान्मातुरेव गुरुत्वं स्यात्। तस्मात्सर्वे गुरव इत्याद्याह विज्ञानेश्वरः।

(सर्वा भूमिरपि गुरोः प्रत्युपकारो न, गुर्वनादरे शास्त्रानुपस्थितिश्चेत्यत्र श्रुतयः गुरुतोषरोषादिफलानि)

एवं तत्र परब्रह्मप्रापकाणामाचार्याणां सर्वाधिकत्वेनादरणीयत्वं निरूप्यत एव। छान्दोग्ये च मधुविद्यान्ते श्रूयते। यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव ततो भूय इति। न चेदं मधुविद्योपदेशमात्रविषयं मन्तव्यम्। एतस्य आध्यात्मिकोपदेष्ट्राचार्यपरतायाः शङ्कराचार्यैरपि उपदेशसहस्रीप्रथमगद्यादिषु स्वीकारात्। तथा तापनीयेऽपि—

"सप्तद्वीपवती भूमिर्दक्षिणार्थं न कल्पत" इति॥

श्वेताश्वतरे (पृ० ३७४)—

"यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ।
तस्यैते कलिप(थि)ता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन" इति॥

पराशरमाधवीयेऽपि (अ० १ श्लो० ९) "प्रदक्षिणाभिवादैश्च स्तुतिभिः समपूजयन्नि"त्यस्य व्याख्याने उक्तश्रुतिमुदाहृत्योच्यते। अन्तरेण गुरुभक्तिमुपदिष्टोऽप्यर्थो निष्फलो भवति। एतदपि क्वचिच्छ्रूयते—

"अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा। यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तदि"ति। यथा तमनाद्रियमाणाः शिष्या गुरुणा न पालनीयास्तथा तच्छ्रुतमपि ताञ्छिष्यान् स्वफलदानेन न पालयतीत्यर्थः। देववद्गुरोः पूजनीयत्वात्तस्मिन्प्रदक्षिणादयो युज्यन्त इति। अत्रैव गुरुसन्तोषस्य श्रेयोहेतुत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां पुराणसारेऽभिहितम्—

"गुरावतुष्टेऽतुष्टाः स्युः सर्वे देवा द्विजोत्तमाः।
तुष्टे तुष्टा यतस्तस्मात्सर्वदेवमयो गुरुः॥
श्रेयोऽर्थी यदि गुर्वाज्ञां मनसाऽपि न लङ्घयेत्।
गुर्वाज्ञापालको यस्माज्ज्ञानसम्पत्तिमश्नुत" इति॥

तत्रैव द्वितीयाध्याये हारीतः—

"एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत्।
पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्दत्वा त्वनृणी भवेत्" इति॥

एकादशस्कन्धे—

“आचार्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचित् ।
न मर्त्यबुद्ध्या सेवेत (सूयेत) सर्वदेवमयो गुरुः” ॥

आदित्यपुराणे—

“पाद्मे रुष्टे हरस्त्राता हरे रुष्टे हरिस्तथा ।
हरौ रुष्टे गुरुस्त्राता गुरौ रुष्टे न कश्चन” ॥

सप्तमस्कन्धे (अ० १५ श्लो० २६)—

“यस्य साक्षाद्भगवति ज्ञानदीपप्रदे गुरौ ।
मत्यासद्धीः श्रुतं तस्य मन्ये कुञ्जरशौचवदि”ति ॥

केचित्त्विह “भक्तिर्न स्यात्कृतं तस्ये”ति पठन्ति ।

(यावज्जीवं गुर्वधीनवृत्तिः गुर्वनिष्टाचरणनिन्दाश्रवणादिना ज्ञानानुत्पत्तिः)

सारसङ्ग्रहे नारायणसंहितायाम्—

“आचार्याधीनवृत्तिस्तु यावज्जीवं भवेत्तदा ।
यावच्छरीरपातं तु द्वयमावर्तयेन्मनुमि”ति ॥

अत आचार्येषु सर्वेभ्योऽप्याधिक्यबुद्ध्या पुरुषोत्तमवद्भक्तिः कर्त्तव्यैव । तेष्वितरसाधारण्यबुद्धिलक्षणबाधदर्शने सर्वथा ज्ञानानुदयप्रसङ्गात् । यथोदाहृतमाचारमाधवे (अ० १ श्लो० ३२) व्याख्याने—

“गुरोरनिष्टाचरणं गुरोरिष्टविवर्जनम् ।
गुरोश्च सेवाऽकरणं ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥
आचार्यनिन्दाश्रवणं तद्बाधस्य च दर्शनम् ।
विवादश्च तथा तेन ज्ञानानुत्पत्तिकारणमि”ति ॥

धर्मसिन्धौ तृतीयपरिच्छेदपूर्वार्द्धे—

“कलौ गुरूणां भजनमीशभक्त्यधिकं मतम्” इति ॥

अतः स्वाचार्येषु साक्षात्पुरुषोत्तमाभेदेन सर्वावधिकोत्कर्षबुद्धिकरणस्यैव मुख्यधर्ममार्गत्वात्तस्यैव सर्वधर्ममार्गमूलत्वात्तदभावेऽनुष्ठितानामपि सर्वधर्माणां फलानुदयाच्चास्माभिरस्मदाचार्येषु सर्वनिरूपितोत्कर्षबुद्धिकरणे न कोऽपि धर्ममार्गविप्लवगन्धः—

(प्रश्नस्य द्वितीयकोटेरर्थस्तत्र दोषाश्च)

अथ समाश्चेत्तदा तत्कर्तृकग्रन्थानां प्रचारः सर्वत्र स्यात्तत्कुतो नेति द्वितीयकोटेरयमर्थो भवेत् । यदि व्यासादयो भवदाचार्यैस्तुल्यास्तर्हि व्यासादिकृतभारतादिग्रन्थवद्भवदाचार्यकृतग्रन्थानां सर्वत्र प्रचाराभावे को हेतुरिति । अत्र तत्कर्तृकेति तच्छब्दे-

नास्मदाचार्यपरामर्शः प्रक्रमविरुद्धः । समाश्चेदिति व्यासादिविशेषणसान्निध्येन व्यासादिपरामर्शस्यैव सम्भवात् । तेषामेव शीघ्रोपस्थितिकत्वात् । तथा स्यात्तत्पदयोर्वैयर्थ्यं सर्वत्र प्रचारः कुतो नेत्येतावतैव निर्वाहात् । तदिति क्लीबप्रयोगोऽपि प्रमादात् । परामृष्टव्यस्य प्रचारस्य पुंस्त्वात् । अव्ययत्वादिप्रकल्पनं तु क्लिष्टं आस्तामेतत् ।

उत्तरं तु

न हि सादृश्ये तद्गतसर्वधर्मत्वमुपमेये सम्भवति । तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वस्यैव सादृश्यत्वात् ।

(तथा ग्रन्थप्रचाराभावेऽपि नातौल्यं प्रचारस्वरूपविचारश्च)

अतो ग्रन्थप्रचाररूपधर्माभावेऽपि न क्षतिः । किञ्च, ग्रन्थप्रचाराऽभावेऽपि न महात्मनां तौल्यहानिः । अन्यथा वेदान्ताचार्यतया व्यासतुल्यानां व्यासेन स्वशास्त्रे समुदाहृतसिद्धान्तानामप्याश्मरथ्यौडुलोमिकाशकृत्स्नादीनामिदानीं तत्कर्तृकग्रन्थप्रचाराभावादाधर्म्यं प्रसज्येत । तेषां वेदान्ताचार्यत्वं तु श्रीमदाचार्यरामानुजाचार्यपूर्णप्रज्ञाचार्यनिम्बार्कभास्करशङ्कराचार्यनीलकण्ठविज्ञानेन्द्रभिक्षुप्रभृतिभिः प्रायः सर्वैरपि ब्रह्ममीमांसाभाष्यकारैस्तत्तत्सूत्रव्याख्याने इत्यमुक आचार्यो मन्यते, इत्यमुक आचार्यो मन्यत इत्येवं लिखद्भिः स्वीकृतमेव । अपिच, किमत्र प्रचारशब्देन प्रामाण्याभ्युपगमपूर्वकाध्ययनादिकं विवक्षितमाहोस्वित्तदभावेऽपि ग्रन्थानां पर्यालोचनादिमात्रम् । तत्राद्यश्चेत् व्यासकर्तृकग्रन्थानामपि न हि तादृशः प्रचारः सर्वत्र मनुष्यसामान्येऽस्ति । न चैवमपि वेदप्रामाण्यवादिषु तु सर्वत्र तत्प्रचारोऽस्त्येवेति वाच्यम् । वेदप्रामाण्यवादिभिरपि पूर्वमीमांसकतार्किकादिभिर्दर्शनान्तराभिमानिभिस्तत्त्वतो व्यासदर्शनप्रामाण्यानङ्गीकारात् । यथा जैमिनिना नवमाध्याये कर्मण एव फलसमर्पकत्वं निर्णीतं नत्वीश्वरस्य । यथा च तार्किकैरीश्वरस्य निमित्तत्वमात्रमूरीकुर्वद्भिः (अ० १ पा० ४ सू० २३) "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादि"त्यादौ व्यासोक्तमपीश्वरस्य जगदुपादानत्वं नाङ्गीक्रियत इति दिक् । यदि तु व्यासदर्शनानुयायिषु सर्वेषु तत्कृतग्रन्थानां तथा प्रचारोऽस्त्येवेत्युच्यते । तदा तु तदन्तःपातिष्वस्मत्सम्प्रदायानुरोधिष्वस्मदाचार्यकृतग्रन्थानामपि तथा प्रचारोऽस्त्येवेत्युच्यते, तदा तु तदन्तःपातिष्वस्मत्सम्प्रदायानुरोधिष्वस्मदाचार्यकृतग्रन्थानामपि तथा प्रचारोऽस्त्येवेति तुल्यम् । अथ द्वितीयश्चेत्तर्हि औदासीन्येन प्रियतया द्वेष्यतया वाऽस्मदाचार्यकृतग्रन्थपर्यालोचनमन्यत्रापि भवेदेव । अत एव भवताऽपि सप्तमप्रधानप्रश्नस्यावान्तरचतुर्थप्रश्ने लिख्यते । प्रमाणं चेत्तदा भवदीयरचितग्रन्थेषु कुतो विरुद्धतया वर्णनमिति । तथा भवद्गुरुतया श्रूयमाणेन सदानन्दगिरिणाऽपि इदानीं प्रारब्धे सहस्राक्षनामके स्वग्रन्थे अस्मन्मतभास्करोपरि किञ्चिद्दूषणधूलिनिक्षेप आरब्ध इति किम्वदन्ती श्रूयते । अतोऽस्माकं ग्रन्थप्रचारे तादृशभवत्प्रश्न एव प्रमा-

णम् । कथमन्यथा भारतभागवतादिटीकाविरोधो भवताऽपर्यालोचितेष्वस्मद्ग्रन्थेष्ववगतः । अनवगमे च कथं धार्ष्ट्येन पुष्टं स्यात् । अतः कृतमीदृशेन महात्मनां निन्दाफलकेन कुतर्केण ।

(युगभेदेन धर्मभेदः, तत्तद्धर्मशास्तॄणां निन्दानिषेधः)

यथा प्रथमाध्याये बृहत्पराशरः (श्लो० २१)—

> “तथा स्मरन्ति ते धर्मं कल्पे कल्पान्तरान्तरे ।
> अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे” ॥

इत्यादिना प्रतियुगं धर्मवैलक्षण्यात्तदा तदा तत्तत्प्रवृत्त्यर्थं धर्मप्रवर्तकानामाचार्याणामाविर्भावमुक्त्वाऽऽह (श्लो० ३१)—

> “युगे युगेषु ये धर्मास्तेषु धर्मेषु ये द्विजाः ।
> तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा द्विजोत्तमा” इति ॥

पराशरमाधवीये च प्रथमाध्याये कूर्मपुराणे—

> “न निन्देद्योगिनः सिद्धान् व्रतिनो वा यतींस्तथे”ति ॥

(द्वाविंशः प्रश्नस्तत्र दोषः उत्तरं च)

अथास्यैव संशयस्य चरमकोटिघंटितोऽवान्तरः षष्ठः प्रश्नः

अधिकाश्चेत्तदा प्रमाणं वक्तव्यम् ?

उत्तरम् ।

अत्र जिज्ञासितं तु व्यासादिनिरूपितेऽस्मदाचार्यनिष्ठोत्कर्षे प्रमाणं भवेत्तथापि भवदाचार्येभ्यः पूर्वाचार्या व्यासादयो न्यूनाः समाः अधिका वेति संशयवाक्यप्रक्रमानुरोधात्तस्मादाचार्यनिरूपितव्यासादिनिष्ठोत्कर्षे प्रमाणं विवित्सितमिति फलति । तत्राद्यश्चेत् प्रक्रान्तत्रिकोटिकविकल्पे आद्यकल्पस्यानल्पोत्तरविलोकनेनैव सन्तोष्टव्यं भवता । अथ द्वितीयश्चेत्तदा न हि सर्वावधिकव्यासादिपूर्वाचार्यनिष्ठोत्कर्षे कस्यापि विसम्मतिरस्तीत्यलं बहुपुराणादिप्रमाणगणनिर्णीतेऽर्थे पोतवत्प्रमाणजिज्ञासया । तस्मात्—

> “व्यासादितोऽस्मदाचार्येष्वसामान्यतयोदितम् ।
> न्यौन्यं सामान्यमाधिक्यं मान्यं तन्माऽन्यथा भ्रमेः” ॥

(त्रयोविंशः प्रश्नस्तदुत्तरकारिके च)

अथ सप्तमोऽवान्तरः प्रश्नः

शूद्राश्चेदुपदेश्यास्तदा सच्छूद्रा असच्छूद्रा वा । साधारणाश्चेदधमाः कुतो नोपदेश्याः । उपदेश्याश्चेत्तैः सह वैष्णवत्वेन तुल्यता न्यूनता वा । न्यूनत्वं चेत्किं भवदीयदीक्षया ? तुल्यत्वं चेत्तत्कृतपाकादिकं कुतो नाङ्गीक्रियते । अङ्गीक्रियत एवेति चेत्तर्हि वैष्णवदीक्षायां सर्वे वर्णाः समा इत्युच्यमाना भवन्तो धन्याः ।

उत्तरम् ।

“सदसच्छूद्रसामान्यमुपदेश्यतयाऽऽदृतम् ।
शास्त्रे सामान्यतः प्रोक्ता शूद्रस्याप्यधिकारिता ॥
किं वर्णनिष्ठ इत्यत्र पुरैवैतत्प्रकाशितम् ।
किञ्चित्प्रपञ्च्यते प्राप्तावसरत्वात्पुनर्मया ॥

(हरिसेवादौ स्त्रीशूद्रादीनामप्यधिकारः)

अस्ति सदसच्छूद्रसामान्यस्य भगवच्छरणागत्या स्वस्य वैष्णवत्वसम्पादनपूर्वकं तत्सेवादि सद्धर्माचरणेऽधिकारः यथाऽऽह भगवान्—

“मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्” इति ॥

श्रीमद्भागवतेऽपि एकादशस्कन्धे द्वादशाध्याये उद्धवं प्रति स एव (श्लो० १)—

“न रोधयति मां योगः”

इत्यादिना योगादीनां साम्प्रदायिकसद्गुरुसङ्गव्यतिरिक्तानां स्वप्राप्यसाधकत्वमुक्त्वाऽऽह (श्लो० ३)—

“सत्सङ्गेन हि दैतेया यातुधाना मृगाः खगाः ।
गन्धर्वाप्सरसो नागाः सिद्धाश्चारणगुह्यकाः ॥
विद्याधरा मनुष्येषु वैश्या शूद्राः स्त्रियोऽन्त्यजाः ।
रजस्तमःप्रकृतयस्तस्मिंस्तस्मिन्युगेऽनघ ॥
बहवो मत्पदं प्राप्तास्त्वाष्ट्रका यादवादयः”इत्यादि ॥

(तस्मै धर्मोपदेशनिषेधवाक्यविचारस्तेषां श्राद्धदानादयो धर्माः मन्त्रवर्जं सर्वधर्मेषु तदधिकारश्च)

न चैषां धर्मोपदेशानधिकारो “नो शूद्राय मतिं दद्यादि”ति मनुवचनानुसाराच्छङ्क्यः । वचनस्योपसत्तिशून्यशूद्रविषयत्वात् । याज्ञवल्क्यस्मृतौ (अ० ३) महापातकप्रायश्चित्तप्रकरणे (श्लो० १)—

"शूद्रोऽधिकारहीनोऽपि कालेनानेन शुद्ध्यति" ॥

इत्यस्य मिताक्षरायाम् । यत्तु मानवं न चास्योपदिशेद्धर्मं "न चास्य व्रतमादिशेदि"ति शूद्रस्य धर्मव्रतयोरुपदेशनिषेधपरं वचनम् । तदनुपसन्नशूद्राभिप्रायं तथा "यत्तु गौतमवचनं प्रतिलोमा धर्महीनाः" इति तदुपनयनादिविशिष्टधर्माभिप्रायमिति विज्ञानेश्वरोक्तेः । तस्मादस्यापि सर्वधर्ममार्गवर्तित्वं सम्भवत्येव । अत्रैव मिताक्षरायामुदाहृतात्—

"तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितम् ।
प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितम्" ॥

इत्यङ्गिरःस्मरणात् ।

धर्मप्रवृत्तौ—

"तथा शूद्रं समासाद्य सदा धर्मपुरःसरमि"ति ।

उत्तरार्द्धं तु तदेव ।

निर्णयसिन्धौ प्रथमपरिच्छेदे व्यासः—

"शूद्रो वर्णश्चतुर्थोऽपि वर्णत्वाद्धर्ममर्हति ।
वेदमन्त्रस्वधास्वाहावषट्कारादिभिर्विने"ति ॥

तत्रैव तृतीयपरिच्छेदे श्राद्धप्रकरणे महाभारते राजधर्मेषु—

"ब्रह्मक्षत्रप्रसूताश्च वैश्याः शूद्राश्च मानवाः ।
कथं धर्मांश्चरिष्यन्ति सर्वे विषयवासिनः" ॥

इत्युक्त्वा—

"वेदधर्मक्रियाश्चैव तेषां धर्मे विधीयते ।
पितृयज्ञास्तथा कूपाः प्रपाश्च शयनानि च ॥
दानानि च यथाकालं द्विजेभ्यो विसृजेत्सदे"ति ।

तत्रैव मात्स्ये—

"मन्त्रवर्ज्यं हि शूद्रस्य सर्वमेव विधीयते"ति ॥

अत्र शूद्रस्यापि सदा धर्माचरणस्योक्तत्वात्तस्याप्युपदेश उक्तरीत्या भगवत्सेवाद्यधिकारसम्पादनाय ।

(पुराणादौ तदुक्तमन्त्रजपे च शूद्रस्याधिकारः)

इहाङ्गिरःस्मरणे जपवर्जनं गायत्र्यादिवैदिकमन्त्राणामेव पौराणादिमन्त्राणां जपे तु शूद्रस्याप्यधिकारात् । अत एव आचारमाधवे (श्लो० १) "अथातो हिमशैलाग्र" इत्यस्य व्याख्याने । त्रैवर्णिकमात्राधिकारिका हि श्रुतिः प्रसिद्धा । "ओङ्कारश्च तथा-

विधः"। "सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्राय नेच्छन्ती"ति श्रुतेः। अथ शब्दस्य पौरुषेण ग्रन्थानां च सर्ववर्णविषयत्वात् स एव तेषु योग्य इति। निर्णयसिन्धौ श्राद्धप्रकरणे पाद्मे—

"नहि वेदेष्वधिकारः कचिच्छूद्रस्य विद्यते।
पुराणेष्वधिकारो मे दर्शितो ब्राह्मणैरिहे"ति ॥

स्वप्नेश्वरकृते भक्तिमीमांसाभाष्येऽपि प्रथमाध्याये (सू० ९) "तद्वतः प्रतिपत्ती"ति सूत्रव्याख्याने गीताया भगवद्वाक्यत्वेन वेदत्वप्रतिपादनाय "गीता सुगीता कर्त्तव्ये"ति पाद्मवचनमुदाहृत्योच्यते। न शूद्राणामश्रवणप्रसङ्गः। भारतश्रवणाभ्यनुज्ञानेनैव तदुपपत्तेः प्रणवादिस्तुत्यादिवत्। तद्विहायेति चेन्न लक्ष्यताऽपरिपूर्त्तेः। तथाचोक्तमाचार्यैः—

"तानेव वैदिकान् मन्त्रान् भारतादिनिवेशितान्।
स्वाध्यायनियमं हित्वा लोकबुद्ध्या प्रयुञ्जते" इतीति ॥

(तस्याप्यात्मनिवेदनं मुख्यं, निवेदनस्वरूपं, कथाश्रवणसेवादि च)

तस्माच्छ्रुत्यनुसारिणामपि पुराणतन्त्रादिप्रसिद्धानां भगवन्मन्त्राणामुपदेशग्रहणद्वारा भगवच्छरणागमनं भगवते आत्मनिवेदनं च सदसच्छूद्रसामान्यस्यावश्यकमेव। अत एव लघुविष्णुः—

"शूद्रश्चतुर्थो वर्णस्तु सर्वसंस्कारवर्जितः।
उक्तस्तस्य तु संस्कारो द्विजेष्वात्मनिवेदनमि"ति ॥

यमोऽपि तृतीयाध्याये (श्लो० १०)—

"दासनापितगोपालकुलमित्रार्धसीरिणः।
एते शूद्रास्तु भोज्यान्नायश्चात्मानं निवेदयेदि"ति ॥

आत्मनिवेदकस्य शूद्रस्याप्यामान्नं भोज्यमित्यर्थः। आत्मनिवेदनस्वरूपं तूच्यते सारसङ्ग्रहे नारायणसंहितायाम्—

"मन्त्ररत्नानुसन्धानपूर्वकं तस्य सादरम्।
भगवत्पादयोरात्मनिक्षेपस्त्याग उच्यते ॥
मन्त्रार्थतत्त्वविदुषो यागतन्त्रे नियोजयेत्।
आचार्याधीनवृत्तिस्तु यावज्जीवं भवेत्तदा ॥
यावच्छरीरपातं तु द्वयमावर्तयेन्मनुमि"ति ॥

मन्त्रद्वयमस्मत्सम्प्रदाये शरणमन्त्रात्मनिवेदनमन्त्ररूपम्। अतः शूद्रसामान्येनाऽपि भगवन्मन्त्रोपदेशो ग्राह्यः। तथा गुरुसकाशात् श्रीभागवतगीतामहाभारतादीनां स्वाचार्यादिकृतग्रन्थानां च श्रवणेन भक्तिदार्ढ्याय ब्रह्मज्ञानमपि सम्पादनीयं भगवत्सेवादि-

कश्च कार्यं शूद्रस्यैतच्छ्रवणाधिकारस्तु विष्णुसहस्रनामभाष्ये "शूद्रः सुखमवाप्नुयादि"त्यादौ शङ्कराचार्यैरपि दर्शितः ।

तथा—

"देवोऽसुरो मनुष्यो वा यक्षो गन्धर्व एवं च ।
भजन्मुकुन्दचरणं स्वस्तिमान् स्याद्यथा वयम्" ॥

इत्यादिभिः सप्तमस्कन्धसप्तमाध्यायादिवचनैर्भगवद्भजनस्य सर्वाधिकारकत्वम् । अन्यत्र स्पष्टतया "चतुर्णामपि वर्णानां गुरुकृष्णार्चनं परमि"त्यादिषु शूद्रस्यापि भगवद्भजनाधिकारित्वं सदसच्छूद्रसाधारण्येन वर्णितमेवेत्यलं विस्तरेण । अतः सदसच्छूद्रसामान्यमुपदेश्यम् । अथ यदुक्तं साधारणाश्चेदधमाः कुतो नोपदेश्या इति । तदसङ्गततरम् । तथाहि—

(चाण्डालादयोऽनुपदेश्यास्तैः सह भाषणविषये)

किमत्राधमशब्देनासच्छूद्रा विवक्षिता उत चाण्डालादयोऽन्त्यजाः । नाद्यः । सदसच्छूद्रसामान्यस्योपदेशस्वीकारे कुतो नोपदेश्या इत्यनुपदेश्यत्वे हेतुप्रश्नायोगात् । अनुपदेश्यत्वस्यैवासिद्धत्वात् । न द्वितीयः । अन्त्यजादीनां प्रतिलोमजसङ्करजातित्वेन शूद्रान्तःपाताभावेन प्रश्ने साधारणाश्चेदिति चेत् कोटिबाधापत्तेः । अथ तथापि सम्प्रदायोपदेशस्य सर्वसाधारणत्वोरीकारे चाण्डालादीनामनुपदेशे को हेतुरिति चेदुच्यते । दशमाध्यायेऽन्त्यजादिधर्मानुपक्रम्याह मनुः (श्लो० ६२)—

"ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः ।
स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकारणमि"ति ॥

तस्मान्नान्यत्र मन्त्रादौ सिद्धिकारणे तेषामधिकारोऽस्तीति नोपदेश्याः । याज्ञवल्क्योऽप्याह (अ० १ श्लो० ४) वर्णजातिविवेकप्रकरणे—

शूद्राज्जातस्तु चाण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृत" इति ॥

सर्वपदाद्दीक्षाधर्मादपि बहिष्कारः । किञ्च, उपदेशस्तु दूरापास्तः, तैः सह सम्भाषणस्यापि प्रतिषेधात् । यथा तृतीयाध्याये प्रकीर्णकप्रायश्चित्तप्रकरणे (श्लो० ३) "विप्रदण्डोद्यम" इत्यस्य मिताक्षरायाम् ।

पतितादिसम्भाषणे तु गौतम आह—

"न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह सम्भाषेत, सम्भाष्य पुण्यकृतो मनसा ध्यायेद्ब्राह्मणेन वा सह सम्भाषेते"ति ।

पराशरमाधवीये प्रथमाध्याये (श्लो० ३८) व्याख्यायां कूर्मपुराणे—

"चाण्डालम्लेच्छसम्भाषे स्त्रीशूद्रोच्छिष्टभाषणे ।
उच्छिष्टं पुरुषं दृष्ट्वा भोज्यं वापि तथाविधम् ॥

आचामेदश्रुपाते वा लोहितस्य तथैव च ।
अग्नेर्गवामथालम्भे स्पृष्ट्वा प्रयतमेव च ॥
स्त्रीणामथात्मनः स्पर्शे नीवीं वा परिधाय चे''ति ।

स्त्रीशूद्रोच्छिष्टभाषणादावेतज्जपादिविषयम् ।

(जपादिषु तद्दर्शनाधोवातगमनादौ तथा स्पर्शसम्भाषणादिषु च)

तथा पाद्मपुराणे—

''चण्डालादीन् जपे होमे दृष्ट्वाऽचामेद्द्विजोत्तम'' इति ॥

तत्रैव (श्लो० ३९) व्याख्यायां गौतमः—

''क्रोधं मोहं क्षुतं निद्रां निष्ठीवनविजृम्भणे ।
दर्शनं च श्वनीचानां वर्जयेज्जपकर्मणि ॥
आचामेत्सम्भवे चैषां स्मरेद्विष्णुसुरार्चितमि''त्यादि ॥

धर्मप्रवृत्तौ जपप्रक्रमे वचनानि—

''पतितानां चान्त्यजानां दर्शने भाषणे श्रुते ।
क्षुतेऽधोवातगमने जृम्भणे जपमुत्सृजेत् ॥
आचम्य दक्षिणं कर्णं स्पृष्ट्वा दृष्ट्वा दिवाकरम् ।
प्राणायामत्रयं कृत्वा जपशेषं जपेत्तत'' इति ॥

इत्थं यत्र तद्दर्शनादौ मन्त्रस्य जपो निषिद्ध्यते तत्र कुतस्तरां तेभ्यस्तदुपदेशः ।

शातातपस्मृतौ—

''चितिवृक्षश्चितिर्यूपश्चाण्डालो वेदविक्रयी ।
एतान् वै ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सचैलो जलमाविशेत् ॥
पथि चाण्डालकं दृष्ट्वा कुर्यात्सूर्यविलोकनम् ।
यदि सम्भाषणं चैव गायत्रीं तु सकृज्जपेदि''ति ॥

निर्णयसिन्धौ (परि० १)

''असम्भाष्यान् हि सम्भाष्य तुलस्यतसिकादलम् ।
आमलक्याः फलं वापि पारणे प्राश्य शुद्ध्यति ॥

बृहन्नारदीये—

''रजस्वलां च चाण्डालं महापातकिनं तथा ।
सूतिकां पतितं चैव उच्छिष्टं रजकादिकम् ॥
व्रतादिमध्ये शृणुयाद्यद्येषां ध्वनिमुत्तमः ।
अष्टोत्तरसहस्रं तु जपेद्वै वेदमातरमि''ति ॥

मनुनापि दशमाध्याये (श्लो० ५१)—

"चाण्डालश्वपचानां तु बहिर्ग्रामात्प्रतिश्रयः" ॥

इत्यादिना श्लोकषट्केन तद्धर्मान्निरूपयतोच्यते—

"न तैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्ममाचरन्नि"ति ॥

"धर्मानुष्ठानसमये चण्डालश्वपाकैः सह दर्शनादिव्यवहारं न कुर्यादि"ति मुक्तावली ।

(तेभ्यो दूरतोऽन्नदानं तैर्भैरव उपास्यः भगवद्भक्ताश्रयात्तद्वचनेभ्यश्च तेषां भक्त्यादि)

तथा तेभ्योऽन्नदानादिकमपि दूरत एव कर्तव्यमिति तत्र निरूपितम् । अतो यत्र तैः सह साधारणो लौकिकवाग्व्यापारोऽपि निषिद्ध्यते कुतस्तरां तत्र स्वसर्वस्वरूपाणां श्रुतिरहस्यभूतानां भगवन्मन्त्राणां तेभ्य उपदेशस्य शङ्कापीत्यलम् । किञ्च, कृत्यकल्पतरौ देवीपुराणे—

"वर्णाश्रमविभेदेन देवाः स्थाप्यास्तु नान्यथा ।
ब्रह्मा तु ब्राह्मणैः स्थाप्यो गायत्रीसहितः प्रभुः ॥
चतुर्वर्णैस्तथा विष्णुः प्रतिष्ठाप्यः सुखार्थिभिः ।
भैरवोऽपि चतुर्वर्णैरन्त्यजानां तथा मत" इति ॥

अत्रापि शब्दो गौणत्वार्थः । तथा च चातुर्वर्ण्ये काम्यं भैरवपूजनम् । क्वापि तस्य नित्यत्वानभ्यनुज्ञानात् । अन्त्यजानां तु भैरवोपासनैव विधीयते न तु विष्ण्वाद्युपासना । अतो वैष्णवमन्त्रोपदेशो न तेभ्यः क्रियते । नन्वेवं सति भगवद्भक्तेः सर्वमनुष्यसाधारणत्वं भज्येत । साधारणत्वसमर्थनाय चाण्डालादिषु मन्त्रोपदेशमन्तराऽपि भक्त्युद्भवस्वीकारे तु चातुर्वर्णिकेष्वपि मन्त्रोपदेशवैयर्थ्यम्, तमन्तराऽपि भक्तिसम्भवादिति चेन्मैवम्; चाण्डालादिष्वपि भगवद्भक्ताश्रयणेन भक्तिरुद्भवतीति (अ० ४ श्लो० १८)—

"किरातहूणान्ध्रपुलिन्दपुल्कसा आभीरकङ्का यवनाः खसादयः ।
येऽन्ये च पापा यदुपाश्रयाश्रयाः शुद्ध्यन्ति तस्मै प्रभविष्णवे नमः" ॥

इत्यादिद्वितीयस्कन्धादिवचनैः सिद्ध्यति । तेन (स्कं० ११ अ० १२ श्लो० ४)—

"वैश्याः शूद्राः स्त्रियोऽन्त्यजाः" इत्यादिवचांस्यपि व्याख्यातानि वेदितव्यानि । तत्र (श्लो० २)—

"यथावरुन्धे सत्सङ्गः सर्वसङ्गापहो हि माम् ।
सत्सङ्गेन हि दैतेयाः…………"

इत्युपक्रमात् अतो न भक्तेः सर्वसाधारणत्वव्याघातः। अत एव भक्तिसूत्रद्वितीयाध्यायद्वितीयाह्निकेऽसूत्रयद्भगवान् शाण्डिल्यः (सू० ७८)—

“अनिन्द्ययोन्यधिक्रियते पारम्पर्यात् सामान्यवदि”ति।

अत्रैतद्भाष्ये स्वप्नेश्वरः—

“निन्दितचाण्डालादियोनिपर्यन्तं भक्तावधिक्रियते” ॥

संसारदुःखजिहासाया अविशेषात्। अथ वेदाध्ययनाधिकारात्। कथमत्र त्रैवर्णिकानां स इति चेत्तत्राह “पारम्पर्यादि”ति।

पूर्वमीमांसा सू० २ अ० १ पा० १—

“चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः”

उत्तरमीमांसा सू० ३ अ० १ पा० १—

“शास्त्रयोनित्वात्” इति न्यायादलौकिकोऽर्थः श्रुत्येकसमधिगम्य इत्यत्र न विप्रतिपद्यामहे। किन्तु, स्त्रीशूद्रादीनामितिहासपुराणादिद्वारा चाण्डालादीनां च स्मृत्याचारवदुपदेशपारम्पर्येण ज्ञानमपि श्रुतिमूलमेव भवति। यथा तेषां सामान्याहिंसाधर्मादिज्ञानम्। अन्यथा तदसिद्धिप्रसङ्गादिति व्याचख्यौ। एवं चाण्डालादिष्वपि भगवद्भक्तिसम्भवादेव (अ० ९ श्लो० १०)—

“विप्राद्द्विषड्गुणयुतादरविन्दनाभ-
पादारविन्दविमुखाच्छ्वपचं वरिष्ठम्।
मन्ये तदर्पितमनोवचने हितार्थ-
प्राणं पुनाति सकुलं न तु भूरिमानः” ॥

इत्यादीनि श्रीभागवतसप्तमस्कन्धनवमाध्यायादिवचनानि सङ्गच्छन्ते।

यत्तूक्तम्—

“अन्त्यजादिवन्मन्त्रोपदेशमन्तरापि चातुर्वर्णिकेषु भक्त्युद्भवसम्भवात्। व्यर्थस्तेषु तदुपदेश” इति।

नैतत्सारम्। अन्यथा वेदानधिकारिणि शूद्रे मोक्षार्थं पुराणादिश्रवणद्वारा ब्रह्मज्ञानसम्पादनं स्वर्गाद्यर्थं पौराणमन्त्रैः कर्मकरणं च विधीयत इति तद्वत्त्रैवर्णिकेष्वपि तद्द्वारा ज्ञानादिसम्भवे तेष्वपि पूर्वोत्तरकाण्डार्थयोः कर्मज्ञानयोरधिकारसम्पादकः सावित्र्युपदेशो व्यर्थः स्यात्।

(वैष्णवत्वादत्युत्कर्षेऽपि जातिभेदो न गच्छति)

अथ यदुक्तं प्रश्नवाक्ये—

उपदेश्या एवेति चेत्तैः सह वैष्णवत्वेन तुल्यता न्यूनता वा। न्यूनत्वं चेत्किं भवदीयदीक्षया ? तुल्यत्वं चेत्तत्कृतपाकादिकं कुतो नाङ्गीक्रियते ? इति।

उत्तरम्

इदमनुत्तरणीयम् । अस्माभिश्चाण्डालादिभ्य उपदेशदानानङ्गीकारात् । अथ शूद्राणामुपदेशेऽप्ययं प्रश्नः प्राप्तावसर इति चेदुच्यते । वैष्णवत्वेन तुल्यत्वेऽपि जातेः पाकादिकर्मानर्हत्वात्तत्कृतं तन्नाङ्गीक्रियते । दीक्षा हि वैष्णवत्वेनोत्कर्षं सम्मान्यत्वमोक्षाधिकारित्वादिलक्षणमैहिकामुष्मिकफलपर्यवसायिनं सम्पादयति । न तु जातिमप्यपहरति । सम्पादयति हि वसन्तस्तरूणामवैषम्येणैव बहलदलसुमनःसङ्गसघनत्वं न तु निम्बकदम्बमाकन्दमन्दारत्वादिलक्षणामपहरति जातिमपि ।

अतः श्रीमद्भागवते नवमस्कन्धे चतुर्थाध्याये (श्लो० ६३)—

"अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विज ।
साधुभिर्ग्रस्तहृदयो भक्तैर्भक्तजनप्रियः ॥
नाहमात्मानमाशासे मद्भक्तैः साधुभिर्विना ।
श्रियं चात्यन्तिकीं ब्रह्मन् तेषां गतिरहं परा ॥
ये दारागारपुत्राप्तान् प्राणान्वित्तमिमं परम् ।
हित्वा मां शरणं याताः कथं तांस्त्यक्तुमुत्सहे ॥
मयि निर्बद्धहृदयाः साधवः समदर्शनाः ।
वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं यथा ॥
मत्सेवया प्रतीतं च सालोक्यादिचतुष्टयम् ।
नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यत्कालविद्रुतम् ॥
साधवो हृदयं मह्यं साधूनां हृदयं त्वहम् ।
मदन्यत्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपी"ति ॥

तथा गीतायाम्—

"समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्" ॥

इत्यादिषु भगवतोक्तं स्वप्रसादातिशयपात्रत्वमेव सर्ववर्णेषु वैष्णवत्वेन तुल्यम् ।

(शूद्रपाचितान्नस्य कलौ तद्धृतपक्वान्नस्य दध्यादेश्च निषेधः आमान्नग्रहणेऽदोषस्तत्र विशेषश्च)

नैतावता शास्त्रमुल्लङ्घ्य शूद्रादिकृतपाकस्य ब्राह्मणादिभिर्भोज्यत्वं कोऽप्यनुन्मत्तमतिर्ब्रूयात् । तन्निषेधस्यानेकत्र जागरूकत्वात् ।

यथा धर्माब्धिसारे तृतीयपरिच्छेदे पूर्वार्धे । "अथ कलौ निषिद्धानी"त्युपक्रम्य—

"द्विजानां गोपशूद्रादौ भोज्यान्नत्वं कलौ नहि ।
शिष्यस्य गुरुपत्नीषु न चिरं वासशीलते"ति ॥

तत्रैव—

"घृतदुग्धादिभिः पक्वमन्नं शूद्रात्कलौ त्यजेत् ।
भिक्षामटन् यती रात्रौ न वसेद्गृहिणां गृहे" इति ॥

अनेन कैमुतिकात्तत्कृतपाकादिनिषेधः ।

तत्रैवोत्तरार्धे—

"द्वावेवाश्रमिणौ भोज्यौ ब्रह्मचारी गृही तथा ।
वानप्रस्थो यतिर्लिङ्गी न भोज्यान्नाः प्रकीर्तिताः ॥
षण्मासं यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितम् ।
स तु जीवन् भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते" इति ॥

सारसङ्ग्रहे स्मृतिः—

"अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् ।
वैश्यस्यान्नं तु चान्नं स्याच्छूद्रान्नं रुधिरं स्मृतम् ॥
शूद्रोदकं शूद्रपक्वं शूद्रेण सह भोजनम् ।
इह जन्मनि शूद्रत्वं चाण्डालः कोटिजन्मसु" इति ।

आमान्नं तु तेषामपि ग्राह्यमेव ।

अंत एव निर्णयसिन्धौ श्राद्धप्रकरणे—

"आमं शूद्रस्य यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं प्रतिगृह्यते ।
तत्सर्वं भोजनायालं नित्यनैमित्तिकेन च" इति ॥

शुद्धितत्त्वेऽङ्गिराः—

"शूद्रवेश्मनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि ।
निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्मृतम् ॥
शूद्राद्विप्रगृहेष्वन्नं प्रविष्टं तु सदा शुचिः" ॥

पराशरः—

"तावद्भवति शूद्रान्नं यावन्न स्पृशति द्विजः ।
द्विजातिकरसंस्पृष्टं सर्वं तन्न विरुद्ध्यते" ॥

विष्णुपुराणे—

"सम्प्रोक्षयित्वा गृह्णीयाच्छूद्रान्नं गृहमागतम्" ॥

अङ्गिराः—

"पात्रान्तरगतं ग्राह्यं दुग्धं स्वगृहमागतमि"ति ॥

एवमादीनि शूद्रस्य पक्वान्नग्रहणनिषेधकानि स्वशिष्यस्य सद्धर्माचरणवतस्तस्यामान्नग्रहणे दोषाभावबोधकानि अयाचितोपनीताप्रत्याख्यानविधायकानि च वचनानि तत्र तत्र मनुयाज्ञवल्क्यस्मृत्याद्यार्षग्रन्थेषु हेमाद्रिमाधवविज्ञानेश्वरादिकृतेषु तेषु तेषु प्रामा-

णिकनिबन्धेषु च शतश एवोपलभ्यन्त इत्यलं बहुलकालविलङ्घनहेतुना निखिलवचनविलेखनपल्लवितेन ।

अतो वैष्णवत्वेन तौल्येऽपि वर्णजात्यादिविभागस्य जागरूकत्त्वाच्छास्त्रसदाचारानुल्लङ्घ्य ब्राह्मणादीनां शूद्रादिपाकग्रहणं न कोऽप्यनास्तिको युक्तजनः शक्तो वक्तुम् ।

अन्यथा, मनुष्यत्वप्रयुक्ततौल्येनाऽपि पाकादिग्रहणप्रसङ्गात् । किञ्च, शिवसायुज्यादिकामानां चतुर्णामपि वर्णानां शिवदीक्षाग्रहणतदर्चनरुद्राक्षधारणादिष्वधिकारः स्मर्यते । तथा दावाग्निजभस्मना चाण्डालादीनामपि त्रिपुण्ड्रकरणं विधीयते, तत्राप्ययं भवत्प्रश्नः प्राप्तावसरः स्यात् । यथा त्रिपुण्ड्ररुद्राक्षादिधारिभिश्चाण्डालादिभिः सह ब्राह्मणादीनां शैवत्वेन तुल्यता न्यूनता वा ? न्यूनता चेत् किं तद्धारणादिना ? तुल्यता चेत्तत्कृतपाकादिकं कुतो नाङ्गीक्रियते ? अङ्गीक्रियते एवेति चेत्तर्हि शैवदीक्षायां सर्वेऽपि वर्णा अभिन्ना इति ब्रुवन्तो भवन्तो धन्या इति ।

तस्मात् कृतमीदृशैः स्वनिग्रहस्थानैः कुतर्कैः ।

(पृच्छककृते उपहासे शास्त्रप्रासदण्डादिकम्)

यश्चोपहासः कृतोऽङ्गीक्रियत एवेति चेत्तर्हि वैष्णवदीक्षायां सर्वे वर्णाः समा इत्युच्यमाना भवन्तो धन्या इति । स तु पाकानङ्गीकारात्परावृत्य प्रष्टारमेव गच्छति । अत्र वदन्त इति वक्तव्येऽप्युच्यमाना इति प्रयोगस्तु प्रमादात् । अन्यैरुच्यमाना इत्यभिप्राये त्वसिद्धम् । केनापि प्रामाणिकेनानुन्मत्तेनैवं वक्तुमशक्यत्वात् । अप्रामाणिकोन्मत्तयोरुक्तेरनादरणीयत्वाच्च ।

किञ्च, व्यवहाराध्याये वाक्पारुष्यप्रकरणे, याज्ञवल्क्यः—

“सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैः”

इत्यादिना वाक्पारुष्यं वक्ति । तत्रेदमन्यथा स्तोत्रम् । एवं नवीनरीत्या, अशास्त्रीययेत्यसत्यम् । तथैव सर्वजगद्विरुद्धवादिनो यूयं क इत्यादयः कठोरवादाः । तथा दण्डोऽपि तेनैवोक्तस्तत्र (श्लो० ८)—

“त्रैविद्यनृपदेवानां क्षेप उत्तमसाहस” इति ॥

अत्रैव त्रैविद्यावेदत्रयसम्पन्नास्तेषां राज्ञो देवानां चाक्षेप उत्तमसाहसो दण्ड इति विज्ञानेश्वरः ।

तथापीदानीम्—

“ईदृशानन्यसामान्याऽसौजन्यस्य विधानतः ।
संन्यासिनोऽपि ते धन्यम्मन्याः सन्तूचितं कलौ ॥”

आस्तामेतत् । इत्थम्—

मन्त्रेण विन्यस्यात्मानमनन्यत्वात्पदे हरेः ।
सदसच्छूद्रसामान्यं मुनिमान्यं भवत्विह ॥

(चतुर्विंशः प्रश्नस्तदर्थश्च)

अथास्य प्रक्रान्तप्रधानप्रश्नस्यावान्तरोऽष्टमः प्रश्नः

सच्छूद्रा इति चेत्के सच्छूद्रा इति ?

तेषां लक्षणं वक्तव्यम्

अस्यायमर्थो भवेत्, यदि सच्छूद्रा एवोपदेश्यास्तर्हि उपदेश्यानुपदेश्ययोः परस्परं व्यावर्त्तकधर्मावगमाय विभाजकतावच्छेदकासाधारणधर्मो निर्वक्तव्य इति ।

उत्तरम् ।

अस्माभिस्तु साधारण्येन सदसच्छूद्रसामान्यस्यैवोपदेश्यत्वं स्वीक्रियत इति नास्माकमनेन विचारेण प्रयोजनम् । प्रश्ने चेदिति पदेन सच्छूद्रमात्रस्योपदेशाङ्गीकारपक्ष एवं तल्लक्षणजिज्ञासावतारबोधनात् । तथापि भवतो विवित्साशान्तये दिङ्मात्रं किञ्चिदुच्यते ।

(उत्तरे सच्छूद्रलक्षणं, वैष्णवदीक्षायुतशूद्रस्यापि सच्छूद्रत्वं च)

तत्र धर्माब्धिसारे तृतीयपरिच्छेदोत्तरार्द्धे—

“सप्तपुरुषं त्रिपुरुषं वा परम्परया स्नानवैश्वदेवतर्पणादिकं शूद्रकमलाकरादिग्रन्थसङ्गृहीतं धर्मं नियमेनाचरन् सच्छूद्र उच्यत” इति । अथ साकल्येनैतद्धर्माचरणाऽसम्भवेऽपि दशमाध्याये शूद्रधर्मेषु मनुः (श्लो० १२६)—

“न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति ।
नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति न धर्मात्प्रतिषेधनम्” ।। इति

बैदिकेऽग्निहोत्रादिधर्मेऽनाधिकारं पाकयज्ञादिधर्मस्य ।

“नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्नहापयेदि”ति

याज्ञवल्क्याद्युक्तरीत्या विधाने प्रतिषेधाभावं चोक्त्वा—

“धर्मेप्सवस्तु धर्मज्ञाः सतां वृत्तमनुष्ठिताः ।
मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ।।
यथा यथा हि सद्वृत्तमातिष्ठत्यनसूयकः ।
तथा तथेमं चामुं च लोकं प्राप्नोत्यनिन्दित” ।। इति

यथाशक्ति पाकयज्ञादिभगवत्सेवादिसद्धर्माचरणे सच्छूद्रत्वं वक्ति ।

अथ यमस्मृतौ तृतीयाध्याये (श्लो० १०)—

“दासनापितगोपालकुलमित्रार्धसीरिणः ।
एते शूद्रास्तु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ।।
असच्छूद्रेषु चान्नाद्यं ये भुञ्जन्त्यबुधा द्विजाः ।
प्रायश्चित्तं तथा प्राप्तं चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्” ।। इति

अङ्गिरःस्मृतावपीदं श्लोकद्वयं दृश्यते । एवं दासादिवदात्मनिवेदकस्यापि भोज्यान्नत्वमुक्त्वाऽनुपदमेवाऽसच्छूद्रान्नभोजनं निषेधद्भ्यां यमाङ्गिरोभ्यामात्मनिवेदकस्यापि स्पष्टमेव सच्छूद्रत्वं बोधितं भवति ।

याज्ञवल्क्योऽपि (अ० १) स्नातकप्रकरणे अभोज्यान्नानुक्त्वा तत्र प्रतिप्रसवमाह (श्लो० ३८)—

“शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्धसीरिणः ।
भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत्” ॥ इति

अत्रैव मिताक्षरायाम्—

“यश्च वाङ्मनःकायकर्मभिरात्मानं निवेदयति तवाहमि”ति ।

एते दासादयः शूद्राणां मध्ये भोज्यान्नाः । ‘गोपनापितकुम्भकारकुलमित्रार्द्धकनिवेदितात्मानो भोज्यान्ना इति वचनादि’ति विज्ञानेश्वरः । एवं सामान्यत आत्मनिवेदकस्याप्युत्कर्षे किं पुनः सद्गुरूपदिश्यमानमहामन्त्रद्वारा साक्षाद्भगवते आत्मनिवेदनकर्तुरुत्कर्षे वक्तव्यम् । अत एव धर्मसिन्ध्वादिषु शूद्राणां शालग्रामार्चननिषेधमुक्त्वा वैष्णवदीक्षाग्रहणपूर्वकं मद्यपानाद्यधर्मत्यागिनां तु तेषां ब्राह्मणद्वारा शालग्रामपूजाधिकारो निरूप्यते—

“दीक्षायुक्तैस्तथा शूद्रैर्मद्यपानविवर्जितैः ।
कर्त्तव्यं ब्राह्मणद्वारा शालग्रामशिलार्चनम्” ॥

इत्यादिवचनोपन्यासेन । अतो वैष्णवदीक्षां प्रविष्टस्य यथाशक्तिसद्धर्माचरणतत्परस्य शूद्रस्यापि सच्छूद्रत्वं निर्बाधमिति दिक् ।

एवं सति याज्ञवल्क्यस्मृतौ (अ० १) गृह्यप्रकरणे (श्लो० २०)—

“विद्याकर्मवयोबन्धुवित्तैर्मान्या यथाक्रमम् ।
एतैः प्रभूतैः शूद्रोऽपि वार्द्धक्ये मानमर्हती”ति ॥

आचारमाधवे प्रथमाध्यायान्ते शान्तिपर्वणि—

“स्वाहा चैव नमस्कारो मन्त्रः शूद्रेऽभिधीयते ।
ताभ्यां शूद्रः पाकयज्ञैर्यजेत ब्रह्मवान् स्वयम्” ॥ इति

एवमादिषु विद्याब्रह्मपदाभ्यां ब्रह्मज्ञानं शूद्रस्यापि सच्छूद्रत्वनिर्वाहकतयाऽऽवश्यकमित्युच्यते । तदपि सत्सम्प्रदायाश्रयणे गुरुमुखात् पुराणादिश्रवणद्वारा तस्य सेत्स्यतीति निखिलं निरवद्यम् । विशेषतो जिज्ञासायां तु मन्वादिग्रन्थतोऽवगम्यताम् । ततोऽपि संशयानुच्छेदे सुखेन पुनरप्यस्मान् पृष्ट्वाऽवधार्यताम् ।

“इत्यष्टभिः सपदि सङ्गतमङ्ग जल्पैरल्पैः कुरङ्गतृषि तुङ्गतरङ्गकल्पैः ।
चोद्यं प्रमाणगणयुक्तितरङ्गितेन दत्तोत्तरं किल विचित्रतरं तृतीयम्” ॥

इति तृतीयाष्टकम् ॥

(चतुर्थः प्रधानः प्रश्नः उत्तरकारिका च)

अथ चतुर्थः प्रधानः प्रश्नः

उपदेशे च रामकृष्णादिमन्त्राः समाना उत तेषु न्यूनाधिकता वा ?

उत्तरम् ।

"सामान्यं न्यौन्यमाधिक्यमन्योन्यं तन्यतेऽधुना ।
सन्मन्त्राणां स्वतन्त्राणां श्रूयतां तर्कबन्धुना" ॥

(भगवन्मन्त्राणां परस्परं न्यूनत्वसाम्याधिक्यानि)

तथा हि भगवतो हि रूपनामविभेदेन द्विविधे लीले "नामरूपे व्याकरवाणि", "सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरः नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते" इत्यादि छान्दोग्यतैत्तिरीयादिश्रुतिषु प्रसिद्धे । तत्र रूपलीलायां यथा रामकृष्णाद्यवतारा उत्तमाः विभूतिरूपाणि मध्यमानि गवाश्वादयश्चाधमाः । एवमेव नामलीलायामपि वेदादयः साक्षाद्भगवत्प्रापका महामन्त्राश्चोत्तमाः । गीताश्रीभागवतभिन्नस्मृतिपुराणादीनि च मध्यमानि प्राकृता घटपटादिशब्दाश्चाधमा इति ब्रह्ममीमांसाभाष्यादिषु श्रीमदाचार्यादिभिः सविस्तरं निर्णीतम् ।

तत्र यथा रामकृष्णाद्यवतारेषु एकेनैव स्वरूपेण सर्वकार्यकरणसमर्थोऽपि भगवान् येन येनावतारेण यच्चिकीर्षितं तदेव तेन करोति ।

"यदर्थतन्त्रो न विहन्ति विक्रमम्"

इति श्रीभागवतदशमस्कन्धोक्तेः; न त्ववतारान्तरकार्यम् । अन्यथावतारबाहुल्यनैरर्थक्यापत्तेः ।

नहि वर्तमानेनापि कल्पायुषा जामदग्न्येन रावणवधादिकं दाशरथिकार्यमनुष्ठितम् । नापि प्रथमावतारेणैव सुचिरं स्थित्वा सर्वावतारकार्याणि । तथैवान्यतमेनापि वेदादिमूलकेन स्वनिरूपकमहामन्त्रेण सर्वविधफलदानशक्तोऽपि यन्मन्त्रजपादिद्वारा यत्फलं स्वयं नियमितं तदेव तद्द्वारा ददाति । अन्यथा एकेनैव सर्वकार्यसिद्धौ जगति नानाविधमन्त्रप्रादुर्भावनं व्यर्थं स्यात् ।

किञ्च, मन्त्रा हि स्वजपादिवशात् स्वप्रतिपाद्यदेवताप्रसादेन तदनुगुणं फलं समर्पयन्तीति मन्त्रशास्त्रमर्यादा । जडानां वर्णानां स्वयमेव फलसमर्पकत्वायोगात् । तत्र रामकृष्णादिमन्त्रा अपि निष्कामतया जपकर्तुः स्वस्वप्रतिपाद्यभगवत्स्वरूपसायुज्यादिलक्षणं मोक्षं सम्पादयेयुः । नारदपञ्चरात्ररामार्चनचन्द्रिकाक्रमदीपिकामन्त्रमहोदधिशारदातिलकप्रभृतिसद्ग्रन्थपर्यालोचने स्पष्टतया तथैव सिद्धेः । अतः सर्वेषामपि भगवन्मन्त्राणां

भगवत्स्वरूपनिरूपकत्वेन साम्यम् । स्वस्वाप्रतिपादितमन्त्रान्तरप्रतिपाद्यतत्तद्भगवद्धर्मविशेषाद्यप्रतिपादकत्वेन तदनुगुणफलाजनकत्वेन चान्योन्यतो न्यौन्यम् । मन्त्रान्तराप्रतिपादितस्वप्रतिपाद्यतत्तद्विशेषप्रतिपादकत्वेन तदनुगुणफलसम्पादकत्वेन च परस्परत आधिक्यमपि निर्बाधमिति सर्वं सुस्थम् ।

अपि च, प्रथमस्कन्धतृतीयाध्याये नानाविधान् भगवदवतारान्निरूप्य (श्लो० २८)—

> “एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ।
> इन्द्रारिव्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युगे” इति ॥

तेष्ववतारेषु कृष्णस्य साक्षात्पुरुषोत्तमत्वेन पूर्णत्वं, अन्येषां केषाञ्चिदंशरूपत्वं केषाञ्चन कलारूपत्वं चोच्यते । एवमन्यत्राप्यनेकत्रैतन्निरूपितमस्ति । अतो भगवदवतारेष्वप्यैच्छिकतारतम्यस्य प्रमाणसिद्धत्वात्तत्तदवतारप्रतिपादकमन्त्रेष्वपि तारतम्यं तथैव द्रष्टव्यम् । अत्र प्रश्नवाक्ये उतवापदयोः पौनरुक्त्यादन्यतरवैयर्थ्यम् । उपदेश इत्यपि निरर्थकम् । मन्त्रत्वेनैवोपदेशत्वलाभात् । यदि तूपदेशप्रकारतारतम्यमेव जिज्ञासितं स्यात्तर्हि तस्य तस्य मन्त्रस्योपदेशप्रकारभेदो यथाशास्त्रमस्माकमभिमत एवेति श्रीः । इत्थम्—

> “रामकृष्णादिमन्त्राणां न्यूनता च समानता ।
> आधिक्यं चोचितं तेन भवद्युक्तिः समाऽऽनता” ॥

(पञ्चविंशः प्रश्नः उत्तरे स्वसाम्प्रदायिकमन्त्रातिरिक्तमन्त्राग्रहणे बीजं च)

अथास्य चतुर्थप्रधानप्रश्नस्यावलम्बी प्रथमः प्रश्नः

तत्र समानश्चेन्मन्त्रान्तरनिषेधः कथं क्रियते ?

उत्तरम् ।

किमत्र निषेधशब्देन केनाप्यधिकारिणा नायं मन्त्रो ग्राह्य इत्येवंरूपः स विवक्षित उतास्मत्सम्प्रदायेऽस्मदिष्टफलस्य पुरुषोत्तमसायुज्यादिलक्षणस्यास्मदाचार्यपरम्परोपदिश्यमानमन्त्रमात्रेणैव सिद्धावस्मच्छिष्यस्य न मन्त्रान्तरग्रहणेन प्रयोजनमित्येवंरूपः सः ? तत्र नाद्यः । अस्माभिरस्मदाचार्यैर्वा तादृशनिषेधस्य क्वापि कदाचिदप्यकृतत्वेन कथं क्रियत इत्याक्षेपवैयर्थ्यात् । अथ द्वितीयश्चेत्तर्हि अस्य प्रश्नस्य तद्दानं शिष्याय कुतो न क्रियत इत्यग्रिमप्रश्नादवैलक्षण्येऽपि स्वविवक्षितप्रश्नसङ्ख्यापूरणायैव पार्थक्येनोपन्यस्तत्वात्तदुत्तरेणैवास्य दत्तोत्तरत्वं स्यादिति तच्छ्रवणेनैव परितोष्टव्यं भवद्भिः ।

(षड्विंशः प्रश्नस्तदुत्तरारम्भश्च)

अथ चतुर्थप्रधानप्रश्नावलम्बी द्वितीयः प्रश्नः

तद्दानं शिष्याय कथं न क्रियते ?

उत्तरम् ।

अत्र प्रश्नद्वये कुत इति हेतौ प्रष्टुमुचितेऽपि कथमिति प्रकारप्रश्नस्तु स्वस्य वैलक्षण्यद्योतनार्थः । उत्तरं तु ब्रूमः । अस्मदभीष्टस्य पुरुषोत्तमसायुज्यादिलक्षणस्य फलस्यास्मदाचार्यपरम्परोपदिश्यमानकृष्णमन्त्रैरेव सिद्धौ प्रयोजनाभावात्स्वसदाचारविरोधाच्चास्मत्सम्प्रदायपरम्पराप्रसिद्धगोपालादिमन्त्रत्रयव्यतिरिक्तं कमपि मन्त्रं नास्मदाचार्याः शिष्येभ्य उपदिशन्ति ।

(गौतमतन्त्रे कृष्णमन्त्रोत्कर्षः)

अस्मत्सम्प्रदाये स्वीक्रियमाणस्य कृष्णमन्त्रोत्कर्षस्य तु न स्वोत्प्रेक्षिततत्वं शङ्क्यम् । बहुप्रमाणसिद्धत्वात् ।

तथाहि, गौतमतन्त्रे प्रथमाध्याये (श्लो० १)—

"सिद्धाश्रमे वसन् धीमान् कदाचिद्गौतमो मुनिः ।
तपःस्वाध्यायनिरतो भक्तिमान् पुरुषोत्तमे ॥
नमस्यन् शिरसा विष्णुं स्तुवन् वाचा जनार्दनम् ।
जपन् कराभ्यां यज्ञेशं हृदा ध्यायन् सदा हरिम् ॥
समस्तश्रुतितत्त्वज्ञ इतिहासपुराणवित् ।
मन्त्रौषधिक्रियावश्यो योगसिद्धान्ततत्त्ववित् ॥
धर्मार्थकाममोक्षार्थी नारदं प्रणिपत्य च ।
विनयावनतो भूत्वा पर्यपृच्छद्द्विजोत्तमः ॥
भगवन् कामदा मन्त्राः शत्रूदासीनबान्धवाः ।
विभिन्नफलदास्ते तु नैकत्र फलदा मताः ॥
एते समफलाः सर्वे समन्त्रा इति नः श्रुतम् ।
येन सर्वफलावाप्तिः सर्वेषां बन्धुरेव सः ॥
सर्ववर्णाधिकारश्च नारीणां योग्य एव यः ।
तं ब्रूहि भगवन्मन्त्रमल्पायासफलप्रदम् ॥
तव नाविदितं किञ्चिद्विद्यते सचराचरे ।
इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठो नत्वा विष्णुमुवाच ह" ॥

श्रीनारद उवाच—

“साधु पृष्टं मयाप्येवं पृष्टः प्रोवाच पद्मजः ।
तथा ते कथयिष्यामि यथा प्रोक्तं स्वयम्भुवा ॥
सर्वे कामाः प्रसीदन्ति कृष्णमन्त्रजपाद्धि यः ।
गाणपत्येषु शैवेषु तथा शाक्तेषु सुव्रत ॥
सर्वेषु मन्त्रवर्गेषु श्रेष्ठं वैष्णवमुच्यते ।
वैष्णवेषु च सर्वेषु कृष्णमन्त्राः फलाधिकाः” ॥

(नारदपञ्चरात्रे तदुत्कर्षः, वैष्णवमुखात्तद्ग्राहिणो वैष्णवत्वं, वैष्णवस्यात्युत्कर्षश्च)

नारदपञ्चरात्रे प्रथमरात्रप्रथमाध्याये (श्लो० ७०)—

“मन्त्राणां कृष्णमन्त्रश्च यथा विद्या धनेष्वपि ।
यथा तेजस्विनां सूर्यो मिष्टानाममृतं यथा” ॥

इति कृष्णमन्त्राणां परमोत्कर्षः । अत्रैव नवमाध्याये शिवः (श्लो० २०)—

“कृष्णमन्त्रोपासकानां शुद्धं पादोदकं सुत ।
पुनाति सर्वतीर्थानि वसुधामपि पार्वति ॥
कृष्णमन्त्रो द्विजमुखाद्यस्य कर्णं प्रयाति च ।
तं वैष्णवं जगत्पूतं प्रवदन्ति पुराविदः ॥
मन्त्रग्रहणमात्रेण नरो नारायणात्मकः ।
पुनाति लीलामात्रेण पुरुषाणां शतं शतम्” इत्यादि ॥

तथा (श्लो० २५)—

“स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
फलं स लेभे पूजानां व्रती सर्वव्रतेषु च ॥
विष्णुमन्त्रं यो लभेत वैष्णवाच्च द्विजोत्तमात् ।
कोटिजन्मार्जितात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
कृष्णमन्त्रोपासकानां सद्योदर्शनमात्रतः ।
शतजन्मार्जितात्पापान्मुच्यते नात्रः संशयः ॥
वैष्णवाद्दर्शनेनैव स्पर्शनेन च पार्वति ।
सद्यःपूतं जलं वह्निर्जगत्पूतः समीरणः ॥
दर्शनं वैष्णवानां च देवा वाञ्छन्ति नित्यशः ।
न वैष्णवात्परः पूतो विश्वेषु निखिलेषु च” ॥

तत्रैव त्रयोदशाध्याये उपबर्हणाख्यगन्धर्वं प्रति स्वयं श्रीकृष्णः (श्लो० १०)—

"मन्मन्त्रोपासकश्चैव स्वतन्त्रो नित्यविग्रहः ।
पुनर्न विद्यते जन्म मन्त्रग्रहणमात्रतः" इति ॥

इदमारभ्य अध्यायसमाप्तिपर्यन्तं विस्तरेण कृष्णमन्त्रमाहात्म्यं वर्णितमस्ति । तत्रैव पञ्चमरात्रे चतुर्थाध्याये (श्लो० ६)—

"अखिलमनुषु मन्त्रा वैष्णवा वीर्यवन्तो
महिततरफलाढ्यास्तेषु गोपालमन्त्राः ।
प्रबलतर इहैषोऽशिष्टसम्मोहनाख्यो
मनुरनुपमसम्यक् कल्पनाकल्पशाखी ॥
मनुमिममतिहृद्यं यो भजेद्भक्तिनम्रो
जपहुतयजनाद्यैर्ध्यानवन्मन्त्रिमुख्यः ।
त्रुटितसकलकर्मग्रन्थिरुद्बुद्धचेता
व्रजति स तु पदं तन्नित्यशुद्धं मुरारेः" ॥ इति

अत्रैव दशमाध्याये दशमाध्यायसमाप्तिश्लोकेषु कृष्णमन्त्रस्य परममोक्षदातृत्वमस्ति । एवमेकादशाध्यायान्तेऽपि । गौतमतन्त्रे एकविंशाध्याये (श्लो० २) नारदः—

"शृणु ब्रह्मन् कृष्णमन्त्रान् सर्ववेदैकसम्मतान् ।
यदेकज्ञानमात्रेण पुनर्जन्म न विद्यते" इति ॥

(निर्बीजमन्त्राणामपि जपेन सिद्धिः)

निर्बीजमन्त्राणामपि जपेन सिद्धिरुक्ता तत्रैवाष्टाविंशाध्याये (श्लो० ३१)—

"निर्बीजा ये च मन्त्रा वै शक्तिहीनाश्च कुण्ठिताः ।
अरिपक्षे स्थिता ये च केवला वर्णरूपिणः ॥
एतदाप्येन जाप्येन जीवन्ति च पुनन्ति चे"ति ॥

(कृष्णनाम्न एव सर्वपापनिवर्तकप्रायश्चित्तरूपत्वं महामन्त्रत्वं च)

किञ्च, कृष्णनाम्न एव सर्वपापक्षयहेतुमहाप्रायश्चित्तरूपत्वान्महामन्त्ररूपत्वाच्च किं वाच्यं तद्घटितमन्त्राणां महामन्त्रत्वे सर्वोत्कृष्टत्वे वा ?

नाम्नस्तथात्वं तु यथा प्रायश्चित्तमयूखे स्कान्दप्रभासखण्डीयवाक्यम्—

"नाम्नां मुख्यतरं नाम कृष्णाख्यं यत्परन्तप ।
प्रायश्चित्तमशेषाणां पापानां मोचकं परमि"ति ॥

तथा वादावल्यां गौतमतन्त्रे—

"कृष्णेति द्व्यक्षरो मन्त्र" इति ॥

पाद्मे—

"कृष्णेति वैष्णवं मन्त्रं श्रुत्वा मुक्तो भवेन्नरः" इति ॥

ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे—

“गृहाण मम मन्त्रं च कृष्ण इत्यक्षरद्वयम् ।
सर्वेषामेव मन्त्राणां सारात्सारतरं परमि”ति ॥

श्रुतयश्च—

“कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते” ॥

इत्याद्याः प्रसिद्धा एव ।

किञ्च, पुनरप्यस्य नाम्नः सर्वप्रायश्चित्ताधिकत्वमुच्यते । त्रिकाण्डमण्डनाख्ये श्रौतग्रन्थे महाभारते—

“प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै ।
यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परमि”ति ॥

तथा षष्ठस्कन्धे द्वितीयाध्याये (श्लो० १०)—

“सर्वेपामप्यघवतामिदमेव सुनिष्कृतम् ।
नामव्याहरणं विप्णोर्यतस्तद्विपया मतिः ॥
न निष्कृतैरुदितैर्ब्रह्मवादिभिस्तथा विशुद्ध्यत्यघवान् व्रतादिभिः ।
यथा हरेर्नामपदैरुदाहृतैस्तदुत्तमश्लोकगुणोपलम्भकम् ॥
नैकान्तिकं तद्धि कृतेऽपि निष्कृतं मनः पुनर्धावति चेदसत्पथे ।
सत्कर्मनिर्हारमभीप्सतां हरेर्गुणानुवादः खलु सत्त्वभावनः ॥
साङ्केत्यं पारिहास्यं वा स्तोत्रं हेलनमेव वा ।
वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥
पतितः स्खलितो भग्नः सन्दष्टस्तप्त आहतः ।
हरिरित्यवशेनाह पुमान्नार्हति यातनाम् ॥
गुरूणां च लघूनां च गुरूणि च लघूनि च ।
प्रायश्चित्तानि पापानां ज्ञात्वोक्तानि महर्षिभिः ।
तैस्तान्यघानि पूयन्ते तपोदानजपादिभिः ॥
नाधर्मजं तद्धृदयं तदपीशाङ्घ्रिसेवया ।
अज्ञानादथवा ज्ञानादुत्तमश्लोकनाम यत् ॥
सङ्कीर्त्तितमघं पुंसो दहेदेधो यथाऽनलः ।
यथाऽगदं वीर्यतममुपयुक्तं यदृच्छया ॥
अज्ञानतोऽप्यात्मगुणं कुर्यान्मन्त्रोऽप्युदाहृतः” इति ॥

अत्रैव श्रीधरस्वामिना व्याख्यायते । नन्विदमपि पर्षदनुपदिष्टं श्रद्धाहीनं च कथं

प्रायश्चित्तं स्यात्तत्राहुः यथेति । अगदमौषधं वीर्यवत्तममिति वक्तव्ये वीर्यतममित्युक्तम् । यदृच्छया श्रद्धाहीनमुपयुक्तं भक्षितं पर्षन्मुखादजानतोऽपि स्वगुणमारोग्यं कुर्यात् । मन्त्रोऽपि नामात्मकस्तथा स्वकार्यं कुर्यादेव । नहि वस्तुशक्तिः श्रद्धादिकमपेक्षत इत्यर्थः । तदुक्तं विष्णुधर्मेषु—

"हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः ।
अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावक" इति ॥

एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

(स्वमन्त्रा ग्राह्याः, गुरूणां, निषिद्धस्य, स्वमन्त्राणां चाप्राकाश्यता)

तस्मादस्मत्सम्प्रदायपूर्वाचार्यपरम्परयोपदिश्यमानं कृष्णमन्त्रत्रयमेवेदानीमप्यस्मदाचार्यैः स्वशिष्येभ्य उपदेष्टव्यं न त्वन्यत् । अस्मत्सम्प्रदायेष्टफलस्य तावतैव सिद्धौ मन्त्रान्तरस्योपदेशे प्रयोजनाभावात् । तदुपदेशे स्वाचार्यमर्यादोल्लङ्घनेन स्वसदाचारविरोधापत्तेश्च । अस्मत्सम्प्रदाये हि श्रीपुरुषोत्तममारभ्य इयदवधि न केनाप्याचार्येण कस्मैचिदपि स्वसाम्प्रदायिकशिष्याय मन्त्रान्तरमुपदिष्टम् । अतः स्वसाम्प्रदायिकमन्त्रदानमेव स्वशिष्याय क्रियत इति सर्वं सुस्थम् ।

अथ के ते भवत्साम्प्रदायिका मन्त्रा इति चेत्, न तेऽस्माभिर्वक्तुं शक्यन्ते, गुर्वाज्ञाभावात् । स्वमन्त्रकथनविरोधाच्च । नारदपञ्चरात्रद्वितीयरात्रे (अ० ५ श्लो० ८)—

"गुरुणा च निषिद्धं च न वक्तव्यं कदाचने"ति ॥

तत्रैव प्रथमरात्रपञ्चमाध्याये नारदं प्रति सारसिरुहासनः (श्लो० २७)—

"आत्मनः कवचं मन्त्रं स्वयं दातुं न चार्हति ।
प्राणा नष्टाश्च दानेन चेति वेदविदो विदुरि"ति ॥

(सप्तविंशः प्रश्नः उत्तरे मन्त्राणां स्वस्वप्रतिपाद्यावतारादिसायुज्यदातृत्वम्)

अथ चतुर्थप्रधानप्रश्नावलम्बी तृतीयः प्रश्नः ।

न्यूनाश्चेत्सर्वमन्त्राणां शास्त्रसम्मतमोक्षदातृत्वाविशेषेण कुतो न्यूनता ?

उत्तरम् ।

अस्माभी रामकृष्णादिमन्त्राणां परस्परतो न्यूनतायां समानतायामधिकतयां च हेतवः पूर्वमेव समर्थिता इति नेदानीमयं हेतुप्रश्न उत्तरणीयः । किञ्चित्तु वदामः । भगवन्मन्त्रेषु तत्तन्मन्त्रप्रतिपादकशास्त्रेण तत्तन्मन्त्रस्य मोक्षदातृत्वे वर्ण्यमानेऽपि नैतन्मन्त्रसामर्थ्ये-

नैवेति वक्तुं युक्तम्; किन्तु, तत्तत्प्रतिपाद्यदेवताप्रसत्त्यैव । तथा चेह भगवन्मन्त्रेषु तत्तन्मन्त्रजपेन तत्तत्प्रतिपाद्यरामकृष्णाद्यन्यतमभगवदवतारप्रसादात्तत्तत्सायुज्यादिलक्षण एव मोक्षो भवति । तैत्तिरीयाणां नारायणोपनिषदि—

"एतासामेव देवतानाꣳसायुज्यꣳसार्ष्टिताꣳसमानलोकतामाप्नोती"ति श्रावितन्यायात् । अतस्तत्तन्मोक्षाकाङ्क्षिभिस्तत्तन्मन्त्रोपासनं कर्त्तव्यमिति युक्तम् ।

किञ्च, भगवदवतारेष्वपि पूर्णत्वांशत्वकलात्वादिना तारतम्यं शास्त्रसिद्धमिति तदनुसारेण तत्प्रतिपादकमन्त्रेष्वपि समालोचनीयं सच्छास्त्रविचारचतुरैः सूक्ष्ममतिभिः कृतिभिरिति श्रीः ।

(अष्टाविंशः प्रश्नस्तदुत्तरं च)

अथ चतुर्थप्रश्नावलम्बी चतुर्थः प्रश्नः

प्रशंसापरतयोपपत्तिस्तु समानैव परस्परभिन्नमन्त्रग्रहणकर्तुः

उत्तरम् ।

अस्यायमर्थो भवेत् यदि भवद्भिः शास्त्रसिद्धायाः स्वमन्त्रनिष्ठाया मोक्षदातृत्वादिलक्षणायाः स्तुतेर्वास्तविकत्वं मन्त्रान्तरनिष्ठायास्तस्यास्तु तद्ग्रहणविधिशेषार्थवादरूपतया स्वार्थेऽप्रामाणिकत्वमित्युच्यते तर्हि मन्त्रान्तरोपासकेन स्वमन्त्रनिष्ठायास्तस्याः प्रामाणिकत्वं भवन्मन्त्रनिष्ठायास्तूक्तरीतिकाप्रामाणिकत्वमिति शक्येतोद्घुष्य भाषितुम् । तस्मान्नैतत्समाधानं साधीय इति । अस्माभिस्तु शास्त्रसिद्धाया यावद्भगवन्मन्त्रस्तुतेर्भवदुक्तरीतिकमप्रामाणिकत्वं नोररीकृतम्; किन्तु, प्रामाणिकयुक्त्यन्तरत एवोत्तरमनन्तरमेव वितीर्णमतो विशीर्णमूलो नायमनुयोग इतरदुत्तरवितरणमर्हतीति भव्यं नः ।

(एकोनविंशत्तमः प्रश्नः उत्तरकारिकाः)

अथ चतुर्थप्रधानप्रश्नावलम्बी पञ्चमोऽवान्तरः प्रश्नः ।

शैवशाक्तिकमन्त्राणां मोक्षदातृत्वमस्ति न वा?

उत्तरम् ।

"मन्त्राणां मोक्षदातृत्वं देवतायाः प्रसादतः ।
वक्तव्यं मोक्षदो देवो मुकुन्दः सर्ववन्दितः ॥
तदंशाः सकला देवाः सकामा आश्रयन्ति तान् ।
तत्तद्ददाति तद्द्वारा तेभ्यो माहात्म्यबुद्धये ॥

अतो मोक्षप्रदत्वं तु हरिमन्त्रस्य केवलम् ।
सर्वकामप्रदत्वं चानन्यभक्तेभ्य उच्यते ॥
देवतान्तरमन्त्रास्तु साक्षान्मोक्षप्रदा न हि ।
त्रैवर्गिकफलं तेभ्यस्तत्तद्रूपाद्धरेर्भवेत्" ॥

(हरिरेव मोक्षदः शिवादिदेवान्तराणि कामविशेषदान्येव, भगवदंशभूतानि च)

तथा हि मोक्षप्रदत्वं भगवत एव, न तु देवान्तरस्य कस्यापि ।

अत एव भागवते दशमस्कन्धोत्तरार्द्धे एकपञ्चाशत्तमाध्याये मुचुकुन्दं प्रति देवानां वचनम् (श्लो० २०)—

"वरं वृणीष्व भद्रं ते ऋते कैवल्यमद्य नः ।
एक एवेश्वरस्तस्य भगवान् विष्णुरव्ययः" इति ॥

यदि च देवा मोक्षं दातुमशक्ष्यंस्तर्हि कुतस्ते मुचुकुन्दाय तन्नादास्यन् किमिति च खट्वाङ्गस्तांस्त्यक्त्वा मोक्षार्थी सत्वरं हरिं शरणमगमिष्यत् ? । उक्तं च द्वितीयस्कन्धाध्याये (श्लो० १३)—

"खट्वाङ्गो नाम राजर्षिर्ज्ञात्वेयत्तामिहायुषः ।
मुहूर्त्तात्सर्वमुत्सृज्य गतवानभयं हरिमि"ति ॥

अत्रैव श्रीधरस्वामिनाप्युक्तम्—

"खट्वाङ्गो हि देवपक्षे स्थित्वा दैत्यानजयत्, ततः प्रसन्नैर्देवैर्वरं वृणीष्वे"त्युक्तोऽतस्तेनोक्तं प्रथमं ममायुः कथ्यतामिति । ततो देवैरुक्तं, तत्तु मुहूर्त्तमात्रमस्तीति । ततोऽतिशीघ्रं विमानेन भुवमागत्य हरिं शरणं गत" इति ।

किञ्च, शिवस्यापि भोगप्रदत्वमेव । अत एव दशमस्कन्धोत्तरार्द्धे अष्टाशीतितमाध्याये (श्लो० १)—

"देवासुरमनुष्येषु ये भजन्त्यशिवं शिवम् ।
प्रायस्ते धनिनो भोजा न तु लक्ष्म्याः पतिं हरिम् ॥
एतद्वेदितुमिच्छामः सन्देहोऽत्र महान् हि नः ।
विरुद्धशीलयोः प्रभ्वोर्विरुद्धा भजतां गतिरि"ति ॥

देवस्वभावविरुद्धफलोपलब्धिकारणे राज्ञा पृष्टे श्रीशुक आह—

"शिवः शक्तियुतः शश्वत्त्रिलिङ्गो गुणसम्वृतः ।
वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा ॥
ततो विकारा अभवन् षोडशामीषु कञ्चन ।
उपाधावन्विभूतीनां सर्वासामश्नुते गतिम् ॥

हरिर्हि निर्गुणः साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः ।
स सर्वदृगुपद्रष्टा तं भजन्निर्गुणो भवेदि"ति ।।

अतः पुरुषोत्तमभजनादेव नैर्गुण्यलक्षणो मोक्षः । अनन्यभक्तानां च सर्वकामावाप्तिस्तत एव—

"अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्" ।।

इत्यादिवचनेभ्यः ।

द्वितीयस्कन्धे च तृतीयाध्याये (श्लो० ३)—

"वसुकामो वसून् रुद्रानि"ति रुद्रेभ्यः पृथक् ।

(श्लो० ७)—

"विद्याकामस्तु गिरिशं दाम्पत्यार्थमुमां सतीमि"ति ।

साक्षात् शिवस्य शक्तेश्च कामविशेषदातृत्वमेवोक्त्वोच्यते (श्लो० १०)—

"अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः ।
तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम् ।।
एतावानेव यजतामिह निःश्रेयसोदयः ।
भगवत्यचलो भावो यद्भागवतसङ्गतः ।।
ज्ञानं यदा प्रतिनिवृत्तगुणोर्मिचक्रमात्मप्रसाद उत यत्र गुणेष्वसङ्गः ।
कैवल्यसम्मतपथस्त्वथ भक्तियोगः को निर्वृतो हरिकथासु रतिं न कुर्यादि"ति ।।

अत्र एतावानेवेत्येवकारेण इतरदेवभजनादिव्यावृत्तिः । निःश्रेयसस्य मोक्षस्य यस्मादिति तथा । कैवल्यं मोक्षः ।

किञ्च, श्रीपुरुषोत्तमस्य अंशभूतेषु तत्तद्गुणोपाधिभिन्नेषु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराख्येषु स्वरूपेष्वपि मोक्षदातृत्वं विष्णोरेव ।

यथोक्तं प्रथमस्कन्धे द्वितीयाध्याये (श्लो० १९)—

"तदा रजस्तमोभावाः कामलोभादयश्च ये ।
चेत एतैरनाविद्धं स्थितं सत्त्वे प्रसीदति ।।
एवं प्रसन्नमनसो भगवद्भक्तियोगतः ।
भगवत्तत्त्वविज्ञानं मुक्तसङ्गस्य जायते ।।
भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्ट एवात्मनीश्वरे ।।
अतो वै कवयो नित्यं भक्तिं परमया मुदा ।
वासुदेवे भगवति कुर्वन्त्यात्मप्रसादनीम् ।।

सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते ।
स्थित्यादयो हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञाः श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः ॥
पार्थिवाद्दारुणो धूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः ।
तमसस्तु रजस्तस्मात्सत्त्वं यद्ब्रह्मदर्शनम् ॥
भेजिरे मुनयोऽथाग्रे भगवन्तमधोक्षजम् ।
सत्त्वं विशुद्धं क्षेमाय कल्पन्ते ये नु तानिह ॥
मुमुक्षवो घोररूपान् हित्वा भूतपतीनथ ।
नारायणकलाः शान्ता भजन्ति ह्यनसूयवः ॥
रजस्तमःप्रकृतयः समशीला भजन्ति वै ।
पितृभूतप्रजेशादीन् श्रियैश्वर्यप्रजेप्सवः" इत्यादि ॥

अतः शिवशक्त्यादिरूपदेवान्तरोपासने तु कामावाप्तिरेव फलम् ।

अत एव गीतायाम्—

"यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥
स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तानि"ति ॥

किञ्च, देवतान्तरोपासनस्य अवैधभगवद्यागत्वमिति तत्रैवोक्तम्—

"येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकमि"ति ॥

(अतः शैवशाक्तमन्त्रा न मोक्षदाः, देवी मायारूपा बहुदेवांशजा समुद्रशायिकार्यं च, पुनर्हरिमन्त्रा मोक्षदाः)

अतः शैवशाक्तमन्त्राणां न मोक्षदातृत्वं किन्त्विदं तु भगवन्मन्त्राणामेव । एतदेवाभिप्रेत्याह, गौतमतन्त्रप्रथमाध्याये नारदः—

"सर्वेषु मन्त्रवर्गेषु श्रेष्ठं वैष्णवमुच्यते ।
गाणपत्येषु शैवेषु तथा शाक्तेषु सुव्रत ॥
वैष्णवेषु च सर्वेषु कृष्णमन्त्राः फलाधिकाः" इति ॥

एवं शैवमन्त्राणां न मोक्षदातृत्वं, नापि शाक्तमन्त्राणां, तस्या भगवन्मायांशभूतत्वात् । मायाया मोक्षप्रतिबन्धकत्वाच्च । तस्या भगवन्मायात्वं त्वाहुर्मार्कण्डेयपुराणे पञ्चाशीतितमाध्याये स्तुवन्तो देवाः (श्लो० १२)—

"या देवी सर्वभूतेषु विष्णुमायेति शब्दिते"ति ॥

तत्रैव एकाशीतितमाध्याये (श्लो० ४२)—

"ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा ।
बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति" ॥

इति मोक्षप्रतिबन्धकत्वमेव तस्याः प्रत्यपादि ।

किञ्च, भगवता हि अचिन्त्यानन्तनित्यस्वाभाविकशक्तिमता क्रीडार्थं बहुबुभूषया देवादिर्नानाविधरूपकरणवत् स्वशक्त्यंशा अपि तेषु तेषु भिन्नाः स्थापिता इति वेदान्तसिद्धान्तः । दुर्गा च महिषासुरवधार्थं सर्वेषामपि देवानां शक्त्यंशानादाय प्रादुष्कृतेति तत्रैव त्र्यशीतितमाध्याये स्फुटम् । तथा चतुरशीतितमाध्यायेऽपि (श्लो० २)—

"देव्या यया ततमिदं जगदात्मशक्त्या निःशेषदेवगणशक्तिसमूहमूर्त्या ।
तामम्बिकामखिलदेवमहर्षिपूज्यां भक्त्या नताः स्म विदधातु शुभानि सा नः" इति ॥

तस्याः समुद्रशायिभगवत्कार्यत्वं तु सैवाह ऋग्वेदे देवीसूक्ते—

"अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः ।
यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् ॥
अहं सुवे पितरमस्य मूर्द्धन्मम योनिरप्स्वन्तः समुद्रे" इति ॥

समुद्रशायी भगवान् मम कारणमित्यर्थः । इदं यथा मया शुद्धाद्वैतचन्द्रोदयस्य शाक्तकिरणतन्त्रकिरणयोरुपपादितमिति विशेषतो जिज्ञासायां तावानाय्य द्रष्टव्यम् । तस्मान्महामायारूपत्वान्न मोक्षदातृत्वम् । क्वचिन्मोक्षदत्वर्णनं तु तत्राप्रतिबन्धकरणद्वारैवेति ध्येयम् ।

कारीषोऽग्निरध्यापयतीत्यादिवत् न ह्यग्नेः स्वतोऽध्यापनं सम्भवति, किन्तु बटूनां शीतनिवृत्त्याऽध्ययनसामर्थ्यापादनादेव । तस्मान्मोक्षवितरणनैपुण्यं तु मुकुन्दमन्त्राणामेव । तेषां परममोक्षत्वं त्वाह नारदपञ्चरात्रद्वितीयरात्रे नारदं प्रति शङ्करः (श्लो० २७)—

"परं राधेशयोर्मन्त्रग्रहणं वैष्णवाद्द्विजात् ।
शुद्धे नारायणक्षेत्रे परं निर्वाणकारणमि"ति ॥

श्रीभागवतेऽपि (स्क० ६ अ० २ श्लो० १९)—

"यथागदं वीर्यतममुपयुक्तं यदृच्छया ।
अजानतोऽप्यात्मगुणं कुर्यान्मन्त्रोऽप्युदाहृत" इति ॥

अत्रैव श्रीधरस्वामिना मन्त्रोऽपि नामात्मकस्तथा स्वकार्यं कुर्यादेवेति व्याख्यायते । स्वकार्यं दुरितोपरतिपूर्वकमोक्षाख्यम् । एवमितरत्रापि सहस्रशो निरीक्षणीयम् । अतः—

"मोक्षदं केवलं कृष्णसेवनं देवनन्दितम् ।
मुक्तिदं शिवभक्त्यादि दैवतं नैव तं विना ॥
तस्मान्मुकुन्दमन्त्राणाममन्दं मुक्तिदायिताम् ।
वक्ति शास्त्रं नैव शैवशाक्तादीनां तु तां क्वचित्" ॥

(त्रिंशत्तमः प्रश्नः उत्तरे निन्दाभेदाः स्वस्य तत्कर्तृत्वाभावः)

अथ प्रक्रान्तप्रधानप्रश्नावलम्बी षष्ठः प्रश्नः

अस्ति चेन्निन्दा कथं क्रियते ?

उत्तरम् ।

अस्ति-चेत्पदाभ्यां शैवशाक्तादिमन्त्राणां मोक्षदातृत्वपक्ष एवावतीर्णोऽयं प्रश्नस्तदभावसमर्थनेनैव दत्तोत्तरः ।

किञ्च, किमत्र निन्दाशब्देनाऽविद्यमानदोषकीर्त्तनं विवक्षितमुत विद्यमानतत्कीर्त्तनं स्वयं तद्ग्रहणजपाद्यकरणमेवेति वा ?

नाद्यः । अस्माकमद्वैतब्रह्मवादे सर्वस्यापि ब्रह्मरूपत्वेन "सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत्किञ्च भूतं प्रणमेदनन्य" इत्यादिषु भक्तिवशात्सर्वस्यापि मन्तव्यत्वविधानेन चास्मत्सम्प्रदाये निन्दाया एवानवसरपराहतत्वात् । क्वचिद्ग्रन्थेषु भगवन्मन्त्रादिस्तुतिप्रकरणे कदाचिदितरनिन्दा चेत्तस्या न हि निन्दान्यायविचारेणादुष्टत्वात् ।

न द्वितीयः । तादृशकथने निन्दात्वाभावात् । अन्यथा सर्ववस्तुनिष्ठतात्त्विकगुणदोषनिरूपकाणां ज्यौतिषायुर्वेदादीनां बहूनां शास्त्राणां सर्ववस्तुनिन्दकत्वेन अनुपादेयताप्रसङ्गात् ।

न तृतीयः । परधर्मानाचरणस्य शास्त्रसिद्धत्वात् ।

(परधर्माश्रयान्यमन्त्रोपासनयोर्निषेधः)

अत एव तृतीयाध्याये आपद्धर्मप्रकरणे (श्लो० ७) "आपद्गत" इत्यत्र आपदि क्षात्रादिवृत्त्यपेक्षया ब्राह्मणस्य हीनहीनतरहीनतमेभ्योऽपि प्रतिग्रहादिकमुत्कृष्टं वदता याज्ञवल्क्येन आपद्यपि परधर्माद्द्विगुणस्यापि स्वधर्मस्यैवाचरणं वरीय इति बोधितम् । अत्र विज्ञानेश्वरोऽप्याह—

"एवं च वदताऽऽपद्गतस्य परधर्माश्रयणाद्द्विगुणमपि स्वधर्मानुष्ठानमेव मुख्यमिति दर्शितं भवती"ति ॥

मनुरपि—

"वरं स्वधर्मो विगुणो न पारक्यः स्वनुष्ठितः ।
परधर्माश्रयाद्विप्रः सद्यः पतति जातित" इति ॥

अतः सम्प्रदायभेदेन स्वधर्माभावान्न शिवादिदेवतान्तरमन्त्रग्रहणं युक्तम् ।

तैत्तिरीये—

"यो वै स्वां देवतामतियजते प्रस्वायै देवतायै च्यवते न परां प्राप्नोति पापीयान् भवति" इति निषेधश्रुतेश्च ।

सर्वसाधारणेष्वाचारप्रकाशादिधर्मशास्त्रग्रन्थेषु वैष्णवविषयतयोदाहृतैः—
"नान्यं देवं नमस्कुर्यान्नान्यं मन्त्रमुदीरये"—
दित्यादिकाशीखण्डादिवचनैरपि तथासिद्धेश्च ।

(शैवशाक्तकापालिकादीनामस्पृश्यत्वानभिवाद्यत्वादिकं, शैवव्रतनिषेधः,
यथार्थकथनम्, अनिन्दा, स्मार्तानां स्पृश्यत्वादि)

अपि च, शैवशाक्तान्यतरमन्त्रदीक्षाग्रहणे शैवत्वं शाक्तत्वं वा भवेदेव । तथा च सति अस्पृश्यत्वानभिवाद्यत्वादिकं स्यात् ।

यथोच्यते प्रायश्चित्ताध्याये (श्लो० ३०)—
"उदक्याशुचिभिः स्नायादि"त्यस्य मिताक्षरायां ब्रह्माण्डपुराणे—

"शैवान्पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लोकायतिकनास्तिकान् ।
विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान्सवासा जलमाविशेदि"ति ॥

न चात्र शैवशब्दः कापालिकपरः शङ्क्यः । तेषां पाशुपतशब्देन पृथङ्निर्देशात् । तत्स्पर्शे स्नानमात्रेण निर्वाहाभावाच्च । यथा चतुर्विंशतिमते—

"बौद्धान् पाशुपतान् जैनान् लोकायतिककापिलान् ।
विकर्मस्थं द्विजं स्पृष्ट्वा सचैलो जलमाविशेत् ॥
कापालिकांस्तु संस्पृश्य प्राणायामोऽधिको मतः" इति ॥

माधवोऽपीदं पराशरव्याख्याप्रथमाध्याये (श्लो० ३९) "सन्ध्यास्नानमि"त्यस्य विवरणे उदाजहार । इह पूर्वं पाशुपतशब्देन निर्दिष्टानां लिङ्गादिधारिणां कापालिकानामेव पुनः प्राणायामविधानार्थं कापालिकेति शब्दान्तरेणानुवादः ।

आपस्तम्बः—

"द्वावेवाश्रमिणौ भोज्यौ ब्रह्मचारी गृही तथा ।
मुनेरन्नमभोज्यं स्यात् सर्वेषां लिङ्गिनां तथे"ति ॥

अत्र लिङ्गिनः पाशुपतादय इति आचारकाण्डतृतीयाध्याये माधवः ।

अन्यच्च शिवदीक्षाख्यतद्व्रतग्रहणे पाखण्डत्वं स्यात् ।

श्रीभागवतचतुर्थस्कन्धे द्वितीयाध्याये (श्लो० २८)—

"भवव्रतधरा ये च ये च तान् समनुव्रताः ।
पाखण्डिनस्ते भवन्तु सच्छास्त्रपरिपन्थिनः ॥
नष्टशौचा मूढधियो जटाभस्मास्थिधारिणः ।
विशन्तु शिवदीक्षायां यत्र दैवं सुरासवम् ॥
ब्रह्म च ब्राह्मणांश्चैव यद्यूयं परिनिन्दथ ।
सेतुं विधारणं पुंसामतः पाखण्डमाश्रिताः ॥

एष एव हि लोकानां शिवः पन्थाः सनातनः ।
यं पूर्वे चानुसन्तस्थुर्यत्प्रमाणं जनार्दनः ॥
तद्ब्रह्म परमं शुद्धं सतां वर्त्म सनातनम् ।
विगर्ह्य यात पाखण्डं दैवं वो यत्र भूतराडि''ति भृगुशापात् ॥

तथा च सति अनभिवाद्यत्वादयो बहवो प्रसज्येरन् ।

''पाखण्डान् पतितान् व्रात्यान् वाङ्मात्रेणापि नार्चयेदि''ति स्मृतेः ॥

आचारमाधवे (अ॰ १ श्लो॰ ३९) व्याख्याने आपस्तम्बः—

''पाखण्डं पतितं व्रात्यं महापातकिनं शठम् ।
नास्तिकं च कृतघ्नं च नाभिवादेत्कथञ्चने''ति ॥

अतः शास्त्रानुरोधादेव न शैवदीक्षायाः संसर्गः क्रियते, नापि शाक्तदीक्षायाः । धर्माब्धिसारे तृतीयपरिच्छेदपूर्वार्द्धे कलिवर्जितप्रकरणे—

''मद्यभक्षादिवामाद्यागमस्य तु न मानता ।
मीमांसाद्वितये सर्वशिष्टैश्च तदनादरात्'' ॥

इत्यादिषु बहुनिषिद्धत्वात् । विस्तरस्तु कौलगजमर्दनादिषु मत्कृतशुद्धाद्वैतचन्द्रोदये च द्रष्टव्यः । अतः स्वयं तद्धर्मानाचरणमात्रेण शास्त्रसिद्धतद्दोषानुवादेन वा नैव निन्दकत्वगन्धस्यापत्तिः । अन्यथा शाखान्तरीयकर्माण्यनाचरतां सामगानस्य रुद्रदैवत्यत्वेन तदुच्चारणानन्तरमशुचित्वान्न वेदान्तरोच्चारणमुचितमित्यादि मन्वादिशास्त्रसिद्धं च वदतां तथा यागेष्वपि रुद्रदैवत्यादिकर्मान्तरमशुचित्ववारणायाप उपस्पृशतां सर्वेषामपि द्विजातीनां वेददेवनिन्दकत्वप्रसक्त्या महानेवानर्थः स्यात्, तस्मान्न किञ्चिदेतत् । इयन्त्विह तत्त्वम् । उक्तश्रीभागवतवचनस्वारस्याद्भगवद्भक्त्यादिप्रतिपादकसच्छास्त्रद्वेषिषु आधुनिकशैवसुधाकराद्युक्तरीत्या शिवनिवेदितान्नभक्षणादिना नष्टशौचेषु ऊर्द्ध्वपुण्ड्रतुलसीकाष्ठमालाप्रभृतिद्वेषात्, सदा त्रिपुण्ड्ररुद्राक्षमात्रधारिषु भगवत्तद्भक्तब्राह्मणसनातनभगवन्मार्गशात्रवशालिषु शैवदीक्षादुराग्रहिष्वेवास्पृश्यत्वप्रभृतयो दोषाः सिद्ध्यन्तीति, उक्तविधकुचरितरहितानां हरौ हरे च भक्तिमतां यथाशास्त्रं व्यवस्थयोर्ध्वपुण्ड्रत्रिपुण्ड्रादि कुर्वतां स्मार्तानां संस्पर्शादिकं नास्माकमनभिमतमिति ।

तथा चातः—

''वन्दामहे मुकुन्दं सानन्दं नन्दनन्दनममन्दम् ।
शुद्धाद्वैतान्नैतानितरान् वृन्दारकांस्तु निन्दामः'' ॥

(एकत्रिंशः प्रश्नः, उत्तरे शैवादिमन्त्रा राजसतामसेभ्यः शिवसायुज्यादिप्रदाः, तदुपासना क्वचित्परम्परया हरिभक्तिं चोत्पादयति)

अथ प्रक्रान्तप्रश्नस्यावलम्बी सप्तमः प्रश्नः

नास्ति चेत्तत्प्रतिपादकशास्त्रस्य का गतिः ?

उत्तरम् ।

तादृशं शास्त्रमेव दुर्लभं कदाचित्तत्सम्भवेऽपि तामसजीवपरम् । प्रथमस्कन्धे द्वितीयाध्याये (श्लो० २६)—

“मुमुक्षवो घोररूपान् हित्वा भूतपतीनथ ।
नारायणकलाः शान्ता भजन्ति ह्यनसूयवः ॥
रजस्तमःप्रकृतयः समशीला भजन्ति वै ।
पितृभूतप्रजेशादीन् श्रियैश्वर्यप्रजेप्सवः” ॥

इत्यादिश्रीभागवतादिवचनैस्तदुपासनाया राजसतामसैककार्यत्वनिश्चयात् । तत्रापि शिवसायुज्यसालोक्याद्यन्यतमलक्षणमोक्षपरमेव । तद्दीक्षाङ्गभूतानां रुद्राक्षधारणादिधर्माणां फलप्रतिपादकैः—

“रुद्राक्षदेहसंस्थोऽपि कुक्करो म्रियते यदि ।
सोऽपि रुद्रपदं याति किं पुनर्मानवो गुह” ॥

इत्यादिभिः स्कान्दादिवचनैस्तथैवाध्यवसायात् । अत एव तद्दीक्षाग्रहिभिरप्पयदीक्षितादिभिः स्वाभिलषितमुक्तिलक्षणकथनपुरःसरं सा प्रार्थ्यते—

“भजेम भवदन्तिकं प्रकृतिमेत्य पैशाचिकीम्
किमित्यमरसम्पदं प्रमथनाथ नाथामहे ।
भवद्भवनदेहलीविकटतुण्डदण्डाहति-
त्रुटन्मुकुटकोटिभिर्मघवदादिभिर्भूयते” ॥ इति ।

अत्र पूर्वार्द्धे पिशाचयोनिप्राप्तिपूर्वकं शिवसान्निध्यस्य प्रार्थितत्वेनोत्तरार्द्धे तद्भवनस्याप्युत्कर्षवर्णनेन च कैलासादिरूपे शिवस्थाने पिशाचयोनिप्राप्तिपुरःसरं सार्वदिकं शिवसान्निध्यमेव तदभिलषिता मुक्तिरिति फलति । क्वचिच्छास्त्रेषु शिवदीक्षाया अतिप्रशंसा तु भृगुशापप्राक्कालिकपरेति प्राञ्चः । तस्मान्न तन्मन्त्राणां साक्षात्कैवल्यादिप्रदत्वकथनेऽपि परम्परासम्बन्धेनैव तद्बोद्धव्यम् । अत एव ब्राह्मे समाप्तिदशायां मायानुकीर्त्तनाध्याये व्यास आह—

"अन्यदेवेषु या भक्तिः पुरुषस्येह जायते ।
कर्मणा मनसा वाचा तद्गतेनान्तरात्मना ॥
तेन तस्य भवेद्भक्तिर्यजने मुनिसत्तमाः ।
स करोति ततो विप्रा भक्तिं चाग्नेः समाहितः ॥
तुष्टे हुताशने तस्य भक्तिर्भवति भास्करे ।
पूजां करोति सततमादित्यस्य द्विजोत्तमाः ॥
प्रसन्ने भास्करे तस्य भक्तिर्भवति तत्त्वतः ।
सेवां करोति विधिवत् स तु शम्भोः प्रयत्नतः ।
तुष्टे त्रिलोचने तस्य भक्तिर्भवति केशवे ॥
सम्पूज्य तं जगन्नाथं वासुदेवाख्यमव्ययम् ।
ततो भक्तिं च मुक्तिं च स प्राप्नोति द्विजोत्तमाः" इति ॥

दशमस्कन्धे चोद्धवः—

"दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः ।
श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यत" इति ॥

भगवानप्याह—

"जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः ।
नराणां क्षीणपापानां मयि भक्तिः प्रजायत" इति ॥

न च सर्वत्र देवतान्तरभक्तानां प्रतिपादितप्रनाड्या कृष्णभक्त्युद्धवस्य नियमेनादर्शनात् प्रत्यक्षबाधितमेतदिति शङ्क्यम् । एतज्जन्मनि तदभावे जन्मान्तरेऽपि तत्सम्भवात् । एतज्जन्मानुष्ठितनिष्कामयागादिकर्मभिरिहैव ज्ञानानुत्पत्तौ जन्मान्तरे तदुत्पत्तिवत् । प्रपञ्चितं चैतत् परमाचार्येण बादरायणेन साधनाध्याये रंहति पाद इति शुभम् ।

"इति तादृशशास्त्रार्थे सति तस्य गतिः कृता ।
मतिमन्तो रतिर्गोपीपतिपादेऽस्त्वतिप्रिया ॥
श्रुतिशुक्तिभवैर्युक्तिमौक्तिकैर्व्यक्ति भूषितः ।
मुक्तिं शुक्तिं भक्तिमतामाचार्यः शास्त्रशक्तिमान् ॥
सन्तो जयन्त्वसन्तश्च लोके सुखलतोद्भवाः ।
कुशास्त्रधारिणः प्राज्योत्तमसाधनतत्पराः ॥

(द्वात्रिंशः प्रश्नः पत्नीरहितस्यापि दीक्षादाने, सर्वदानेषु चाधिकारः, नारदाद्युदाहरणानि च)

अथ चतुर्थप्रधानप्रश्नावलम्ब्यष्टमः प्रश्नः

पत्नीग्रहणरहितस्य दीक्षादानेऽधिकारोऽस्ति न वा ?

उत्तरम् ।

"पत्नीयुक्तोऽप्यपत्नीको यती जीवोद्धृतौ गुरुः ।
दद्यादीक्षां दयावीक्षां हृद्यां तन्वन्न दोषभाक्" ॥

तथा हि, नियतब्रह्मचारिणां सनकादीनामपि दीक्षोपदेशादिदानेऽधिकारो दृश्यते । उद्योगपर्वणि विदुरेण तेषां गुरुत्वनिरूपणात् । तत्रैव धृतराष्ट्राय तैर्विज्ञानमुपदिष्टमिति प्रख्यातम् । तथा श्रीभागवतचतुर्थस्कन्धादिषु पृथुराजादिभ्यस्तैर्ज्ञानादिकमुपदिष्टम् । नारदपञ्चरात्रादिषु नारदायापि भगवन्मन्त्रतत्कवचादिकं दत्तमिति प्रसिद्धम् । नारदेनाप्याजन्मब्रह्मचारिणा व्यासाय भगवन्मन्त्रदीक्षा दत्तेति नारदपञ्चरात्रब्रह्मवैवर्त्तादिषु स्फुटम् । एवं भागवतगौतमतन्त्रादिषु तेनैव ध्रुवगौतमादिभ्यो द्वादशाक्षरविद्याष्टादशाक्षरगोपालविद्यादय उपदिष्टा इति स्पष्टम् । एवं व्यासादिभ्यो ज्ञानोपदेशस्यापि तत्कर्तृकत्वं भारतभागवतादिष्वपाणिपिहितम् । एवमपत्नीकेन नारायणमहर्षिणाऽपि सिंहभीतब्राह्मणबटुकाय भगवन्मन्त्रदीक्षादत्तेत्यनाच्छादितं नारदपञ्चरात्रप्रथमरात्रे । एवमितरत्रापि पुराणादिषु तादृशेतिहासा विस्फारितदृग्भ्यां निरीक्षणीयाः ।

किञ्च, "यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्", "अविप्लुतब्रह्मचर्यो यमिच्छेत्तु तमाविशे"दित्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धमाश्रमासमुच्चयपक्षमाश्रित्य प्रव्रजतामपि दीक्षादानेऽधिकारो दृश्यते । यथा शङ्कराचार्याणां दक्षिणामूर्त्यादिदीक्षादाने । अत एव च याज्ञवल्क्यप्रायश्चित्ताध्याये वानप्रस्थप्रकरणे (श्लो० १) "सुतविन्यस्तपत्नीक" इत्यस्य मिताक्षरायां सुतविन्यस्तपत्नीकस्यापि हि तापसाश्रमिणो वैतानौपासनसाध्यकार्येषु दाने चाधिकारोऽभ्यनुज्ञातोऽस्ति । दीक्षाया अपि दानमेव । गोपृथ्वीसरस्वतीभेदेन दानत्रैविध्यस्य सामशाखीयसांहित्युपनिषदि बृहस्पतिस्मृतौ च दर्शितत्वात् । अतोऽस्मत्सम्प्रदाये पत्नीरहितानामपि नारदशुकदेवाद्याचार्याणां मन्त्रोपदेष्टृत्वस्य पूर्वत एव प्राप्तत्वाच्छास्त्रविरोधाभावाच्च पत्नीरहितस्याप्यस्ति । मन्त्रोपदेशदानेऽधिकारः ।

(विधुरस्यापि वैदिकक्रियावत्त्वविद्वत्त्वकुलीनत्वपुत्रवत्त्वजितकामत्वाद्यन्यतमवतः श्राद्धभोजनादिषु दीक्षादाने चाधिकारः अग्निहोत्रादिष्वनधिकारः)

नन्वेवं सत्यपि अकृतविवाहस्यास्तु तदधिकारः । तथापि विधुरस्य त्वनाश्रमितया निन्दितत्वात् । श्राद्धभोजनादिषु निषिद्धत्वाच्च नास्य तदधिकारो युक्त इति चेत्, नैष

दोषः । निन्दाया वैदिकक्रियावत्त्वविद्वत्त्वकुलीनत्वपुत्रवत्त्वादिधर्मान्यतमाविशिष्टविषयकत्वात् । उक्तान्यतमविशिष्टस्य तु श्राद्धभोजनादावप्ययोगत्वाभावाच्च ।

निर्णयसिन्धौ प्रथमपरिच्छेदे नक्तभोजनप्रस्तावे—

“अनाश्रमोऽप्याश्रमी स्यादपत्नीकोऽपि पुत्रवानि”ति सङ्ग्रहोक्तेः ।

तथा प्रजापतिस्मृतौ—

“योऽभार्यः सन् बलं चेतः संयन्ता विधुरो भवेत् ।
क्रियापरः श्रुतेर्वेत्ता श्राद्धे वै भोजयेत्पितुः ॥
श्रुतिज्ञं कुलजं शान्तं प्रजावन्तं जितेन्द्रियम् ।
मृतभार्यमपि श्राद्धे भोजयेदविशङ्कितः ॥
अग्रजो मृतपत्नीकः सर्वकर्मसु गर्हितः ।
छन्दो विनापि न स्थेयं दिनमेकं विनाश्रमम् ॥
यस्य पुत्राः सदाचाराः श्रुतिज्ञा धर्मसम्मुखाः ।
पितृभक्तिरता दान्ता न वैधव्यं मृतस्त्रियि ॥
तुरीये धाम्नि यस्तिष्ठेत्सन्धौ मध्यनिशि क्षणम् ।
अभार्योऽप्यनपत्योऽपि श्राद्धे पुण्यैरवाप्यते ॥
षोडशाब्दात्परं श्राद्धे विप्राणां सप्तसप्तके ।
भोजयेत् पितृकार्यार्थे ततोऽन्यान् देवकर्मणि ॥
न पुत्रपुत्रीतदपत्यभार्या न वन्धुरङ्गीकृतचित्तधारणः ।
सम्प्राप्य वैधव्यमनङ्गसम्भवो यस्तिष्ठति व्यक्ततया स वर्ज्य” इति

अत्र कामवैह्वल्यादिदोषग्रस्तस्यैव विधुरस्य श्राद्धभोजनादौ निषेधो, न तु तच्छून्यस्य । किञ्चाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिषु वैतानिककर्मस्वेव विधुरस्य नाधिकारः । तत्प्रवृत्तिद्वारस्य पुनराधानस्य सपत्नीकमात्राधिकारकत्वात् । तदङ्गभूतेषु व्रीह्यवघाताज्यावेक्षणादिकर्मस्वपि पत्नीकार्यत्वस्य कल्पकारै“रथैनामाज्यमवेक्षयती”त्यादौ निरूपणात् (ब्राह्म० काण्ड० ३ प्र० ३ अ० ४)

“पत्न्यवेक्षते मिथुनत्वाय प्रजात्यै यद्वै पत्नी यज्ञस्य करोति मिथुनं तत् अथोपत्निया एवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छित्त्यै” इत्यादिना तत्तद्विधायकब्राह्मणवाक्योपलम्भाच्च । तथा कर्मान्तरेष्वपि तत्तन्मन्त्रेषु “आशासानासौमनसम्प्रजा॑ सौभाग्यं तनूं धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोके स्योनं मे सह पत्या करोमि समायुषा सम्प्रजया समग्रे वर्चसा पुनः सम्पत्नी पत्याहं गच्छे समात्मा तनु वा ममे”त्यादिषु सौभाग्यपतिसहभावादिलिङ्गैस्तथैव निश्चयाच्च ।

अथ सन्ध्यास्नानदानजपदेवार्चनापूर्तादिषु तु विधुरस्याप्यधिकारोऽक्षत एव । तत्र मन्त्रोपदेशस्यापि दानत्वादस्ति विधुरस्यापि तत्राधिकारः । तस्य दानत्वं तु—

"त्रीण्याहुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वती"ति

सामशाखीयसाँहित्युपनिषच्छ्रुत्या तादृशानुपूर्वीकबृहस्पतिस्मृत्या तदर्थानुवादिभिः—

"सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते ।
…………विद्यादानं ततोऽधिकम् ॥
सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः ।
तद्ददत्समवाप्नोति ब्रह्मलोकमविच्युतम्" ॥

इत्यादिमन्वत्रियाज्ञवल्क्यादिस्मरणैश्च निरूपितमेव । कथमन्यथा तत्रापि प्रश्नवाक्ये दीक्षादान इत्युक्तिः सङ्गच्छेत । तस्मान्मन्त्रोपदेशेऽपि दानाधिकारिणो न विधुरस्यानधिकारः । तत्रापि दानत्वाविशेषात् । अत एव मृतपत्नीका वैराग्यादिवशादकृतविवाहान्तरा अपि बहवः शिष्टाः संस्क्रियमाणेभ्यः स्वपुत्रादिभ्यो गायत्रीमुपदिशन्तो दृश्यन्ते । एवं श्रीभागवतचतुर्थस्कन्धादिषु पुराणभागेष्वपि सतीनिधनानन्तरं हैमवतीविवाहात् प्राक् विधुरस्यापि शिवस्य नारदाय ब्रह्मविद्योपदेशनं वर्ण्यते । इत्थमितरत्रापि वर्णनान्तराणि दृश्यानि । इदानीमपि वैष्णवानामस्माकं माध्वरामानुजीयप्रभृतिषु सम्प्रदायान्तरेष्वपि, अस्त्याचार्याणां विधुराविधुरसाधारण्येनोपदेशकर्तृत्वव्यवहारः । अतः पत्नीरहितकर्तृकदीक्षादाने निषेधस्य शास्त्रसदाचारयोरनुपलब्धेर्न कोऽपि शङ्कावकाशः ।

(विधुरकुमारब्रह्मचारिणोरपि वैष्णवदीक्षाग्रहणेऽधिकारः)

अथ यदि प्रश्नवाक्ये दीक्षादान इत्यत्राकारप्रश्लेपादपत्नीकस्य यथा वैतानिकदीक्षाग्रहणे नाधिकारस्तथा तस्य वैष्णवदीक्षाग्रहणेऽधिकारोऽस्ति न वेत्येव विचिकित्सितं स्यात्तदापि वदामः । परिणयाकरणाद्गृहिणीमरणाद्वाऽपत्नीकेष्वपि मुमुक्षाया अविशेषादस्ति वैष्णवदीक्षाग्रहणाधिकारः ।

अत एव षष्ठे मनुः (श्लो० २५)—

"अग्नीनात्मनि वैतानान्समारोप्य यथाविधी"ति

आरोपिताग्निं सर्वथा पत्नीसम्बन्धगन्धशून्यमपि वानप्रस्थं प्रस्तुत्य तस्य दीक्षाग्रहणं तादृशस्य परममोक्षं च वक्ति (श्लो० २९)—

"एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् ।
विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः ॥
ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः ।
विद्यातपोविवृद्ध्यर्थं शरीरस्य च शुद्धये" ॥

तथा (श्लो० ३३)—

"आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वाऽन्यतमया तनुम् ।
वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयत" इति ॥

पुनः पञ्चमाध्याये स एव (श्लो० १५९)—

"अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् ।
दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम्" इति ॥

अतः पत्नीभावाभावयोर्मोक्षे न साधकत्वं प्रतिबन्धकत्वं वेत्यपत्नीकस्यापि तद्ग्रहणे न काप्यनुपपत्तिः । विस्तरस्तु "किमाश्रमनिष्ठ" इत्यस्योत्तरादवधेयः ।

किञ्च,

यथा विधुरस्य (अ० ५ श्लो० १६८)—

"भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्वाग्नीनन्त्यकर्मणि ।
पुनर्दारक्रियां कुर्यात्पुनराधानमेव च ॥
अनेन विधिना नित्यं पञ्चयज्ञान्न हापयेत्" ॥

इत्यादीनि मन्वादिवचनानि विवाहान्तरकरणानन्तरमेवाधानाधिकारं विदधाति न तथा सपत्नीकस्यैव वैष्णवदीक्षाग्रहणविधायकमपत्नीकस्य तत्प्रतिषेधकं वा किञ्चिच्छास्त्रमुपलभामहे । प्रत्युत नैष्ठिकब्रह्मचारिप्रभृतीनामपि तदावश्यकताबोधकानि वचनानि प्रागेवोपन्यस्तानीति सर्वमच्छिद्रम् । इत्थं च—

"धुर्यं सन्मित्रविषये तुर्यं चोद्यं सहाष्टभिः ।
दुर्यन्त्रितं स्वाङ्गवाक्यैः पर्यन्तं नीतमुत्तरैः" ॥

इति चतुर्थाष्टकम् ॥

(पञ्चमः प्रधानः प्रश्नः उत्तरकारिकाभिर्नित्यकाम्यादिसर्वधर्मव्यवस्था)

अथ पञ्चमः प्रधानप्रश्नः

भवतामत्यावश्यको धर्मः कः ?

उत्तरम् ।

"श्रीकृष्णदेवमन्त्राणां ग्रहणं स्वगुरोर्मुखात् ।
श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ॥
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ।
स्वाचार्यदर्शितदिशेत्यादीनां समनुष्ठितिः ॥
धर्मोऽत्यावश्यकोऽस्माकं वेदवेदान्तभाषितः ।
वैष्णवत्वप्रयुक्तोऽथाध्ययनाध्यापनादिकम् ॥
प्रजारक्षादिकं नानाव्यापाराद्द्विजसेवनम् ।
वर्णप्रयुक्ता इत्याद्या धर्मशास्त्रोदिताः क्रमात् ॥
तत्तदाश्रममूलाश्च धर्माः श्रुत्यादिदर्शिताः ।
सर्वेऽत्यावश्यका नस्तेऽनुष्ठीयन्ते यथार्हणम् ॥
देशकालवयोऽवस्थाधीशक्त्याद्यनुसारतः ।
तत्र वर्णाश्रमप्राप्ताः प्रत्यवायनिवृत्तये ॥
ज्ञानेऽधिकारसिद्ध्यर्थं चानुष्ठीयन्त उज्ज्वलाः ।
हरिध्यानादिसाहित्यात्तेऽस्माकं वीर्यवत्तराः ॥
चित्तं संशोध्य कल्पन्ते ज्ञानभक्त्यादिसिद्धये ।
हरिसेवादयो धर्माः साक्षान्मोक्षाप्तये मताः ॥
अत आवश्यकतरा आचार्यैरुभये स्मृताः ।
वैष्णवत्वप्रयुक्ता ये ये च वर्णाश्रमोद्भवाः ॥
ये त्वन्यदेवताभक्त्याऽन्यमन्त्रोपासनादयः ।
पुत्रेष्ट्याद्याश्च ये काम्या वर्ज्यानावश्यकाः क्रमात् ॥
तत्राद्यवर्जने हेतुर्यो वै स्वां देवतामिति ।
एवमादीनि वाक्यानि प्रत्यवायाऽश्रुतिः परे ॥
भूतिकामस्य वायव्यश्वेतालभनमुच्यते ।
अननुष्ठानतस्तस्य प्रत्यवायोऽश्रुतो यथा ॥
मया ग्रन्थेषु वेदान्तचिन्तामण्यादिषु स्फुटम् ।
विस्तरेणैव निर्णीतमेतत्तत्रैव दृश्यताम्" ॥

(त्रयस्त्रिंशः प्रश्नः, उत्तरकारिका, सन्ध्यादेर्हरिध्यानादेश्चाङ्गाङ्गिभावः, गायत्रीवैदिककर्मतपोऽध्ययनादीनां हरिप्राप्तिसाधनता)

अथैतत्प्रधानप्रश्नावलम्बी आद्यः प्रश्नः

तत्र हरिध्यानादिकमावश्यकं यद्युच्यते तदा सन्ध्यागायत्रीमध्ये भवतामनावश्यकत्वमिति वक्तव्यम्, तर्हि वर्णाश्रमगणना भवन्मतेऽस्ति न वा ?

उत्तरम् ।

"अङ्गाङ्गिभावादुभयोर्विरोधं शक्ता न वक्तुं श्रुतियुक्तिविज्ञाः ।
ध्यानादिकावश्यकताविधाने सन्ध्याद्यनावश्यकता कथं स्यात्" ॥

परस्परविरुद्धयोर्ह्येकतरावश्यकतास्वीकारेऽन्यतरस्यानावश्यकत्वं प्रसज्येत । इह तु सन्ध्यावन्दनगायत्रीजपादिकं न हरिध्यानादिविरुद्धं प्रत्युताङ्गाङ्गिभावात् तत्प्रापकत्वाच्च तदनुकूलमेव । तस्मादस्माकं तूभयोरप्यावश्यकत्वस्वीकार इति अविचाररमणीय एवायं वर्णाश्रमगणनाभावाभावप्रश्नः । गायत्र्यादीनां भगवत्प्रापकत्वं तु प्रपञ्च्यते । तथा हि मनुना द्वितीयाध्याये (श्लो० ७६)—

"अकारं चाप्युकारं चे"त्यारभ्य त्रैवर्णिकानां सप्रणवस्य गायत्रीजपस्य, काले सन्ध्यावन्दनादिक्रियायाश्चात्यावश्यकतां निरूप्योच्यते—

"ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।
त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥
योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।
स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्तिमान्" ॥

सम्वर्त्तोऽपि (श्लो० २०४)—

"गायत्रीं यः सदा विप्रो जपेत नियतः शुचिः ।
स याति परमं स्थानं वायुभूतः खमूर्तिमानि"ति ॥

"ब्रह्मणो मुखमि"त्यत्र ब्रह्मणः परमात्मनः प्राप्तेर्द्वारमेतदध्ययनजपादिना निष्पापस्य ब्रह्मज्ञानप्रकर्षेण मोक्षावाप्तेरिति कुल्लूकभट्टो व्याचख्यौ । अतः पापनाशकत्वेन नित्यत्वेन चोपकारकत्वाद्धरिप्राप्तिशेषभूतमेवेदम् । परब्रह्मत्वं च हरेरेवेति तु—

"तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्" ।
"तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत" इति ।
"अहमेव परं ब्रह्म परमात्माहमव्यय" इति ॥
"मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जये"-

त्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्यसहस्रभेरीघुष्टं सर्वसदास्तिकसम्मतम् । पुनरपि वैदिककर्मणां तत्प्रतिसाधनत्वमाह स एव षष्ठे (श्लो० ७५)—

"अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकैश्चैव कर्मभिः ।
तपसश्चरणैश्चोग्रैः साधयन्तीह तत्पदमि"ति ॥

बृहदारण्यके च श्रूयते (पृ० ८९७)—

"तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेने"त्यादि । तैत्तिरीयेऽपि—

"वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति" इति ॥

अतः सर्वस्यापि तत्त्वतो भगवदवबोधशेषत्वं सिद्ध्यति ।

(सन्ध्यास्नानादेरध्यात्मज्ञानहरिध्यानाभ्यां साफल्यं, स्मृतिषु ध्यानविधिः)

किञ्च, हरिध्यानादिविना सन्ध्यावन्दनादि निष्फलमेव अत एव मनुः (अ० ६ श्लो० ८२)—

"न ह्यनध्यात्मवित् कश्चित् क्रियाफलमुपाश्नुत" इति ।

छान्दोग्ये च श्रूयते—

"यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवती"ति ।

अपि च, सन्ध्यावन्दनादिवैदिककर्माधिकारसम्पादके उपनयनसंस्कारेऽपि अविदुषो नाधिकारः ।

"यमविद्वानुपनयते यश्चाविद्वानिती"ति श्रुतेः ।

अग्रे "तमस एव तमः प्रविशती"ति दुष्फलश्रावणात् ।

"विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात्तथा नाविदुषो भवेदि"ति स्मृतेश्च ।

तथा यागाधिकारिविशेषणकोटावपि

"अर्थी समर्थो विद्वान् जातपुत्र" इति कल्पसूत्रे विदुषोऽधिकार उच्यते ।

याज्ञवल्क्योऽपि गायत्रीजपादेः प्रकर्षतः सिद्धौ ब्रह्मविद्याया एव हेतुत्वमाह (अ० १) गृह्यप्रकरणे (श्लो० ५)—

"जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेदि"ति ।

पराशरमाधवीये प्रथमाध्याये आह्निकप्रकरणे बृहस्पतिः—

"ब्रह्मयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत् ।
जप्त्वाथ प्रणवं चापि ततस्तर्पणमाचरेदि"ति ॥

अथ ध्यानं तु विदधाति याज्ञवल्क्य एव तृतीयाध्याये अध्यात्मप्रकरणे (श्लो० ९)—

"ध्यानयोगेन सम्पश्येत्सूक्ष्म आत्मात्मनि स्थित" इति ॥

तत्रैव (श्लोक० १४६)—

"ततो ध्येयस्थितो योऽसौ हृदये दीपवत्प्रभुः ।
धारयेत्तत्र चात्मानं धारणां धारयन् बुध" इति ॥

अथ बृहत्पराशरोऽपि द्वितीयाध्याये (श्लो० ८२)—

"मान्त्रं पार्थिवमाग्नेयमि"त्यादिना सप्तस्नानान्युपक्रम्य (श्लो० ८५)—

"यद्ध्यानं मनसा विष्णोर्मानसं कथ्यते बुधैः" ॥

इति मानसस्नानलक्षणमुक्त्वा (श्लो० ८६)—

"स्नानानामुत्तमं स्नानं मन्वाद्यैर्मानसं स्मृतम् ।
कृतेन येन मुच्यन्ते गृहस्था अपि सद्द्विजाः" ॥

इति सर्वेषां मोक्षसाधनत्वं तस्याह । तथा (श्लो० ९०)—

"अस्नात्वा नाचरेत्कर्म जपहोमादि किञ्चने"ति

अस्नातस्य यावत्कर्मकरणनिषेधात्, स्नानेषु ध्यानरूपस्य च मानसिकस्यातीव फलकथनात्, सन्ध्यादौ ध्यानस्योपकारकत्वमुक्तं भवति ।

पुनः स एव (अ० २ श्लो० १३८)

"चिद्रूपं परमं ज्योतिर्निरालम्बमनामयम् ।
अव्यक्तमव्ययं शान्तं स्नायाद्वापि हरिं स्मरन् ॥
गायत्रीवारिसंस्नातः प्रणवैर्निर्मलीकृतः ।
विष्णुस्मरणसंशुद्धो योग्यः सर्वेषु कर्मसु ॥
योऽधीतवेदवेदार्थः स्नातः सर्वेषु वारिषु ।
न शुद्ध्येदशुचिस्वान्तस्तच्छुद्धस्तु शुचिर्मत" इति ॥

(प्रणवो विष्णुस्तस्यैव ध्यानपूजावरणादि कार्यं, गायत्रीब्रह्माभिन्ना, सूर्ये भगवदभेदबुद्धिकृतकमतो मोक्षः, हरिविमुखस्य सन्ध्याऽफला)

पुनस्तत्रैव (अ० २) प्रणवप्रकरणे (श्लो० १०)—

"प्रणवो हि परं तत्त्वमि"त्युपक्रम्य (श्लो० १६)—

"त्रिस्वभावस्थितो देवो मन्तव्यो ब्रह्मवादिभिः" ॥

इति भगवत्तत्त्वावगन्तृभिरेव तस्य शक्यमननत्वमुक्त्वाऽग्रे जगत्कर्तृत्वादिधर्मोक्तिपूर्वकं तस्य स्पष्टं विष्णुत्वं निरूप्य (श्लो० ३१)—

"उत्पन्नमेतत्तु यतः समस्तं व्याहृत्य तिष्ठेत्प्रलयेऽपि यत्र ।
एकाक्षरेणापि जगन्ति येन व्याप्तानि कोऽन्यः परमोऽस्ति तस्मात्" ॥

ध्येयं न जप्यं न च पूजनीयं यस्मान्न देवाद्वरणीयमन्यत् ।
दुस्तारसंसारपयोधिमग्ने ताराय विष्णुः परमः स पूज्यः" ॥

इत्यन्तं तस्यैव ध्यानादि विधीयते ।

पराशरमाधवीये (अ० १ श्लो० ३९)—

“सन्ध्या स्नानमि”त्यस्य व्याख्यायां व्यासः—

“न भिन्नां प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।
साहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केनचिदि”ति ॥

ब्रह्म तु हरिरेव ।

अस्मच्छाखीयनारायणोपनिषदि—

“अम्भस्य पार” इति प्रक्रमे “यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्ती”त्यादिलिङ्गकथनपूर्वकं “तदेव ब्रह्म परमं कवीनामि”त्युक्तेः ।

“नारायणपरं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः पर” इत्युक्तेश्च । पुनस्तत्रैव व्यासः—

“गृहे त्वेकगुणा सन्ध्या गोष्ठे दशगुणा स्मृता ।
शतसाहस्रिका नद्यामनन्तं विष्णुसन्निधावि”ति ॥

यत्र विष्णुप्रतिमादिसन्निधावपि अनन्तमित्युच्यते । किं तत्र वाच्यं तद्ध्यानसहकृतस्य कर्मणोऽनन्तफलत्वे ?

तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि भगवत्त्वेनादित्यध्यानपूर्वकमेव प्रातरादिसन्ध्याकरणं विधाय तादृशस्यैव मोक्ष आम्नायते—

“उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिध्यायन् कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्नुतेऽसावादित्यो ब्रह्मेति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति य एवं वेदे”ति ।

आचारमाधवे (अ० १) आह्निकप्रकरणे विष्णुपुराणे—

“आचम्य च ततो दद्यात् सूर्याय सलिलाञ्जलिम् ।
नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे ॥
जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मदायिन” इति ॥

अथ कदाचिद्गायत्र्यादीनां सूर्यमन्त्रत्वं मन्येत तदापि सूर्यस्य विष्णुतेजस्त्वेन तद्विभूतित्वात्तन्मन्त्राणां नारायणपरत्वमेव । सारसङ्ग्रहे च वाराहे—

“सन्ध्योपास्तिं करिष्यन्ति द्विजा विष्णुपराङ्मुखाः ।
रौरवं नरकं प्राप्य चाण्डालीं योनिमाप्नुयुः” ॥ इति

हरिध्यानादिशून्यस्य सन्ध्यावन्दनादेर्दुष्फलजनकत्वमप्युक्तम् ।

(सन्ध्यातो दिवारात्रिकृताज्ञाताघक्षयः, बहिः सन्ध्यायां फलम्, अतिथिपूजायज्ञादिकं हरिप्रसादज्ञानतल्लोकाप्तिमुक्तिशेषम्, आधानयज्ञाद्यावश्यकता, आत्मयागः)

सन्ध्यात्रयस्य पापक्षयहेतुत्वेन चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानशेषत्वं तु ध्वनयति याज्ञवल्क्यो (अ० ३) रहस्यप्रायश्चित्तप्रकरणे (श्लो० ३)—

"निशायां वा दिवा वापि यदज्ञानकृतं भवेत् ।
त्रैकाल्यसन्ध्याकरणात्तत्सर्वं विप्रणश्यती"ति ॥

यमोऽपि—

"यदह्वा कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।
आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां प्राणायामैर्निहन्ति तदि"ति ॥

शातातपेनाऽप्युक्तम्—

"अनृतं मद्यगन्धं च दिवा मैथुनमेव च ।
पुनाति वृषलान्नं च सन्ध्या बहिरुपासिता" इति ॥

अथातिथिपूजनादिनित्यधर्मस्यापि विष्णुप्रसादार्थकत्वात्तज्ज्ञानमावश्यकमिति बोधयति द्वितीयाध्याये पराशरः । यथा (श्लो० १)—

"अथातिथ्यं प्रवक्ष्यामी"त्यादिना प्रतिज्ञापुरःसरं सपरिकरमातिथ्यविचारं निरूप्याह (श्लो० १७)—

"योऽतिथिं पूजयेद्भक्त्या पूर्वमभ्यागतं तथा ।
बालवृद्धादिकं चैव तस्य विष्णुः प्रसीदती"ति ॥

अतिथिपूजनस्यापि चित्तशुद्धिद्वारा भगवज्ज्ञानपर्यवसायित्वं तु दर्शितं माधवीये (अ० १ श्लो० ३९) व्याख्यायां कूर्मपुराणे—

"हन्तकारमथाग्रं वा भिक्षां वा शक्तितो द्विज ।
दद्यादतिथये नित्यं बुद्ध्येत परमेश्वरमि"ति ॥

अतिथिसत्कारस्य भगवदर्चनरूपत्वं तु शंसितमाश्वमेधिके पर्वणि—

"पादाभ्यङ्गाम्बुपानैस्तु योऽतिथिं पूजयेन्नरः ।
पूजितस्तेन राजेन्द्र भवामीह न संशय" इति ॥

अन्यच्च,—

यज्ञाः सन्ति ब्राह्मणस्यावश्यका एव । ते च विष्णुलोकफलकाः ।

यथा माधवीये (अ० १ श्लो० ३७) व्याख्यायां हारीतः—

"यज्ञेन लोका विमला विभान्ति यज्ञेन देवा अमृतत्वमाप्नुवन् ।
यज्ञेन पापैर्बहुभिर्विमुक्तः प्राप्नोति लोकानमरस्य विष्णोरि"ति ॥

कूर्मपुराणे—

“नास्तिक्यादथवाऽऽलस्याद्योऽग्नीन्नाधातुमिच्छति ।
यजेत वा न यज्ञेन स याति नरकान् बहून् ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन ब्राह्मणो हि विशेषतः ।
आधायाग्निं विशुद्धात्मा यजेत परमेश्वरमि”ति ॥

हारीतः—

“पाकयज्ञान् यजेन्नित्यं हविर्यज्ञांस्तु नित्यशः ।
सौम्यांस्तु विधिपूर्वेण य इच्छेद्ब्रह्म चाव्ययमि”ति ॥

कूर्मपुराणे “अमृतापिधानमसी”त्यादिना भोजनानन्तरमाचमनाद्युक्त्वोच्यते—

“अथाक्षरेण स्वात्मानं योजयेद्ब्रह्मणेति हि ।
सर्वेषामेव यागानामात्मयागः परः स्मृतः ॥
योऽनेन विधिना कुर्यात्स याति ब्रह्मणः पदमि”ति ॥

एवं प्राधान्येनाश्रमत्रयधर्मेषु हरिध्यानसाहाय्यावश्यकत्वं दर्शितम् ।

(संन्यासिनोऽपि ध्यानावश्यकता, हरिस्मरणेनैव सर्वकर्मपरिपूर्तिः,.जपादिषु विशेषः,
हरिप्रवणस्य कर्मलोपेऽप्यदोषः)

किञ्च, संन्यासग्रहणेऽपि हरिध्यानमावश्यकम् । आचारमाधवद्वितीयाध्याये संन्यासग्रहणविधौ कात्यायनः—

“आत्मन्यग्निं समारोप्य वेदिमध्यस्थितो हरिम् ।
ध्यात्वा हृदि त्वनुज्ञातो गुरुणा प्रैषमारभेदि”ति ॥

षष्ठे संन्यासिधर्मानुपक्रम्य मनुः (श्लो० ७९)—

“प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।
विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनमि”ति ॥

तस्माद्धरिध्यानादिकं सर्वेष्वपि वर्णाश्रमेष्वावश्यकम्, न तु तेन सह वर्णाश्रमधर्माणां विरोधगन्धोऽपि । सर्वेषामपि हि धर्माणां हरिस्मरणेनैव परिपूर्णत्वं निगद्यते । कथं तर्हि ध्यानादिकेन सार्द्धं वर्णाश्रमधर्माणां विरोधगन्धः किञ्चिज्ज्ञेन बालेनापि भाषितुं शक्यः ? तथा हि “प्रमादात् कुर्वतां कर्मे”त्यादि “परिपूर्णं तदस्तु मे” इत्यन्तं श्लोकत्रयं प्रसिद्धम् ।

चतुर्विंशतिमतव्याख्यायामाचारकाण्डे बृहन्नारदीये—

“न्यूनातिरिक्ततासिद्ध्यै कलौ वेदोक्तकर्मणाम् ।
हरिस्मरणमेवान्ते सम्पूर्णफलदायकमि”ति ॥

माधवीये प्रथमाध्याये आह्निकप्रकरणे याज्ञवल्क्यः—

"यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिषु कदाचन ।
व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययमि"ति ॥

गौतमोऽपि—

"गच्छतस्तिष्ठतो वापि स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ।
अशुचेर्वा विना सङ्ख्यं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
क्रोधं मोहं क्षुतं निद्रां निष्ठीवनविजृम्भणे ।
दर्शनं च श्वनीचानां वर्जयेज्जपकर्मणि ॥
आचामेत्सम्भवे चैषां स्मरेद्विष्णुं सुरार्चितमि"त्यादि ।

सारसङ्ग्रहे स्कान्दे भगवद्वचनम्—

"मन्निमित्तं कृतं कर्म कर्मलोपो भवेद्यदि ।
तत्कर्म कुर्वते नित्यं तिस्रः कोट्यो महर्षयः ॥
मन्निमित्तं कृतं पापं मद्धर्माय च कल्पते" ।
मामनादृत्य धर्मोऽपि पापं स्यान्मत्प्रभावतः" ॥

पाद्मे भृगुवचनम्—

"स कर्ता सर्वधर्माणां भक्तो यस्तव केशव ।
स कर्ता सर्वपापानां यो न भक्तस्तवाच्युते"ति ॥

(पुनर्ध्यानस्यात्युत्कर्षः, ध्यातृध्येयाद्यभेदः, ध्येयस्वरूपम्, पडङ्गादिवर्णाश्रमधर्मात्यागोऽपि वैष्णवचिह्नम्)

अथ पुनरपि ध्यानोत्कर्षो लघ्वत्रिस्मृतौ अष्टमाध्याये विविधप्रायश्चित्तान्यभिधाय सर्वान्ते—

"ध्यानेन सदृशं नास्ति शोधनं पापकर्मणाम् ।
श्वपाके चाभिभुञ्जानो ध्यानेनेह विशुद्ध्यति ॥
ध्यानमेव परं ब्रह्म ध्यानमेव परं तपः ।
ध्यानमेव परं शौचं ध्यानमेव परं पदम् ॥
सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्नेव प्रमुच्यते ।
तपस्वी च भवेदेवं पङ्क्तिपावनपावनः ॥

पुनस्तत्रैव नवमाध्याये—

"यो ध्याता यच्च तद्ध्यानं यद्ध्येयं यत्प्रयोजनम् ।
सर्वाण्येतानि यो वेत्ति स योगं योक्तुमर्हति ॥
आत्मा ध्याता मनो ध्यानं ध्येयः सूक्ष्मो महेश्वरः ।
यत्परात्परमैश्वर्यमेतद्ध्यानप्रयोजनम् ॥

विदित्वा सर्वसूक्ष्माणि षडङ्गं च महेश्वरम् ।
प्रधानगुणतत्त्वज्ञः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
विद्वेषादपि गोविन्दं दमघोषात्मजः स्मरन् ।
शिशुपालो गतः स्वर्गं किं पुनस्तत्परायणः ॥
उपलब्धिः स्मृतिर्ध्यानं सङ्कल्पः प्रणवं प्रति ।
कल्पना भावना चिन्ता ध्यानमित्यभिधीयते ॥
प्रत्याहारस्तथा ध्यानं प्राणायामोऽथ धारणा ।
तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते" इति ॥

अत्र महेश्वरशब्दो भगवत्परः । "विद्वेषादपि गोविन्दमि"ति गोविन्दशब्दश्रुतिसामानाधिकरण्यात् ।

"नारायणपरो ध्याता ध्यामं नारायणः पर" इति श्रुतेश्च ।

ध्यानस्य भगवत्साक्षात्कारहेतुत्वं तु मुण्डकोपनिषदि तृतीयमुण्डके श्रूयते—

"ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्फलं ध्यायमान" इति ।

तस्यैव ज्ञानहेतुत्वं च श्रूयते कैवल्योपनिषदि—

"श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेही"ति । तस्मादेवमुत्तमतमस्य हरिध्यानादेः सन्ध्यावन्दनादिवर्णाश्रमधर्मविरुद्धत्वाभावात्तदावश्यकत्वकथनेन न वर्णाश्रमधर्माणामनावश्यकत्वं सिद्ध्यति । वर्णाश्रमधर्मात्यागस्यापि विष्णुभक्तिचिह्नत्वात् ।

यथाह विष्णुपुराणे यमः (अं० ३ अ० ७ श्लो० १६)—

"न चलति निजवर्णधर्मतो यः सममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे ।
न हरति न च हन्ति किञ्चिदुच्चैः स्थितमनसं तमवेहि विष्णुभक्तम्" ॥

कालमाधवीये तु जितमनसमिति पाठः ।

अतः—

"विचार्यते शास्त्रकथा यथा यथा वचांसि मुक्तानि लभेत्तथा तथा ।
श्रान्तोऽसि लेखाद्बहुलादलं वृथा वादव्यथां मैव कृथा हरेः पथा ॥
यथास्ति वर्णाश्रमधर्मवर्णनं सत्सम्प्रदायेषु गतिप्रदायिषु ।
हरौ रतेश्चारुविचारसञ्चयैर्न चेतरत्रास्ति तथेति बुद्ध्यताम्" ॥

(चतुस्त्रिंशः प्रश्नः, उत्तरकारिकेऽब्राह्मण्यस्वरूपम्)

अथ प्रक्रान्तपञ्चमप्रश्नावलम्बी द्वितीयः प्रश्नः

सन्ध्यादिहीनस्याब्राह्मण्यं भवत्सम्मतं न वा ?

उत्तरम् ।

“ब्राह्मण्यस्य तिरोधानं नित्यसन्ध्यादिलोपने ।
प्रतिबन्धैर्विहीनस्य सूतकाद्यैररोगिणः ॥
सेवाद्यनुपरुद्धस्य देवदेवरमापतेः ।
वृथा लोपयतः कर्म यथाशास्त्रं सुसम्मतम्” ॥

अत्राब्राह्मण्यं नाम, “ब्रह्माननं क्षत्रभुजो महात्मे”त्यत्र द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्यां श्रीमदाचार्यदर्शितदिशा ब्राह्मणबीजस्तत्परिणीतब्राह्मणजातीयक्षेत्रोत्पन्ने शरीरे प्रायो गर्भाधानादिशास्त्रीयसंस्कारैरेव शक्याविर्भावस्य क्वचिदीश्वरेच्छया शरीरान्तरेऽपि तपोविशेषादिभिः प्रादुर्भावशालिनो भगवन्मुखरूपस्य ब्राह्मण्याख्यदेवताविशेषस्य सन्ध्यावन्दनलोपम्लेच्छान्नभक्षणादिप्रतिकूलसम्पत्प्रयुक्तं प्रायश्चित्तप्रतिविधेयं तिरोधानम् । पुनस्तत्प्रादुर्भावकप्रायश्चित्तानि तु स्वल्पवैगुण्ये स्वल्पानि, गुरूणि तु, पुनः संस्कारादिरूपाणि गुरूणि, यथा शास्त्रोक्तविधिना प्रतिष्ठाकरणात्प्रतिमादौ प्रादुर्भूताया देवतायास्तिरोधानप्रयोजके स्वल्पवैगुण्ये प्रोक्षणपञ्चामृतस्नानादिकमेव पुनः प्रादुर्भावकम्, म्लेच्छसंसर्गादौ महत्तरानाचारे तु पुनः प्रतिष्ठाकरणादीति दिक् ।

(सन्ध्यालक्षणं, सा सूर्येऽनुदित एव कार्या, तद्धीनस्य शूद्रत्वम्, नरकादि च, तां विना
सर्वकर्मवैयर्थ्यं, करणेऽहोरात्रपापनाशो ब्रह्मलोकश्च)

तत्र सन्ध्याराहित्याभ्यासप्रयुक्तं ब्राह्मण्याख्यदेवताविशेषतिरोधानमस्माकं सङ्गतमेव, शास्त्रसिद्धत्वात् । तथाहि, द्वितीयाध्याये बृहत्पराशरः (श्लो० १०)—

“दिवसस्य च रात्रेश्च सन्धिः सन्ध्येति गीयते ।
सोपास्या सद्द्विजैर्यत्नात्स्यात्तैर्विश्वमुपासितम् ॥
मध्याह्नेऽपि च सन्धिः स्यात् पूर्वस्याह्नो परस्य च ।
पूर्वाह्णाहोऽपराह्णश्च क्षपा चेति श्रुतिक्रमः” ॥

पुनः स एव तत्रैव (श्लो० ७१)—

“त्रिंशत्कोट्यस्तु विख्याता मन्देहा नाम राक्षसाः” ॥

इत्यादिना स्वाध्यायब्राह्मणोक्तप्रकारेण मन्देहानां सूर्येण प्रत्यहं युद्धादि निरूप्याह अ० २ श्लो० ८०।८१)—

“मत्वेत्यनुदितादित्ये सन्ध्योपास्तिकरो भवेत् ।
उदिते सति या सन्ध्या बालक्रीडोपमा हि सा ॥

सन्ध्या येन न विज्ञाता न च सन्ध्या उपासिताः ।
स जीवन्नपि शूद्रः स्यात्सदा पातकसंयुत” इति ॥

आचारमाधवीये प्रथमाध्याये सन्ध्यां प्रशंसति यमः—

“सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः ।
विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥
यदह्ना कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।
आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां प्राणायामैस्तु हन्ति तत् ॥
यद्रात्र्यात्कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।
पूर्वसन्ध्यामुपासीनः प्राणायामैर्व्यपोहति ॥
ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः ।
प्रजां यशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव चे”ति ॥

अकरणे प्रत्यवायो दर्शितो दक्षेण—

“सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।
यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेदि”ति ॥

गोभिलोऽपि—

“सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या येनानुपासिता ।
जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते” इति ॥

विष्णुपुराणेऽपि—

“उपतिष्ठन्ति ये सन्ध्यां ये न पूर्वां न पश्चिमाम् ।
व्रजन्ति ते दुरात्मानस्तामिस्रं नरकं नृपे”ति ॥

कूर्मपुराणे—

“योऽन्यत्र कुरुते कर्म धर्मकार्यं द्विजोत्तमः ।
विहाय सन्ध्याप्रणतिं स याति नरकायुतमि”ति ॥

(आतुरस्य तत्त्यागेऽदोषः, सूतकादौ तन्निषेधस्तत्र मानसिकसन्ध्या सन्ध्यानित्यत्वं च)

एतत्सर्वमनार्त्तविषयम् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

“अनार्त्तश्चोत्सृजेद्यस्तु स विप्रः शूद्रसम्मतः ।
प्रायश्चित्ती भवेच्चैव लोके भवति निन्दितः” इति ॥

अत्रिरपि—

“नोपतिष्ठन्ति ये सन्ध्यां स्वस्थावस्थासु वै द्विजाः ।
हिंसन्ति वै सदा पापा भगवन्तं दिवाकरमि”ति ॥

विष्णुपुराणेऽपि—

"सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्यायाः पार्थिवेष्यते ।
अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरजीविनः" इति ॥

सूतकादौ सत्यपि सामर्थ्ये सन्ध्योपासनं न कार्यमित्याह मरीचिः—

"सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयत" इति ।

यदपि पुलस्त्येनोक्तम्—

"सन्ध्यामिष्टिं च होमं च यावज्जीवं समाचरेत् ।
न त्यजेत्सूतके चापि त्यजन्गच्छत्यधोगतिम्" ॥ इति ॥

तन्मानसिकसन्ध्याभिप्रायम् । यतस्तेनैवोक्तम्—

"सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म न सन्त्यजेत् ।
मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विज" इति ॥

"एतद्विदित्वा यः सन्ध्यामुपास्ते शंसितव्रतः ।
दीर्घमायुः सम्विदेत सर्वपापैः प्रमुच्यते" ॥ इति

पुनर्माधवः (अ० १ श्लो० ३९)—

"सन्ध्यादीनां नित्यत्वं चाग्निहोत्रादिवद्यावज्जीवकर्त्तव्यतयाऽवगम्यते जीवनवदधिकारत्वं च दिने दिन इति वीप्सयावगम्यते । यथा च 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेते'त्यत्र वीप्सयाऽपगमस्तद्वदि"ति ।

(पुनस्तद्रहितस्याब्राह्मण्याशुचित्वकर्मानधिकारादितत्करणे पापनाशादिदेवाग्निविद्यादिकार्यैर्हरिसेवया
चोपलब्धस्य तत्यागेऽदोषः, हरिविमुखस्य सन्ध्यादिवैफल्यं च)

पुनराचारकाण्डद्वितीयाध्याये हारीतः—

"चत्वारोऽथाश्रमा ह्येते सन्ध्यावन्दनवर्जिताः ।
ब्राह्मण्यादेव हीयन्ते यदप्युपगतं बुधैरि"ति ॥

बौधायनोऽपि—

"अनागतां तु ये पूर्वामनतीतां तु पश्चिमाम् ।
सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथं ते ब्राह्मणाः स्मृता" इति ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि—

"सायं प्रातः सदा सन्ध्यां ये विप्रा नो ह्युपासते ।
कामं तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्मसु योजयेत्" ॥

मनुरपि—

"सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिता" इति ॥

दक्षस्मृतौ—

“सन्ध्याकाले च सम्प्राप्ते मध्याह्ने च ततः पुनः ।
यो न सन्ध्यामुपासीत ब्राह्मणो हि विशेषतः ॥
स जीवन्नेव शूद्रस्तु मृतः श्वा चैव जायते ।
सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ॥
यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत्” ।

धर्मसिन्धौ तृतीयपरिच्छेदपूर्वार्द्धे सन्ध्याप्रस्तावे—

“सन्ध्यामुपासते ये ते निष्पापा ब्रह्मलोकगाः ।
अन्यकर्मफलं नास्ति सन्ध्याहीनेऽशुचित्वतः ।
जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः श्वा जायते ध्रुवमि”ति ।

धर्मप्रवृत्तौ शाकलः—

“सन्ध्याकाले तु सम्प्राप्ते सन्ध्यां नैवमुपासते ।
जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते ॥
देवाग्निद्विजविद्यानां कार्ये महति संस्थिते ।
सन्ध्याहीने न दोषोऽस्ति यतस्तत्कर्मसाधनादि”ति ॥

अतोऽत्यावश्यकभगवत्सेवाद्यनुरोधात् गत्यन्तराभावतः सन्ध्यावन्दनादीनां किञ्चित्कालविलोपेऽपि न दोषः ।

अत एव सारसङ्ग्रहे स्कान्दे भगवद्वचनम्—

“मन्निमित्तं कृतं कर्म कर्मलोपो भवेद्यदि ।
तत्कर्म कुर्वते नित्यं तिस्रः कोट्यो महर्षयः ॥
मन्निमित्तं कृतं पापं सद्धर्माय च कल्पते ।
मामनादृत्य धर्मोऽपि पापं स्यान्मत्प्रभावतः” इति ॥

तत्रैव वाराहे—

“सन्ध्योपास्तिं करिष्यन्ति द्विजा विष्णुपराङ्मुखाः ।
रौरवं नरकं प्राप्य चाण्डालीं योनिमाप्नुयुः ॥
नानुव्रजति यो मोहाद्दुर्मतिर्हरिमुत्सवे ।
ज्ञानाग्निदग्धक्लेशोऽपि वसते नरकेऽशुचावि”ति ॥

अयं किञ्चित्कर्मकाललोपादौ दोषाभावो भगवत्सेवापरतन्त्रस्य गत्यन्तराभाव एव वेदितव्यः । अस्तु किमनेनाप्रासङ्गिकेन । तस्मादाशौचादिप्रतिबन्धककालव्यतिरिक्तावसरेऽनार्तस्य भगवत्सेवादिना गत्यन्तराभाववता अप्रतिरुद्धस्य सन्ध्यावन्दनादिकनित्यकर्मत्यागाभ्यासे शास्त्रप्राप्तो ब्राह्मण्यतिरोभावोऽस्माकं सम्मत एव ।

(इदानीं बहूनां सन्ध्यादिराहित्येऽपि तैः सह व्यवहारः, सर्वेषां कालानुरूपता, गायत्रीमात्रादपि ब्राह्मणता, अविद्वानपि विप्रो मान्यः)

नन्वेवं सतीदानीं बहुषु ब्राह्मणज्ञातिष्वनेकेषां सर्वदा सन्ध्यावन्दनराहित्येनाब्राह्मणत्वात् सन्ध्यादिकृद्भिर्विद्वद्भिरपि स्वल्पैस्तत्तज्ज्ञातीयैरनुष्ठीयमानस्तैः सह सहभोजनादिव्यवहारः कथमविरुद्धः स्यादिति चेत् ? इत्थम्, बहूनां तादृशत्वे बहुभिर्न विरोद्धव्यमिति न्यायेन स्वल्पैर्बहुविरोधस्य कर्तुमशक्यत्वात् युगानुरूपाणां द्विजानामनिन्द्यत्वस्मरणाच्च युक्तः स इति। तथा च बृहत्पराशरः प्रथमाध्याये (श्लो० ३१)—

"युगे युगेषु ये धर्मास्तेषु धर्मेषु ये द्विजाः।
तेषां निन्दा न कर्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः" इति॥

"युगरूपाः युगानुरूपाः कालपरतन्त्राः" इति माधवः।

उक्तं च भारत आरण्यके पर्वणि—

"भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः सिद्धा देवर्षयस्तथा।
कालं तमनुवर्तन्ते यथा भावा युगे युगे॥
कालं कालं समासाद्य नराणां नरपुङ्गव।
बलवर्ष्मप्रभावाद्या न भवन्त्युद्भवन्ति चे"ति॥

अत एव गायत्रीमात्रविज्ञा अपि, सम्यक् शौचाद्याचारनियन्त्रिताः सर्ववर्णान्नभक्षणाद्यनाचारशून्या ब्राह्मणा गत्यन्तराभावाक्नुचर्यादौ शिष्टैः स्वीक्रियन्ते।

स्मर्यते च तृतीयाध्याये मनुना (श्लो० ११८)—

"सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः।
नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी"ति॥

निर्णयसिन्धौ श्राद्धप्रकरणे श्राद्धयोग्यब्राह्मणगणनायाम्—

"गायत्रीसारमात्रोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः।
नायन्त्रितश्चतुर्वेदी सर्वाशी सर्वविक्रयी"ति हेमाद्रौ व्यासः।

पुनर्नवमाध्याये मनुः (श्लो० ३१७)—

"अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत्।
प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्दैवतं महत्॥
श्मशानेष्वपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति।
हूयमानश्च यज्ञेषु भूय एवाभिवर्त(र्ध)ते॥
एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु।
सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं हि तदि"ति॥

प्रथमाध्यायेऽपि—

"ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते"—

इति जन्मत एव ब्राह्मणस्योत्कर्ष उक्तः । एवं "जन्मना ब्राह्मणः श्रेयानि"त्यादीनि वचनान्तराण्यपि द्रष्टव्यानि । जातिमात्रब्राह्मणवधादौ प्रायश्चित्तादिकमप्यनुसन्धेयम् । अतो जातिमात्रस्यापि ब्राह्मणस्य इतरापेक्षयोत्कर्षात् युगानुरोधेन ब्राह्मणानामनिन्द्यत्वात् गत्यन्तराभावाच्च तेषामपि ब्राह्मणत्वं स्वीकृत्य तैः सह यथार्हं सर्वव्यवहारान् सर्वत्र शिष्टाः समाचरन्तीति सर्वं सुस्थम् ।

तस्मात्—

"सच्छास्त्राणां विचारेण स्वच्छाचारे सतां पथे ।
कस्मादकस्मात् प्रश्नोऽसत्तर्कसम्पर्ककर्कशः" ॥

(पञ्चत्रिंशः प्रश्नः, उत्तरकारिकाऽसकृदभ्यासादिभेदेन ब्रह्मचार्यादीनां सन्ध्यादिलोपे प्रायश्चित्तानि दिङ्मात्रेण)

अथ पञ्चमप्रश्नस्यावान्तरस्तृतीयः प्रश्नः

सन्ध्यावन्दनाद्यकरणप्रयुक्तपापनाशाय प्रायश्चित्तं भवत्सम्मतं न वा ?

उत्तरम् ।

"प्रायश्चित्तं तु भवतो नूनं नैवास्ति सम्मतम् ।
बालवत्पृच्छ्यते यस्मादर्थेऽस्मिन् सर्वसम्मते" ।

पूर्वप्रश्ने सन्ध्याराहित्येन ब्राह्मण्याभावः प्रतिपादितः । इह तु पापमात्रमिति पृच्छकस्य पूर्वापरानुसन्धानवैदग्धी । आस्तामित्थङ्कारम् । सन्ध्यालोपे सकृदभ्यासादिभेदेन विविधप्रायश्चित्तानां धर्मशास्त्रसिद्धत्वात्तत्तदधिकारिविशेषेण तत्तत्पापप्रणोदनाय तत्तत्प्रायश्चित्तमनुष्ठेयमेवेत्यत्र को वाऽऽस्तिकः सम्मतिं न दद्यात् ?

सन्ध्यावन्दनलोपेऽपि सकृदभ्यासादिभेदेन प्रायश्चित्तवैविध्यं तु दिङ्मात्रेण दर्शयामः ।

तत्र पाशरमाधवीये प्रथमाध्याये (श्लो० ३७) व्याख्याने प्रजापतिः—

"सन्ध्योपासनहानौ तु नित्यस्नानं विलुप्य च ।
होमं च नित्यकं शुद्ध्येद्गायत्र्यष्टसहस्रकृदि"ति ॥

सम्वर्त्तस्मृतौ (अ० १ श्लो० २१)—

"उपासीत न चेत्सन्ध्यामग्निकार्यं न वा कृतम् ।
गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपेत्स्नायात्समाहितः" इति ॥

इदं सकृत्समुदायलोपविषयम् ।

एकतरसन्ध्यामात्रस्य सकृल्लोपे तु अत्रिस्मृतौ—

"सायं प्रातस्तु यः सन्ध्यां प्रमादाद्विक्रमेत्सकृत् ।
गायत्र्यास्तु सहस्रं हि जपेत्स्नात्वा समाहितः" इति ॥

सन्ध्यावन्दनवद्गायत्रीजपस्यापि सकृल्लोपे ब्रह्मचारिणो वा सन्ध्यालोपे त्वपरार्के सम्वर्त्तः—

"यः सन्ध्यां चैव नोपास्ते अग्निकार्यं यथाविधि ।
गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपेत्स्नात्वा समाहितः" इति ॥

इदं कमलाकरभट्टेनापि सिन्धौ तृतीयपरिच्छेदे पूर्वार्द्धे ब्रह्मचारिधर्मेषु सङ्गृहीतम् ।

धर्मसिन्धौ च तृतीयपरिच्छेदपूर्वार्द्धे ब्रह्मचारिधर्मेषूच्यते—

"सन्ध्याग्निकार्यलोपे सहस्रगायत्रीजपः, क्वचित्सकृल्लोपे "मानस्तोके"ति मन्त्रस्य शतं जप उक्तः । भिक्षालोपेऽष्टशतमभ्यासे द्विगुणं पुनः संस्कारश्चे"ति ॥

पुनस्तत्रैव सन्ध्याप्रस्तावे सन्ध्याश्रये कालातिक्रमे प्रायश्चित्तार्थमेकमर्घमधिकं दत्वा रात्रौ प्रहरपर्यन्तं दिनोक्तकर्माणि कुर्यात् । ब्रह्मयज्ञं सौरं च वर्जयेत् । सर्वथा सन्ध्यालोपे प्रतिसन्ध्यमेकोपवासोऽयुतमष्टोत्तरसहस्रं वा गायत्रीजपः । अशक्तौ प्रतिसन्ध्यालोपे शतगायत्रीजपः । द्व्यहं त्र्यहं लोपे तदावृत्तिः । ततः परं कृच्छ्रादिकल्प्यमिति । इदं विशेषतो व्यवस्थापूर्वकं प्रायश्चित्तमयूखमुक्तावलीन्दुशेखरसिन्धुप्रभृतिषु सविस्तरं निर्णीतमेवेति निःसन्दिग्धविषयेऽप्रासङ्गिकलेखाद्विरम्यते । अतः—

"सन्ध्यायतां तु नित्यं नः सन्ध्याद्यं कर्म निर्मलम् ।
प्रायश्चित्तप्रसङ्गो न प्रायश्चित्तस्थिते हरौ" ॥

(षट्त्रिंशः प्रश्न उत्तरकारिकाश्च)

अथ पञ्चमप्रधानप्रश्नावलम्बी चतुर्थः प्रश्नः

गृहस्थानां पञ्चदेवपूजनमावश्यकं न वा ?

उत्तरम् ।

"सर्वेषां तु गृहस्थानां पञ्चदैवतपूजनम् ।
नावश्यकं तथा शास्त्रशिष्टाचाराद्यभावतः ॥
सदैव दैवतं स्वेष्टमेकं पूज्यं तु सर्वथा ।
प्रामाणिकनिबन्धेषु बहुष्वेवं विनिर्णयात् ॥
नित्या पञ्चामरार्चा तु तादृग्दीक्षावतां मता ।
एकैकस्यार्चनं येषु सम्प्रदायेषु सम्मतम् ॥
तत्तद्वर्त्तिजनैस्ते ते लङ्घनीया न सर्वथा ।
सुरार्चैव स्मृता नित्या निन्दिता बहुभक्तता ॥
गण्यते बृहदारण्ये पुण्यमेकार्चनं सदा ।
तदेव नित्यं सर्वेषां निर्णीतं माधवादिभिः ॥
किञ्च मुख्या हरिहरान्यतरार्चैव वै कलौ ।
तत्रापि सेवनं मुख्यं देवदेवस्य केवलम् ॥
कीर्तनाद्यैरेव मुक्तेः कलेर्मलविलोपनात् ।
तथा गत्यन्तराभावात्सन्ध्यावन्नित्यतोक्तितः ॥
सर्वानुकूलं तन्मूलं सर्ववैदिककर्मणाम् ।
सर्वैरवश्यं कर्तव्यं सिध्येत्सर्वार्चनं ततः ॥
तस्मात्पूज्यतमं नान्यत्साक्षान्मोक्षस्तदर्चनात् ।
शालग्रामद्वारवतीशिले प्रतिमया सह ॥
पूज्ये त्रैवर्णिकैः स्पृष्ट्वा स्त्रीशूद्रैः प्रतिमैव तु ।
दूराच्छूद्रैर्वैष्णवैस्ते अर्च्ये विप्रकरेण वा ।
प्रत्यवेत्येव सन्ध्यावन्नित्यं मूर्त्यर्चनं विना ।
नराणां नरकप्राप्तिस्तद्धीनानां न तद्युजाम् ॥
शालग्रामस्य महिमा न हि मातुं तु शक्यते ।
सूतकादावप्यहेयमुच्यते क्वचिदर्चनम् ॥
गुरुद्त्ततनौ सेव्य एकोऽखिलसुरेश्वरः ।
मूर्त्युत्कर्षो भारतेऽस्मिन् वर्षे हर्षेण तां गृहे ॥

भजेन्नतूग्रान् दुर्गादींस्तामसार्च्यानमुक्तिदान् ।
देवान्तराणां सेवा तु काम्या सान्तफलाऽध्रुवा ॥
अवैधयागरूपा सा वैष्णवानां निषिद्ध्यते ॥
सिद्ध्येत्सर्वसु पर्वाऽर्चा सर्वांशीश्वरसेवनात् ॥
विविधैर्हेतुभिर्विद्वत्केतुभिः शास्त्रसेतुभिः ।
सेवा श्रीनेतुरेवात्र सर्ववर्णेषु वर्णिता" ॥

(स्वेष्टदेवताया एव पूजा नित्या अन्यतमपूजा विधिवचनानि, प्रसङ्गात्स्वापोत्थानयोः कृत्यसङ्क्षेपश्च)

तथा हि मौतमकृताचारसूत्रे (प्रश्नः १ खं० ५)—

"अहरहःस्नानं, देवर्षिपितृतर्पणं, ब्रह्मयज्ञो, विधिवदिष्टदेवतापूजनं, स्वाध्यायोऽतिथिकार्यं च षट्कर्माणि दिने दिने रवावुदिते" इति ।

अत्र दिने दिन इति वीप्सया स्नानादिवद्देवतार्चनेऽपि स्वेष्टदेवतापूजनस्यैव नित्यत्वमुच्यते । इष्टत्वं च मोक्षदातृत्वेन स्वमहापुरुषकृतपूजनत्वेन चोपासनाप्रयोजकश्रद्धाविषयत्वम् । तस्मात्, पञ्चानामपि देवानां साहित्येनैव पूजनस्य न नित्यत्वम् । अत एव याज्ञवल्क्याचाराध्याये गृह्यप्रकरणे (श्लो० ४)—

"स्नात्वा देवान् पितॄंश्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा" ।

इत्यत्र मिताक्षरायां नित्यतर्पणं व्याख्याय तदनन्तरं हरिहरहिरण्यगर्भप्रभृतीनामन्यतमं यथावाहनासनमृग्यजुःसाममन्त्रैस्तत्प्रकाशकैः स्वनामभिर्वा चतुर्थ्यन्तैर्नमस्कारयुक्तैराराधयेद्यथोक्तविधिनेत्युक्तम् । अत्र गृहस्थधर्मानाहेति पूर्वोपक्रमः । अतो गृहस्थैः सर्वैरपि पञ्चापि देवाः पूजनीया एवेति नियमो न सिद्ध्यति । अन्यतमपूजाया एव नित्यत्वविधानात् ।

अत एव माधवीये विष्णुपुराणे—

"स्वस्थः प्रसन्नचित्तस्तु कृतासनपरिग्रहः ।
अभीष्टदेवतानां तु कुर्वीत स्मरणं नर" इति ॥

भोजनानन्तरकृत्येष्वपि स्वेष्टदेवताया एव स्मरणं विधीयते ।

तथा धर्मसिन्धौ तृतीयपरिच्छेदे—

"न स्नायादुत्सवेऽतीते मङ्गलं विनिवर्त्य च ।
अनुव्रज्य सुहृद्बन्धूनर्चयित्वेष्टदेवतामि"ति ॥

माधवीये च शयनविधौ हारीतः—

"रात्रिसूक्तं जपित्वा विष्णुं नमस्कृत्य 'सर्पापसर्प भद्रं त' इति श्लोकं जपित्वेष्टदेवतास्मरणं कृत्वा समाधिमास्थायान्यान्यांश्च वैदिकान् मन्त्रान् सावित्रीं जपित्वा माङ्गल्यश्रुतं शङ्खं च शृण्वन् दक्षिणशिराः स्वपेत" इति ।

एवमादिषु स्वेष्टदेवताया एवार्चनस्मरणादिकं निरूप्यते । इह हारीतवचने इष्टदेवतास्मरणं पञ्चादीनां स्मरणानावश्यकत्वाय । विष्णवतिरिक्तदेवोपासकस्यापि विष्णुनमस्कारप्राप्त्यर्थं विष्णुं नमस्कृत्येति । तेन विष्णोः प्राधान्यम् ।

गौतमतन्त्रे सप्तमाध्याये (श्लो० ३७)—

"यथा प्राणं यथा ज्ञानं तथा कुर्यादतन्द्रितः ।
यद्यत्कृत्यं मङ्गलार्थं तत्तत्कुर्यात्तथा तथा ॥
आदर्शदर्शनं कुर्यात् घृतस्पर्शं च कज्जलम् ।
सत्पोष्यपोषणार्थाय क्षेमं योगं च चिन्तयेत् ॥
स्नायाच्च कृष्णपूजार्थं नद्यादौ विमले जले ।
पूजा च पञ्चधा प्रोक्ता तासां भेदान् शृणुष्व मे ॥
अभिगमनमुपादानं यागः स्वाध्याययोगकौ ।
इति पञ्चप्रकारार्चां क्रमेण कथयामि ते ॥
अत्राभिगमनं नाम देवतास्थानमार्जनम् ।
उपलेपनं निर्माल्यदूरीकरणमेव च ॥
उपादानं नाम गन्धपुष्पादिचयनं तथा ।
इज्यानामिष्टदेवस्य पूजनं च तथा पुनः ॥
स्वाध्यायो नाम मन्त्रार्थं सन्धानपूर्वको जपः ।
सूक्तस्तोत्रादिपाठश्च हरेः सङ्कीर्तनं तथा ॥
तत्त्वादिशास्त्राभ्यासश्च स्वाध्यायः परिकीर्तितः ।
योगो नाम स्वदेवस्य स्वात्मत्वेनैक्यभावना ॥
इति पञ्चप्रकारार्चा कथिता तव सुव्रत ।
सारूप्यसार्ष्टिसालोक्यसायुज्यफलदा क्रमात्" ॥

अत्रापि नित्यकृत्येषु स्वेष्टदेवस्यैवार्चनं कृष्णपूजायाः प्राधान्यं चोक्तम् ।

तथा धर्मसिन्धौ तृतीयपरिच्छेदे पूर्वार्द्धे आह्निकप्रकरणे देवार्चनमुपक्रम्य—

"देवार्चनं प्रकर्त्तव्यं त्रिकालेऽपि यथाक्रमम् ।
अशक्तौ विस्तरात्प्रातर्मध्याह्ने चन्दनादितः ॥
सायं नीराजनं कुर्यात्त्रिकाले तुलसीदलम् ।
यथा सन्ध्या तथा पूजा त्रिकाले मोक्षदा स्मृते"ति कमलाकरः ॥

तत्र विष्णुशिवब्रह्मसूर्यशक्तिविनायकादिष्वभिमतां देवतामर्चयेदित्यन्यतमपूजैवोक्ता। अतोऽपि गृहस्थैः पञ्चैव देवताः पूज्या इति नियमो न सिद्ध्यति ।

तथा भवताऽत्याहृते आचारादर्शेऽपि विष्णुपुराणे—

"ततो गृहार्चनं कुर्यादभीष्टसुरपूजनम् ।
जलाभिषेकं पुष्पाणां धूपादेश्च निवेदनमि"ति ॥

नागदेवकृताचारप्रदीपे, अथ देवार्चनम्, तत्र योगी—

"ततो गृहार्चनं कुर्यादभीष्टसुरपूजनम् ।
जलाभिषेकपुष्पादिधूपादिविनिवेदनैरि"ति ॥

आचारप्रकाशे ब्राह्मे—

"ब्रह्माणं विष्णुमीशं वा सूर्यमग्निं गणाधिपम् ।
दुर्गां सरस्वतीं लक्ष्मीं गौरीं वा नित्यमर्चयेदि"ति ॥

अत्रापि वाशब्देनाऽऽस्वन्यतमायाः स्वेष्टदेवताया एव पूजनमुच्यते ।

अत एव नीलकण्ठभट्टकृताह्निके इदमेव वचनं दक्षवचनत्वेनोपन्यस्य स्वस्वाभीष्टदेवतां स्वस्वाभीष्टयोगेन षोडशोपचारैः पञ्चोपचारैर्वा यथामिलितोपचारैर्वा पूजयेदित्युक्तम् ।

मदनपारिजाते तु पूज्यदेवतानिगमे दर्शिता इत्युक्त्वेदमुपन्यस्तम् ।

तथाऽऽचारमाधवे (अ० १) आग्नेये—

"मन्त्रैर्वैष्णवरौद्रैस्तु सावित्रैः शाक्तिकैस्तथा ।
विष्णुं प्रजापतिं वापि शिवं वा भास्करं तथा ॥
तल्लिङ्गैरर्चयेन्मन्त्रैः सर्वदेवान् समाहित" इति ॥

इहापि पूर्ववदेव वाशब्दस्यार्थः ।

(स्वसम्प्रदायदीक्षानुसारादेकैका देवता पूज्या, शैववैष्णवगाणेशादिषड्दर्शनभेदः)

अत एवमादिष्वनेकत्र गृहस्थधर्मोपक्रमेष्वपि स्वेष्टदेवताया एवावश्यपूज्यत्वकथनात् सर्वैरपि गृहस्थैः पञ्चायतनपूजैव कर्त्तव्येति नियमासिद्ध्या शैववैष्णवगाणेशादिलक्षणस्वस्वसम्प्रदायानुसारेणोक्तास्वन्यतमाऽभीष्टदेवतैवैका तत्तत्सम्प्रदायवर्तिभिरर्चनीया ।

अत एव च पराशरस्मृतिव्याख्यायां प्रथमाध्याये (श्लो० ३८)—

"षट्कर्माभिरतो नित्यं देवतातिथिपूजकः" ।

इत्यस्य व्याख्याने । बहुवेदशाखाधर्मशास्त्रादिव्याख्याता माधवोऽपि बृहदारण्यकादिश्रुत्युपन्यासपूर्वकमेकदेवार्चनमेव व्याख्याय (श्लो० ३९)—

"सन्ध्या स्नानं जपो होमो देवतानां च पूजनमि"-

त्यस्य विवरणे समग्राह्निकं निरूपयन् क्रमप्राप्तदेवतार्चननिर्णये—

"ब्रह्माणं शङ्करं सूर्यं तथैव मधुसूदनम् ।
अन्यांश्चाभिमतान् देवान् भक्त्या त्वक्रोधनो नरः ॥
स्वैर्मन्त्रैरर्चयेन्नित्यं पत्रैः पुष्पैस्तथाम्बुभिः" ॥

इति कूर्मपुराणवचनं सर्वेषां समुच्चयेनार्चनविधिभ्रमजनकमुपन्यस्य तद्वारणायाह । यद्यपि पूर्ववचनव्याख्याने पूजनीयो देव एक एवेति महता प्रबन्धेन प्रपञ्चितम्, तथापि दर्शनभेदमाश्रित्य विष्णुशङ्करादिभेदोपन्यासो न विरुध्यते । दर्शनभेदश्च पुराणसारे वर्णितः—

"शैवं पाशुपतं शाक्तं सौरं वैनायकं तथा ।
वैष्णवं च तथा षष्ठं दर्शनानि षडेव हीति" ॥

चतुर्विंशतिमतव्याख्यायामप्याचारकाण्डे समग्रमाह्निकं निरूपयता क्रमप्राप्तदेवार्चने उक्तकूर्मपुराणवचनमुदाहृत्य यद्यपि परमार्थतो देव एक एव—

"एको देवः सर्वभूतेषु गूढः"
"एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ती"-

त्यादिश्रुतिनिचयस्वरसादुत्तरमीमांसास्थलाघवादिन्यायोपष्टम्भाच्च । तथाप्यौपाधिकभेदमाश्रित्य अन्याश्चेत्याद्युक्तिरिति द्रष्टव्यम् । भागवतेऽप्यत एवोक्तम् । "मूर्त्याभिमतयात्मन इती"ति वदता भट्टोजिदीक्षितेन तदेव दर्शितम् ।

एवं मदनपारिजाते तृतीयस्तबके आह्निकनिरूपणे विविधदेवार्चनमुक्त्वोच्यते—

"अथवा वेदाविरुद्धस्वस्वदीक्षानुसारेण देवतार्चनं कुर्यादि"ति ।

(तादृग्दीक्षावंतामेव पञ्चदेवार्चा एकार्चकसम्प्रदायभेदाद्व्रतादिव्यवस्था, देवपूजाया नित्यता कालादिबहुभक्तनिन्दा च)

एतेन पञ्चायतनपूजाविधायकाः—

"स्नानं सन्ध्यां ततो होमं गृहस्थोक्तेन वर्त्मना ।
कृत्वा सूर्यं गणपतिं लक्ष्मीमीशं तथा हरिम् ॥
पौरुषेण तु सूक्तेन नित्यमर्चां समारभेत्" ॥

इत्याचारार्कपरशुरामनिबन्धपदार्थादर्शादयोऽपि गृहीततत्पूजानियमपरत्वेन दत्तोत्तराः ।

अत एव गौतमतन्त्रे दशमाध्याये (श्लो० ६९)—

"पञ्चात्मिकायां दीक्षायां गणेशादिक्रमाद्यजेत् ।
यदा मध्ये तु गोविन्दमाग्नेय्यां गणनायकम्" ॥

इत्यादिना पञ्चात्मकदीक्षासत्त्व एव पञ्चायतनपूजायाः कर्तव्यतोच्यते । तस्मान्न सर्वसम्प्रदायवर्तिनां गृहस्थानां तत्पूजनमावश्यकम्, तेषां स्वसम्प्रदायप्रधानायाः स्वाभीष्टदेवताया एवैकस्या अर्चनस्य शास्त्रसिद्धत्वात् । एवमेव व्रतादिव्यवस्थापि सम्प्रदायभेदेनैव तत्र तत्रोच्यते ।

यथा धर्मप्रवृत्तौ—

"दिनद्वयेऽपि वर्तेत चतुर्थी या विधूदये ।
परैव व्रतिभिः कार्या गणनाथपरायणैः" ॥

गाणेशसम्प्रदायस्थैरित्यर्थः ।

तत्रैव—

"श्रवणद्वादशी सा स्यादुपोष्या विष्णुतत्परैरि"ति ।

वैष्णवैरित्यर्थः ।

तत्रैव—

"पारम्पर्यागतं वंशे देव्याः शरदि पूजनम् ।
प्रतिपद्येव कर्तव्यं न चान्यत्र कदाचने"ति ॥

परम्परातः शक्तिभक्तैरेव कार्यमित्यर्थः ।

इहैव—

"अर्धरात्रे यदा न स्यान्माघे मासि चतुर्दशी ।
त्रयोदश्या युता कार्या नरैः शिवपरायणैरि"ति ॥

शैवसम्प्रदायस्थैरित्यर्थः ।

अत्रैव शिवपुराणे—

"प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः" । इति दिक् ।

एतेनाऽपि गणेशादिसम्प्रदायभेदा एकैकदेवोपासनाविशिष्टा अनादिसिद्धा एवेति फलति । तस्मादस्ति देवतार्चनमात्रस्यावश्यकत्वम् ।

दक्षस्मृतावाह्निकमुपक्रम्य—

"देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम् ।
देवकार्यस्य सर्वस्य पूर्वाह्णेऽह्नि विधीयत" इति ॥

एवमादिषु नित्यत्वविधानात् ।

आचारमाधवचतुर्विंशतिमतव्याख्यादिषु (अ० १)—

"यो मोहादथवाऽऽलस्यादकृत्वा देवतार्चनम् ।
भुङ्क्ते स याति नरकं सूकरेष्वभिजायते" ॥

इति कूर्मपुराणादिवचनेष्वकरणे प्रत्यवायश्रुतेश्च । न तु सर्वेषां सर्वदेवार्चनस्यावश्यकत्वम् ।

अत्रिस्मृतौ (श्लो० ३३८)—

"बहुभक्तो दीनमुखो मत्सरी क्रूरबुद्धिमान् ।

एतेषां नैव दातव्यः कदाचिच्च प्रतिग्रहः" ॥

इति निन्दास्मरणात् । बहुभक्तः एकत्र स्वेष्टदेवे दृढाश्रयराहित्याद्बहुदेवोपासकः ।

(बृहदारण्यके देवताभेदः, तत्रैकस्य परमात्मदेवस्यैवार्चनं नित्यम्, अत्र श्रुत्यन्तराणि, मध्ये
विलक्षणं वसुरुद्रादित्यादि च)

किञ्चात एवैकस्य देवस्यैवोपास्यत्वं पराशरस्मृतिप्रथमाध्याये (श्लो० ३८)—

"षट्कर्माभिरतो नित्यं देवतातिथिपूजकः ।
हुतशेषं तु भुञ्जानो ब्राह्मणो नावसीदति" ॥

इत्यस्य विवरणे प्रतिपादयति माधवः । यथा नित्यमित्युत्तरत्रान्वेति न तु पूर्वत्र । अध्यापनादीनां त्रयाणामनित्यत्वात् । देवता च अतिथिश्च देवतातिथी तयोः प्रतिदिनं पूजको भवेत् । देवतास्वरूपं च वाजसनेयिब्राह्मणे शाकल्ययाज्ञवल्क्यसम्वादे विचार्य निर्णीतम् । तत्र शाकल्यः प्रष्टा याज्ञवल्क्यो वक्ता देवताविस्तारसङ्क्षेपौ स्वरूपं च प्रष्टव्योऽर्थः । अत्र चैषा श्रुतिः (अ० ५ ब्राह्म० ९ पृ० ६४२)—

"अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ कति देवा याज्ञवल्क्येति सहैतयैव निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रिꣳशदित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति षडित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यध्यर्ध इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक इत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति । स होवाच महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिꣳशत्त्वेव देवा इति कतमे ते त्रयस्त्रिꣳशदित्यष्टौ वसव एकादशरुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिꣳशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिꣳशाविति । कतमे वसव इत्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीदं वसु सर्वꣳहितमिति तस्माद्वसव इति । कतमे रुद्रा इति दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते । [1]यदास्मान्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति । कतम आदित्या इति द्वादश वै मासाः सम्वत्सरस्यैत आदित्या एते हीदꣳसर्वमाददाना यन्ति [2]तद्येदिदं सर्वमाददानां यन्ति तस्मादादित्या इति कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतमस्तनयित्नुरित्यशनिरिति कतमो यज्ञ इति पशव इति कतमे षडित्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्चैते [3]षडित्येते हीदꣳसर्वं षडिति । कतमे ते त्रयो देवा इतीम एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति । कतमौ तौ द्वौ देवावित्यन्नं चैव प्राणश्चेति । कतमोऽध्यर्ध इति योऽयं पवत इति । तदाहुर्यदयमेक इवैव पवतेऽथ कथमध्यर्ध इति । यदसि-

---

[1] यदास्माच्छरीरान्मर्त्यादु इति पाठान्तरम् । [2] ते यदिदं इत्यपि पाठः । [3] षडेते इत्यपि पाठः ।

न्निदꣳसर्वमध्यार्ध्नोत्तेनाध्यर्ध इति । कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्म तदित्याचक्षत" इति । अस्याः श्रुतेरयमर्थः । उपासनार्हाणां देवानां सङ्ख्या विस्तारेण कतीति पृष्टो याज्ञवल्क्यो विजिगीषुकथायां प्रवृत्तत्वात्परबुद्धिव्यामोहाय निविदा प्रत्युत्तरं प्रतिपेदे । निविच्छब्दो वैश्वदेवनामके शस्त्रविशेषेऽवस्थितानां सङ्ख्यावाचिनां पदानां समुदायमाचष्ट इति वैदिकप्रसिद्धिः । ततो यावन्तो देवा वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते तावन्त उपास्या इत्युक्तं भवति । तानि च पदानि त्रयश्च त्री चेत्यादीनि शतत्रयं सहस्रत्रयं षट्कं च देवविस्तारः । कत्येवेत्येवकारेण तत्र तत्र देवान्तरशङ्का व्युदस्यते य एव देवाः पूर्वं विस्तराः त एव सङ्क्षेपेण क्रियन्त इति तत्र तत्र प्रश्नार्थः । कतीति सङ्ख्याप्रश्नः । कथमेतदिति स्वरूपविशेषप्रश्नः । तत्र शतसहस्रसङ्ख्याका ये देवा उक्तास्ते सर्वे प्रधानभूता न भवन्ति । किं तर्हि प्राधान्येन हविर्भुजां त्रयस्त्रिंशद्देवानां योगमहिम्ना स्वीकृतभौतिकविग्रहा एव ततो न तेषां स्वरूपविशेषाः पृथङ्निरूपणीयास्त्रयस्त्रिंशद्देवेषु श्रुता वस्वादयः । पुराणप्रसिद्धेभ्यो वस्वादिभ्योऽन्ये तेषु शब्दप्रवृत्तिर्यौगिकी । प्राणाः कर्म बुद्धीन्द्रियाणि । आत्मान्तःकरणम् । इन्द्रप्रजापतिशब्दौ लक्षणया स्तनयित्नुयज्ञयोर्वर्तेते लक्षितलक्षणया त्वशनिपश्वोः । अन्नप्राणौ भोग्यभोक्त्रभिमानिनौ । अध्यर्धशब्दो रूढ्या सङ्ख्यावाची योगेन तु समृद्धं वायुं वक्ति । वायुः सूत्रात्मा । वायुर्वै गौतमसूत्रमिति श्रुतेः । अन्ते प्राणशब्दः परमात्मवाचकः । तदेव स्पष्टयितुं स ब्रह्मेत्युक्तम् । त्यच्छब्दः परोक्षवाची । अकृतब्रह्मविचारं पुरुषं प्रति ब्रह्मणः शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात् परोक्ष इति । तत्र तु प्राणशब्दवाच्यः परमात्मैवैको मुख्यो देवः । तत्स्वरूपं च श्वेताश्वतराविस्पष्टमामनन्ति । (अ० ६)—

"एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" ॥

एतमेव देवं शास्त्रकुशलास्तैस्तैः शब्दविशेषैर्बहुधा व्यवहरन्ति । तथा मन्त्रवर्णः—

"सुपर्णं विप्राः कवयो वचोभिरेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति" ॥

ते च शब्दविशेषा विस्पष्टमन्यस्मिन् मन्त्रे श्रूयन्ते ।

"इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्" इति ॥

इत्यादिना एकदेवार्चनमेव माधवेन सम्यङ् निर्णीतम् ।

अयं च सर्ववेदवेदान्तप्रसिद्धः परमात्माख्य एको देवः श्रीपुरुषोत्तम एव ।

"एको ह वै नारायण आस", "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति",

"वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः"

"मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः" ॥

"ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते"

इत्यादिश्रुतिस्मृतिपुराणवचनेभ्यः ।

प्राणशब्दवाच्यश्चेह स एव सर्वोत्तमत्वरूपाल्लिङ्गात्तथैव समन्वयाच्च । यथा सूत्रितमाचार्येण । "अत एव प्राण" इति । "प्राणस्तथानुगमादि"ति च ।

अत एव बृहदारण्यकभाष्ये शङ्कराचार्याः प्राण इति सप्राणो ब्रह्म सर्वदेवात्मकत्वान्महद्ब्रह्म त्यदित्याचक्षते त्यदिति तद्ब्रह्माचक्षते । परोक्षाभिध्यायकेन शब्देन देवानामेतदेकत्वं नानात्वं चानन्तानां देवानामित्यादि । अतो माधवादिभिर्मुख्यतरत्वेन निर्णीतमेकदेवार्चनम् ।

वस्तुतस्तु पुरुषोत्तमार्चनमेव, तथापि तत्तत्साम्प्रदायिकैः स्वेष्टदेवे परमात्मबुद्ध्या तस्यैवार्चनं कर्तव्यमिति सर्वसम्मतः शिष्टाचारः । एवमपि सर्वगृहस्थानां पञ्चदेवपूजनं नावश्यकम् ।

(स्वाचारोऽत्याज्यः, षट्कर्माणि यथासम्प्रदायमेको बहवो वाऽर्च्याः)

प्रथमाध्याये बृहत्पराशरः (अ० १ श्लो० ४७)—

"उषित्वा यत्र तत्रापि स्वाचारं न विवर्जयेत् ।
षट्कर्माणि प्रकुर्वीरन्निति धर्मस्य निश्चयः" इति ॥

अतः षट्कर्माण्यपि स्वाचारेणैव कर्तव्यानि । शाखाधिकरणन्यायात् । तदनुल्लङ्घनपूर्वकमेव तत्करणविधानाच्च ।

षट्कर्मसु देवतार्चनमप्युक्तं यथाह द्वितीयाध्याये स एव (श्लो० ७)—

"सन्ध्यां स्नानं जपश्चैव देवतानाञ्च पूजनम् ।
वैश्वदेवं तथाऽऽतिथ्यं षट्कर्माणि दिने दिने" इति ॥

तस्मात्परम्परातः पञ्चदेवपूजनाचारवतैव तत्कार्यम्, न त्वेकदेवार्चनविशिष्टसम्प्रदायवता स्वसम्प्रदायानुल्लङ्घ्य भ्रमादपि तद्विधेयम् । कमलाकरभट्टकृतबह्वृचाह्निकादिषु विष्णुशिवगणेशदुर्गासूर्याणां शालग्रामलिङ्गप्रतिमादौ प्रत्येकं समुदायेन वा वैदिकीमागमोक्तां तान्त्रिकीं च मिश्रां वा यथासम्प्रदायं पुरुषसूक्तेन पूजां कुर्यादित्यादि निरूप्यते । प्रत्येकमित्यन्यतमपूजाभिप्रायम् । समुदायेनेति पञ्चायतनपूजाभिप्रायम् । माधवादिभिस्तथैव निर्णीतत्वादिति व्याख्यानम् ।

(कलौ हरिहरान्यतरार्चैव मुख्या, वैष्णवादीनां कलिदोषाभावः)

अन्यच्च, कलियुगे तु हरिहरान्यतरार्चनस्यैवावश्यकत्वविधानान्नैव पञ्चदेवार्चनस्य सर्वेषां नित्यत्वम् । यथा चतुर्विंशतिमतव्याख्यायामाह्निकनिरूपणे देवार्चनप्रस्तावे, तत्रापि "कलौ हरिहरयोः पूजा प्रशस्ते"त्यादिना भट्टोजिदीक्षितेनान्यतरार्चनस्यैवा-

वश्यकत्वं निर्णीतम् । तथा धर्मसिन्धौ तृतीयपरिच्छेदे आह्निकप्रक्रमे "तत्रापि कलौ हरिहरयोः पूजा प्रशस्ता" ॥

"न विष्ण्वाराधनात्पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् ।
तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यमाराधयेद्धरिम् ।
अथवा देवमीशानं भगवन्तं सनातनम् ॥
प्रणवेनाथवा रुद्रगायत्र्या त्र्यम्बकेन वा ।
तथोन्नमः शिवायेति मन्त्रेणानेन वा यजेदि"ति ॥

चतुर्विंशतिमतव्याख्यादिषु चेमानि कूर्मपुराणवचनत्वेन स्फुटं लिखितानि । अत्र सर्ववैदिककर्ममूलभूतत्वाद्विष्ण्वर्चनमेव मुख्यं तदभावे शिवार्चनम् । अथवा देवमीशानमिति विकल्पोक्तेः ।

तथा धर्मसिन्धावेव कलियुगकार्याकार्यविचारानन्तरम्—

"विष्णुं शिवं वा भजतां गुरोः पित्रोश्च सेविनाम् ।
गोवैष्णवमहाशैवतुलसीसेविनामपि ॥
न स्यात्कलिकृतो दोषः काश्यां निवसतामपि ।
कलौ गुरूणां भजनमीशभक्त्यधिकं स्मृतमि"ति ॥

तथा—

"कलौ दानं महाश्रेष्ठं शिवविष्ण्वोश्च कीर्तनम्" ।

अत्रापि शिवोपासनं शैवपरम् । "विष्णुं शिवं वा भजतामि"ति वाशब्देन एकतरोपासनानिर्द्धारात् । "गोवैष्णवमहाशैवे"ति भेदेन निर्देशाच्च ।

एतेन हेमाद्रौ कमलाकराह्निकादिषु च धृतम्—

"ब्राह्मणं शङ्करं सूर्यं तथैव मधुसूदनम् ।
पत्रैः पुष्पैः फलैर्वापि भक्त्या त्वक्रोधनोऽर्चयेत् ॥
तत्रापि च कलौ नित्यं पूजयेद्धरिशङ्करौ" ॥

इति कलौ पञ्चदेवपूजनावश्यकत्वबोधनपूर्वकहरिहरमात्रार्चननित्यत्वविधायकं नृसिंहपुराणवचनमपि नियमेनैकदेवोपासनाविशिष्टसम्प्रदायाविशिष्टसाधारणस्मार्तपरं वेदितव्यम् ।

(कलौ भगवदर्चनमेव मुख्यं, हेमाद्यादिषु कीर्तनस्य ज्ञानाद्यनपेक्षभगवद्भक्तियोगस्य तदर्चनादेश्च महिमा, तेनैव सर्वार्थानां सर्वदेवार्चादिवैदिककर्मणां च सिद्धिः, प्रतिमादीन्यधिष्ठानानि च)

अथ तत्रापि कलौ भगवदर्चनमेव मुख्यम् । यथा तत्रैवोच्यते—

"गीता गङ्गा तथा विष्णुः कपिलाश्वस्य सेवनम् ।
एकादशीव्रतं चैव सप्तमं न कलौ युगे" इति ॥

यथा धर्माब्धिसार एव—

"ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् ।
यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सङ्कीर्त्य केशवम्" ॥

इति हेमाद्रौ व्यासवचनम् ।

अत्र कृतयुगाद्यधिकरणकध्यानादिफलार्थे कल्यधिकरणककीर्तनं विधीयत इति वाक्यार्थः कौस्तुभकर्तृपितामहैर्भक्तिनिर्णये विस्तरेण निरूपितः ।

हेमाद्रौ—

"कलिं सभाजयन्त्यार्या गुणज्ञाः सारभागिनः ।
यत्र सङ्कीर्तनेनैव सर्वः स्वार्थोऽभिलभ्यते" ॥

इति श्रीभागवतवचनमुदाहृत्य सङ्कीर्तनेन हरिसङ्कीर्तनेनेत्यर्थ इति हेमाद्रावेव व्याख्यातम् ।

"कृष्णवर्णं त्विषा कृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम् ।
यज्ञैः सङ्कीर्तनप्रायैर्यजन्तीह सुमेधसः" ॥

"यज्ञादिस्वस्वाचारमाचरद्भिरपि कलिषु सङ्कीर्तननिष्ठैर्भाव्यमित्याशयः" इति कौस्तुभे । अनेन चतुर्वर्गफलं नारायणाश्रयणमात्रेण भवतीति सिद्धम् ।

"या वै साधनसम्पत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये ।
तया विना तदाप्नोति नरो नारायणाश्रय" इति भरतोक्तेः ॥

श्रीभागवतेऽपि—

"धर्मार्थकाममोक्षाख्यं य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ।
एकं ह्येव हरेस्तत्र कारणं पादसेवनमि"ति ॥

अत्रैकपदावधारणादिपदैरन्यसाधनानपेक्षत्वं भक्तियोगस्योच्यते । ज्ञानयोगादेश्च हरिपदसेवनसापेक्षत्वं ध्वन्यते । तथा च स्पष्टमेकादशादौ—

"तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः ।
न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह ॥
यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् ।
योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ॥
सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसा ।
स्वर्गापवर्गं मद्धाम कथञ्चिद्यदि वाञ्छती"ति ॥

इत्यादिना सम्यङ्निरूप्योच्यते । तत्रैव—

तस्मात्सर्वथा सर्वैः कलौ श्रीहरिपादसेवनादिभक्तियोगाश्रयणमेव कर्तव्यमिति सिद्धमिति ।

एवं नागदेवकृताह्निकेऽपि देवपूजानिरूपणे—

"आवाहनादिकं कर्म यन्न चोक्तं मया त्विह ।
तत्सर्वं प्रणवेनैव कर्तव्यं चक्रपाणये ॥
धूपादि दद्यात्सावित्र्या यथाशक्त्या समाहितः ।
एवं सम्पूज्य देवेशं क्षणं ध्यायन्निरञ्जनम् ॥
असितनिशितधारं यस्य चक्रं कराग्रे
मणिकनकविचित्रं कुण्डलं यस्य कर्णे ।
भ्रमरशतसहस्रैः सेव्यते यस्य माला
असुरकुलनिहन्ता प्रीयतां वासुदेवः" ॥

इत्यादियोगिप्रभृतिवचनोपन्यासेन विष्णुपूजनमेवोक्तम् ।

चतुर्विंशतिमतव्याख्याकमलाकरभट्टाह्निकाचारमयूखाचारप्रकाशाचारार्कादिषु महाभारते—

"कलौ कलिमलध्वंसं सर्वपापहरं हरिम् ।
येऽर्चयन्ति नरा नित्यं तेऽपि वन्द्या यथा हरिः" ॥

इति भगवदेकोपासनावतामपि हरिवद्वन्द्यत्वमुच्यते । स्वप्नेश्वरभाष्ये द्वितीयाध्यायद्वितीयाह्निके ब्रह्मपुराणे—

"ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् ।
यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सङ्कीर्त्य केशवमि"ति ॥

नारदपञ्चरात्रे चतुर्थरात्राष्टमाध्याये (श्लो० ८)—

"कलौ बालेश्वरो देवः कलौ वृन्दावनं वनम् ।
कलौ गङ्गा मुक्तिदात्री कलौ गीता परा गतिः ॥
नास्ति यज्ञादि कार्यं तु हरेर्नामैव केवलम् ।
कलौ विमुक्तये नृणां नास्त्येव गतिरन्यथे"ति ॥

बालेश्वरो बालकृष्णः । "श्रुत्वा श्रीबालकृष्णस्ये"त्यादिपूर्वोत्तरवचनेभ्यः ।

आचारार्के मात्स्ये—

"प्रातर्मध्यन्दिने सायं देवपूजां समारभेत् ।
अशक्तौ विस्तरेणैव प्रातः सम्पूज्य केशवम् ॥
मध्याह्ने चैव सायं च पुष्पाञ्जलिमपि क्षिपेत्"

स्कान्दे—

"कामासक्तोऽथवा क्रुद्धः शालग्रामशिलार्चनात् ।
भक्त्या वा यदि वाऽभक्त्या कलौ मुक्तिमवाप्नुयात्" ॥

तत्रैव ऋग्विधाने—

“अर्चनं सम्प्रवक्ष्यामि विष्णोरमिततेजसः ।
यत्कृत्वा मुनयः सर्वे परं निर्वाणमाप्नुयुः” ॥ इति ।

अत्रैव कूर्मपुराणे—

“न विष्णवाराधनात्पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् ।
तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यमाराधयेद्धरिम् ॥
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण सूक्तेन पौरुषेण वा ।
नैवाभ्यां सदृशो मन्त्रो वेदेषूक्तश्च पावनः” ॥ इति ।

आचारमाधवचतुर्विंशतिमतव्याख्याकमलाकराह्निकाचारमयूखादिष्वपीदमुदाहृतम् । किञ्च, कमलाकराह्निके पाद्मे—

“न विष्णवाराधनादन्यद्विद्यते कर्म वैदिकम् ।
तस्मादनादिमध्यान्तं विष्णुमाराधयेन्नरः ॥
तस्मिन्नाराधिते सर्वदेवताराधनं भवेत्” ॥ ति ।

पुनस्तत्रैव निगमे—

“विष्णुमीशं विधातारं सूर्यमग्निं गणाधिपम्” ॥

इति बहूनर्चनीयानुक्त्वा तत्र विष्णवर्चनस्यैव सर्ववैदिककर्माधिकत्वान्नित्यत्वं बोधयितुम्—

“अप्स्वग्नौ हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च ।
विष्णोराराधनादन्यन्नास्ति कर्म च वैदिकम्” ॥

इति निगमवचनमेवोपन्यस्तम् । मदनपारिजाते नृसिंहपुराणे—

“जलदेवं नमस्कृत्य ततो गच्छेद्गृहं बुधः ।
पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत्” ॥

तत्रैव योगियाज्ञवल्क्यः—

विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुर्देवो दिवाकरः ।
तस्मात् पूज्यतमं नान्यमहं मन्ये जनार्दनात् ॥
दद्यात्पुरुषसूक्तेन यः पुष्पमप एव च ।
अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वं चराचरम् ॥
अप्स्वग्नौ हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च ।
षट्स्वेतेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतमि”ति ॥

३० स० मा०

उक्तं नृसिंहपुराणवचनं माधवादिभिरपि सङ्गृहीतम् । तथा—

"अर्चनं सम्प्रवक्ष्यामि विष्णोरमिततेजसः" इति ॥

"अप्स्वग्नौ हृदये सूर्ये" इति च आग्नेयपुराणवचनत्वेन लिखितमाचारमाधवचतुर्विंशतिमतव्याख्यादिषु ।

निर्णयसिन्धौ (परि० २) पाद्मे—

"त्रिकालमर्चयेद्विष्णुं त्यक्तभोगो जितेन्द्रियः" ॥

पुनस्तत्रैव पाद्मे—

"शङ्खचक्रधरं देवं माधवं नाम पूजयेत्" ॥

पराशरमाधवीये (अ० १ श्लो० ३८) विष्णुधर्मोत्तरे—

"येऽर्चयन्ति सदा विष्णुं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्ता ब्रह्माणं प्रविशन्ति ते" इति ॥

बृहत्पराशरोऽपि द्वितीयाध्याये देवार्चनप्रकरणे—

"गायत्र्योङ्कारन्यस्ताङ्गः पूजयेद्विष्णुमव्ययम् ।
विन्यस्य व्याहृतीः सर्वाः प्रोक्तस्थानक्रमेण तु ॥
ब्रह्मीभूतः शुचिः शान्तो देवयागमुपाचरेत् ।
विष्णुरादिरयं देवः सर्वामरगणार्चितः ॥
नामग्रहणमात्रेण पापराशिं छिनत्ति यः ।
तदर्चनं प्रवक्ष्यामि विष्णोरमिततेजसः ॥
यज्ज्ञानान्मुनयः सर्वे विष्णोः सायुज्यमाप्नुयुः ।
षट्स्वमीषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः कृतम् ॥
अप्स्वग्नौ हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च" इत्यादि ॥

(श्लो० ३२)—

"सूक्तेन विष्णुविधिना समुदीरितेन
योऽनेन नित्यमजमादिमनन्तमूर्तिम् ।
भक्त्यार्चयेत्पठति यश्च स विष्णुदेहं
विप्रो विशेद्रविरेण कृतार्धदेहः" ॥

इत्युपसंहारः । अत्र भगवदर्चनस्य साक्षान्मोक्षकारणत्वमुक्तम् ।

तथैव कमलाकरभट्टाह्निके वसिष्ठः—

"योऽर्चयेत्केशवं नित्यं स याति परमां गतिमि"ति ॥

पञ्चमस्य चतुर्थः प्रश्नः ।

(शालिग्रामचक्राङ्कयन्त्रादीनि, भूतले पूजानिषेधः, शालिग्रामोत्पत्तिस्तेन सह चक्राङ्कपूजावश्यकी तयोस्तोयपानं, पूजाधिकृतवर्णाः, स्त्रीशूद्रयोस्तत्र बाणलिङ्गे च स्पर्शरहितपूजा, मूर्तिषु लिङ्गान्तरेषु च, साक्षात् सूक्ष्मशिलोत्कृष्टा, परम्पराप्ता, गुरुदत्ता च)

गौतमतन्त्रे दशमाध्याये (श्लो० १५)—

“शालग्रामे मणौ यन्त्रे मण्डले प्रतिमासु च ।
नित्यं पूजा हरेः कार्या न तु केवलभूतले ॥
गण्डक्यां चैव देशे च शालग्रामस्थलं महत् ।
पाषाणं यत्तु तत्रत्यं शालग्राममिति स्मृतम् ॥
शालग्रामशिलास्पर्शात् कोटिजन्माघनाशनम् ।
किं पुनर्यजनं तत्र हरिसान्निध्यकारकम् ॥
शालग्रामैकयजनात् शतलिङ्गफलं लभेत् ।
बहुभिर्जन्मभिः पुण्यैर्यदि कृष्णशिलां लभेत् ॥
गोष्पदेन च चिह्नेन तेन संस्थाप्यते जन्तुः ।
कामक्रोधादिदोषोत्थसर्वदुःखनियन्त्रणात् ॥
यन्त्रमित्याहुरेतास्मिन् देवः प्रीणाति पूजितः” ॥ इति ।

धर्मसिन्धौ तृतीयपरिच्छेदे—

“शालग्रामसम्बन्धिंतो यावच्चक्राङ्कशिलातो यस्या अपि पानविधानात्साऽपि शालग्रामसन्निधौ पूज्ये”ति ॥

तथा चतुर्विंशतिमतव्याख्यायामाचारकाण्डे पाद्मे—

“द्वारकाशैलसम्भूतं यस्तोयं पिबते कलौ ।
पापानि तस्य नश्यन्ति शतजन्मार्जितान्यपि ॥
धृते शिरसि पीते च सर्वास्तुष्यन्ति देवताः ।
प्रायश्चित्तं हि पापानां कलौ पादोदकं हरेरि”ति ॥

शिलैव शैलम् । प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण् । “अत्र द्वारावतीशिलासम्बन्धितोयपानविधानात् सापि शालग्रामसन्निधौ पूज्येति गम्यते” इति भट्टोजिदीक्षितः । कमलाकराह्निके चेदमुदाहृत्य तथैव निर्णीतम् ।

स्पष्टं तद्विधिवाक्यं तु हेमाद्रौ—

“शालग्रामशिलां यत्र तत्र द्वारवती शिला ।
पूज्या वै भक्तिभावेन त्वन्यथा निष्फला भवेदि”ति ॥

कमलाकराह्निके च—

“नृसिंहपरिचर्यायां विष्णुधर्मोत्तरेऽपि तत् ।
शालग्राममयो देवो देवो द्वारवतीभवः ॥
उभयोः सङ्गमो यत्र मुक्तिस्तत्र न संशयः” इति ॥

नित्यमेव तत्पूजाऽकरणे प्रत्यवायस्तत्रैव—

“न यत्र पूज्यते देवः शालग्रामशिलाभवः ।
श्मशानतुल्यं तद्गेहं स द्विजो नरकाशनः” ॥ इति ।

एतेन तोयपानमात्रं कार्यं, पूजायां तु मानाभाव इति मयूखे सङ्गृहीतमेकदेशिमतं निरस्तं वेदितव्यम् । यत्तु विष्णुधर्मोत्तरे—

“शालग्रामशिलां वापि चक्राङ्कितशिलां तथा ।
ब्राह्मणः पूजयेन्नित्यं क्षत्रियादिर्न पूजयेत्” इति ॥

तत्तु क्षत्रियादिरादिर्यस्येति मध्यमपदलोपिबहुव्रीहिगर्भेणातद्गुणसम्विज्ञानबहुव्रीहिणा शूद्रपरमिति नीलकण्ठः । मम तु कलौ तादृशसंस्कारादिविशिष्टक्षत्रियवैश्ययोरभावेन क्षत्रियत्ववैश्यत्वव्यवहारमात्रवतोस्तयोः पूजानिषेधकमिदमित्यपि भाति ।

तथा मयूख एव पाद्मे—

“ब्राह्मणक्षत्रवैश्यानां त्रयाणां मुनिसत्तम ।
अधिकारः स्मृतः सद्भिः शालग्रामशिलार्चने” ॥ इति ।

तस्मादिदं शालग्रामार्चनं त्रैवर्णिकानां पुंसामेव ।

“स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शो वज्रस्पर्शाधिको मतः” ।

इत्यादिलैङ्गादिवचनेभ्यः ।

वैष्णवदीक्षावतां शूद्राणां तु ब्राह्मणद्वारा च तदर्च्चने न दोषः । यथा धर्माब्धिसारे—

“प्रणवोच्चारणाच्चैव शालग्रामशिलार्चनात् ।
ब्राह्मणीगमनाच्चैव शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत् ॥
दीक्षायुक्तैस्तथा शूद्रैर्मद्यपानविवर्जितैः ।
कर्तव्यं ब्राह्मणद्वारा शालग्रामशिलार्चनमि”ति ॥

अत्र प्रथमश्लोक आपस्तम्बवचनत्वेन, द्वितीयश्च पाद्मत्वेनोदाहृतो भट्टोजिनीलकण्ठादिभिः ।

स्वहस्तेनापि स्पर्शनरहितं तत्पूजनं तु स्त्रीशूद्रैः कर्त्तुं शक्यम् । यथा तत्रैवोच्यते—

“स्त्री शूद्रो वा स्पर्शसहितं शालिग्रामचक्राङ्कितबाणलिङ्गानि नार्चयेत्” ।

“शूद्रो वानुपनीतो वा सधवा विधवाङ्गना ।
दूरादेवास्पृशन् पूजां प्रकुर्याच्छिवकृष्णयोः” ॥

शालग्रामबाणयोरेव स्पर्शननिषेधो न तु प्रतिमादौ—

“सर्ववर्णैस्तु सम्पूज्याः प्रतिमाः सर्वदेवताः ।
लिङ्गान्यपि तु पूज्यानि मणिभिः कल्पितानि चे”त्युक्तेः ॥

"शालग्रामशिला क्रीता मध्यमा याचिताऽधमा ।
उक्तलक्षणसम्पन्ना पारम्पर्यक्रमागता ॥
उत्तमा सा तु विज्ञेया गुरुदत्ता तु तत्समा ।
तत्राप्यामलकीतुल्या पूज्या सूक्ष्मैव या भवेत् ॥
यथा यथा शिला सूक्ष्मा तथा स्यात्तु महत्फलम्" ॥ इत्यादि ।

तयोः स्पर्शरहिततत्पूजनं चतुर्विंशतिमतव्याख्यादिषु च विस्तरेण निर्णीतम् । कृतमनेन प्रासङ्गिकेन, प्रकृतमनुसरामः ।

(विष्णुपूजा सन्ध्यावन्नित्या, तद्रहितस्याभोज्यता, नरकाद्यभदि, अन्त्यजस्य मानसार्चा, शालिग्रामस्यात्यन्तं महिमा आवश्यकता च, शूद्राणां शिलाविशेषेऽधिकारः, सूतकादौ पूजाया अत्यागविचारः)

अस्ति च विष्णुपूजायाः सन्ध्यावन्दनादिवन्नित्यत्वम् ।

"प्रातर्मध्यन्दिने सायं विष्णुपूजां समाचरेत् ।
यथा सन्ध्या तथा नित्या विष्णुपूजा स्मृता बुधैः" इति ॥

कालदीपिकायां नारदीयात् । इदं शङ्खचक्रादिधारणवादेऽपि सङ्गृहीतम् । तथाऽऽचारमाधवे कौर्मे—

"न विष्ण्वाराधनात्पुण्यं वर्तते कर्म वैदिकम् ।
तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यमाराधयेद्धरिम्" ॥ इत्यादि ।

दूषणोद्धारे चाऽऽचारचन्द्रोदये कौर्मे—

"विमोहादथवाऽऽलस्यादकृत्वा माधवार्चनम् ।
भुङ्क्ते स याति नरकं सूकरेष्विह जायते ॥
अनर्चयित्वा गोविन्दं यैस्तु भुक्तं नराधमैः ।
शुनो विष्ठासमं चान्नं नीरं च सुरया समम्" ॥ इति ।

स्कान्दे—

"केशवार्चा गृहे यस्य न तिष्ठति महीपते ।
तस्यान्नं नैव भोक्तव्यमभक्षणसमं स्मृतम्" ॥ इति ।

नारसिंहे—

"ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः स्त्रियः शूद्रान्त्यजातयः ।
सम्पूज्य तं सुरश्रेष्ठं भक्त्या सिंहवपुर्धरम् ॥
मुच्यन्ते चाशुभैर्दुःखैर्जन्मकोटिशतोद्भवैः" इति ॥

इहोक्तमन्त्यजानां तत्पूजनं तु मानसिकमेवेति प्रतिभाति आस्तामप्रकृतमेतत् ।

तथा श्रीभागवते—

"श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च ध्येयः पूज्यश्च नित्यदा"

इति पूजादेर्नित्यत्वं श्रूयते ।

तथा षष्ठस्कन्धे स्वदूतान् प्रति यमः—

“जिव्हा न वक्ति भगवद्गुणनामधेयं
चेतश्च न स्मरति तच्चरणारविन्दम् ।
कृष्णाय नो नमति यच्छिर एकदापि
तानानयध्वमसतोऽकृतविष्णुकृत्यान्” ।। इति ।

इति तत्सेवादेर्विष्णुकृत्यस्याकरणे यमलोकप्राप्तिरुच्यते ।

स्वमेश्वरभाष्ये (सू० ४४) “संम्मानबहुमाने”ति सूत्रव्याख्याने वचनम्—

“नरके पच्यमानस्तु यमेन परिभाषितः ।
किं त्वया नार्चितो देवः केशवः क्लेशनाशनः” ।।

विष्णुपुराणे तृतीयांशसप्तमाध्याये नकुलभीष्मसम्वादान्तर्गतकालिङ्गभीष्मसम्वादे (श्लो० १४)—

“स्वपुरुषमभिवीक्ष्य पाशहस्तं वदति यमः किल तस्य कर्णमूले ।
परिहरमधुसूदनप्रपन्नान् प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानाम्” ।।

इत्यादि, यावदध्यायसमाप्ति, भगवदेकभक्तानां वैष्णवानां यमलोकादर्शनं, तदर्चनभजनादिशून्यानामेव च तद्यातनादिकं निरूपितम् ।

सारसङ्ग्रहे—

“अतिपापसमाचाराः कर्मण्यनधिकारिणः ।
शालग्रामार्चका ये ते नैव यान्ति यमालयम् ।।
कामक्रोधप्रलोभैश्च व्याप्तोऽसौ वै नराधमः ।
सोऽपि याति हरेर्लोकं शालग्रामशिलार्चनात् ।।
अशुचिर्वा दुराचारी सत्यशौचविवर्जितः ।
शालग्रामशिलां स्पृष्ट्वा सद्य एव शुचिर्भवेत् ।।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां सच्छूद्राणामथापि वा ।
शालग्रामेऽधिकारोऽस्ति न चान्येषां कदाचन” ।।

अयं शूद्राणामर्चनाधिकार. एकादशचक्राङ्कितानिरुद्धाख्यशालग्रामविषयको बोध्यः । धर्मसिन्ध्वादिषु तथोक्तेः ।

तथा हेमाद्रौ—

“ब्राह्मणैर्वासुदेवस्तु नृपैः सङ्कर्षणस्तथा ।
प्रद्युम्नः पूज्यते वैश्यैरनिरुद्धस्तु शूद्रजैः” इति ।।

तल्लक्षणं तत्रैव विष्णुधर्मोत्तरे—

"पञ्चचक्रो वासुदेवः षड्भिः प्रद्युम्न उच्यते ।
सङ्कर्षणः सप्तचक्रोऽनिरुद्ध एकादशैः स्मृत" इति ॥

कमलाकराह्निकचतुर्विंशतिमतव्याख्यामयूखादिषु चेदमुदाहृतम् ।

अथवा वैष्णवदीक्षावतां शूद्राणां ब्राह्मणद्वारा सर्वशालग्रामार्चनस्याभ्यनुज्ञापकतया वचनमुपसंहर्तव्यम् । प्रकृतमनुसरामः ।

पुनस्तत्रैव—

"अर्चनं वन्दनं दास्यं प्रणामं दर्शनं नृणाम् ।
शालग्रामशिलायां तु सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥
स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
पौरुषेण तु सूक्तेन पूजयेत्पुरुषोत्तमम्" ॥

पराशरे—

"पञ्चरात्रविधानेन तथा वैखानसेन वा ।
स्मृत्युक्तेनाथवा कुर्यात् क्रियालोपं न कारयेत् ॥
एवं सम्पूजयेद्देवं यावज्जीवं द्विजोत्तमाः ।
श्रौतस्मार्तागमोक्तानां कुर्यादन्यतमं क्रियाम् ॥
सूतके मृतके वाऽपि विष्णुं नित्यं तथार्चयेत् ।
शालग्रामशिलां स्पृष्ट्वा सद्य एव शुचिर्भवेत् ॥
मद्भक्तिबलमाश्रित्य मद्भक्तो दीक्षितो यदि ।
न त्यजेन्मम कर्माणि सूतके मृतकेऽपि वा ॥
सूतके मृतके चैव नित्यं विष्णुं तथार्चयेत् ।
सानुष्ठानस्य विप्रस्य सद्यः शुद्धिः प्रजायते ॥
जपो देवार्चनविधिः कार्यो दीक्षान्वितैर्नरैः ।
नास्ति पापं यतस्तेषां सूतके वा जितात्मनामि"ति ॥

आचारमयूखे लैङ्गे—

"ब्राह्मणस्यैव पूज्योऽहं शुचेरप्यशुचेरपि ।
स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शो वज्रस्पर्शाधिको मम" इति ॥

इयं सूतकादौ शुद्धिर्वैष्णवदीक्षावतामत्यापत्तिमात्रविषयेति निर्णयसिन्ध्वादयः ।
आचारमयूखकमलाकराह्निकादिषु च स्कान्दे—

"कामासक्तोऽथवा क्रुद्धः शालग्रामशिलार्चनात् ।
भक्त्या वा यदि वाऽभक्त्या कलौ मुक्तिमवाप्नुयात् ॥

वैवस्वतभयं नास्ति तथा च कलिकालजम् ।
यः कथां कुरुते विष्णोः शालग्रामशिलाग्रतः ।।
शालग्रामशिलायास्तु प्रतिष्ठा नैव विद्यते ।
महापूजां तु कृत्वादौ पूजयेत्तां ततो बुधः" ।। इति ।

चतुर्विंशतिमतव्याख्यायां त्विह प्रथमश्लोके "कलौ भक्तिमवाप्नुयादि"ति पाठः । तथा चैतावता शालग्रामचक्राङ्कशिलासहिता भगवत्प्रतिमैवार्चनीया । इदं च भगवदर्चनं गुरुदत्तप्रतिमायामेव मुख्यम् ।

(लक्ष्म्यादिसहिता गुरुदत्ता प्रतिमा मुख्या, ब्रह्मरुद्रादीनां जनकः स्वामी च हरिः, देवान्तरेण तस्य साम्यबुद्धौ दोषः)

यथा सारसङ्ग्रहे पाराशरे—

"अभिवाद्य नमस्कृत्य प्रणिपत्य ततो गुरुम् ।
तस्य प्रसादलब्धं हि गृहीत्वा विग्रहं हरेः ।।
श्रीभूमिनीलासहितं सायुधं सपरिच्छदम् ।
अर्चयेत्प्रयतो नित्यं यथाकालमतन्द्रितः ।।
अप्सु व्योम्नि तथार्चायां वह्नौ हृदि तथा गुरौ" ।

तत्रैव स्मृतिः—

"सर्वतस्त्वं जगत्स्वामी चराचरगुरुः पिता ।
सर्वलोकेश्वरः साक्षात् सृष्टिस्थित्यन्तकारकः ।।
ईश्वरो भगवान् विष्णुः परमात्मा जगत्पतिः ।
अनन्तः पुरुषः साक्षात्परं ब्रह्म शिवः प्रभुः ।।
नारायणः सर्वयतिः परं ज्योतिः परात्परः ।
तस्मात्तु भगवान् विष्णुः परमात्मा स ईश्वरः" ।।

भारते—

"रुद्रं समाश्रिता देवा रुद्रो ब्रह्माणमाश्रितः ।
ब्रह्मा समाश्रितो मह्यं नाहं कञ्चिदुपाश्रये ।।
ममाश्रयस्तु नो कश्चित्सर्वेषामाश्रयो ह्यहम् ।
इदं रहस्यं कौन्तेय प्रोक्तवानहमव्ययम्" ।।

तथा—

नारायणात्परो देवो न भूतो न भविष्यति ।
एतद्रहस्यं वेदानां पुराणानां च सत्तम ।।
सर्वे देवाः स पितरो ब्रह्माद्याश्चाण्डमध्यगाः ।
विष्णोः सकाशादुत्पन्ना इतीयं वैदिकी श्रुतिः" ।।

नृसिंहपुराणे—

"ब्रह्मादयः सुराः सर्वे विष्णुमाराध्य ते पुरा ।
स्वं स्वं पदमनुप्राप्ताः केशवस्य प्रसादतः ॥
ये तु सामान्यभावेन मन्यते पुरुषोत्तमम् ।
ते वै पाखण्डिनो ज्ञेया नरकार्हा नराधमाः" ॥

विष्णुनामसहस्रेऽपि—

"दैवतं देवतानां च भूतानां योऽव्ययः पिता ।
यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे ॥
यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये ।
तस्य लोकप्रधानस्य जगन्नाथस्य भूपते" ॥

भगवद्गीतायाम्—

"पितासि लोकस्य चराचरस्य
त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो
लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः" ॥

वसिष्ठः—

"श्रीमहाविष्णुमन्येन हीनदेवेन दुर्मतिः ।
साधारणं सङ्कहूते सोऽन्त्यजो नान्त्यजोऽन्त्यजः" ॥ इति ।

अतः सर्वथा सर्वदेवदेवत्वात् सर्वप्रधानत्वाच्च श्रीभगवानेव आराध्योऽस्माभिः ।

(भारते वर्षे प्रतिमैव मुख्या, स्वयं व्यक्तमूर्तयः, स्वगृहे वा तत्स्थापनम्)

तदर्चनं च अत्र भारतवर्षे तु प्रतिमायामेव मुख्यम्, सारसङ्ग्रहे पाद्मे—

"जम्बुद्वीपे महापुण्ये वर्षे वै भारते शुभे ।
अर्चायां सन्निधिर्विष्णोर्नेतरेषु कदाचन" ॥

इतरेषु जलाग्न्यादिषु ।

"भारतेऽस्मिन्महावर्षे सन्निहितो हरिः ।
सर्वावस्थासु सौलभ्यमर्चायां विन्दते जनैः ॥
तस्माद्वै भारते वर्षे मुनिभिस्त्रिदशैरपि ।
सेव्यते ऋषिभिर्देवि तपोयज्ञक्रियादिभिः ॥
ऐन्द्रद्युम्ने तथा कूर्मे सिंहाद्रौ बदरीवने ।
कृतशौचे प्रयागे च पौण्ड्रके चैव दण्डके ॥

वैकुण्ठाद्रौ पदे चैव श्वेताद्रौ करवीरके ।
काञ्च्यामनन्तशयने श्रीरङ्गे गौरवाचले ॥
नारायणाचले सौम्ये वाराहे वामनाश्रमे ।
एवमाद्याः स्वयं व्यक्ताः सर्वकामफलप्रदाः ॥
अथवा स्थापनं विष्णोः स्वगृहे तद्विशिष्यते ।
शिलया दारुलोहाद्यैः कृत्वा प्रतिकृतिं हरेः" ॥

विष्णुयामले—

"मृदा च रम्यरत्नेन ताम्रेण रजतेन वा ।
कृत्वा दारुमयं बिम्बमर्चयेत्काञ्चनेन वा ॥
पुण्यं दशगुणं विन्द्यादेतेषामुत्तरोत्तरम्" ।

मूर्तिपूजनस्योत्कर्षादिकं तु मूर्तिपूजनवादादिषु श्रीपुरुषोत्तमचरणादिभिर्विचारितमेवेत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । भगवत्पूजाऽऽवश्यकत्वादिविधायकानि वचनानि च पारेपरार्द्धं सर्वत्र वेदपुराणेतिहासादिषु सन्त्येवेत्यलं सकलसलिलनिधिजलपिपासोदर्यानिखिलतल्लिखनलालसया । तस्मादस्माभिर्मोक्षादिसमग्रेष्टदानदक्षिणः सर्वदेवदेवः श्रीनन्दनन्दन एव सेवनीयः सानन्दं, न तु कदाचिदपि कथञ्चिदपि किमपि देवतान्तरम् ।

(दुर्गादय उग्रा मुमुक्षुभिर्नोपास्याः, देवालकादयोऽस्पृश्याः, दुर्गाद्यर्चको देवालको न तु विष्णवर्चकः, देवान्तरैर्भगवदंशैः कामप्राप्तिरेव तत्तत्सायुज्यं वा यजेः पूजार्थत्वे सूत्रं, स्मृतिसूत्रादिषु मोक्षस्तु हरेः सकाशादेव, अन्याश्रयरहितभक्तस्यैव मुक्त्यादि)

अपि च—

"उग्रा दुर्गादयो देवा नोपास्यास्ते मुमुक्षुभिः ।
सकामैरेव कर्तव्यमवैधं तु तदर्चनम्" ॥

तथा हि श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे द्वितीयाध्याये (श्लो० २५)—

"मुमुक्षवो घोररूपान् हित्वा भूतपतीनथ ।
नारायणकलाः शान्ताः भजन्ति ह्यनसूयवः ॥
रजस्तमःप्रकृतयः समशीला भजन्ति वै ।
पितृभूतप्रजेशादीन् श्रियैश्वर्यप्रजेप्सवः" ॥

तथा व्यवहाराध्याये दिव्यप्रकरणे कोशविधाने (श्लो० १८)—

"देवानुग्रान्समभ्यर्च्येत्यत्र उग्रान् दुर्गादीनि"ति मिताक्षरा ।

तथा सारसङ्ग्रहे वसिष्ठस्मृतौ—

"रजस्वलां सूतिकां च श्वानं काकं च गर्दभम् ।
कुक्कुटं विड्वराहं च पूयपाखण्डिनस्तथा ॥

बहिर्देवालकं स्पृष्ट्वा सवासा जलमाविशेदि”ति ॥

देवालकं नाम,—

“गणेशं भैरवं दुर्गां रुद्रादीनुग्रदैवतान् ।
योऽर्चयेद्भक्तिमान् विप्रः स वै देवालकः स्मृतः ॥
वेदवेद्यं ब्राह्मणेशं भुवि कर्मप्रियं हरिम् ।
योऽर्चको ब्राह्मणश्रेष्ठो न च देवालनामकः” इति ॥

किञ्च, देवान्तरोपासनात् काम्यफलमेव सिद्ध्येन्न तु मोक्षादिकमपीति सकामानामेव तदुपासनं योग्यम् ।

यथा सप्तमाध्याये भगवान् (श्लो० १६)—

“चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ” ॥

इति चतुर्विधभक्तानुक्त्वा (श्लो० १७)—

“तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते”

इत्यनन्यभक्ततया ज्ञानिनं प्रशंस्य देवतान्तरप्रपत्तेर्निरवकाशत्ववारणायाह (श्लो० २०)—

“कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञाना प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥
यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
लभते च ततः कामान् मयैव निहितान् हि तान् ॥
अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपी”ति ॥

तथा नवमाध्याये (श्लो० २५)—

“यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः ।
भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि मामि”ति ॥

न चात्र यजतिर्यागार्थ एवेति शङ्क्यम् । भक्तिमीमांसायाम् (सू० ६६)—

“तद्यजिः पूजायामितरेषां नैवमि”ति सूत्रेण पूजार्थत्वनिश्चयात् । एवमादिवचनेष्वन्यदेवताभक्तेः फलस्य सान्तत्वं काम्यत्वमत्यन्तभक्तावपि तत्तद्देवताप्राप्त्या मोक्षाभावश्चोक्त इति नैव निष्कामैर्भगवदतिरिक्तः कश्चिदुपास्यः ।

"वासुदेवं परित्यज्य योऽन्यदेवमुपासते ।
तृषितो जाह्नवीतीरे कूपं खनति दुर्मतिः" ॥

इत्यादिवचनेभ्यः ।

देवान्तराणां मोक्षासमर्पकत्वं तु मुचुकुन्दादिप्रसङ्गोपन्यासात् प्रागपि समर्थितम् ।

गौतमकृताचारसूत्रेऽपि आह्निकनिरूपके प्रथमप्रश्ने देवतार्चनप्रक्रमे उच्यते (खं० १२)—

"आरोग्यं भास्करादिच्छेद्धनमिच्छेद्धुताशनात् ।
ऐश्वर्यमीश्वरादिच्छेन्मोक्षमिच्छेज्जनार्दनादि"ति ॥

आचारप्रकाशादिषु तु इदमेव तृतीयचरणे "ज्ञानं महेश्वरादिच्छेदि"ति पाठभेदेन मात्स्यवचनत्वेनोदाहृतम् । आचारचन्द्रोदये च साक्षान्मोक्षदातृत्वं भगवत एवेति सम्यक् प्रपञ्चितम् ।

तथा विष्णुपुराणे (अं० १ अ० श्लो० २१)—

"यथा ते निश्चलं चेतो मयि भक्तिसमन्वितम् ।
तथा त्वं मत्प्रसादेन निर्वाणमपि यास्यसि" ॥

तथा तत्रैव—

"भौमान् मनोरथान् कामान् स्वर्गिवन्द्यं परं पदम् ।
प्राप्नोत्याराधिते विष्णौ निर्वाणमपि चोत्तममि"ति ॥

तथा दक्षस्मृतावपि अन्ते मोक्षोपायचिन्तने—

"योगमभ्यसमानस्य ध्रुवं कश्चिदुपद्रवः ।
विद्या वा यदि वाऽविद्या शरणं तु जनार्दनः" इति ॥

अत्र विघ्ननिवृत्तौ कारणत्वं विद्योद्भवे जातेऽपि अविद्यया तस्मिन्नजातेऽपि वा सर्वशरणीकरणीयत्वं भगवत एवोक्तम् ।

श्वेताश्वतरे च श्रूयते—

"यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।
तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये" ॥

तस्मान्मुकुन्द एव मुमुक्षुभिः सेव्यः ।

तथा श्रीभागवतेऽपि द्वितीयस्कन्धतृतीयाध्याये (श्लो० २)—

"ब्रह्मवर्चसकामस्तु यजेत ब्रह्मणस्पतिमि"त्यादिना विविधदेवान्तरोपासनस्य तत्तत्कामनाविशेषवदधिकारकत्वं निरूप्य निगद्यते (श्लो० १०)—

"अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः ।

तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम् ॥
एतावानेव यजतामिह निःश्रेयसोदयः ।
भगवत्यचलो भावो यद्भागवतसङ्गतः" ॥ इति ।

अतः सात्त्विकैः सर्वकामैरकामैर्मोक्षकामैश्च साधारणैरपि श्रीहरिरेवैक उपास्यः किं पुनस्तदेकशरणैर्वैष्णवैः । तेषामन्याश्रयकरणेऽनन्यत्वभङ्गप्रसङ्गात् । अनन्यतया भजनोत्कर्षं त्वाह नवमाध्याये भगवान् (श्लो० १३)—

"महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्" ॥

तथा (श्लो० २२)—

"अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्" ॥

तथा (श्लो० ३०)—

"अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥
क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यती"ति ॥

एवमन्यान्यपि वचनानि विस्तरभयान्न लिख्यन्ते ।

(सर्वे देवा भगवदंशास्तदर्चनेनैव.गतार्थं पञ्चदेवाद्यर्चनं, भगवदर्चकस्येतरनैरपेक्ष्यादि)

अपि च, सर्वेषामपि देवानां भगवदंशत्वम् ।
"विश्वं नारायणं देवमि"त्युपक्रम्य—
"स ब्रह्म स शिवः स हरिः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट्" ॥

तथा—

"इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः ससुपर्णो गरुत्मान् ।
एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति अग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः" ॥

एवमादिश्रुतिभिः,

"यो यो यां यां तनुं भक्त्यें"त्यादिस्मृतिभिश्च तथा निश्चयात् । एतदेवोदयनाचार्यैः स्वकृतकुसुमाञ्जलिविवेके "देवः शुद्धस्वभावः, इत्यौपनिषदा" इत्यारभ्य "किं बहुना कारवोऽपि यं विश्वकर्मेत्युपासत" इत्यन्तेन सङ्गृह्योक्तम् । अतो भगवदर्चनेनैव गतार्थं सर्वेषामर्चनम् ।

सर्वार्चनानां भगवदर्चनपर्यवसायित्वस्य—

“आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् ।
सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति” ।।

इत्यादिवचनसिद्धत्वात् । पञ्चायतनपूजाया अपि स्पष्टतया स्वार्चनपर्यवसायित्वमाह पद्मपुराणे कार्तिकमाहात्म्ये सत्यभामां प्रति भगवान्—

सौराः शैवाश्च गाणेशाः वैष्णवाः शक्तिपूजकाः ।
मामेव प्राप्नुवन्तीह वर्षाम्भः सागरं यथा” ।।

एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अतो युक्तमनन्यतया भगवदर्चनादेव सर्वार्चानां गतार्थत्वम् । उक्तं च तृतीयस्कन्धे—

“यथा तरोर्मूलनिषेचनेन तृप्यन्ति तत्स्कन्धभुजोपशाखाः ।
प्राणोपहाराच्च यथेन्द्रियाणां तथैव सर्वार्हणमच्युतेज्ये”ति ।।

दशमस्कन्धे पूर्वार्द्धे चत्वारिंशत्तमाध्याये अक्रूरः (श्लो० ५)—

“त्रय्या च विद्यया केचित्त्वां वै वैतानिका द्विजाः ।
यजन्ते विततैर्यज्ञैर्नानारूपामराख्यया ।।
अन्ये च संस्कृतात्मानो विधिनाऽभिहितेन ते ।
यजन्ति त्वन्मयास्त्वां वै बहुमूर्त्येकमूर्तिकम् ।।
त्वामेवान्ये शिवोक्तेन मार्गेण शिवरूपिणम् ।
बह्वाचार्यविभेदेन भगवन् समुपासते ।।
सर्व एव यजन्ति त्वां सर्वदेवमयेश्वरम् ।
येऽप्यन्यदेवताभक्ता यद्यप्यन्यधियः प्रभो ।।
यथाद्रिप्रभवा नद्यः पर्जन्यापूरिताः प्रभो ।
विशन्ति सर्वदा सिन्धुं तद्वत्त्वां गतयोऽन्ततः” ।। इति ।

गौतमतन्त्रे दशमाध्याये देवान्तराणां पूजनप्रकारमुक्त्वा तेषां सर्वेषां तदंशत्वमाह (श्लो० १११)—

“यथा सिन्धुसमुद्भूतास्तरङ्गा भिन्नतां ययुः ।
तथा कृष्णसमुद्भूता एते तादात्म्यतां ययुः ।।
तद्ध्यानेनैव ते ध्येयाः साधकेन शुभं युना ।
एवं सर्वाकृतिमयं दैशिकः कृष्णमर्चयेत् ।।
धर्मार्थकाममोक्षाश्च करे तस्य सुनिश्चिताः” ।। इत्यादि ।

सारसङ्ग्रहे परतत्त्वनिर्णये आथर्वणीश्रुतिः—

“एक एव नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानो नेमे द्यावापृथिवी, नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणाद्रुद्रो जायते नारायणात्प्रजापतिः प्रजायत” इति ।।

तत्रैव विष्णुयामले महामते—

“सर्वशास्त्रमयी गीता सर्वदेवमयो हरिः ।
सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्वधर्मो दयापरः” इति ॥

तत्रैव स्कान्दे—

“ये त्वर्चयन्ति देवेशं सुपर्णोपरि संस्थितम् ।
किं करिष्यन्ति ते तीर्थैर्देवतानां च दर्शनैः ॥
किं यज्ञैः किं व्रतैर्वापि किं दानैः किमुपोषणैः ।
मूर्तिं नारायणीं यत्र पश्यन्ति गरुडोपरी”ति ॥

(वैष्णवस्य देवान्तरार्चननिषेधः, हर्यर्चनोत्तरमपि तदकरणं, अवैष्णवाव्यवहार्यता)

अतो भगवदर्चनेनैव गतार्थत्वाद्वैष्णवानामन्यार्चनेन नास्ति कश्चिदर्थः । निषिद्धं चैतत् नारदपञ्चरात्रद्वितीयरात्रद्वितीयाध्याये (श्लो० ६५)—

“कृष्णानुग्रहतो विद्वानि”त्यादिना वैष्णवस्वरूपमुक्त्वोच्यते (श्लो० ७३)—

“एवं भृत्यस्य रक्षार्थं कृष्णो दत्त्वा सुदर्शनम् ।
तथापि सुस्थो न प्रीतस्तं त्यक्तुमक्षमः क्षणम् ॥
एवं भूतो दयासिन्धुर्भक्तानुग्रहकारकः ।
अतः सन्तो हि तं त्यक्त्वा न सेवन्ते सुरान्तरमि”ति ॥

तथा सारसङ्ग्रहे ब्रह्मरात्रे—

“न त्रिपुण्ड्रं द्विजैर्धार्यं पट्टाकारं तथैव च ।
न चान्यदेवताभक्तिरापद्यपि कदाचने”ति ॥

आचारप्रकाशे काशीखण्डे—

“नान्यं देवं नमस्कुर्यान्नान्यं मन्त्रमुदीरयेत् ।
सदोपवीतवद्धार्याः शङ्खचक्रगदादयः ॥
ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः” इति ॥

पुनः सारसङ्ग्रहे वसिष्ठः—

“यः कर्म कुरुते विप्रो विना विष्णवर्चनं क्वचित् ।
ब्राह्मण्याद्भ्रश्यते सद्यश्चाण्डालत्वं स गच्छति ॥
अर्चयित्वा तु गोविन्दमितरानर्चयेत् पृथक् ।
अवैष्णवत्वं तस्याऽपीतरभक्त्या भवेद्ध्रुवम् ॥
यो नरो वैष्णवं चिह्नं धृत्वा च तमसा चरन् ।
त्यजेच्चैद्वैदिकं धर्मं सोऽपि पाखण्डतां व्रजेत् ॥

नैसर्गिकं तु जीवानां दास्यं विष्णोः सनातनम् ।
तद्विना वर्तते मोहादात्मचौरः स कथ्यते ॥
शङ्खचक्रविहीनास्तु देवतान्तरपूजकाः ।
द्वादशीविमुखा विप्राः शैवाश्चावैष्णवाः स्मृताः ॥
अवैष्णवानां संसर्गात्पूजनाद्वन्दनादपि ।
यजनाध्ययनात्सद्यो वैष्णवत्वाच्च्युतो भवेत् ॥
सर्वत्रावैष्णवान् विप्रान् पतितांश्च विवर्जयेत् ।
वैष्णवानेव विप्रांस्तु सर्वकर्मसु योजयेदि''ति ॥

अत एव पुराणेषु प्राचीनवैष्णवानामितिहासेषु अन्याश्रयाकरणमनेकत्र निरूप्यते । यथा बृहन्नारदीये पुरुषोत्तममाहात्म्ये त्रयोविंशाध्याये चित्रबाहुराजोपाख्याने कथ्यते (श्लो० ८)—

''तया सह महीपालो बुभुजे मेदिनीं युवा ।
विना श्रीकृष्णदेवं स नैव जानाति दैवतमि''ति ॥

एवं ध्रुवाम्बरीषादीनामितिहासा अपि निरीक्षणीयाः ।

(अन्यदेवार्चनमवैधयागः, अवैधश्रद्धाहीनादिकर्मनिषेधः विभूत्युपास्तेरभक्तित्वं, उत्तमानां तदभावः, राजसतामसदेवताः, तदधिकारिविचारः)

अन्यच्चास्ति । अन्यदेवताभक्तेरवैधत्वं यथा ह नवमाध्याये भगवान् (श्लो० २३)—

''येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम्'' इति ॥
अवैधस्य चाकर्तव्यत्वं धर्मशास्त्रप्रसिद्धम् ।

यथाह द्वितीयाध्याये बृहत्पराशरः (श्लो० १४३)—

''विधिदृष्टं तु यत्कर्म करोत्यविधिना तु यः ।
न किञ्चित्फलमाप्नोति क्लेशमात्रं हि तस्य तत् ॥
विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धयाऽपि यत् ।
तद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढत्वादकृतात्मनः ॥
श्रद्धाविधिसमायुक्तं यत्कर्म क्रियते नृभिः ।
शुचिभी रेकचित्तैश्च तदानन्त्याय कल्पते'' इति ॥

अतो वैधभगवदर्चनैकनिरतैर्देवान्तरार्चनरूपमवैधं तत्पूजनं नैवास्माभिर्विधीयते । किञ्च, ''आदित्यानामहं विष्णुरि''त्यादिवचनैर्देवान्तराणां विभूतित्वात्तदुपासनया भक्तित्वाभावाच्च न तेऽस्माभिर्भजनीयाः । सूत्रितं चैतद्भक्तिमीमांसाद्वितीयाध्यायप्रथमाह्निके भगवता शाण्डिल्येन (सू० ५०)—''प्राणित्वान्न विभूतिष्वि''ति ।

न चैवं सति "वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मी"ति विभूतित्वाविशेषाद्वासुदेवस्याप्यभजनीयत्वं शङ्क्यम् । तत्र साक्षात् परब्रह्मत्वस्यानेकश्रुत्यादिप्रमाणसिद्धत्वात् । प्रपञ्चितं चैतदपि तत्रैव (सू० ५२)—

"वासुदेवेऽपीति चेन्नाकारमात्रत्वादि"त्यधिकरणे ।

अथ नारदपञ्चरात्रे प्रथमरात्रे द्वादशाध्याये (श्लो० ४१)—

"भजन्ति केचिच्छुद्धान्तं परमात्मानमीश्वरम् ।
केचित्तदंशमंशांशं प्राप्नुवन्ति क्रमेण तम्" ॥ इति ।

अतोंऽशांशभजनापेक्षयांशिन एव भजनं योग्यम् । तथा तत्रैव द्वितीयाध्याये नारदसनत्कुमारौ प्रति परमेष्ठी (श्लो० ६२)—

"देवानन्यांश्च भजते हरिं जानाति तत्परः ।
तपः करोति तं प्राप्तुमाकाङ्क्षन् मध्यभोजनः" ॥ इति ।

तेन भगवद्भक्तेरङ्गतयाऽपि देवतान्तरभक्तिर्मध्यमानामेव, न तूत्तमानाम् ।

गीतासप्तमाध्याये (श्लो० १६)—

"चतुर्विधा भजन्ते मामि"त्युपक्रम्य (श्लो० १७)
"तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते"

इत्यनन्यभक्तिमत एव नित्ययुक्तत्वस्यात्यन्तप्रियत्वादिधर्मैरत्युत्तमत्वस्य च स्मरणात् ।

अन्यभक्तिमतो निन्दितत्वं तु सारसङ्ग्रहे प्रजापतिस्मृतौ—

"नारायणं परित्यज्य हृदिस्थं प्रभुमीश्वरम् ।
योऽन्यमर्चयते देवं परबुद्ध्या स पापभाक्" ॥

वसिष्ठः—

"नारायणः परं ब्रह्म ब्राह्मणानां हि दैवतम् ।
सोमसूर्यादयो देवाः क्षत्रियाणां विशामपि ॥
शूद्रादीनां तु रुद्राद्या अर्चनीयाः प्रकीर्तिताः" ॥

भारते—

"ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्यदेवताः स्मृताः ।
प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं फलम्" ॥

पाद्मे भृगुवचनम्—

"शुद्धसत्त्वमयो विष्णुः कल्याणगुणसागरः ।
नारायणपरं ब्रह्म विप्राणां दैवतं हरिः ॥
स एव पूज्यो विप्राणां नेतरः पुरुषर्षभ ।
मोहाद्यः पूजयेदन्यं स पाखण्डी भविष्यति ॥

अशुद्धब्रह्मरुद्राद्या रजस्तमविमिश्रिताः ।
नान्यः कश्चिन्नराणां वै पूजनीयः कदाचन ॥
नान्यं देवं निरीक्षेत नान्यं देवं च पूजयेत् ।
न चान्यं प्रणमेद्विप्रो नान्यदायतनं विशेत्" ॥

वाराहे—

"यत्सत्त्वं स हरिर्देवो हरिस्तत्परमं पदम् ।
सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रितयं चैतदुच्यते" ॥

लिङ्गपुराणे—

"हिरण्यगर्भो रजसा तमसा शङ्करः स्वयम् ।
सत्त्वेन सर्वगो विष्णुः सर्वात्मा सदसन्मयः ॥
सात्त्विकैः सेव्यते विष्णुस्तामसैरेव शङ्करः ।
राजसैः सेव्यते ब्रह्मा सङ्कीर्णैश्च सरस्वती ॥
बौद्धो रुद्रस्तथा वायुर्दुर्गागणपभैरवाः ।
यमस्कन्दौ नैर्ऋतश्च तामसा देवता स्मृताः" ॥

वसिष्ठस्मृतौ—

"वासुदेवं परित्यज्य योऽन्यदेवमुपासते ।
स हेमराशिमुत्सृत्य पांसुराशिं जिघृक्षति" ॥

पाद्मे—

"यक्षराक्षसभूताद्याः कूष्माण्डा गणभैरवाः ।
नार्चनीयाः सदा देवि विष्णुलोकमभीप्सुभिः ॥
रजस्तमोऽभिभूतानामर्चनं प्रतिषिद्ध्यते ।
रौरवं नरकं यान्ति यक्षभूतगणार्चनात् ॥
तस्मात्तु सर्वयज्ञस्य भोक्तारं पुरुषोत्तमम् ।
ज्ञात्वा सर्वत्र कुर्वीत नित्यनैमित्तिकीः क्रियाः" इति ॥

भगवदतिरिक्तस्य मोक्षासमर्पकत्वादपि मुमुक्षुभिः सर्वथा तेषामभजनीयत्वमुपपादितं प्राक् । यानि तु—

(सूर्यरुद्रादितत्तद्देवार्चने तत्तल्लोकप्राप्तिवचनानि)

"तस्य भोगं च मोक्षं च ब्रह्मस्तुष्टः प्रयच्छति"

इत्यादीनि देवान्तरपूजनेऽपि मोक्षफलकत्वप्रतिपादकानि वचनानि क्वचित् क्वचिदुपलभ्यन्ते । तानि तु तत्तद्देवसायुज्यसालोक्याद्यन्यतमप्राप्तिलक्षणमोक्षपराण्येव ।

"देवान् देवयजो यान्ति",

“यान्ति देवव्रता देवान्”

इत्यादिस्मृतिभ्यः ।

निबन्धेष्वपि तत्तद्देवपूजाप्रक्रमे तत्तत्पूजकस्य तत्तल्लोकप्राप्तिबोधकवचनोपन्यासाच्च ।

यथाचारप्रकाशे भविष्यपुराणे—

“भक्त्या पूजयते योऽर्कमर्कपुष्पैः सितासितैः ।
तेजसा सोऽर्कसङ्काशो ह्यर्कलोके महीयते” ॥

तथा—

“कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।
वसेदर्कपुरे श्रीमान् सूर्यतुल्यपराक्रमः” ॥ इति ।

तथा महाभारते—

“सदा तं यजते यस्तु श्रद्धया मुनिपुङ्गव ।
लिङ्गे वा स्थण्डिले वापि शङ्करं विधिपूर्वकम् ॥
युगदोषं विनिर्जित्य रुद्रलोके प्रमोदते” ॥ इति ।

चतुर्विंशतिमतव्याख्याऽऽचारमयूखादिष्वपीदमुदाहृतम् । तथा भविष्यपुराणे—

“कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।
वसेच्छिवपुरे श्रीमान् शिवतुल्यपराक्रमः” इति ॥

तथा तत्रैव—

“दधित्थं घृतसंयुक्तं शिवे यश्च निवेदयेत् ।
रुद्रलोकमवाप्नोति गाणपत्यं च विन्दति ॥” इति ।

गाणपत्यमित्यर्थेऽश्वपत्यादित्वादणि चातुर्वर्ण्यादेराकृतिगणत्वात् स्वार्थे ष्यञ् ।

स्कान्दे—

“एकं मोचाफलं पक्वं यः शिवाय निवेदयेत् ।
सर्वभक्षैर्महाभोगैः शिवलोके महीयते” ॥ इति ।

मोचा कदली ।

एवमादीनि तत्र तत्र वचनान्तराणि द्रष्टव्यानि । अतः साक्षात्परममोक्षप्रदानौदार्यं नन्दनन्दनस्यैव । तथा स्वभक्तसर्वमनोरथपूरकत्वमपि ।

उक्तं च विष्णुपुराणे तृतीयांशे (अ० ५ श्लो० ३)—

“भौमान्मनोरथान्कामान् स्वर्गिवन्द्यं परं पदम् ।
प्राप्नोत्याराधिते विष्णौ निर्वाणमपि चोत्तमम्” इति ॥

(हर्यर्चनात्कामप्राप्तिश्रवणेऽपि तस्य नित्यत्वादनपायः, नित्यत्वापादकानि सङ्ग्रहे,
खादिरावन्नित्यकाम्यसंयोगस्य क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वादेश्च विचारः)

नचैवं फलश्रवणात्काम्यत्वं शङ्क्यम्; अकरणे प्रत्यवायबोधकैरुदाहृतचरादिवचननिचयैः सिद्धाया नित्यतायाः केनापि प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् । नित्यत्वसाधकानि तु सदाशब्दप्रयोगादीनि बहूनि भगवदर्चनविधिवाक्येषु दृश्यन्ते । तानि च सङ्ग्रहकारेणेत्थं सङ्गृहीतानि—

"नित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत् ।
इत्युक्त्यातिक्रमे दोषश्रुतेरत्यागचोदनात् ॥
फलाश्रुतेर्वीप्सया च तन्नित्यमिति कीर्तितम् ॥" इति ।

इहोक्तनित्यत्वसाधकविशिष्टानि कानिचिद्वाक्यानि पूर्वमुपन्यस्तानि बहूनि च तत्र तत्रोपलभ्यन्त इत्यलम् ।

अथ फलश्रवणात्त्वस्तु तस्यैव काम्यत्वमपि । नचैवं नित्यकाम्यसंयोगविरोधः शङ्क्यः; खादिरवदेकस्यैव पूजनस्य द्वैरूप्यसम्भवेनाविरोधात् । यथा—"खादिरो यूपो भवती"ति नित्यः खादिरो विहितः । "खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत" इति काम्यः । अत एकस्यैव खादिरस्य तुल्यबलेन प्रमाणद्वयेन द्वैरूप्यं स्वीकृतं जैमिनिना ।

तथा च सूत्रम्—"एकस्य तूभयार्थे संयोगपृथक्त्वम्" इति ।

न चेह नित्यस्य क्रत्वर्थत्वात् काम्यस्य च पुरुषार्थत्वात्, प्रकृते च द्विविधस्याप्यर्चनस्य पुरुषार्थत्वाद्विषमोपन्यास इति शङ्क्यम्; एकस्यैव प्रमाणद्वयेन द्वैरूप्यमात्रे तात्पर्यात् । अस्तु वाऽग्निहोत्रमेवात्र विस्पष्टो दृष्टान्तः । नह्यग्निहोत्रं नित्यं वा काम्यं वापि क्रत्वङ्गं भवितुमर्हति, स्वतः क्रतुत्वात्; किन्तु, पुरुषार्थमेव । तच्च "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती"त्यनेन नित्यं विधीयते । "अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः" इति च काम्यम् । निमित्तभेदेन प्रयोगभेदात्तद्भेदो यावज्जीवाधिकरणे निर्णीतः । तस्याधिकरणस्य सङ्ग्राहकौ चेमौ श्लोकौ माधवेनोक्तौ—

"यावज्जीवं जुहोतीति धर्मः कर्मणि पुंसि वा ।
कालत्वात्कर्मधर्मोऽतः काम्य एकः प्रयुज्यताम् ॥
न कालो जीवनं तेन निमित्तप्रविभागतः ।
काम्यः प्रयोगो भिन्नः स्याद्यावज्जीवप्रयोगतः ॥" इति ।

प्रयोगमात्रभेदो न तु कर्मभेदः । द्वितीयाध्यायद्वितीयपादोक्तशब्दान्तराभ्यासादिहेत्वभावात् । तथा चैकस्याग्निहोत्रस्य द्वैरूप्यवत्प्रकृतेऽपि द्वैरूप्यम् ।

अथ केवलनित्यानुष्ठायिनां सकृत्प्रयोगेऽपि कामनासिद्धिस्तु स्वभावात् । स्पष्टं चेदं विविदिषाधिकरणे । तस्यापि सङ्ग्राहकौ श्लोकौ तेनैवोक्तौ—

"विद्यार्थमाश्रमार्थं च द्विःप्रयोगोऽथवा सकृत् ।
प्रयोजनविभेदेन प्रयोगोऽपि विभिद्यते ॥
श्राद्धार्थभुक्त्या तृप्तिः स्याद्विद्यार्थेनाश्रमस्तथा ।
अनित्यनित्यसंयोग उक्तिभ्यां खादिरे मतः ॥" इति ।

अयमर्थः—"तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन प्रजयाऽनाशकेन" इति यज्ञादीनां विद्यार्थत्वं श्रूयते । गृहस्थाद्याश्रमार्थत्वं च तेषां प्रसिद्धमेव । तत्र विद्यार्थाश्रमार्थयोः पृथक् प्रयोगः सकृद्वेति संशयः; प्रयोजनभेदात्प्रयोगभेद इति पूर्वपक्षः । श्राद्धभोजने श्राद्धनिष्पत्तिस्तृप्तिश्च भवति, न च द्विर्भुज्यते, तद्वद्विद्यार्थेनैव यज्ञादिना आश्रमसिद्धिरिति सिद्धान्तः । नित्यानित्यसंयोगस्तु खादिरवत् प्रमाणद्वयसिद्ध इति तत्र नित्येन कामनासिद्धिः, पश्वर्थानुष्ठितप्रयाजादिना पशुतन्त्रान्तःपातिपुरोडाशादिसिद्धिवत्प्रसङ्गेनैव, न तु तन्त्रेणेत्यलम् ।

(महात्मनां भक्तिप्रार्थना, तत्स्मरणादेरेव तीर्थयज्ञादितोऽधिकं पापशोधकत्वं
यातनाहरत्वं च, प्रायश्चित्तत्वे सूत्राणि)

एवमत्युत्तमत्वादेव महात्मानो हरिभक्तिमेव प्रार्थयन्ते ।

यथा विष्णुपुराणे—

प्रथमांशविंशाध्याये (श्लो० १८) प्रह्लाद आह—

"नाथ योनिसहस्रेषु येषु येषु व्रजाम्यहम् ।
तेषु तेष्वच्युता भक्तिरच्युताऽस्तु सदा त्वयि ॥
या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।
त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्माऽपसर्पतु" ॥ इति ।

एवं सर्वत्रैव वेदपुराणादिष्ववलोकनीयम् । तथा श्रवणकीर्तनादिमात्रेण स्वचरणसरोजैकमधुकराणां मोक्षादिलक्षणतत्तत्सकलेष्टप्रतिबन्धकतत्तन्निखिलदुरितप्रकरतूलकूलज्वालनविशालबहलज्वालाजालप्रबलकालानलत्वमपि तस्यैवास्ति ।

यथा विष्णुपुराणे (अं० २ अ० ६ श्लो० ३२।३३)—

"पापे गुरूणि गुरूणि लघूनि च लघून्यपि ।
प्रायश्चित्तानि मैत्रेय जगुः स्वायम्भुवादयः ॥
प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपः कर्मात्मकानि वै ।
यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम्" ॥

तथा (अं० ६ अ० ७ श्लो० ९)—

"यन्नामकीर्तनं भक्त्या विलापनमनुत्तमम् ।
मैत्रेयाशेषपापानां धातूनामिव पावकः" ॥ इति ।

महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे (अं० ३४५ श्लो० १३३०५)[1]—

"सर्वाश्रमाभिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम् ।
न तथा फलदं सौते नारायणकथा यथा ॥
पाविताङ्गाः स्म सम्वृत्ताः श्रुत्वेमामादितः कथाम् ।
नारायणाश्रयां पुण्यां सर्वपापप्रणाशिनीम्" ॥

पुनर्विष्णुपुराणे (अं० २ अ० ६ श्लो० २९)—

"तस्मादहर्निशं विष्णुं संस्मरन् पुरुषो मुने ।
न याति नरकं शुद्धः सङ्क्षीणाखिलकल्मषः" ॥

अत्रैव (अं० २ अ० ६ श्लो० ३४)—

"कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।
प्रायश्चित्तं तु तस्यैकं हरिसंस्मरणं परम्" ॥ इति ।

तथा (अं० ३ अ० ७ श्लो० ३४।३५)—

"किङ्करा दण्डपाशौ वा न यमो न च यातनाः ।
समर्थास्तस्य यस्यात्मा केशवालम्बनः सदा ।
चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत् ॥
नाशौचं विद्यते तस्य स पवित्रतरो यतः" ॥ इति ।

स्वप्नेश्वरभाष्ये द्वितीयाध्याये द्वितीयाह्निके (सू० ७६) लघ्वपि भक्ताधिकार इत्यस्य व्याख्याने वचनम्—

"महापातकयुक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् ।
पुनस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः" ॥

विष्णुपुराणे (अं० ६ अ० ७ श्लो० १०)—

"कलिकल्मषमत्युग्रं नरकार्तिप्रदं नृणाम् ।
प्रयाति विलयं सद्यः सकृद्यत्रानुसंस्मृते" ॥

नृसिंहपुराणे (अ० ८ श्लो० २८।२९)—

"नारकाः कृष्ण कृष्णेति नारसिंहेति चुक्रुशुः ।
इति सङ्कीर्तितो विष्णुर्नारकैर्भक्तिपूर्वकम् ॥
नारक्यो यातनाः सर्वास्तेषां नष्टा महात्मनाम्" ॥

एवं श्रीभागवतादिष्वनेकत्र निरीक्षणीयम् । विस्तरभयाद्विरम्यते ।

एतच्च शाण्डिल्यमहर्षिणापि भक्तिमीमांसायाम् (सू० ७४)—

---

[1] अ० ३४३ श्लो० २।३ ॥

"स्मृतिकीर्त्योः कथादेश्चार्तौ प्रायश्चित्ताभावात्" ।

इत्यादिसूत्रैः स्पष्टतया विनिर्णीतम् ।

(पादोदकस्य गृहादौ हरिसेवायाश्चातिमहिमा, देवपूजा स्वगुरूक्तप्रकारेण कार्या,
कायिकसेवाया अपि भक्तित्वं मोक्षाधिकत्वं च)

अथ नृसिंहपुराणे (अ० ५ श्लो० ४६)—

"गङ्गाप्रयागगयपुष्करनैमिषाणि
पुण्यानि यानि कुरुजाङ्गलयामुनानि ।
कालेन तीर्थसलिलानि पुनन्ति पापान्
पादोदकं भगवतः प्रपुनाति सद्यः" ॥ इति ।

आचारार्के धर्मप्रवृत्तौ च भविष्ये—

समभ्यर्च्य पिबेद्देवं यः पादसलिलं हरेः ।
स याति परमं स्थानं तद्विष्णोः परमं पदम्" ॥ इति ।

इत्थं तत्पादोदकानामपि पापहरत्वात्, किं वाच्यं तत्स्मरणादीनां तादृशत्वे ? अतो मोक्षादिप्रतिबन्धकदुरितध्वंसायापि कंसारितो नास्माकमितरोपासनोपयुज्यते । तस्मात्, स्वस्वसाम्प्रदायिकगुरूपदिष्टप्रकारेण भगवत एवैकस्यार्चनं वैष्णवैः कर्तव्यम् ।

"विधाय देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम् ।
गुरूक्तेन तु मार्गेण मूलमन्त्रं जपेद्बुधः" ॥ इति,

आचारार्के मरीचिवचनात् ।

तथा—

"वैष्णवानां हरेरर्चा तपस्या च श्रुतौ श्रुता ।
वैष्णवस्त्वं गृहे तिष्ठ कुरु कृष्णपदार्चनम् ॥
अन्तर्बाह्ये हरिर्यस्य तस्य किं तपसा सुत ।
नान्तर्बाह्ये हरिर्यस्य तस्य किं तपसा वृथा ॥
तपसा हरिराराध्यो नान्यः कश्चन विद्यते ।
यत्र तत्र कृतं कृष्णसेवनं परमं तपः" ॥ इति

ब्रह्मवैवर्तब्रह्मखण्डीयैकादशाध्याये नारदं प्रति ब्रह्मवाक्येभ्यः ।

"वत्से चतुर्षु वेदेषु धर्मेषु संहितासु च ।
पुराणेष्वितिहासेषु पञ्चरात्रादिकेषु च ॥
अन्येषु धर्मशास्त्रेषु वेदाङ्गेषु च सुव्रते ।
सर्वेष्टं सारभूतं च मङ्गलं कृष्णसेवनम्" ॥ इति

ब्रह्मवैवर्तप्रकृतिखण्डे सावित्रीं प्रति ब्रह्मवाक्याच्च ।

किञ्च, भक्त्युत्कर्षस्तु सर्वत्र वर्णित एव । अस्ति चास्य कायिकादिव्यापाररूपस्य भगवत्सेवनस्यापि भक्तित्वम् ।

"भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्तितः ।
तस्मात्सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिः साधनभूयसी ॥" इति ।

नित्यमेतत्कर्तॄणामुत्कर्षं त्वाह स्वस्मृतावत्रिः (श्लो० ३६५)—

"धन्यानामपि धन्यास्ते देवानामपि मानवाः ।
विष्णोः परिह्लुति[1]र्येषु हीयते न कदाचन ॥" इति ।

तथा श्रीभागवते भगवत्सेवायाः—

"शावौ करौ नोकुरुतः सपर्यां हरेर्लसत्काञ्चनकङ्कणौ वा" ॥

इत्यादिषु, अकरणे निन्दाश्रवणात् ।

"न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा वाञ्छन्ति यत्पादरजः प्रपन्नाः" ।
"सालोक्यसार्ष्ट्यसारूप्यसायुज्यैकत्वमप्युत ।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः" ॥

तथा—

"नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यत्कालविद्रुतम्" ॥
"मधुद्विट्सेवानुरक्तमनसामभवोऽपि फल्गुः" ॥

इत्यादिषु मोक्षाधिकत्वकथनाच्च श्रीपुरुषोत्तमस्य सेवैवैकाऽस्माकमावश्यकी । न तु क्वापि कस्यापि देवान्तरस्यार्चनादिकम् ।

(शिवादयोऽत्यन्तवैष्णवाः, विष्णोः सर्वथोत्कर्षः, पञ्चरात्रे भावितया स्वसम्प्रदायोक्तिः)

तथा—शिवादीनामपि श्रीभगवदेकभक्तत्वमपि—

"वैष्णवानां यथा शम्भुः"

इत्यादिषु प्रसिद्धम् ।

तथा, नारदपञ्चरात्रेऽपि चतुर्थरात्रतृतीयाध्याये पार्वतीं प्रति शिवः (श्लो० १८६)—

"नावैष्णवाय दातव्यं विकल्पोपहतात्मने ।
भक्तिश्रद्धाविहीनाय विष्णुसामान्यदर्शिने" ॥

तथा (श्लो० १८८)—

"कलौ सद्यः फलं कल्पग्राममेष्यति नारदः ।
लोकानां भाग्यहीनानां येन दुःखं विनश्यति ॥
क्षेत्रेषु वैष्णवेष्वेतदार्यावर्ते भविष्यति ।
नास्ति विष्णोः परं सत्यं नास्ति विष्णोः परं पदम् ॥

---

[1] स्तुतिः ।

नास्ति विष्णोः परं ज्ञानं नास्ति मोक्षो ह्यवैष्णवे ।
नास्ति विष्णोः परो मन्त्रो नास्ति विष्णोः परं तपः ॥
नास्ति विष्णोः परं ध्यानं नास्ति मन्त्रो ह्यवैष्णवः ।
तस्य किं बहुभिर्मन्त्रैः किं जपैर्बहुविस्तरैः ॥
वाजपेयसहस्रैः किं भक्तिर्यस्य जनार्दने ।
सर्वतीर्थमयो विष्णुः सर्वशास्त्रमयः प्रभुः ॥
सर्वक्रतुमयो विष्णुः सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ।
आब्रह्मसारसर्वस्वं सर्वमेतन्मयोदितम् ॥

पार्वत्युवाच—

अहो बत महत्कष्टं समस्तसुखदे हरौ ।
विद्यमानेऽपि सर्वेशे मूढाः क्लिश्यन्ति संसृतौ ॥
यमुद्दिश्य सदा नाथो महेशोऽपि दिगम्बरः ।
जटिलो भस्मलिप्ताङ्गस्तपस्वी वीक्षितो जनैः ॥
अतोऽधिको न दोषोऽस्ति लक्ष्मीकान्तान्मधुद्विषः ।
यत्तत्त्वं चिन्त्यते नित्यं त्वया योगीश्वरेण हि ॥
अतः परं किमधिकं पदं श्रीपुरुषोत्तमात् ।
तमविज्ञाय तान् मूढा यजन्ते ज्ञानमानिनः ॥
मुषितास्मि त्वया नाथ चिरं यदयमीश्वरः ।
प्रकाशितो न मे यस्य दत्ताद्या दिव्यशक्तयः ॥
अहो सर्वेश्वरो विष्णुः सर्वदेवोत्तमोत्तमः ।
भवदादिगुरुर्मूढैः सामान्य इव लक्ष्यते" ॥ २०० ॥ इत्यादि ।

अलम्बहुलेखेन ।

तस्मात्,

"यैः पञ्चदेवपूजायाः पारम्पर्येण वा स्वयम् ।
गृहीतो नियमस्तेषामेव साऽऽवश्यकी मता ॥ १ ॥
न सर्वेषां गृहस्थानां स्वेष्टस्यैवार्चनं यतः ।
स्मृतं गृहस्थधर्मेषु याज्ञवल्क्यादिषु स्फुटम् ॥ २ ॥
कलौ तु पूजनं मुख्यं द्वयोरेव हरीशयोः ।
स्वसम्प्रदायभेदेन तदपीह व्यवस्थितम् ॥ ३ ॥
एको देवः केशवो वा शिवो वेति सतां मतिः ।
तत्रापि सर्वथोत्कर्षो हरेरेवार्चनादिषु ॥ ४ ॥

३३ स० मा०

अनूदितः शास्त्रसिद्धः सर्वकाले कलौ तथा ।
दुर्गादीनां तथोग्रत्वं तामसैरेव सेव्यता ॥ ५ ॥
मुमुक्षूणां हरेरेव सेवनं केवलं बलम् ।
एकैककामदा यस्मादन्ये देवा न मोक्षदाः ॥ ६ ॥
कृष्णांशांशतयाऽन्येषामर्चनादेर्गतार्थता ।
वैष्णवानामन्यभक्तौ दोषाधिक्यं च दर्शितम् ॥ ७ ॥
तस्मादस्माभिस्तु नन्दनन्दनस्यैव केवलम् ।
पादारविन्दमानन्दादमन्दं सेव्यते सदा ॥ ८ ॥
पूज्यैः श्रीवल्लभाचार्यवर्यैर्दर्शितया दिशा ।
किं वृथान्यकथातो नस्तथा यान्तु पथा परे ॥ ९ ॥
पदवाक्यप्रमाणज्ञैराचार्यैः श्रुतिसम्मतम् ।
सिद्धान्तं वर्णितं द्रष्टुं कुदृशा न क्षमो यमः" ॥ १० ॥

(सप्तत्रिंशः प्रश्नः उत्तरकारिकाः)

आर्षानार्षग्रन्थेषु पार्थिवपूजाया नित्यत्वानुपलब्धिः । तस्याः काम्यत्वम्, कामनाभेदेन द्रव्यभेदः, लिङ्गानां सङ्ख्याभेदः इत्यादि, तां विना भोजननिषेधवाक्यविचारः तदर्चनाद्रुद्रलोकाप्तिश्च

अथ प्रक्रान्तपञ्चमप्रश्नावलम्बी पञ्चमः प्रश्नः

पार्थिवपूजनमन्तरा गृहस्थानां भोजनमुचितं न वा ? ॥ ३७ ॥

उत्तरम्—

अयं दत्तोत्तरप्रायः पूर्वप्रश्नोत्तरेण तु ।
तथापि कथ्यते तथ्यं पथ्यं किञ्चिद्वचो नृणाम् ॥ १ ॥
क्वापि पार्थिवपूजाया नित्यत्वं नोपपद्यते ।
काम्यत्वं कीर्त्यते तस्यास्तस्मादस्याः कृतिं विना ॥ २ ॥
सामान्यतो गृहस्थानामपि दोषो न भोजने ।
हरेरनन्यदासानां वैष्णवानां कुतस्तराम् ॥ ३ ॥

तथाहि—

यदिदं सर्वेषां नित्यमभविष्यत्तर्हि मनुयाज्ञवल्क्यादयः स्वशास्त्रे क्वचिदपि तस्य

नित्यत्वमवक्ष्यन् । न त्वेवम् । अतो नैवम् । नचैवमपि 'कृते तु मानवा धर्मा' इत्यादौ मन्वादिशास्त्राणां युगान्तरेषु प्राधान्यकथनात्पार्थिवपूजनस्य च—

"द्वापरे पारदं श्रेष्ठं पार्थिवं तु कलौ युगे"

इति सिन्धूदाहृतवचनेन कलियुग एव श्रेष्ठत्वसिद्धेस्तेषु तस्याऽनिरूपणेऽपि न कलियुगेऽस्य नित्यत्वहानिरिति शङ्क्यम् । प्राधान्येन कलिधर्मस्मर्त्रा पराशरेण (अ० १)—

"षट्कर्माभिरतो नित्यं सन्ध्या स्नानं जपो होमः"

इत्यादौ आह्निकनिरूपणे न क्वापि पार्थिवपूजनस्य गन्धोऽपि दर्शितः । तद्व्याख्यायां च महता प्रबन्धेन सर्वाण्यपि प्रत्यहकर्तव्यान्यनेकस्मृतिवचनोपन्यासपुरःसरं व्याकुर्वता सर्वज्ञकल्पेन माधवेनापि न पार्थिवपूजनस्य नामापि गृहीतम् । यदि कलियुगेऽपीदं सर्वेषामपि नित्यं स्यात्कथं तर्हि क्वापि तेनोक्तं स्यात् ?

किञ्च, लघुविष्णुस्मृतौ द्वितीयाध्याये (श्लो० १)—

"अथातः सम्प्रवक्ष्यामि गृहिणां धर्ममुत्तमम्"

इत्युपक्रम्य स्नानसन्ध्यादिरूपान् भोजनात्प्रागवश्यमनुष्ठेयान्नित्यधर्मान्निरूप्याह (श्लो० ६)—

"मध्याह्ने त्वथ सम्प्राप्ते शिष्टं भुञ्जीत वाग्यतः ।
भुक्तोपविष्टो विश्रान्तो ब्रह्म किञ्चिद्विचारयेत्" ॥ इति ।

न त्वत्र मध्ये पार्थिवपूजाया गन्धोऽप्यस्ति ।

एतदग्रे (श्लो १०)—

"हुत्वा चैवाग्निहोत्रं तु कृत्वा चाग्निपरिक्रियाम् ।
बलींश्च विधिवद्दत्त्वा भुञ्जीत विधिपूर्वकम्" ॥ इति ।

नात्रापि पार्थिवपूजनमुद्दिष्टम् । अतो गृहस्थानां तदन्तरा भोजने न कोऽपि दोषः । तस्य नित्यत्वाभावात् । बह्वृचाह्निकचतुर्विंशतिमतव्याख्याकमलाकरभट्टाह्निकप्रभृतिष्वतिप्रामाणिकसर्वसाधारणाह्निकग्रन्थेषु तिलकविधानं नेति किमिति वदता भवताऽत्याहृते आचारादर्शेऽपि पार्थिवपूजाया अविधानेन त्वयापि तदनित्यत्वस्य स्वीकर्तव्यत्वाच्च । न चास्य फलश्रवणमात्रेण नित्यत्वं शक्यं कल्पयितुम् । प्रत्यवायश्रवणेन तत्कल्पनायोगात् ।

याज्ञवल्क्यप्रथमाध्याये राजधर्मप्रकरणे (श्लो० ५०)—"योऽदण्ड्यान् दण्डयेत्" इत्यस्य मिताक्षरायां दण्डनस्य फलश्रवणात् काम्यत्वमाशङ्क्य तदकरणे वसिष्ठेन प्रायश्चित्तविधानान्नित्यत्वमुक्तम् । तेन यस्य करणे फलमात्रश्रवणं तत्सर्वं काम्यमेवेति सिध्यति ।

अथास्य काम्यत्वं तु दर्शयामः। तत्र धर्माब्धिसारे द्वितीयपरिच्छेदे माघनिर्णये—"अथ मृन्मयलिङ्गे शिवपूजाचिकीर्षायां तद्विधिरि"त्यादिना पार्थिवपूजाप्रकारो दर्शितः। अत्र, आरम्भे चिकीर्षायामित्युक्त्या, तादृशपूजाया अनित्यत्वं गम्यते, पुनस्तत्रैव तृतीयपरिच्छेदे पूर्वार्धे सन्ततिकामस्य कर्मविपाकग्रन्थोक्तं हरिवंशश्रवणादिकमुक्त्वा तद्विषये बालकसुवर्णप्रतिकृतिदानादीनि विधानान्तराणि वदन्नाह—"अथवा प्रत्यहं पार्थिवंपूजां कृत्वाऽभिलाषाष्टकजपं सम्वत्सरं कुर्यात्। अभिलाषाष्टकं कौस्तुभे ज्ञेयमिति"। अतोऽपि स्पष्टमेव पार्थिवपूजनस्य काम्यत्वम्।

तथाच, आचारप्रकाशे कौर्मे—

"लवणेन च सौभाग्यं पार्थिवं सर्वकामिकम्।
अनेन फलदं भूरि सैकतं परिकीर्तितम्"॥

इत्यादिना लिङ्गभेदनिरूपणे पार्थिवस्य कामदत्वमेव निरूपितम्।

आचारमयूखे चेदमेव सर्वं शिवागमवचनत्वेनोपन्यस्तम्।

तत्रोपसंहारेऽपि—

"आगमोक्तवियोगं तु ज्ञात्वा सम्यग्विचक्षणः।
वस्तुमात्रस्य कुर्वीत लिङ्गं तत्तत्फलाप्तये"॥

इत्यनेन सर्वेषां तेषां कामोपयोगित्वमात्रं दर्शितम्।

कामनाभेदेन पार्थिवस्य सञ्ज्ञाभेदश्च तत्रैव—"विद्यार्थी लिङ्गसाहस्रमि"त्यादिनोक्तस्तथा निर्णयसिन्धौ तृतीयपरिच्छेदपूर्वार्धे—अथ पार्थिवपूजेत्युपक्रम्य,

नन्दिपुराणे—

"आयुष्मान्बलवाञ्छ्रीमान् पुत्रवान् धनवान् सुखी।
वरमिष्टं लभेल्लिङ्गं ज्ञेयं सर्वार्थसाधकम्"॥ इत्यादि।

अत्राप्यायुरादिकामनाविशेषपूर्त्यर्थमेव तदर्चनमिति फलति।

यत्तु, शूलपाणौ लैङ्गे—

"वरं प्राणपरित्यागः शिरसो वापि कर्तनम्।
न चैवापूज्य भुञ्जीत शिवलिङ्गे महेश्वरम्॥
सूतके मृतके चैव न त्याज्यं शिवपूजनम्"॥ इति।

तत्तु शैवपरम्।

तत्रैव भविष्ये—

"धत्तूरकैस्तु यो लिङ्गं सकृत्पूजयते नरः।
स गोलक्षफलं प्राप्य शिवलोके महीयते"॥ इत्यादिभिः,

तस्य शिवलोककामुकपरतानिश्चायनात् ।

आचारमयूखे शिवधर्मे—

"सहस्रमर्चयेल्लिङ्गं निरयं स न गच्छति ।
रुद्रलोकमवाप्नोति भुक्त्वा भोगाननुत्तमान्" ॥

तथा—

"वालुकानि च लिङ्गानि पार्थिवानि च कारयेत् ।
सहस्रपूजनात्सोऽपि लभते वाञ्छितं फलम्" ॥ इति—

स्पष्टमेव शैवपरत्वं कामुकत्वं च तदर्चनस्य दर्शितम् । कामनाश्च मारणमोहनादिरूपाः । महाराजभयादिनिमित्तेषु सङ्ख्याभेदश्च तत्रैवोक्तः ।

परे तु, शूलपाणिवचनं शैवस्य क्वचिदपि लिङ्गे शिवपूजाऽऽवश्यकताबोधकम् । वचने मृदादिशब्दाभावात् । शैवैर्बाणलिङ्गादौ पूजितेऽपि, पृथक् पार्थिवमवश्यं पूज्यमित्येवं प्रमापकशास्त्रसदाचारयोरदर्शनाच्चेत्याहुः ।

(तत्पूजायास्त्रिपुण्ड्ररुद्राक्षधृतिशैवमन्त्रैकसाध्यत्वं, निष्कामस्यापि रुद्रलोकः, कुलाचारस्य मान्यता, राज्ञोऽपि तदुच्छेदनिषेधः, वैष्णवानामनन्यत्वम्)

तथा, तिथितत्त्वे लैङ्गे—

"विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः" ॥ इति,

भस्मरुद्राक्षराहित्येन कृतपूजनस्य नैष्फल्यकथनात् । वैष्णवे तद्धारणनिषेधस्य तिलकादिप्रश्नोत्तरे प्रपञ्चयिष्यमाणत्वात् ।

आचारमयूखे नन्दिपुराणे—

"गोभूहिरण्यवस्त्रादिबलिपुष्पनिवेदने ।
ज्ञेयो नमः शिवायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ॥
सर्वमन्त्राधिकश्चायमोङ्काराद्यः षडक्षरः ।
तन्मन्त्रजापी तत्कर्मरतस्तद्गतमानसः ॥
निष्कामः पुरुषो राजन् स रुद्रपदमश्नुते" ॥

एवमादिषु कदाचिन्निष्कामतया तदर्चनस्यापि शिवमन्त्रग्राहितल्लोकाभिलाषुकशैवविषयकत्वनिश्चयात् । "यो वै स्वां देवतामतियजते" इति तैत्तिरीयादिषु स्वदेवताव्यतिरिक्तदेवतायजने दोषातिशयश्रावणाच्च वैष्णवादीनां तदकर्तव्यमेव । विस्तरस्तु प्रत्युत शिवपूजादेः प्रतिषेधः क्रियते तत्कथमित्यस्योत्तरे द्रष्टव्यः ।

अतो येषां कुले पार्थिवपूजनात्प्राङ्न भोक्तव्यमिति नियमो भवेत्तेषामेव तद्वते भोज-

नमनुचितम्, येषां तु नैवं तेषामुचितमेव। तस्य काम्यत्वेन सन्ध्यावन्दनादिवत्तदकरणे प्रत्यवायाभावात्।

"येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः।
तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति"॥

इति मनुना स्वकुलाचारस्याऽपि नियामकत्वस्मरणाच्च।

यत्तु, इदानीं केचन राजानः कुलाचाराद्यभावेऽपि दुराग्रहं कुर्वन्ति तद्दुर्जनशिक्षावशात्।

याज्ञवल्क्येन प्रथमाध्याये राजधर्मप्रकरणे (श्लो० ३५)—

"यस्मिन्देशे य आचारो व्यवहारः कुलस्थितिः।
तथैव परिपाल्योऽसौ यदा वशमुपागतः"॥ इति,

बलात्कारेण कुलाचारसाङ्कर्यकरणस्य निषेधात्। एवं मानवादिशास्त्रेष्वपि द्रष्टव्यम्। अतो येषां कुले नैवमाचारस्तेषु नृपतिनाऽपि न बलात्कारः कार्यः। काम्यत्वेनानवश्यकर्तव्यताकतया शास्त्रविरोधाभावात्। काम्यत्वं तु मन्वादिभिर्नित्यविधेयेष्वस्य क्वापि विधानाभावादित्युक्तं प्राक्।

इत्थं सामान्यतो गृहस्थानामपि तदनावश्यकत्वे कुतस्तरां श्रीपतेरनन्यभक्तानां वैष्णवानां तत्प्रसङ्गः।

"एकभक्तिर्विशिष्यते"।
"अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते"।
"भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्"।

इत्यादिवचनविरोधात्।

अतः, कामनावशादन्यदेवोपासनेऽपि वैष्णवानां तु स्वधर्मपरित्यागान्महानेवानर्थः स्यात्।

(स्वधर्मत्यागे प्रतिवर्णं विचित्रप्रेतभावादि पृथक् पृथक् फलम्, स्वीयनित्यकर्मभ्यो मुक्तिः, न तु काम्येभ्यः)

यथा, चतुर्णामपि वर्णानां स्वधर्मपरित्यागिनां पृथक् पृथगनिष्टफलान्याह द्वादशाध्याये मनुः—

"स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्मभ्यश्च्युता वर्णा ह्यनापदि।
पापान् संसृत्य संसारान् प्रेष्यतां यान्ति शत्रुषु॥
वान्ताश्युल्कामुखः प्रेतो विप्रो धर्मात्स्वकाच्च्युतः।
अमेध्यकुणपाशी च क्षत्रियः कटपूतनः॥

मैत्राक्षज्योतिकः प्रेतो वैश्यो भवति पूययुक् ।
चैलाशकश्च भवति शूद्रो धर्मात्स्वकाच्च्युतः" ।। इति ।

तस्माद्वेदादिप्रतिपादितप्रातिस्विकसाम्प्रदायिककर्मैव सर्वैर्मुमुक्षुभिर्विधेयम् ।

तदप्याह तुर्याध्याये मनुरेव (श्लो० १४)—

"वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।
तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम्" ।। इति ।

अत्र मुक्तावल्यां परमां गतिं मोक्षलक्षणां प्राप्नोति । नित्यकर्मानुष्ठानात्पापक्षये सति निष्पापान्तःकरणेन ब्रह्मसाक्षात्कारान्मोक्षावाप्तेः ।

तदुक्तं मोक्षधर्मे—

"ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ।
तत्रादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि" ।।

इति व्याख्यातम् । नत्वेवं काम्यकर्मणां क्वापि साक्षान्मोक्षपर्यवसायित्वमस्तीत्यलम् ।

तथाच—

"शैवस्यावश्यकं काम्यमन्येषां पार्थिवार्चनम् ।
कृतेऽपि तदतो दोषो गृहस्थानां न भोजने ।। १ ।।
कुतस्तरां वैष्णवानां तद्भ्राम्यत न भोजनाः ।।
श्रीहरिं भजतानन्याः सेवन्ते यं नभोजनाः ।। २ ।।

(अष्टत्रिंशः प्रश्नः उत्तरकारिके)

जपयज्ञनिरतस्य वैश्वदेवाद्यनावश्यकता वाक्प्राणयज्ञज्ञानयज्ञादि कुर्वतश्च हरिभक्तस्य च स्वकृष्टधान्यैर्होमविधिः । बलिवैश्वदेवादिकं कर्तव्यं न वा ? ।। ३८ ।।

उत्तरम्—

अनावश्यकता पूर्वं स्थलभेदेन भण्यते ।
आवश्यकं यथाशास्त्रं वैश्वदेवादिकं मतम् ।। १ ।।
प्रत्यवायादकरणे करणे सत्फलाप्तितः ।
मोक्षोपयोगात्कार्यं तद्विष्णूच्छिष्टेन वैष्णवः ।। २ ।।

अत्र यद्यपि नित्यत्वाद्भगवद्ध्यानानुगुणत्वाच्च जपयज्ञमेव सर्वस्मृतिषु सर्वोत्कृष्टतया निर्दिष्टं मुख्यतयाऽऽश्रयतां नेदमावश्यकम् । मनुना कृताकृतत्वकथनात् । तथाहि—

द्वितीयाध्याये (श्लो० ८६)—

"ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।
सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
जप्येनैव तु संसिद्ध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते" ॥

अत्रैव कुल्लूकभट्टो—ब्रह्मयज्ञादन्ये ये पञ्चमहायज्ञान्तर्गता वैश्वदेवहोमबलिकर्मनित्यश्राद्धातिथिभोजनात्मका"श्चत्वारः पाकयज्ञा" इत्यादिना तदेव स्फुटीचकार ।

पुनश्चतुर्थाध्याये मनुः (श्लो० २१)—

"ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञं च सर्वदा ।
नृयज्ञं पितृयज्ञं च यथाशक्ति न हापयेत्" ॥ इति

पञ्चयज्ञानां नित्यकर्तव्यतामुक्त्वाऽऽह (श्लो० २२)—

"एतानेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।
अहीयमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ॥
वाच्येके जुह्वति प्राणं प्राणे वाचं च सर्वदा ।
वाचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्वृत्तिमक्षयाम् ॥
ज्ञानेनैवापरे विप्रा यजन्त्येतैर्मखैः सदा ।
ज्ञानमूलां क्रियामेषां पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा" ॥ इति ।

न चेदं गृहस्थभिन्नपरम् । तद्धर्ममध्यपातात् । तथैव व्याख्यानेऽपि कुल्लूकभट्टेन—गृहस्थपदाभ्यसनाच्च ।

एवमेव कौषीतकीब्राह्मणे श्रूयते—

"यावद्वै ब्राह्मणो भाषते न तावत्प्राणितुं शक्नोति प्राणं तदा वाचि जुहोति यावद्धि पुरुषः प्राणिति, न तावद्भाषितुं शक्नोति, वाचं तदा प्राणे जुहोति" इति ।

बृहत्पराशरोऽपि द्वितीयाध्याये जपप्रकरणे (श्लो० ६०)—

"विधियज्ञाः पाकयज्ञा ये चान्ये बहवो मखाः ।
ते सर्वे जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
जप्येनैकेन सिद्धेन किं न सिद्धं भवेदिह ।
कुर्यादन्यं न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते" ॥ इति ।

क्वचिद्भगवद्भक्तिसिद्धस्यापि तत्करणे प्रयोजनाभावः स्मर्यते—

यथा, एकादशस्कन्धे नवयोगीश्वरप्रसङ्गे—

"देवर्षिभूतात्मनृणां पितॄणां न किङ्करो नायमृणी च राजन् ।
सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुन्दं परिहृत्य कर्तम्" ॥ इति ।

लघुपराशरेण तु (अ० २) कलौ गृहस्थधर्मानुपक्रम्य—

"स्वयं कृष्टे तथा क्षेत्रे धान्यैश्च स्वयमर्जितैः ।
निर्वपेत्पञ्चयज्ञांश्च क्रतुदीक्षां च कारयेत्" ।। इति ।

स्वकृष्टक्षेत्रजान्नैरेव यज्ञाः कर्तव्या इत्यप्युक्तम् ।

(वैश्वदेवादिकं नान्नसंस्कारः, अविभक्तभ्रातृभिश्च न पृथक् कार्यम्, अर्थवादस्य स्वार्थे प्रामाण्यम्, रुग्णातुराल्पविद्यादीनां होतृत्वनिषेधः)

न च, वैश्वदेवस्यान्नसंस्कारवत्त्वात्तं विना दुष्टमन्नमभोज्यमेवेति वाच्यम्, वैश्वदेवादनन्तरमतिथ्यन्तरप्राप्तौ पुनः पाककरणे वैश्वदेवादिनिषेधेन तस्यान्नसंस्कारत्वाभावनिश्चायनात् ।

यथा, तृतीयाध्याये मनुरेव, (श्लो० १०८)—

"वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् ।
तस्याप्यन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत्" ।। इति ।

अत्रैव कुल्लूकभट्टः—बलिनिषेधादन्नसंस्कारत्वाभावो वैश्वदेवस्यावगम्यते । अन्नसंस्कारपक्षे कथमसंस्कृतान्नभोजनमनुजानीयादित्याह ।

नाप्यस्य सन्ध्यावन्दनवत्प्रतिव्यक्तिनियतत्वमस्ति । अविभक्तभ्रातृष्वन्यतमकृतवैश्वदेवादिना सर्वेषां चारितार्थ्यात्—

यथाह पञ्चमाध्याये यमः—

"पृथक् पिण्डं पृथक् श्राद्धं वैश्वदेवादिकं च यत् ।
भ्रातरश्च पृथक्कुर्युर्नाविभक्ताः कदाचन" ।। इति ।।

अलम्बहुना ।

तस्माजपयज्ञात्याग्रहवतां ज्ञाननिष्ठानां वैश्वदेवादिकं नावश्यकमिति शक्यं वक्तुं मन्वादिवचनेभ्यः ।

नच, तेषां वचनानां जपविधिशेषार्थवादत्वेन स्वार्थेऽप्रमाणं कल्प्यम्; अर्थवादानामपि बहुधा स्वार्थे प्रामाण्यस्य पूर्वमीमांसाप्रथमाध्यायद्वितीयपादभाष्ये तत्त्वदीपादिषु श्रीमदाचार्यैरुभयभाष्यप्रकाशावरणभङ्गादिषु गोस्वामिपुरुषोत्तमचरणादिभिश्च सविस्तरं निर्णीतत्वात् ।

अत एव माधवेनाप्याचारकाण्डद्वितीयाध्याये मातुलसुतापरिणयविचारे—

"तस्मादु समानादेव पुरुषादत्ताचाद्यश्च जायेते, उत, तृतीये पुरुषे सङ्गच्छावहै"

इत्यर्थवादरूपाया अपि वाजसनेयश्रुतेः स्वार्थे प्रामाण्यं प्रेताग्निहोत्रन्यायानुसन्धानादङ्गीकृतम् ।

उक्तं च तेनैव—यद्यप्ययमर्थवादस्तथापि मानान्तरविरोधाभावात्स्वार्थे प्रमाणम् । विरोधवचनानामभावात् । सपिण्डाविषयत्वस्य निर्णीतत्वात्तस्मादविरुद्धार्थवादेनानूदितत्वात्, उपरिधारणवद्विधिः कल्पयितुं शक्यते इति । उपरिधारणं तु प्रेताग्निहोत्रे श्रूयते—

“अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो यज्ञं धारयति” इति ।

तत्र पैतृकस्य हविषोऽधस्तात्समन्त्रकं समिद्धारणं विधाय तद्वाक्यशेषेण समिधो हविरुपरिधारणम्, दैवे कर्मणि यत्कृतं तत्किमर्थवाद उत विधीयत इति संशयः, तत्राधोधारणविधिस्तावकत्वेन तदेकवाक्यतालाभादर्थवाद इति पूर्वपक्षः । प्रसिद्धं ह्यर्थमनूद्य तेन स्तुतिर्युक्ता । उपरिधारणं तु न क्वापि प्रसिद्धम् । अतस्तावकत्वायोगाद्वाक्यभेदमभ्युपगम्याप्यपूर्वार्थत्वाद्विधिः कल्प्यते । एवं “तृतीये पुरुषे सङ्गच्छावहै” इत्यादावप्यपूर्वार्थत्वेन मातुलसुतां विवाहेदिति विधिः कल्प्यते माधवेन ।

तथात्रापि, जपयज्ञेऽत्यन्तनिरतस्य वैश्वदेवाद्यकरणविधिरपीति शिवम् ।

“एतानेते महायज्ञानि”त्यादिवचनानां तु स्वतन्त्रतयाऽन्यशेषत्वाभावान्नार्थवादत्वसम्भावनापीति सर्वं सुस्थम् ।

किञ्च, आधुनिकानामल्पविद्यत्वादपि न होमाधिकारः । एकादशाध्याये (श्लो० ६०)—

“न वै कन्या न युवतिर्नाल्पविद्यो न बालिशः ।
होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्तो नासंस्कृतस्तथा ॥
नरके हि पतन्त्येते जुह्वतः स च यस्य तत् ।
तस्माद्वैतानकुशलो होता स्याद्वेदपारगः” ॥ इति ।

मनूक्तनिषेधस्येहापि शक्यप्रसरत्वात् । अतो वैश्वदेवाद्यकरणेऽपि न क्षतिरिति शक्यमुपपादयितुम् ।

(पञ्चमहायज्ञानामावश्यकत्वं, त्यागे प्रायश्चित्तं च)

तथाप्येषां नित्यत्वादाचार्यचरणैश्च महता प्रपञ्चेन नित्यनैमित्तिकयोरवश्यकर्तव्यताकत्वस्य पूर्वमीमांसाभाष्यादिष्वङ्गीकृतत्वात्, सर्वथैवेदं द्विजैः स्वस्वशाखोक्तप्रकारेण सर्वदा कर्तव्यमित्येवास्माकं सम्मतम् ।

अत एव विज्ञानेश्वरोऽपि गृह्यप्रकरणे (अ० १ श्लो० ६) “बलिकर्मस्वधाहोमे”त्यादिश्लोकत्रये वैश्वदेवादीनां नित्यत्वं विस्तरेण निर्णीतवान् ।

तथा तृतीयाध्याये प्रकीर्णप्रायश्चित्तप्रकरणे (श्लो० ३) “विप्रदण्ड”इत्यस्य मिताक्षरायां पञ्चमहायज्ञाकरणे तु बृहस्पतिराह—

"अनिवर्त्य महायज्ञान् यो भुङ्क्ते प्रत्यहं गृही ।
अनातुरः सति धने कृच्छ्रार्धेन विशुध्यति" ।। इति ।

द्वितीयाध्याये बृहत्पराशरः (श्लो० १८)—

"स्नात्वा जप्त्वा च हुत्वा च शक्त्या दत्वा च योऽश्नुते ।
सोऽमृतं नित्यमश्नाति तस्य स्नानमनामयम् ।।
अस्नात्वाऽश्नन् मलं भुङ्क्ते अजप्त्वा पूयशोणितम् ।
अजुह्वच्च कृमीन् कीटानदद्च्च शकृत्तथा" ।। इति ।

लघुपराशरोऽप्याह (अ० १ श्लो० ३८)—

"हुतशेषं तु भुञ्जानो ब्राह्मणो नावसीदति" । इति ।

इहैव माधवीये हुतशेषशब्दो महाभारते व्याख्यातः—

वैश्वदेवादयो होमा हुतमित्युच्यते बुधैः" । इति ।

तत्रैव (श्लो० ५८)—"वैश्वदेवे तु सम्प्राप्ते" इत्यस्य व्याख्याने पञ्चमहायज्ञान् प्रशंसति हारीतः—

"देवानृषीन् पितॄंश्चैव भूतानि ब्राह्मणांस्तथा ।
तर्पयेद्विधिना विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते" ।। इति ।

पुराणेऽपि—

"यत्फलं सोमपानेन प्राप्नोति धनवान् द्विजः ।
सम्यक् पञ्चमहायज्ञैर्दरिद्रस्तदवाप्नुयात्" ।। इति ।

अकरणे प्रत्यवायमाह व्यासः—

"पञ्चयज्ञांस्तु यो मोहान्न करोति गृहाश्रमी ।
तस्य नायं न च परो लोको भवति धर्मतः" ।। इति ।

शङ्खलिखितयोः स्मृतौ—

"वैश्वदेवेन ये हीना आतिथ्येन विवर्जिताः ।
सर्वे ते वृषला ज्ञेयाः प्राप्तवेदा अपि द्विजाः ।।
अकृते वैश्वदेवे तु भुञ्जते ये द्विजातयः ।
वृथा ते तेन पाकेन काकयोनिं व्रजन्ति वै ।।
अन्नं व्याहृतिभिर्हुत्वा तथा मन्त्रैस्तु शाकलैः ।
तद्विभज्य च भूतेभ्यस्ततोऽश्नीयादनग्निमान्" ।।

शातातपस्मृतौ—

"वैश्वदेवेन ये मीता आतिथ्याच्च बहिष्कृताः ।
सर्वे ते वृषला ज्ञेयाः प्राप्तवेदा अपि द्विजाः ।।

अकृत्वा वैश्वदेवं तु ये भुञ्जन्ति त्वधार्मिकाः ।
वृथा तेनान्नपाकेन काकयोनिं व्रजन्ति ते" ॥ इति ।

(सूतकमृतकयोस्तन्निषेधः, अग्निहोत्रे तात्कालिकशुद्धिः, शुष्कान्नफलादिना होमः, श्राद्धे भोक्तुर्बलिनिषेधः, वैश्वदेवत्यागिनोऽन्नभोजने प्रायश्चित्तम्, वैश्वदेवस्थानानि, कर्तुर्मोक्षः, त्यागे प्रायश्चित्तं च)

सम्वर्तस्मृतौ (अ० १ श्लो० ३४)—

"पञ्चयज्ञविधानं च कुर्यादहरहर्द्विजः ।
न हापयेत्तु विप्रेण श्रेयस्कामः कदाचन ॥
हानिं तेषां प्रकुर्याच्च सदामरणजन्मनोः" ॥ इति ।

अत्रैवाग्रे (श्लो० ४१।४२)—

"पुत्रे जाते पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते ।
माता शुद्ध्येद्दशाहेन स्नातस्य स्पर्शनं पितुः ॥
होमस्तत्र तु कर्तव्यः शुष्कान्नेन फलेन च ।
पञ्च यज्ञविधानं तु न कार्यं मृत्युजन्मनोः" ॥ इति ।

अत्रिस्मृतौ—

"महायज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः ।
होमं तत्र प्रकुर्वीत शुष्कान्नेन फलेन वा" ॥

मिताक्षरायां तृतीयाध्याये (श्लो० १७) "जलमेकाहमाकाश" इत्यस्य व्याख्यायाम्—

"विप्रो दशाहमासीत वैश्वदेवविवर्जितः" ॥ इति ।

आचारमाधवे तृतीयाध्याये गोभिलः—

"अग्निहोत्रादिहोमार्थं शुद्धिस्तात्कालिकी स्मृता ।
पञ्चयज्ञान् न कुर्वीत ह्यशुद्धः पुनरेव सः" ॥ इति ।

तत्रैव जातूकर्ण्यः—

"पञ्चयज्ञविधानं च न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः" ॥ इति ।

अत आशौचद्वयेऽपि वैश्वदेवादयः पाकयज्ञा ब्रह्मयज्ञश्च न कार्या एव ।
श्राद्धे भोक्तुरपि बलिनिषेधो माधवेन दर्शितः (अ० ३) श्राद्धप्रकरणे—

"श्राद्धभोक्ता न बलिं दद्यात्" ।

अत एवात्रिः—

"दत्ते वाऽप्यथवा दत्ते भूमौ यो निःक्षिपेद्बलिम् ।
तदन्नं निष्फलं याति निराशैः पितृभिर्गतम्" ॥ इति ।

सर्वदा वैश्वदेवात्यागे तु फलमुच्यते अत्रिस्मृतौ (श्लो० ४२)—

"योऽगृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते ।
अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथा पाको हि स स्मृतः ॥
वृथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं चरेद्द्विजः ।
प्राणेनाप्सु त्रिरात्रस्य[1] घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥
वैदिके लौकिके चापि हुतोच्छिष्टे जले क्षितौ ।
वैश्वदेवं प्रकुर्वीत पञ्चसूनापनुत्तये" ॥ इति ।

सर्वदा वैश्वदेवादिकरणे मोक्षप्राप्तिलक्षणं फलं त्वाह माधवीयाचारकाण्डे प्रथमाध्याये (श्लो० ३७) व्याख्याने हारीतः—

"पाकयज्ञान् यजेन्नित्यं हविर्यज्ञांस्तु नित्यशः ।
सौम्यांस्तु विधिपूर्वेण य इच्छेद्ब्रह्म चाव्ययम्" ॥ इति ।

वैश्वदेवलोपे प्रायश्चित्तमपि वक्ति कात्यायनः—

"पितृयज्ञात्यये चैव वैश्वदेवात्ययेऽपि च ।
अनिष्ट्वा नवयज्ञेन नवान्नप्राशने तथा ॥
भोजने पतितान्नस्य चरुर्वैश्वानरो भवेत्" ॥ इति ।

अतः शास्त्रसिद्धनित्यकर्मत्वाद्बलिवैश्वदेवादिकं यथाधिकारं तदधिकारिभिः सर्वैः कर्तव्यमेवेत्येवास्माकं सम्मतम् । नहि वयं शास्त्रविरुद्धानुरुद्धविषययोः प्रसह्य सम्मत्यसम्मती वक्तुं शक्नुमः ।

(वैश्वदेवादिकं वैष्णवैर्विष्ण्वर्पितान्नेन कर्तव्यं श्राद्धदिने च श्राद्धोत्तरम्)

इदं तु ब्रूमः; इदं वैश्वदेवादिकं वैष्णवैर्भगवत्प्रसादेनैव कर्तव्यमिति ।

"विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्यं देवतान्तरम् ।
पितृभ्यश्चापि तद्देयं तदानन्त्याय कल्पते" ॥

इत्यादिनृसिंहपरिचर्याद्युदाहृतवचनेभ्यः ।

"जलदेवं नमस्कृत्य ततो गृहगतः पुमान् ।
विधिना पुरुषसूक्तस्य तत्र विष्णुं समर्चयेत् ॥
वैश्वदेवं ततः कुर्याद्बलिकर्म यथाविधि" ॥

इत्याचारादर्शादिधृतनृसिंहपुराणादिवचनैः पौर्वापर्येण तथैवाध्यवसायाच्च ।

किञ्च, श्राद्धानन्तरमपि वैश्वदेवकरणमुच्यते किं तत्र वाच्यं भगवन्निवेदनान्तरं तत्करणे ।

---

[1] त्रिरात्रान्ते ।

श्राद्धानन्तरं वैश्वदेवादिकरणं त्वाह तृतीयाध्याये मनुः (श्लो० २६५)—

“उच्छेषणं तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा विसर्जिताः ।
ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः” ॥ इति ।

अत्रैव मुक्तावल्याम्—ततः सम्पन्ने श्राद्धकर्मणि वैश्वदेवबलिहोमकर्मनित्यश्राद्धातिथिभोजनानि कर्तव्यानि । बलिशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात् ।

अत एव मत्स्यपुराणे—

निवृत्त्यप्रतिपत्त्यर्थं पर्युक्ष्याग्निं च मन्त्रवित् ।
वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैत्यकं विधिमेव च” ॥ इति ।

अलम्प्रसक्तानुप्रसक्त्या ।

अतः,

“यथाऽधिकारं कर्तव्यं वैश्वादेवादिकं नरैः ।
नित्यनैमित्तिके यस्मादावश्यकतया मते ॥ १ ॥
वैश्वदेवाद्यकरणे ज्ञाननिष्ठादिभिर्द्विजैः ।
उक्तमन्वादिवचनानुरोधात्क्वापि न क्षतिः ॥ २ ॥
कार्याकार्यविचारं तु वेत्त्येकस्तत्त्वतः प्रभुः ।
यथाचारं यथाबुद्धि यथाशक्ति यथाकुलम् ॥ ३ ॥
निराकुलं तु कर्तव्यं सर्वैः सत्कर्म निर्मलम् ।
अतो भगवताऽप्युक्ता कर्मणो गहना गतिः ॥ ४ ॥

(एकोनचत्वारिंशः प्रश्नः उत्तरकारिकाः)

अथ पञ्चमप्रधानप्रश्नावलम्बी सप्तमः प्रश्नः ॥ ७ ॥

भगवन्निवेदितवस्तूनां ग्रहणे विधिनिषेधयोः का गतिः? ॥ ३९ ॥

उत्तरम्—

निवेदितानां हरये वस्तूनां ग्रहसेधनम् ।
सुदुर्लभं कदाचिच्चेत्तदभक्तपरं भवेत् ॥ १ ॥
निर्माल्यादिनिषेधस्तु देवान्तरपरो मतः ।
निषेधभ्रमकृद्वाक्यस्यार्थस्तूक्तः पुरातनैः ॥ २ ॥
अतो निवेदितं नित्यं ग्राह्यं भगवतोऽखिलम् ।
श्रुतिस्मृतिपुराणेषु तद्भोजनविधानतः ॥ ३ ॥

पुण्यातिशयतश्चित्ताद्यतिशुद्धेरघक्षयात् ।
प्रसादः श्रीहरेर्भोज्योऽनेकसत्फलसाधकः ॥ ४ ॥
अनिवेद्य न भुञ्जीत यत्किञ्चिदपि कर्हिचित् ।
हरयेऽनेकधा तत्रात्यन्तदोषप्रसक्तितः ॥ ५ ॥
सर्वसाधारणग्रन्थैर्विस्तरेण प्रमाणतः ।
[१]गुरुणा निरणायीदमिह किञ्चित्प्रपञ्च्यते ॥ ६ ॥

(श्रुत्यादिषु विष्णुभुक्तनिर्माल्ययोर्भक्षणादिविधिः, पापनाशकत्वम्, मुक्तिदत्वम्, पादजलतुलसीमिश्रस्योत्कर्षः, तेनैव श्राद्धवैश्वदेवादिकरणविधिः, प्रतिमादौ निवेदितपूर्वं न निवेदनीयम्, भूमौ कणपाते दोषः, निर्णयसिन्धूक्तनिर्मूलत्वपरिभाषाविचारः)

तत्र निषेधवाक्यानां सम्भवे तेषां विषयव्यवस्थापनार्थं प्रथमं विधिवाक्यान्युच्यन्ते।

तत्रादौ श्रुतिः, महोपनिषदि–"एक एव नारायण आसीन्न ब्रह्मा न द्यावापृथिवी, सर्वे देवाः, सर्वे पितरः, सर्वे मनुष्या, विष्णुनाऽशितमश्नन्ति, विष्णुना घ्रातं जिघ्रन्ति, विष्णुना पीतं पिबन्ति, विष्णुना रसितं रसयन्ति, तस्माद्विद्वांसो विष्णूपहृतं भक्षयेयुः" इति ।

सारसङ्ग्रहे पद्मपुराणे—

"विष्णोर्नैवेद्यकं शुद्धं मुनिभिर्मोक्षकाङ्क्षिभिः ।
अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्" ॥

मुनिभिर्भुज्यत इति शेषः ।

"विष्णुदेहपरामृष्टं माल्यं पापहरं शुभम् ।
यो नरः शिरसा धत्ते स याति हरिमञ्जसा ॥
नैवेद्यमन्नं तुलसीविमिश्रं विशेषतः पादजलेन सिक्तम् ।
योऽश्नाति नित्यं पुरतो मुरारेः प्रयाति यज्ञायुतकोटिपुण्यम् ॥
विष्णोर्निवेदितं चान्नं योऽश्नाति भुवि मानवः ।
स याति परमं स्थानं पुनरावृत्तिवर्जितम्" ॥

नारदीये—

"नारायणस्य नैवेद्यं विप्रहत्याविनाशनम् ।
तदेवाष्टगुणं पापं भूमौ कणनिपातनात्" ॥ इति ।

तत्रैव दाल्भ्यः—

"अन्नपानादिकं विष्णोः प्रसादं नित्यसेवनम् ।
सर्वाघनाशनं सर्वपुण्यदं मुक्तिदं श्रुतम् ॥

---

[१] महता विस्तरेणेदमिति पाठः ।

विष्णोर्निवेद्यमश्नीयाद्वैष्णवस्तु विशेषतः ।
शतजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति" ॥ इति ।

हारीते—

"ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
पावनं भगवद्भुक्तं भुञ्जते चाग्रभोजनम्" ॥ इति ।

भारद्वाजः—

"यो न दद्याद्धरेर्भुक्तं पितॄणां श्राद्धकर्मणि ।
अश्नन्ति पितरस्तस्य विण्मूत्रं तु सह द्विजैः ॥
विष्णोर्निवेदितं नित्यं देवेभ्यो जुहुयाद्धविः ।
पितृभ्यश्च विशेषेण सर्वमानन्त्यमश्नुते ॥
विष्णवे कल्पितं चान्नं दद्याद्भक्तेभ्य एव च ।
वैश्वदेवं ततः कुर्यात् श्राद्धकर्मादिकं ततः" ॥

तथा—

"हरिभुक्तशेषं तद्द्यात्पितॄणां च दिवौकसाम् ।
तदेव जुहुयादग्नौ भुञ्जीयाच्च स्वयं नरः ॥
यदा लभेत सिद्धान्नं भुञ्जीत प्रोक्ष्यमेव तत् ।
विष्णुभुक्तमिति ध्यात्वा सात्त्विकस्तु विशेषतः" ॥

नैवेद्यभक्षणाभक्षणविचाराख्ये ग्रन्थे मात्स्ये—

"विष्णोर्नैवेद्यशेषेण वैश्वदेवं ततश्चरेत् ।
अग्नौ ध्यात्वा च मद्बीजं जामदग्न्यं महाद्युतिम् ॥
तदग्नौ वैश्वदेवं च मम प्रीत्यै चरेद्बुधः ।
ये देवास्तत्र तिष्ठन्ति वैश्वदेवे तु कर्मणि ॥
सर्वेष्वपि च मां ध्यायेत्सर्वकार्यार्थसिद्धये ।
तथा व्याहृतिहोमेषु चतूरूपं स्मरेत्ततः ॥
अनिरुद्धश्च प्रद्युम्नः सङ्कर्षणस्तथैव च ।
वासुदेवस्तथा पुत्र चतूरूपं प्रकीर्तितम् ॥

ब्रह्मोवाच—

छिन्धि सर्वज्ञ देवेश संशयं मे महत्तरम् ।
विष्णोर्नैवेद्यशेषेण वैश्वदेवं कथं चरेत् ॥
इत्युक्तं तु त्वया पूर्वं तत्र मे संशयो महान् ।
त्वदर्पितान्नं देवेश देवानामुचितं नृणाम् ॥

भक्तानां मोक्षदं यस्मात्तस्माद्ग्राह्यं तु मन्मुखैः ।
त्वदर्पितं तु नैवेद्यं कथं त्वं पुरुषोत्तम ॥
गृह्णासि भो स्वधिष्ठाने त्वदुच्छिष्टं यतः पुरा ॥

श्रीहंस उवाच—

साधु साधु महाभाग शृणुष्व कमलोद्भव ।
त्वया पृष्टं प्रवक्ष्यामि शृणुष्वावहितो भव ॥
यथाऽग्नौ संस्कृताज्यं वा प्रागग्नावेव हूयते ।
मदर्पितं प्रगृह्णामि यज्ञहोमद्विजातिषु ॥
सर्वस्वं मां समुद्दिश्य ते स्मृताः कामकौशलाः ।
अयोग्यं तु यथा होमे घृतं संस्कारवर्जितम् ॥
ऋते समर्पणं प्राज्ञ यज्ञादौ विफलं भवेत् ।
अहं यदि न गृह्णामि तेषां तु ग्रहणं कुतः ॥
भक्तानां मोदनार्थाय गृह्णामि कमलासन ।
तस्मान्निवेदितान्नं हि ददतां नास्ति पातकम् ॥
पितॄन्देवांस्तथा विप्रानुद्दिश्य पुरुषर्षभ ।
मम नैवेद्यशेषेण यजन्ति च मदर्पणम् ॥
प्रतिमायामर्पितं तन्नार्पयेत्प्रतिमान्तरे ।
अधिष्ठानं तु देवेश ते यान्ति ह्यधमं तमः ॥
अग्निविप्राद्यधिष्ठानेष्वर्चयेत्तु मदाज्ञया" ॥

पुनः सारसङ्ग्रहे पञ्चरात्रे—

"यः श्राद्धकाले हरिभुक्तशेषं ददाति भक्त्या पितृदेवतानाम् ।
तेनैव पिण्डांस्तु तिलैर्विमिश्रांस्तत्कोटिकल्पं पितरः सुतृप्ताः ॥
विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्यं देवतान्तरम् ।
पितृभ्यश्चापि तद्देयं तदानन्त्याय कल्पते ॥
श्राद्धे होमे तथा भक्षे उपहारे तथैव च ।
न दूष्यं वैष्णवान्नं च पचेद्भक्त्या यथाविधि" ॥

यत्तु, आश्वलायनः—

"दानाध्ययनदेवार्चाजपहोमव्रतादिकम् ।
न कुर्याच्छ्राद्धदिवसे प्राग्विप्राणां विसर्जनात्" ॥

एतन्नित्यवर्ज्यमिति बोपदेवः । इदं विष्णुभिन्नदेवपरम् ।

"विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्यं देवतान्तरम् ।
पितृभ्यश्चापि तद्देयं तदानन्त्याय कल्पते ॥
पितृशेषं तु यो दद्याद्धरये परमात्मने ।
रेतोधाः पितरस्तस्य भवन्ति क्लेशभागिनः" ॥ इति स्कान्दात् ।

"पितरः सर्वमनुष्या विष्णुनाऽशितमश्नन्ति" इति श्रुतेः ।

"यः श्राद्धकाले हरिभुक्तशेषं ददाति भक्त्या पितृदेवतानाम् ।
तेनैव पिण्डांस्तुलसीविमिश्रानाकल्पकोटिं पितरस्तु तृप्ताः" ॥

इति ब्रह्मोक्तेरिति श्रीधरस्वामिनृसिंहपरिचर्यादयः ।

तथा हेमाद्रिनिर्णयसिन्ध्वादिषु विष्णुधर्मोत्तरे—

"श्राद्धाह्नि तु समभ्यर्च्य नृवराहं जनार्दनम्" । इति ।

तदेवोक्तम् ।

यत्तु, निर्णयसिन्धौ श्राद्धप्रकरणे श्रीधरादिधृतानीमानि द्वित्राणि वचनान्युदाहृत्य तत्सर्वं निबन्धविरोधान्निर्मूलमित्युक्तम्; तस्य, एतद्वचनान्यप्रामाणिकान्येवेति न तात्पर्यम्, किन्तु, माधवनिबन्धानुदाहृतत्वमित्येव तात्पर्यम् । निर्णयसिन्धावनेकत्र निर्मूलत्वलिखनेऽपि क्व क्व किं किं तात्पर्यमित्येतदवगमार्थं धर्मसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे कार्तिकमासनिर्णये तुलसीकाष्ठमालाधारणस्य निर्मूलत्वं प्रत्यक्षवचनोपन्यासेन वारयित्वाऽग्रे आषाढमासप्रकरणे आषाढशुद्धद्वादश्यामनुराधायोगरहितायां पारणं कार्यमित्युक्त्वा तत्र प्रमाणत्वे—

आभाकासितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती" ।
"मैत्राद्यपादे स्वपितीह विष्णुः"

इत्यादीनि भविष्यपुराणस्थविष्णुधर्मस्थानि वाक्यानि लिखित्वा यथाऽन्ते इदं निर्मूलमित्युक्तम् । एवं प्रकरणान्तरेऽपि । तस्य च माधवादिमूलग्रन्थेषु नोपलभ्यत इत्येव तत्परिभाषातात्पर्यम्, न त्वप्रामाणिकत्वे, इत्यादिना काशीनाथोपाध्यायैः परिभाषालेखनात्तदनुरोधेनात्र तथैव निश्चयात् । यत्र तु यत्त्वादिपदलेखनपूर्वकं निर्मूलत्वं लिख्यते, तत्रैवाप्रामाणिकत्वे सिन्धोस्तात्पर्यमिति ।

माधवस्यैतद्वचनानुल्लेखे तात्पर्यं तु विष्णुनैवेद्यभक्षणस्य सर्वसाधारणत्वेऽपि तेन पिण्डादिकरणस्य वैष्णवातिरिक्तेष्वनावश्यकत्वमित्येवेति, उक्तस्थलधर्मसिन्धुपुरुषार्थचिन्तामण्यादिपर्यालोचनेन स्फुटं भाति । आस्तामेतत् ॥

भगवन्नैवेद्यभक्षणं तु सर्वशास्त्रसिद्धं निर्णयसिन्धुकृतोऽप्यभिप्रेतमेव । यथा, तत्रैव प्रथमपरिच्छेदे स्कान्दे—

"कृत्वा चैवोपवासं तु योऽश्नाति द्वादशीदिने ।
नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हत्याकोटिविनाशनम्" ।। इति ।

तथा तेनैव कमलाकरभट्टेन कृते आह्निके विष्णुपूजानिरूपणे वसिष्ठः—

"उच्छिष्टभोजनं दासान् विष्वक्सेनादिकांस्तथा ।
दत्वा शेषं तु भुञ्जीयान्नैवेद्यं स्वयमेव हि ।।
योऽर्चयेत्केशवं नित्यं स याति परमां गतिम्" ।। इति ।

(हरिभुक्तान्नतुलसीपुष्पधूपशेषादेः शङ्खोदकस्य पादोदकस्य च महिमा, आरार्तिककाले वन्दनम्, वैष्णवानां द्वादशधा शुद्धिः, भुवि पादोदकबिन्दुपातेऽपि दोषः, अभ्यङ्गपादोदकं यावत्पुंसो भक्ष्यं स्यात्तावत्सर्वमर्पणीयम्, पादाम्ब्वपीत्वा शिरसि न क्षेपणीयम्)

तद्भक्षणं विहितं गौतमकृताचारसूत्रे प्रथमप्रश्नद्वादशखण्डे—

"शालग्रामशिलातोयं यः पिबेत्तस्य पुनः स्तन्यपानं न विद्यते, कोटिजन्माघनाशनं विष्णुपादोदकमवश्यं पेयं, भूमौ बिन्दुनिपातनात्तदेवाष्टगुणं पापं भवेद्रूपं हृदि नाम मुखे हरेर्नैवेद्यमुदरे पादोदकं मस्तके तुलसी यस्य सोऽच्युतो भवती"ति ।

श्रीभागवते नवमस्कन्धचतुर्थाध्यायेऽम्बरीषोपाख्याने (श्लो० १८)—

"स वै मनः कृष्णपदारविन्दयो-
  र्वचांसि वैकुण्ठगुणानुवर्णने ।
करौ हरेर्मन्दिरमार्जनादिषु
  श्रुतिं चकाराच्युतसत्कथोदये ।।
मुकुन्दलिङ्गालयदर्शने दृशौ
  तद्भृत्यगात्रस्पर्शेऽङ्गसङ्गमम् ।
घ्राणं च तत्पादसरोजसौरभे
  श्रीमत्तुलस्या रसनां तदर्पिते ।।
पादौ हरेः क्षेत्रपदानुसर्पणे
  शिरो हृषीकेशपदाभिवन्दने ।
कामं च दास्ये न तु कामकाम्यया
  यथोत्तमश्लोकजनाश्रया रतिः" ।। इत्यादि ।

अत्र रसनां तदर्पित इति सदा नैवेद्यस्यैव भक्षणमुक्तम् । अत एवैतद्व्याख्यायां "तदर्पिते तस्मै निवेदितान्नादा"विति श्रीधरस्वामी ।

आचारप्रकाशे विष्णुपूजाप्रकरणे पाद्मे—

"शङ्खोदकं हरेर्भुक्तं निर्माल्यं पादयोर्जलम् ।
चन्दनं धूपशेषस्तु ब्रह्महत्यापहारकः ।।

धूपं चारार्तिकं विष्णोः कराभ्यां यश्च वन्दते ।
कुलकोटिं समुद्धृत्य याति विष्णोः परं पदम्" ।। इति ।

मदनपारिजाते तृतीयस्तबके देवतार्चनप्रकरणे स्कान्दे—

"विष्णुमूर्ध्नि स्थितं पुष्पं शिरसा यो वहेन्नरः ।
अपर्युषितपापः स्याद्यावद्युगचतुष्टयम्" ।। इति ।

अपर्युषितपापः उत्पत्तिसमकालं नश्यत्पातकः ।

धर्मप्रवृत्तौ देवपूजाप्रकरणे—

"पवित्रं विष्णुनैवेद्यं सुरसिद्धर्षिभिः स्मृतम् ।
अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।।
अग्राह्यं शिवनिर्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।
शालग्रामस्य सम्पर्कात्सर्वे यान्ति पवित्रताम्" ।। इति ।

गौतमतन्त्रेऽष्टमाध्याये (श्लो० १)—

"अथ द्वादशधा शुद्धिर्वैष्णवानामिहोच्यते ।
गृहोपसर्पणं चैव तथाऽनुगमनं हरेः ।।
भक्त्या प्रदक्षिणं चैव पादयोः शोधनं पुनः ।
पूजार्थं पत्रपुष्पाणां भक्त्यैवोत्तोलनं हरेः ।।
करयोः सर्वशुद्धीनामियं शुद्धिर्विशिष्यते ।
तन्नामकीर्तनं चैव गुणानामपि कीर्तनम् ।।
भक्त्या श्रीकृष्णदेवस्य वचमः शुद्धिरिष्यते ।
तत्कथाश्रवणं चैव तस्योत्सवनिरीक्षणम् ।।
श्रोत्रयोर्नेत्रयोश्चैव शुद्धिः सम्यगिहोच्यते ।
पादोदकस्य निर्माल्यमालयोरपि धारणम् ।।
उच्यते शिरसः शुद्धिः प्रणतस्य हरौ पुनः ।
आघ्राणं गन्धपुष्पादेर्निर्माल्यस्य तपोधन ।।
विशुद्धिः स्यादलं तस्य घ्राणस्यापि विधीयते ।
पत्रपुष्पादिकं यच्च कृष्णपादयुगार्पितम् ।।
तदेकं पावनं लोके तद्धि सर्वं विशोधयेत् ।

नारदपञ्चरात्रेऽपि चतुर्थरात्रैकादशाध्यायेऽनयैवानुपूर्व्या इमे श्लोका उपलभ्यन्ते ।

सारसङ्ग्रहे ब्रह्माण्डे—

"हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः ।
पादोदकं च निर्माल्यं यस्य मूर्ध्नि स वैष्णवः" ।।

---

१ परम् ।

तत्रैव पुराणान्तरे—

“पादोदकस्य माहात्म्यं जानात्येव हि शङ्करः ।
विष्णुपादोदकं पीत्वा शुद्धिमाप्नोति तत्क्षणात् ॥
स्नानपादोदकं वापि पिबन् शिरसि धारयेत् ।
पुण्यपापविनिर्मुक्तो वैष्णवीं गतिमाप्नुयात् ॥
विष्णुगात्रेण संस्पृष्टं पत्रं वा पुष्पमेव वा ।
शिरसा धारयेद्यो वै स याति हरिमञ्जसा ॥
पादोदकं पिबेन्नित्यं चक्राङ्कितशिलां हरेः ।
प्रक्षालयति तत्तोयं ब्रह्महत्यादिकं हरेत् ॥
पीते पादोदके विष्णोर्वैष्णवानां विशेषतः ।
तत्र नाचमनं कुर्याद्यथा सोमे द्विजोत्तमैः ॥
तीर्थप्रसादस्वीकाराऽनन्तरं वैष्णवो द्विजः ।
न हस्तक्षालनं कुर्यान्न तत्राचमनक्रियाम्” ॥

पद्मपुराणे—

“संसारमलपङ्कस्य विष्णुपादोदकं विना ।
प्रक्षालनं न पश्यामि कल्पकोटिशतैरपि ॥
विष्णुश्रीपादतीर्थं हि कोटिजन्माघनाशनम् ।
तदेवाष्टगुणं पापं भूमौ बिन्दुनिपातनात् ॥
परमाणुसमं तीर्थं यावत्सम्पतते भुवि ।
तावद्वर्षसहस्राणि पतन्ति नरके नराः” ॥ इति ।

स्कान्दे मार्गशीर्षमाहात्म्ये (अ० १० श्लो० ३८)—

“पादोदकं पिबेद्यो वै शालग्रामसमुद्भवम् ।
पञ्चगव्यसहस्रैस्तु प्राशितैः किम्प्रयोजनम् ॥
शालग्रामशिलातोयं यः पिबेद्बिन्दुना समम् ।
मातुः स्तन्यं पुनर्नैव स पिबेन्मुक्तिमान्नरः ॥
आशौचं नैव विद्येत सूतके मृतकेऽपि च ।
येषां पादोदकं मूर्ध्नि प्राशनं ये प्रकुर्वते ॥
अन्तकालेऽपि यस्येदं दीयते पादयोर्जलम् ।
सोऽपि सद्गतिमाप्नोति सदाचारबहिष्कृतः ॥
सोऽपि पूतो भवत्याशु सद्यः पादाम्बुधारणात् ।
चान्द्रायणात्पादकृच्छ्रादधिकं पादयोर्जलम् ॥

अपेयं पिबते यस्तु भुङ्क्ते यश्चाप्यभोजनम् ।
अगम्यागमनो यो वै पापाचारश्च यो नरः ॥
अगुरुं कुङ्कुमं वापि कर्पूरं चानुलेपनम् ।
मम पादाम्बुसंस्पृष्टं तद्वै पावनपावनम् ।
दृष्टिपूतं तु यत्तोयं भवेद्वै विप्रसत्तम ।
तद्वै पापहरं नृणां किम्पुनः पादयोर्जलम्" ॥

नारदपञ्चरात्रे दशमाध्याये ब्रह्मदेवः (श्लो० ८२)—

"विष्णुपादोदकोच्छिष्टं भुञ्जते ये च नित्यशः ।
पश्यन्ति च शिलाचक्रं पूजां कुर्वन्ति नित्यशः ॥
जीवन्मुक्ताश्च ते धन्या हरिदासाश्च भारते ।
पदे पदेऽश्वमेधस्य प्राप्नुवन्ति फलं ध्रुवम् ॥
न हि तेषां पराभूताः पुण्यवन्तो जगत्त्रये ।
तेषां च पादरजसा तीर्थं पूतं तथा धरा ॥
तेषां च दर्शनं स्पर्शं वाञ्छन्ति मुनयः सुराः ।
पुरुषाणां सहस्रं च पूतं तज्जन्ममात्रतः ॥" इति ॥

तत्रैव पञ्चदशाध्याये नारदोपाख्याने व्यासः (श्लो० २)—

"स जज्ञे शूद्रयोनौ च पितुः शापेन दैवतः ।
विष्णुप्रसादं भुक्त्वा च बभूव ब्रह्मणः सुतः" ॥

अत्रैव चतुर्थरात्रनवमाध्याये (श्लो० १०)—

यावद्भक्ष्यं भवेत्पुंसस्तावद्दद्याज्जनार्दने ।
नैवेद्यं यत्तु भक्ष्यं च तदादिकचतुर्विधम्" ॥ इति ।

अत्रैव रात्र एकादशाध्याये (श्लो० १८)—

"शालग्रामशिलातोयं न पीत्वा यस्तु मस्तके ।
प्रक्षेपणं प्रकुर्वीत ब्रह्महा स निगद्यते ॥
विष्णोः पादोदकं पीतं कोटिजन्माघनाशनम् ।
तदेवाष्टगुणं पापं भूमौ बिन्दुनिपातनात् ॥
अकालमृत्युहरणं सर्वव्याधिविनाशनम् ।
विष्णोः पादोदकं पुण्यं शिरसा धारयाम्यहम् ॥
हत्यां हन्ति तदङ्घ्रिजापि तुलसी स्तेयं च तोयं पदे
नैवेद्यं बहु अन्नपानजनितं गुर्वङ्गनासङ्गजम् ।
श्रीशाधीनमतिः स्थितिर्हरिजनैस्तत्सङ्गजं किल्बिषं
शालग्रामशिलार्चनस्य महिमा कोऽप्येष लोकोत्तरः" ॥ इति ।

तत्रैव प्रथमरात्रद्वितीयाध्याये सनत्कुमारनारदौ प्रति परमेष्ठी (श्लो० ६४)—

“परं श्रीकृष्णभजनं ध्यानं तन्नामकीर्तनम् ।
तत्पादोदकनैवेद्यभक्षणं सर्ववाञ्छितम् ॥
अतीव मूढो विप्रश्च प्राक्तनाद्गुरुदोषतः ।
तामसो हि न जानाति श्रीकृष्णं त्रिगुणात्परम् ॥
अज्ञानादथवा ज्ञानात्सत्सङ्गादेव प्राक्तनात् ।
भुङ्क्ते नैवेद्यमीशस्य कृष्णस्य परमात्मनः ॥
स च मुक्तो भवेत्पुत्र मुच्यते सर्वपातकात् ।
स याति दिव्ययानेन गोलोकं लोकमुत्तमम् ॥
शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि पूर्वाख्यानं पुरातनम् ।

इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति कस्यचित्कान्यकुब्जद्विजस्येतिहासप्रसङ्गेन भगवत्प्रसादमाहात्म्यं वर्णितम् । तथा तत्रैव सनत्कुमारेण पुनर्नैवेद्यमाहात्म्यं पृष्टः पद्मयोनिस्तृतीयाध्यायादारभ्य सुभद्रस्येतिहासनिरूपणेन सविस्तरं तदाह ।

(ब्रह्मादयो हरिभुक्तभोक्तारः, निवेदनोत्तरं वैश्वदेवः, देवान्तरनैवेद्यादननिषेधः, हरिभुक्तान्मोक्षादि, भगवद्भुक्तमालादीनां भगवदीयमानत्वबुद्ध्या ग्रहणम्)

तथा, नैवेद्यभक्षणविचाराख्यग्रन्थे पाद्मे—

“रमा ब्रह्मादयो देवाः सनकाद्याः शुकादयः ।
श्रीनृसिंहप्रसादोऽयं सर्वे गृह्णन्तु वैष्णवाः” ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

“यथा कालोपपन्ने तु भोजने हरयेऽर्पिते ।
कृतेऽथ वैश्वदेवे तु ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥
गोग्रासे तु तथा दत्ते वासुदेवार्पितं शुभम् ।
गायत्र्या मूलमन्त्रेण सम्प्रोक्ष्य शुभवारिणा ॥
ऋतं सत्यमिति मन्त्राभ्यां पात्रं तत्परिषेचयेत्” ॥ इत्यादि ।

ऋतं त्वा सत्येनेति सायं, सत्यं त्वर्तेनेति प्रातरित्यर्थः ।

स्कान्दे—

“कोटि चान्द्रायणैश्चैव मासोपोषणकोटिभिः ।
तत्फलं प्राप्यते तस्माद्विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात् ॥
पावनं विष्णुनैवेद्यं सुभोज्यमृषिभिः स्मृतम् ।
अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्” ॥

श्रीभागवत एकादशस्कन्धे षष्ठाध्याय उद्धवः—

"शय्यासनाटनस्थानस्नानक्रीडोत्सवादिषु ।
कथं त्वां प्रियमात्मानं वयं भक्तास्त्यजेमहि ॥
त्वयोपभुक्तस्रग्गन्धवासोऽलङ्कारचर्चिताः ।
उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जयेमहि" ॥ इति ।

भगवदुच्छिष्टभोजनस्य मायाजयसाधनत्वं वक्ति ।

स्कान्दे मार्गशीर्षमाहात्म्ये दशमाध्याये स्वपूजानिरूपणे ब्रह्माणं प्रति भगवान् । (श्लो० ३२)—

"पश्चाच्छेषं मया दत्तं शिरसाऽऽधाय सादरम् ।
एवं ब्रूयात्ततो वत्स मम पूजां प्रवर्तयेत् ॥
मन्त्रहीनं क्रीयाहीनं…………" इत्यादि ।

अत्र भगवन्निवेदितवस्तूनां भगवदीयमानत्वबुद्ध्या यथायोग्यं स्वीकरणे सत्येव पूजाप्रवर्तनमुक्तम् ।

तत्रैव चतुर्दशाध्याये (श्लो० ३०)—

"तीर्थयज्ञाधिकफलं कलिदोषविनाशनम् ।
ममोच्छिष्टं सुगतिदमपि दुष्कृतकर्मणाम्" ॥

एवम्विधानि विविधान्येत्र वचनानि तत्र तत्र प्रामाणिकग्रन्थेषूपलभ्यन्त एवेत्यतिविस्तरभियोपरम्यते ।

(नैवेद्यनिर्माल्यभोजननिषेधाः, तयोः पारिभाषिकता, सामान्यतो निषेधा देवान्तरनिर्माल्यादिपराः, वचनविशेषस्य भक्ताभक्तभेदेन व्यवस्था)

अथ निषेधवचनानि; तत्र यद्यपि भगवन्निवेदितभोजननिषेधकानि वचांसि दुर्लभानि, तथापि, निषेधभ्रान्तिजनकानि यथोपलम्भं लभ्यन्ते । तत्र क्वचित् सनत्कुमारसंहितायाम्—

"निवेदितं तु यद्द्रव्यं पुष्पं फलमथाऽपि वा ।
निर्माल्यमिति तत्प्रोक्तं तत्प्रयत्नेन वर्जयेत्" ॥

तथाऽऽचारप्रकाशे स्कान्दे—

"निर्माल्यं च निवेद्यं च विशेषेण विवर्जयेत् ।
रुद्रेण भुक्तं निर्माल्यं न तथा देवतान्तरैः ॥
नैवेद्यं विष्णुना भुक्तममृतं चान्यदेवतैः ।
निर्माल्यं च निवेद्यं च भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्" ॥

तथा श्रीभागवत एकादशस्कन्धे (अ० ११ श्लो० ४०.)—

अमानित्वमदम्भित्वं कृतस्यापरिकीर्तनम् ।
अपि दीपावलोकं मे नोपयुञ्ज्यान्निवेदितम् ॥

पुनः सनत्कुमारसंहितायाम्—

"निर्माल्यं भक्षयित्वैवमुच्छिष्टमगुरोरपि ।
मासं पयोव्रतो भूत्वा जपन्नष्टाक्षरं सदा ॥
ब्रह्मकूर्चं ततः पीत्वा पूतो भवति मानवः" ॥ इति,

अथैषां व्यवस्थोच्यते—तत्र, कथञ्चिदपि बाधितुमशक्यानां पूर्वोपन्यस्तादीनां श्रौतस्मार्तपौराणानामनेकप्रामाणिकनिबन्धोदाहृतानां विष्णुनैवेद्यभक्षणप्रत्यक्षविधिवाक्यानां बलात्सामान्यतो निर्माल्यादिनिषेधकानां वचनानामुत्सर्गापवादन्यायेन शिवप्रभृतिदेवतान्तरनिर्माल्यादिनिषेधपरत्वमभ्युपेयं सामान्यतो निर्यासाशनादिनिषेधानां हिङ्गुकर्पूरवर्जमित्यादिवचनान्तरैकवाक्यतया तदतिरिक्तनिर्यासादिनिषेधपरत्ववत् । शिवादितत्तद्दैवतनामनिर्देशपूर्वकं तत्तन्निर्माल्यादिनिषेधकवचःसहस्रोपलम्भेनापि तथैव युक्तम् । निर्यासस्य नाश्यमिति निर्यासाशननिषेधकतैत्तिरीयश्रुतेः—

"अथो खलु य एव लोहितो यो वा व्रश्चनान्निर्येपति तस्य नाश्यं काममन्यस्य" इत्यग्रिमवाक्यबलात् ।

(मनु० अ० ५ श्लो० ६)—

"लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा"

इत्यादिवर्ज्यपरिगणकस्मृतिबलाच्च लोहितव्रश्चनोदितनिर्यासनिषेधपरत्ववत्, हेमाद्र्यादिषु सामान्यतो वृन्ताकभक्षणादिनिषेधकानां, वृन्ताकं श्वेतवृन्ताकमित्यादिवचनान्तरोपलम्भेन सङ्कोचात्तत्तन्निषेधपरत्ववच्च । ये तु क्वचिद्देवतान्तरनैवेद्यनिर्माल्यभक्षणधारणादिविधयोऽपि कैश्चिदुपन्यस्तास्ते तु तत्तद्भक्तविषयः ।

"रुद्राङ्गलग्नमग्नौ च दहेत्सर्वं च तत्क्षणात् ।
शिष्टेभ्योऽप्यथ देवेभ्यो यत्तु दीनेषु निःक्षिपेत् ॥
विप्रेभ्यस्त्वथ तद्देयं ब्रह्मणे यन्निवेदितम् ।
वैष्णवं सात्त्वतेभ्यश्च भस्माङ्गेभ्यश्च शाम्भवम् ॥
सौरमङ्गेभ्यः शाक्तेभ्यः स्नानीये यन्निवेदितम्" ॥ इति,

भवदत्याद्दताचारादर्शोदाहृतब्रह्मपुराणोक्तस्नानघृतादिप्रतिपत्तिन्यायात् । अयं देवतान्तरनिवेदितान्नादिग्राह्याग्राह्यत्वविचारोऽनुपदमेवाग्रिमप्रश्नस्योत्तरे कर्तव्य एवेत्यत्रोपरम्यते । नचैवं सति विष्णुनैवेद्यभक्षणविधीनामपि सात्त्वतपरत्वमस्त्विति शङ्क्यम्; तत्र स्नानघृतमात्रस्य प्रस्तुतत्वात् ।

तत्रैव ब्रह्मपुराण एव—

"ब्रह्माङ्गलग्नं विप्रेभ्यो वैष्णवं च प्रदीयते"। इति

श्रीविष्णोः स्नानघृतादेरपि सर्वब्राह्मणेभ्यः प्रदानरूपप्रतिपत्त्यन्तरनिरूपणेन रुद्रसम्बन्धिवस्तुवच्छिष्टाग्राह्यत्वस्योच्छेदाच्च । वक्ष्यमाणादिभिरनेकसर्वसाधारणनिबन्धधृतैस्तदभक्षणे च प्रत्यवायबोधकैर्वीप्सादिघटितैर्वचननिचयैः सिद्धाया, विष्णुनैवेद्यभक्षणस्य सर्वसाधारण्येन, नित्यतायाः केनापि प्रत्याख्यातुमशक्यत्वाच्च ।

यत्तु, स्कान्दवचनं पूर्वमुक्तं तत्राचारप्रकाशे—"त्वयोपभुक्तस्रग्गन्धे"ति श्रीभागवतवचनोपन्यासेन विष्णुनैवेद्यस्य भक्ष्यत्वं प्रतिपाद्य अग्रे तदेव स्कान्दवचनद्वयमुपन्यस्य तद्भक्तिहीनविषयमित्युक्तम् । युक्तं चैतत्; भक्तिराहित्येऽपि सामान्यान्नबुद्ध्या तद्भक्षणस्य—

"न चोपजीवेद्देवेशं न निर्माल्यानि भक्षयेत्"

इतीन्द्ररात्रादिवचनैः प्रतिषिद्धत्वात् । भक्तिमद्भिस्तु, एकादशस्कन्धाद्युक्तरीत्या सर्वलाभोपहरणं कृत्वा तन्निवेदितान्नादिभिरेव शरीरनिर्वाहो विधेयः ।

भागवततत्त्वभास्करे भागवतधर्मानुपक्रम्य विष्णुयामले "ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थान"मित्यारभ्य सर्वं भोजनात्प्राक्कृत्यमुक्त्वा,

"साधूनां स्वागतं पूजाशेषनैवेद्यभोजनम् ।
ताम्बूलशेषग्रहणं वैष्णवैः सह सङ्गमः" ॥ इत्युक्तेः,

वस्त्रादिकमपि भगवतेऽर्पयित्वैव धार्यम् ।

तत्रैव,

"विष्णोर्निवेदितानां तु वस्त्रादीनां च धारणम्" इत्युक्तेः ।

तथा, गृहादिकमपि भगवत्सम्बन्धित्वादेव संरक्षणीयम् । उक्तं च भक्तिमीमांसाद्वितीयाध्यायप्रथमाह्निके (सू० ४४)—"सम्मानबहुसम्माने"ति सूत्रव्याख्याने । तदीयताभावस्तु वसोरुपरिचरस्य ।

महाभारते शान्तिपर्वणि (अ० ३३७ श्लो० १२७१८)—

"आत्मराज्यं धनं चैव कलत्रं वाहनं तथा ।
एतद्भागवतं सर्वमिति तत्प्रेक्ष्यते सदा" ॥ इति ।

(अपि दीपावलोकं म इत्यस्यानेकधा व्यवस्थाः, अन्त्यजाऽभक्तादिभ्यो नैवेद्यदाननिषेधः, अभक्तस्य भोजननिषेधः, रागतो भोजने विधिनिषेधविचारः, सामिभुक्तनिषेधः, वैष्णवं सात्वतेभ्य इत्यादिप्रतिपत्तिविचारः, स्वयमर्पितपरार्पितयोर्विषये विवेकः)

यत्तु,

"अपि दीपावलोकं मे नोपयुञ्ज्यान्निवेदितम्"

इति भागवतवचनम् । तत्र नैवेद्यभक्षणविचारकारः, ‘अपि दीपावलोकं म’ इत्यत्रं, अपिशब्दस्य पूर्वार्धेन सङ्गतिः, नैवेद्यपरत्वे पूर्वग्रन्थविरोधादित्याह । तस्यायमाशयः, ‘कृतस्याप्यरिकीर्तनमि’ति योज्यम् । तेन निवेदितदीपालोकमात्रस्य निषेध इति । विपक्षे, पूर्वापरग्रन्थविरोधस्तु

“दास्येनात्मनिवेदनम्”, “सर्वलाभोपहरणम्”

> “यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः ।
> तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदानन्त्याय कल्पते” ।। इति

पूर्ववाक्यानामसङ्गतिरूपः । आत्मनोऽप्यग्राह्यत्वापत्तेः । सर्वलाभोपहरणेन जीवनासम्भवाज्जीवनोपयोगिलाभभिन्नलाभस्यैवार्पणे सर्वतदुपहरणासिद्धेश्च लोकेष्टस्वातिप्रियवस्तुजातयोरपि भगवत एव निवेदनीयत्वेन स्वस्य तदलाभापत्तेश्च । तस्माद्दासभूतैर्मोक्षप्रतिबन्धकमायां जिगीषुभिस्तन्महाप्रसादबुद्ध्या भोक्तव्यमेव । अथैतामपिशब्दयोजनां क्लिष्टां मन्यमानः श्रीधरस्वामी त्विह, स्वयमन्येन वा निवेदितं न स्वीकुर्यात्, एतच्च साधारणस्थावरविषयं रागप्राप्तविषयं वा । भक्त्या तु ग्राह्यमेव ।

> “षड्भिर्मासोपवासैस्तु यत्फलं परिकीर्तितम् ।
> विष्णोर्नैवेद्यसिक्थेन पुण्यं तद्भुञ्जतां कलौ ।।
> हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः ।
> पादोदकं च निर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः” ।। इत्यादिवचनेभ्यः ।

यद्वा, अन्यस्मै निवेदितं मे नोपयुञ्ज्यात्, मह्यं न निवेदयेदित्यर्थः ।

> “विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्यं देवतान्तरम् ।
> पितृभ्यश्चैव तद्देयं तदानन्त्याय कल्पते ।।
> पितृशेषं तु यो दद्याद्धरये परमात्मने ।
> रेतोधाः पितरस्तस्य भवन्ति क्लेशभागिनः” ।।

इत्यादिवचनेभ्य इति व्याचख्यौ ।

अत्र स्थावरप्रतिमानैवेद्यभक्षणस्याप्यनेकत्र शास्त्रसदाचारसिद्धत्वात्प्रथमपक्षारुच्या रागप्राप्तविषयं वेति पक्षान्तरमुक्तम् ।

तदेव सारसङ्ग्रहे भृगुसंहितायां स्फुटीकृतम्—

> “उपवासव्रतानां च भक्तानां ब्रह्मचारिणाम् ।
> विष्णुतीर्थं प्रसादं च स्वीकुर्याद्भक्तियोगतः ।।
> रसगन्धादिलाभेन स्वीकुर्याद्भक्तिकण्टकः” ।। इति ।

अत्र पूर्वार्धे हस्तादिति शेषः । तृतीयार्धे तु यः स्वीकुर्यात्स भक्तिकण्टक इत्यर्थः ।

तथा, तत्रैव विष्णुरहस्ये—

“मन्त्रपूतं हि नैवेद्यं निषिद्धाय ददाति यः ।
सिद्धोऽपि पातकी नित्यमारुरुक्षुस्तु किं पुनः ॥

निषिद्धास्तु भक्तिहीननास्तिकचाण्डालादयः । मन्त्रपूतमित्यनेनामन्त्रनिवेदितदाने तु न दोष इत्यन्ये ।

पुनस्तत्रैव भारते—

“अन्त्यजाय तु यो दद्याद्विष्णुशेषं हविः स्वयम् ।
निरयं स महाघोरं रौरवं प्राप्नुयान्नरः ॥
भगवद्भक्तिहीनस्य नैवेद्यं विषमुच्यते ।
भगवद्भक्तियुक्तस्य तदेव चामृतं भवेत्” ॥

वाराहे—

“विष्णूच्छिष्टं न दातव्यं नाभक्ताय कदाचन ।
दाता प्रतिग्रहीता च उभौ नरकभागिनौ” ॥

अतो निषेधा भक्तिहीनसाधारणान्नबुद्धिरागमात्रभोजिविषयाः, विधयश्च, तदतिरिक्तास्तिकचातुर्वर्णिकविषया इति श्रीधराद्यभिमता व्यवस्था ।

अथ महाप्रसादबुद्धीनां भक्तानां तु रागतो भोजनेऽपि पापनाशो भवत्येव ।

“भक्त्या लोभात्कौतुकाद्वा क्षुधासंशमनेऽपि वा ।
आकण्ठं भक्षितं तद्धि पुनाति सकलादघात्” ॥ इत्यादिवचनेभ्यः ।

अनयैवारुच्या श्रीधरस्वामिना यद्वेति व्याख्यानान्तरं कृतम् । उचितं चैतत् ।

नारदपञ्चरात्रे चतुर्थरात्रैकादशाध्याये द्वात्रिंशदपराधनिरूपणे (श्लो० १५)—

“शक्तौ गौणोपचारश्च अनिवेदितभक्षणम् ।
तत्तत्कालभवानाञ्च फलादीनामनर्पणम् ॥
विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं व्यञ्जनस्य च” इति,

इतरदेवादिविनियुक्तावशिष्टवस्त्वर्पणस्याऽपराधत्वकथनात् ।

भागवततत्त्वभास्करे तु, इदमेव प्रदानव्यञ्जनादिकमिति पाठभेदेन प्राप्तवचत्वेनोपन्यस्तम् ।

आस्तामेतत्—

अतो निषेधाभावाद्बहुलविधिसत्त्वादन्यावश्यकत्वाच्च, सर्वैरप्यास्तिकैर्भगवत्प्रसादो भोज्य एव ।

यानि तु क्वचित्—

“ब्रह्माङ्गलग्नं विप्रेभ्यो वैष्णवश्च प्रदीयते” । इति,
“वैष्णवं सात्त्वतेभ्यश्च” ॥

इत्यादिवचांस्युक्तानि तानि सङ्कल्प्य निवेदितस्य स्वयमभोज्यत्वात्तथा निवेदितान्नादिप्रतिपत्तिबोधकानीत्येकः पक्षः ।

ब्राह्मणेभ्यो वैष्णवेभ्यश्चादत्वा भगवत्प्रसादः स्वेन न भोज्य इत्येवम्बोधकानीत्यपरः ।

“साधूनां स्वागतं पूजा शेषनैवेद्यभोजनमि”त्यादि ।

विष्णुयामलादिवचनेषु तथा प्रतीतेः । नतु, स्वनिवेदितं निवेदकेन नैव भोक्तव्यमिति तात्पर्यवन्ति । वचनस्वारस्याभावात् । विधिशतव्याकोपाच्च ।

विधीयते च स्वयमर्पितग्रहणं भक्तिसूत्रद्वितीयाध्याये (सू० ६८)—

“स्वयमर्पितं ग्राह्यमविशेषादि”ति ।

नन्वेवं परार्पितस्याग्राह्यतैव प्रसज्यते इति चेदयमस्य सूत्रस्य निष्कर्षः ।
यत्र प्रतिमादौ बहवः स्वस्वसत्ताकवस्तु निवेदका भवेयुस्तत्र स्वयमर्पितमेव स्वेन स्वेनोपभोक्तव्यं न तु निवेदकानभ्यनुज्ञातं परार्पितमपि । परसत्ताकतदनभ्यनुज्ञातभगवदर्पितग्रहणे दोषस्मरणादिति ।

अथ परार्पितमपि तन्निवेदकेन भगवद्भक्तेन दीयमानं तु प्रसादं यथायोग्यं गृह्णीयादेव ।

“उपवासव्रतानां च भक्तानां ब्रह्मचारिणाम् ।
विष्णुतीर्थं प्रसादं च स्वीकुर्याद्भक्तियोगतः” ॥ इति,

भृगुसंहितादिषु तद्विधानात् । “वैष्णवं च प्रदीयते” इति ब्रह्मपुराणादिवचःस्वपि तथैव प्रतीतेः । “अन्नं न निन्द्यात्”, “अन्नं परिचक्षीत” इत्यादिश्रुतिभ्यः सामान्यतोऽन्नप्रत्याख्याने निषिद्धे प्रसादरूपस्य तस्य सुतरामप्यनेकवचसां श्रीजगन्नाथमाहात्म्यादिषूपलब्धेश्च । अथ तत्रापि ज्ञात्यादिविचारस्त्वावश्यक एवेति तत्त्वम् । तेन परार्पितस्य सर्वथा अग्रहणं प्रत्युक्तम् ।

इह, केचित्तु, रागतो भोजननिषेधः परार्पितविषयः, भृगुसंहितादिवचनस्वारस्यात् । स्वयमर्पितं तु सर्वदा ग्राह्यमेव, रागारागयोरविशेषादिति सूत्रतात्पर्यम् । तेन “भक्त्या लोभात्कौतुकाद्वा” इति पाद्मादिवचांसि स्वार्पितविषयाणीत्याहुः ।

अथैतद्भाष्ये स्वप्नेश्वरस्तु पूजायां भगवते दत्तनैवेद्यनिर्माल्यादिकं “वैष्णवं सात्त्वतेभ्यः” इत्यादिना प्रतिपाद्यत्वेन विहितं तदिह सात्त्वतत्वाविशेषादेव भगवद्भक्तेन स्वयमपि ग्राह्यम् । भोजनधारणादिना स्वोपकार्यमित्यर्थः । स्वयमपि ग्रहणे प्रतिपत्तिः सिध्यति । धर्मशाठ्यं तु वर्जनीयमेव । यथा, अग्न्याद्युद्देशेन पुरोडाशस्यापि उत्तरार्धा-

त्स्विष्टकृतमवद्यति, यजमानपञ्चमाः पुरोडाशं भक्षयन्ति, इति प्रतिपत्तिस्तथैदमपि वचनादेव । अन्यथा, सात्त्वतेभ्योऽपि न प्रतिपादयेत्परद्रव्यत्वात् । वचनादिति चेत्, नः न हि वचने स्ववर्जनमुक्तम् । अथ "ब्राह्मणेभ्यो दद्यादि"त्यादिना ब्राह्मणत्वादात्मनेऽपि दानप्रसङ्ग इति चेत्, नः दानस्य स्वस्वत्वध्वंसेन परस्वत्वापादनरूपत्वात् । न चैवं प्रतिपत्तौ युक्तम्, पुरोडाशस्यापि यजमाने प्रतिपत्तिदर्शनात् क्रियादिवत्प्रतिपत्तिरपि स्वत्वापादिकैवेत्याद्याह । अतो भाष्यानुसारेण तु स्वयम्पदस्य ग्राह्यमित्यनेन सम्बन्धः प्रतीयते, न त्वर्पितमित्यनेनेति न कोऽपि चोद्यावसरः ।

अथ भगवत उपानयनत्वेन निवेदितं सुवर्णरजतरत्नपात्राभरणाश्वभूम्यादिकं तु स्वार्पितं परार्पितं वा नैव ग्राह्यम् । देवस्वत्वादित्यन्यत्र विस्तरः ।

तस्मात्, भगवन्निवेदितं यथार्हं सर्वैर्भोक्तव्यमेव, नित्यत्वात् । अस्ति हि नैवेद्यभक्षणस्य नित्यत्वम्, तदभक्षणे प्रत्यवायश्रवणात् । यच्चाहारार्थं गृहे पच्यते, तस्यापि भगवतेऽनिवेदितस्याशने दोषातिशयश्रावणाच्च ।

(घण्टावादनादिपूर्वं नैवेद्यार्पणं, यदाहाराद्यर्थं कृतं तत्सर्वमर्पणीयम्, अनिवेदितस्य भक्षणे, निवेदितस्यानादरेऽपि च दोषः)

यथाऽऽचारप्रकाशे भगवत्पूजानिरूपणे गारुडे—

"नैवेद्यं तुलसीभिश्च घण्टाद्यैर्जयनिःस्वनैः ।
नीराजनैश्च हरये दद्यादापोशनं ततः" ॥

ब्रह्माण्डे—

"पत्रं पुष्पं फलं तोयमन्नं पानीयमौषधम् ।
अनिवेद्य न भुञ्जीत यदाहाराय कल्पितम्" ॥

कौर्मेऽपि—

"अनर्पयित्वा गोविन्दे यैर्भुक्तं धर्मवर्जितम् ।
शुनो विष्ठासमं चान्नं नीरं च सुरया समम्" ॥ इति ।

दूषणोद्धारे च सदाचारचन्द्रोदयेऽपीदमेवोपन्यस्तम् ।

सारसङ्ग्रहे पाद्मे—

"भक्त्या लोभात्कौतुकाद्वा क्षुधासंशमनेऽपि वा ।
आकण्ठं भक्षितं यद्वै पुनाति सकलादघात् ॥
ममान्नं निःक्षिपेद्यस्तु मम निन्दां करोति यः ।
मद्दर्शनेन यत्पुण्यं तत्सर्वं तस्य नश्यति ॥
विष्णोर्निवेदितान्नं यो नाश्नाति स्पर्शशङ्कया ।
वायसो विड्वराहश्च विष्ठायां जायते कृमिः" ॥ इति ।

परमेष्ठिसंहितायाम्—

“सन्त्यज्य विष्णुनैवेद्यं यः कुर्यादन्नभक्षणम् ।
स याति नरकं घोरं यावच्चन्द्रदिवाकरौ” ॥ इति ।

स्कान्दे—

“तीर्थैः पवित्रितो वापि तपस्वी वा जितेन्द्रियः ।
नारायणस्य नैवेद्यमभुक्त्वा पतितः क्षणात्” ॥ इति ।

वाराहे—

“मदन्नत्याजिनं मूढं तथा मद्भक्तदूषकम् ।
कल्पकोटिशतेनापि न क्षमामि कदाचन” ॥ इति ।

उशना आह—

“ग्रामप्रतिष्ठाशेषं तु गृहार्चायां निवेदयेत् ।
ततोऽन्तर्यामिणे दद्यात्स्वयम्भुञ्जीत वैष्णवः ॥
प्राणेभ्यो जुहुयादन्नं मन्निवेदितमुत्तमम् ।
ममापि हृदयस्थस्य पितृभ्यश्च विशेषतः ॥
स्रक्चन्द्रनादि ताम्बूलं यो भुङ्क्ते नार्पितं हरेः ।
कल्पकोटिसहस्राणि रेतोविण्मूत्रभुग्भवेत् ॥
अनिवेदितमन्नाद्यं यो भुङ्क्ते मूढचेतसा ।
श्वानविष्ठासमं चान्नं पानं तत्सुरया समम् ॥
पत्रं पुष्पं फलं तोयमन्नपानाद्यमौषधम् ।
नार्पयन्ति च ये विष्णोस्तुल्यं गोमांसभक्षणैः ॥ इति ।

पञ्चरात्रे—

“अवैष्णवानां पक्वान्नं पतितान्नं तथैव च ।
अनर्पितं तथा विष्णोः श्वमांससदृशं भवेत्” ॥ इति ।

नारदपञ्चरात्रद्वितीयरात्रद्वितीयाध्याये नारदं प्रति महादेवः (श्लो० ६५)—

“कृष्णानुग्रहतो विद्वाँल्लब्ध्वा च जन्म भारते ।
न भजेत्कृष्णपादाब्जं तदत्यन्तविडम्बनम् ॥
असार्थकं तस्य जन्म वृथा तद्गर्भयातना ।
निष्फलं तच्छरीरं च नश्वरं व्यर्थजीवनम् ॥
जीवन्मृतो हि पापी स चाण्डालादधमोऽशुचिः ।
भुङ्क्ते नित्यमभक्ष्यं च नित्यं भुङ्क्ते च सूकरः ॥
न हि क्लृप्तमभक्ष्यं च भुङ्क्ते स सूकराधमः ।
अभक्ष्यं ब्राह्मणानां तदनिवेद्यं हरेरहो ॥

अन्नं विष्ठा जलं मूत्रं यद्विष्णोरनिवेदितम् ।
नित्यं पादोदकं भुङ्क्तं नैवेद्यं च हरेर्द्विज ॥
तन्मन्त्रग्रहणं कृत्वा जीवन्मुक्तो हि भारते ।
तस्यैव पादरजसा सद्यःपूता वसुन्धरा ॥
सर्वाण्येव हि तीर्थानि पवित्राणि च नारद ।
स एव शुद्धः सर्वेषु सद्यो मुक्तो महीतले ॥
पदे पदेऽश्वमेधस्य लभते निश्चितं फलम्" ॥ इति ।

तत्रैव प्रथमरात्रद्वितीयाध्याये सनत्कुमारनारदौ प्रति ब्रह्मदेवः (श्लो० ४२)—

"ब्राह्मणानां स्वधर्मश्च सन्ततं कृष्णसेवनम् ।
नित्यं ते भुञ्जते सन्तस्तन्नैवेद्यं पदोदकम् ॥
न दत्वा हरये यस्तु यदि भुङ्क्ते द्विजाधमः ।
अन्नं विष्ठासमं मूत्रसमं तोयं विदुर्बुधाः ॥
भुङ्क्ते स्वभक्ष्यं कोलश्च म्लेच्छश्च श्वपचाधमः ।
विप्रो नित्यमभक्ष्यं च भुङ्क्ते च पतितस्ततः" ॥ इति ।

तथा, स्कान्दे, मार्गशीर्षमाहात्म्यचतुर्दशाध्याये ब्रह्माणं प्रति भगवान् (श्लो० २८)—

"अनर्पयित्वा यो भुङ्क्ते अन्नं पानादिकं च यत् ।
श्वानविष्ठासमं चान्नं पानं च मदिरासमम् ।
तस्मान्ममार्पयेत्पुत्र अन्नपानादि चौषधम् ।
भक्षयेत्परया भक्त्या अशुचेः शुचिकारणम्" ॥ इति ।

(अनेकग्रन्थेष्वनिवेदितभक्षणस्यापराधत्वम्, एतन्निषेधिका श्रुतिश्च)

तथा, कमलाकरभट्टकृताह्निके भगवत्सेवनविषयकद्वात्रिंशदपराधनिरूपणे वाराहे— "नाजिघ्रेदनिवेदितमि"ति भगवतेऽनिवेदितस्याघ्राणमपि निषिध्यते किम्पुनर्भक्षणम् ? नारदपञ्चरात्रे चतुर्थरात्रैकादशाध्याये द्वात्रिंशदपराधकथने (श्लो० १५)—

"शक्तौ गौणोपचारश्च, अनिवेदितभक्षणम् ।
तत्तत्कालभवानां च फलादीनामनर्पणम्" ॥ इति ।

तदेवोच्यते कमलाकराह्निके, अगस्त्योक्तापराधेषु—

"कालोद्भवफलादीनामनिवेदितभक्षणम् ।
इत्येते ह्यपराधा वै अगस्त्येन प्रदर्शिताः" ॥ इति ।

तथा, नैवेद्यभक्षणविचारग्रन्थे गारुडे शातातपकथनप्रस्तावे—

"अनिवेदितमश्नाति शङ्खचक्रगदाभृते ।
षष्टिवर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते कृमिः" ॥

तथा, नृसिंहपरिचर्यायां ब्रह्माण्डे—

"पत्रं पुष्पं फलं तोयमन्नपानाद्यमौषधम् ।
विष्णवर्पितं हि भोक्तव्यं यदाहाराय कल्पितम् ॥
अनिवेद्य प्रभुञ्जानः सप्तकल्पानि नारकी" ॥

तथा, तैत्तिरीयब्राह्मणे—

"केवलाघो भवति केवलादी । अहं मेघः स्तनयन् वर्षन्नस्मि" इत्यादि । भगवत एव मेघरूपेण वृष्टिकर्तृत्वात्, अग्रे, "मदादित्या अधि सर्वे तपन्ति" इति तस्यैव सूर्यातपप्रवर्तकत्वाच्च वृष्ट्यातपाभ्यां तेनैवोत्पादितमन्नं तस्मा अनिवेद्य भुञ्जानः केवलं पापरूप एव भवतीत्यर्थः ।

अत्रैव "मामदन्त्यहमन्नयन्यान् अहꣳसदमृतो भवामि" इति श्रावितो भगवत एवान्नात्मभावस्तु आचारमाधवप्रथमाध्याये विष्णुपुराणेऽपि दर्शितः—

"विष्णुरत्ता तथैवान्नं परिणामश्च वै तथा" इति ।

(आत्मार्थपाके दोषः)

तस्मात्, पाकादिकमपि, पूर्वं भगवन्तं ततस्तदवयवभूतान्देवादींश्चोद्दिश्यैव कुर्यान्नत्वात्मोद्देशेन ।

अत एव स्मरति तृतीयाध्याये मनुः (श्लो० ११८)—

"अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्" इति ।

पुनरेकादशाध्याये उपपातकानि गणयन् स एवाह (श्लो० ६४)—

"आत्मार्थं च क्रियारम्भो निन्दितान्नादनं तथा" इति ।

याज्ञवल्क्यश्च तृतीयाध्याये कर्मविपाकादिनिरूपणप्रकरणे उपपातकगणनायाम् (श्लो० ३३)—

"आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भो मद्यपः स्त्रीनिषेवणम्" इत्याह ।

नचात्र, क्रियाशब्दस्य पाकमात्रपरत्वे प्रमाणाभावः शङ्क्यः । इह, तथाऽऽत्मार्थं च पाकलक्षणक्रियारम्भः ।

"अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्"

इति तस्यैव प्रतिषिद्धत्वात् । क्रियामात्रविषयत्वे तु प्रतिषेधकल्पनायां गौरवं स्यादिति विज्ञानेश्वरकृतेरेव प्रमाणत्वात् ।

किञ्चात्रैव मिताक्षरायामुपपातकानि गणयन् विष्णुः—अभोज्यान्नभोजनं परस्वापहरणमिति । तथा, आत्मार्थं क्रियारम्भोऽनाहिताग्नितेत्याह । अतः पातकरूपत्वा-

देव निषेधत्यात्मार्थपाकमाचाराध्यायेऽपि गृह्यप्रकरणे याज्ञवल्क्यः (श्लो० ८)—

"न पचेदन्नमात्मने" इतिं ।

अत्रैव मिताक्षरायां "न पचेदन्नमात्मार्थम्" अन्नग्रहणं सकलादनीयप्रदर्शनार्थमिति विज्ञानेश्वरः ।

मदनपारिजाते तृतीयस्तबके मार्कण्डेयपुराणे—

"आत्मार्थं पचनं यस्य रत्यर्थं यस्य मैथुनम् ।
वृत्त्यर्थं यस्य चाधीतं निष्फलं तस्य जीवितम्" ॥ इति ।

(वृथा कृसरसंयावादेरभक्ष्यता, तत्स्वरूपं भक्षणे प्रायश्चित्तम्)

किञ्च, भगवदनुद्देशेन पक्वाः कृसरसंयावादयो वृथेत्युच्यन्ते; तेषां च वर्जनीयत्वमाह पञ्चमाध्याये मनुः (श्लो० ६)—

"शैलुं गव्यं च पेयूषं यत्नतः परिवर्जयेत् ।
वृथाकृसरसंयावं पायसापूपमेव च ॥
अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च" ॥ इति ।

शैलुं श्लेष्मातकफलम् । गव्यं पेयूषं नवप्रसूतेर्गोर्घनीभावशालि दुग्धम् । एतद्व्याख्याने, देवताद्यनुद्देशेन, आत्मार्थं यत्पच्यते तद्वृथा । कृसरस्तिलेन सह सिद्ध ओदनः । तथा च, छन्दोगपरिशिष्टम्—

"तिलतण्डुलसम्पृक्तः कृसरः सोऽभिधीयते" ।

संयावं शृतक्षीरगुडगोधूमचूर्णसिद्धस्तत्करिकेति प्रसिद्धः । क्षीरतण्डुलमिश्रः पायसः । अपूपः पिष्टकः । एतान् वृथा पक्वान् विवर्जयेत् । पशुयागादौ पशोः स्पर्शनमुपाकरणं, तद्रहितः पशुरनुपाकृतः, तस्य मांसानि । देवान्नानि नैवेद्यार्थमन्नानि प्राङ्निवेदनात्, हवींषि च पुरोडाशादीनि होमात्प्राग्विवर्जयेदिति कुल्लूकभट्टः ।

पुनरेकादशाध्याये मनुः (श्लो० ५६)—

"गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्" इति ।

गर्हितस्य इति गर्हितस्य लशुनादेरिति व्याख्या । लशुनादिषु च मनुना पञ्चमाध्याये वृथा कृसरादिकमपि गणितम् ।

याज्ञवल्क्यश्च प्रथमाध्याये भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणे (श्लो० ७)—

"वृथाकृसरसंयावपायसापूपशष्कुलीः" ।

इति वृथाकृसरादीनभक्ष्यत्वेनाह ।

नन्विह कृसरादिपरिगणनात् तदितरस्य तु अनिवेदितस्यापि भक्षणे न दोष इति चेत्, न; अत्रैव मिताक्षरायां "न पचेदन्नमात्मने" इति कृसरादीनां निषेधे सिद्धे पुनर-

भिधानं प्रायश्चित्तगौरवार्थमित्युक्तेः । इह कोयष्टिकादीनां कलविङ्कादीनां च मध्ये गणनात्, मांसभक्षणप्रायश्चित्तं युज्यत इति कश्चित् । मनूक्तगर्हितादनप्रायश्चित्तमत्रोचितमित्यपरः । तत्र कामतारतम्येनाभ्यासतारतम्येन च व्यवस्थास्त्विति भाति ।

मिताक्षरायां तु तृतीयाध्याये अभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तप्रकरणे लिखित आह—

"वृथाकृसरसंयावपायसापूपशष्कुलीः ।
आहिताग्निर्द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यं समाचरेत्" ॥ इति ।

अनाहिताग्नेस्तु शेषेषूपवसेदहरित्युपवासो द्रष्टव्य इति विज्ञानेश्वरः ।

न च देवताद्युद्देशमन्तरेण साधिता इति विज्ञानेश्वरेण व्याख्यानाद्वैश्वदेवे अनुपयोजितमेव कृसरादिकं वृथा न तु भगवदनर्पितमपीति शङ्क्यम्,

स्मृत्यर्थसारे—वैश्वदेवादिरहितान्नभोजने वृथाकृसरसंयावपायसापूपशष्कुलीमधुमांसानां चामत्योपवासो, मत्या त्रिरात्रं, कार्यं वाऽकार्यं, आहिताग्निस्तु त्रिरात्रं, कार्यं वा कुर्यादिति भेदनिर्देशपूर्वकं प्रायश्चित्तोपदेशात् ।

अत्र वृथाकृसरादीनां वैश्वदेवादित्यादिपदसङ्गृहीतसर्वपाकयज्ञानुपयुक्तान्नाद्भेदप्रतीतेः । भगवता सर्वादिदेवत्वेन सर्वदेवानां तदवयवत्वेन च प्रकृते विज्ञानेश्वरादिव्याख्याविरोधाभावाच्च ।

कमलाकराह्निके विष्णुपूजायाम्—

"अन्नं चतुर्विधं स्वादु रसैः षड्भिः समन्वितम् ।
भक्ष्यभोज्यसमायुक्तं नैवेद्यं तु समर्पयेत्" ॥

एकादशस्कन्धे (अ० ११)—

"यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः ।
तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदानन्त्याय कल्पते" ॥

एवमादिवचनैः कृसरादीनामुत्तमवस्तूनामवश्यसमर्पणीयताऽध्यवसायाच्च । आस्तामेतत् । एवमत्यावश्यकत्वात्सिद्धं भगवदर्पितभोजनस्य नित्यत्वम् ।

(सङ्ग्रहकारोक्तानां सहाशब्दप्रयोगादीनां नित्यत्वज्ञापकानां प्रकृते सङ्गमनं, सायम्प्रातर्नैवेद्यमेवाश्यम्)

नित्यत्वज्ञापकानि च सङ्ग्रहकारेणोक्तानि—

"नित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत्"

इत्युक्त्याऽतिक्रमे दोषश्रुतेरत्यागचोदनात् ।

"फलश्रुतेर्वीप्सया च तन्नित्यमिति कीर्तितम्" इति ।

माधवादिभिरप्येतदेवोदाहृत्यैकादशीव्रतादिषु नित्यत्वं निर्णीतम् ।

तत्र प्रकृतविषये नित्यशब्दं प्रयुङ्क्ते भारद्वाजः—

"विष्णोर्निवेदितं नित्यं देवेभ्यो जुहुयाद्धविः" इत्यादि

"भुञ्जीयाच्च स्वयं नरः" इत्युपसंहारः ।

नारदपञ्चरात्रे—

"नित्यं ते भुञ्जते सन्तस्तन्नैवेद्यं पदोदकम्" इति ।

एवं सदाशब्दोऽपि द्रष्टव्यः ।

तथा, जीवनहेतुभूताहारार्थं सम्पादितवस्तुनोऽपि भगवते निवेद्यैव भोक्तव्यत्वस्मरणादार्थिकं यावदायुर्ग्रहणं दर्शितं प्राक् ।

तथा गीतायाम्—

"यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥
शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः" ॥ इति ।

अत्र यदश्नासीत्यादिना तदेव गम्यते । यदि सामान्यनिर्देशेन अन्नं वा पत्रपुष्पादिकं वा यदा यद्भोक्तव्यं तदा तदेव समर्पणीयमिति बोध्यते ।

उक्तं च तत्रैव—

"पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः" ॥

नारदपञ्चरात्रेऽपि—

"यावद्भक्ष्यं भवेत्पुंसस्तावद्दद्याज्जनार्दन" इति ।

आचारप्रकाशेऽपि पूजाप्रकरणात्पृथक्, "विष्णो इदं नैवेद्यं सम्पद्यताम् इदं विष्णवे" इति मन्त्रेणान्नस्य निवेदनमुक्तम् ।

अस्यानतिक्रमस्तु दर्शित आचारप्रकाशे ब्रह्माण्डे—

"अनिवेद्य न भुञ्जीत यदाहाराय कल्पितम्" इति ।

भागवततत्त्वभास्करे—

"प्रसादाग्रहणं विष्णोर्वर्जयेद्वैष्णवः सदा" इति ।

अतिक्रमे दोषश्च श्रूयते—

"केवलाघो भवति केवलादी"
"अनर्पयित्वा गोविन्दे",
"नारायणस्य नैवेद्यमभुक्त्वा पतितः क्षणात्"
"ममान्नं निःक्षिपेद्यस्तु" इत्यादिषु ।

अत्यागचोदनं च,

"सन्त्यज्य विष्णुनैवेद्यं"
"मद्भक्तत्याजिनं मूढम्"

इत्यादौ स्पष्टं प्रतीयते ।

फलश्रुतिश्च तत्त्वभास्करे विष्णुयामले—

"साधूनां स्वागतं पूजा शेषनैवेद्यभोजनम्" इत्यादौ ।

अथ स्कान्दे मार्गशीर्षमाहात्म्ये भगवान् (अ० १४ श्लो० २४)—

"यदुक्तं भवता ब्रह्मन् भोक्तव्यं किं शृणुष्व तत् ।
भोक्तव्यं च ममोच्छिष्टं मम भक्तिपरायणैः ॥
पवित्रकरणं पुत्र पापिनामपि मुक्तिदम् ।
ममाशनस्य शेषं च यो भुनक्ति दिने दिने ॥
सिक्थे सिक्थे भवेत्पुण्यं चान्द्रायणशतोद्भवम्" ॥ इति ।

अत्र दिने दिन इति वीप्सा । तस्मात्सिद्धमस्य नित्यत्वम् ।

न च दिनपदाद्रात्रौ तदभोजनप्रसङ्गः ।

गौतमतन्त्रे (अ० १४ श्लो० ९१)—

"विष्णोर्निवेदितान्नं यद्रात्रौ भुञ्जेदकुत्सयन् ।
यदन्ना देवता यस्य तदन्नः पुरुषो भवेत्" ॥ इति रात्रावपि भोजनविधानात् । तेन पूर्वत्र दिनपदमहोरात्रपरम् ।

इत्थं चैतावता,

"सायम्प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम्" ॥

इत्यादिषूक्तं द्विवारमशनं भगवन्नैवेद्येनैव विधेयमिति सिद्धम् ।

तदेतत्सर्वमनुसन्धाय निष्कर्षो दर्शितः श्रीमदाचार्यैः—

"निवेदिभिः समर्प्यैव सर्वं कुर्यादिति स्थितिः" इति ।
"अन्यथा सर्वदोषाणां न निवृत्तिः कथञ्चन ।
असमर्पितवस्तूनां तस्माद्वर्जनमाचरेत्" ॥ इति च ।

निवेदिभिः सहेत्यर्थः । सहार्थकयोगविभागेऽपि "वृद्धो यूना" इति ज्ञापकात्सहार्थे तृतीया । अतो विस्पष्टतरेऽस्मिन् भगवदर्पितवस्तुग्रहणविषये बहुलविलेखनेनालम् ॥

इत्थम्,

"अच्युतार्पितवस्तूनां ग्रहणे सूरिसम्मता ।
विधीनां च निषेधानां व्यवस्था स्थापिता मया ॥ १ ॥
अतो रसमयाः शास्त्रसमयात्सुनिरामयाः ।
प्रसादं श्रीहरेर्भुक्त्वा प्रसादं यात सर्वदा ॥ २ ॥

(चत्वारिंशः प्रश्नः उत्तरकारिकाः-विष्णुभिन्नस्य नैवेद्यभक्षणनिषेधः)

देवतान्तरनिवेदितमन्नं भोज्यं न वा ? ॥ ४० ॥

उत्तरम्—

देवतान्तरनैवेद्यभोजनं प्रतिषिद्ध्यते ।
सौरशाक्तादिनैवेद्यभुक्तौ कामादका मताः ॥ १ ॥
तत्र तत्र निबन्धेषु प्रायश्चित्तं प्रपञ्च्यते ।
शिवनिर्माल्यसंसर्गनिषेधः सुतरां मतः ॥ २ ॥
क्वचिद्विधिस्तु तद्भक्ते पञ्चदेवार्चकेऽथवा ।
प्रवर्तते तदन्नादेः शालग्रामेण शोधनात् ॥ ३ ॥
वैष्णवानां तदन्यत्वस्मरणात्तादृशव्रतात् ।
सत्पारम्परिकाचारान्नारात्तत्सङ्ग इष्यते ॥ ४ ॥
तस्मान्न भोज्यमस्माभिः कस्मा अपि समर्पितम् ।
रमाधरसुधामिश्रं हरिभुक्तं विनेतरत् ॥ ५ ॥

तथाहि—नारायणभट्टकृतधर्मप्रवृत्तौ देवपूजाप्रकरणे—

"पवित्रं विष्णुनैवेद्यं सुरसिद्धर्षिभिः स्मृतम् ।
अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्" ॥ इति ।

सारसङ्ग्रहे पाराशरे—

"देवतान्तरभोक्ता वा समबुद्धिरथापि वा ।
नास्तिको वेदहीनो वा न प्रतिष्ठां समाचरेत्" ॥ इति ।

देवतान्तरशब्देन तन्निवेदितमन्नाद्यं लक्ष्यते ।

तत्रैव पद्मपुराणे—

"विष्णोर्नैवेद्यकं शुद्धं मुनिभिर्मोक्षकाङ्क्षिभिः ।
अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

अत्र पूर्वार्धे भुज्यत इति शेषः । प्रकरणादन्यशब्दश्च विष्णुभिन्नपर्यायः ।

स्कान्दे च मार्गशीर्षमाहात्म्यचतुर्दशाध्याये भगवान् (श्लो० २५)—
"भोक्तव्यं मम चोच्छिष्टम्" इत्यादिना स्वप्रसादस्यावश्यभोक्तव्यत्वमुक्त्वाह (श्लो० ३१)—

"अन्येषां देवतानां च न गृह्णीयाच्च भक्षितम् ।
अभक्तानां च पक्वान्नं भुक्त्वा च नरकं व्रजेत्" ॥ इति ।

अत्राप्यन्यशब्दः पूर्ववत् ॥

नचेदमाग्रहात्पञ्चदेवभिन्नदेवपरं कल्प्यम्, शैवसौरादिनैवेद्यभक्षणेऽपि प्रायश्चित्तनिरूपणात् । यथा स्मृत्यर्थसारे—शैवसौरनिर्माल्यनिवेद्यभक्षणे चान्द्रम् । अभ्यासे द्विगुणम् । मत्याऽभ्यासे सान्तपनम् । अन्यनिर्माल्ये त्वनापद्येवमिति ।

धर्मसिन्धौ च तृतीयपरिच्छेदपूर्वार्धे, शैवसौरनैवेद्यभक्षणे चान्द्रायणमित्यादि । अग्रे पूर्ववत् ।

प्रायश्चित्तेन्दुशेखरे; रुद्रनिर्माल्यस्पर्शे सचैलस्नानम् । शैवसौरनिर्माल्यनैवेद्यभक्षणे चान्द्रम् । अभ्यासे द्विगुणम् । अमत्याऽभ्यासे सान्तपनम् । अनापदि हरेरन्यनैवेद्यभक्षणे एवमेव । विष्णोरनिवेदितभोजनेऽर्धकृच्छ्रप्रायश्चित्तम् । हरेर्निर्माल्यनैवेद्यभक्षणे चान्द्रायणफलमिति स्मृत्यर्थसारे इति ।

तथा, श्राद्धहेमाद्रौ स्कान्दे—

> “स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माल्यं वाससा आप्लुतः शुचिः” इति ।

निर्णयसिन्धौ तृतीयपरिच्छेदपूर्वार्धे चेदमुदाहृतम् ।

प्रायश्चित्तमयूखे तु, अथ रुद्रनिर्माल्यस्पर्शे कालिकापुराणे—

> “स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माल्यं सवासा आप्लुतः शुचिः” इति—

तदेव कालिकापुराणवचनत्वेनोक्तम् ।

एवमितरेष्वपि प्रायश्चित्तहेमाद्रिमयूखप्रभृतिषु प्रमाणोपन्यासपुरःसरं सविस्तरमिदं निर्णीतमेवास्तीति निर्मत्सरधियाऽवधेयम् । विस्तरभयात्तद्ग्रन्थलेखनाद्विरम्यते ।

अतो भगवद्भिन्नसर्वदेवनैवेद्यभक्षणे यथाशास्त्रं प्रायश्चित्तानां तत्र तत्र प्रामाणिकग्रन्थेषु व्यवस्थापितत्वान्नैकेनापि तान्यदनीयानि ।

इत्थमेव देवयोनीनां यक्षादीनामप्यन्नं निषेधत्येकादशाध्याये मनुः (श्लो० ९२)—

> “यक्षरक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् ।
> तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्नता हविः” ॥ इति ।

(षड्विधनिर्माल्यानि, पराभिमतव्यवस्थाखण्डनपूर्वकं विधिनिषेधयोरनेकधाव्यवस्थाश्रुतेश्च)

अथ, भवत्प्रश्नवाक्ये निवेदितपददर्शनादिदं प्रतिभाति, यद्भवदिष्टतया श्रूयमाणसदानन्दगिरिकृतशैवसुधाकरोदाहृतनारदवचनानुसारेण निर्माल्यषाड्विध्यमङ्गीकृत्य तत्र पञ्चविधस्य प्रतिषेधः । निवेदितस्य भक्षणं तु विधिविषयः इति भवद्भिः स्वीक्रियत इति । तत्र, नारदवचनोपन्यासस्तु सदानन्दगिरिणा कृतः । तत्र व्यवस्थामाह नारदः—

> “शिवानुभूतमखिलं निर्माल्यं परिभाषते ।
> भोज्यं धार्यमिति द्वेधा षड्विधं च तदिष्यते ॥

देवस्वं देवताद्रव्यं नैवेद्यं च निवेदितम् ।
चण्डद्रव्यं बहिःक्षिप्तं निर्माल्यं षड्विधं मतम्” ॥

इति निर्माल्यषड्विधत्वमुक्त्वा, दासीदासादीनां देवस्वत्वं हेमरूप्यकरत्नादीनां देवताद्रव्यत्वं सङ्कल्पपूर्वकं समर्पितानामन्नजलादीनां नैवेद्यत्वं चोक्त्वा,

“एतत्त्रिविधनिर्माल्यमनर्हमिति कथ्यते ।
प्रमादाद्भोजनं कुर्वन् भूमौ स स्यादमङ्गलः” ॥

इति, एतत्त्रिविधस्याप्यस्य भोजनं निन्दित्वा,

“शिवोपभुक्तस्रग्गन्धमन्नपानादिकं तथा ।
निवेदितमिति प्रोक्तं सर्वपापहरं परम्” ॥

इति निवेदितस्रग्गन्धादिभोजनं संस्तुत्य चण्डद्रव्यबहिःप्रक्षिप्तयोरभक्ष्यत्वमुक्त्वा, इदमाह—

“निर्माल्यं षड्विधं भोज्यमेकमेव निवेदितम्” ।

अतो यानि विधायकवचनानि तानि निवेदितविषयाणि । यानि तु निषेधवाक्यानि तानि देवस्वादिपञ्चविधनिर्माल्यविषयाणीति नारदसम्मता व्यवस्था वेदितव्येत्येवं शैवसुधाकरे कृताः । तत्र यद्यपि मया ग्रन्थान्तरे अयुक्ता शैवसुधाकरभागाः पङ्क्तिशः खण्डनीया एव, तथापि भवत्तोषार्थं किञ्चिदिहोच्यते ।

भवन्मते यदि सर्वसाधारण्येन शिवनिवेदितग्रहणमभिमतम्, तर्हि शास्त्रसिद्धानां तद्भक्षणे चान्द्रायणादिप्रायश्चित्तानां का वा गतिरिति चिन्त्यताम् ।

अथ नारदोक्तरीत्या नैवेद्यनिवेद्ययोर्भेदेन प्रायश्चित्तविधायकग्रन्थेषु च नैवेद्यशब्दोल्लेखेन प्रायश्चित्तानि तद्विषयाणीति चेद्ब्रूषे ? तर्हि,

“मह्यमन्नं प्रयत्नेन निवेद्याश्नाति यः सदा ।
स भूपालः सर्ववेत्ता भवत्येव हि सर्वथा ॥
अतीतानागतं ज्ञानं भूपालत्वं च शाश्वतम् ।
जातिस्मरत्वं सौन्दर्यं मन्नैवेद्यस्य भक्षणात् ॥
मन्नैवेद्यमनुच्छिष्टं मत्वाऽनुच्छिष्टमुत्तमम् ।
योऽश्नाति स तु सर्वज्ञः स भूपालोऽपि जायते ॥
निर्माल्यसलिलं पीत्वा देवस्य मम शूलिनः ।
क्षयापस्मारकुष्ठाद्यैः सद्यो मुच्येत बन्धनात् ॥
निर्माल्यं परमं पुण्यं नैवेद्यं पापनाशनम् ।
ब्रह्मचारिगृहस्थानां यतीनां च विमुक्तिदम्” ॥

इति स्वस्मिन्निबद्धश्रद्धराजव्यामोहनार्थं विधिवाक्यतया तदुदाहृतब्रह्माण्डवचनविरोधात् । अत्र स्फुटं नैवेद्यशब्दोपादानपुरःसरं तत्प्रशंसनात् ।

अथ मया, शिवदीक्षावतस्तु पञ्चविधनिर्माल्यस्यापि ग्राह्यता स्वीकृतेत्यविरोध इति चेत्तर्हि, इमानि वचनानि पारम्परिकशिवदीक्षाविशिष्टराजमात्रविषयाणि तादृशब्रह्मचर्यादिविषयाणि चेति त्वया स्वमुखेनैवोरीकृतमिदानीम् । तथा सति परम्परातः सर्वदर्शनानुसारिणामविरोधेन सर्वधर्मपरिपालकानां विशेषतो वैष्णवानां बहूनां राज्ञामीदृशवचसां सर्वराजसाधारण्यप्रदर्शनेन व्यामोहनादितः परं विरम्यताम् ।

अथ यदि स्वपरिभाषामुल्लङ्घ्य ब्रह्माण्डस्थनैवेद्यशब्दस्य निवेदितपरत्वं स्वीक्रियेत, तदा तु "अनर्हं मम नैवेद्यमि"त्यादिवचनेष्वपि, तथा, तद्भक्षणप्रायश्चित्तविधायकग्रन्थेष्वपि नैवेद्यशब्दस्य निवेदितपरत्वकथनेन मुखबन्धो भवतीति तथैव स्वीकुरु ।

अथैवं सति विधिनिषेधयोः कथं व्यवस्थां स्यादिति चेदुक्तरीत्या निवेदितस्य विहितप्रतिषिद्धत्वान्नारदोक्तविधेः शैवमात्रपरत्वम्; निषेधश्च तदितरसर्वसाधारण इति स्यादेव सा ।

न चैवं सति शैवस्यापि निवेदितमात्रग्रहणं प्राप्तम्, न तु तदतिरिक्ताभरणादिग्रहणं देवताद्रव्यत्वात्,—

तथा च सति—

"पुष्पं फलं सुगन्धं च वस्त्राण्याभरणानि च ।
शिवार्पितानि स्वीकुर्यादन्यथा पातकी भवेत्" ॥

इत्यादिमदुदाहृतलैङ्गादिवचनानां का गतिः स्यात्? ईदृशानां विधीनां शैवमात्रपरत्वं निवेदितमात्रग्रहणस्य सर्वसाधारणत्वमिति मदुक्तव्यवस्थाया भवद्भिः स्वीकृतत्वादिति शङ्क्यम्; लैङ्गस्थाभरणग्रहणादिविधेर्नारदोक्ततन्निषेधस्य च शैवमात्रविषयकत्वेऽपि त्वदुदाहृतवचनादनुपदमग्रिमेण त्वयाऽप्युदाहृतेन—

"शिवाग्रे शिवनिर्माल्यं गृह्णीतैव शिवद्विजात् ।
स्वयमेवाददानस्तु नरकं प्रतिपद्यते" ॥

इति लैङ्गवचनेन पूर्वोक्तविधेः शिवाग्रप्रदेशे शिवद्विजदत्तविषयकत्वम्, नारदोक्तनिषेधस्य च स्वयमादानविषकत्वमिति व्यवस्थासामञ्जस्यात् ।

सूतसंहितायाम्—

"शम्भोर्निर्माल्यकं शुद्धं भुञ्जीयात्सर्वतो द्विजः ।
अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्" ॥

स्कान्दे—

> “प्रसादमन्यदेवस्य भुञ्जतां किल्बिषं भवेत् ।
> शिवस्यैव तु निर्माल्यं भक्त्या धार्यं द्विजातिभिः ॥

इति वचनद्वयं तेनोपन्यस्तम्; तत्तु, बहुग्रन्थेषु सकृच्छैवनिर्माल्यभक्षणेऽपि चान्द्रायणविधानात्, अत्र च शिवातिरिक्तविष्ण्वादिनैवेद्यभक्षणे तद्विधानात्, प्रामाणिकनिबन्धेष्वस्य वचोद्वयस्यानुपलब्धेश्च कल्पितमिव भाति । तथाऽप्यकल्पितत्वनिश्चये सति तद्दुराग्रहिशैवपरमस्तु, उदितानुदितसिद्धनहिनिन्दान्यायेन शैवस्य तद्भक्षणस्तावकं वा, न तु कथञ्चिदपि सर्वसाधारणं भवितुमर्हति । बहुभिर्निर्मत्सरसर्वसाधारणग्रन्थकारैरनेकश्रुत्यादिवचनावलम्बेन विष्णुनैवेद्यभक्षणस्य, तदभक्षणे, तदनिवेदितभक्षणस्य च प्रत्यवायस्य तत्प्रायश्चित्तस्य च सम्यग्व्यवस्थापितत्वेन तत्प्रत्याचिख्यासाया विहायस्तलालिलिङ्गिषाकल्पत्वात् ।

या तु, “रुद्रभुक्तं भुञ्जीत रुद्रपीतं पिबेत्” इत्यादिः, “तस्माद्ब्राह्मणाः प्रशान्तमनसो निर्माल्यमेव भक्षयन्ती”त्यन्ता बृहज्जाबालश्रुतिस्तेनोपन्यस्ता, सा तु, उपक्रमोपसंहारादितात्पर्यलिङ्गपर्यालोचने शैवपरैव । तत्रापि, कालाग्निरुद्रबृहज्जाबालाद्यभ्यासाद्विरक्तमनस्कगृहाश्रमत्यागिशिवयोगाभ्यासिब्राह्मणपरैवेति स्फुटमुद्भाति । अयमेवार्थस्तल्लिखिते श्रुतिभागे “प्रशान्तमनस”इत्यनेनोच्यते ।

किञ्च, निर्माल्यमेवेत्येवकारेणावधारणात्तदतिरिक्तस्याभक्षणीयत्वं प्रतीयते । विधेः परिसङ्ख्यारूपत्वं च सदानन्दगिरिणैवोपपादितम् । तथा च सति, विष्णुनैवेद्यभक्षणादिविधिश्रुतयो निरवकाशत्वाद्व्याकुप्येरन् । अतोऽवधारणादिशून्यतद्विधिश्रुतिबलाज्जाबालश्रुतेः शिवैकोपासिमात्रपरत्वमिति युक्तम् । श्रुत्यन्तरबलेन श्रुतिसङ्कोचस्य जैमिन्यादिसम्मतत्वेन तत्र विरोधाभावात् । अस्याः श्रुतेर्विस्तरशः, पूर्वापरभागोपन्यासपूर्वकं निर्णयस्तु विस्तरभयादन्यत्र मया कृतत्वाच्चेह न क्रियते ।

अथ बहुलस्मृतिपुराणवाक्यैकवाक्यतयैतद्विचारे तु, इयं आयतनविशेषेष्वेव नैवेद्यादिग्रहणविधायिका शैवानमिति युक्तं भाति ।

तथाहि, निर्णयसिन्धौ च पुरुषार्थप्रबोधे भविष्ये—

> “ज्योतिर्लिङ्गं विना लिङ्गं यः पूजयति सत्तमः ।
> तस्य नैवेद्यनिर्माल्यभक्षणात्तप्तकृच्छ्रकम् ॥
> शालग्रामोद्भवे लिङ्गे बाणलिङ्गे स्वयम्भुवि ।
> रसलिङ्गे तथार्षे च सुप्रसिद्धप्रतिष्ठिते ॥
> हृदये चन्द्रकान्ते च स्वर्णरौप्यादिनिर्मिते ।
> शिवदीक्षावता भक्तेनेदं भक्ष्यमितीर्यते” ॥ इति ।

अत्रोपक्रमे यः पूजयतीति कथनादुपसंहारे च स्पष्टमेव शिवदीक्षावता भक्तेनेत्युक्तेश्चैतेष्वपि निवेदितं भक्तिमच्छैवेनैव भोक्तव्यमिति सिध्यति, न तु साधारण्येन सर्वैरिति ।

एतेन,

"बाणलिङ्गे स्वयम्भूते चन्द्रकान्ते हृदि स्थिते ।
चान्द्रायणसमं ज्ञेयं शम्भोर्नैवेद्यभक्षणम् ॥
लिङ्गे स्वयम्भवे बाणे रत्नजे रसनिर्मिते ।
सिद्धप्रतिष्ठिते चैव न चण्डाधिकृतिर्भवेत् ॥
यत्र चण्डाधिकारोऽस्ति तद्भोक्तव्यं न मानवैः ।
चण्डाधिकारो नो यत्र भोक्तव्यं तत्र भक्तितः" ॥

त्रैविक्रम्याम्—

"बाणलिङ्गे च लौहे च सिद्धलिङ्गे स्वयम्भुवि ।
प्रतिमासु च सर्वासु न चण्डोऽधितो भवेत्" ॥

कमलाकराह्निके स्कान्दे—

"बाणलिङ्गे स्वयम्भूते चन्द्राकान्तादिरत्नजे ।
सौवर्णे राजते शम्भोर्नैवेद्यमपि भक्षयेत् ॥

अपिशब्दात्तीर्थादि गृह्णीयात् । तदुक्तं तत्रैव—

"निर्माल्यं धारयेद्भक्त्याशिरसा पार्वतीपतेः ।
वाजिमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति निश्चितम्" ॥

इत्येवमादीनि वचांसि शैवपरत्वेनैव व्यवस्थापितानि वेदितव्यानि । भक्तित इत्युक्तेश्च ।

"पादोदकं च निर्माल्यं भक्तैर्धार्यं विशेषतः" ।

इत्याचारप्रकाशोदाहृताग्निपुराणाच्च ।

आचारार्के शिवनारदसम्वादे—

"बाणलिङ्गे न चण्डांशो, न च निर्माल्यकल्पना ।
सर्वं बाणार्पितं ग्राह्यं भक्त्या भक्तैश्च नान्यथा" ॥

इति वचनाच्च । तेन बाणलिङ्गे नैवेद्यादेर्ग्राह्याग्राह्यत्वविचारः शैवानामेव । निर्णयसिन्ध्वाचारप्रकाशधर्मसिन्ध्वादिषु शैवैस्तथैव स्वीकाराच्च ।

यत्तु, काशीखण्डे—

"जलस्य धारणं मूर्ध्नि विश्वेशस्नानजन्मनः ।
एष जालन्धरो बन्धः समस्तसुरवल्लभः" ॥

तथा,

"स्नापयित्वा विधानेन यो लिङ्गस्नपनोदकम् ।
त्रिः पिबेत्त्रिविधं पापं तस्येहाशु विनश्यति ॥
लिङ्गस्नपनवार्भिर्यः कुर्याद् मूर्ध्न्यभिषेचनम् ।
गङ्गास्नानफलं तस्य जायतेऽत्र विपाप्मनः" ॥ इत्यादि,

तत्र, इदं पूर्ववाक्यवशाद्विश्वेश्वरविषयमिति केचित्, काशीस्थपुराणप्रसिद्धसर्वलिङ्गविषयं काशीखण्डे रत्नेश्वराख्याने तथैव दर्शनादित्यन्ये, इति पक्षद्वयं, निर्णयसिन्धुकारेणोपन्यस्तम् । तस्माच्छैवैरपि सर्वत्र सर्वलिङ्गार्पितं नैव ग्राह्यम्, किन्तु, बाणादिलिङ्गार्पितमेव ।

अथ कदाचिच्छ्रद्धातिशयवशेन क्वचित्स्थावरादिलिङ्गार्पितमपि तैर्गृह्येत, तदापि, निवेदितमेव ।

"निर्माल्ये षड्विधे भोज्यमेकमेव निवेदितम्"

इति तदुदाहृतनारदवचनात् ।

यत्तु, तेन प्रलपितम्—"इदं च निवेदितं शिवेतरदेवभक्तैरपि भोक्तव्यमि"ति, तदयुक्ततरम्, श्रुतेः शैवमात्रपरतायाः पूर्वं व्यवस्थापितत्वात् । शैवेतरस्य तद्भोजनावश्यकताविधायकप्रमान्तरानुपलब्धेः । तदुदाहृतशैवपुराणादिवचनानां शिवभुक्तस्य शैवैकभोज्यत्वप्रतिपादकानां नारदवचनेन कथञ्चिदपि बाधायोगात् । तद्वचसां निवेदितभोजनमेव शिवपुराणादिवचनैरितरानर्हत्वाच्छैवमात्रविषयकमिति कथने वचनैकवाक्यत्वसामञ्जस्यात् । बाणलिङ्गाद्यर्पितग्रहणस्याप्युक्तभविष्यादिवचनैः शैवमात्रविषयकत्वावधारणेन सर्वलिङ्गेष्वपि निवेदितमन्नाद्यं शैववैष्णवादिभिः सर्वैरपि ग्राह्यमिति केनापि प्रामाणिकेन वक्तुमशक्यत्वात् । वक्ष्यमाणादिवचनैरतितिनिषिद्धत्वाच्च ।

यच्च, शैवेन निवेदितादितरदपि भोक्तव्यमित्युक्तं, तत्तु शिवार्पितदासीदासादिरूपदेवस्वस्यापि स्वसदृशशैवोपभोग्यत्वप्रापकमिति भूषणं तत्संन्यासाश्रमस्य ।

वस्तुतस्तु, स्थावरलिङ्गादिषु निर्माल्यस्य चण्डायैवार्पणीयत्वाच्छैवानामपि निवेदितातिरिक्तस्य तस्य स्वयं भोजनमनुचितमेवाह । तथाहि, निर्णयसिन्धौ (पू० ३ पू०) सिद्धान्तशेखरे—

धराहिरण्यगोरत्नताम्ररौप्यांशुकादिकान् ।
विहाय शेषं निर्माल्यं चण्डेशाय निवेदयेत् ॥
अन्यदन्नादि पानीयं ताम्बूलं गन्धपुष्पकम् ।
दद्याच्चण्डाय निर्माल्यं शिवभुक्तं तु सर्वशः ॥
आचार्यशिवचण्डानामाज्ञाभङ्गे तु लक्षकम् ।
धनस्य भक्षणे तेषां पादोनं लक्षमीरितम् ॥

निर्माल्ये भक्षिते लक्षपादतः शुद्धिरीरिता ।
दानं च भक्षणसमं तदर्धं तदुपेक्षणे ॥
अकामाद्भक्षणे यद्वा निर्माल्यस्य जपेत्सुधीः ।
ब्रह्मपञ्चकसाहस्रं धर्मेण सहितं ततः ॥
कामतो भक्षणे दीक्षा प्रायश्चित्तं न चान्यतः ।
निर्माल्यलङ्घने घोरं प्रजपेदयुतं ततः ।
स्पर्शश्च लङ्घनसमो विक्रयो भक्षणेन च" ॥

एष्वाद्यं श्लोकद्वयमाचारार्केऽप्युदाहृतम् ।

प्रयोगपरिजाते क्रियासारे—

"मध्यमानामिकामध्ये पुष्पं सङ्गृह्य पूजयेत् ।
अङ्गुष्ठतर्जन्यग्राभ्यां निर्माल्यमपनोदयेत् ॥
अपनीतं च निर्माल्यं चण्डेशाय निवेदयेत् ।
अशून्यमस्तकं लिङ्गं सदा कुर्वीत पूजकः" ॥ इति ।

सिन्धुद्वये चेदं तृतीयपरिच्छेदपूर्वार्धं उदाहृतम् । एवमन्यत्रापि दृश्यम् ।

यत्तु,

"निर्मलत्वाच्च निर्माल्यं नृणां नैर्मल्यकारणम् ।
यद्यदात्महितं लोके तत्तद्द्रव्यं परं च यत् ॥
शिवलिङ्गार्पितं कुर्यात्तत्र तुष्यति शङ्करः" ॥

इति ब्रह्माण्डवचनत्वेन शैवसुधाकरे उदाहृतम्, तत्तु; अनन्यशैवानां बाणादिष्वर्पणविषयम् । तेषां हृदयभावितलिङ्गार्पणविषयं वा । अतः सर्वं सुस्थम् ॥

(पञ्चायतनादौ शालिग्रामसाहित्याद्बाणाद्यर्पितपत्रादेः पावित्र्यम्, परोक्तं शिवनाभिविषयकत्वादेः खण्डनम्, शिवादिनिर्माल्याशनस्पर्शादेर्निषेधः)

अथ केचित्स्मार्ताः शुच्यशुचिभेदेन ग्राह्याग्राह्यत्वव्यवस्थां वदन्ति । श्रीदत्तस्तूपनीतानुपनीतविषयकत्वेन तामाह । तन्मतेऽपि पञ्चायतनपूजादौ शालग्रामेण सह बाणाद्यर्चन एव तदर्पितं पत्रपुष्पादिकं भक्तिमद्भिः स्मार्तैर्ग्राह्यमिति सिद्ध्यति ।

"अग्राह्यं शिवनैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।
शालग्रामशिलासङ्गात्सर्वं याति पवित्रताम्" ॥ इति ।

अत्र पञ्चायनपूजायां तन्त्रेण च निवेदितमित्यर्थ इति निर्णयसिन्धुकारः ।

आचारार्के तु पाद्मस्कान्दब्रह्मपुराणेषु सङ्ग्रहे च—

"शिव उवाच

अनर्हं मम नैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम्" ।

"शालग्रामशिलालग्नं सर्वं याति पवित्रताम् ।
नैवेद्यं मे नरो भुक्त्वा शुद्ध्यै चान्द्रायणं चरेत्" ॥ इति ।

चतुर्विंशतिमतव्याख्याऽऽचारकाण्डे तु—

"शालग्रामेण सह पूजायां सत्यां शिवनिर्माल्यमपि ग्रहणार्हम्" ।

तदुक्तं स्कान्दे—

"अग्राह्यं शिवनिर्माल्यमि"त्यादि ।

कमलाकराह्निकेऽप्येवमेवोक्तम् ।

मयूखादिषु चेदं बह्वृचगृह्यपरिशिष्टत्वेन स्कान्दवचनत्वेन चाऽनेकत्रोपन्यस्तम् ।

एतेन शैवसुधाकरे इदमुदाहृत्य शालग्रामसंसर्गो नाम शालग्रामस्य सर्वदेवात्मकत्वे सर्वदेवपूजाऽऽधारतया तत्र शिवबुद्ध्या पूजायां पत्रादीनामर्पणमिति लक्षणप्रकाशे स्थितम् ।

कृत्यरत्नावल्यां तु, शिवनाभिविपयकमेतदिति स्थितम् ।

पूजाप्रकाशोदाहृतपाद्मे—

"शालग्रामशिलालिङ्गे यः करोति ममार्चनम् ।
तेनाऽर्चिता कार्तिकेय लिङ्गानामेकसप्ततिः" ॥

नतु शालग्रामेण सह पूजितशिवायार्पणमिति भ्रमितव्यमिति यदाधुनिकभ्रान्तेनोक्तं तन्निरस्तं वेदितव्यम् । केनापि प्रामाणिकेन तथाऽनङ्गीकारात् ।

शालग्रामस्य संसर्गादिति तल्लिखितपाठे पष्ठीश्रुत्या संसर्गपदेन च भेदप्रतीत्या शालग्रामे शिवाऽभेदबुद्ध्या पूजनपरताया शिवनाभिपरतायाश्च वक्तुमयुक्तत्वात् ।

तथासति,

"शालग्रामे शिवार्चायां" "शिवनाभौ ममार्चायाम्"

इति वा कथनस्यौचित्यात् । तन्मते अक्षरस्वारस्य हानेः सर्वसहृदयवेद्यत्वाच्च ।

यत्तु, पाद्मवचनमुक्तम्, तत्तु तादृशलिङ्गपूजाप्रकाशकमिति न तेन प्रकृतसिद्धिः । अतो बहुनिबन्धोक्तरीत्या शालग्रामसाहित्येन बाणाद्यर्चन एव पञ्चदेवार्चकादीनां स्मार्तानां तन्निर्माल्यनिषेधप्रतिप्रसवार्थमेतदित्येव सतां मनोरमम् ।

तस्मात्, स्मार्तानां भक्तिमतां बाणादौ स्वयमेव निर्माल्यग्रहणेऽपि न क्षतिः । शालग्रामसाहित्येन पावित्र्यात् ।

अथ तदसाहित्येऽपि क्वचिज्ज्योतिर्लिङ्गादौ पूजकदत्तं चन्दनादिमात्रं किञ्चिदेव धारयन्ति ।

एतत्सर्वं धर्मसिन्धुकृता स्फुटीकृतम् । यथा तृतीयपरिच्छेदपूर्वार्धे शिवनैवेद्याशने प्राय-

श्चित्तमुक्त्वोच्यते । इदं च ज्योतिर्लिङ्गस्वयम्भूलिङ्गसिद्धप्रतिष्ठापितलिङ्गातिरिक्तस्थावरलिङ्गविषयम् । ज्योतिर्लिङ्गादौ तु पूजकेन दत्तं फलतीर्थादिकं भक्त्या शुद्ध्यर्थं ग्राह्यं न लोभेन । पञ्चायतनस्थितलिङ्गेषु चरेषु प्रतिमासु चान्नादेरपि स्वयं ग्रहणेऽपि न दोषः ।

ज्योतिर्लिङ्गाद्यन्यस्थिरलिङ्गेषु तीर्थोदकचन्दनमात्रं श्रद्धावद्भिः शिवोपासकैरेव ग्राह्यम् । ज्योतिर्लिङ्गादौ पूजकदत्तमन्नमपि भक्ष्यमिति केचिदिति ।

अतः स्मार्तानामपि सर्वत्र शिवलिङ्गार्पितचन्दनादिमात्रमपि ग्राह्यत्वेन न सिद्ध्यति, किमुत शैवसुधाकरोदितं सर्वत्र शिवनिवेदितान्नभक्षणम् ! अनेकत्र प्रतिषिद्धत्वात् ।

प्रतिषेधस्तु, यथा, आचारमयूखे शिवपूजानिरूपणे भविष्ये—

“दत्वा नैवेद्यवस्त्रादीन्नाददीत कदाचन ।
त्यक्तव्यं शिवमुद्दिश्य तदादाने न तत्फलम्” इति ।

आदाने ग्रहणे इति मयूखकारः ।

पुनस्तत्रैव स्कान्दे—

“निर्माल्यं यो हि मद्भक्त्या शिरसा धारयिष्यति ।
अशुचिर्भिन्न मर्यादो नरः पापसमन्वितः ॥
नरके पच्यते घोरे तिर्यग्योनौ च सम्भवेत्” ॥ इति ।

तथा सारसङ्ग्रहे दत्तात्रेयः—

“निर्माल्यं भक्षयित्वैव मुच्छिष्टमगुरोरपि ।
मासं पयोव्रतो भूत्वा जपन्नष्टाक्षरं सदा ॥
ब्रह्मकूर्चं ततः पीत्वा पूतो भवति मानवः” ॥

तत्रैव—

“निर्माल्यं नैव सम्भक्षेत्कूपे सर्वं च निक्षिपेत् ।
स्वीकुर्याद्यदि सम्मोहाद्रौरवं नरकं व्रजेत् ॥
मक्षिकापादमात्रं तु निर्माल्यं न स्पृशेत्क्वचित् ।
यदि स्पृशेत्स मोहाद्वै नरकेषु निमज्जति” ॥

शिवपुराणे रुद्रवाक्यम्—

“पूजां कुर्यात्त्रिसन्ध्यं तु तथा भक्तिमचञ्चलाम् ।
मम तीर्थप्रसादं च नैवेद्यं परिवर्जयेत् ॥
अनर्हं मम नैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।
निवेद्य भक्त्या भक्ष्यं तत्सर्वं कूपे विनिक्षिपेत्” ॥

अन्यत्र;

“पत्रं पुष्पं फलं चान्नं महादेवसमर्पितम् ।
नाश्नीयात्परिगृह्यैतन्निखनेद्वा जले क्षिपेत्” ॥

तत्रैव वायुपुराणे—

“जिह्वाचापल्यसंयुक्तो द्विजः संस्कारवर्जितः ।
शिवनिर्माल्यभोजी च रौरवं नरकं व्रजेत्” ॥

ग्रन्थान्तरे शिवपुराणे—

“निर्माल्यलङ्घने दोषो धारणे च विशेषतः ।
न धारये क्वचिच्छम्भोर्निर्माल्यं न च भक्षयेत्” ॥ इति ।

एवमादीन्यनेकत्र सर्वसाधारण्येन तन्निषेधकानि वचनानि बहून्येवोपलभ्यन्ते । अतः स्मार्तादिभिरपि, उक्तस्थलादन्यत्र शिवनिवेदितं नैव ग्राह्यमिति निर्मत्सराणां सतामविप्रतिपन्नमतम् । दत्तात्रेयादिवचनेषु क्वचित् केवलनिर्माल्यशब्ददर्शनेऽपि प्रकरणबलात् “रुद्रेण भुक्तं निर्माल्यमि”त्याचारप्रकाशोदाहृतस्कान्दवचनेन,

“शिवानुभूतमखिलं निर्माल्यं परिभाषते”

इति शैवसुधाकरधृतनारदवचनेन च तथैव परिभाषणान्निर्माल्यशब्दः शिवार्पितविषय एव बोध्यः ।

किञ्च, देवस्वादेरग्राह्यत्वं तु तेनाप्युक्तम् । अस्ति च शिवनिवेदितान्नादेरपि शिवस्वत्वम् ।

द्रव्यमन्नं फलं तोयं शिवस्वं न स्पृशेत् क्वचित् ।
लङ्घयेन्नैव निर्माल्यं कूपे सर्वं विनिक्षिपेत् ॥
माक्षिकापादमात्रं यः शिवस्वमुपजीवति ।
लोभान्मोहात्स पच्येत कल्पान्ते नरके नरः” ॥

इत्याचारार्के पद्मपुराणात् । यस्तु, तेन शैवस्य प्राणयात्रापर्याप्तादधिकतरस्यापि शिवनिर्माल्यस्य लोभादिना ग्रहणे दोषाभावो दर्शितः । स तु आचारप्रकाशाद्यनेकग्रन्थोदाहृतैः,

“लोभान्न धारयेच्छम्भोर्निर्माल्यं न च भक्षयेत् ।
न स्पृशेदपि पादेन लङ्घयेन्नापि नारद” ॥

इत्यादिभिरादित्यपुराणाद्यनेकवचनैरयुक्ततर एवेति ध्येयम् ।

अथ, प्रायश्चित्तेन्दुशेखरादिषु हरेरन्यनिर्माल्यादिभक्षणे त्वनापद्येवमिति अन्यशब्दनिर्दिष्टदुर्गाप्रभृतीनामन्नादिग्रहणे पूर्वोक्तचान्द्रायणादिप्रायश्चित्तनिर्देशात्तदप्यभोज्यमेव, साधारण्येन स्मार्तादीनां सर्वेषाम् । आपदि तद्भक्षणे तु लघुप्रायश्चित्तं ज्ञेयम् ।

इत्थम्, विष्ण्वतिरिक्तदेवनैवेद्यादिग्रहणनिषेधो यथाशास्त्रं सर्वसाधारणो व्याख्यातः ।

पञ्चमस्य अष्टमः प्रश्नः ।

(वैष्णवानामितरनैवेद्यभोजनेऽनन्यत्वभङ्गस्वव्रतलोपस्वाचारविरोधमनोदोषादयः, कुलाचारावश्यकता, अनर्चकस्य तद्भोजननिषेधः, हरिभुक्तमात्रभोजित्वं वैष्णवलक्षणम्, तेषामितरभोजननिषेधः, प्रायश्चित्तञ्च)

अथ, वैष्णवैस्तु बाणलिङ्गादिनिवेदितम्, तथा यत्किञ्चिद्देवान्तरप्रतिमादिनिवेदितञ्च नैव भोक्तव्यम्, अनन्यत्वभङ्गप्रसङ्गात्, स्वव्रतलोपापत्तेः, आचारविरोधात्, मनोदोषसम्भवात्, देवान्तरानर्चकत्वात्, भगवन्नैवेद्यमात्रभोजनविधानात्, तदितरभोजनप्रतिषेधाच्च ।

तथाहि—

“अनन्याश्चिन्तयन्तो माम्”
“भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्”
“विसृज्य दौरात्म्यमनन्यसौहृदाः”

इत्यादिषु वैष्णवानामनन्यत्वमुच्यते । तच्चान्यदेवोच्छिष्टभोजने भज्येत ।

“यो वै स्वां देवतामतियजते” इति तैत्तिरीयादिश्रावितदोषश्च प्रसज्येत ।

किञ्च, भगवन्निवेदितमेव भोक्तव्यं न तु तदनिवेदितम्, नाप्यन्यदेवनिवेदितमिति वैष्णवानां व्रतम् । तल्लोपश्चोपपातकं भवति ।

यथाह तृतीयाध्याये उपपातकगणनायां याज्ञवल्क्यः (श्लो० ३२)—

“कौटिल्यं व्रतलोपनमि”ति ।

अत्र व्रतशब्दस्य ईदृशशिष्टाप्रतिषिद्धभगवद्भक्तव्रतपरत्वम्, नतु स्नातकादिव्रतपरत्वमिति मिताक्षरायां स्फुटम् ।

अपि च—

न भगवदर्पितवद्देवतान्तरनैवेद्यस्याभक्षणे सर्वसाधारण्येन किञ्चित्प्रायश्चित्तमुपलभामहे । अतस्तद्भक्षणं वैष्णवैः स्वपारम्परिकाऽविगीताचारविरोधादपि न कार्यम् । आचाराध्याये स्नातकप्रकरणे (श्लो० ११)—

“विरुद्धं वर्जयेत्कर्मे”ति याज्ञवल्क्येन तादृशकर्मणो वर्ज्यत्वस्मरणात् ।

इह, जनपदकुलाचारग्रामविरुद्धञ्च कर्म वर्जयेदिति मिताक्षरा ।

मनुरप्याह—

“येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति” ॥ इति ।

मिताक्षरायाञ्च (अ० १) श्राद्धप्रकरणे (श्लो० ३७।३८)—

“गन्धोदकतिलैर्युक्तमि”ति । ये समानेत्यादीनां व्याख्यानेष्वनेकत्र एतदेवानुसृत्य व्यवस्था क्रियते ।

तथा, बृहत्पराशरोऽपि प्रथमाध्याये (श्लो० ४७)—

"उषित्वा यत्र तत्रापि स्वाचारं न विवर्जयेत्" इति तस्यावर्जनीयत्वमाह ।

आचारमाधवे च तृतीयाध्याये श्राद्धवर्ज्यब्राह्मणेषु यमः—

"सद्भिश्च निन्दिताचारः स्वकर्मपरिवर्जकः"

इत्यादि गणयित्वाऽग्रे उपसंहरति—

"चतुराश्रमबाह्याश्च सर्वे ते पङ्क्तिदूषकाः ।
इत्येतैर्लक्षणैर्युक्तास्तान् द्विजान्न नियोजयेत्" ॥ इति ।

अतः स्वाचारविरोधादपि तद्‌भोज्यम् ।

अन्यच्च, याज्ञवल्क्यस्मृतौ व्यवहाराध्याये दिव्यप्रकरणकोशविधाने (श्लो० १८)—

"देवानुग्रान् समभ्यर्च्ये"त्यत्र उग्रान् देवान् दुर्गादीनिति व्याचक्षाणेन विज्ञानेश्वरेण तेषां तामसत्वं दर्शितम् ।

तदेव श्रीभागवतादिषु (स्कं० १)—

"रजस्तमः प्रकृतयः समशीलान् भजन्ति वै ।
मुमुक्षवो घोररूपान् हित्वा भूतपतीनथ" ॥

तथा,

"नारायणस्य कलाः शान्ताः भजन्ति ह्यनसूयवः" ।

इत्यादौ स्फुटीकृतम् ।

अतस्तामसानां शक्तिभूतपतिप्रभृतीनामुच्छिष्टं न भोक्तव्यम् । तामसान्नभक्षणे अन्नकार्यस्य मनसस्तामसत्वसम्भवेन सात्त्विकेषु मोक्षादिसाधकेष्वभीष्टावश्यककर्मसु प्रवृत्तिविघातापातात् ।

मनसोऽन्नकार्यत्वं तु छान्दोग्ये श्वेतकेतुविद्यायां श्रूयते (खं० ५) "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते, तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति, यो मध्यमस्तन्मांसं, योऽणिष्ठस्तन्मन इति" ।

अग्रे (खं० ६) "एवमेव खलु सोम्यान्नस्याऽश्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदिषति तन्मनो भवती"ति ।

तथा, (खं० ५ त० ६) "अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयाः प्राणास्तेजोमयी वागिती"ति च । अतस्तद्भक्षणं मोक्षप्रतिबन्धकम् ।

"यान्ति देवव्रता देवान्"
"देवान् देव यजो यान्ति"

इत्याद्युक्ततुच्छफलसम्पादकं चेत्यपि हेयम् ।
किञ्च, तथासति मनोदोषेण, वागपि दुष्येदेव । वाचो मनःशोध्यत्वात् ।

यथा, (अ० ३ श्लो० ३१)—

"कालोऽग्निः कर्म मृद्वायुर्मनो ज्ञानं तपो जलम्"

इत्यस्य व्याख्याने मनोऽपि वाचः शुद्धिसाधनम् ।

यथा समाम्नायि "मनसा वा ईषिता वाग्वदति" इत्यादीत्याह विज्ञानेश्वरः । अतश्चित्तादिशुद्धीच्छुभिर्न तद्भोज्यम् ।

अपरश्च, वैष्णवानां देवतान्तरानर्चनं प्रागुपपादितम् । अतोऽनर्चकत्वादपि न तदुच्छिष्टान्नादिकं तैर्ग्राह्यम् । अतिनिषिद्धत्वात् ।

निषेधस्तु, सारसङ्ग्रहे वायुपुराणे शिवनिर्माल्यप्रक्रमे—

"अनर्चकद्विजातीनां तीर्थपानं सुरासमम् ।
प्रसादो मांसतुल्यः स्याच्चन्दनं रुधिरं स्मृतम्" ॥ इति ।

इतरच, भगवन्निवेदितमात्रभोजित्व एव वैष्णवत्वं सिध्यति ।

सारसङ्ग्रहे ब्रह्माण्डे—

"हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः ।
पादोदकं च निर्माल्यं यस्य मूर्ध्नि स वैष्णवः" ॥ इति ।

अत्र सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेन नैवेद्यमात्रभोजित्वमपि वैष्णवलक्षणत्वेन प्रतीयते ।

तथा, नारदपञ्चरात्रप्रथमरात्रद्वितीयाध्याये परमेष्ठी (श्लो० २३)—

"नहि पूतस्त्रिभुवने श्रीकृष्णसेवकात्परः ।
शालग्रामशिलाचक्रे करोति कृष्णपूजनम् ॥
तत्पादोदकनैवेद्यं नित्यं भुङ्क्ते च यः पुमान् ।
स वैष्णवो महापूतस्तन्मन्त्रोपासकः शुचिः ॥
पुनाति पुंसां शतकं जन्ममात्रात्सबान्धवम्" ॥ इति ।

अत्र वैष्णवानामपि जीवनार्थं भगवन्निवेदितदेवान्तरनिवेदितान्नयोरन्नत्वाविशेषात्साधारण्येन भोजने प्राप्ते,

"तत्पादोदकं च नैवेद्यं नित्यं भुङ्क्ते च यः पुमान्" ।

इत्यनेन भगवन्निवेदितस्यैव भोजनं परिसङ्ख्यायते । तदेव नित्यपदेन दृढीक्रियते । तादृशस्यैव वैष्णवत्वमुच्यते । अतो वैष्णवैस्तु तदेव भोज्यम्, न तु देवतान्तरनिवेदितमपि । परिसङ्ख्याया इतरनिवृत्तिफलकत्वात् । यथा, चयनप्रकरणे "इमामगृभ्ण-

न्नशनामृतस्य" इति रशनाग्रहणप्रकाशकत्वलिङ्गात्, अश्वगर्दभोभयरशनाग्रहणे प्राप्तेऽपि "इमामगृभ्णन्नशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते" इति परिसङ्ख्याकवाक्यबलात् तस्य गर्दभरशनाङ्गत्वं निवर्तते। यथा वा रागतः पञ्चनखापञ्चनखानां साधारण्येन भक्षणे प्राप्ते "पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या" इत्यनेन तदितरभक्षणं निषिध्यते।

अथ स्कान्दे मार्गशीर्षमाहात्म्यचतुर्दशाध्याये विधातारं प्रति भगवान् (श्लो० २४)—

"यदुक्तं भवता ब्रह्मन् भोक्तव्यं किं शृणुष्व तत्।
भोक्तव्यं च ममोच्छिष्टं मम भक्तिपरायणैः॥
पवित्रकरणं पुत्र पापिनामपि मुक्तिदम्।
ममाशनस्य शेषं च यो न भुङ्क्ते दिने दिने॥
सिक्थे सिक्थे भवेत्पुण्यं चान्द्रायणशतोद्भवम्।
अवशिष्टमथोच्छिष्टं भक्तानां भोजनद्वयम्॥
नान्यद्वै-भोजनं तेषां भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्।
अनर्पयित्वा यो भुङ्क्ते अन्नपानादिकं च यत्।
श्वानविष्ठासमं चान्नं पानं च मदिरासमम्।
तस्मान्ममार्पयेत्पुत्र अन्नपानादि चौषधम्॥
भक्षयेत्परया भक्त्या अशुचेः शुचिकारणम्।
तीर्थयज्ञाधिकफलं कलिदोषविनाशनम्॥
ममोच्छिष्टं सुगतिदमपि दुष्कृतकर्मणाम्।
अन्येषां देवतानां च न गृह्णीयाच्च भक्षितम्॥
अभक्तानां च पक्वान्नं भुक्त्वा च नरकं व्रजेत्"॥ इति।

अत्रापि किं वा भोक्तव्यमिति ब्रह्मप्रश्नस्य भगवता मद्भक्तैस्तु मदुच्छिष्टमेव भोक्तव्यम्, न तु कथञ्चिदितरदपीत्युत्तरमुक्तम्। तथा, कण्ठरवेणैवान्यदेवताभुक्ताशननिषेधः। तदशने चान्द्रायणप्रायश्चित्तम्। अन्यथा नरकप्राप्तिश्चोक्तैव। इत्थमितरत्रापि दृश्यम्। अतो वैष्णवैर्न देवतान्तरनिवेदितं किञ्चिदपि भोज्यम्; किन्तु, सर्वं भगवदर्पितमेव ग्राह्यम्। सर्वेषां तदावश्यकताया अनुपदमतीतप्रश्नस्योत्तरे सम्यक्समर्थितत्वात्॥

(नानाविधा गौणभक्तयः, तत्र नैवेद्यभक्षणमपि, शिवार्पितस्य प्रतिपत्तिविचारः,
पञ्चदेवभुक्तानां पृथक् पृथक् प्रतिपत्तिः)

अपिच, भगवन्नैवेद्यभक्षणस्य श्रवणकीर्तनादिरूपभक्त्यन्तःपातित्वमपि क्वचिदुच्यते। यथा सारसङ्ग्रहे साधनरूपभक्तिनिरूपणे पाद्मे—

"आद्यं तु वैष्णवं प्रोक्तं शङ्खचक्राङ्कनं हरेः।
धारणं चोर्ध्वपुण्ड्राणां तन्मन्त्राणां परिग्रहः॥

कीर्तनं श्रवणं चैव वन्दनं पादसेवनम् ।
तत्पादोदकसेवा च तन्निवेदितभोजनम् ॥
तदीयानां च सेवा च द्वादशीव्रतनिष्ठता ।
तुलसीरोपणं विष्णोर्देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ।
भक्तिः षोडशधा प्रोक्ता भवबन्धविमुक्तये" ॥

तत्रैव हारीतोऽपि—

शङ्खचक्रोर्ध्वपुण्ड्रादिधारणं स्मरणं हरेः ।
तन्नामकीर्तनं चैवं तन्निवेदितभोजनम् ॥
तत्पादवन्दनं चैव तत्पादाम्बुनिषेवणम् ।
एकादश्युपवासश्च तुलस्या अर्चनं हरेः ॥
तदीयानामर्चनं च भक्तिर्नवविधा स्मृता" ॥

इति गौणभक्तीनां च परमभक्तिज्ञानयोः साधकत्वं तत्र तत्र प्रसिद्धमेव । अतस्तदुभयेत्सुभिश्चैताः सर्वा अपि साधनरूपा भक्तयः सादरमनुष्ठेया एव । भगवन्नैवेद्यभक्षणे च सर्वप्रामाणिकात्याद्दतत्वं कस्यापि साधोर्विसम्मत्यभावश्चास्त्येव, किम्बहुना ?

तथाचायं निष्कर्षः, भगवन्नैवेद्यभक्षणं तु सर्वेषामावश्यकम् । षड्विधशिवनिर्माल्येषु निवेदितमात्रं शैवैः सर्वत्र भोज्यम्; इतरत्तु चन्दनादिकं वस्त्रादिकं कदाचित्पूजकेन दत्तं चेच्छ्रद्धया ग्राह्यम्, न तु लोभेन । बाणलिङ्गाद्यर्पितं तु सर्वं स्वयमपि ग्राह्यम् । स्मार्तैस्तु सर्वथा सर्वविधं शिवनिर्माल्यं हेयमेव । पञ्चायतनादौ शालग्रामेण सहार्चितबाणलिङ्गादेस्तीर्थादिकं तु भक्तिमत्त्वे सति ग्राह्यम् । तथा, ज्योतिर्लिङ्गस्यापि पूजकेन दीयमानं तीर्थचन्दनादिमात्रं श्रद्धातिशये शुद्ध्यर्थं किञ्चिद्धार्यम् । केचित्स्मार्ता गृहेऽर्चितकेवलबाणादेरपि श्रद्धावशात्तीर्थलेशं गृह्णन्ति ।

आचारादर्शे तु—

"ततो गृहार्चनं कुर्यादभीष्टसुरपूजनम्" ।

इत्यादिना गृहे देवार्चनमुपक्रम्य,

"रुद्राङ्गलग्नमग्नौ च दहेत्सर्वं च तत्क्षणात्" ।

तथा,

"भस्माङ्गेभ्यश्च शाम्भवम्" ।

इति शिवनिवेदितप्रतिपत्तिरुक्ता । भस्माङ्गेभ्यः शैवेभ्यो देयमित्यनुवर्तते । अत्र भस्माङ्गशब्देन चण्डेश्वरादय एवोच्यन्त इति केचित् । प्राकृता अपीत्यपरे । गृहे चण्डाद्यभस्वात्प्राकृता एवेत्यन्ये । गृहे च बाणचललौहाद्यन्यतमलिङ्गस्यैव पूजनं भवति, न तु स्थावरादेरिति तद्विषयिण्येवेयं प्रतिपत्तिरिति केचित् ।

अथ सूर्यादिदेवतान्तरनैवेद्यं तु स्मार्तादिभिः सर्वैरपि न भोक्तव्यम् । तद्भोजने प्रायश्चित्तनिरूपणात् । तत्प्रतिपत्तिश्च दर्शिताऽऽचारादर्शे ब्रह्मपुराण एव,

"शिष्टेभ्योऽप्यथ देवेभ्यो यत्तद्दीनेषु निक्षिपेत्" इति ।

तथा,

"सौरमङ्गेभ्यः शाक्येभ्यस्तायिने यन्निवेदितम् ।
स्त्रीभ्यश्च देयं मातृभ्यो यत्तु किञ्चिन्निवेदितम्" ॥ इति ।

स्त्रीभ्यः, भिक्षुकदीनस्त्रीभ्यः ।

अथ पञ्चविधपञ्चायतननैवेद्यप्रतिपत्तिस्तत्पार्षदेभ्यः समर्पणरूपा दर्शिता गौतमतन्त्रे दशमाध्याये (श्लो० १३८)—

"विष्वक्सेनाय वै दद्याच्छेषं नैवेद्यमुत्तमम् ।
उच्छिष्टभोजिनोऽप्येते एतेषामवधारयेत् ॥
गणेशे वक्रतुण्डाय सूर्यचन्द्रांशवेऽर्पयेत् ।
विष्णौ तु विष्वक्सेनाय शिवे चण्डेश्वराय च ॥
शक्त्युच्छिष्टं शेषिकायै दद्यादर्चनसिद्धये ।
अन्यथा नैव सिद्धिः स्यादर्चको नरकं व्रजेत्" ॥ इति ।

अथ भगवदनन्यभक्तैर्वैष्णवैस्तु सर्वदा भगवदर्पितमेव भोक्तव्यम्, न तु देवतान्तरनिवेदितं किञ्चिदपीति श्रीः ॥

यत्तु, भगवद्भक्त्यादिद्वेपिणा सदानन्दगिरिणा— यद्यपि शिवनिर्माल्यमेव भोक्तव्यम्, न तु नान्यदेवनिवेदितम्, न वाऽनिवेदितमिति, पूर्वोदाहृतश्रुत्यादिबलात्सिद्धेऽर्थे प्रतिपदं सामान्यतश्च श्रीमद्भागवतादिवचांसि निपेधरूपाणि वहुश उपलभ्यन्ते; तथापि विस्तरभयात्, अस्मासु परेषां विद्वेष्टृत्वसम्भावनाभयाच्च तानि नोपन्यस्यन्ते—इति साहसादुक्तम्; तत्तु, प्रक्रान्तप्रश्नद्वयोत्तरेण निरस्तमेवेति, एतन्निरीक्षकैः साधारणैरपि स्वयमेवावगंस्यते । विंदुषां तु, तत्पूर्वमेव सुविदितमेवास्तीत्यलम् ।

सर्वेषां शिवोच्छिष्टग्रहणाऽऽग्रहंप्रतिपादकः शैवसुधाकरभागोऽपि प्रायेण सर्वोऽप्यत्रैव खण्डितो वेदितव्यः ।

यानि च तेन नारदवचांस्युक्तानि तानि किं पुराणोक्तान्याहोस्वित्स्मृतिस्थानि ? अन्यतरस्थत्वेऽपि कस्मिन् भागे कतमश्लोकरूपाणीत्यन्वेष्टव्यम् ।

इत्थं तदुदाहृतबहुषु वचनान्तरेष्वपि समूलत्वं चिन्त्यम् । भगवन्नैवेद्यस्य तु सर्वथा बाधोऽशक्य एव ।

शिवो मूर्ध्ना धत्ते चरणसलिलं यस्य सततं
मखे भागान्गृह्णन्त्यपि भुवि यदङ्घ्रौ सुरगणाः ।

पञ्चमस्य अष्टमः प्रश्नः ।

श्रुतिर्यन्निःश्वासान् हृदि च वदने बिभ्रति सदा-
ऽखिला विप्रा धाता सृजति सकलं यस्य तनयः ॥ १ ॥
मनश्चन्द्रो यस्यौषधिचयमशेषं पचति य-
त्पदं चादित्यः प्रोज्ज्वलयति जगद्यस्य महसा ।
कृशानौ यद्वक्त्रे जगति सकलं जुह्वति हवि-
र्द्विजन्मानः सर्वे वदनजनुषोऽश्नन्ति च ततः ॥ २ ॥
सर्ववेदोपदिष्टाङ्गैः शिष्टाराध्यस्य तस्य कः ।
इष्टे सम्बन्धरहितं भोक्तुमक्लिष्टकर्मणः ॥ ३ ॥
देवतान्तरनैवेद्यस्याग्राह्यत्वं निरूपितम् ।
क्वाचित्कविधिवाक्यानां विषयश्च प्रदर्शितः ॥ ४ ॥
अस्माभिर्भुज्यते नैवं तस्माद्देवान्तरार्पितम् ।
न स्मार्तैरपि सर्वत्र भस्मालिप्तैस्तु तत्क्वचित् ॥ ५ ॥
कन्दर्पदर्पहाऽऽनन्दसन्दोहामन्दमन्दिरम् ।
सेव्य एकोऽरविन्दाक्षो भोज्यमेकं तदर्पितम् ॥ ६ ॥

षष्ठः प्रधानप्रश्नः उत्तरकारिके

श्रुत्यादिषूर्ध्वपुण्ड्रप्रशंसा

भवन्मार्गे तिलकं कीदृशं केन द्रव्येण कर्तव्यम्? ॥ ६ ॥

उत्तरम्—

निर्दोषमस्माभिरूर्ध्वपुण्ड्रमेव विधीयते ।
गोपीचन्दनमिश्रेण भगवत्कुङ्कुमादिना ॥
अस्य वैष्णवचिह्नत्वात् पावनत्वादघक्षयात् ।
आवश्यकत्वाद्भगवत्प्रापकत्वाच्च धारणम् ॥

तथाहि, पाद्मोत्तरखण्डे दशमाध्याये देवीं प्रति शिवः—

"ये कण्ठलग्नतुलसीनलिनाक्षमाला
ये बाहुमूलपरिशोभितशङ्खचक्राः ।
ये वा ललाटफलके लसदूर्ध्वपुण्ड्रा-
स्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति" ॥

पराशरमाधवीये सत्यव्रतोऽपि—

"ऊर्ध्वपुण्ड्रमृजु सौम्यं ललाटे यस्य दृश्यते ।
चाण्डालोऽपि विशुद्धात्मा पूज्य एव न संशयः" ॥ इति ।

अपि शब्दात् कैमुतिकन्यायेनान्येषां पावित्र्यं बोधयति ।

आथर्वणोपनिषदि—

"ॐ नमस्कृत्य भगवन्तं नारदः सर्वेश्वरं वासुदेवं पप्रच्छ, श्रीभगवन्नूर्ध्वपुण्ड्रविधिं द्रव्यमन्त्रस्थानादिसहितं मे ब्रूहीति तं होवाच भगवान् वासुदेवः" इत्यादिना महता प्रपञ्चेनैतन्निरूपितम् ।

अन्ये, पुनरिमाः श्रुतीरप्युदाहरन्ति—

कठशाखायाम्—

"धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रधारी विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा ।
स्वरेण मन्त्रेण सदा हृदि स्थितं परात्परं यन्महतो महान्तम्" ॥

महोपनिषदि—

"धृतोर्ध्वपुण्ड्रः परमेशितारं नारायणं साङ्ख्ययोगाधिगम्यम् ।
स्मृत्वा[1] विमुच्येत नरः समस्तैः संसारपाशैरिह चैव विष्णुः" ॥

---

[1] स्मृत्या ।

आथर्वणे—

"हरेः पादाकृतिमात्मनो हिताय मध्ये छिद्रं ऊर्ध्वपुण्ड्रं यो धारयति स परस्य प्रियो भवति स पुण्यवान् भवति स मुक्तिमान् भवतीति" ।

किञ्च, पुनः पद्मपुराणे—

"ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य माहात्म्यं वक्ष्यामि शुभदर्शने ।
धारणादेव मुच्येत भवबन्धविमूढधीः ॥
एकान्तिनो महाभागाः सर्वे मम हिते रताः ।
सान्तरालं प्रकुर्वीरन्नूर्ध्वपुण्ड्रं पदाकृति" ॥

इत्यादिना सविस्तरं तिलकस्यावश्यकत्वं निरूपितम् ।

ननु तथापि उक्तद्रव्येणैव ईदृशाकारस्यैव तस्य करणे किं मानमिति चेत्,

पृष्टानि द्रव्यभेदप्रमाणानि पृथक् त्वया ।
तदुत्तरेषु वक्तव्याः प्रमाणप्रचया मया ॥ १ ॥

(एकचत्वारिंशः प्रश्नः, उत्तरकारिकाः, भक्तरुच्यनुसाराद्भगवतस्तिलकम्, देवानां सुवर्णादिमयनेत्रतिलकादिषु प्रमाणम्, हरेस्तिलकं कस्तूरीरोचनादिभिर्वा, पूजागन्धाः, तुलसीचन्दनावश्यकता)

अथास्यावान्तरः प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

तत्र, पूर्वं तत्प्रियायाश्च कीदृशं विधानम् ? ॥ ४१ ॥

उत्तरम् ।

ईश्वरे चोदनावाक्याऽनियोज्यत्वेन योज्यताम् ।
तिलकं किल किञ्चित्स्वरुचितो रुचिरं चिरम् ॥ १ ॥
परम्परागताकारं द्रव्यैर्मृगमदादिभिः ।
जातरूपमयं रत्नैर्जातरूपं च तज्जनैः ॥ २ ॥
तैर्द्रव्यैस्तत्प्रियायास्तु तत्स्याल्लोके स्त्रिया इव ।
यतः शास्त्रे लोकवत्तु लीलाकैवल्यमुच्यते ॥ ३ ॥

तथाहि—ईश्वरेषु हि न विधिव्यापारः प्रवर्तते ।

"न तस्य कार्यं कारणं च विद्यते" ।

"न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु विद्यते"

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः। अतो न तिलकादीनां द्रव्यादिनियमः। किन्तु, भक्तरुच्यनुसारेणैव तद्विधानम्। "तं यथा यथोपासते तदेव भवती"त्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः।

"ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्"

इत्यादिस्मृतिभ्यः।

"यद्यद्धिया त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाय"

इत्यादिपुराणवचनेभ्यश्च। अतः सुवर्णरौप्यादिमयं वा कस्तूर्यादितद्योग्योत्तमद्रव्यैर्वा यथारुचि भक्तैर्भगवते तत्प्रियायै च तिलकं समर्पणीयम्।

न च देवानां तिलकसमर्पणे सुवर्णादिघटिततत्समर्पणे वा मानाभावः शङ्क्यः। आचाराध्याये गणपतिकल्पे (श्लो० २४)—

"आदित्यस्य सदा पूजा तिलकं स्वामिनस्तथा।
महागणपतेश्चैव कुर्वन्सिद्धिमवाप्नुयात्"॥

इति याज्ञवल्क्यवचनस्य मानत्वात्।

अत्रैव मिताक्षरायाम्—

"तिलकं स्वर्णनिर्मितं रौप्यनिर्मितं च कुर्वन् सिद्धिमभिलषितामाप्नोति इत्युक्तेश्च।

तथाचारप्रकाशे, अथ दुर्गाया सुवर्णनेत्रतिलकदानं भविष्यपुराणे—

"सौवर्णे त्वक्षिणी राजन् भगवत्यै प्रयच्छति।
गोसहस्रफलं प्राप्य सूर्यलोके महीयते॥
तथा सुवर्णतिलकं दुर्गादेव्यै प्रयच्छति।
स गच्छति परं स्थानं यत्र सा परमा मता"॥ इति।

एवमनेकत्र देवताविषये सुवर्णनेत्रतिलकादिप्रसिद्धम्। नचैवं सति, कस्तूर्यादिद्रव्यनिर्मितभगवत्तिलकस्यासाम्प्रदायिकत्वं शङ्क्यम्;

"कस्तूरीतिलकं ललाटपटले वक्षस्थले कौस्तुभम्"

इत्यादिप्राचीनवर्णनेन तथा सार्वत्रिकशिष्टाचारेण च शङ्कानुदयात्।

अत एव श्रीभागवते (स्कं० १० अ० ३५ श्लो० १०)—

"दर्शनीयतिलको वनमाली दिव्यगन्धतुलसीमधुमत्तैः"।

इत्यादौ भक्तरुच्यनुसारेण यथाकथञ्चिन्मनोहरं तिलकं तस्य कार्यमिति दर्शितम्।

तथा गौतमीयतन्त्रसप्तदशाध्याये (श्लो० १५)—

"ललाटतटविन्यस्तकस्तूरीतिलकोज्ज्वलम्" इति।

स्पष्टमेव मृगमदतिलकमभिहितम्।

नारदपञ्चरात्रे तु, भगवद्वर्णने (श्लो० ८)—

"लोलालकस्फुरितभालतलप्रदीप्तगोरोचनातिलकमञ्जुलचित्रमालमि"ति ।

गौतमीयतन्त्रे च सप्तविंशाध्याये (श्लो० ३७)—

"रोचनातिलकं प्रान्ते कुन्तलालिसमावृतम्" इति ।

तथा, तत्रैव एकोनविंशाध्याये (श्लो० १८)—

"गोरोचनाभालतिलकं नीलकुन्तलशोभितम् ।
नारादाद्यैर्मुनिगणैरावृतं स्निग्धलोचनैः" ॥

इति च भगवतो गोरोचनातिलकमप्युक्तम् ।

द्रव्यान्तराण्याचारप्रकाशे नारदीये—

"सचन्दनं सकर्पूरं कुङ्कुमागुरुमिश्रितम् ।
मृगनाभिसमायुक्तं जातीफलविमिश्रितम् ॥
तुलसीचन्दनोपेतं महाविष्णोः सुखावहम्" ॥

गारुडे—

"यो हि भागवतो भूत्वा कलौ तुलसीचन्दनम् ।
नचार्पयति वै विष्णोर्न स भागवतो नरः" ॥ इति ।

अत्रोक्तेषु कानिचिच्चन्दनादिद्रव्याणि भगवत्तिलकेऽप्युपयुज्यन्त इति बहवः ।

(भगवत्पत्न्याः सुवासिनीवत्कस्तूर्यादिना तिलकम्, पूजायां तिलकमावश्यकम्, तच्चोर्ध्वपुण्ड्रमेव)

एवं तत्प्रियाया अपि न द्रव्यादिनियमः, भगवदभिन्नत्वात् । पुराणादिष्वनेकधा वर्णनदर्शनाच्च । यथा, आदित्यपुराणे नारदोक्तराधिकानामसु—

"नित्यमाघूर्णिता पूर्णा कस्तूरीतिलकाङ्किता" इति ।

अतः, कस्तूर्याद्यन्यतमेन लौकिकसौभाग्यशालिस्त्रीवद्भगवत्प्रियाया अपि तिलकमर्पणीयम् । लौकिकस्त्र्यनुसारिवस्त्राभरणादिवत् । "लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्" "यथा देहे तथा देवे" इत्यादिषु तथैव प्रतीतेः । पूजाङ्गत्वेनोभयत्र तत्समर्पणं त्वावश्यकमेव ।

पूजाङ्गत्वं तु यथाह, सारसङ्ग्रहे, भगवत्पूजामुपक्रम्य हारीतः—

"स्नानपात्रोदमादाय स्नापयेत्कमलापतिम् ।
कस्तूरीतिलकं गन्धं पुष्पाणि सुरभीनि च ॥
वस्त्रं चैवोपवीतं च दद्यादाभरणानि च" ॥ इत्याह ।

एवं नारदपञ्चरात्रे तृतीयरात्रे षष्ठाध्याये भगवत्पूजामुपक्रम्य (श्लो० १५-१६)—

"भूयो वेणुं वदनस्थं वक्षोदेशे वनमालाम् ।
वक्षोजोर्ध्वं प्रयजेच्च श्रीवत्सं कौस्तुभरत्नम् ॥

श्रीखण्डनिष्पन्दविचर्चिताङ्गो
मूलेन भालादिषु चित्रकाणि ।
लिख्यादथो पञ्जरमूर्तिमन्त्रै-
रनामयो दीपशिखाकृतीनि" ॥

इत्याकारोऽपि दर्शितः । इदं च पूर्वापरवचनानुरोधात्पूज्यभगवत्स्वरूपविषयमेवेति प्रतिभाति । इहाह्निकस्योपक्रान्तत्वात्पूजकस्य तु पूर्वं जपारम्भ एव तिलकस्य विहितत्वात् । यदि त्विदं पूजकस्यैव पूजामध्ये पुनस्तदङ्गभूततिलकविधानमित्युपगम्यते, तदापि भगवतस्तिलकसमर्पणस्य शास्त्रसिद्धत्वात्तत्र द्रव्यवदाकारस्यापि शास्त्रोक्तान्यतमस्य भक्तरुच्यनुसारेण विम्यासोऽस्तु । परं, पुण्ड्रं तूर्ध्वमेव समर्पणीयम् ।

अत एव गौतमतन्त्रे षोडशाध्याये (श्लो० २०)—

"रत्नसिंहासनासीनं पुण्डरीकदलेक्षणम्"

इति ध्येयं भगवत्स्वरूपमुपक्रम्योच्यते (श्लो० ३१)—

"दिव्यमालाम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।
ललाटे हृदये कुक्षौ कण्ठे बाह्वोश्च पार्श्वयोः ॥
विराजितोर्ध्वपुण्ड्रेण चन्दनेन विभूषितम्" ॥ इति ।

एवमन्यत्रापि दृश्यम् ।

पूजाङ्गत्वाद्धरेरूर्ध्वं तिलकं किल केनचित् ।
सुद्रव्येणोचिताकारं यथाचारं विरच्यताम् ॥ १ ॥
तत्प्रियायाः श्रिया लोके स्त्रिया इव विधीयते ।
स्वरुच्या तिलकं भक्तैः सेवासक्तैर्निरन्तरम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीयोऽवान्तरः प्रश्नः ।

(द्विचत्वारिंशः प्रश्नः, उत्तरकारिका, वेदे ऊर्ध्वपुण्ड्रस्येतिकर्तव्यता, स्त्रीणां विवाहभिन्नवैदिककर्माभावः, पतिकृतोर्ध्वपुण्ड्रेण कर्मसाफल्यम्, पृथग्धर्मव्रताद्यनधिकारश्च)

तदनु भवच्छिष्याणां तत्पत्नीनां च समानरीत्या वा वैलक्षण्येनेति वक्तव्यम् ? ॥ ४२ ॥

उत्तरम्—

शिष्टाचारो न हि स्त्रीणामूर्ध्वपुण्ड्रविधेः क्वचित् ।
वैदिकत्वात्स्वपतिना कृते सति च सिद्धितः ॥ १ ॥

तत्र वैदिकत्वं तु वेदमन्त्रोच्चारणविशिष्टेतिकर्तव्यताकत्वात् । तथाहि, आथर्वणोपनिषदि—

“अथ गोपीचन्दन पापघ्न विष्णुदेहसमुद्भव ।
चक्राङ्कित नमस्तुभ्यं धारणान्मुक्तिदो भव” ॥ १ ॥

इति प्रार्थनम् ।

इमम्मे गङ्गेति जलमादाय, विष्णोर्नुकमिति मर्दयेत्, अतो देवा अवन्तु न इत्येताभिर्ऋग्भिर्विष्णुगायत्र्या च त्रिवारमभिमन्त्र्य,

“शङ्खचक्रगदापाणे द्वारकानिलयाऽच्युत ।
गोविन्दपुण्डरीकाक्ष रक्ष मां शरणागतम्” ॥

इति ध्यात्वा, गृहस्थो ललाटादिद्वादशस्थलेष्वनामिकाङ्गुल्या विष्णुगायत्र्या केशवादिद्वादशनामभिर्वा धारयेत् । ब्रह्मचारी वानप्रस्थो ललाटकण्ठहृदयबाहुमूलेषु वैष्णव्या गायत्र्या कृष्णादिपञ्चनामभिर्वा धारयेत् । यतिस्तर्जन्या शिरोललाटहृदयेषु प्रणवेन धारयेदिति ।

वैदिके च स्त्रीणामनधिकारोऽस्मिन्कल्पे सर्वधर्मशास्त्रदुन्दुभिघुष्टोऽस्त्येव । यथाह मनुः (अ० २ श्लो० ६६)—

“अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः ।
संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥
वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः ।
पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया” ॥ इति ।

पुनर्नवमाध्याये (श्लो० १८)—

“नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मो व्यवस्थितः ।
निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः” ॥

न चैवं सति,

“स्वाध्यायजपहोमादि संध्यादानादिकं च यत् ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना कुर्यात्तत्सर्वं निष्फलं भवेत्” ॥

इत्यादिस्मृतिसारसमुच्चयादिधृतवचनैरूर्ध्वपुण्ड्राहित्येन कृतानां सर्वकर्मणां वैफल्यकथनात्स्त्रीकर्तृकेऽपि दानादौ वैफल्यप्रसङ्गात्, तद्धारणाय तस्या अपि तदावश्यकमिति शङ्क्यम्;

“सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च ।
विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम्” ॥

इत्युपवीतराहित्येन कृतकर्मणां वैफल्यस्मरणेऽपि स्त्रीणां तदनधिकारात्, विवाहोत्तरमुपवीतद्वयधारणेनैव तासां कर्मवैफल्यनिवृत्तिसम्भवात् ।

अत एव पञ्चमाध्याये स्त्रीधर्मेषु मनुः (श्लो० १५५)—

“नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषितम्” इति ।

बृहत्पराशरोऽपि चतुर्थाध्याये स्त्रीधर्मानुपक्रम्य (श्लो० ६४)—

“सामाहमृक्त्वमित्याद्यैर्दैवैर्न्यस्ता नृणां तनौ ।
अर्धकाया नराणां ताः स्त्रीणां नातः पृथग्व्रतम्” ॥ इति ।

व्रतशब्देन साम्प्रदायिकनित्यकर्तव्यतिलकादेरपि सङ्ग्रहः ।

पुनर्निर्णयसिन्धौ प्रथमपरिच्छेदे स्कान्दे—

“नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।
भर्तृशुश्रूषयैवैता लोकानिष्टान् व्रजन्ति हि ॥
यद्देवेभ्यो यच्च पित्रादिकेभ्यः
कुर्याद्भर्ताभ्यर्चनं सत्क्रियां च ।
तस्यार्धं वै सा फलं नान्यचित्ता
नारी भुङ्क्ते भर्तृशुश्रूषयैव” ॥ इति ।

अतोऽग्निहोत्रादिवदूर्ध्वपुण्ड्रमपि पतिकृतमेव तासां फलं जनयति ।

अतएव,

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजातीनामग्निहोत्रसमो विधिः”

इति निर्णयसिन्धौ तृतीयपरिच्छेदपूर्वार्धधृतवचने ऊर्ध्वपुण्ड्रे अग्निहोत्रतौल्यतातिदेशः ।

(तासां गोपीचन्दनादिनिषेधः उपवासेऽपि सुवासिनीनां गन्धताम्बूलदन्तधावनपुष्पाञ्जनादेरत्यागः, भाले शूद्रवद्वर्तुलं श्राद्धे वर्तुलस्यैव निषेधः)

किञ्च, ऊर्ध्वपुण्ड्रविषये मुख्यद्रव्यस्य गोपीचन्दनतुलसीमूलमृत्तिकादेर्धारणं न क्वापि स्त्रीणां विधीयते । प्रत्युत स्त्रीणां नित्यं माङ्गलिकधारणनियमात्,

"माङ्गल्येषु च सर्वेषु न धार्यं गोपिचन्दनम्"

इतिवचनात्तासां तद्धारणनिषेध एव गम्यते । गन्धादिबिन्दुस्तु ललाटे ताभिः कार्य एव । अवैधव्यकरत्वात् । उपवासव्रतादिष्वपि अत्याज्यत्वस्मरणाच्च । यथोक्तं हेमाद्रौ व्रतकाण्डे स्त्रीव्रतमुपक्रम्य गारुडे—

"गन्धालङ्कारताम्बूलपुष्पमालानुलेपनम् ।
उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम्" ॥ इति ।

तथा तत्रैव भविष्ये—

"अञ्जनं च सताम्बूलं कुङ्कुमं रक्तवाससी ।
धारयेत्सोपवासापि अवैधव्यकरं यतः ॥
विधवा यतिमार्गेण कुमारी वा यदृच्छया" ॥ इति ।

मदनरत्ने व्यासः—

"दन्तधावनपुष्पादि व्रतेऽप्यस्या न दुष्यति"

अत्राप्यादिशब्देन पूर्वोक्तगन्धादिसङ्ग्रहः ।

अथ स्त्रीव्रतेषु विशेष उच्यत इत्युपक्रम्य निर्णयसिन्धौ मनुः—

"पुष्पालङ्कारवस्त्राणि गन्धधूपानुलेपनम् ।
उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम्" ॥ इति ।

इदं च गन्धधारणं स्त्रिभिर्वर्तुलरूपेणैव कार्यम् । धर्मशास्त्रेष्वनेकत्र स्त्रीशूद्रयोस्तौल्यकथनात् । मदनपारिजाते तृतीयस्तबके ब्रह्मपुराणे—

"ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् क्षत्रियस्तु त्रिपुण्ड्रकम् ।
अर्धचन्द्रं तु वैश्यस्य वर्तुलं शूद्रजातिषु" ॥

इति, शूद्राणां वर्तुलविधानात्स्त्रीणामपि गन्धधारणे आकारनिर्देशेन वर्तुलकरणस्यैवावगम्यमानत्वात् । तथैव वैष्णवस्मार्तादिसर्वसम्मतसार्वत्रिकशिष्टाचारदर्शनाच्च ।

एतेनैव,

"एकं पुण्ड्रं च नारीणां शूद्राणां च विधीयते"

इति पाद्मवचनमपि व्याख्यातं वेदितव्यम् । शूद्रेषु वर्तुलविधायकपूर्वोक्तब्रह्मपुराणवाक्यैकवाक्यतया, एतद्वाक्यस्थपुण्ड्रशब्दस्य वर्तुलपरत्वनिश्चयात् । तेनैव नारीणामपि

साहचर्येण निःसंशयं वर्तुलस्यैव प्राप्यमाणत्वात् । अन्यथा, पुण्ड्रशब्दावृत्तिवाक्यभेदाद्यनेकदोषप्रसङ्गाच्च । महानिबन्धेषु स्त्रीणां पुण्ड्रे आकारान्तरसमर्पकवचनान्तरादर्शनेन तदपवादायोगाच्च । नच पुण्ड्रशब्देन वर्तुलग्रहणमयोग्यमिति शङ्क्यम्, हेमाद्रौ देवलः—

"ललाटे पुण्ड्रकं दृष्ट्वा स्कन्धे मालां तथैव च ।
निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा च वृषलीपतिम्" ॥

अत्र पुण्ड्रशब्देन वर्तुलमित्यपरार्कमदनरत्ननिर्णयसिन्ध्वादिभिरङ्गीकारात् । माला तु पुष्पादेरेव श्राद्धकाले कर्तुर्निषिद्धेत्यन्यत्र विस्तरः । अत एवाङ्गनानां न क्वापि ऊर्ध्वपुण्ड्रविधानस्य शिष्टाचारो दरीदृश्यते । एवमेव शैवस्मार्तादिस्त्रीणां भस्मत्रिपुण्ड्रादिधारणसम्प्रदायोऽपीत्यलम् ।

तस्मात्स्त्रीभिर्नोर्ध्वपुण्ड्रं कार्यं धार्यस्तु सर्वदा ।
अमन्दसौभाग्यपदं गन्धबिन्दुः सुसुन्दरः ॥ १ ॥

अथ तृतीयोऽवान्तरः प्रश्नः ॥

(त्रिचत्वारिंशः प्रश्नः, उत्तरकारिका, तिलकार्थं गङ्गातीरतुलसीमूलादिमृत्तिकाः, चरणोदकमृत्तिलकं च)

तत्तद्द्रव्यभेदे किं प्रमाणम्? ॥ ४३ ॥

उत्तरम् ।

द्रव्यत्वेनोर्ध्वपुण्ड्रस्य मृद्गोपीचन्दनादिना ।
विष्णोः प्रसादभूतं च प्रोच्यते चन्दनादिकम् ॥ १ ॥

तथाहि स्कान्दे मार्गशीर्षमहात्म्ये—

"शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि पुंड्रं च त्रिविधं स्मृतम् ।
तुलसीमृत्स्नया सार्धं श्रीगोपीचन्दनेन च ॥
हरिचन्दनेन चं ततः कार्यं तत्र विचक्षणैः" ॥ इति ॥

तत्र पूर्वं मृदो निरूप्यन्ते पराशरमाधवीये प्रथमाध्याये "सन्ध्यास्नानं जपो होम", इत्यस्य व्याख्यायां ब्रह्मपुराणे—

"पर्वताग्रे नदीतीरे मम क्षेत्रे विशेषतः ।
सिन्धुतीरे च वल्मीके तुलसीमूलमाश्रिते ॥
मृद एतास्तु सम्पाद्या वर्जयेत्त्वन्यमृत्तिकाम्" ॥ इति ।

चतुर्विंशतिमतव्याख्याचारकाण्डकमलाकराह्निकादिष्वपीमान्युदाहृतानि ।

आचारप्रकाशे भारते—

“पर्वताग्रे नदीतीरे रामक्षेत्रे विशेषतः” ।। इति, इतरत्पूर्ववत् ।

तथा, तत्रैव नीलकण्ठाह्निकादिषु पाद्मे—

“श्रीरङ्गे व्यङ्कटाद्रौ च श्रीकूर्मे द्वारिके शुभे ।
प्रयागे नारसिंहाद्रौ वाराहे तुलसीवने ।।
गृहीत्वा मृत्तिकां भक्त्या विष्णुपादजलैः सह ।
धृत्वा पुण्ड्राणि चाङ्गेषु विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ।।
पर्वताग्रे नदीतीरे बिल्वमूले जलाशये ।
सिन्धुतीरे हरिक्षेत्रे विष्णुपादोदकाश्रिते ।।
पुण्ड्राणां धारणार्थाय गृह्णीयात्तत्र मृत्तिकाम् ।
अभावे तूदकेनापि पुण्ड्रं चैतत्सदाचरेत्” ।। इति ।

मदनपारिजाते तृतीयस्तबके आह्निकप्रकरणे व्यास आह—

“जाह्नवीतीरसम्भूतां मृदं मूर्ध्ना बिभर्ति यः ।
बिभर्तिरूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम्” ।। इति ।

इदमाचारप्रकाशेऽपि सङ्गृहीतम् । धर्माब्धिसारे च (परि० ३) पूर्वार्धे, आह्निकं प्रक्रम्य, “प्रातः पुण्ड्रं मृदा कुर्यात्” इत्यारभ्य, “शिरसि वासुदेवे”ति “मृदा तिलको विधेयः” इत्यन्तेन एतदेव स्फुटीकृतम् ।

पाद्मोत्तरखण्डे तु—

“यस्मिन्कस्मिन्महाभागा वैष्णवा धारयन्ति वै ।
तस्मिन् वै मृत्तिका ग्राह्या ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य धारणे” ।। इति ।

अतश्चरणामृतादिमृत्तिकयाऽपि तिलकं युक्तम् । “विष्णुपादजलैः सह” इति वाक्यान्तरानुगृहीतत्वाच्च ।

आचारार्के तु ब्रह्मपुराणे तु “गङ्गातीरसमुद्भूतामि”ति पादत्रयं पूर्ववत् । नीलकण्ठाह्निके गारुडे—

“तुलसीमृत्तिकापुण्ड्रं यः करोति दिने दिने ।
तस्यावलोकनात्पापं याति वर्षशतोद्भवम् ।।

(गोपीचन्दनस्य महिमा)

अथ गोपीचन्दनं चिन्त्यते, तत्र आथर्वणोपनिषदि त्वस्यास्त्येव विस्तरेण निरूपणम् । मदनपारिजाते उक्तस्थले सत्यतपाः—

“गोमतीतीरसम्भूतां गोपीदेहसमुद्भवाम् ।
मृदं मूर्ध्ना वहेद्यस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते” ।। इति ।

आचारप्रकाशेऽपि महाभारते—

“द्वारावत्युद्भवाद्गोपीचन्दनादूर्ध्वपुण्ड्रकम् ।
कारयेन्नित्यमेवं हि पापं हन्ति दिने दिने” ॥ इति ।

धर्मप्रवृत्तौ—

“ब्रह्मघ्नो वाथ गोघ्नो वा हैतुकः सर्वपापकृत् ।
गोपीचन्दनसम्पर्कान्मुक्तो भवति तत्क्षणात्” ॥ इति ।

नीलकण्ठाह्निके ब्रह्मपुराणे—

“ब्रह्महा वाथ गोघ्नो वा पाखण्डी सर्वपापकृत् ।
गोपीचन्दनसम्पर्कात्पूतो भवति मानवः” ॥

इत्थं चतुर्विंशतिमतव्याख्याकमलाकराह्निकरघुनाथभट्टाह्निकगोविन्दार्णवाचारमयूखादिषु गोपीचन्दनमहिमबोधकानि वचनानि बहून्येवोपलभ्यन्ते, तानि विस्तरभयादिह न लिख्यन्ते ।

(भगवदर्पितचन्दनादिना तिलकम्, जले कर्मसु जलतिलकं च, गोपीचन्दनस्यापि गोपीकृष्णाङ्गरागसम्भवत्वम्)

अथ भगवत्प्रसादभूतं गन्धचन्दनादिकं विचार्यते । तत्र, देवार्चनोत्तरं तदीयगन्धेन तिलकं तु सुप्रसिद्धमेव । यथोक्तमाचारमयूखे ब्रह्माण्डे—

“देवानभ्यर्च्य गन्धेन सर्वपापापनुत्तये ।
जलेन तिलकं कुर्याज्जलान्तःकर्मसिद्धये” ॥ इति ।

भट्टोजीदीक्षितकमलाकराह्निकादिषु—

“देवानभ्यर्च्य गन्धेन सर्वपापापनुत्तये ।
जलमध्ये यदा सन्ध्या तोयेन तिलकं तदा” ॥ इति ।

आचारार्के च प्रयोगपारिजाते—

“मृद्भस्म चन्दनं प्रोक्तं तोयं चैव चतुर्थकम् ।
स्नात्वा पुण्ड्रं मृदा कुर्याद्धुत्वा चैव तु भस्मना ॥
देवानभ्यर्च्य गन्धेन जलमध्ये जलेन तु” ॥ इति ।

अत्र देवप्रसादभूतगन्धेनेत्येवावगम्यते अभ्यर्च्येति पूर्वकालार्थकाव्ययस्य तदैव स्वारसिकतयाऽन्वयात् । तथैव सति पापापनुत्तिरूपफलसम्भवाच्च । अन्यथा श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गाच्च ।

किञ्च, कौर्मे—

“यस्तु नारायणं देवं प्रपन्नः परमं पदम् ।
धारयेत्सर्वदा पुण्ड्रं ललाटे गन्धवारिभिः” ॥ इति ।

अत्र धारयेत्सर्वदा शूलमिति क्वचित्पुस्तकेषु दृश्यमानः पाठस्तु श्रीपुरुषोत्तमचरणैरवतारवादावल्यां सगुणोपासकपरत्वेन सम्यग्व्यवस्थापित एवेति किमिहाप्रकृतेन तेन ?

गौतमकृताचारसूत्रेषु (प्र० १) आह्निकं प्रकृत्य (खं० ७) नित्यस्नानं निरूप्य (खं० ८) सन्ध्यादिसर्वकर्मवैफल्यवारणायावश्यकोर्ध्वपुण्ड्रनिरूपणं प्रक्रम्य तत्र द्रव्यापेक्षायामुच्यते—

"द्वारवत्युद्भवगोपीचन्दनोर्ध्वपुण्ड्रधारणं नित्यं पापं हन्ति"

तथा,

"जाह्नवीतीरसम्भूतं मृत्तिलकधारिणं दृष्ट्वा ब्रह्महा शुध्येत्"

"गोपीचन्दनधारी सूर्यरूपं बिभर्ति केवलं तमोनाशाय"

"शालग्रामशिलालग्नं कुङ्कुमं चन्दनं वा यस्तु धारयते स मुक्तो भवती"ति स्पष्टमेव भगवत्प्रसादभूतकुङ्कुमादेस्तिलकद्रव्यत्वं मुक्तिरूपसर्वोत्तमफलकत्वं चोक्तम् ।

गौतमीयतन्त्रेऽपि सप्तमाध्याये आह्निकमुपक्रम्य स्नानान्तं निरूप्य (श्लो० ६७)—

"पीडयित्वाम्बरं चोरू प्रक्षाल्याचम्य वाग्यतः ।
धारयेद्वाससी शुद्धे परिधानोत्तरीयके ॥
अच्छिन्ने सदृशे शुक्ले आचामेत्पीठसंस्थितः ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रं चन्दनेन कृत्वा सन्ध्यां समाचरेत्" ॥ इति ।

पुनस्तत्रैव नवमाध्याये मानसपूजामुपक्रम्य (श्लो० १८)—

"अथवा बाह्यसम्भूतैः प्रकटैरर्चयेत्प्रभुम् ।
स्वागताद्यैर्निवेद्यान्तैरात्माऽभेदेन पूजयेत् ॥
चन्दनागुरुनिष्पन्दचर्चिताङ्गः स्वयं गुरुः ।
विष्णुपञ्जरमन्त्रेण तत्तत्स्थाने विधानवित् ॥
रचयेत्तिलकं भक्त्या प्रदीपकलिकानिभम्" ॥ इति ।

अत्राप्यर्चनस्यानुपदमुक्तत्वाद्भगवत्प्रसादभूतद्रव्येण तिलकं कर्तव्यमिति प्रतीयते ।

किञ्च, वस्तुतस्तु, आथर्वणे—"तꣳहोवाच भगवान् वासुदेवः वैकुण्ठस्थानोद्भवं मम प्रीतिकरं मद्भक्तैर्ब्रह्मादिभिर्धारितं विष्णुचन्दनं वैकुण्ठस्थानादाहृत्य द्वारकायां मया प्रतिष्ठितं चन्दनं कुङ्कुमादिसहितं विष्णुचन्दनं ममाङ्गे प्रतिदिनमालिप्तं गोपीभिः प्रक्षालनाद्गोपीचन्दनमाख्यातं मदङ्गलेपनं पुण्यं चक्रतीर्थान्तःस्थितम्" इति; तथा, चन्दनस्य वैभवं "य एवंविद्वान्" इति ।

तथा,

"चन्दनं वापि गोपीनां केलिकुङ्कुमसम्भवम्" ॥ इति ।

"कृष्णगोपीरतोद्भूतं पापघ्नं गोपिचन्दनम् ।

तत्प्रसादात्सर्वदैवं चतुर्वर्गफलप्रदम्" ॥

इत्यादिना गोपीचन्दनस्यापि भगवत्प्रसादभूतकुङ्कुमत्वेनैव माहात्म्यं श्रावितमिति तत्प्रसादभूतकुङ्कुमचन्दनादेः सर्वोत्तमत्वमेव ।

अत एव मदनपारिजाते ब्रह्मपुराणे—

"तिलकं तु द्विजः कुर्याच्चन्दनेन यदृच्छया"

इति वचनमुक्तम् । इदमाचारप्रकाशतैत्तिरीयनीलकण्ठाह्निककमलाकरकृतबह्वृचाह्निकप्रभृतिषु च सङ्गृहीतम् ।

(विवाहादौ गोपीचन्दननिषेधः, नित्यं गोरोचनादिमङ्गलाचारः)

क्वचित्तु धर्मप्रवृत्तिस्मृत्यर्थसारनिर्णयसिन्धुप्रभृतिषु,

"अभ्यङ्गे सूतके चैव विवाहे पुत्रजन्मनि ।
माङ्गल्येषु च सर्वेषु न धार्यं गोपिचन्दनम्" ॥

इति निषेधोऽप्युदाहृतः । अतो नित्यमावश्यकमङ्गलाचारैर्गृहस्थैस्तु गन्धगोरोचनादिनैवोर्ध्वपुण्ड्रं सर्वकर्मवैफल्यवारणायावश्यकत्वाद्विधेयमिति केचित् ।

नित्यं मङ्गलाचारधारणं तु विदधाति चतुर्थाध्याये प्रत्यहकर्तव्यधर्मेषु मनुः (श्लो० १४५)—

"मङ्गलाचारयुक्तः स्यात् प्रयतात्मा जितेन्द्रियः ।
जपेच्च जुहुयाच्चैव नित्यमग्निमतन्द्रितः ॥
मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम् ।
जपतां जुह्वतां चैव विनिपातो न विद्यते" ॥ इति ।

अत एवात्राभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलं, तद्धेतुत्वेन गोरोचनादिधारणमपि मङ्गलम् । गुरुसेवादिकमाचारस्तत्रोद्युक्तः स्यादिति कुल्लूकभट्टो व्याचख्यौ । इदं च गोरोचनादिधारणमूर्ध्वपुण्ड्ररूपेणैवेति निश्चीयते । जपहोमादिविनिपाताभावफलकत्वात् । साधारणस्य तादृशफलकत्वायोगात् । क्वचिदपि तद्बोधकप्रमाणानुपलम्भात् । ऊर्ध्वपुण्ड्राहित्येन कृतजपादिविनिपातस्य तु—

"स्वाध्यायजपहोमादि सन्ध्यादानादिकं च यत् ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना कुर्यात्तत्सर्वं निष्फलं भवेत्" ॥

इत्यादिवचनैर्धर्मप्रवृत्तिस्मृत्यर्थसारसमुच्चयमदनपारिजातादिषु व्यवस्थापितत्वाच्च ।

धर्मप्रवृत्तौ तु द्रव्यान्तरमप्युक्तम्—

"अभ्यङ्गोत्सवकालेऽपि कस्तूरीचन्दनादिना" इति ।

(भस्मोर्ध्वपुण्ड्रमृत्त्रिपुण्ड्रयोर्निषेधः, क्वाचित्कतद्विधेराचाराद्व्यवस्था)

तथा, तत्रैव—

"ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्यात्तिर्यक् चैव तु भस्मना ।

चन्दनेनोभयं कुर्यादन्यथा नरकं व्रजेत्" ॥

अन्यथा भस्मनोर्ध्वपुण्ड्रकरणादौ सति ।

नीलकण्ठाह्निके—

"न चोर्ध्वं धारयेद्भूतिं न तिर्यग्गोपिचन्दनम् ।
तिर्यगूर्ध्वं च वृत्तं च धारयेच्चन्दनादिकम्" ॥

तत्रैव ब्रह्माण्डे—

"ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्यात्त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा ।
तिलकं च द्विजः कुर्याच्चन्दनेन यदृच्छया" ॥

चतुर्विंशतिमतव्याख्याचारकाण्डाचारमयूखादिषु सङ्ग्रहे—

"न कदाचिन्मृदा तिर्यङ् न्यसेदूर्ध्वं न भस्मना" । इति ।

आचारार्के प्रयोगपरिजाते, मृदोर्ध्वपुण्ड्रं भस्मना तिर्यक् चन्दनेनोभयमित्याह कात्यायनः ।

"ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्याद्भस्मना तु त्रिपुण्ड्रकम् ।
उभयं चन्दनेनैव अभ्यङ्गोत्सवरात्रिषु" ॥ इति ।

परमानन्दमन्दारे पाद्मे—

"मृत्तिका चन्दनं भस्म तोयं चैव चतुर्थकम् ।
एभिर्द्रव्यैर्यथालाभमूर्ध्वपुण्ड्रं विधीयते" ॥

अत्रैव व्यासः—

"ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा कार्यं त्रिपुण्ड्रं भस्मना तथा ।
चन्दनेनोभयं कुर्यान्न तिर्यग्गोपिचन्दनात्" ॥ इति ।

भट्टोजिदीक्षितकृताह्निककमलाकरभट्टाह्निकाचारमयूखेषु ब्रह्माण्डे—

"मृत्तिका चन्दनं चैव भस्म तोयं चतुर्थकम् ।
एभिर्द्रव्यैर्यथाकालमूर्ध्वपुण्ड्रं भवेत्सदा" ॥

तत्र भस्मना पुण्ड्रं तु वैष्णवैर्न कार्यम् ।

"न कदाचिन्मृदा तिर्यङ् न्यसेदूर्ध्वं न भस्मना" इति सङ्ग्रहादिषु तन्निषेधात् ।

चतुर्विंशतिमतव्याख्यायां ब्रह्माण्डवचनमुक्त्वा, अत्र भस्मनोर्ध्वपुण्ड्रस्य विहितप्रतिषिद्धत्वाद्वृद्धाचारतो व्यवस्थेति कथनात् । नृसिंहभट्टीयेऽपि तस्य विहितप्रतिषिद्धत्वमुपपाद्य शिष्टाचारानुसाराद्व्यवस्थोक्तेश्चेति । अतो होमान्ते बिन्दुरेव कार्यः । तथैव

कात्यायनगृह्याद्यनुगृहीतात्तैत्तिरीयादीनां शिष्टाचारादित्यन्यत्र विस्तरः । एवं चन्दनादीनामप्यूर्ध्वपुण्ड्रद्रव्यत्वं व्याख्यातम् ॥

(भस्मोत्पत्तिविधिलेशः, तत्र चन्दनकुङ्कुमकाश्मीरादिमेलनाग्रहः, जलयोगविचारः,
चन्दनादेर्दृष्टमात्रार्थकताखण्डनम्, गोपीचन्दनमिश्रकुङ्कुमादितिलकम्)

किञ्च, भवतामपि स्वधारणीये भस्मनि मिश्रणाय चन्दनादीनां तत्तद्द्रव्याणामाग्रहोऽस्त्येव । यथा, बृहज्जाबालोपनिषदि तृतीयब्राह्मणे—"अथ भुशुण्डः कालाग्निरुद्रं विभूतियोगमनुब्रूहीति स होवाच विकटां गामि"त्याद्युपक्रम्य भस्मकरणान्तं व्याख्याय श्राव्यते—

"संयोज्य गाङ्गसलिलैः कपिलामूत्रकेण वा ।
चन्द्रकुङ्कुमकाश्मीरमुशीरं चन्दनं तथा ॥
अगरुद्वितयं चैव चूर्णयित्वा तु सूक्ष्मतः ।
क्षिपेद्भस्मनि तच्चूर्णं ओमिति ब्रह्ममन्त्रतः ॥
प्रणवेनाहरेद्विद्वान् ब्रह्मेति वटकानथ ।
अणोरणीयानिति हि मन्त्रेण च विचक्षणः ॥
इत्थं भस्मसु सम्पाद्य शुष्कमादाय मन्त्रवित्" ॥ इति ।

तत्रैव चतुर्थब्राह्मणेऽपि भस्मनोद्धूलनमुपक्रम्य—

"देवाग्निगुरुविप्राणां समीपेऽन्त्यजदर्शने ।
अशुद्धभूतले मार्गे कुर्यान्नोद्धूलनं व्रती ॥
शङ्खतोयेन मूलेन भस्मव्यामिश्रणं भवेत् ।
योजितं चन्दनेनापि वारिणा संयुतं तु वा ॥
चन्दनेन समं लिम्पेज्ज्ञानार्थी चूर्णमेव तत् ।
मध्याह्नात्प्राग्जलैर्युक्तं तोयं तदनुवर्जयेत्" ॥ इति ।

शैवसुधाकरे तु वारिणा संयुतं तु वा, ज्ञानार्थी भस्म चैव हीति पाठभेदादिदमुपन्यस्तम् ।

तत्रैव, कौर्म्ये—

"वैदिकैर्मन्त्ररहितं चन्दनागुरुकुङ्कुमम् ।
तिर्यक्पुण्ड्रात्मना धार्यं कान्तिसौख्याभिलाषिभिः" ॥ इत्यादि ।

यत्तु,

"भस्मवच्चन्दनादीनां त्यागेऽनर्थो न विद्यते ।
चन्दनादीन्यतो लौकिकान्येव न संशयः ॥
दृष्टकान्त्याद्यर्थंचन्दनादेरुपरि भस्मनि" ॥

इत्यादीनि चन्दनादीनां शोभादिदृष्टमात्रफलकत्वप्रतिपादकानि वचनान्युपन्यस्तानि ।

तान्यप्रक्षिप्तत्वनिश्चये सति “चन्दनेन समं लिम्पेज्ज्ञानार्थी”ति ज्ञानरूपात्युत्तमादृष्टार्थकत्वप्रतिपादकजाबालश्रुतिविरोधादप्रमाणानि सर्वावेष्टनस्मृतिवत् ।

“श्रुतिस्मृतिपुराणानां विरोधो यत्र दृश्यते ।
तत्र श्रुतिर्बलिष्ठा स्याद्द्वयोर्द्वैधे स्मृतिर्वरा” ॥

इति लघुव्यासस्मरणात् । द्वयोः स्मृतिपुराणयोः । प्रपञ्चितं चैत“द्विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमि”त्यधिकरणे जैमिनिना । नैवेद्यभक्षणविचारादौ च शैवसुधाकरेऽपि तथैवाङ्गीकृतम् । अमिश्रितयोः पृथक्पृथग्धारणविषयाणि वा, प्रकरणेन तथानिश्चयात् । तस्मान्मिश्रद्रव्यैरपि पुण्ड्रधारणे न कस्यापि विवाद इति कृतमतिशयेन ।

अत एव बहवः शिष्टा गोपीचन्दनमिश्रेण भगवदुपभुक्तगन्धचन्दनादिनापि तिलकानि कुर्वन्ति । एवम्विधेषु निबन्धेषु विविधवचनप्रचयोपन्यासेन तानि तानि तिलकद्रव्याणि निर्णीतान्येव । तेषां च यथाकालं यथाशिष्टाचारं यथास्वकुलधर्मं च व्यवस्था ।

“साधूनां समयश्चापि प्रमाणं वेदवद्भवेत्” इति ।
“येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति” ॥

इत्यादिवाक्यैस्तथानिश्चयात् । तस्मादिह न कोऽपि शङ्कावकाशः ॥

इत्थम्,

स्तव्यानां भुवि भव्यानां द्रव्याणां तिलके भिदा ।
किञ्चित्प्राचीनवचनविचारेण विनिश्चिता ॥ १ ॥

(चतुश्चत्वारिंशः प्रश्नः, उत्तरकारिका, विविधास्तिलकाकाराः, ललाटादिस्थानविशेषेणाकारविशेषः, केषाञ्चित्सम्मोहनाद्यर्थत्वम्, भाले दण्डाकारं चरणाकारं वा, ऊर्ध्वपुण्ड्रत्रिपुण्ड्रे सान्तराले एव कार्ये, अच्छिद्रयोर्निन्दा)

अथ चतुर्थोऽवान्तरः प्रश्नः ॥ ४ ॥

आकारभेदे च किं प्रमाणम् ? ॥ ४४ ॥

उत्तरम्—

चया वाचामनर्वाचां माधवाद्यैरुदाहृताः ।
प्राचामाचारमिलिताः पुण्ड्राकारविचारणे ॥ १ ॥

तथा हि—पराशरमाधवीये प्रथमाध्याये ब्रह्मपुराणे—

"वर्तिं दीपाकृतिं वापि वेणुपत्राकृतिं तथा ।
पद्मस्य मुकुलाकारं तथैव कुमुदस्य च ॥
मत्स्यकूर्माकृतिं वापि शङ्खाकारमतः परम् ।
दशाङ्गुलप्रमाणं तु उत्तमोत्तम उच्यते ॥
नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमतः परम् ।
सप्तषट्पञ्चभिः पुण्ड्रं मध्यमं त्रिविधं स्मृतम् ॥
चतुस्त्रिव्यङ्गुलैः पुण्ड्रं कनिष्ठं त्रिविधं भवेत्" ॥

इति नीलकण्ठाह्निकाचारप्रदीपचतुर्विंशतिमतव्याख्याप्रभृतिषु चैतान्युपलभ्यन्ते । इमान्येव वाक्यानि मदनपारिजाते ब्रह्माण्डे भगवद्वाक्यत्वेन च लिखितानि । आचारप्रकाशे तु दशाङ्गुलप्रमाणमिति श्लोकद्वयं किञ्चित्पाठभेदेन आदित्यपुराणस्थमुदाहृतम् ।

आचारप्रकाशभट्टोजिदीक्षिताह्निककमलाकराह्निकाचारमयूखादिषु च स्थानविशेषेण आकारविशेषः स्मर्यते—

"निटिले बाहुवच्चैव दण्डवत्कर्णपल्लवे ।
हृदये कमलाकारमुदरे दीपवल्लिखेत् ॥
अधः पृष्ठे स्कन्धदेशे लिखेज्जम्बुफलाकृतिम्" ॥ इति ।

निटिले ललाटे ।

भागवततत्त्वभास्करे तु स्मृतिसारे—

"ललाटे ज्योतिषाकारं बाह्वोर्वै वंशपत्रवत् ।
हृदयेऽश्वत्थपत्राभं शेषाङ्गे तुलसीदलम्" ॥ इति ।

तत्रापि निष्कामवैष्णवैस्तु ललाटे हरिचरणाकारं दण्डाकारं वेत्येव धारणीयम्, न तु वेणुपत्राकारादि मोहनाद्यर्थत्वादिति सम्यग्भाति ।

अत एवावतारवादावल्यां पाद्मे—

"अश्वत्थपत्रसंकाशो वेणुपत्रसमाकृतिः ।
पद्मकुड्मलसङ्काशो मोहनं त्रितयं स्मृतम् ॥
महाभागवतः शुद्धः पुण्ड्रं हरिपदाकृतिः ।
दण्डाकारं तु वा देवि धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रकम्" ॥ इति ।

शुद्धो निष्कामः ।

नीलकण्ठाह्निकाचारप्रदीपादिषु—

"नासामूलं समारभ्य वेणुपत्राकृतिं शुभम् ।
वश्यकामो द्विजः कुर्यात्तिलकं चन्दनादिना" ॥ इत्यादि ।

तेन निटिले बाहुवच्चैवेत्यंशस्तु सकामपरः । उक्तपाद्मादिना तथावगमात् ।

अत एव तत्त्वदीपे श्रीमदाचार्याः—

“दण्डाकारं ललाटे स्यात्पद्माकारं तु वक्षसि ।
वेणुपत्रनिभं बाह्वोरन्यद्दीपाकृतिर्भवेत्” ॥ इति ।

अत्र दण्डाकारमिति चरणाकारस्याप्युपलक्षणम् । उक्तवक्ष्यमाणपाद्मवचनेषूभयोः प्रशंसनात् । तयोः स्वरूपं तु उपरि किञ्चिद्विस्तीर्णत्वे पदाकृति ज्ञेयम्, समत्वे दण्डाकृतीति प्राञ्चः । इदं च सान्तरालमेव कर्तव्यम् ।

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा मध्ये शून्यं प्रकल्पयेत् ।
शृणु षण्मुख तन्मध्ये उमयाऽहं श्रिया हरिः” ॥

इत्याचारमयूखे चतुर्विंशतिमतव्याख्यायां कमलाकराह्निके च प्रयोगपारिजातसङ्ग्रहात् ।

अवतारवादावलिभागवततत्त्वभास्करादिषु महानिबन्धेषु पाद्मे—

“एकान्तिनो महाभागाः सर्वभूतहिते रताः ।
सान्तरालं प्रकुर्वन्ति पुण्ड्रं हरिपदाकृति ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्रमृजु सौम्यं सुपार्श्वं सुमनोहरम् ।
दण्डाकारं सुशोभाढ्यं मध्ये छिद्रं प्रकल्पयेत् ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य मध्ये तु विशाले सुमनोहरे ।
सान्तराले समासीनो हरिस्तत्र श्रिया सह ॥
निरन्तरालं यः कुर्यादूर्ध्वपुण्ड्रं द्विजाधमः ।
स हि तत्र स्थितं विष्णुं श्रियं चैव व्यपोहति ॥
अच्छिद्रमूर्ध्वपुण्ड्रं तु ये कुर्वन्ति द्विजातयः ।
ते ललाटे तु सततं शुनः पादं न संशयः” ॥ इति ।

बृहन्नारदीये पुरुषोत्तममाहात्म्ये विंशाध्याये (श्लो० २९)—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रमृजु सौम्यं दण्डाकारं प्रकल्पयेत् ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा मध्ये छिद्रं प्रकल्पयेत् ॥
निवसत्यूर्ध्वपुण्ड्रे तु श्रिया सह हरिः स्वयम् ।
त्रिपुण्ड्रे धूर्जटिः साक्षादुमया सह सर्वदा ॥
विना छिद्रं तु यत्पुण्ड्रं शुनः पादसमं विदुः” ॥ इति ।

भागवततत्त्वभास्करे पाद्मे—

नासादिकेशपर्यन्तमूर्ध्वपुण्ड्रं सुशोभनम् ।
मध्ये छिद्रसमायुक्तं तं विद्याद्धरिमन्दिरम् ॥

वामभागे स्थितो ब्रह्मा दक्षिणे तु सदाशिवः ।
मध्ये विष्णुं विजानीयात्तस्मान्मध्ये न लेपयेत्" ॥ इति ।

(तिलकस्यान्तः गोपीचन्दनमुद्रा अवश्यं कार्या:)

अथात्रापि यथाकालं गोपीचन्दनादिना नाममुद्रादिमुद्राधारणं तु तिलकान्तरालेऽपि विधेयमेव । अत एवोर्ध्वपुण्ड्रविधावाचारप्रकाशे—

अत्र हलायुधीये विशेषः—

"मन्त्रमष्टाक्षरं वापि प्रीयते तस्य केशवः ।
गोपीचन्दनमुद्रां च कृत्वा भ्रमति भूतले ॥
सोऽपि देशो भवेत्पूतः किम्पुनर्यत्र संस्थितः" ॥

पाद्मे—

"कृष्णनामाक्षरैर्गात्रमङ्कयेच्चन्दनादिना ।
स लोकपावनो भूत्वा तस्य लोकमवाप्नुयात्" ॥

तथा भगवद्वचः—

"ममावतारचिह्नानि दृश्यन्ते यस्य विग्रहे ।
मर्त्यो मर्त्यो न विज्ञेयः स नूनं मामकी तनुः" ॥ इति ।

नीलकण्ठाह्निके च सनत्कुमारः—

"कृष्णायुधाङ्कितं देहं तोयचन्दनमृत्स्नया ।
प्रयागादिषु तीर्थेषु स गत्वा किं करिष्यति ॥
यदा यदा प्रपश्येत देहं शङ्खादिचिह्नितम् ।
तदा तदा जगत्स्वामी तुष्टो हरति पातकम्" ॥ इति ।

प्रथमश्लोकपूर्वार्धे यः कुर्यादिति शेषः । कृतमनेनाप्राकृतप्रपञ्चनेन । अस्ति हि मनुवचनं "नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयादि"ति । तस्मात्तिलकानां तत्तदाकारभेदे न कोऽप्यप्रामाणिकत्वसन्देहगन्ध इति दिक् ।

सारं सारं मया प्रोक्तमपारं शास्त्रमत्र तत् ।
नानाऽऽकारं यथाऽऽचारं सविचारं विधीयताम् ॥ १ ॥

(पञ्चचत्वारिंशः प्रश्नः, उत्तरकारिके, भारतेऽनुपलभ्यमानस्यापि श्रुत्यादिसिद्धस्य नाप्रमितत्वम्, भारते ऊर्ध्वपुण्ड्रविधिवचनानि)

अथ पञ्चमोऽवान्तरः प्रश्नः ॥ ५ ॥

भारतादिमन्वादिस्मृतिष्वाचारदर्शाद्याह्निकग्रन्थेषु च तिलकविधानं नेति किम्? ॥ ४५ ॥

उत्तरम् ।

श्रुतिष्वपि पुराणेषु प्रायो ग्रन्थेषु चाह्निके ।
सर्वेष्वस्त्यूर्ध्वपुण्ड्रस्य विधानं सर्वसम्मतम् ॥ १ ॥
तथापि नेति किमिति संशयो विस्मयाम्बुधौ ।
निमज्जयति मां यद्वा गतिश्चित्रेयमैश्वरी ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं भारतादौ विधानप्रश्नः समाधीयते—

भारतं हि श्रुत्युक्तार्थानुवादकमेव । यथोक्तं श्रीभागवते—

"स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।
इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम्" ॥ इति ।

तथा,

"भारतव्यपदेशेन आम्नायार्थश्च दर्शितः" । इत्यादि ।

मार्कण्डेयपुराणे—

"भगवन्भारताख्यानं व्यासेनोक्तं महात्मना ।

इत्युपक्रम्योच्यते,

व्यासवाक्यजलौघेन कुतर्कतरुहारिणा ।
वेदशैलावतीर्णेन नीरजस्का महीकृता" ॥ इति ।

एवमन्यत्रापि । तथा च यच्छ्रुतावुक्तं तद्भारतेऽप्यस्त्येवेति मन्तव्यम् ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रप्रतिपादिकाः श्रुतयश्च आचारप्रकाशादिषु स्मार्तग्रन्थेष्वपि प्रत्यक्षतयोपलभ्यमानत्वपूर्वकं मूललेखनपूर्वकं च—

"धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतशङ्खधारी विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा ।
स्वरेण मन्त्रेण सदा हृदि स्थितं परात्परं यन्महतो महान्तम्" ॥

इत्यादयः कठादिशाखास्था लिखिता एवेति न तत्र विवादः ।

नन्वेवं तर्हि भारते पुण्ड्रं प्रत्यक्षतया कुतो नोपलभ्यत इति चेत्, मैवम्, महाभारते आदिपर्वणि प्रथमाध्याये, मुनिना प्रथमतस्त्रिंशल्लक्षपरिमितं भारतं प्रणीतं, तत्र, कियांश्चिद्भागः स्वर्गं, कियांश्चिद्भागः पातालं, कियांश्चिल्लोकान्तराणि च गतवान्। इह तु लक्षमात्रमेवोर्वरितम्; तदेव वैशम्पायनेन जनमेजयायाभिहितमिति कथायाः स्पष्टतया दृश्यमानत्वादिहोपलभ्यमानभागमात्रेऽनुपलब्ध्या सर्वथा भारतानिरूपितत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्। प्रत्युत सर्वसाधारणग्रन्थोदाहृतप्रत्यक्षश्रुतिमूलकत्वेन तत्र भागान्तरेषु तत्सत्त्वस्यैवानुमीयमानत्वात्। एवमेव च,

"अनाश्रित्येदमाख्यानं कथा भुवि न विद्यते"

इति, आदिपर्ववचः सङ्गच्छते। अन्यथा, सर्वसम्मतप्रामाणिकव्याख्यायुक्तपुराणेषु दृश्यमानानां बह्वीनां कथानामत्रत्यभारतेऽनुपलम्भेन तद्वाक्यं विरुद्धमेव स्यात्। एतेन यद्भारतेऽस्ति तदन्यत्राप्यस्ति, यद्भारते नास्ति तदन्यत्रापि नास्ति इत्येवमर्थबोधकानि

"यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित्"

इत्यादीनि भारतादिवाक्यान्यपि समाहितानि वेदितव्यानि। अन्यथेयमाशङ्का भस्मत्रिपुण्ड्ररुद्राक्षधारणादिष्वपि दुर्निवारप्रसरा स्यात्। वस्तुतस्तु, तादृशवाक्यानां प्रायिकत्वमेव वक्तव्यम्। अत एव मार्कण्डेयपुराणे प्रथमाध्याये—

"तपःस्वाध्यायनिरतं मार्कण्डेयं महामुनिम्।
व्यासशिष्यो महातेजा जैमिनिः पर्यपृच्छत॥
भगवन्भारताख्यानं व्यासेनोक्तं महात्मना"।

इत्युपक्रम्य,

"तथेह सर्वशास्त्राणां महाभारतमुत्तमम्"।

इत्यन्तेन दृष्टान्तैः प्रशंस्य,

अग्रे चतुःपुरुषार्थादिबहुवस्तुप्रतिपादकत्वं तस्योक्त्वाऽपि,

"कस्मान्मानुषतां प्राप्तः" इत्यादिना श्रुतेऽपि भारते पुनः संशयावशेषः कथ्यते। एवमेवाग्रे तत्र चतुर्थाध्यायेऽपि स्फुटम्।

किञ्च, भारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे पञ्चरात्रमतीव प्रशंसितम्। तत्र, तृतीयरात्रे आह्निकनिरूपणे (अ० १ श्लो० १७)—

"स्नातो निर्मलसूक्ष्मशुद्धवसनो धौताङ्घ्रिपाण्याननः,
स्वाचान्तः सपवित्रमुद्रितकरः शुद्धोर्ध्वपुण्ड्रोज्ज्वलः"॥

इत्यादिषूर्ध्वपुण्ड्रं-निरूपितमेवेति तस्य भारताभिमतत्वमायात्येव।

यत्तु, कश्चिदाधुनिकः पञ्चरात्रस्याप्रामाणिकत्वमिदानीमित्याह; तत्तु, पराशरस्मृत्यैव खण्डितमतः किं तेन?।

एवं महाभारते तत्तत्स्मृतिकाराणामपि प्रशंसादर्शनात्तत्तत्कृतस्मृतिषु चोर्ध्वपुण्ड्रविधेरुपलभ्यमानत्वात्तस्य भारताद्दतत्वमायात्येव । एतत्सर्वमभ्युपेत्यवादेन ब्रूमः ।

वस्तुतस्तु, सर्वसाधारणेषु स्मृतिप्रकाशाचारप्रकाशादिषु धर्मशास्त्रग्रन्थेषूर्ध्वपुण्ड्रविधौ—

"द्वारवत्युद्भवाद्गोपीचन्दनादूर्ध्वपुण्ड्रकम् ।
कारयेन्नित्यमेवं हि पापं हन्ति दिने दिने" ॥

इत्यादीनां स्पष्टतयोर्ध्वपुण्ड्रविधायकानां महाभारतवचनानां महाभारतस्थत्वलिखनपूर्वकमुदाहृतत्वान्महाभारतेऽपि प्रत्यक्षस्तदुपलम्भोऽस्त्येव ।

नीलकण्ठाह्निकप्रभृतिषु बहुष्वेव ग्रन्थेषूर्ध्वपुण्ड्रविधौ भारते—

"जाह्नवीतीरसम्भूतां मृतं मूर्ध्ना बिभर्ति यः ।
बिभर्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम्" ॥

इति वचनमुक्तम् ।

कमलाकरभट्टरघुनाथभट्टभट्टोजिदीक्षिताह्निकग्रन्थेषु तूर्ध्वपुण्ड्रविधिप्रक्रमे महाभारते—

"द्वारावतीमहाक्षेत्रे गोपीवापीसमुद्भवाम् ।
मृदमङ्गेन वहते न यमं पश्यते कदा ॥

कदाचिदपीत्यर्थः ।

पुनरपि,

जाह्नवीतीरसम्भूतां मृदं भाले बिभर्ति यः ।
बिभर्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम्" ॥

इति श्लोकद्वयमप्युपन्यस्तम् । एवं सर्वसाधारणेषु ग्रन्थान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ।

(बृहन्नारदीयब्रह्माण्डगारुडादिषूर्ध्वपुण्ड्रविधिः, सूतस्योर्ध्वपुण्ड्रमुद्रातुलसीकाष्ठमालादिवैशिष्ट्यं तादृशस्यैव वैष्णवत्वम्, ब्राह्मणाः स्वतो वैष्णवाः, तिलकेऽङ्गुलिभेदेन फलभेदः, आदर्शे जले वा दृष्ट्वा कार्यम्, सदर्भहस्तेन न कार्यम्)

अथ प्रश्ने भारतादीत्यादिशब्देन पुराणानि ग्राह्याणि । तुल्यकोटिकत्वात् । तेषु चोपलभ्यत एव प्रत्यक्षतयोर्ध्वपुण्ड्रविधिरित्ययुक्तः प्रश्नः । उपलब्धिस्तु दिङ्मात्रेण, यथा बृहन्नारदीये पुरुषोत्तममाहात्म्ये विंशेऽध्याये (श्लो० ११)—

"ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय परं ब्रह्म विचिन्तयेत्"

इत्यादिना आह्निककथनमुपक्रम्योच्यते (श्लो० २९)—

"आचम्य तिलकं कुर्याद्गोपीचन्दनमृत्स्नया ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रमृजु सौम्यं दण्डाकारं प्रकल्पयेत् ॥

ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा मध्ये छिद्रं प्रकल्पयेत् ।
निवसत्यूर्ध्वपुण्ड्रे तु श्रिया सह हरिः स्वयम् ॥
त्रिपुण्ड्रे धूर्जटिः साक्षादुमया सह सर्वदा ।
विना छिद्रं तु तत्पुण्ड्रं शुनः पादसमं विदुः" ॥ इत्यादि ।

नचेदं तन्मासव्रताङ्गमिति शङ्क्यम्; वचनान्तरैर्नित्यत्वावगमात् । तत्राह्निकप्रसङ्गादवगम्यमानं तन्मासव्रताङ्गत्वं तु नित्यस्यापि सिध्येत् । नित्यस्याप्युपवीतस्य तैत्तिरीयसंहितायामुपव्ययत इति श्रावितदर्शाङ्गत्ववत् । अन्यथा तत्रोक्तानां सन्ध्यावन्दनादीनामपि प्रसङ्गात्तन्मासव्रताङ्गत्वावगमेन नित्यत्वं भज्येतेत्यलम् ।

किञ्च, तत्रैव प्रथमाध्याये (श्लो० १९-२०)—

"ऊर्ध्वपुण्ड्रधरं श्रीमन्नाममुद्राविराजितम् ।
शङ्खचक्रधरं दिव्यं गोपीचन्दनमृत्स्नया ॥
लसच्छ्रीतुलसीमालं जटामुकुटमण्डितम् ।
जपन्तं परमं मन्त्रं हरेः शरणमद्भुतम्" ॥

इति, स्वतवर्णनेन ऊर्ध्वपुण्ड्रकरणादेः स्पष्टमेव प्राचीनाचारत्वं बोध्यते ।

अपि च ब्रह्माण्डपुराणे—

"ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्यात्त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा"

इत्यादिना निरूपितम् ।

तत्परिमाणं च आदित्यपुराणे—

"अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमायुःकरी भवेत् ।
अनामिकाऽन्नदा नित्यं मुक्तिदा च प्रदेशिनी ॥
एतैरङ्गुलिभेदैश्च कारयेन्न नखं स्पृशेत्" ॥

इति ऊर्ध्वपुण्ड्रकरणे प्रकारविशेषादिकमपि भगवता प्रतिपादितम् ।

आचारमाधवे प्रथमाध्याये ब्रह्मपुराणे—

"पूजाकाले जपे होमे सायम्प्रातः समाहितः ।
नामान्युच्चार्य विधिना धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रकम्" ॥ इति ।

भागवततत्त्वभास्करे पाद्मे—

"तुलसीकर्णमध्यस्था शङ्खचक्रं भुजद्वये ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रं तथा भाले नामसङ्कीर्तनं मुखे ॥
रागद्वेषपरित्यागी सर्वत्र समदर्शनः ।
विष्ण्वर्पिताखिलाचारः स वै वैष्णव उच्यते ॥

स सर्वभूतदययाऽतिविराजमानो
ज्ञानप्रधानधिषणः प्रतिलब्धकाष्ठः ।
अन्तर्विरागसुभगोऽजितरागलोभः
पूज्यो गुरुर्गुरुतरो गिरिजे ममैषः ॥

सर्गादौ ब्राह्मणाः सृष्टा वैष्णवत्वेन नोदिताः ।
इतरे च त्रयो वर्णाः स्थितिर्बाह्या च वैष्णवी" ॥ इति ।

तत्रैव गारुडे नारदः—

गोपीचन्दनसम्भवं सुरुचिरं पुण्ड्रं ललाटे द्विजो
नित्यं धारयते यदि प्रतिदिनं रात्रौ दिवा सर्वदा ।
यत्पुण्यं कुरुजाङ्गले रविग्रहे माघ्यां प्रयागे तथा
तत्प्राप्नोति खगेन्द्र विष्णुसदने सन्तिष्ठते देववत् ॥

पाद्मे—

"मत्प्रियार्थं शुभार्थं च रक्षार्थं चतुरानन ।
मत्पूजाहोमकाले च सायम्प्रातः समाहितः ॥
मद्भक्तो धारयेन्नित्यमूर्ध्वपुण्ड्रं भवापहम्" ॥ इति ।

स्कान्देऽपीदमेव वचनम् ।

आचारार्के तिलकप्रकरणे ब्रह्मपुराणे—

"गङ्गातीरसमुद्भूतां मृदं मूर्ध्ना बिभर्ति यः ।
बिभर्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम्" ॥ इति ।

पुनस्तत्त्वभास्करे ब्रह्माण्डपुराणे—

"वीक्ष्यादर्शे जले वापि यो विदध्यात्प्रयत्नतः ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रं महाभाग स याति परमां गतिम्" ॥ इति ।

स्कान्दे मार्गशीर्षमाहात्म्येऽपीदं वाक्यम् ।

परमानन्दमन्दारे स्कान्दे—

"गोमतीतीरसम्भूतां गोपीवापीसमुद्भवाम् ।
मृदं मूर्ध्ना वहेद्यस्तु सर्वपापात्प्रमुच्यते" ॥ इति ।

अवतारवादावल्यां स्कान्दे मार्गशीर्षमाहात्म्ये—

"मन्त्रेणैवाभिमन्त्र्याथ ललाटादिषु वैष्णवः ।
धारयेदूर्ध्वपुण्ड्राणि यथासङ्ख्यमतन्द्रितः ॥

ब्रह्मन् द्वादशपुण्ड्राणि ब्राह्मणः सततं धरेत्" ॥ इत्यादि ।

तिलककरणे विशेषस्तु पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे—

"सदर्भेण तु हस्तेन यः कुर्यात्तिलकं बुधः ।
आचम्य स विशुद्ध्येत दर्भत्यागेन चैव हि" ॥ इति ।

एवमनेकेषु पुराणेष्विदं विस्तरेण निरूपितमस्ति । तत्तत्पुराणवचनानि प्रायः सर्वैरपि शिष्टविद्वद्भिः सर्वसाधारणमहानिबन्धकारैरुदाहृतान्येवेति । इदं निःशेषाशङ्कातूलजालस्य कालनाय महाज्वालानलकल्पम् ।

(बृहत्पराशरादिस्मृतिकारैरूर्ध्वपुण्ड्रमतीव स्तुतम्, तत्र मनुसम्मतिः, स्मृतिषु तस्येतिकर्तव्यता च)

अथ, यदुक्तं मन्वादिषु ग्रन्थेषु तद्विधानं नेति किमिति, तत्र ब्रूमः ।

"बहुस्मृतिभिरुक्तं तद्बहुग्रन्थेषु वर्णितम् ।
प्रशंसितं च मनुना सर्वाचारप्रशंसनात्" ॥

तथा हि—मन्वादीत्यादिशब्देन स्मृतय एव ग्राह्याः । तुल्यत्वात् । (याज्ञ० अ० १ श्लो० ४) मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिरा इति ।

पराशरे (अ० १ श्लो० १४)—

"श्रुता मे मानवा धर्मा गार्गीया गौतमास्तथा"

इत्यादियाज्ञवल्क्यपराशरादिस्मृतिवचोभिस्तथानिश्चयात् । अस्ति च बहुस्मृतिषूर्ध्वपुण्ड्रविधानम् । यथा, निर्णयसिन्धौ (परि० ३) वृद्धपराशरः—

"ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्यान्न कुर्याद्वै त्रिपुण्ड्रकम् ।
ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्याद्दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥
निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा चैव त्रिपुण्ड्रकम्" इति ।

इदं च पृथ्वीचन्द्रोऽप्युदाजहार ।

माधवीये सत्यव्रतः—

"ऊर्ध्वपुण्ड्रमृजु सौम्यं ललाटे यस्य दृश्यते ।
स चाण्डालोऽपि शुद्धात्मा पूज्य एव न संशयः" ॥ इति ।

इदं मदनपारिजातधर्मप्रवृत्तिपरमानन्दमन्दारकमलाकराह्निकादिष्वपि सङ्गृहीतम् ।

आचारार्के व्यासः—

"वामहस्ते जलं कृत्वा सावित्र्या चाभिमन्त्रितम् ।
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण मर्दयेन्मृत्तिकां ततः ॥
अतो देवेति सूक्तेन तिलकं धारयेत्सदा" ॥ इत्याह ।

परमानन्दमन्दारे गौतमः—

अम्बरीषे महाघस्य क्षयार्थं कुरु वीक्षणम् ।
ललाटे यैः कृतं नित्यं गोपीचन्दनपुण्ड्रकम्" ॥ इति ।

तत्रैव व्यासः—

"आदाय पाणिना भक्त्या गङ्गातीरोद्भवां मृदम् ।
समर्चयति गात्राणि तस्य धर्मो न हीयते" ॥ इति ।

एवं सन्ति तत्र तत्रोदाहृतानि सुबहून्यूर्ध्वपुण्ड्रविधायकानि स्मृतिवचनानि ।

किञ्च, मनुनापि प्रथमाध्याये (श्लो० १०८)—

"आचारः प्रथमो धर्मः स्मृत्युक्तः स्मार्त एव च ।
तस्मादस्मिन्सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः" ॥

इत्यादिना श्रुतिप्रसिद्धस्य च सर्वस्याप्याचारस्यात्यावश्यकत्वकथनात् । श्रुतिस्मृत्युभयप्रसिद्धस्योर्ध्वपुण्ड्रकरणस्यावश्यकत्वं तस्याप्यभिप्रेतमेव । अस्याप्यावश्यकाचारत्वं तु तैस्तैः सुप्रसिद्धैर्माधवादिशिष्टैराचारमाधवाचारचिन्तामण्याचारप्रकाशाचारार्काचारमयूखधर्मप्रवृत्त्याचारप्रकरणाचारप्रदीपादिषु तत्र तत्र ग्रन्थेषु प्रसिद्धेषु तत्तद्वचनोपन्यासेन प्रपञ्चितमेवेति किम्बहूक्तेन ।

ननु तथापि मनुना स्पष्टं कण्ठरवेणोर्ध्वपुण्ड्रस्यानिरूपितत्वात्तस्याप्रामाणिकत्वमिति चेत्, तर्हि, भस्मधारणत्रिपुण्ड्रकरणरुद्राक्षभरणशिवाद्यर्चनादीनामप्यप्रामाणिकत्वं प्रसज्येत । तद्ग्रन्थस्यापि मनुस्मृतावदर्शनात् । यदि तु तेषां प्रमाणान्तरे स्पष्टतयोक्तत्वान्नाप्रामाणिकत्वमित्युच्यते, तर्ह्यूर्ध्वपुण्ड्रेऽपि बहुश्रुत्यादिसम्मतत्वाद्बहुग्रन्थप्रसिद्धत्वाच्च तुल्यमित्यलम् ।

(आचारमाधवादिषु बहुतरेष्वेवातिप्रामाणिकसर्वसाधारणग्रन्थेषूर्ध्वपुण्ड्रविधिः,
प्रातर्मुखादिक्षालनं, हरिस्मरणं च)

यत्तूक्तमाचारदर्शाद्याह्निकग्रन्थेषु तिलकविधानं नेति किमिति, तत्तु, एकग्रन्थमात्रप्रदर्शनप्रयुक्ताद्ग्रन्थान्तरेष्वपि तदनिरूपणभ्रमादेव ।

"यत्र यत्राह्निकं प्रोक्तं पुराणादिषु विस्तरात् ।
शिष्टानां च निबन्धेषु तत्र तत्रेदमीरितम्" ॥

तथाहि, पुराणेषु पाद्मबृहन्नारदीयादिषु आह्निकप्रस्तावेषूर्ध्वपुण्ड्रमत्यावश्यकत्वेन निरूपितमेव । तत्तद्वचनानि तु कानिचिदुक्तान्यधस्तात् । अथ पौरुषेयेष्वपि सर्वदेशप्रसिद्धेषु ग्रन्थेषु तत्प्रपञ्चनमुदाहरामः । तत्र, माधवकृतायां लघुपाराशरस्मृतिव्याख्यायाम्—

"चतुर्णामपि वर्णानां किञ्चित्साधारणं वद"

इति व्यासप्रश्नोत्तरभूतस्य (श्लो० ३९)—

"सन्ध्यास्नानं जपो होमो देवतानां च पूजनम् ।
आतिथ्यं वैश्वदेवं च षट्कर्माणि दिने दिने" ॥

इति श्लोकस्य व्याख्याने—तत्र, साधारणाध्ययनादिप्रसङ्गेन बुद्धिस्थं साधारणमाह्निकं सङ्क्षिप्याहेत्यादिना आह्निकं प्रस्तुत्य, ब्राह्ममुहूर्तोत्थानादिस्नानोत्तरवस्त्रधारणान्तं निरूप्य, अथोर्ध्वपुण्ड्रविधिर्ब्रह्मपुराणे दर्शितः—

"पर्वताग्रे नदीतीरे मम क्षेत्रे विशेषतः"

इत्यारभ्य,

"स चण्डालोऽपि शुद्धात्मा पूज्य एव न संशयः"

इतीत्यन्तमेतत्प्रपञ्चितम् ।

एवं धर्मप्रवृत्तौ प्रारम्भ एव—

"उषःकाले समुत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् ।
स्मृत्वा नारायणं देवं स्तोत्राण्यपि च सञ्जपेत्" ॥

इत्यादिनाऽऽह्निकं प्रक्रम्य स्नानपवित्रधारणादिकं निरूप्य, अथ तिलकविधिः—

"ललाटे तिलकं कुर्यात्"

इत्यारभ्य,

"तर्पणं चापि यच्छ्राद्धमन्यथा निष्फलं भवेत्"

इत्यन्तमूर्ध्वपुण्ड्रं विधाय, तदनन्तरमेव सन्ध्यादिनित्यकर्माणि व्याख्यातानि ।

मदनपारिजाते तृतीयस्तबकारम्भे, अथ गृहस्थस्तबकानन्तरं गृहस्थोपयोगित्वादाह्निकमारभ्यते, इति प्रतिज्ञाय, अथ क्रमप्राप्ततिलकविधिः ब्रह्माण्डपुराणे—

"भगवानुवाच,

अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमायुःकरो भवेत्" इत्यारभ्य,
"अर्धचन्द्रं तु वैश्यस्य वर्तुलं शूद्रजातिषु"

इत्यन्तमूर्ध्वपुण्ड्रकरणं प्रत्यहं स्पष्टतयोदितम् ।

स्मृतिप्रकाशे आचारप्रकाशे प्रथमप्रकरणे, अथ प्रबोधः, अङ्गिराः—

"उत्थाय पश्चिमे यामे रात्रिवासः परित्यजेत् ।
प्रक्षाल्य हस्तपादास्यमुपस्पृश्य हरिं स्मरेत्" ॥

इत्यादिनाऽऽह्निकमुपक्रम्य, शुद्धवस्त्रधारणान्तमुक्त्वा, अथ तिलकं ब्राह्मे—

"ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्यात्"

इत्यारभ्य,

"मर्त्यो मर्त्यो न विज्ञेयः स नूनं मामकी तनुः"

इत्यन्तेन ऊर्ध्वपुण्ड्रकरणं विधाय, ततो मुद्राधारणं च विधाय, तदुत्तरमेव सन्ध्यावन्दनादिकं निरूपितम् ।

आचारार्के च आह्निकप्रस्तावे, अथ तिलकम्—

"ललाटे तिलकं कृत्वा सन्ध्याकर्म समाचरेत्"

इत्यारभ्य,

"अतो देवेति सूक्तेन तिलकं धारयेत्सदा"

इत्याह । एवं यथासम्प्रदायं तिलकं कुर्यादित्यन्तं तद्विस्तरेणोक्तम् ।

धर्माब्धिसारे तृतीयपरिच्छेदे आह्निकनिरूपणे, अथ तिलकविधिः—

"प्रातः पुण्ड्रं मृदा कुर्यात्"

इत्यारभ्य,

"मृदा तिलको विधेयः"

इत्यन्तेन तदेव विधाय, सन्ध्यावन्दनाद्युक्तम् ।

स्मृतिसङ्ग्रहे, "ब्राह्मे मुहूर्ते स्वगुरुं विबुद्धं नत्वाऽथ सञ्चिन्त्य गृहस्थकृत्यमि"त्यादिनाऽऽह्निककथनं प्रकृत्य स्नानान्तमुक्त्वा,

"द्वारावतीपर्वतसिन्धुतीर्थ-
तीरात्समादाय मृदं तुलस्याः ।
अनामिकाद्यङ्गुलिभिर्विहाय
कनिष्ठिकां द्वादशनामभिश्च ॥
अथोर्ध्वपुण्ड्रं बिभृयाल्ललाटे
ततश्च नाभौ हृदये च कण्ठे ।
पार्श्वे च कर्णेतरपार्श्वबाहु-
मूले श्रुतौ पृष्ठगलोत्तमाङ्गे ॥
ततो रजन्यां दिवसे च सन्धौ
सन्ध्यामुपासीत दिवा न रात्रौ"—

इति तदेवाभिहितम् ।

एवमेव हेमाद्र्याचारचिन्तामणिपृथ्वीचन्द्रोदयनिर्णयसिन्धुभागवततत्त्वभास्कराचारमयूखप्रयोगपारिजातचतुर्विंशतिमतव्याख्यानीलकण्ठाह्निकबह्वृचाह्निकरघुनाथभट्टाह्निकस्मृतिदर्पणगोविन्दार्णवकृष्णभट्टपद्धतिमदनरत्नपरमानन्दमन्दारकमलाकराह्निकप्रभृतिभिः सर्वसाधारणैर्बहुशिष्टसम्मतैरखिलग्रन्थदुन्दुभिसन्दोहैरमन्दमुद्धुष्टोऽयमूर्ध्वपुण्ड्रविधिरिति ग्रन्थानामनन्तत्वाद्विरम्यते लेखनप्रयासात् ।

(गङ्गालहर्यादौ तद्वर्णनम्, आचारादर्शे तदविधाने हेतुः, आचारमाधवादावूर्ध्वपुण्ड्रमात्रविधिः)

किञ्च, ऊर्ध्वपुण्ड्रकरणस्य शिष्टाचारोऽप्यनादिसिद्धः, सर्वदेशप्रसिद्ध एव, अत एव प्राञ्चो महाकवयोऽपीदमवर्णयन् । यथा, “जाह्नवीतीरसम्भूताम्” इत्यस्यार्थ उपनिबद्धः पण्डितराजजगन्नाथेन गङ्गालहर्याम्—

“ललाटे या लोकैरिह खलु सलीलं तिलकिता
तमो हन्तुं धत्ते तरुणतरमार्तण्डतुलनाम् ।
विलुम्पन्ती सद्योविधिलिखितदुर्वर्णसरणिं
त्वदीया सन्मृत्स्ना मम हरतु कृत्स्नामपि शुचम्” ॥ इति ।

एवमितरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

ननु तथापि,

“दीक्षितो रणयज्ञेषु विबुधानन्ददायिषु ।
हरिरब्धिसुतावक्त्रसोमपीति पुनातु वः” ॥

इत्यादिस्वकवनेन दर्शितविश्वेकभक्तिरप्याचारादर्शकारः कथमूर्ध्वपुण्ड्रं न निरूपितवान् ? यतश्च स तन्न निरूपितवानतोऽप्रामाणिकमेव तदिति चेत्, मैवम्; नह्येकग्रन्थानिरूपितत्वेन बहुश्रुत्यादिमूलकस्य सर्वग्रन्थसम्मतस्य तस्याप्रामाणिकत्वं वक्तुं शक्यम् । यदि च तावता तच्छक्यं तर्हि त्रिपुण्ड्रादीनामपि तत्स्यात् । तत्रानिरूपितत्वात् ।

किञ्च, प्रसिद्धसर्ववेदशाखाव्याख्यात्रा सर्वशास्त्रनिपुणेन श्रौतस्मार्तोभयमीमांसादिपारीणेन सर्वजनीनमहापाण्डित्यप्रभावेण माधवेन पराशरस्मृतिव्याख्यायामाह्निकनिरूपणे विस्तरेणोर्ध्वपुण्ड्रस्यावश्यकत्वनिरूपणात् त्रिपुण्ड्रस्य च नाम्नोऽप्यलिखनात् कमलाकरभट्टकृतबह्वृचाह्निकादिष्वपि ग्रन्थविशेषेषूर्ध्वमात्रस्य विहितत्वात् त्रिपुण्ड्रकरणगन्धस्याप्यभावाच्च, प्रत्युत, तस्यैवाप्रामाणिकत्वं सर्वथा वक्तुं शक्येत । वस्तुतस्तु, ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य सर्वसाधारणत्वादाचारादर्शस्य च वाजसनेयिशाखीयानामेव प्रत्यहधर्मप्रपञ्चनार्थं प्रवृत्तत्वात्तत्र तदनिरूपणेऽपि न क्षतिः । प्रतिज्ञातं च तेनैवारम्भे—

“अहोरात्राश्रितो धर्म इह वाजसनेयिनाम् ।
निबध्यते निबद्धो यो धर्मशास्त्रनिबन्धिभिः” इति ।

नैतावता तदनावश्यकत्वं शङ्क्यम् । नागदेवकृताचारप्रदीपादिषु तच्छाखीयानामेवाह्निकनिरूपकग्रन्थान्तरेषु तस्यात्यावश्यकत्वप्रतिपादनात् ।

अतश्च जनाः—

चित्तं तिलकनैर्मूल्याशङ्कापङ्ककलङ्कितम् ।
क्षालयन्त्वार्षवाग्रूपैः शीतलैर्विमलैर्जलैः ॥ १ ॥

अथ षष्ठोऽवान्तरः प्रश्नः ॥ ६ ॥

(अष्टचत्वारिंशः प्रश्नः, तदाशयः, उत्तरकारिकाः, तुलसीकाष्ठमालोर्ध्वपुण्ड्रादेर्नित्यता, ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना सर्वकर्मवैफल्यम्, शैववैष्णवयोस्तद्धारणम्, नमोन्तैर्नामभिस्तद्धार्यम्)

अत एव तिलकावश्यकतायाश्च किम्प्रयोजनम्? ॥ ४६ ॥

अयमाशयः, अत्र अत एवेत्यनेन पूर्वोक्तं भारतादिग्रन्थानुक्तत्वम्, तसिलन्तसर्वनाम्ना हेतुत्वेन परामृश्यते । तथा च यद्यूर्ध्वपुण्ड्रमावश्यकं स्यात्तर्ह्युक्तग्रन्थेषु विहितं स्यात्, न त्वेवम्, अतो नैतदावश्यकमिति ।

उत्तरम्—

दत्तोत्तरस्तव प्रश्नः पूर्वप्रश्नोत्तरेण मे ।
ग्रन्थेष्वविहितत्वं हि प्रश्नबीजमिहेक्ष्यते ॥ १ ॥
सर्वग्रन्थेषु तु मया विहितत्वं विवेचितम् ।
हेत्वभावादतः प्रश्नोऽवतरीतुं न सोऽर्हति ॥ २ ॥
तथाप्युत्तरदानस्यौत्सुक्याद्वक्ष्यामि किञ्चन ।
पृच्छकाभावतोऽतोषो वैष्णवानां यतो महान् ॥ ३ ॥
सर्वाह्निकेषु सन्ध्यादिवन्नित्यत्वनिरूपणात् ।
तद्राहित्ये च वैफल्यश्रावणात्सर्वकर्मणाम् ॥ ४ ॥
अग्निहोत्रेण तौल्यातिदेशाद्दोषादधारणे ।
सर्वेषामूर्ध्वपुण्ड्रं तदत्यावश्यकमिष्यते ॥ ५ ॥

तत्र, सर्वत्राह्निकग्रन्थेषु निरूपितत्वेन नित्यत्वं प्रागेवानुपदं प्रपञ्चितम् ।

अथोपवीतादिराहित्यवदूर्ध्वपुण्ड्राहित्येऽपि कृतानां नित्यानामपि सन्ध्यावन्दनादिसर्वकर्मणां नैष्फल्यकथनात्तस्यावश्यकत्वं निर्विचिकित्सं सिध्यति ।

तथाहि, स्कान्दे मार्गशीर्षमाहात्म्यचतुर्थाध्याये ब्रह्माणं प्रति भगवान् (श्लो० १३)—

“तस्माद्धार्या प्रयत्नेन माला तुलसिसम्भवा ।
पद्माक्षनिर्मिता भक्त्या फलैर्धात्र्याः सुपुण्यदा ॥
तदूर्ध्वपुण्ड्रशङ्खाद्यैर्युक्तस्तुलसिभूषणैः ।
सन्ध्योपास्त्यादिकं कुर्यात्कुशपाणिर्हि मां स्मरन् ॥
कृतसन्ध्यादिको भक्तस्ततः सम्पूजयेच्च माम् ॥” इति ।

आचारमाधवे प्रथमाध्याये ब्रह्माण्डे—

"पूजाकाले जपे होमे सायम्प्रातः समाहितः ।
नामान्युच्चार्य विधिना धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रकम्" ॥ इति ।

नीलकण्ठाह्निकादिषु चेदमुदाहृतम् ।

आचारार्के च प्रयोगपारिजाते—

"ललाटे तिलकं कृत्वा सन्ध्याकर्म समाचरेत् ।
अकृत्वा भालतिलकं तस्य कर्म निरर्थकम्" ॥ इति ।

कमलाकराह्निकस्मृतिदर्पणादिषु चेदमुपन्यस्तम् ।

तत्रैव बृहन्नारदीये—

"स्नानं दानं जपो होमः सन्ध्या स्वाध्यायकर्म च ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रविहीनेन तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

कमलाकराह्निके तु, "स्नानं दानमि"ति बृहन्नारदीयवचनमुक्त्वा—

"ऊर्ध्वपुण्ड्रविहीनस्तु द्विजः सन्ध्यादिकं चरेत् ।
तत्सर्वं राक्षसैर्नीतं नरकं चाधिगच्छति" ॥

इति तत्रत्यमेव वचनान्तरमुदाहृतम् । गोविन्दार्णवे कृष्णभट्टपद्धतौ च । इह प्रथमश्लोकोत्तरार्धे कृतमिति शेषः । क्वचिद्विहीनस्येति पाठः ।

परमानन्दमन्दारे मदनपारिजाते कमलाकरकृतबह्वृचाह्निके हेमाद्रौ च ब्रह्मपुराणे—

"योगो दानं तपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।
भस्मीभवति तत्सर्वमूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम्" ॥ इति ।

इदमेव वाक्यं स्कान्दे मार्गशीर्षमाहात्म्येऽपि दृश्यते ।

हेमाद्रौ—

"जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृकर्मणि ।
तत्सर्वं नश्यति क्षिप्रमूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम्" ॥ इति ।

धर्मप्रवृत्तौ—

"जपो होमस्तथा दानं स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।
व्यर्थं भवति तत्सर्वमूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम् ॥
ललाटे तिलकं धृत्वा कुर्युः शैवाश्च वैष्णवाः ।
तर्पणं चापि यच्छ्राद्धमन्यथा निष्फलं भवेत्" ॥ इति ।

स्मृतिसङ्ग्रहेऽपि—

“अथोर्ध्वपुण्ड्रं बिभृयाल्ललाटे ततश्च नाभौ हृदये च कण्ठे ।
पार्श्वे च कर्णेतरपार्श्वबाहुमूले श्रुतौ पृष्ठगलोत्तमाङ्गे ॥
ततो रजन्यां दिवसे च सन्धौ सन्ध्यामुपासीत दिवा न रात्रौ ।
माध्याह्निकी चेद्दिवसस्य मध्ये त्वध्यर्धयामादपराह्णतः प्राक्” ॥ इति ।

अत्रापि तत इति तच्छब्देनानुपदविहितस्योर्ध्वपुण्ड्रधारणस्यैव परामर्शात्तद्धारणानन्तरमेव त्रैकालिकसन्ध्यात्रयं कर्तव्यमिति निश्चीयते ।

धर्मप्रवृत्तौ च स्मृतिसारसमुच्चये—

“स्वाध्यायजपहोमादि सन्ध्यादानादिकं च यत् ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना कुर्यात्तत्सर्वं निष्फलं भवेत्” ॥

आचारप्रकाशे मुद्राप्रकरणे ब्रह्माण्डे—

“तदूर्ध्वपुण्ड्रशङ्खाद्यैर्युतस्तुलसिभूषणैः ।
सन्ध्योपास्त्यादिकं कुर्यात्कुशपाणिर्हरिं स्मरेत्” ॥

निर्णयसिन्धौ बृहन्नारदीये—

“यज्ञो दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म च ।
वृथा भवति विप्रेन्द्रा ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम्” ॥ इति ।

आचारमयूखे च शौनकः—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं शिवस्यैवं विष्णोः कुर्युश्च वा बुधाः ।
मूर्ध्नि मूलेन मन्त्रेण शेषं द्वादशनामभिः ॥
स्थानेष्वेषु द्विजः स्नात्वा नमोन्तैः प्रणवेन च” ॥ इतिं ।

भट्टोजिदीक्षितकमलाकराद्याह्निकग्रन्थेषु चेदं सङ्गृहीतमस्ति । अतः शैवानां वैष्णवानां च सर्वेषामपि क्रियमाणनित्यनैमित्तिकादिनिःशेषकर्मसाफल्यार्थमुपवीतादिवदूर्ध्वपुण्ड्रधारणमपि सर्वथा आवश्यकमेव ।

(ऊर्ध्वपुण्ड्रस्याग्निहोत्रादितौल्यं श्राद्धे कर्तुर्भोक्तुश्चोर्ध्वपुण्ड्रमावश्यकं क्वचित्तत्र वर्तुलत्रिपुण्ड्रयोर्निषेधः, अवैष्णवानां काम्यश्राद्धे ऊर्ध्वपुण्ड्रस्यापि पिण्डदानात्पूर्वोत्तरकालयोः पुण्ड्रे विशेषः, अलङ्करणे गन्धचन्दनादिनापि वर्तुलत्रिपुण्ड्रयोर्निषेधः)

तत्रापि त्रैवर्णिकानां तु अग्निहोत्रादिवन्नित्यश्रौतकर्मरूपत्वान्नित्यादिसर्वकर्मसाफल्यकरत्वाच्च तद्धारणमत्यन्ततरावश्यकमेव ।

तथाच, धर्मप्रवृत्तिस्मृत्यर्थसारनिर्णयसिन्धुप्रभृतिषु स्मृतिः—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजातीनामग्निहोत्रसमो विधिः” इति ।

ननु तथापि श्राद्धकाले नेदं धार्यम्; यथाह हेमाद्रौ देवलः—

“ललाटे पुण्ड्रकं दृष्ट्वा स्कन्धे मालां तथैव च ।
निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा च वृषलीपतिम्” ।। इति ।

सङ्ग्रहे—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजातीनामग्निहोत्रसमो विधिः ।
श्राद्धकाले तु सम्प्राप्ते कर्ता भोक्ता च तत्त्यजेत् ।।
वामहस्ते च दर्भास्तु गृहे रङ्गबलिं तथा ।
ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराशाः पितरो गताः” ।। इति ।

इत्थं निषेधदर्शनादिति चेन्मैवम्; देवलवचने पुण्ड्रं वर्तुलमेवेत्यपरार्कमदनरत्नसिन्ध्वादिभिरङ्गीकारात् । पृथ्वीचन्द्रस्तु पुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रम् ।

“ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्यान्न कुर्याद्वै त्रिपुण्ड्रकम् ।
ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्याद्दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।।
निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा चैव त्रिपुण्ड्रकम्” ।।

इति बृहत्पराशरोक्तेरित्याह । तस्मादूर्ध्वपुण्ड्रं तु कर्तृभोक्तृभ्यामवश्यं कार्यमेव ।

“ऊर्ध्वपुण्ड्रधरं विप्रं यः श्राद्धे भोजयिष्यति ।
आकल्पकोटिपितरस्तस्य तुष्टा न संशयः ।।
ऊर्ध्वपुण्ड्रधरो यस्तु श्राद्धं कुर्याच्छुभानने ।
कल्पकोटिसहस्राणि गयाश्राद्धफलं लभेत्” ।। इति पाद्मात् ।

यत्तु, “कर्ता भोक्ता च तत्त्यजेदि”त्युक्तम्, तदवैष्णवानां काम्यश्राद्धादिविषयम् । स्कान्दपाद्मयोः—

“मद्भक्तो धारयेन्नित्यमूर्ध्वपुण्ड्रं भवापहम्”

इति वैष्णवस्य नित्यं तद्विधानात् । भवापहमित्यनेन मद्भक्तातिरिक्तानां तस्य काम्यानुपयोगित्वबोधनाच्च । नित्येषु श्राद्धतर्पणादिपितृकर्मसु ऊर्ध्वपुण्ड्रावश्यकताया इह पूर्वोपन्यस्ताद्यनेकवचनसमुदायैर्मुहुर्मुहुरभ्यस्तत्वाच्च । आचारमयूखभट्टोजिकृताह्निकप्रभृतिषु—

“मद्भक्तो धारयेन्नित्यमूर्ध्वपुण्ड्रं विना तु तत् ।
यत्कर्म कारयेन्नित्यं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्” ।।

इति वैष्णवानां तु विशेषत एव विपक्षे बाधोपलब्धेश्च । तस्मादिदं वैष्णवानां सर्वथा श्राद्धादिकालेऽप्यत्याज्यमेव । अत एव निर्णयसिन्धौ श्राद्धप्रकरणे—ऊर्ध्वपुण्ड्रनिषेधमाशङ्क्य, अत्राचाराद्व्यवस्थेत्युक्तम् ।

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं च तुलसीं श्राद्धे नेच्छन्ति केचन”

इति बृहन्नारदीये "केचने"त्यनेन श्राद्धे तद्धारणस्य स्वल्पैकदेशिमात्राचारत्वबोधनात् ।

"ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्याद्दैवे पित्र्ये च कर्मणि"

इति बृहत्पराशरादिभिस्तस्य सार्वत्रिकत्वोक्तेश्च ।

न चैतावता शैवानां सन्ध्यावन्दनादिषु वैफल्यवारणोर्ध्वपुण्ड्रस्यावश्यकत्वेऽपि श्राद्धकाले तु तेषां तदनावश्यकम्; विधेर्वैष्णवपरत्वेन निषेधस्य च शैवपरत्वेनोपसंहारे व्यवस्थितिसामञ्जस्यादिति वाच्यम्;

"ललाटे तिलकं धृत्वा कुर्युः शैवाश्च वैष्णवाः ।
तर्पणं चापि यच्छ्राद्धमन्यथा निष्फलं भवेत् ॥

इति धर्मप्रवृत्तौ श्राद्धकालेऽपि शैवानां वैष्णवानां चोभयेषामपि कण्ठरवेणोद्दिष्टानां तदावश्यकत्वविधानात् । न चात्र तिलकशब्दस्य त्रिपुण्ड्रपरत्वेनापि निर्वाहः शङ्क्यः, अप्रसिद्धत्वात् । पृथ्वीचन्द्रोदयादिषु वृद्धपराशरादिभिर्दैवपित्र्ययोस्तन्निषेधाच्च ।

आचारमयूखचतुर्विंशतिमतव्याख्यादिषु—

"ऊर्ध्वपुण्ड्रं शिवस्यैवं विष्णोः कुर्युश्च वा बुधाः ।
मूर्ध्नि मूलेन मन्त्रेण शेषं द्वादशनामभिः" ॥

इति शौनकेन सर्वकालेषूभयेषामपि स्पष्टतयोर्ध्वपुण्ड्रविधानाच्च ।

"ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराशाः पितरो गताः" इति सङ्ग्रहोक्तिस्तु पिण्डदानात्प्राक् चन्दनतिलकविषया । निर्णयसिन्धौ, "प्राक् पिण्डदानाद्गन्धाद्यैर्नालङ्कुर्यात्स्वविग्रहमि"त्याश्वलायनोक्तेः । अत एव धर्मसिन्धौ उत्तरार्धे, चन्दनतिलकस्तु पिण्डदानात्प्राक्कर्तुर्वर्ज्यः, भोक्तुस्तु भोजनकालात्प्राग्वर्ज्य इति श्राद्धप्रकरणे उक्तम् । अत एव च साम्प्रदायिकाः श्राद्धे चरणामृतमृत्तिकयोर्ध्वपुण्ड्रं कुर्वन्ति । "कर्ता भोक्ता च तत्त्यजेदि"ति निषेधः पिण्डदानात्प्राक्कर्तृशैवपरो वा अस्तु ।

"ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा चन्द्राकारमथापि वा ।
श्राद्धकर्ता न कुर्वीत यावत्पिण्डान्न निर्वपेत्" ॥

इति निर्णयसिन्धौ विश्वप्रकाशे च वचनात् । पूर्वोक्तपाद्मस्कन्दादिवचननिचयैकवाक्यतयाऽस्य शैवपरत्वेनैवोपसंहरणीयत्वाच्च ।

भोक्तुस्तु शैवश्राद्धेऽपि नोर्ध्वपुण्ड्रनिषेधः । अत एव धर्माब्धिसारे श्राद्धप्रकरणे कर्तुर्ललाटे ऊर्ध्वपुण्ड्रादेर्विकल्पः । भोक्तुस्तु भवत्येवेत्युक्तम् । पिण्डदानात्प्राक् शैवस्य निषेधः, वैष्णवस्य तु तन्नित्यत्वात्सार्वदिकमेवेत्येवं व्यवस्थितो विकल्प इत्यर्थः । वचनानुगृहीतत्वात् । तथैव सार्वत्रिकशिष्टाचाराच्च । शैवभिन्नैस्तु श्राद्धोपक्रम एवोर्ध्वपुण्ड्रं कार्यम् । अत एव निर्णयश्राद्धोपक्रममुक्त्वा "ततः कर्ता ऊर्ध्वपुण्ड्रं कुर्यादि"त्यारभ्य

सविस्तरं कर्तुरपि तदावश्यकत्वं निर्णीतम् । भोक्तुस्तु सर्वस्यापि सर्वत्रारम्भादेवोर्ध्वपुण्ड्रमावश्यकम् । निरतिशयपितृतृप्त्यादिफलकत्वात् । तद्रहितस्य मुखदर्शननिषेधाच्च । तदग्रे व्याख्यास्यामः । किन्तु, भोक्तॄणां त्रिपुण्ड्रादिकमेव निषिद्धम् । अत एव कमलाकरभट्टेन श्राद्धे ब्राह्मणपूजानिरूपणमुपक्रम्य गन्धदानान्तं निरूप्य गन्धेन ब्राह्मणभाले किमूर्ध्वमेव कार्यं पुण्ड्रान्तरमपि वा विधेयमिति संशयवारणार्थं विप्राणां गन्धेन वर्तुलं त्रिपुण्ड्रं वा न कार्यमित्यादिना त्रिपुण्ड्रादिनिषेधपूर्वकमूर्ध्वपुण्ड्रस्यैवावश्यकत्वं व्याख्यातमिति कृतं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । तदधारणे प्रत्यवायं च पुरस्तात्पुनः किञ्चित्प्रपञ्चयिष्यामः । न चैवमकरणे प्रत्यवायजनकतया नित्यत्वे महापुण्यजनकत्वनिरूपकवचनविरोधः शङ्क्यः । अकरणे प्रत्यवायोत्पादकत्वेन नित्यानामप्यग्निहोत्रादीनां स्वर्गादिफलकत्ववन्नित्यस्याप्यूर्ध्वपुण्ड्रधारणस्य फलान्तरसमर्पकत्वसम्भवेन नित्यत्वबाधायोगात् । वचनविरोधाभावात् ।

सर्वसाधारणग्रन्थेष्वेवमावश्यकं मतम् ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रं तु शैवानां वैष्णवानां च सर्वदा ॥ १ ॥
समुदाहृतमद्वाक्यसमुदायादिदं बुधाः ।
समुदारेण मनसा समुदारं विबुद्ध्यताम् ॥ २ ॥

अथ सप्तमोऽवान्तरः प्रश्नः ॥ ७ ॥

विजातीयतिलकनिन्दायां च किं प्रमाणम्? ॥ ४७ ॥

उत्तरम् ।

अरविन्दाक्षचरणारविन्दमकरन्दपाः ।
न निन्दामो विजातीयं वयं तु तिलकादिकम् ॥ १ ॥
न निन्द्यमपि निन्दन्ति शिष्टा अद्वैतवादिनः ।
किमु शास्त्रोदितं तर्हि गर्हणीयं भवेद्धि तैः ॥ २ ॥
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ।
इति न्यायेन नाचार्यैः किञ्चिदप्यस्ति निन्दितम् ॥ ३ ॥
न भजामो विजातीयमन्यधर्मतया वयम् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयाऽऽवहः ॥ ४ ॥
अधारणात्कृता निन्देति चेन्नैवं स्वशाखया ।
विहितस्य कृतौ नाऽन्यशाखानिन्दा प्रसज्यते ॥ ५ ॥
तथाऽपि किञ्चिद्वक्ष्यामो भवत्प्रश्नानुसारतः ।
सुरूपं वा कुरूपं वा तादृक् दृश्येत दर्पणे ॥ ६ ॥

ब्राह्मणैस्तु सर्वैरावश्यकत्वादूर्ध्वपुण्ड्रमेव धार्यं, तस्यैव विष्णुचिह्नत्वात्, न तु देवतान्तरचिह्नानि त्रिपुण्ड्रादीनि; तेषां विष्णुचिह्नमात्रधारणविधानात् । त्रिपुण्ड्रादिधारणे बहुलनिषेधोपलब्धेश्च । तथाहि, आचारमाधवे द्वितीयाध्याये बौधायनः—

"ब्राह्मणानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ।
राजन्यवैश्ययोर्नेति दत्तात्रेयमुनेर्वच" ॥ इति ।

तत्रैव स्मृत्यन्तरे—

"मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ।
बाहुजातोरुजातानां नाऽयं धर्मो विधीयत" ॥ इति ।

न चोर्ध्वपुण्ड्रस्य कथं विष्णुचिह्नत्वमिति शङ्कनीयम् । तत्र विष्णुचिह्नत्वस्य तच्चरणतुल्याकारत्वविधानादिबहुहेतुपुरःसरस्य सर्वजनीनत्वात् ।

किञ्च ब्रह्मरात्रे ऊर्ध्वपुण्ड्रविधिमुपक्रम्य "यो न धारयते मर्त्यो मामकं चिह्नमीदृशमि"त्यधारणे प्रत्यवायं वदता भगवता कण्ठरवेणैव तस्य स्वचिह्नत्वं निरूपितमेवमन्यत्राऽपि द्रष्टव्यम् । अतो ब्राह्मणैस्तु तदेव धार्यं न तु त्रिपुण्ड्रादिकम् । तस्य वर्णान्तरपरत्वात् । अत एव मदनपारिजाते भागवततत्त्वभास्करे च ब्रह्मपुराणे—

"ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात्क्षत्रियस्तु त्रिपुण्ड्रकम् ।
"अर्धचन्द्रं तु वैश्यस्य वर्तुलं शूद्रजातिष्वि"ति ।

सारसङ्ग्रहे च ब्रह्मरात्रे—

"ब्राह्मणस्योर्ध्वपुण्ड्रं च क्षत्रियस्यार्धचन्द्रकम्" ।
"वैश्यस्य वर्तुलाकारं शूद्रस्यैव त्रिपुण्ड्रकम्" इति ।

पाद्मे—

"विप्राणामूर्ध्वपुण्ड्रं स्यात्तिलकं तु महीभृतः ।
पट्टाकारं तु वैश्यानां शूद्राणां तु त्रिपुण्ड्रकम्" ॥ इति ।

एवमादिषु वचनेषु स्पष्टमेवोर्ध्वपुण्ड्रं निर्दिश्य ब्राह्मणस्य तु तदेव नियमितम् ।

नन्वेवं सति क्षत्रियादीनां तु त्रिपुण्ड्रादिकमेव सिध्यति, न तु कदाचिदप्यूर्ध्वपुण्ड्रम्, माधवीये—

"राजन्यवैश्ययोर्नेति दत्तात्रेयमुनेर्वचः" ॥ इति,
"बाहुजातोरुजातानां नायं धर्मो विधीयत" ॥

इति क्षत्रियवैश्ययोर्विष्णुलिङ्गधारणनिषेधात्; अतः कथं भवत्साम्प्रदायिकैः क्षत्रियादिभिरपि ऊर्ध्वपुण्ड्रमेव धार्यत इति चेत्, मैवम्; ब्राह्मणानां तु सर्वेषामयमेव जात्या सिद्धो धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणमिति नियमार्थत्वाद्वाक्यस्य । तथा च क्षत्रियवैश्ययोस्तु नायं जात्या सिद्धो धर्म इत्यर्थः । क्षत्रियत्वादिजातिमात्रेणैव शस्त्रधारणपशुपालनादिवन्न विधीयत इति यावत् ।

किञ्च, क्षत्रियस्य त्रिपुण्ड्रमेव नियतमिति न वक्तुं शक्यम् । वचनान्तरोक्तार्धचन्द्रादिना विकल्पात् । एवं वैश्यस्यापि वर्तुलार्धचन्द्रपट्टाकाराणां विकल्पो द्रष्टव्यः । एतदप्यवैष्णवपरम् । वैष्णवास्तु क्षत्रियादयस्त्रयोऽप्यूर्ध्वपुण्ड्रमेव धारयेयुः । यथोक्तं पाद्मे—

"ऊर्ध्वपुण्ड्रं तु सर्वेषां न निषिद्धं कदाचन ।
धारयेयुः क्षत्रियाद्या विष्णुभक्ता भवन्ति ये" ॥ इति ।

ब्रह्मरात्रेऽपि,

"धारयेत्क्षत्रियाद्योऽपि विष्णुभक्तो भवेद्यदि" ॥

इति भिन्नोत्तरार्धपाठमिदमेव वाक्यं दृश्यते । तथा च, वैष्णवानां तु क्षत्रियादीनामप्यूर्ध्वपुण्ड्रमेव । अन्येषां तु वैकल्पिकं त्रिपुण्ड्रादिकमिति फलति । वस्तुतस्त्वग्निहोत्रसन्ध्यावन्दनादिकर्मसु त्रयाणामपि वर्णानामधिकृतत्वादवैष्णवयोरपि क्षत्रियवैश्ययोः कर्मकाले तु तद्वैफल्यवारणायोर्ध्वपुण्ड्रमावश्यकमेव, सर्वेष्वपि त्रैवर्णिकसाधारणग्रन्थेषु तदातदावश्यकतायाः सुप्रपञ्चितत्वात् । क्षत्रियादयस्तु त्रिपुण्ड्रकमित्यादिवाक्यानां कर्मातिरिक्तकाले लब्धावकाशतया तैरस्य बाधायोगाच्च ।

पृथ्वीचन्द्रोदये, निर्णयसिन्धौ च—

"ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्यान्न कुर्याद्वै त्रिपुण्ड्रकम् ।
ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्याद्दैवे पित्र्ये च कर्मणि" ॥

इति वृद्धपराशरेण कर्मकाले त्रिपुण्ड्रकनिषेधपूर्वमूर्ध्वपुण्ड्रकरणस्यैव विहितत्वाच्च । अत एव,

"ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजातीनामग्निहोत्रसमो विधिः"

इति निर्णयसिन्ध्वाद्युदाहृतस्मृतौ त्रैवर्णिकवाचकं द्विजातिपदमुक्तम् ।

संन्यासविधौ (अ० ३ श्लो० ६)—

"भयं च हृत्वा भूतानाममृतीभवति द्विजः ।"

इत्यादियाज्ञवल्क्यादिवचनेष्विवात्रापि द्विजपदस्य माधवेन त्रैवर्णिकपरत्वमुक्तम् ।

"ऊर्ध्वपुण्ड्रमृजु सौम्यं कनिष्ठाङ्गुलिवत्स्मृतम् ।
नासादिकेशपर्यन्तं प्रयत्नाद्धारयेद्द्विजः" ॥

इत्यादिषु भट्टोजिकृताह्निककमलाकराह्निकाचारमयूखनीलकण्ठाह्निकप्रभृतिधृतवचनान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ।

अथ पूर्वोदाहृतबौधायनस्मृत्यन्तरवचोभ्यां क्षत्रियवैश्ययोर्विष्णुलिङ्गधृतिनिषेधस्तु संन्यासविषयक एवेति माधवादयो बहवः । तथा च क्षत्रियवैश्ययोस्तन्निषेधाभावादग्नि-

होत्रतौल्याच्च तन्नित्यमेव । न चैवं सति ब्राह्मणस्योर्ध्वपुण्ड्रमेवेति नियमो न सिध्येदिति शङ्क्यम् । "ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यादि"त्यादिभिरेव तत्सिद्धेः ।

अपि च, ब्राह्मणानां त्रिपुण्ड्रादिधारणे निषेधमपि बहुलमुपलभामहे ।

यथा, तत्त्वभास्करादिषु पाद्मोत्तरखण्डे ऊर्ध्वपुण्ड्राध्याये—

"विप्राणां नैव धार्यं स्यात्तिर्यक्पुण्ड्रादिधारणम् ।
नारायणात्परब्रह्मादन्येषामर्चनं न हि ॥
ब्राह्मणः कुलजो विद्वान् भस्मधारी भवेद्यदि ।
वर्जयेत्तादृशं देवि मद्योच्छिष्टघटं यथा ॥
त्रिपुण्ड्रधारणाद्विप्रः पतितः स्यान्न संशयः" ॥ इति ।

सारसङ्ग्रहकारप्रभृतयस्तु त्रिपुण्ड्रनिषेधे वाक्यान्तराण्यपि उदाजह्रुः । तानि यथा, ब्रह्मरात्रे—

"न त्रिपुण्ड्रं द्विजैर्धार्यं पट्टाकारं तथैव च ।
न चान्यदेवताभक्तिरापद्यपि कदाचन ॥
त्रिपुण्ड्रस्य धरं विप्रं पट्टाकारधृतं तथा ।
श्वपाकमिव पश्येत न सम्भाषेत कर्हिचित् ॥
त्रिपुण्ड्रं ब्राह्मणो विद्वान् लीलयाऽपि न धारयेत् ॥
त्रिपुण्ड्रधारणाद्विप्रः पतत्येव न संशयः ।
तिर्यक्पुण्ड्रधरं विप्रं चण्डालमिव सन्त्यजेत् ॥
सोऽनर्हः सर्वकृत्येषु सर्वलोकेषु गर्हितः ।
त्रिपुण्ड्रधारिणो नित्यं भस्मोद्धूलितविग्रहाः ॥
भविष्यन्ति त्रयीबाह्या यथा ज्ञानप्रलापिनः ।
ब्राह्मणस्योर्ध्वपुण्ड्रं च क्षत्रियस्यार्धचन्द्रकम् ॥
वैश्यस्य वर्तुलाकारं शूद्रस्यैव त्रिपुण्ड्रकम् ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रं तु सर्वेषां न निषिद्धं कदाचन ॥
धारयेत्क्षत्रियाद्योऽपि विष्णुभक्तो भवेद्यदि ।
रुद्राक्षधारिणं विप्रं सदा भस्मानुलेपनम् ॥
सकुलं तं त्यजेन्नित्यं सर्वकर्मबहिष्कृतम् ।
तिर्यक्पुण्ड्रधरो विप्रः पङ्क्तिमध्ये स्थितो यदि ॥
सा पङ्क्तिर्ब्रह्महत्यायां युज्यते नात्र संशयः ।
तिर्यक्पुण्ड्रधरो विप्रो यत्र तिष्ठति दुर्मतिः ॥

स देशः पापसम्भूतः श्मशानसदृशो भवेत् ।
सम्यक्कृत्वा ललाटे तु ऊर्ध्वपुण्ड्रं पुनः स्वयम् ॥
यच्छिनत्ति त्रिपुण्ड्रेण स पापी श्वपचाधमः" ॥

विष्वक्सेनसंहितायाम्—

"न धारयेज्जटाभारं भस्म चैव न धारयेत् ।
बाह्यलिङ्गानि चिह्नानि सन्त्यजेद्यावदायुषम् ॥
जटिला मुण्डिताश्चैव तिर्यक्पुण्ड्रधरास्तथा ।
भविष्यन्ति त्रयीबाह्या मिथ्याज्ञानप्रलापिनः ॥
कपालकेशभस्मास्थिशक्तिपाषाणधारणम् ।
त्रिपुण्ड्रधारिणं विप्रं चाण्डालमिव सन्त्यजेत् ॥
स्वच्छन्दप्रेतवेषाश्च मिथ्यालिङ्गधरास्तथा ।
ब्रह्मकोपाग्निनिर्दग्धा रुद्रभक्ता जटाधराः ॥
अग्निदं गरदं चैव लिङ्गपापाणधारिणम् ।
त्रिपुण्ड्रधारिणं विप्रं चाण्डालमिव सन्त्यजेत्" ॥ इति,

वाराहेऽपि,

"कुलीनो ब्राह्मणो विद्वान् भस्मधारी भवेद्यदि ।
वर्जयेत्तादृशं देवि मद्योच्छिष्टघटं यथा" ॥ इति ।

पाद्मेऽप्येतत्सदृशमेव वाक्यमित्युक्तमधस्तात् । क्वचित्त्वेवं हारीतवचनमप्युदाहरन्ति—

"ऊर्ध्वपुण्ड्रविहीनस्तु सन्ध्याकर्म समाचरेत् ।
सत्सर्वं राक्षसैर्नीतं नरकं स च गच्छति ॥
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं श्रुतिनोदितम् ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रविहीनस्य सर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो विद्वान् भस्मधारी भवेद्यदि ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वं नरकं चाधिगच्छति ॥
रुद्रार्चनं त्रिपुण्ड्रस्य धारणं यत्र दृश्यते ।
शूद्राणां च विधिः प्रोक्तो न द्विजानां कदाचन ॥
तिर्यक्पुण्ड्रधरं विप्रं पट्टाकारधृतं तथा ।
श्वपाकमिव पश्येत न सम्भाषेत कदाचन" इति ।

तस्माद्ब्राह्मणानामूर्ध्वपुण्ड्रमेवोचितम् ।

ननूक्तवचनैः शूद्राणां बर्तुलं त्रिपुण्ड्रं वा सिध्यति, न तूर्ध्वपुण्ड्रमिति वैष्णवस्यापि शूद्रस्य तु न तद्युक्तमिति चेत्, मैवम्; पाद्मे—

> "वर्तुलं तिर्यगच्छिद्रं ह्रस्वं दीर्घं तनुं ततम् ।
> वक्रं विरूपं बद्धाग्रं छिन्नमूलं पदच्युतम्" ॥

इत्याद्युक्त्वा,

> "............पुण्ड्रमाहुरनर्थकम्"

इति वर्तुलत्रिपुण्ड्रयोरानर्थक्यकथनात् । अयं च निन्दाबोधितो वर्तुलनिषेधः शूद्रेष्वेव पर्यवस्यति । प्राप्तत्वात् । न चास्य शूद्रविषयकत्वे "वर्तुलं शूद्रजातिष्वि"त्यस्यानवकाशत्वापत्त्या विधिः शूद्रविषयो निषेधश्च ब्राह्मणादिविषय इति समञ्जसमिति वाच्यम्, निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वनियमेन ब्राह्मणादिषु च तदप्राप्त्या निषेधायोगात् । न च "भूमावग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवि" इत्यादिषु अप्राप्तस्यापि स्वर्गान्तरिक्षाधिकरणकाग्निचयनादेर्निषेधदर्शनान्नायं नियम इति शङ्क्यम् । बादरायणाचार्येण समन्वयाध्यायतृतीयपादे "तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात्" इत्यादिना देवतानामपि कर्माधिकारस्य मीमांसितत्वेन तासां च स्वर्गान्तरिक्षयोरपि चयनस्य प्राप्तत्वेन तत्रापि प्राप्तस्यैव निषेधात् ।

ननु निर्यासस्य "नाश्यं ब्रह्महत्या ये ह्येष वर्ण" इति "न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यादिषु रागतः प्राप्तस्यापि व्रश्चनोत्थलोहितनिर्यासकलञ्जभक्षणादेर्निषेधवद्ब्राह्मणानां रागतः प्राप्तवर्तुलनिषेधसम्भवेन "माऽसौ शूद्रेषु प्रसज्यताम्" इति चेन्नैवं वक्तुं युक्तम् । भक्षणवद्वर्तुलादेरागतः प्राप्त्यसम्भवात् । अथ सम्भवेऽपि सामान्यतो मांसभक्षणे रागतः प्राप्तेऽपि "पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या" इति परिसङ्ख्यया पञ्चनखेतरद्भक्षणनिषेधवत्सामान्यतः प्राप्तेऽपि नानाविधपुण्ड्रधारणे "ब्राह्मणस्योर्ध्वं पुण्ड्रं चे"त्यादिनैव तदितरनिषेधसम्भवात् । अथ पञ्चनखेतरभक्षणे प्रायश्चित्तविधानवदत्रापि प्रायश्चित्तबोधनार्थं वचनप्रवृत्तिरिति चेत्, न; वचने प्रायश्चित्तानुल्लेखात् । प्रत्युतानर्थक्यमात्रकथनेन चैत्यवन्दनादिवत्प्रायश्चित्ताभावद्योतनात् । अयं च प्रायश्चित्ताभावः शूद्रेष्वेव सङ्गच्छते, न तु ब्राह्मणादिषु । उक्तवचनसमुदायव्याकोपात् । तस्मादयं निषेधो ब्राह्मणादिविषयः, विधिश्च शूद्रविषय इति न युक्तम्, किन्तूभावपि शूद्रविषयावेवेति । नन्वेवं सत्येकविषयकत्वाद्विधिनिषेधयोः कथं व्यवस्थेति चेत्, इत्थम्; शूद्रेषु वर्तुलत्रिपुण्ड्रयोर्विधानं वैष्णवेतरविषयम्, निषेधस्तु वैष्णवविषय इति । न चैवमपि शूद्रस्योर्ध्वपुण्ड्राप्राप्त्या तदयुक्तमिति शङ्क्यम्;

> "धारयेयुः क्षत्रियाद्या विष्णुभक्ता भवन्ति ये"

इत्यादिपाद्मादिवचोभिस्तस्यापि तत्प्राप्तेः । अत्र बहुवचनान्ताद्यशब्देन वैश्यशूद्रयोरपि सङ्ग्रहात् । प्रत्युत, "विष्णुभक्ता भवन्ति ये" इत्यनेन विशेषोल्लेखेन सामान्ययोर्वर्तुलत्रिपुण्ड्रयोरवैष्णवविषयत्वं बोध्यत इति सर्वं समञ्जसम् ।

इदमेवाभिप्रेत्य वासुदेवोपनिषदि "मद्भक्तैर्ब्राह्मणादिभिर्धृतमि"त्याम्नायते । अत्राप्यादिशब्देन शिष्टास्त्रयोऽपि वर्णा गृह्यन्ते । सङ्कोचे मानाभावात् । पाद्माद्युपबृंहणसिद्धत्वाच्च । अत एव पुराणेषु प्रतिलोमजानामपि सूतादीनां वैष्णवत्वादूर्ध्वपुण्ड्रधारणं वर्ण्यते ।

(पूर्वपक्षे व्यवस्था, भस्मोद्धूलनत्रिपुण्ड्रप्रशंसा च तयोः क्षत्रियपरत्वम्, वस्तुतः शैवपरत्वम्,
षोडशस्थानानि, तद्देवताः, धारणमन्त्राः, ध्यानम्, काम्यत्वम्, जाबालोक्तक्रियाकर्तुरन्ते
शिवाप्तिः तत्रैव शिवस्याक्षररूपता च)

नन्वेतावता इदं सिध्यति, वैष्णवानां तु सर्वेषामपि ऊर्ध्वपुण्ड्रमेव । क्षत्रियादीनां च स्वस्वयोग्यादृष्टार्थशास्त्रीयकर्मकाले ऊर्ध्वपुण्ड्रं कालान्तरे त्वैच्छिकस्तत्तज्जातिविहितत्रिपुण्ड्रार्धचन्द्रादेर्विकल्प इति । नैतद्युक्तम्; भूतिधारणस्य सर्वेषामावश्यकत्वात्तद्रहितस्य कर्मवैफल्यस्मरणाच्चेति चेत्, तर्हि; भस्मत्रिपुण्ड्रादिसाधकवाक्यान्यप्युदाहृत्य तद्व्यवस्थादिकमपि विचारयिष्यामः । यतो हि वयं शास्त्रीये विषये न दुराग्रहं रोचयामहे ।

तत्र कस्मिंश्चिदाधुनिकेन केनचिद्भवदीयेन कृते शैवसुधाकराख्ये ग्रन्थे,

"विभूतिर्भसितं भस्म क्षारं रक्षेति भस्मनः ।
भवन्ति पञ्च नामानि पञ्चभिर्हेतुभिर्भृशम् ॥
ऐश्वर्यकरणाद्भूतिर्भस्म सर्वाघभक्षणात् ।
भासनाद्भसितं प्रोक्तं क्षारणात्क्षारमापदाम् ॥
रक्षा रक्षोगणेभ्यश्च रक्षणात्परिकीर्तितम् ॥"

देवीभागवते—

"कीकटेष्वपि देशेषु यत्र भूतिविभूषणः ।
मानवस्तु वसेन्नित्यं काशीक्षेत्रसमं हि तत् ॥"

न चात्र ब्राह्मणपदाभावे पूर्वोक्तवचनरीत्या शूद्रपरत्वं शङ्क्यम्;

"नास्य ज्ञानं परीक्षेत न कुलं न व्रतं तथा ।
त्रिपुण्ड्राङ्कितभालेन पूज्य एव हि नारद" ॥

तथा,

"छद्मनापि चरेद्यो हि भूतिशासनमैश्वरम् ।
सोऽपि यां गतिमाप्नोति न तां यज्ञशतैरपि ॥
ये घोरराक्षसाः प्रेता ये चान्ये क्षुद्रजन्तवः ।
त्रिपुण्ड्रधारिणं दृष्ट्वा पलायन्ते न संशयः" ॥

अत्र यज्ञकरणादिरूपत्रैवर्णिकलिङ्गदर्शनात् ।

किञ्च, आचारार्के सङ्ग्रहे—

“अग्निहोत्राग्निजं भस्म विरजाहोमजं तथा ।
औपासनसमुत्पन्नं समिदग्निसमुद्भवम् ॥
समिदग्निसमुत्पन्नं धार्यं वै ब्रह्मचारिणा ।
शूद्राणां श्रोत्रियागारपचनाग्निसमुद्भवम् ॥
अन्येषामपि सर्वेषां धार्यं दावानलोद्भवम्” ॥ इति ।

एवमादिषु चतुर्णां वर्णानामन्त्यजानां च तद्धारणमुच्यते ।

किञ्च, तद्रहितस्य कर्मवैफल्यमपि स्मर्यते । तथा च बृहज्जाबाले—

“ये भस्मधारणं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्ति मानवाः ।
तेषां नास्ति विनिर्मोक्षः संसाराज्जन्मकोटिभिः” ॥ इति ।

तत्रेदमुच्यते, एतत्सर्वं क्षत्रियपरमेव कुतो न भवति ? बृहज्जाबालोपनिषदि चतुर्थब्राह्मणे भस्मस्नानतदुद्धूलने उपक्रम्य,

“सर्वाङ्गोद्धूलनं कार्यं राजन्यस्य यथाविधि”

इति कथनात् । इतः पूर्वं वर्णान्तरस्य नाम्नोऽप्यनुच्चारणाच्च ।

अथ तत्रैवाग्रे—

“उद्धूलयेन्मुखं विप्रः क्षत्रियस्तच्छिरोधिकम्” इति ।

तथा पञ्चमब्राह्मणारम्भे,

“त्रियायुषाणि कुरुते ललाटे च भुजद्वये ।
नाभौ शिरसि हृत्पार्श्वे ब्राह्मणः क्षत्रियः सदा ॥
त्रैवर्णिकानां सर्वेषामग्निहोत्रसमुद्भवम्” ॥

इत्यादिना सर्वेषामपि भस्मधारणमुक्तम् । अतो न क्षत्रियपरमिति चेत्सत्यम्, तथापि मुख्यतयेदं शैवचातुर्वर्णिकपरमेवेति ब्रूमः । तथाहि कालाग्निरुद्रोपनिषदि—

“अथ कालाग्निरुद्रं भगवन्तं सनत्कुमारः पप्रच्छाधीहि भगवंस्त्रिपुण्ड्रविधिं सतत्त्वं किं द्रव्यं कतिप्रमाणमि”त्यादिना प्रश्नं निरूप्य “तँहोवाच भगवन् यद्द्रव्यं तदाग्नेयं भस्मे”त्यादिना साङ्गं त्रिपुण्ड्रविधिं व्याख्यायान्ते “तिर्यक् तिस्रो रेखाः प्रकुर्वीत व्रतमेतच्छाम्भवमि”त्युपसंहारेण तस्य शैवपरत्वं निश्चितम् ।

किञ्च, बृहज्जाबालेऽपि चतुर्थब्राह्मणे त्रिपुण्ड्रस्य षोडशस्थानानि निरूप्योच्यते—

“……जपे तत्राधिदेवताः ।
शिवं शक्तिं च सादाख्यमीशं रुद्राख्यमेव च ॥
वागादिनवशक्तीश्च एताः षोडशदेवताः” ॥ इति ।

एवमग्रेऽपि, "ललाटे ब्रह्मणे नमः" इत्यारभ्य "सर्वाङ्गे सदाशिवाय नमः" इत्यन्तेन तस्य शिवदेवताकत्वमेव दृढीकृतम् । अग्रे च ध्यानम्—

"भूतिर्भूतिकरी पवित्रजननी पापौघविध्वंसिनी
सर्वानन्दकरी सदाशिवकरी सर्वार्थसम्पत्करी ।
रक्षोभूतपिशाचराक्षसमहाक्षोभैकसन्त्रायिणी
तेजोराज्यविशेषमोक्षकरणी भूतिः सदा धार्यताम्" ॥

इति काम्यत्वमपि दर्शितम् । उपरिष्टात्,

"एतानि तानि शिवमन्त्रपवित्रितानि
भस्मानि कामदहनाङ्गविलेपनानि ।
त्रैपुण्ड्रकाणि रचितानि ललाटपट्टे
लुम्पन्ति दैवलिखितानि दुरक्षराणि ॥
श्रीकरं च पवित्रं च शोकरोगनिवारणम् ।
लोकवश्यकरं पुण्यं भस्म त्रैलोक्यपावनम् ॥
त्रिनेत्रं त्रिगुणाधारं त्रयाणां जनकं विभुम् ।
स्मरन्नमः शिवायेति ललाटे तु त्रिपुण्ड्रकम् ॥
ईशानाभ्यां नमेत्यु(?)क्त्वा पार्श्वयोश्च त्रिपुण्ड्रकम्" ॥

इत्यादिना,

"नीलकण्ठाय शिरसि क्षिपेत्सर्वात्मने नमः"

इत्यन्तेन भस्मभेदानुक्त्वा शिवालयस्थं तल्लिङ्गलिप्तं मन्त्रसंस्कारदग्धं वेति सर्वाधिकारकं भस्मोदितम् । ततः श्लोकेषु च—

"त्रिपुण्ड्रं ये विनिन्दन्ति निन्दन्ति शिवमेव ते ।
धारयन्ति तु ये भक्त्या धारयन्ति तमेव ते" ॥

इत्यादिना,

"रुद्राग्नेर्यत्परं वीर्यं तद्भस्म परिकीर्तितम्"

इत्यन्तेन तस्य शिवस्वरूपत्वं शिववीर्यत्वं चोक्तम् । एवं षड्ब्राह्मणात्मिकायास्तस्या उपनिषदः समाप्तावपि "रुद्रजापकशतमेकमेकेनाथर्वशिरःशिखाध्यापकेन तत्समं बृहज्जाबालोपनिषदध्यापकेन तत्समं तद्वा एतत्परं धाम बृहज्जाबालोपनिषज्जपशीलस्य यत्र न सूर्यस्तपति यत्र न वायुर्वाति यत्र न चन्द्रमा भाति यत्र न नक्षत्राणि भान्ति यत्र नाग्निर्दहति यत्र न मृत्युः प्रविशति यत्र न दुःखानि सन्ति सदानन्दं परमानन्दं शान्तं शाश्वतं साम्बं सदाशिवं कामेश्वरं ब्रह्मादिवन्दितं योगिध्येयं परं पदं यत्र गत्वा न निवर्तन्ते योगिनः तदेतदृचाभ्युक्तम् । तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवीव चक्षुराततम् । तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पदम् । ॐ सत्यम् ॐ सत्यम् । न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते ॐ सत्यम्" इति फलं श्राव्यते ।

एवं शिवदैवत्यत्वात्, शिवमन्त्रैकसाध्यत्वात्, शिवस्वरूपत्वात्तन्मन्त्रदीक्षावतां तदेकभक्तानां शैवानामेवेदमावश्यकमिति स्पष्टमेव सिद्ध्यति । तत्रत्योपक्रमोपसंहारपरिचिन्तनेन च शिवमाहात्म्यातिशयदर्शनादिना इदं स्पष्टतयैवावगम्यते ।

अपि च फलश्रुतावपि "एकेन तत्क्रियाचरणेनेत्यादिना तस्यामुपनिषदि उक्ता या क्रिया भस्मधारणादिरूपा जम्बीराघ्राणवृत्तान्तानुसारेण शिवनैवेद्यादिवर्जनरूपा च तदाचरणकर्तुः पुरुषस्य शान्तं शाश्वतं साम्बं सदाशिवं कामेश्वरं ब्रह्मादिवन्दितं योगिध्येयं परं पदमित्यादिना सर्वदा त्रिगुणात्मकशक्तिसहितस्य काम्यवस्तुजातमात्रदानसमर्थस्य परशिवस्य प्राप्तिः फलत्वेनोक्ता । परशिवस्य च श्रीमत्पुरुषोत्तमधामभूताक्षरब्रह्मस्वरूपत्वं कण्ठरवेणैव वर्णितम् ।

(वैष्णवानां तदधारणम्, मन्त्रेणैव त्रिपुण्ड्रादिकार्यम्, पुनस्तस्य शैवव्रतत्वम्)

अतः क्षराक्षरातीतपुरुषोत्तमप्राप्तिरूपनिर्गुणफलप्रेप्सूनामात्मनो निर्गुणभावाकाङ्क्षिणां तद्भक्तानां नात्रोक्तत्रिपुण्ड्रादिष्वधिकारः; किन्तु, रुद्रपदाद्यवान्तरसगुणफलप्रेप्सूनामेव तत्राधिकार इति निर्विवादं सिद्धम् ।

परशिवस्यापि सर्वदा सगुणत्वं शश्वच्छक्तिसाहित्यं त्रिलिङ्गत्वं भगवद्धामाक्षरब्रह्मात्मकत्वं चेति तु पण्डितकरभिन्दिपालाद्यनेकग्रन्थेषु महता प्रपञ्चेन प्रपञ्चितमेव पुरुषोत्तमचरणादिभिरिति किमिह तद्विचाररूपेणाकाण्डपाण्डित्येन ?

अन्यच्च,

शैवत्वं वैष्णवत्वं चेत्यादि हि शास्त्रोक्तविधानात्तत्तन्मन्त्रग्रहणादेव भवतीति सुप्रसिद्धं तत्तत्सम्प्रदायाङ्गीकर्तुस्तद्भिन्नसम्प्रदायस्थमन्त्रादेर्नोपयोग इति बहुशास्त्रसम्मतम् । एवं च सति प्रकृते भवतां सुधासिन्धुप्रभृतिग्रन्थेषूपन्यस्तैः,

"त्रिपुण्ड्रकं सदा कुर्यान्मन्त्रपूतेन भस्मना ।
मन्त्रहीनं तु यः कुर्यात्पापभागी भवेन्नरः" ॥

इत्यादिवचनैस्त्रिपुण्ड्रादीनि शिवमन्त्रैरेव कार्याणि न तु तन्विनेति तेषां शिवमन्त्रैकविधेयत्वसिद्धेः । बृहज्जाबालादिषु "एतानि तानि शिवमन्त्रपवित्रितानि" इत्यादिभिस्तथैव निश्चयात् । मन्त्ररहिततत्करणे प्रत्युत दोषकथनाच्च । पारम्परिकतन्मन्त्रग्रहणवतां शैवानामेवात्राधिकारो न तु तदग्रहणवतामन्येषामिति निर्विचिकित्सं सिद्ध्यति । तस्मादेतच्छैवपरमेव ।

अत एवान्यत्राप्यथर्वशिरसि "अग्निरि"त्यादिना भस्म गृहीत्वा विमृज्याङ्गानि संस्पृ-

शेदित्यादिनोक्तप्रकारस्य भस्मोद्धूलनादेः व्रतमेतत्पाशुपतं पशुपाशविमोक्षायेति स्पष्टमेव शैवव्रतत्वं श्राव्यते । पशुपतिः शिवस्तत्सम्बन्धित्वात्पाशुपतमिति । अत एव भूतिशासनमैश्वरमिति शैवसुधाकरोदाहृतवचनेऽपि तस्य शिवव्रतत्वमुच्यते । ईश्वरः शर्व ईशान इति कोशोदाहृतरूढ्याऽत्रेश्वरशब्दस्य शिवपरत्वप्रतीतेः । उक्तादिश्रुतिषु तस्य स्फुटतया शैवव्रतत्वकथनाच्च । तस्मात्तदेकभक्तानामेवावश्यकम् ।

केचित्तु, त्रिपुण्ड्रादिषु शिवव्रतत्वस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वात्,

“भवव्रतधरा ये च ये च तान् समनुव्रताः ।
पाखण्डिनस्ते भवन्तु सच्छास्त्रपरिपन्थिनः” ॥

इति, तदधारणे भृगुशापेन पाखण्डित्वसच्छास्त्रद्वेषित्वयोरवश्यं प्राप्त्या तद्वारणाय नेदमिदानीं धार्यम् । आवश्यकतानिरूपकतद्विधिस्तु शापप्राक्कालिकविषय इत्यप्याहुः ।

अपि च सर्वदा शिवपूजनं शैवानामेव नित्यमित्यग्रिमप्रश्नोत्तरेषु प्रपञ्चयिष्यते । अतस्तदङ्गत्वाद्भस्मरुद्राक्षधारणमपि तेषामेव नित्यम् ।

भस्मरुद्राक्षरहितस्य शिवपूजावैयर्थ्यात् । यथोक्तं तिथितत्त्वे लैङ्गे—

“विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः” ॥ इति ।

एवमाधुनिके भवदीयशैवसुधाकरग्रन्थेऽपि,

“विभूतिधारणं त्यक्त्वा त्यक्त्वा रुद्राक्षधारणम् ।
मा मां पूजय विश्वेशं शिवलिङ्गस्वरूपिणम्” ॥

सनत्कुमारसंहितायामपि,

“यथैव चाण्डालोच्छिष्टं श्राद्धार्थं नोपयुज्यते ।
पूतिपर्युषितं यच्च निर्भस्मैवं शिवार्चनम् ॥
दायादहीनो न पुनर्मृतः पिण्डमवाप्स्यति ।
तथा भस्मविहीनोऽपि शिवार्चनफलं परम् ॥
यथा कृशानुरहितो ह्यध्वरो नैव शोभते ।
अशेषसाधनोपेतं भस्महीनं शिवार्चनम्” ॥ इति ।

तस्मान्नित्यं शिवार्चननियमवतां शैवानामेव तद्वैयर्थ्यवारणाय तदावश्यकम् । तादृशमेवास्य फलमाहाचारप्रकाशे पुलस्त्यः—

“करोति शिवमन्त्रेण यस्त्रिपुण्ड्रं द्विजोत्तमः ।
त्र्यक्षः शूलधरः सौम्यः शिवलोके महीयते” ॥ इति ।

एवं सिद्धेस्य शैवपरत्वे;

यत्त्वाचारार्के कात्यायनः—

"श्राद्धे यज्ञे जपे होमे वैश्वदेवे सुरार्चने ।
धृतत्रिपुण्ड्रः पूतात्मा मृत्युञ्जयति मानवः" ॥ इति,

क्रियासारे—

"वामहस्ततले भस्म क्षिप्त्वाऽऽच्छाद्य पाणिना ।
अग्निरित्यादिमन्त्रेण स्पृशन् भस्माभिमन्त्र्य च" ॥ इति ।

स्मृतिसङ्ग्रहे—

"मध्याङ्गुलित्रयेणैव स्वदक्षिणकरस्य च ।
त्रिपुण्ड्रं धारयेद्विद्वान् सर्वकर्मसु सर्वदा" ॥ इति ।

यच्चाचारप्रकाशे भविष्ये—

"सत्यं शौचं जपो होमस्तीर्थं देवादिपूजनम् ।
तस्य व्यर्थमिदं सर्वं यस्त्रिपुण्ड्रं न धारयेत्" ॥ इति ।

तदेतत्सर्वं त्रिपुण्ड्रराहित्येन कर्मवैफल्यमिति शैवानामेवेत्यवसीयते । त्रिपुण्ड्रादेः शैवमात्राधिकारकत्वस्य पूर्वमेव व्युत्पादितत्वात् ।

अपि च, कात्यायनभविष्यवचनयोः सुरार्चनदेवपूजनशब्देन-शिवपूजैव विवक्षितेति ज्ञायते । उक्तलैङ्गादिवचनैकवाक्यतया तथैवोपसंहाराध्यवसायात् । सर्वदेवसाधारणत्वाश्रयेण—

"ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्यान्न कुर्याद्वै त्रिपुण्ड्रकम् ।
ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्याद्दैवे पित्र्ये च कर्मणि" ॥

इति पृथ्वीचन्द्रोदयनिर्णयसिन्ध्वाद्युदाहृतवृद्धपराशरवचनानां निरवकाशप्रसङ्गात् । कात्यायनभविष्ययोरुपसंहारकलैङ्गादिवचनवदस्योपसंहारकवचनान्तरालाभात् । उक्तपाद्मादिवचनविरोधाच्च । तस्मादेतत्रिपुण्ड्रराहित्येन कृतकर्मवैयर्थ्यं रुद्रपदमोक्षाकाङ्क्षिशैवपरमेव । अत एव कात्यायनवचने "मृत्युं जयति मानवः" इति मृत्युञ्जयवत् शिववदाचरति शिवसारूप्यं गच्छतीत्यर्थः । "त्र्यक्षः शूलधरः सौम्यः शिवलोके महीयते" इत्युदाहृतपुलस्त्यवचनेन तथैव निश्चयात् ।

एवमेवाचारार्के कमलाकराह्निके च भविष्ये—

"सितेन भस्मना कुर्यात्त्रिसन्ध्यं च त्रिपुण्ड्रकम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवेन सह मोदते" ॥

इत्युक्त्वाऽनुपदं "सत्यं शौचं जपो होमः" इत्युच्यते । अत्रापि पूर्ववचने शिवसायुज्यरूपनियतफलकथनात्, द्वितीयवचनोक्तं तद्राहित्येन कृतकर्मवैय्यर्थ्यमपि रुद्रपदा-

काङ्क्षिणः शैवस्यैव नान्यस्येति स्पष्टमेव सिध्यति । अनेनैव शैवसुधाकरोदाहृतानि,

"सन्ध्याशिवार्चनादीनि कर्माण्येतानि वस्तुतः ।
वैदिकानि ततस्तेषु कर्तव्यं भस्मधारणम्" ॥

तथा,

"न सम्विशन्ति पापानि भस्मनिष्ठे ततः सदा ।
कर्तव्यमतियत्नेन ब्राह्मणैर्भस्मधारणम् ॥
यत्कृतं भस्मनिष्ठेन महादेवस्य पूजनम् ।
तत्सर्वाभीष्टदं तस्मात्कर्तव्यं भस्मधारणम् ॥
उद्धूलनत्रिपुण्ड्राभ्यामलङ्कृततनुः शिवम् ।
योऽर्चयिष्यति तत्तुल्यो भुवि को वा भविष्यति" ॥

इत्यादीनि शिवरहस्यवचनान्यपि समाहितानि वेदितव्यानि । शिवार्चनादिसाहचर्येण स्फुटमेव तदर्चननियमवच्छैवपरत्वनिश्चयात् । पौर्वापर्यपरिचिन्तनेन च प्रायः सर्वेषामपि शिवरहस्योक्तानां धर्माणां शैवमात्रपरत्वनिश्चयात्; सर्वैरपि विद्वद्भिस्तथैव स्वीकृतत्वाच्च । तत्रोक्तस्य विभूतेर्यज्ञोपवीततौल्यतातिदेशस्यापि शैवपरत्वेनोपसंहार उचितः ।

"उपवीतादिवद्धार्याः शङ्खचक्रगदादयः" इति,
"यज्ञोपवीतवद्धार्या तुलसीमालिका द्विजैः"

इत्यादिपद्मपुराणाद्युक्तातिदेशानां वैष्णवपरत्वेनोपसंहारवत् ।

(सर्वेषां त्रिपुण्ड्राद्यधारणम्, त्रिपुण्ड्रोर्ध्वपुण्ड्रयोर्युगपद्धारणनिषेधः, शिवविष्णुब्रह्मभक्तानां पृथक् पुण्ड्राणि)

नन्वेवं त्रिपुण्ड्राहित्येन कर्मवैयर्थ्यं शैवपरमेवेति तु सम्यगुपपादितम् । तथाप्येतस्य सर्वपरत्वाश्रयणे का वा क्षतिरिति चेदुच्यते । एतस्य सर्वसाधारणत्वे "ब्राह्मणः कुलजो विद्वान्" इत्यादिनिषेधो निरवकाशः स्यात् । किञ्चोर्ध्वपुण्ड्रस्य सर्वेष्वपि कर्मस्वावश्यकत्वमनेकेषु सर्वसाधारणेष्वाह्निकादिधर्मशास्त्रग्रन्थेषु बहुवचनोपन्यासपुरःसरं सुप्रपञ्चितमेव । तद्यदि त्रिपुण्ड्रं सर्वसाधारणं स्यात्तर्हि तन्निरवकाशं स्यात् । न चास्य वैष्णवमात्रे सावकाशत्वमिति वाच्यम्; बहुग्रन्थविरोधात् । सार्वदेशिकस्मार्तादिशिष्टाचारविरोधात् ।

"ऊर्ध्वपुण्ड्रं शिवस्यैवं विष्णोः कुर्युश्च वा बुधाः"

इत्यादिमयूखाद्युद्धृतवचनेषु शैववैष्णवयोरुभयोरपि तदावश्यकत्वस्य विरोधाच्च ।

नन्वेवं सत्युभयोरप्यावश्यकत्वात्सन्ध्यावन्दनादिकाले उभयोरपि धारणमस्त्विति चेत्, मैवम्; शिवकेशवचिह्नभूतयोरनयोर्युगपद्धारणस्यायोग्यत्वात् ।

"शिवकेशवयोश्चिह्नं चक्रशूलादिकं द्विजः ।
न धारयेत मतिमान् वैदिके वर्त्मनि स्थितः" ॥

इत्यादिभिराश्वलायनषष्ठाध्यायवचनैस्तन्निषेधात् । ईदृशवचनानां युगपद्धारणनिषेधपरत्वस्य बहुनिबन्धसम्मतत्वात् ।

स्कान्दे त्रयोविंशाध्याये—

"ऊर्ध्वपुण्ड्रे त्रिपुण्ड्रं यः कुरुते तु नराधमः ।
भङ्क्त्वा विष्णुगृहं पुण्यं स याति नरकं ध्रुवम् ॥
त्रिपुण्ड्रे यस्य विप्रस्य ऊर्ध्वपुण्ड्रं प्रदृश्यते ।
तं दृष्ट्वाप्यथवा स्पृष्ट्वा सचैलं स्नानमाचरेत्" ॥

इति स्पष्टमेव तयोर्युगपद्धारणस्य प्रतिषिद्धत्वाच्च । तस्माद्धार्यं त्वन्यतरदेव । तथा च सति उभयोरावश्यकवचनं बाध्येतैवेति व्यवस्था सामञ्जस्याभावात् । उक्तयुक्त्या त्रिपुण्ड्रादिकं शैवपरमेव, तेषामेव च तद्राहित्येन कर्मवैफल्यमपीति सर्वं सुस्थम् ।

अत एव कौर्मे, सर्वेषामपि शैवानां तदेव मुख्यत्वेनोच्यते,

"सर्वेषामेव भक्तानां शम्भोर्लिङ्गमनुत्तमम् ।
सितेन भस्मना कार्यं ललाटे तु त्रिपुण्ड्रकम्" ॥ इति ।

सर्वेषामेव चतुर्णामपि वर्णानां शम्भोर्भक्तानां अर्थाच्छैवानां शम्भोश्चिह्नं भस्मत्रिपुण्ड्रमेवानुत्तमं मुख्यमित्यर्थः । शम्भोरिति देहलीदीपकन्यायेनोभयत्रान्वेति । न चात्र सर्वेषामेव देवानां भक्तानां शम्भोर्लिङ्गमेव धार्यमित्येवार्थोऽस्त्विति शङ्क्यम् । अग्रिमवाक्यचयविरोधात् । तथा च तत्रैव,

"यस्तु नारायणं देवं प्रपन्नः परमं पदम् ।
धारयेत्सर्वदा पुण्ड्रं ललाटे गन्धवारिभिः ॥
प्रपन्ना ये जगद्बीजं ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।
तेषां ललाटे तिलकं धारणीयं तु सर्वदा" ॥

इह शूलमिति क्वाचित्कपाठस्तु सगुणोपासकपरत्वेन व्यवस्थापित एवावतारवादावल्याम् । तस्मात्त्रिपुण्ड्रं शैवानामेवेति सिद्धम् ।

(तैत्तिरीयशिक्षाश्रुतेरर्थः, तत्र स्नातकविषयाः, विवाहपुत्रपौत्रोत्पादनमनुष्यव्यवहारधनोपार्जनावश्यकत्वादयः, गार्हस्थ्यस्याश्रमत्रयोपजीव्यता, श्रुतेर्भस्मार्थकताखण्डनम्)

यत्तूक्तमधुना केनचिच्छैवसुधाकराख्ये स्वग्रन्थे, नित्यत्वाच्च भस्म सदा धार्यम् । तथा च तैत्तिरीयश्रुतिः—"भूत्यै न प्रमदितव्यमि"ति । रावणभाष्ये, भूतिशब्दार्थो भस्मेति स्पष्टमुक्तम् ।

सूतसंहितायां च तदेवोपबृंहितम्; तद्यथा—

"सत्याद्धर्मादपि कुलाद्भस्मनोद्धूलनादपि ।
त्रिपुण्ड्रधारणाच्चैव सदा न प्रच्युतो भवेत्" ॥ इति ।

तन्न, भूतिशब्दस्यात्र समृद्ध्यर्थकत्वात् । शिष्यस्य ब्रह्मचारिणो विवाहाद्यनेकमाङ्गलिककार्योपजीव्यत्वेन तद्विषये प्रमादाभावस्यावश्यविधेयत्वात् । पौर्वापर्यपर्यालोचनेनापि तथैव निश्चयात् । शङ्कराचार्यैरपि तथैव व्याख्यातत्वाच्च । तथाहि—"वेदमनूच्याचार्योन्तेवासिनमनुशास्ती"त्युपक्रम्येदं पठ्यते । तत्राधीतवेदस्य स्नातुमिच्छोः शिष्यस्य प्रथमं गुरुदक्षिणादानपूर्वकोद्वाहार्थं तदनु पुत्रपौत्रोत्पत्त्याद्यर्थं मनुष्यसम्व्यवहारार्थं द्रव्यसाध्यावश्यककुटुम्बभरणपञ्चमहायज्ञादिनिर्वाहार्थं गृहस्थाश्रमोपजीव्यकेतराश्रमत्रयस्य यथाशक्ति सत्कारार्थं च द्रव्यसम्पत्तिरवश्यमपेक्षितैव । तद्यथा याज्ञवल्क्यः (अ० १) विवाहप्रकरणे—

"गुरवे तु वरं दत्वा स्नायीत तदनुज्ञया ।
वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ।।
अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत्" ।। इति ।

तृतीयाध्याये मनुरपि (श्लो० ४)—

गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।
उद्वहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम्" ।।

इति विवाहस्यावश्यकतामाह । अत एव प्रकृतानुवाकेनापि, आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य, प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीरित्यनुशिष्यते । व्याख्यातं चात्र शङ्कराचार्यैः—आचार्यायाचार्यार्थं प्रियमिष्टं धनमाहृत्यानीय दत्वा विद्यानिष्क्रियार्थमाचार्येण चानुज्ञातोऽनुरूपान् दारानाहृत्य प्रजातन्तुं सन्तानं मा व्यवच्छेत्सीः प्रजासन्ततेर्विच्छित्तिर्न कर्तव्येति । एतदर्थमपि भूतिरपेक्षितैव । किञ्च, तदनु पुत्रपौत्राद्यर्थो यत्नः कार्यः, मनुष्यसम्व्यवहारश्च पाल्यः । इतः पूर्वं नवमानुवाके "प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने चे"ति वाक्यत्रयेण प्रजोत्पादनस्य ऋतौ भार्यागमनस्य पुत्रविवाहं कृत्वा तद्द्वारा पौत्रोत्पादनस्य चावश्यकत्वश्रावणात् "मानुषं च स्वाध्यायप्रवचने चेति" अनेन लौकिकसम्व्यवहारस्यापि तथात्वश्रावणाच्च । अत एव तदर्थमपि समृद्धिरपेक्षितैव ।

अपिच,

"वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या शिशुः सुतः ।
अप्यकार्यशतं त्यक्त्वा (कृत्वा) भर्तव्या मनुरब्रवीत् ।।"
"अतिथिं वैश्वदेवं च षट् कर्माणि दिने दिने"

इत्यादि मनुपराशरादिवचनेभ्यो गृहस्थस्य तत्सर्वमावश्यकमेव ।

अत एव नवमानुवाके "अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने चे"त्याद्युच्यते । प्रकृतानुवा-

केऽपि "मातृपित्राचार्यातिथिषु देवत्वबुद्धिना भवितव्यमि"ति विधीयते । अतस्तदर्थमपि समृद्धिरपेक्षितैव ।

अन्यच्च, तृतीयाध्याये मनुः (श्लो० ७७)—

"यथा वायुं समाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः ।
तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते सर्व आश्रमाः ॥" इत्यादि ।

दक्षः—

"देवैश्चैव मनुष्यैश्च तिर्यग्भिश्चोपजीव्यते ।
गृहस्थः प्रत्यहं यस्मात्तस्माज्ज्येष्ठो गृहाश्रमी ॥
त्रयाणामाश्रमाणां च गृहस्थो योनिरुच्यते ॥" इत्यादि ।

एवमाद्यनेकश्रुतिवचनैर्यथाशक्त्याऽऽश्रमत्रयसत्कार आवश्यक एव । अत एव प्रकृतानुवाकेऽपि "श्रद्धया देयम्" इत्यादि श्रूयते । अतस्तदर्थमपि समृद्धिरपेक्षितैव । तस्मादत्रैवोक्तानेककार्यसिद्ध्यर्थं तदुपजीव्यायाः समृद्धेः सम्पादनेऽपि त्वया प्रमादो न कर्तव्य इत्येव गुरुणाऽनुशिष्यते । अत एव प्रथमाध्याये आह्निकं वदन् याज्ञवल्क्यः—

"उपेयादीश्वरं चैव योगक्षेमार्थसिद्धये" इति ।

अन्यथा, भवन्मते भस्मरुद्राक्षयोरुभयोरपि तुल्यत्वात् रुद्राक्षधारणान्न प्रमदितव्यमित्यप्यत्र श्रूयेत, तदश्रवणाच्च रुद्राक्षधारणस्यानित्यत्वमपि प्रसज्ज्येत । तस्मान्न किञ्चिदेतत् । एतत्सर्वमभिप्रेत्य शङ्कराचार्यैरपि अनेकमाङ्गलिककर्मोपयोगिनी समृद्धिरेवात्र भूतिशब्देन व्याख्याता ।

यत्तूक्तं रावणभाष्ये तथाऽर्थः स्फुट इति, तद्यदि तद्भाष्ये तथा भवेत्तदापि अप्रसिद्धस्य भगवद्विमुखविविधाधर्मविधायिसर्वदेवोपद्रवकारिशैवमतैकदुराग्रहिराक्षसविशेषकृतव्याख्यानस्याहत्य तत्त्वतः प्रामाण्यं सर्वथा वक्तुमयुक्तम् । यदि च तस्यैव तत्त्वतः प्रामाण्यं स्यात्तर्हि पुनर्वेदव्याख्यानाय सायनमाधवादयो न प्रवर्तेरन् । बहुस्थलेषु तद्विरुद्धं च न व्याकुर्वीरन् । तस्माद्भवतां तु स्वाचार्यशङ्करविद्यारण्यादिविरोधेन रावणभाष्यं नादर्तुमुचितम् । यत्तूपबृंहणवाक्यमुक्तम्, तत्समूलं चेत्तदापि नेदमस्याः श्रुतेरुपबृंहणं भवितुमर्हति । तदुक्तार्थाननुवादकत्वे सति तदनुक्तार्थाभिधायकत्वात् । अत्र हि सत्याद्धर्मादपि कुलादिति कुलशब्देन तदुपलक्षितकुलाचाराद्प्रच्युतिर्विधीयते । स च प्रकृतश्रुत्यनुक्तः । श्रुतौ च "कुशलान्न प्रमदितव्यमि"त्यनेनोक्त आत्मरक्षणे प्रमादाभावो मध्ये पतितत्वादवश्यमनूदितव्योऽपि न तद्वाक्येनानूद्यते । न च श्रुतौ कुशलशब्देन कुलाचार एव विवक्षितोऽतो न दोष इति वाच्यम्, शङ्कराचार्यैरप्यत्र कुशलशब्देन आत्मरक्षणस्यैव व्याख्यातत्वात् ।

किञ्च, श्रुतौ “भूत्यै न प्रमदितव्यमि”त्येकमेव वाक्यम्। इह तु भस्मनोद्धूलनादपि त्रिपुण्ड्रधारणाच्चैवेति वाक्यद्वयमुच्यते। अतो यद्यत्र त्रिपुण्ड्रान्न प्रमदितव्यमित्यपि वाक्यान्तरं श्रूयेत तदेदं तदुपबृंहणत्वेन शक्येत वक्तुम्। तदेव तु नास्तीति न तथा। न च भूत्यै न प्रमदितव्यमित्यस्यैव वाक्यस्य प्रपञ्चोऽयमिति मन्तव्यम्। सत्यादीनां प्रपञ्चस्याकृतत्वेन प्रक्रमविरोधापत्तेः। एतन्मात्रप्रपञ्चने व्यासस्याग्रहातिशये बीजाभावेन तथा वक्तुमयुक्तत्वाच्च। प्रत्युत, एतन्मात्रप्रपञ्चनदर्शनेनान्यथाशङ्कोदयाच्च। तस्मान्नास्य तदुपबृंहणत्वज्ञापकं किञ्चिल्लिङ्गमस्ति। नन्वस्ति सत्याद्धर्मादिति पदद्वयोच्चारणमिति चेन्नैष दोषः। बृहन्नारायणादिष्वनेकत्र सत्यधर्मयोः साहचर्येण निरूपणदर्शनात् प्रकृतानुवाकोक्तयोरेव तयोरिहानुवाद इति प्रतिपत्तुमशक्यत्वात्। अतः प्रकृतश्रुत्युक्तार्थाननुवादकत्वात्तदनुक्तार्थाभिधायकत्वाच्च नेदं तदुपबृंहणत्वेन शक्यं शंसितुमिति न तद्बलादत्रत्यभूतिशब्दस्य भस्मार्थकत्वं कल्प्यम्। किन्तु, वाचा वक्तव्यत्वेन कायेनानुष्ठेयत्वेन च भिन्नयोरदृष्टार्थयोः सत्यधर्मयोः प्रथमं प्रमादाभावोऽनुशिष्यते। एवमेवान्तरङ्गबहिरङ्गत्वभेदभिन्नयोः सत्यादिनिर्वाहकयोर्दृष्टार्थयोरात्मरक्षणसमृद्ध्योरपि प्रमादाभावः कुशलान्न प्रमदितव्यम्, भूत्यै न प्रमदितव्यमिति वाक्यद्वयेनानुशिष्यते। तदनु द्रव्यसमृद्धस्य वृत्त्यर्थं प्रवचनानुयोगात्। तथा सति च तादृक्स्वाध्यायोपस्थितेरप्ययोगात्तयोरुच्छेदः स्यात्, तद्वारणाय नवमानुवाके ऋतसत्यादिसर्वसाहचर्येणाभ्यस्तस्य स्वाध्यायप्रवचनावश्यकत्वस्य पुनः स्मारणाय तत्र प्रमादाभावश्चोद्यते स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यमिति। एवं स्मारयित्वा, समृद्धिविषये अप्रमादो न स्वत एव पुरुपार्थभूतः, किन्तु, आमुष्मिकाणां देवादीनामैहिकानां मातापित्रादीनां च द्रव्यजन्यसत्कारद्वारैवेति ज्ञापनाय देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम्, मातृदेवो भव, पितृदेवो भवेत्यादि विधीयते। तस्मादिहोपक्रमोपसंहारादिपरिचिन्तनेन याज्ञवल्क्यादिस्मृत्यनुसारेण च भूतिशब्दः समृद्ध्यर्थक एवेति निश्चीयते। किञ्च, इह भस्मार्थकत्वे सत्याद्धर्मादितिवत् भूतेर्न प्रमदितव्यमित्येव वदेत्। धर्मशब्दलक्षितात्तदनुष्ठानादिव भूतिशब्दलक्षितात्तद्धारणात्प्रमादाभावाभ्यनुज्ञासम्भवात्। वदति तु “भूत्यै” इति। तेन पञ्चमी प्रायपाठपठिता चतुर्थीश्रुतिर्भूतेरर्थपुरुषार्थत्वेन भेदबोधनायैवेति ज्ञायते। श्रुतेर्लिङ्गवाक्यप्रकरणादिसर्वापेक्षया बलिष्ठत्वस्य पारदौर्बल्यसूत्रे जैमिनिनाऽङ्गीकारात्। तथाच फलेभ्यो यातीतिवत् “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” इत्यनुशासनात्सत्यधर्माद्यविरोधेन समृद्धिं सम्पादयितुं न प्रमदितव्यमित्येवार्थः समञ्जसः प्रतीयते। शङ्कराचार्यादिभिस्तथैव व्याख्यात इति न भस्मार्थः सः। विशेषश्च मत्कृतोपनिषद्भाष्यात्सेत्स्यत्येवेति सर्वं सुस्थम्।

यत्तु, क्वचित्सकलब्रह्मविद्याङ्गत्वं भस्मोद्धूलनस्य केनचित्प्राचोद्घुष्टम्। यच्च, कैश्चित्

शिरोव्रतत्वादिकमस्य दर्शितम् ; तत्तु, प्रागेव पुरुषोत्तमचरणैः सम्यक् निराकृतमिति किं तयाऽत्र चिन्तया ?

(शुद्धचित्तानामेव भस्मतः पावित्र्यम्, सर्वेषां पुण्ड्रव्यवस्था, शुक्लकृष्णपक्षयोस्तिलकेषु नामभेदः, हरिपूजने त्रिपुण्ड्रधृतिरपराधः, तिलकेऽपि सम्प्रदायकुलाचारयोर्नियामकता, आत्मतुष्टेश्च)

यच्च, बृहज्जाबालादिषु पापनाशकत्वमस्योक्तम्, तदपि शुद्धान्तःकरणशैवविषयम् ; न तु तस्य चित्तशोधकत्वमिति भाति ।

"अन्तःकरणशुद्धा ये तान् विभूतिः पवित्रयेत् ।
पावनाः किं प्रकीर्त्यन्ते रासभा भस्मधूसराः" ॥

इति काशीखण्डवाक्येऽस्य चित्तशुद्ध्युत्तरकाल एव पापनाशकत्वनिश्चयात् । अलमनेन विचारेण । तथा चेयं व्यवस्था प्रतिभाति—

वैष्णवानां तु चतुर्णामपि वर्णानां सर्वदोर्ध्वपुण्ड्रमेव । पाद्मादिषु पुण्ड्रान्तरनिषेधात् । अधारणे प्रत्यवायाच्च । शैवानां तु त्रिपुण्ड्रमेवमिति शिवार्चनादिषु, तदेव कर्तव्यम् । श्राद्धादिकर्मकाले तु तेषामूर्ध्वपुण्ड्रस्यापि विकल्पः "कुर्युः शैवाश्च वैष्णवाः" इत्यादिवाक्येभ्यः । शैववैष्णवव्यतिरिक्तानां त्वेवं निर्णयः—तत्र त्रैवर्णिकानामूर्ध्वपुण्ड्रं नित्यमग्निहोत्रादितौल्यातिदेशात् । ब्राह्मणस्य तु जातिप्रयुक्तत्वादपि नित्यम् । अतः प्रातः स्नात्वा तद्धार्यमेव ।

कमलाकरभट्टाह्निकादिषु—

धारयेदूर्ध्वपुण्ड्राणि स्नात्वाऽऽचम्य यथाविधि ।
सङ्कर्षणादिभिः कृष्णे शुक्ले वै केशवादिभिः ॥

इत्यादिशौनकादिवचनेभ्यः ।

शिवार्चनकाले च त्रिपुण्ड्रमेव धार्यम् । अन्यथा तद्वैकल्यस्मरणात् ।

एवं शैवमन्त्रजपेऽपि ।

भगवत्पूजने चोर्ध्वपुण्ड्रमेव विधेयम् । कमलकराह्निकभागवततत्त्वभास्करादिषु वाराहे द्वात्रिंशदपराधकथने—

"त्रिर्यक्पुण्ड्रधरो भूत्वा यः कुर्यान्मम पूजनम्"

इति पूजाकाले त्रिपुण्ड्रधारणस्य प्रथमापराधत्वनिरूपणात् ।

अथ होमादिसर्वश्रौतस्मार्तकर्मसु बहुभिर्वचनैरूर्ध्वपुण्ड्रस्यावश्यकत्वं तद्राहित्येन कर्मवैफल्यं च प्रतिपाद्यते । तथा क्वचित्त्रिपुण्ड्रस्यावश्यकत्वं दृश्यते । तयोर्युगपद्धारणं च निषिद्धम् । अतस्तत्र स्वस्वकुलाचारानुसारादन्यतरद्धारणीयम् ।

"येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः"

इत्यादिमिताक्षराद्युदाहृतमन्वादिवचनेभ्यः ।

अत एवाचारप्रकाशे ऊर्ध्वपुण्ड्रत्रिपुण्ड्रविधी व्याख्यायोच्यते । एवमुक्तयोस्तिलकभस्मधारणयोर्यथास्वकुलसम्प्रदायमृद्भस्मैर्व्यवस्था श्रूयते। श्रोणामेक उदके० । उपावतुरिति । अत्र प्रथमः पादो गोपीचन्दनादेस्तिलकं, द्वितीयो गोरोचनायास्तृतीयो भस्मधारणं, चतुर्थः स्वकुलसम्प्रदायानुरोधं चैषां धारणे प्रतिपादयतीति दिगिति । येषां च न तादृशो नियतः कुलाचारस्तैस्तु शास्त्राविरोधेन स्वमनोऽनुरोधेनैव तद्विधेयम् । मनुयाज्ञवल्क्यादिभिः श्रुतिस्मृतिसदाचारानवसरे आत्मतुष्टेरपि धर्मप्रमाणत्वस्मरणात् । अतो वैष्णवसाम्प्रदायिकैस्तु स्वसम्प्रदायानुसारि उर्ध्वपुण्ड्रमेव कार्यम्, न त्वन्यत् । आचारार्कादिषूर्ध्वपुण्ड्रविधिव्याख्यानान्ते यथासम्प्रदायं तिलकं कुर्यादित्युक्तेः । कमलाकराह्निकेऽपि ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा यथासम्प्रदायं कुर्यादित्युक्तेश्च । इतरधारणेऽत्यन्ततरदुरितभरप्रसरस्मरणाच्चेत्यलं बहुलेखेन ।

अतो न वयं विजातीयं पुण्ड्रं निन्दाम इति नास्मास्वयं प्रश्नोऽवतरति । न चाधारणादेव तन्निन्दितमिति वाच्यम्, शास्त्रानुसारादधारणे प्राप्ते तावतैव निन्दा कृतेति वक्तुमशक्यत्वात् । अन्यथेतरशाखीयकर्मपरित्यागपूर्वकं स्वशाखीयकर्माचरतोऽपि वेदनिन्दादोषः प्रसज्येत । शाखामात्रस्यापि वेदत्वाविशेषात् । तस्मान्न किञ्चिदेतत् ।

निन्दाकृतिं न विन्दामो विजातीयेऽपि यद्वयम् ।
अतो निन्दाप्रमाणस्यान्वेषणे किम्प्रयोजनम् ॥ १ ॥

(अष्टचत्वारिंशः प्रश्नः, उत्तरकारिकाः, ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना नित्यनैमित्तिककाम्यानां वैफल्यम्, तद्धर्तुः शुचिता, मानसिकपापनाशः, अधर्तुर्निन्दा, विहितत्यागे दोषः)

अथाष्टमोऽवान्तरः प्रश्नः ॥ ८ ॥

तदनङ्गीकारे दोषस्य च किम्प्रमाणम् ॥ ४८ ॥

उत्तरम्—

तिलकावश्यकत्वे किम्प्रयोजनमिति त्वया ।
पृष्टं तस्योत्तरे सम्यक् तदावश्यकतोदिता ॥ १ ॥
तेनैवायं गतार्थोऽपि प्रश्नो यस्मात् पुनः कृतः ।
अकस्मादुत्तरं तस्मादस्माभिः पुनरुच्यते ॥ २ ॥
विहितस्यावश्यकस्याधारणं दोषकारणम् ।
प्रायश्चित्तं रवेर्दृष्टिस्तद्धीनाननलोकने ॥ ३ ॥

अत्यन्तं द्योत्यते दोषस्तेनैतद्रहितस्य तु ।
तद्धीनं च त्यजेत्कृष्णो वक्तव्यं किमतः परम् ॥ ४ ॥

तथाहि—

गौतममुनिना कृते आचारसूत्रे प्रथमप्रश्ने, अथाचारान् प्रवक्ष्यामीत्याचारकथनं चतुःपुरुषार्थसाधकत्वेनावश्यकत्वनिरूपणपुरःसरं प्रतिज्ञाय, तत्र प्रथमं प्रत्यहकर्तव्यत्वेन नित्यत्वात्, "उत्थाय पश्चिमे याम" इत्यादिना आह्निकं निरूप्यन् स्नानपर्यन्तं निरूप्य जपादिसर्वनित्यकर्मनैष्फल्याभावाय नित्यमूर्ध्वपुण्ड्रमाह (खं० ८)—

जपो, होमो, दानं, यागः, स्वाध्यायः, पितृकर्म, चोर्ध्वपुण्ड्रं विना तत्सर्वं भस्मीभवति, अनाचारोऽशुचिर्वा पापं मनसा चरन् ऊर्ध्वपुण्ड्राङ्कितः शुचिरेव भवेत्" इत्यादि ।

सारसङ्ग्रहे मात्स्ये—

"यो विना चोर्ध्वपुण्ड्रेण यत्कुर्यात्कर्म वैदिकम् ।
निष्फलं तस्य तत्कर्म भस्मन्येवाहुतिर्यथा ॥

तत्रैव हारीते—

"ऊर्ध्वपुण्ड्रविहीनस्तु सन्ध्याकर्म समाचरेत् ।
तत्सर्वं राक्षसैर्नीतं नरकं स च गच्छति ॥
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं श्रुतिनोदितम् ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रविहीनस्य तत्सर्वं निष्फलं भवेत्" ॥ इति ।

एवमादिवचनसहस्रैस्तस्यावश्यकत्वं त्वस्त्येव । किञ्चास्तीदं ब्राह्मणानां सन्ध्यावन्दनादिवन्नित्यम् ।

यथोक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

"शङ्खचक्रोर्ध्वपुण्ड्रादि धारयेद्ब्राह्मणः सदा ।
श्राद्धादिसर्वकर्मार्ह इत्युक्तं किमतः परम्" ॥ इति ।

अग्निहोत्रातिदेशस्मृतौ च त्रैवर्णिकानामेतन्नित्यमिति दर्शितम् । एवम्विधैर्विविधमहानिबन्धधृतवचनव्यूहैर्नित्यत्वेन विहितस्यात्यावश्यकस्याऽस्याऽनङ्गीकारे महत्तर एव दोषो भवेदेवेति किमत्र कण्ठशोषणकारिणा बहुभाषणेन ?

अत एव दशमाध्याये प्रायश्चित्तानि निरूपयन् मनुः (श्लो० ४४)—

"अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।
प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः" ॥ इति ।

केचिच्चेदं पराशरस्मृतिवचनमप्याहुः—

"शङ्खचक्रोर्ध्वपुण्ड्रादिरहितो ब्राह्मणाधमः ।
स जीवन्नेव चाण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः" ॥ इति ।

(तद्रहितस्य मुखदर्शने दोषः, तद्रहितस्य भगवदनवाप्तिः, सहितस्य तल्लोकाप्त्यादीनि,
ऊर्ध्वपुण्ड्रमात्रेण सिद्धिः, तत्रोपवीतातिदेशः, मालाग्रहः)

किञ्चोर्ध्वपुण्ड्रादिरहितस्य मुखावलोकनेऽपि प्रायश्चित्तं स्मर्यते आचारार्के सारसमुच्चये कमलाकराह्निके च—

"ऊर्ध्वपुण्ड्रविहीनस्य श्मशानसदृशं मुखम् ।
अवलोक्य मुखं तस्य श्रीसूर्यमवलोकयेत्" ॥ इति ।

एवं तद्रहितमुखद्रष्टुरपि विधीयमानप्रायश्चित्तानुमीयमानदोषबोधने सति तदधारयितुः कियान् दोषो भवेदिति नाहं त्ववधारयितुं शक्तः ।

किञ्च, शिवादिसर्ववृन्दारकवृन्दवन्दितचरणारविन्दोऽखिलेश्वरो यदुनन्दनोऽपि ऊर्ध्वपुण्ड्रानङ्गीकारिणं नाङ्गीकरोतीति किमतः परं वक्तव्यं निःशेषदोषपोपवत्त्वं हरिरोषजोषम्भूतसर्वसुकृतस्य तस्य । उक्तं च सारसङ्ग्रहे ब्रह्मरात्रे भगवतैव—

प्रणवेनैव मन्त्रेण मृदा वै मामनुस्मरन् ।
ललाटे धारयेन्नित्यं विष्णुसालोक्यमाप्नुयात् ॥
यो न धारयते मर्त्यो मामकं चिह्नमीदृशम् ।
तं त्यजामि दुरात्मानं मदीयाऽऽज्ञातिलङ्घिनम् ॥
व्यालं दृष्ट्वा यथा लोके दुर्भरा भयकम्पिताः ।
ऊर्ध्वपुण्ड्राङ्कितं तद्वत्कम्पन्ते यमकिङ्कराः ॥
ऊर्ध्वपुण्ड्रेण संयुक्तो म्रियते यस्तु मानवः ।
चाण्डालोऽपि विशुद्धात्मा विष्णुलोके महीयते ॥
केवलस्योर्ध्वपुण्ड्रस्य धारणादपि मानवः ।
देहजैः पापसङ्घातैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥" इति ।

नचैवमूर्ध्वपुण्ड्रधारणमात्रेण सर्वपापप्रलोपपूर्वकं भगवल्लोकाधिगमे सम्भवति सति तदतिरिक्तानां सन्ध्यावन्दनभगवत्सेवादीनामपि वैयर्थ्यं प्रसज्येत, तच्चायुक्तमिति वाच्यम्; आवश्यकतयोर्ध्वपुण्ड्रं विधेयमित्येव तात्पर्यवत्त्वाद्वाक्यानाम् । अन्यथा भवतां शैवसुधाकरे छद्मना त्रिपुण्ड्रकर्तुः सर्वपापक्षयबोधकवचनानि लिखितानीति श्रद्धया त्रिपुण्ड्रधारिणां युष्माकं तु सुतरामितरसर्वकर्मवैय्यर्थ्यं प्रसज्ज्येतेति ।

किञ्च, विष्णुधर्मोत्तरादिष्वपि ऊर्ध्वपुण्ड्ररहितस्य भगवत्प्राप्त्यभावः स्मर्यते—

"शङ्खचक्रोर्ध्वपुण्ड्राद्यैश्चिह्नैः प्रियतमैर्हरेः ।
रहितः सर्वधर्मेभ्यः प्रच्युतो नैनमाप्नुयात् ॥" इति ।

इदं दूषणोद्धारेऽपि सङ्गृहीतम्

पुनः सारसङ्ग्रहे नारदपञ्चरात्रे—

"तुलसीमालिका चैव राज्ञां चामरछत्रवत् ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रं सदा धार्यं शिखायज्ञोपवीतवत् ॥" इति ।

एवमनेकनिबन्धेषु परःशतश्रुतिस्मृतिपुराणवचनोपन्यासपुरःसरं सविस्तरं तत्र तत्रोर्ध्वपुण्ड्रानङ्गीकारिणो विशेषतोऽशेषदोषपोषप्रमाणानि प्रपञ्चितान्येवेति तदनवलोकनमूलकाय नमोऽस्तु प्रश्नाय ।

अथैवं निर्विचिकित्सनित्यत्वमप्यूर्ध्वपुण्ड्रं निरवधिविविधजनिपरम्पराजनितकर्मघोरणीपरतन्त्रतया चिराद्धरणिचरैरितरैरङ्गीक्रियतां मा वा । अस्माभिस्तु सर्वैरपि वैष्णवैराप्राकृतमापण्डितमाबालमावृद्धं च स्वस्वामिचरणसरोजमुदाश्रितेन हृदा सर्वदा तदावश्यकतया धार्यमेव ।

(वैष्णवैस्तदेव धार्यम् अमन्त्रकमपि, सर्वकर्मसाफल्यमोक्षाद्याद्य उत्कर्षाः)

अत एव सारसङ्ग्रहे हारीतः—

"अविद्यो वा सविद्यो वा शङ्खचक्रोर्ध्वपुण्ड्रधृक् ।
नृणां हन्ति समस्ताघं तमः सूर्योदये यथा" इति ।

परमानन्दमन्दारे गारुडे—

"यो मृत्तिकां द्वारावतीसमुद्भवां
करे समादाय ललाटदेशे ।
करोति नित्यं त्वथ चोर्ध्वपुण्ड्रं
क्रियाफलं कोटिगुणं तदा भवेत् ॥
क्रियाविहीनं यदि मन्त्रहीनं
श्रद्धाविहीनं यदि कालवर्जितम् ।
कुर्याल्ललाटे यदि गोपिचन्दनं
प्राप्नोति तत्कर्मफलं तदाक्षयम् ॥"

दूषणोद्धारे च नारदपञ्चरात्रे—

"ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्याद्दण्डाकारं सुशोभनम् ।
मध्ये छिद्रं वैष्णवस्तु नमोन्तैः केशवादिभिः ॥
सान्तरालमृजु सौम्यं सुपार्श्वं सुमनोहरम् ।
यः करोत्यूर्ध्वपुण्ड्रं स ममातीव प्रियो भवेत् ॥
विपुलान्यूर्ध्वपुण्ड्राणि सान्तरालानि यो नरः ।
करोति विपुलं तत्र मन्दिरं मे करोति सः ॥

ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य मध्ये तु विशालेऽतिमनोहरे ।
लक्ष्म्या सार्धं समासीनो रमेऽहं तत्र निर्वृतः ॥" इति ।

तथा सारसङ्ग्रहे पाद्मे

"तस्माच्छिद्रान्वितं पुण्ड्रं महाच्छिद्रं शुभान्वितम् ।
धारयेद्ब्राह्मणो नित्यं हरिसालोक्यसिद्धये ॥
मध्यच्छिद्रेण संयुक्तं तद्धि वै हरिमन्दिरम् ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रमृजु सौम्यं सुपार्श्वं सुमनोहरम् ॥
एकान्तिनो महाभागाः सर्वभूतहिते रताः ।
सान्तरालं प्रकुर्वन्ति पुण्ड्रं हरिपदाकृतिम् ॥
तस्माच्छिद्रान्वितं पुण्ड्रं दण्डाकारं सुशोभनम् ॥"

नीलकण्ठाह्निके भट्टोजिदीक्षिताह्निके च स्मृतिसारसमुच्चये ब्रह्माण्डे—

"अशुचिर्वाप्यनाचारो मनसा पापमाचरन् ।
शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्ध्वपुण्ड्राङ्कितो नरः" ॥ इति ।

बह्वृचाह्निकाचारमाधवादिषु—

"ऊर्ध्वपुण्ड्रमृजु सौम्यं ललाटे यस्य दृश्यते ।
स चण्डालोऽपि शुद्धात्मा पूज्य एव न संशयः" ॥ इति ।

एवमूर्ध्वपुण्ड्रावश्यकताख्यफलजनकाः सन्त्यनन्ता एव श्रुत्यादिवचनसन्ताना इति किं तैरुदाहृतैः । एकोऽपि चक्षुष्मान् पश्यतीति न्यायेन निर्मत्सराणां सतामल्पैरपि समूलवचनैः संशयोच्छेदसम्भवात् । अथ द्वेषविषविशेषकलुषितरोषकषायकषणविषण्णाशयानां तु परः सहस्रश्रुतिवचनैरपि नान्तःकरणसन्तोषः सम्भवति । शतमप्यन्धा न पश्यन्तीति न्यायात् । तदलं बहु लेखनेन ।

इत्थं च—

सङ्गतस्योर्ध्वपुण्ड्रांशे त्वङ्गप्रश्नैः सहाष्टभिः ।
भङ्गः प्रश्नस्य रचितो मङ्गलं ददतोत्तरम् ॥ १ ॥

अथ सप्तमः प्रधानः प्रश्नः ॥ ७ ॥

(सप्तमः प्रधानः प्रश्नः, उत्तरकारिकाः, अक्षरस्यैव सत्त्वाद्युपाधिभेदेन विष्णुब्रह्मशिवरूपता, तेषामाविर्भावतिरोभावौ, शरीरविचारः, जगल्लयः तेषामन्योन्यं प्रणामादि च)

सर्वशास्त्रसम्मतः शिवविष्णवोरभेदो भवत्सम्मतो न वा? ॥ ७ ॥

उत्तरम् ।

क्षराक्षराभ्यां परमो भगवान् पुरुषोत्तमः ।
स निर्गुणोऽनन्तगुणोऽत्यचिन्त्यानन्तशक्तिमान् ॥ १ ॥
नित्यानन्तनिजाभिन्नाचिन्त्यधर्माश्रयो महान् ।
स एव सच्चिद्घणितानन्दमात्रोऽक्षरः स्मृतः ॥ २ ॥
मुण्डके बृहदारण्ये कठवल्ल्यां स्फुटं श्रुतः ।
अक्षरं तूपदधते सत्त्वाद्याः प्राकृता गुणाः ॥ ३ ॥
स्यात्सत्त्वोपहितो विष्णू रजसोपहितो विधिः ।
तमसोपहितः शम्भुर्ब्रह्मैवैकमभूत्त्रिधा ॥ ४ ॥
उपाधिभेदाद्भिन्नास्ते त्वभिन्ना ब्रह्मभावतः ।
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ ५ ॥
भक्त्येकलभ्यो भगवान्निर्गुणः सर्वकारणम् ।
दास्यवद्भिरुपास्यः सोऽस्माभिः प्रास्य वृथाश्रमम् ॥ ६ ॥

तथाहि—यदिह चोदितमभेदः सम्मतो न वेति । तत्र तु सम्मत एवेति ब्रूमः । उभयोरपि गुणावतारत्वेन तत्र तत्रोपहितस्य ब्रह्मचैतन्यस्यैकत्वात् । एवमेव पद्मासनेऽपि बोद्धव्यम् । एतेषां गुणावतारत्वं तूक्तं श्रीभागवते प्रथमस्कन्धद्वितीयाध्याये (श्लो० ३३)—

"सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणा-
स्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते ।
स्थित्यादयो हरिविरिञ्चिहरेति सञ्ज्ञाः
श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः ॥" इति ।

एवं नारायणोपनिषद्यपि—

"सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशम्भुवम् । विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं पदम्"

इत्युपक्रम्य "स ब्रह्म स शिवः स हरिः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट्" इति पुरुषोत्तमस्यैवाक्षरात्मकस्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरभाव उक्तः। अत एवैषामुत्पत्तिप्रलयौ श्रुतिस्मृतिपुराणेषु वर्ण्येते।

यथाह लघुपराशरः (श्लो० २०)—

"कल्पे कल्पे क्षयोत्पत्त्या ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः" इति।

एतद्व्याख्यायां माधवः—तदेवं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा एतस्मिन्महाकल्पावसाने क्षीयन्ते, पुनस्तत्र महाकल्पादावुत्पद्यन्त इति सिद्धम्। अक्षरार्थस्तु क्षयसहिता उत्पत्तिः क्षयोत्पत्तिः तयोपलक्षिता भवन्तीति, व्याचख्यौ। तत्रैव पुराणे—

"त्रिशतैः षष्टिभिः कल्पैर्ब्रह्मणो वर्षमीरितम्।
वर्षाणां यच्छतं तस्य तत्पराधमिहोच्यते॥
ब्रह्मणोन्ते मुनिश्रेष्ठ मायायां लीयते जगत्।
तथा विष्णुश्च रुद्रश्च प्रकृतौ विलयं गतौ॥
ब्रह्मणश्च तथा विष्णोस्तथा रुद्रस्य सुव्रताः।
मूर्तयो विविधास्तेषु कारणेषु लयं ययुः॥
माया च प्रलये काले परस्मिन्परमेश्वरे।
सत्यबोधसुखानन्तब्रह्मरुद्रादिसञ्ज्ञितः" ॥ इति।

तथा कौर्मे ब्रह्मविष्ण्वादिलयानन्तरं पञ्चभूतादिलयः पठ्यते—

संस्थितेष्वेव देवेषु ब्रह्मविष्णुपिनाकिषु।
गुणैरशेषैः पृथिवी विलयं याति वारिषु॥
सवारितत्त्वं सगुणं ग्रसते हव्यवाहनः।
तेजस्तु गुणसंयुक्तं वायौ संयाति सङ्क्षयम्॥
आकाशे सगुणे वायुः प्रलयं याति विश्वभृत्।
भूतादौ च तथाकाशो लीयते गुणसंयुतः॥
इन्द्रियाणि तु सर्वाणि तैजसे यान्ति सङ्क्षयम्।
वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चेति सत्तमाः॥
त्रिविधोऽयमहङ्कारो महति प्रलयं व्रजेत्।
महान्तमेभिः सहितं प्रकृतिर्जायते द्विजाः" ॥ इति।

एवं विष्णुपुराणादिषु प्राकृतलयो द्रष्टव्यः।

तथा उत्पत्तिप्रकरणेऽपि "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" इति तैत्तिरीयश्रुतिमुदाहृत्योच्यते माधवेन। अन्नात्पुरुष इति। तत्र पुरुषशब्देन शिरःपाण्याद्याकृतियुक्तो देहोऽभिधीयते। स च देहो ब्रह्मादिस्तम्बान्तो बहुप्रकारः। तत्र ब्रह्मदेहस्य

निरतिशयपुण्यपुञ्जफलरूपत्वादितरसकलदेहकारणत्वेनानादित्वम् । तथा च "हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्" इति श्रुतिः । "ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता" इति च । "स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते । आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत" इति । एतेन विष्णुमहेश्वरदेहयोरप्यादित्वं व्याख्यातम् । एकेनैव चैतन्येन गुणत्रयव्यवस्थायै देहत्रयस्य स्वीकृतत्वात् । तथा च मैत्रशाखायां श्रूयते—"तस्य प्रोक्ता अग्र्यास्तनवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरित्यथ यो ह खलु वाचास्य राजसोंशोसौ स योयं ब्रह्मा, अथो ह खलु वाचास्य तामसोंशोसौ स योयं रुद्रोथ यो ह खलु वाचास्य सात्त्विकोंशोसौ स योयं विष्णुः । स वा एष एकस्त्रिधा भुव" इति । तथोत्तरतापिनीये मायां प्रकृत्य श्रूयते—सैषा चित्रा सुदृढा बह्वङ्कुरा स्वयं गुणाऽभिन्नाङ्कुरेष्वपि गुणभिन्ना सर्वत्र ब्रह्मविष्णुशिवरूपिचैतन्यदीप्ता तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं सर्वत्र" इति । अथ ईक्षत्यधिकरणे विज्ञानेन्द्रभिक्षुभाष्ये मत्स्यपुराणे—

"गुणेभ्यः क्षोभ्यमाणेभ्यस्त्रयो देवा(?)वजज्ञिरे ।
एका मूर्तिस्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥
सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान्" । इति ।

बुद्ध्याख्यसमष्टिमहत्तत्त्वं हि त्रिगुणात्मकरज्जुवत्त्रिगुणात्मकमेकमेव । सत्त्वाद्यंशभेदेन त्रयाणां देवानां च शरीरं भवतीत्येका मूर्तिरित्युच्यते हरिहरात्मकदेहवदिति । अत एव चैतत्सूक्ष्मशरीराधारभूतं विराडाख्यं स्थूलशरीरमेकमेवेति त्रयाणामेव विश्वरूपत्वमुपपद्यते । त्रयश्च देवाश्चेतनरूपाभिन्ना एव । अत एव त्रयाणामेकपिण्डतया वातपित्तकफवत् परस्परसापेक्षत्वात् ।

"अन्योन्यमनुरक्तास्ते ह्यन्योन्यमनुजीविनः ।
अन्योन्यं प्रणताश्चैव लीलया परमेश्वराः" ॥

इति मात्स्यादिवाक्यमप्युपपन्नम् । एतेन त्रयाणां भेदाभेदावपि व्याख्यातौ वेदितव्यौ । न तु तेषां कार्योपाधिकत्वेऽपि

"त्रिधाकृत्वात्मनो देहं सोन्तर्यामीश्वरः स्थितः"

इति स्मृतेर्योगिकायव्यूहवल्लीलावतारत्वमेवास्तु, किमर्थं विष्ण्वादीनां चेतनान्तरत्वं कल्प्यत इति चेत्, न; कौर्मे—

"प्रधानं पुरुषं चैव प्रविश्याशु महेश्वरः ।
क्षोभयामास योगेन परेण परमेश्वरः ॥
प्रधानात्क्षोभ्यमाणाच्च तथा पुंसः पुरातनात् ।
प्रादुरासीन्महद्बीजं प्रधानपुरुषात्मकम् ॥"

इत्यनेन, तथा विष्णुपुराणादिषु च पुराणान्तरेण सह प्रकृतिं संयोज्यैव परमेश्वरस्तदुभयात्मकं देवतात्रयरूपं महान्तं सृजतीत्यवगमात्।

"ब्रह्मादीनां त्रयाणां तु स्वहेतौ प्रकृतौ लयः।
प्रोच्यते कालयोगेन पुनरेव समुद्भवः" ॥

इति मात्स्यादिभ्यस्तेषामुत्पत्तिलयसिद्धेश्च।

(तेषां तादात्म्यरूपोन्योन्यमभेदः, भेददर्शने दोषः)

अतः,

"त्रयाणामेकभावानां यो न पश्यति वै भिदाम्"

इत्यादिभिस्त्रयाणामेव देवानां स्वाभाविकब्रह्मात्मभावसाम्यमित्युक्तम्।

यत्तु, भिक्षोः तेषां लीलावताररूपत्वादिकमसम्मतम्, तत्तु युक्तं न वेत्यन्यदेतत्। भाष्यप्रकाशे श्रुतत्वाच्चेति सूत्रे भैक्षवमतखण्डनप्रस्तावे पराशरपुराणे,

"वैष्णवानि पुराणानि समस्तानि महामुने।
त्रिमूर्तीनां हरेर्नाम्ना मूर्त्या तस्य परं पदम् ॥
प्रवदन्ति..............."

इति साम्यस्मरणम्। अतो गुणावतारयोर्हरिहरयोस्तत्तद्गुणोपहितब्रह्मचैतन्यस्यैकत्वात्तादात्म्यरूपोऽभेदोऽस्माकं सम्मत एव।

"शिवाय विष्णुरूपाय शिवरूपाय विष्णवे।
शिवस्य हृदयं विष्णुर्विष्णोश्च हृदयं शिवः ॥
यथा शिवमयो विष्णुरेवं विष्णुमयः शिवः।
यथान्तरं न पश्यामि तथा मे स्वस्तिरायुषि" ॥

इत्यादिप्रमाणसिद्धत्वात्। स्कान्दे च काशीखण्डे पूर्वभागे सप्तविंशाध्याये (श्लो० १८१)—

"विष्णुरुद्रान्तरं ब्रूयाद्यः श्रीगौर्यन्तरं तथा।
तद्भ्रान्तिकस्य मूर्खस्य वाक्यं शास्त्रविगर्हितम्" ॥ इति।

एवं श्रीभागवतादिवचनान्यपि।

"त्रयाणामेकभावानां यो न पश्यति वै भिदाम्।
न ते मय्यच्युतेऽजे च भिदामण्वपि चक्षते" ॥

इत्यादीनि द्रष्टव्यानि।

(पुरुषोत्तमस्य महोत्कर्षः, तत्समाधिकयोरभावः, ब्रह्मशिवादीनां तत्कलात्वं च)

सर्वकारणभूतस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य तु न केनापि साम्यं कर्तुं शक्यम्। यथाह दशमस्कन्धे विधिः—

"क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत्कृतं ते
स्वाम्यं तु तत्र कुधियः (योऽ)पर ईश कुर्युः" । इति ।

पाद्मोत्तरखण्डे पाखण्डोत्पत्तिकथनाध्याये पार्वतीं प्रति शिवः—

"यस्तु नारायणं देवं ब्रह्मरुद्रादिदैवतैः ।
समत्वेनैव वीक्षेत स पाखण्डी भवेत्सदा" ।। इति ।

तैत्तिरीये श्रूयते—

"नारायणः परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः" इति ।

एवं "एको ह वै नारायण आस" इत्याद्या आथर्वणादिश्रुतयोऽप्यनुसन्धेयाः ।

नारदपञ्चरात्रेऽपि द्वितीयरात्रतृतीयाध्याये शिवः—

"गुणान्तरं तीर्थकीर्तेः को वा वक्तुं क्षमो मुने ।
नाहं ब्रह्मा च शेषश्च धर्मः सूर्यस्तथैव च ।।
नारायणर्षिर्भगवान् नरर्षिः कपिलस्तथा ।
सनत्कुमारो वेदाश्चाप्यन्यः को वा न भारती ।।
परमात्मा यथा दृष्टः सीमा च नभसस्तथा ।
यथा दृष्टं मनश्चापि बुद्धिर्ज्ञानं विवेचनम् ।।
तथा गुणश्च कृष्णस्य सर्वाज्ञातश्च नारद ।
तथापि वक्ति तज्ज्ञानं पण्डितश्च यथागमम् ।।
कलाः कलांशास्तस्यापि ये ये सन्तश्च योगिनः ।
ते महान्तश्च पूज्याश्चाप्यंशं वक्तुं च कः क्षमः ।।
नैव कृष्णात्परो देवो नैव कृष्णात्परः पुमान् ।
नैव कृष्णात्परो ज्ञानी न योगी च ततः परः ।।
नैव कृष्णात्परः सिद्धस्तत्परोऽपि न हीश्वरः ।
न तत्परश्च जनको विश्वेषां परिपालकः ।।
न तत्परश्च बलवान् बुद्धिमान् कीर्तिमांस्तथा ।
न तत्परः सत्यवादी दयावान् भक्तवत्सलः ।।
न तत्परश्च गुणवान् सुशीलश्च जितेन्द्रियः ।
शुद्धाशयश्च शुद्धश्च न तस्माद्भक्तवत्सलः ।।
न हि तस्मात्परो धर्मी प्रदाता सर्वसम्पदाम् ।
न हि तस्मात्परः शान्तो लक्ष्मीकान्तात्परश्च कः ।।
अनन्तकोटिब्रह्माण्डा मोहिता मायया यया ।
सा चातिभीता पुरतो यमेव स्तोतुमक्षमा ।।

सरस्वती जडीभूता यमेव स्तोतुमक्षमा ।
महालक्ष्मीश्चातिभीता पादपद्मं निषेवते ॥
प्रत्येकं प्रतिविश्वेषु महाविष्णोश्च लोमसु ।
कोटिशः कोटिशः सन्ति देवा ब्रह्मादयो मुने ॥
यथा रेणुरसङ्ख्यश्च तथा विश्वानि नारद ।
एतेषामीश्वरश्चैको राधेशः प्रकृतेः परः ॥" इति ।
"अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ।"
"उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः"
"मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय"

एवमादिषु पुरुषोत्तमस्य तु सर्वावधिकोत्कर्षवत्त्वं स्फुटमेव । अतो रुद्रादीनां तदंशभूतानां न तत्साम्यम् । "न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते" इति श्वेताश्वतरश्रुतेः ।

"निरस्तसाम्यातिशयेन राधसा"

इति पुराणाच्च ।

विस्तरस्तु मत्कृतेषूपनिषद्व्याख्यानेष्ववगन्तव्यः । शिवादीनां भगवत्कलात्त्वं तु वर्ण्यते श्रीभागवतादिषु । यथाह सप्तमस्कन्धे (अ० १० श्लो० ३१)—

"ततः सम्पूज्य शिरसा ववन्दे परमेष्ठिनम् ।
भवं प्रजापतीन् देवान् प्रह्लादो भगवत्कलाः ॥"

तत्रैव (श्लो० ४८)—

"यस्य साक्षाद्भवपद्मजादिभी रूपं धियावस्तुतयोपवर्णितमि"ति

पुरुषोत्तमस्य सर्वोत्तमत्वम् । दशमस्कन्धे च साम्बविवाहप्रकरणे बलभद्रः—

"ब्रह्मा भवोऽहमपि यस्य कलाः कलायाः"

इति सर्वेषां कलात्वमाह ।

एतत्सर्वं महता प्रपञ्चेन श्रीपुरुषोत्तमचरणादिभिः प्रहस्तवादपण्डितकरभिन्दिपालभाष्यप्रकाशप्रभृतिषु महत्तरग्रन्थेषु सम्यग्व्यवस्थापितमेवेत्यलं बहुना ।

वेदादिवर्णितौ भेदाभेदावित्युतौ तयोः ।
छेदाय भक्तदुःखानां पृथगुक्तः परः पुमान्" ॥

अथैतत्सप्तमप्रधानप्रश्नावलम्बिनोऽष्टौ प्रश्नाः

तत्राद्यः ॥ १ ॥

(एकोनपञ्चाशत्तमः प्रश्नः, उत्तरे तदाशयादिशिवस्यापूजने अनन्यत्वभङ्गादयो हेतवः)

तत्राभेदः सम्मतश्चेत्तदुपदेशः कुतो न क्रियते प्रस्युत शिवपूजादेः प्रतिषेधः क्रियते तत्कथम् ? ॥ ४९ ॥

उत्तरम्—

किमत्रोपदेशशब्देनाभेदोपदेश एव विवक्षितः आहोस्वित्तन्मन्त्रोपदेशः ? तत्राद्यश्चेदुक्तरीतिकस्तयोरभेदोऽस्मदाचार्यादिभिर्भाष्यसुबोधिनीप्रभृतिषु निर्णीत एव । तत्तद्ग्रन्थाध्यापनावसरे स्वशिष्येभ्योऽपि स उपदिश्यत एवेति व्यर्थोऽयं तदभावे हेतुप्रश्नः । द्वितीयश्चेत्तुर्यप्रधानप्रश्नावान्तरपञ्चमादिप्रश्नत्रयोत्तरेणैव सर्वमुत्तरितमिति श्रीः ।

यत्तूक्तं शिवपूजादेः कथं प्रतिषेधः क्रियत इति; सत्यम्, क्रियते, परं त्वस्य प्रश्नस्यायमाशयो भवेत्, यदि शिवविष्ण्वोरभेद एव स्वीक्रियते तर्हि विष्णुरूपाणां रामकृष्णादीनामिव शिवस्याप्युपासनं भवद्भिः कार्यमेव, विष्णुरूपत्वाविशेषादिति । उत्तरं तु तादात्म्यरूपोऽभेदो हि गुणावतारयोरेव तयोरुपपादितः । तद्यदि वयं गुणावतारविष्णूपासका एवाभविष्यामस्तर्हि तदभिन्नत्वाच्छिवस्याप्युपासनं कर्तव्यत्वेनास्मानप्राप्स्यत्, नत्वेवं, अतो नैव, अस्माकं तु सर्वकारणभूतस्य सर्वेश्वरस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य सेवनेनैव गतार्था सर्वदेवोपासना । उक्तं च श्रीभागवते—

> "यथा तरोर्मूलनिषेचनेन तृप्यन्ति तत्स्कन्धभुजोपशाखाः ।
> प्राणोपहाराच्च यथेन्द्रियाणां तथैव सर्वार्हणमच्युतेज्या" ॥ इति ।

पुनस्तत्रैव (स्कं० ८ अ० ५ श्लो० ४९)—

> "यथा हि स्कन्धशाखानां तरोर्मूलावसेचनम् ।
> एवमाराधनं विष्णोः सर्वेषामात्मनश्च हि" ॥ इति ।

अन्यत्रापि,

> "आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् ।
> सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ॥
> सर्ववेदेषु यत्पुण्यं सर्वतीर्थेषु यत्फलम् ।
> तत्फलं समवाप्नोति स्तुत्वा देवं जनार्दनम् ॥

वासनाद्वासुदेवस्य वासितं भुवनत्रयम् ।
सर्वभूतनिवासीनां वासुदेव नमोस्तु ते ॥" इति ।

दक्षस्मृतौ च समाप्तिदशायाम्—

"विद्या वा यदि वाऽविद्या शरणं तु जनार्दनः" इति ।

दशमस्कन्धे च—

"त्वामेवान्ये शिवोक्तेन मार्गेण शिवरूपिणम्" इत्यादि ।

बह्वृचाश्चामनन्ति—

"इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः ससुपर्णो गरुत्मान् ।
एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥" इति ।

अतः पुरुषोत्तमसेवनेनैवास्माकं गतार्था सर्वदैव सर्वदैवतोपासना ।

किञ्च, देवतान्तरोपासने, "यो वै स्वां देवतामति यजते" इति तैत्तिरीयसंहिताश्रावितः स्वदेवतातिक्रमदोषः प्रसज्ज्येत । "अनन्याश्चिन्तयन्तो माम्" इत्याद्युक्तमनन्यत्वं च भज्येत । भगवता च, "येप्यन्यदेवताभक्ता" इति देवतान्तरोपासनस्यावैधत्वस्मरणात् । अवैधापेक्षया वैधानुष्ठानमेव श्रेयः ।

अपिच,

"कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः"

इति ज्ञानशून्यानां सकामानामेव देवतान्तरप्रतिपत्तिः ।

"देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि"

इति तदुपासनया तत्सायुज्यादिकमेव फलं न तु भगवत्प्राप्त्यादिकमिति फलतारतम्यं च दर्शितं भगवतेति । निष्कामानां ज्ञानाग्रहवतां देवतान्तरसायुज्याद्यनाकाङ्क्षिणां भगवच्चरणैकप्रेप्सूनां नैव रुद्रादिदैवतान्तरोपासना युक्ता ।

सारसङ्ग्रहादिषु,

"ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः ।"
"मुमुक्षवो घोररूपान्"

इत्यादिभागवतादिवचनेभ्यः ।

किन्त्वनन्यतया श्रीपुरुषोत्तमसेवनैव तेषां सकलेष्टसम्पादिका कल्पलतिकेत्येतदुपपादितं प्राक् पञ्चदैवतपूजाप्रश्नोत्तरे ।

(सात्विकानां शिवादिपूजानिषेधः)

अन्यच्च, अस्ति शिवपूजायाः प्रतिषेधः । यथा, श्रीभागवते चतुर्थस्कन्धे द्वितीयाध्याये (श्लो० २८)—

“भवव्रतधरा ये च ये च तान् समनुव्रताः ।
पाखण्डिनस्ते भवन्तु सच्छास्त्रपरिपन्थिनः ॥
नष्टशौचा मूढधियो जटाभस्मास्थिधारिणः ।
विशन्तु शिवदीक्षायां यत्र दैवं सुरासवम् ॥
ब्रह्म च ब्राह्मणांश्चैव यद्यूयं परिनिन्दथ ।
सेतुं विधारणं पुंसामतः पाखण्डमाश्रिताः ॥
एष एव हि लोकानां शिवः पन्था सनातनः ।
यं पूर्वे चानुसंतस्थुर्यत्प्रमाणं जनार्दनः ॥
तद्ब्रह्म परमं शुद्धं सतां वर्त्म सनातनम् ।
विगर्ह्य यात पाखण्डं दैवं वो यत्र भूतराट्” ॥ इति ।

तथा, प्रथमस्कन्धे द्वितीयाध्याये (श्लो० २७)—

“मुमुक्षवो घोररूपान् हित्वा भूतपतीनथ ।
नारायणकलाः शान्ता भजन्ति ह्यनसूयवः ॥
रजस्तमःप्रकृतयः समशीला भजन्ति वै ।
पितृभूतप्रजेशादीन् श्रियैश्वर्यप्रजेप्सवः” ॥ इति ।

सारसङ्ग्रहे पद्मपुराणे—

“योऽसौ सर्वगतः श्रीमान् वासुदेवः परात्परः ।
अनादिनिधनो विष्णुः स एव परमेश्वरः ॥
शुद्धसत्त्वमयो योऽसौ कल्याणगुणवान् प्रभुः ।
पुण्डरीकेक्षणः श्रीमान् श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ॥
विप्राणां वेदविदुषामेक एवार्चितः प्रभुः ।
विप्राणां नेतरे पूज्या रजस्तमो विमोहिताः” ॥ इति ।

वसिष्ठस्मृतौ—

“नारायणं परं ब्रह्म ब्राह्मणानां हि दैवतम् ।
सोमसूर्यादयो देवाः क्षत्रियाणां विशामपि ॥
शूद्रादीनां तु रुद्राद्या अर्चनीयाः प्रयत्नतः” ॥ इति ।

पाद्मे भृगुवचनानि—

“शुद्धसत्त्वमयो विष्णुः कल्याणगुणसागरः ।
नारायणः परं ब्रह्म विप्राणां दैवतं हरिः ॥
स एव पूज्यो विप्राणां नेतरः पुरुषर्षभ ।
मोहाद्यः पूजयेदन्यं स पाखण्डी भविष्यति ॥

अशुद्धा ब्रह्मरुद्राद्या रजस्तमोविमिश्रिताः ।
नान्यः कश्चिन्नराणां वै पूजनीयः कदाचन ॥
नान्यं देवं निरीक्षेत नान्यं देवं च पूजयेत् ।
न चान्यं प्रणमेद्विप्रो नान्यदायतनं विशेत् ॥" इति ।

वाराहे—

"यत्सत्त्वं स हरिर्देवो हरिस्तत्परमं पदम् ।
सत्त्वं रजस्तमश्चेति तृतीयं चैतदुच्यते ॥"

लिङ्गपुराणे—

"हिरण्यगर्भो रजसा तमसा शङ्करः स्वयम् ।
सत्त्वेन सर्वगो विष्णुः सर्वात्मा सदसन्मयः ॥
सात्त्विकैः सेव्यते विष्णुस्तामसैरेव शङ्करः ।
राजसैः सेव्यते ब्रह्मा सङ्कीर्णैश्च सरस्वती ॥
बौद्धो रुद्रस्तथा वायुर्दुर्गागणपभैरवाः ।
यमस्कन्दौ नैर्ऋतश्च तामसा देवताः स्मृताः ॥"

भागवतेऽपि—

"सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तै-
    र्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते ।
स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति सञ्ज्ञाः
    श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः ॥"

राजसतामसानामेव शिवाद्यर्चनम् । सात्त्विकानां मुमुक्षूणां तु रामकृष्णादिभगवद्वतार्चनमेव विधीयते । तथा सारसङ्ग्रहे ब्रह्मरात्रे—

"न त्रिपुण्ड्रं द्विजैर्धार्यं पट्टाकारं तथैव च ।
न चान्यदेवताभक्तिरापद्यपि कदाचन" इति ॥

(भस्मरुद्राक्षधृतिं विना शिवार्चनं व्यर्थं, वैष्णवानां तद्धारणनिषेधः)

किञ्च, तिथितत्त्वे लैङ्गे—

"विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥" इति ।

शैवसुधाकरे तु न तस्य फलदो भवेदिति पाठः । तत्रैव सूतसंहितायां कञ्चिद्ब्राह्मणं प्रति विष्णुवचनम्—

"विभूतिधारणं त्यक्त्वा त्यक्त्वा रुद्राक्षधारणम् ।
मा मां पूजय विश्वेशं शिवं लिङ्गस्वरूपिणम् ॥"

सनत्कुमारसंहितायामपि,

“यथैव चाण्डालोच्छिष्टं श्राद्धार्थं नोपयुज्यते ।
पूतिपर्युषितं यच्च निर्भस्मैवं शिवार्चनम् ॥
दायादहीनो न पुनर्मृतः पिण्डमवाप्स्यति ।
तथा भस्मविहीनोऽपि शिवार्चनपरं फलम् ॥
यथा कृशानुरहितो ह्यध्वरो नैव शोभते ।
अशेषसाधनोपेतं भस्महीनं शिवार्चनम् ॥”

इति भस्मरुद्राक्षरहितस्य शिवपूजनं निषिद्धम् । तद्धारणं तु वैष्णवानां निषिद्धम् ।

नारायणसारे—

“रुद्राक्षधारिणं विप्रं सदा भस्माऽनुलेपनम् ।
सकुलं तं त्यजेन्नित्यं सर्वकर्मबहिष्कृतम् ॥” इति ।

तत्रैव विष्वक्सेनसंहितायाम्—

“स्वच्छन्दप्रेतवेषाश्च मिथ्यालिंगधरास्तथा ।
ब्रह्मकोपाग्निनिर्दग्धा रुद्रभक्ता जटाधराः ॥
अग्निदं गरदं चैव लिङ्गपाषाणधारिणम् ।
त्रिपुण्ड्रधारिणं विप्रं चण्डालमिव सन्त्यजेत् ॥”

तत्रैव हारीतः—

“रुद्रार्चनं त्रिपुंड्रस्य धारणं यत्र दृश्यते ।
शूद्राणां च विधिः प्रोक्तो न द्विजानां कदाचन ॥” इति ।

पाद्मोत्तरखण्डे ऊर्ध्वपुण्ड्राध्याये—

“विप्राणां नैव धार्यं स्यात्तिर्यक्पुण्ड्रादिधारणम् ।
नारायणात् परब्रह्माद(?)न्येषामर्चनं न हि ॥” इति ।

अयं च सर्वोऽपि निषेधो मुख्यतया वैष्णवपर एवेत्यवगम्यते । सर्वपरत्वे तद्विधायकशास्त्रनैरवकाश्यापत्तेः । अतो वैष्णवानां शिवपूजादिप्रतिषेधो युक्त एव । विधीनां शिवलोककामुकपरत्वेनोपसंहाराच्च ।

(रुद्रार्चनाद् भस्मरुद्राक्षधारणदानादिभ्यश्च रुद्रलोकाप्तिः, तयोः शैवमन्त्रैकसाध्यता च)

तदर्चनादेः शिवलोकफलत्वं तु यथा तिथितत्त्वे भविष्ये—

“धत्तूरकैश्च यो लिङ्गं सकृत्पूजयते नरः ।
स गोलक्षफलं प्राप्य शिवलोके महीयते ॥” इति ।

आचारमयूखादिषु चेदमुदाहृतम् । चतुर्विंशतिमतव्याख्यामयूखादिषु महाभारते—

सदा तं यजते यस्तु श्रद्धया मुनिपुङ्गव ।
लिङ्गे वा स्थण्डिले वाऽपि शङ्करं विधिपूर्वकम् ॥
युगदोषं विनिर्जित्य रुद्रलोके प्रमोदते ॥”

आचारमयूखे पार्थिवादिलिङ्गपूजां प्रक्रम्य भविष्ये—

“सहस्रमर्चयेल्लिङ्गं निरयं स न गच्छति ।
रुद्रलोकमवाप्नोति भुक्त्वा भोगाननुत्तमान् ॥”

तत्रैव शिवपञ्चाक्षरं प्रक्रम्य नन्दिपुराणे—

“तन्मन्त्रजापी तत्कर्म रतस्तद्गतमानसः ।
निष्कामः पुरुषो राजन् स रुद्रपदमश्नुते ॥”

तत्रैव शिवधर्मे—

“लिङ्गानुलेपनं कार्यं दिव्यगन्धैः सुगन्धिभिः ।
वर्षकोटीशतं दिव्यं शिवलोके महीयते ॥”

पुनर्भविष्ये—

“बिल्वपत्रैरखण्डैश्च यो लिङ्गं पूजयेत्सकृत् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥

स्कान्दे—

“एकपत्रं फलं पक्वं यः शम्भोर्विनिवेदयेत् ।
वर्षाणामयुतम्भोगैः शिवलोके महीयते ॥
एकं मोचाफलं पक्वं यः शिवाय निवेदयेत् ।
सर्वमच्छम्महाभोगैः शिवलोके महीयते ॥”

एवं ग्रन्थान्तरेष्वपि विविधानि वचनानि द्रष्टव्यानि तथा भस्मत्रिपुण्ड्रविषये पुलस्त्यः—

“करोति शिवमन्त्रेण यस्त्रिपुण्ड्रं द्विजोत्तमः ।
त्र्यक्षः शूलधरः सौम्यः शिवलोके महीयते ॥” इति ।

रुद्राक्षधारणेऽपि निर्णयसिन्धौ तृतीयपरिच्छेदपूर्वार्द्धे—

“विना मन्त्रेण यो धत्ते रुद्राक्षं भुवि मानवः ।
स याति नरकान् घोरान् यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
पञ्चामृतं पञ्चगव्यं स्नानकाले प्रयोजयेत् ।
रुद्राक्षस्य प्रतिष्ठायां मन्त्रं पञ्चाक्षरं तथा ॥” इति ।

प्रजापतिः—

"यो ददाति द्विजेभ्यश्च रुद्राक्षं भुवि सन्मुखम् ।
तस्य प्रीतो भवेद्रुद्रः स्वं पदञ्च प्रयच्छति ॥" इति ।

स्कान्दे—

"रुद्राक्षदेहसंस्थोऽपि कुक्कुरो म्रियते यदि ।
सोऽपि रुद्रपदं याति किं पुनर्मानवो गुह ॥" इति ।

अत्र रुद्राक्षस्य शिवलोकप्राप्तिहेतुत्वं स्पष्टमेवेति तत्कामानामेव तद्धारणं तदर्चनं चोचितम् ।

किञ्च, शैवमन्त्रमन्तरा धारणे दोषोऽपि दर्शितः, त्रिपुण्ड्रविषयेऽपि सुधासिन्धौ—

"त्रिपुण्ड्रकं सदा कुर्यान्मन्त्रपूतेन भस्मना ।
मन्त्रहीनं तु यः कुर्यात्पापभागी भवेन्नरः ॥" इति ।

अतोऽपि वैष्णवानां नैतद्युक्तम् । तन्मन्त्रोपासनेऽवश्यभाविना शैवत्वेन साङ्कर्यापत्तेः । तज्जपादिवशादवश्यभाविन्या रुद्रपदप्राप्तेर्निर्गुणमोक्षेच्छूनामत्यन्ताऽनभिलषितत्वाच्च ।

(शिवरूपेण पञ्चदेवरूपेण च भगवानेवार्च्यते, शैववैष्णवयोर्भेदनिर्देशः)

अपरञ्च, शिवस्याऽपि भगवदंशत्वात्, वस्तुतस्तु शिवार्चनमपि तद्रूपस्य विष्णोरेवार्चनमिति सिद्ध्यति—दशमस्कन्धे (अ० ४ श्लो० ५)—

"त्वामेवाऽन्ये शिवोक्तेन मार्गेण शिवरूपिणम् ।
बह्वाचार्यविभेदेन भगवन्समुपासते ।
सर्व एव यजन्ति त्वां सर्वदेवमयेश्वरम्" ॥

इत्यादि भगवन्तम्प्रति अक्रूरवाक्येभ्यः ।

शैवसुधाकरे सूतसंहितायां कञ्चिद्ब्राह्मणम्प्रति—

"विभूतिधारणं त्यक्त्वा त्यक्त्वा रुद्राक्षधारणम् ।
मा माम्पूजय विश्वेशं शिवं लिङ्गस्वरूपिणम्" ॥

इति विष्णुवाक्यात् ।

पाद्मे कार्तिकमाहात्म्यप्रथमाध्याये—

"सौराः शैवाश्च गाणेशा वैष्णवाः शक्तिपूजकाः ।
मामेव प्राप्नुवन्तीह वर्षाम्भः सागरं यथा" ॥

इति सत्यभामाम्प्रति भगवद्वाक्याच्च ।

अतः सर्वांशिभूतस्य सर्वदेवदेवस्य साक्षाच्छ्रीपुरुषोत्तमस्याऽनन्यतयाऽर्चनतत्पराणामस्मत्साम्प्रदायिकानां तु भगवत्सेवयैव शिवार्चनादेर्गतार्थत्वम्भवत्येव । "यथा . तरोर्मूलनिषेचनेने"ति न्यायात् ।

अपि च निर्णयसिन्धौ उत्तरार्द्धे श्राद्धार्हब्राह्मणेषु—

"शिवभक्तो विष्णुभक्तो भार्यायामृतुकालगः ।
गुरुभक्तो ज्ञाननिष्ठः सोमयाजी च सत्यवाक् ॥
सुशीलस्नातकयतिब्रह्मचारिण उत्तमा" इति ।

अत्र शिवविष्णुभक्तयोः पृथगुपदेशः । एवमन्यत्रापि दृश्यम् । यदि तु शैवैर्विष्णुमन्त्रग्रहणतच्चिह्नधारणादिपूर्वकं विष्णुपूजा, अनन्यवैष्णवैश्च शैवमन्त्रग्रहणतच्चिह्नादिधारणपूर्वकं शिवार्चा विधीयते तर्हि शास्त्रसिद्धः शैववैष्णवसम्प्रदायभेद एव न स्यात् । अपरश्च, मोक्षार्थिनां विष्ण्वर्चनमेव युक्तम् । तस्यैव मोक्षदातृत्वस्य प्रागुपपादितत्वात् । अत एव गौतमसूत्र आह्निकनिरूपके प्रथमप्रश्ने देवार्चनं प्रक्रम्योच्यते (खं० १२)—

"आरोग्यं भास्करादिच्छेद्धनमिच्छेद्धुताशनात् ।
ऐश्वर्यमीश्वरादिच्छेन्मोक्षमिच्छेज्जनार्दनात्" ॥ इति ।

तस्माद्वैष्णवैर्भगवदर्चनमेव कार्यं न तु रुद्रादिदैवतान्तरार्चनरूपः परधर्मः समाश्रयणीयः । यथाह दशमाध्याये मनुः (श्लो० ९७)—

"वरं स्वधर्मो विगुणो न पारक्यः स्वनुष्ठितः ।
परधर्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातितः" ॥ इति ।

(परधर्माश्रयनिन्दा अधर्मस्य पञ्चशाखाश्च कुलाचारात्मसन्तोषाभ्यां व्यवस्था च)

भगवानप्याह—

"श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः" ॥ इति ।

आचारमाधवे च तृतीयाध्याये श्राद्धवर्ज्यब्राह्मणेषु यमः—

"सद्भिश्च निन्दिताचारः स्वकर्मपरिवर्जकः ।

इति गणयित्वाग्रे उपसंहरति—

"चतुराश्रमबाह्याश्च सर्वे ते पङ्क्तिदूषकाः ।
इत्येतैर्लक्षणैर्युक्तास्तान् द्विजान्न नियोजयेत्" ॥ इति ।

श्रीभागवते सप्तमस्कन्धे पञ्चदशाध्याये (श्लो० १२)—

"विधर्मः परधर्मश्च आभास उपमाच्छलः ।
अधर्मशाखाः पञ्चेमा धर्मज्ञोऽधर्मवत्त्यजेत् ॥

धर्मबाधो विधर्मः स्यात्परधर्मोऽन्यचोदितः ।
उपधर्मस्तु पाखण्डो दम्भो वा शब्दभिश्छलः ॥
यस्त्विच्छया कृतः पुम्भिराभासो ह्याश्रमात्पृथक् ।
स्वभावविहितो धर्मः कस्य नेष्टः प्रशान्तये" ॥ इति ।

दक्षस्मृतौ (श्लो० १८)—

"स्वकं कर्म परित्यज्य यदन्यत्कुरुते नरः ।
अज्ञानादथवा लोभात्स तेन पतितो भवेत्" ॥

अत्रिस्मृतौ—

"तानि कर्माणि कुर्वाणा दूरे सन्तोऽपि मानवाः ।
प्रिया भवन्ति लोकस्य स्वे स्वे कर्मण्यवस्थिताः" ॥

तत्रैव—

"येऽप्यपेताः स्वधर्माद्ये परधर्मे व्यवस्थिताः ।
तेषां शास्तिकरो राजा स्वर्गलोके महीयते ॥
आत्मीये संस्थितो धर्मे शूद्रोऽपि स्वर्गमश्नुते ।
परधर्मो भवेत्त्याज्यः स स्वयं परदारवत्" ॥ इति ।

नारदपञ्चरात्रे (रा० २ अ० ७ श्लो० ४०)—

"स्वधर्माचरणं शुद्धं विधर्माच्च निवर्तनम् ।
वेदोक्ताचरणं विप्र परं निर्वाणकारणम्" ॥ इति ।

किञ्च, स्वकुलाचारात्मसन्तोषयोरभावावपि रुद्रादिदेवतान्तरपूजाप्रतिबन्धकावस्माकं वेदितव्यौ ।

"येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
येन यायात्सतां मार्गस्तेन गच्छन्न दुष्यति" ॥

इति मनुवचनात् (अ० २ श्लो० ६)—

"वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च" ॥ इति ।

तथा (अ० १ श्लो० ७)—

"श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः"

इति मनुयाज्ञवल्क्याभ्यामात्मसन्तोषस्यापि धर्मप्रमाणत्वस्मारणात् । अत एव याज्ञवल्क्यस्मृतौ (अ० १) श्राद्धप्रकरणे (श्लो० ४०) मृतेऽहनि तु कर्तव्यमित्यस्य मिताक्षरायामन्ते, क्षयाहे एकोद्दिष्टपार्वणयोः वंशसमाचारादेव, तदभावे आत्मतुष्ट्यैव

च व्यवस्था कृता इति ध्येयम् । पराशरमाधवीये च द्वितीयाध्याये बहुविधान् गृहस्थधर्मान्निरूप्य माधवेन सामान्येन च धर्मं सङ्क्षिप्याह मनुरित्युक्त्वा "येनास्य पितर" इति "यत्कर्म कुर्वतोप्यस्ये"ति श्लोकद्वयं लिखितम् । इत्थं वैष्णवैः क्रियमाणे शिवपूजायाः प्रतिषेधे विशेषतः प्रमाणजिज्ञासा चेत् सा प्रहस्तपण्डितकरभिन्दिपालप्रभृतिमहत्तरप्राचीनग्रन्थावलोकनादेव पूरयितुं शक्ष्यत इत्युपरम्यते ।

पूज्यो नः सरलो देवो देवदेवः श्रियः प्रियः ।
न तु प्रयोजनाभावाद्वामदेवादयः परे ॥ १ ॥
देवतान्तरविद्वेषस्त्वस्माकं नैव विद्यते ।
कुर्मः स्वधर्ममात्रं तु शाखाधिकरणोक्तवत् ॥ २ ॥
शिवेन गुरुणाऽस्माकं देवदेवेन केवलम् ।
अदर्शि यः सम्प्रदायस्तमेवानुसृता वयम् ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयोऽवान्तरः प्रश्नः ॥ २ ॥

(पञ्चाशत्तमः प्रश्नः, उत्तरकारिकाः, सर्वत्राद्वैते वेदचतुष्कश्रुतिस्मृतिन्यायपुराणानि, भगवति देवान्तरसाम्यबुद्धौ दोषः)

भेदश्चेच्छास्त्रोक्तदोषभागिनः स्युः ॥ ५० ॥

उत्तरम्—

ये ब्रूयुरनयोर्भेदं सन्तु ते दोषभागिनः ।
तादात्म्यलक्षणास्माभिस्त्वभिदा वर्णिता तयोः ॥ १ ॥
अथवा न्यूनमेवोक्तं तयोरेवाभिदेति यत् ।
ये सर्वं खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन ॥ २ ॥
ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिश्रुतिदर्शिनः ।
पश्यन्ति शुद्धमद्वैतं दोषः सज्जेत तेषु कः ॥ ३ ॥

तथाहि, बह्वृचानामैतरेयोपनिषदि—

"पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम्" ।

बृहन्नारायणोपनिषदि—

"अहमस्मि ब्रह्माहमस्मीति" ।

कठोपनिषदि—

"नेह नानास्ति किञ्चन" ।

काण्वमाध्यन्दिनानां मैत्रेयीब्राह्मणे—

"यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति"

इत्यादिना द्वैतज्ञानफलमुक्त्वा,

"यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्" इति ।

छन्दोगानां शाण्डिल्यविद्यायाम्—

"ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्"
"सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्" इति ।

श्वेतकेतुविद्यायाम्—

"ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" ।

आथर्वणानां कैवल्योपनिषदि—

"तद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहम्" इति ।

मुण्डकोपनिषदि—

"यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्या ओषधयः सम्भवन्ति ।
यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाऽक्षरात्सम्भवतीह विश्वम्" इति ।

स्मृतिषु—

"अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते" इति ।
"वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः" ॥ इति ।

चतुर्लक्षण्याम् (अ० ४ पा० १ सू० ३)—

"आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च"

दशमस्कन्धे (अ० १० श्लो० २९)—

"व्यक्ताव्यक्तमिदं विश्वं रूपं ते ब्राह्मणा विदुः" । इति ।

विष्णुपुराणे—

"भूतानि विष्णुर्भुवनानि विष्णुः" इति ।

एवमादिभिः,

श्रुतिस्मृतिन्यायपुराणपुञ्जैः पश्यन्त्यभेदं प्रतिपादितं ये ।
सर्वत्र तेषां क्व शिवे च विष्णौ सम्बन्धगन्धोऽपि भवेद्भिदायाः ॥ १ ॥
शोषाय पङ्कप्रकरस्य येषामेषां हरे रश्मिततिः सपोषा ।
तोषात्प्रभोस्तेषु कुतो नु दोषा रोषादिकानां हृदये प्रमोदात् ॥ २ ॥

अतो ये तु ब्रह्मादित्रिदैवतैरपि वन्दनीयममन्दश्रुतिसीमन्तिनीशिरःसीमन्तभूषणं श्रीपुरुषोत्तममेव पशुपतिप्रभृतिदेवतान्तरसाम्येन दूषयन्ति त एव शास्त्रोक्तदोषभागिनः स्युः ।

"साम्यं तु तत्र कुधियः पर ईश कुर्युः"
"यस्तु नारायणं देवं ब्रह्मरुद्रादिदैवतैः ।
समत्वेनैव वीक्षेत स पाखण्डी भवेद्ध्रुवम्" ॥

इत्यादिश्रीभागवतपाद्मोत्तरखण्डवचनेभ्यः न तु सर्वत्राभेदवादिष्वस्मासु दोषगन्धोऽपीति शुभं नः ॥

अथ तृतीयोऽवान्तरः प्रश्नः ॥ ३ ॥

(एकपञ्चाशत्तमः प्रश्नः, उत्तरे इतरासां भारतादिटीकानां प्रामाण्याप्रामाण्यविचारः)

किञ्च, पूर्वाचार्यैर्भारतादिटीकाकारैर्यथा विरोधपरिहारः कृतस्तत्प्रमाणमप्रमाणं वा ॥ ५१ ॥

उत्तरम्—

प्रथमतो भारतादिटीकाकाराणामाचार्यपदवीमनधिरूढानां श्रीधरचतुर्धरप्रभृतीनां पूर्वाचार्यत्वमेव स्वरूपतोऽसिद्धम् । पूर्वोपन्यस्तेन आचार्यलक्षणेन अनाक्रान्तत्वात् । न हि पूर्वत्वमात्रेण पूर्वाचार्यत्वं शक्यं वक्तुम् । विशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्य दुष्परिहरत्वात् । यदि तु पूर्वाचार्यैः शङ्करादिभिश्च टीकाकारैः श्रीधरादिभिश्च प्रणीतविरोधपरिहारनिष्ठप्रामाण्याप्रामाण्ययोः कतरत् सम्मतमित्येव जिज्ञासितं तर्हि प्रश्नवाक्ये भेदावगाहनाय समुच्चायकचकारलेखोऽपेक्षितः । आस्तामेतत् । उत्तरं तु ब्रूमः—

पूर्वमेव भेदेषु भवत्सम्मतिर्न वेत्यस्य उत्तरे अस्माभिरस्मदाचार्याभिमतस्य वेदादिमुख्यप्रमाणचतुष्टयस्य अनुकूलमितरोक्तमपि प्रमाणं तत्प्रतिकूलं चाप्रमाणमिति पुरैवोपपादितम् । अतो भारतभागवतादिटीकास्थविरोधपरिहारस्य श्रुत्यादिविरोधाविरोधाभ्यामप्रामाण्यस्य प्रामाण्यस्य चाभ्युपगम आस्माकीनोऽवगन्तव्यः । अस्मत्सम्प्रदाये श्रीमदाचार्यश्रीविठ्ठलाचार्यश्रीपुरुषोत्तमश्रीगिरिधरादिभिः सुबोधिनीटिप्पणीप्रकाशबालबोधिनीप्रभृतयः श्रीभागवतादिव्याख्याः कृताः । साम्प्रदायिकशिष्यैश्च गोपालभट्टबालकृष्णभट्टव्रजनाथभट्टादिभिस्तदनुरोधीनि विवरणान्तराणि प्रणीतानि । तेषु श्रुत्याद्यनुरोधेन विरोधपरिहारः कृत एव सोऽस्माकं प्रमाणमेव । यदि तु सर्वेषामपि साकल्येन भागवतादियावट्टीकाप्रामाण्यस्यावश्यमभ्युपगमे तट्टीकात्वमेव हेतुस्तर्हि अस्मत्साम्प्रदायिकीनामपि श्रीभागवतादिव्याख्यानां साकल्येन प्रामाण्यं भवद्भिः कुतो नाङ्गीक्रियते । टीकात्वाविशेषात् । यदि च भिन्नसाम्प्रदायिकत्वादेव तन्नाङ्गीक्रियत इत्युच्यते तर्ह्यस्माभिरपि कथमस्मत्सम्प्रदायविरुद्धानां "तव पुरुषं वदन्त्यखिलशक्ति-

धृतोंऽशमि''त्यादौ अंश इवांशः कृत इव इत्यादिरूपाणां, ''आसुरं पार्थ मे शृणु'' इत्युपक्रम्य, ''असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरमि''त्यादिषु स्पष्टतया जगदसत्यत्ववादप्रतिषेधपर्यवसायिषु वचनेषु, असत्यमिति नास्ति सत्यं वेदपुराणादिप्रमाणं यस्मिन् तादृशं जगदाहुरित्यादिरूपाणां विचित्राणां व्याख्यानानां कथं प्रामाण्यमङ्गीकर्तव्यम् । अतोऽस्माकमस्मदाचार्यादिभिः कृतः श्रुत्याद्यनुसारी विरोधपरिहार एव सर्वांशतः प्रमाणम् । इतरैर्व्याख्याकारैः कृतस्तु श्रुत्यादिसम्मतास्मत्प्रतितन्त्रार्थाविरुद्ध एव प्रमाणमिति निखिलं निरवद्यम् ।

अथ चतुर्थोऽवान्तरः प्रश्नः ॥ ४ ॥

प्रमाणं चेत्तदा भवदीयरचितग्रन्थेषु कुतोऽविरुद्धतया वर्णनम् ॥ ५२ ॥

उत्तरम्—

''प्रामाण्यमेव साकल्यान्नास्माभिः स्वीकृतं यतः ।
तत्स्वीकारेऽवतीर्णोऽयं प्रश्नो नोत्तरमर्हति ॥
अनादिरस्मत्सिद्धान्तः श्रुतिस्मृत्यादिसम्मतः ।
कैश्चिद्वेदपुराणादिव्याख्यातं तद्विरोधतः ॥
अतस्तदुपमर्देन सत्सिद्धान्तप्रवृत्तये ।
अवतीर्यसदाचार्यैस्तादृग्भगवदाज्ञया ॥
प्रमाणयुक्तिदवतो दग्ध्वा दुर्वादकाननम् ।
ग्रन्थेषु सर्वं निर्णीतं श्रुतिस्मृत्यनुरोधतः ॥

नन्वेवं भवत्सिद्धान्तो वेदादिसम्मतोऽनादिसिद्ध एव चेत्तर्हि कथमितरैर्ग्रन्थकारैस्तद्विरुद्धतया क्वचित्क्वचिद्वर्णितं वेदादिकं च कथमन्यथा व्याख्यातमिति चेत् प्रकृतिवैचित्र्यादेवेति वदामः । यथा एकादशस्कन्धे चतुर्दशाध्याये (श्लो० १)—

''वदन्ति कृष्ण श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिनः ।
तेषां विकल्पप्राधान्यमुताहो एकमुख्यता'' ॥

इत्युद्धवप्रश्ने श्रीभगवानुवाच (श्लोक ३)—

''कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसञ्ज्ञिता ।
मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः ॥
तेन प्रोक्ता च पुत्राय मनवे पूर्वजाय सा ।
ततो भृग्वादयोऽगृण्हन् सप्त ब्रह्ममहर्षयः ॥

तेभ्यः पितृभ्यस्तत्पुत्रा देवदानवगुह्यकाः ।
मनुष्याः सिद्धगन्धर्वाः सविद्याधरचारणाः ॥
किंदेवाः किन्नरा नागा रक्षः किंपुरुषादयः ।
बह्व्यस्तेषां प्रकृतयो रजःसत्त्वतमोभुवः ॥
याभिर्भूतानि भिद्यन्ते भूतानां मतयस्तथा ।
यथाप्रकृति सर्वेषां चित्रा वाचः स्रवन्ति हि ॥
एवं प्रकृतिवैचित्र्याद्भिद्यन्ते मतयो नृणाम् ।
पारम्पर्येण केषांचित् पाषण्डमतयोऽपरे ॥
मन्मायामोहितधियः पुरुषाः पुरुषर्षभ ।
श्रेयो वदन्त्यनेकान्तं यथाकर्म यथारुचि" ॥ इति ।

अत्र पारम्पर्येण केषांचिदिति सम्प्रदायशब्दवाच्येन परम्परागतसदुपदेशेनेति भगवता स्वाभिमतं निर्दिष्टम् । अतो विचित्रप्रकृतिकानां वेदादेरन्यथार्थप्रतीतेरन्यथैव तैर्व्याख्यातम् । सम्प्रदायानुसारिणी भक्तिश्च कलिबलान्मध्ये शिथिलाऽभूदिति इदानीं सदाचार्यकृतग्रन्थेषु पुनस्तत्प्रवर्तकेषु सर्वथा वेदाद्यनुरोधिषु अर्वाचीनजनमोहनार्थमवतीर्णानां रुद्रादिदैवतानां ग्रन्थेभ्यो विरुद्धतया वर्णनं युज्यत एव । इदानीं रुद्रादिदैवतानां एतदर्थमवतार इति तु पुरैव सप्रमाणं दिङ्मात्रेणोपपादितं कस्मै प्रयोजनायेत्यस्योत्तरे । कलिबलान्मध्ये वैष्णवसम्प्रदायैकसाध्यभगवद्भक्तिशैथिल्यं पुनर्नारदादिसदाचार्यश्रमेण सर्वत्र बहुलं तत्प्रचरणं चेति तु पाद्मे श्रीभागवतमाहात्म्ये स्फुटम् ।

तथाहि (अ० १ श्लो० ६५)—

"यदा मुकुन्दो भगवान् क्ष्मां त्यक्त्वा स्वपदं गतः ।
तद्दिनात्कलिरायातः सर्वसाधनबाधकः ॥
दृष्टो दिग्विजये राज्ञा दीनवच्छरणं गतः ।
न मया मारणीयोऽयं सारङ्ग इव सारभुक् ॥
यत्फलं नास्ति तपसा न योगेन समाधिना ।
तत्फलं लभते सम्यक् कलौ केशवकीर्तनात् ॥
एकाऽऽकारं कलिं दृष्ट्वा सारवत्सारनीरसम् ।
विष्णुरातः स्थापितवान् कलिजानां सुखाय च ॥
कुकर्माचरणात्सारः सर्वतो निर्गतोऽधुना ।
पदार्थाः संस्थिता भूमौ बीजहीनास्तुषा यथा ॥
विप्रैर्भागवती वार्ता गेहे गेहे जने जने ।
कारिता कणलोभेन कथासारस्ततो गतः ॥

अत्युग्रभूरिकर्माणो नास्तिका रौरवा जनाः ।
तेऽपि तिष्ठन्ति तीर्थेषु तीर्थसारस्ततो गतः ॥
कामक्रोधमहालोभतृष्णाव्याकुलचेतसः ।
तेऽपि तिष्ठन्ति तपसि तपःसारस्ततो गतः ॥
पण्डितास्तु कलत्रेण रमन्ते महिषा इव ।
पुत्रस्योत्पादने दक्षा अदक्षा मुक्तिसाधने ॥
न हि वैष्णवता क्वापि सम्प्रदायपुरःसरा ।
एवं प्रलयतां प्राप्तो वस्तुसारः स्थले स्थले ॥
अयं तु युगधर्मो हि वर्तते कस्य दूषणम् ।
अतस्तु पुण्डरीकाक्षः सहते निकटे स्थितः” ॥ इत्यादि ।

अग्रे च पुनस्तत्प्रवृत्तिप्रकारादिकं स्फुटमित्यलं बहुना ।

प्राचां ग्रन्थेषु न श्रौतवाचामेवानुसारिषु ।
वाचां विरोधेऽप्यर्वाचां का चार्वाचारतः क्षतिः ॥

अथ पञ्चमोऽवान्तरः प्रश्नः ॥ ५ ॥

अप्रमाणं चेत्तदा ते विज्ञा अज्ञा वेति वक्तव्यम् ॥ ५३ ॥

उत्तरम्—

अर्थविशेषे विज्ञा एव तत्कृतटीकादिग्रन्थेषु स्वस्वमताभिप्रायेण वेदादिलाघ्नचातुर्यस्य विरोधपरिहारार्थं विविधयुक्तिकरणस्य स्वस्वाभ्यस्तविद्याविशेषविषयकपाण्डित्यप्रदर्शनस्य च प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानत्वात् । न तु सर्वार्थज्ञाः । अर्थविशेषे तदपेक्षया विज्ञैरितरैः स्वग्रन्थेषु कृतानां तद्दूषणानामपि दृश्यमानत्वात् ।

षष्ठोऽवान्तरः प्रश्नः ॥ ६ ॥

विज्ञाश्चेत्तदा तल्लेखः प्रमाणरूप एव ॥ ५४ ॥

उत्तरम्—

ते विज्ञा एव नतु सर्वज्ञाः । अन्यथा तेषामेव परस्परविरोधो न स्यात् । अस्ति त्वेवं भवन्मतग्रन्थकाराणामपि रत्नप्रभाभामतीनिबन्धकल्पतरुप्रभृतिषु भाष्यव्याख्यासु परस्परतो विरोधस्य स्वस्वानुगुण्येन भाष्ययोजनस्य च दर्शनात् । तथा कैश्चित् भावत्कैरेव स्वीकृतस्य प्रतिबिम्बपक्षस्य अपरैर्यौष्माकीणैरेव अवच्छिन्नत्वपक्षावलम्बेन दूष्यमाणत्वात् । एवं न्यायव्याकरणयोरपि दृश्यते प्राचामर्वाचां च बहुतरो मतभेदः ।

तथा धर्मशास्त्रादिष्वप्युपलभ्यते माधवविज्ञानेश्वरादीनां राद्धान्तवैलक्षण्यम् । अतो यदि ते सर्वेऽपि सर्वज्ञा एव अभविष्यन् । कथं तर्हि परस्परतोऽतीव व्यरोत्स्यन् । कथं च सर्वज्ञस्य एकतरस्य वचनमन्यतरेण दूषयितुं शक्येत । अतो विज्ञत्वेऽपि तेषां सर्वज्ञत्वाभावात् न तल्लेखस्य सर्वांशतः प्रामाण्यं केनापि वक्तुं शक्यम् । अत एव पराशरस्मृतिव्याख्यारम्भे वक्ति माधवः—

“कल्पिका मानुषी बुद्धिः सा च न व्यवतिष्ठते ।
अत एव निबन्धेषु दृश्यते नैकवाक्यता” । इति ॥

एतन्मूलैवेयं विदुषां किंवदन्ती—

“सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन” । इति ।

न चान्यतमस्यापि सर्वज्ञत्वं वक्तुं शक्यम् । अविशेषात् । किञ्चाऽऽग्रहात्सर्वज्ञत्वाङ्गीकारे ग्रन्थविशेषकर्तृणामस्मत्साम्प्रदायिकशिष्याणामपि तथात्वं किं न वक्तुं शक्यम् ।

यथोक्तं माधवेनैव—

“कपिलो यदि सर्वज्ञः काणादो नेति का प्रमा” ।

इति न्यायः प्रसज्येत । बुद्धिमात्रव्यवस्थिताविति ।

किञ्च, अस्माकीनानामपि वेदादिप्रमाणोपादानेन सर्वव्यवस्थापनपूर्वकं नवीनग्रन्थकरणे तु न क्षतिः । अन्यथा सर्वमूलभूतश्रुतिसत्त्वे स्मृतिकारा न प्रवर्तेरन् । स्मृतिसत्त्वे च तद्व्याख्यातारः व्याख्यासत्त्वे च निबन्धकाराः ।

अत एवाह स एव—

“विशेषादर्शनं यावत्तावत्सामान्यदर्शनम् ।
मानमेवान्यथा ते स्यात्सर्वज्ञत्वेऽधिकारिता ॥
गुणोपसंहृतिश्चैवं यथादर्शनमिष्यताम् ।
अदृष्टानुपसंहारे नाकिञ्चित्करताऽस्तिते ॥
यद्यावद्दृश्यते वाक्यं शक्तिश्चात्रास्य यावती ।
तावत्कार्यं न तूपेक्षा युक्ता वैगुण्यशङ्कया ॥
प्रायश्चित्ते तथाचारे यानि स्मृत्यन्तराण्यहम् ।
दृष्टवांस्तान्युदाहृत्य संहरिष्ये गुणांस्ततः ॥
विषयस्य व्यवस्थां वा मन्दव्युत्पत्तिसिद्धये ।
प्रवक्ष्यामि यथा पूर्वे निबन्धनकृतस्तथा” ॥ इति ॥

अतः—

नाप्यज्ञा नापि सर्वज्ञा विज्ञा एव तु केवलम् ।
तल्लेखानां प्रमाणत्वं नास्ति सर्वांशतस्ततः ॥ १ ॥

अथ सप्तमोऽवान्तरः प्रश्नः ॥ ७ ॥

अज्ञाश्चेत्तदा सर्वजगद्विरुद्धवादिनो यूयं के इति विवेचनीयम् ॥ ५५ ॥

उत्तरम्—

न ह्यस्माभिः सर्वथाऽज्ञत्वं तेषूपपादितम् । नापि वयं सर्वजगद्विरुद्धवादिनः । अस्मदनुगुणानामपि बहूनामेव जगति सत्त्वात् । यदि तु केषांचिदनभिमतवादमात्रेणैव सर्वजगद्विरुद्धवादित्वं शक्यं वक्तुं तर्हि अनादिसिद्धानि वैष्णवमतानि स्वग्रन्थेष्वनुवादपूर्वकं दूषयित्वा प्रवृत्ते भवन्मत एव तत्प्रसरेत् ।

किञ्च, जगतो रज्जुभुजङ्गवदसत्यत्वाप्रतिष्ठत्वानीश्वरत्वादिवादिन एव सन्तु जगद्विरुद्धवादिनो न तु जगति भगवत्कार्यत्वताद्रूप्यादिस्वीकारिणो वयं भवेम । यत्त्वाक्षिप्तं यूयं क इति विवेचनीयमिति ।

तत्र ब्रूमः । सर्ववेदशास्त्रप्रसिद्धसम्प्रदायभूमण्डलेऽपि यावति वेदविभागोऽस्ति यावति च वर्णविभागः तावति वर्तमानैश्चातुर्वर्णिकैरनन्तैः शिष्यैः सम्पन्नाः शिवादिसर्ववृन्दारकवृन्दवन्दितपदारविन्दश्रीमन्नन्दनन्दनपन्नलिनमिलिन्दाः श्रीवेदव्यासविष्णुस्वामिश्रीमद्वल्लभाचार्यचरणानुचराः तत्कृपया वेदादिप्रमाणघोषपक्षपातेन तन्मूलकसद्युक्तिचयचञ्चुता च विविधविषमहितदुर्वादिपृदाकुभोगविदलनेन सार्थकितद्विजराजभावा इदानीन्तना अप्यस्मदाचार्यास्तच्चरणरजोधनिनस्तदनुकम्पातो वादयुद्धाऽविकम्पा वयं किं तवाऽविदिता एव येनैवमनुयुङ्क्षे । अथवा युक्त एव हरिभक्तेषु कालानुकूल एष आक्षेपः । यथोक्तं माधवीयाचारकाण्डे प्रथमाध्याये (श्लो० ३०) व्याख्याने विष्णुपुराणे—

"यदा यदा सतां हानिर्वेदमार्गानुसारिणाम् ।
तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया द्विजोत्तमैः ॥
न प्रीतिर्वेदवाक्येषु पाखण्डेषु यदा रतिः ।
तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया द्विजोत्तमैः ॥" इति ।

आस्तामेतत् । तथाप्यस्माभिस्तु नैतादृशा अकल्याणवादा वक्तव्याः । नापि वितण्डया शुष्कवैरं चोत्पादनीयम् । शातातपस्मृतौ—

"भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा पुनः ।
शुष्कवैरं विवादं च न कुर्यात्केनचित्सह" ॥

इति तन्निषेधात् ।

अथाष्टमोऽवान्तरः प्रश्नः ॥ ८ ॥

यस्त्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु समामनु ॥
त्वदुपासो जगन्नाथ सैवास्तु मम गोपते ॥

इत्यादिवाक्यानामर्थोऽपि कया रीत्या भवतीत्यपि विवेचनीयम् ॥ ५६ ॥

उत्तरम्—

"तपोव्रतादिसहितभक्त्या तद्वशतां गतः ।
शिवादिभ्यः स्वपरमभक्तेभ्यो भक्तवत्सलः ॥
प्रभुरीदृशवाक्यानि प्रवदेच्चित्रमत्र किम् ।
पार्थादीनां स्वभक्तानां विषयेऽपि तथा जगौ" ॥

तथा हि—

"विष्णोराराधनार्थं मे व्रतचर्या पितामह"

इत्यादिवचनैर्भगवत्तोषार्थमेव जटाधारणादिव्रतान्याचरतो "वैष्णवानां यथा शम्भु"रित्यादिश्रीभागवतादिवचनैर्वैष्णवाग्रगण्यस्य "विश्वाधियो रुद्रो महर्षिः" इत्यादिश्रुतिभिः,

"एकदा शङ्करो देवो गतो गोकुलमण्डलम्"

इत्याद्यार्षसंहितावचनैश्चास्माकीनवैष्णवसम्प्रदायाचार्यस्य "यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्न्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूत्" इत्यादिश्रीभागवतवचनैस्तत्पादोदकरूपां सुरसरितं निरन्तरं शिरसि धारयतस्तन्महाप्रसादैकजीवनस्य परमभक्तस्य श्रीमहादेवस्य प्रीतये भगवान् यदा पाद्मे—

"त्वामाराध्य तथा शम्भो ग्रहीष्यामि वरं सदा"

इति स्वभक्तस्य स्वयमाराधनमपि प्रतिज्ञातवान् रामाद्यवतारेषु तथा कृतवांश्च । तदा तस्य

"यस्त्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु स मामनु"

इति स्वभक्तं प्रति कथनं नैवाश्चर्यकरम् । अत एवोद्योगपर्वणि एकनवतितमाध्याये भोजनार्थं निमन्त्रयन्तं दुर्योधनं प्रति भगवान् पाण्डवविषयेऽप्येवमेवाह (श्लो० २३)—

"एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रं जनार्दनः ।
अभिवीक्ष्य सहामात्यं दाशार्हः प्रहसन्निव ॥

नाहं कामान्न संरम्भान्न द्वेषान्नार्थकारणात् ।
न हेतुवादाल्लोभाद्वा धर्मं जह्यां कथंचन ॥
सम्प्रीतिभोज्यान्यन्नानि आपद्भोज्यानि वा पुनः ।
न च सम्प्रीयसे राजन्नचैवापद्गता वयम् ॥
अकस्माद्द्वेष्टि वै राजन् जन्मप्रभृति पाण्डवान् ।
प्रियानुवर्तिनो भ्रातॄन् सर्वैः समुदितान् गुणैः ॥
अकस्माच्चैव पार्थानां द्वेषणं नोपपद्यते ।
धर्मे स्थिताः पाण्डवेयाः कस्तान् किं वक्तुमर्हति ॥
यस्तान्द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्ताननु स मामनु ।
ऐकात्म्यं मां गतं विद्धि पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ॥"

तथा च पाण्डवादिवच्छिवस्यापि परमभक्तत्वात् स्वसम्प्रदायाचार्यत्वेन सर्वतोऽधिकत्वाच्च तं प्रति "यस्त्वां द्वेष्टि" इत्यादिवचनं भगवतः सङ्गच्छत एव । तथा चायमस्य वाक्यस्यार्थः । हे गोपते शिव, मया दत्तस्वसम्प्रदायाचार्यभावं मत्परमभक्तं त्वां यो द्वेष्टि अयं पिशाचचर्यायुक्तो निन्द्य इत्यादिरूपं द्वेषं करोति स मामेव द्वेष्टि ।

एकादशस्कन्धे—

"आचार्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचित् ।
न मर्त्यबुद्ध्यासूयेत"

इति मयैव कथितत्वात् । मद्भक्तप्रह्लादादिद्वेषिणां हिरण्यकशिपुप्रभृतीनां मया स्वद्वेषित्वाङ्गीकाराच्चेति भावः । तथा यस्त्वामनु मया तुभ्यमुपदिष्टवैष्णवसम्प्रदायानुसारेण यस्त्वामनुसरति स मामनु तत्सम्प्रदायानुसारिणां मत्सेवनादिना मामेवानुसृतो भवति । तथा या त्वदुपासा शिवोऽस्माकं परमगुरुर्वैष्णवाग्रगण्यश्चेत्यादिचिन्तनरूपा तवोपासना सा ममैवोपासनाऽस्तु । आशिषि लोट् । तथाचायं वरः प्रदत्त इति ज्ञायते । एवं च सा मदुपासनावन्मनःसन्तोषकारिणी भविष्यतीति भावः ।

(भगवतः स्वार्चनापेक्षया स्वभक्तार्चनेऽतिप्रीतिः, तेषां भोजनादेर्महाफलानि, वैष्णवार्चनस्य नित्यता च)

भगवतो हि स्वार्चनापेक्षया स्वभक्तार्चने निरतिशयप्रीत्युदयस्य बहुप्रमाणसिद्धत्वाद्युक्तमेतत् ।

तथाहि सारसङ्ग्रहे पाराशरस्मृतौ—

"तदीयाराधनं पुण्यं वक्ष्यामि मुनिसत्तमाः ।
यदन्वेषणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

नातः परतरं पुण्यं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
सर्वकामप्रदं पुंसामत्यन्तातिशयं हरेः ॥
तस्मात्परतरं श्रेयो नास्ति सत्यं ब्रवीम्यहम् ।
सकृत्सम्पूजनं तेषां मुक्तिदं पापिनामपि ॥
सहस्रवार्षिकी पूजा विष्णोर्भगवतो हरेः ।
सकृद्भागवतार्चायाः कलां नार्हति षोडशीम् ॥
सकृत्सम्पूजिते पुण्ये महाभागवते गृहे ।
आकल्पकोटिपितरः परितृप्ता न संशयः ॥
यथा तुष्यति देवेशो महाभागवतार्चनात् ।
तथा न तुष्यति हरिर्विधिवत्स्वार्चनादपि ॥
षष्टिवर्षसहस्राणि विष्णोराराधने फलम् ।
सकृद्वैष्णवपूजायां लभते नात्र संशयः ॥
किं तस्य दानैः किं तीर्थैः किं यज्ञैर्विधिवत्कृतैः ।
सर्वं सम्प्राप्यते पुंसां विष्णुभक्ताभिपूजनात् ॥
आराध्यैव जगन्नाथं यथेष्टानपरानपि ।
त्यक्तभक्तार्चनाद्व्यर्था आचारा ऊषराम्बुवत् ॥
वैष्णवो यद्गृहे भुङ्क्ते तस्य भुङ्क्ते हरिः स्वयम् ।
हरिर्यस्य गृहे भुङ्क्ते तस्य भुङ्क्ते जगत्रयम् ॥
तोषयन्ति च तद्भक्तान् पञ्चकालपरायणान् ।
सकामास्तत्फलं यान्ति निष्कामाः परमं पदम् ॥
यथा भागवतानां तु पादाम्भोरुहसेवनात् ।
तथा स्वाराधने चापि न प्रीतो भगवान् हरिः ॥”

भगवद्वचनम्—

“मम मद्भक्तभक्तेषु प्रीतिरभ्यधिका भवेत् ।
तस्मान्मद्भक्तभक्तश्च पूजनीयो विशेषतः ॥
अध्वश्रान्तमविज्ञातमतिथिं क्षुत्पिपासितम् ।
यो न पूजयते भक्त्या तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥
मद्वन्दनाच्छतगुणं मद्भक्तस्य तु वन्दनम् ।
मद्भोजनाच्छतगुणं मद्भक्तस्य तु भोजनम् ॥”

बृहन्नारदीये—

“यो विष्णुभक्तान्निष्कामान्भोजयेच्छ्रद्धयान्वितः ।
त्रिः सप्तकुलमुद्धृत्य स याति हरमन्दिरम् ॥

विष्णोः प्रसादमाकाङ्क्षन् वैष्णवान्परितोषयेत् ।
अन्यथाऽवाप्तकामोऽसौ नैव केनाऽपि तुष्यति ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वैष्णवानर्चयेत्सदा ।
सर्वं तरति दुःखौघं महाभागवतार्चनात् ॥
पूजनाद्विष्णुभक्तानां पुरुषार्थोऽस्ति नेतरः ।
तेषु तद्द्वेषतः किञ्चिन्नास्ति नाशनमात्मनः ॥
अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते ।
स तस्य दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥
वस्त्रालङ्कारभूषाद्यैर्यो भागवतमर्चयेत् ।
भूष्यते तस्य वंशोऽपि श्रीवृद्धिः पुत्रपौत्रकैः ॥
अङ्गसिंहासनाद्यैश्च ताम्बूलैर्व्यजनैस्तथा ।
तोषयेद्भगवद्भक्तं तुष्यते च जनार्दनः ॥
यः प्रतिष्ठापयेद्विष्णुं वैष्णवं वा गुणान्वितम् ।
न तुल्यमिति मे बुद्धिर्भक्तपूजा शताधिका ॥”

पुनः पद्मपुराणे शिवः—

“तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वैष्णवान्पूजयेत्सदा ।
सर्वं नश्यति दुःखौघं महाभागवतार्चनात् ॥
महाभागवताञ्छ्रेष्ठान् पूजयेद्गृहमागतान् ।
मधुपर्कविधानेन यथाशक्ति द्विजोत्तमान् ॥
शुद्धे पात्रान्तरे रम्ये पादौ प्रक्षाल्य भक्तितः ।
अर्चयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्वस्त्राभरणादिभिः ॥
ताम्बूलेन फलैर्वापि यथाशक्ति समर्चयेत् ।
पुनः प्रणम्य भक्त्या च शनैस्तत्र निवर्तते ॥
उपचारं भृशं कुर्याद्यथाविधिसमन्वितः ।
वैष्णवान्भोजयेद्विप्रान् भक्त्या दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
एवमभ्यर्चयेन्नित्यं यावज्जीवमतन्द्रितः ।
कुलकोटिं समुद्धृत्य वैष्णवं लोकमाप्नुयात् ॥
आराधनानां सर्वेषां विष्णोराराधनं परम् ।
तस्मात्परतरं देवि तदीयानां च पूजनम् ॥
अर्चयित्वा तु गोविन्दं तदीयान्नार्चयेत्तु यः ।
न स भागवतो ज्ञेयः केवलं दाम्भिकः स्मृतः” ॥

भागवते—

"अर्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते ।
न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः" ॥

नवमे भगवद्वचनम्—

"अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विज ।
साधुभिर्ग्रस्तहृदयो भक्तैर्भक्तजनप्रियः" ॥

महाभारते—

"तुलसीदलमात्रेण जलस्य चुलकेन च ।
विक्रीणीते स्वमात्मानं भक्तेभ्यो भक्तवत्सलः" ॥

अतो भगवतो भक्तवश्यत्वात्स्वोपासनापेक्षयापि स्वभक्तोपासनायां निरतिशयप्रीतिमत्त्वाच्च स्वपरमभक्तं शिवं प्रति युक्तमेवोक्तम् ।

"त्वदुपासा जगन्नाथ सैवास्तु मम गोपत" इति ॥

(शिवस्य भगवद्भक्ता एव प्रियाः, तत्सङ्गाभिलाषश्च, तस्मै भगवत्कृतवरदानादिकञ्च)

अत एव शिवोऽपि भगवद्भक्तसङ्गे स्वस्यातिप्रीतिं स्वस्य भगद्भक्तत्वादिकं च तत्र तत्र वदति ।

यथा श्रीभागवते चतुर्थस्कन्धे चतुर्विंशाध्याये—

"यः परं रंहसः साक्षात्त्रिगुणाज्जीवसञ्ज्ञितात् ।
भगवन्तं वासुदेवं प्रपन्नः स प्रियो हि मे ॥
स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान्विरिञ्चितामेति ततः परं हि माम् ।
अव्याकृतं भागवतोऽथ वैष्णवं पदं यथाऽहं विबुधाः कलात्यये ॥
अथ भागवता यूयं प्रियाः स्थ भगवान् यथा ।
न मे भागवतानां च प्रेयो नान्योऽस्ति कर्हिचित् ॥"

तत्रैव (श्लो० ५७)—

"क्षणार्धेनापि तुलये न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुताशिषः ॥
अथाऽनघाङ्घ्रेस्तव कीर्तितीर्थयोरन्तर्बहिःस्नानविधूतपाप्मनाम् ।
भूतेष्वनुक्रोशसुसत्त्वशीलिनां स्यात्सङ्गमोऽनुग्रह एव नस्तव ॥
न यस्य चित्तं बहिरर्थविभ्रमं तमो गुहायां च विशुद्धमाविशत् ।
यद्भक्तियोगानुगृहीतमञ्जसा मुनिर्विचष्टे ननु तत्र ते गतिम्" ॥

तत्रैव (श्लो० ६७)—

> “कस्त्वत्पदाब्जं विजहाति पण्डितो यस्तेऽवमानं व्ययमानकेतनः ।
> विशङ्कयास्मद्गुरुरर्चति स्म यद्विनोपपत्तिं मनवश्चतुर्दश” ॥

अष्टमस्कन्धे द्वादशाध्याये भगवन्तं प्रति शिव एव (श्लो० १०)—

> “नाहं परायुर्ऋषयो मरीचिमुख्या जानन्ति यद्विरचितं खलु सत्त्वसर्गाः ।
> यन्मायया मुषितचेतस ईशदैत्यमर्त्यादयः किमुत शश्वदभद्रवृत्ताः” ॥

तत्रैव शिवं प्रति भगवानाह (श्लो० ३९)—

> “को नु मेऽतितरेन्मायां विषक्तस्त्वदृते पुमान् ।
> तांस्तान् विसृजती भावान् दुस्तरामकृतात्मभिः ॥
> सेयं गुणमयी माया न त्वामभिभविष्यति ।
> मया समेता कालेन कालरूपेण भागशः” ॥ इति वरः प्रदत्तः ।

तत्रैव (श्लो० ४२)—

> “आत्मांशभूतां तां मायां भवानीं भगवान् भवः ।
> शंसितामृषिमुख्यानां प्रीत्याऽऽचष्टाथ भारत ॥
> अपि व्यपश्यस्त्वमजस्य मायां परस्य पुंसः परदेवतायाः ।
> अहं कलानामृषभो विमुह्ये यया वशोऽन्ये किमुताऽस्वतन्त्राः ॥
> यं मामपृच्छस्त्वमुपेत्य योगात्समासहस्रान्त उपारतं वै ॥
> स एष साक्षात्पुरुषः पुराणो न यत्र कालो विशते न वेदः ॥” इति ।

एवंविधानि शिवस्य भगवद्भक्तत्वे तद्दत्तवरप्रदानेनात्युत्कर्षे भगवदाज्ञया वैष्णवसम्प्रदायविशेषाचार्यत्वप्राप्त्यादौ च प्रमाणभूतानि वचनानि श्रुत्यादिषु शतशः सहस्रशश्चोपलभ्यन्त एवेति विस्तरभिया न लिख्यन्ते । अतो “यस्त्वां द्वेष्टी”त्यादिवचनानां दर्शितदिशैवार्थो बहुप्रमाणानुरोधाद्विधेयः । स एव निर्मत्सराणां सतां मनोरम इति शुभम् । इत्थम् ।

> सप्तसप्तिहृदिस्थस्य कृपया सप्तमं मया ।
> सद्य उत्तरितं चोद्यमङ्गैः सङ्गतमष्टभिः ।

(अष्टमः प्रधानप्रश्नः, उत्तरकारिकाः, स्वाह्निकस्वरूपम्, सर्वाङ्गोपसंहारिशक्तावपि यथाशक्ति नित्यान्यवश्यमनुष्ठेयानि, काम्यानि तु सर्वाङ्गोपसंहारेणैव)

अथाष्टमः प्रधानः प्रश्नः ॥ ८ ॥

भवतामाह्निकं कीदृशम् ॥ ८ ॥

उत्तरम्—

"वेदेषु स्मृतिषु प्रोक्तं यथावश्यकमाह्निकम् ।
यद्व्यवस्थापितं सूत्रैः शाखाभेदान्महर्षिभिः ॥
यथोदितं च व्यासाद्यैः पुराणेषु पुरातनैः ।
महानिबन्धकारैश्च सम्प्रदायविभेदतः ॥
वैष्णवानां तु कर्तव्यं निर्णीतं विस्तरेण यत् ।
सदाचार्यैः सदा कार्यं यत्प्रमाणैः प्रपश्चितम् ॥
तत्तथैवाह्निकं सर्वं स्वस्वशक्त्यनुसारतः ।
यथादेशं यथाकालं यथावर्णं यथाश्रमम् ॥
यथास्वसम्प्रदायं च यथाशाखं यथामति ।
अनुतिष्ठन्ति नः शिष्टा विशिष्टाः श्रद्धया सदा ॥
उत्थानकालमारभ्य यावच्छयनमत्र तत् ।
सर्वं न शक्यते वक्तुं महाविस्तरभीतितः ॥

अतो विस्तरतो जिज्ञासायां तन्निरूपकान् वेदभागान् स्मृतिविभागान् कल्पसूत्रादिखण्डान् पुराणेतिहासदेशांश्च निरीक्ष्यावबुद्ध्यताम् । ततोऽप्यनिर्णये मदनपारिजाताचारमाधवहेमाद्र्याचारचिन्तामणिधर्मप्रवृत्त्याचारार्ककमलाकराह्निकाचारप्रकाशधर्माब्धिसारप्रभृतयः साधारणग्रन्थाः स्वमार्गाह्निकप्रभृतयो विशेषग्रन्थाश्च निरीक्षितमात्रा एव निराकरिष्यन्ति सुरसरित्पूराश्शिरोपात्तं दुरितभरमिव सकलसंशयप्रसरमस्मदाह्निकविषयकमित्यलम् ।

नन्वेवमपि नह्युक्तसर्वग्रन्थोक्ताः सर्वेऽपि धर्मा भावत्कैः सर्वैरपि प्रत्यहमनुष्ठीयन्ते । न च यथाधिकारं सर्वैरपि स्वशक्त्यनुसारेण यथाकथंचित्सर्वाण्यपि नित्यान्यनुष्ठीयन्त एवेत्यदोष इति वाच्यम् । स्वशक्त्यनुसारेण यथाकथंचिदनुष्ठितानामप्यङ्गवैकल्येन फलाजनकत्वप्रयुक्तवैयर्थ्यानपायात् । तथा च तत्तद्ग्रन्थोक्तयावदङ्गासमवधानेन कथं भवदाह्निकस्य उक्तसर्वग्रन्थानुसारित्वं निश्चेयमिति चेत् । अत्र वदामः ।

नित्यान्यपि यथाशक्ति शाठ्यवर्जं समाचरेत् ।
कालादेस्तारतम्याच्चाशक्यत्यागेऽप्यदोषतः ॥

तथा हि पराशरमाधवीये प्रथमाध्याये (श्लो० २२) व्याख्याने—

युगानां स्वरूपमनुष्ठातृपुरुषशक्तितारतम्योपेतं तदनुसारेणानुष्ठानवैषम्यं सम्भवति यथा शक्नुयात्तथा कुर्यादिति नित्यकर्मसु निर्णीतत्वादित्युक्तं माधवेन । नित्यकर्मस्वेवं निर्णयस्तु पूर्वतन्त्रे षष्ठस्य तृतीयपादे—"सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्तथा भूतोपदेशात्" इति पूर्वपक्षसूत्रेण सर्वाङ्गोपसंहारेणैव नित्यानामनुष्ठेयत्वमाशङ्क्य "अपिवाप्येकदेशे स्यात्प्रधानेह्यर्थनिर्वृत्तिर्गणमात्रमितरत्तदर्थत्वादि"त्यादिना जैमिनिना स्फुटमुक्तः । सङ्क्षिप्तः सूत्रार्थस्तु बह्वृचब्राह्मणे श्रूयते—"यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत" इति । नित्यमग्निहोत्रं नित्यौ च दर्शपूर्णमासौ । तत्र संशयः । किं सर्वाङ्गोपसंहारेणैवाग्निहोत्रप्रयोगः कर्तव्यः ? आहोस्वित् यावन्ति शक्येरंस्तावदुपसंहारेणेति । किं तावत् प्राप्तम् ? सर्वाङ्गशक्तौ सत्यामेव प्रवृत्तिरुपपद्यत इति । कुतः ? तथाभूतोपदेशात् । यथाभूतं हि तत्कामसंयुक्तं श्रुतं तथाभूतमेव नित्यमप्युपदिश्यते । तस्मात् अङ्गवैकल्ये प्रधानस्य कामितस्वर्गादिफलनिष्पादितत्वादिति निष्कर्ष इति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु—अपिवेति पक्षव्यावृत्तिः । अप्येकदेशेङ्गानां स्यादेव प्रयोगः । यतः साङ्गस्याप्यनङ्गस्यापि प्रयुज्यमानस्य प्रधानादेवायमर्थो निष्पद्यते इतरदङ्गजातं तु गुणमात्रम् तदर्थत्वात् प्रधानोपकारकत्वादिति । किंचाशक्यत्यागभिया नित्याकरणे प्रत्यवायः स्यात् । तस्य यावज्जीवाधिकारकत्वात् । अतोऽप्यशक्यत्यागे न क्षतिः । इममेवार्थं तत्राग्रिमं सूत्रं बोधयति । तदकर्मणि च दोषस्तस्मात्ततो विशेषः स्यात्प्रधानेनाभिसम्बन्धात् । विस्तरस्तु शाबरभाष्यादेरवधेयः । अस्याधिकरणस्य सङ्क्षेपस्त्वधिकरणमालायाम्—

"नित्ये सर्वाङ्गसंहारः शक्त्या वाऽऽद्यः फलित्वतः ।
शक्त्या त्यागासम्भवेन निमित्ते जीवने स्थिते" ॥ इति ॥

तस्माद्यथाशक्त्येव नित्यान्यनुष्ठीयन्ते । अत एव बौधायनोऽपि स्मरति—

"यथाकथंचिन्नित्यानि शक्यवस्त्वनुरूपतः ।
येनकेनापि कार्याणि नैव नित्यानि लोपयेत्" ॥ इति ।

आचारमाधवे चोक्तस्थले उक्ताधिकरणं लेशेन बोधयित्वोच्यते । पुरुषशक्तितारतम्यकृतमत्रानुष्ठानवैषम्यमिति । न चाशक्त्याङ्गत्यागे फलानिष्पत्तिः शङ्क्या । परिहृतत्वात् । शास्त्रबलादेव तत्सिद्धेः । अत एव जैमिनीयन्यायमालाव्याख्यायां षष्ठाध्यायतृतीयपादे काम्यकर्माङ्गशक्त्यशक्तिविचारके द्वितीयाधिकरणे तस्मात्काम्यं कृत्स्नाङ्गोपेतं यदा कर्तुं शक्नुयात्तदा कुर्यात् । नित्यं तु यथा शक्नुयात्तथा कुर्यात् । एतदेवाभिप्रेत्य श्रुतं तदेव यादृक्तादृग्घोतव्यमितीत्युक्तम् । अलमनेन विचारेण । तस्माद्यथाशक्ति

श्रुतिस्मृतिकल्पसूत्रसदाचारादिप्राप्तं नित्यं कर्म स्वस्वशाखीयं प्रत्यहं क्रियते नचान्यशाखीयमप्याचरणीयं भवति। धर्मसिन्धुतृतीयपरिच्छेदपूर्वार्द्धे—

> "बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य यत्कर्म चोदितम्।
> तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत्" इति स्मृतेः।

विशेषस्त्वनुपदमग्रिमप्रश्नोत्तर एव स्फुटीभविष्यति। अथ त्रिपुण्ड्रोर्ध्वपुण्ड्रधारणादीनां वैकल्पिकानां तु मध्ये द्वितीयप्रयाजे तनूनपान्नाराशंसवच्छास्त्रव्यवस्थातः स्वस्य प्राप्तमेवानुष्ठीयते। "राजन्यवसिष्ठानां नाराशंसो द्वितीयप्रयाजस्तनूनपादन्येषामि"तिवदाचारार्कादिषु त्रिपुण्ड्रोर्ध्वपुण्ड्रादिनिर्णयानन्तरं यथासम्प्रदायं तिलकं कुर्यादित्यादित्यादिलेखदर्शनादिति दिक्। अलं बहुना।

> सन्देहेन्धनसन्दोहस्त्वह्नामस्माकमाह्निके।
> निर्निह्नवं शास्त्रवह्निज्वालाजालात्समाप्यताम्॥

(सप्तपञ्चाशत्तमः प्रश्नः, उत्तरे स्वशाखीयमेव कर्म कार्यम्, तावतैव परिपूर्तिः, अन्यशाखीयस्य निषेधः, अध्ययनेऽपि पूर्वं स्वशाखा ततोऽन्येषाम्)

अथैतत्प्रश्नानुरोधिनोऽष्टौ प्रश्नास्तत्राद्यः प्रश्नः॥ १॥

प्रातः कृत्यादिसन्ध्यावन्दनान्तं कर्म कया श्रुत्या स्मृत्या वा क्रियते॥ ५७॥

उत्तरम्—

एतादृशेष्वसङ्गततरेषु प्रश्नेषु विचारचतुरेण किमुत्तरणीयम्। तथा हि। इमे हि प्रश्ना वैष्णवसाम्प्रदायिकान् सर्वान्प्रति प्रवृत्ताः। सन्ति च वैष्णवसम्प्रदायेषु सर्वशाखीया ब्राह्मणादयः। अतो यदि बह्वृचा एव वैष्णवाः स्युस्तर्हि ऋक्शाखाश्रुत्या आश्वलायनादिसूत्ररूपया स्मृत्या च क्रियत इत्युत्तरं स्यात्। यदि वा यजुःशाखीया एव भवेयुस्तर्हि तैत्तिरीयमाध्यन्दिनशाखाश्रुत्या आपस्तम्बसत्याषाढकात्यायनादिसूत्ररूपया स्मृत्या च क्रियत इत्युत्तरितं भवेत्। नत्वेवमेकशाखीया एव वैष्णवाः सन्ति। अतः कया श्रुत्या स्मृत्येति जिज्ञासितो नित्यकर्मसाधकतमो नियतः श्रुतिविशेषः स्मृतिविशेषो वा न वक्तुं शक्यः। इदं तु वदामः। अन्यसम्प्रदायस्थवदस्मत्साम्प्रदायिकैरपि स्वस्वशाखाश्रुत्यनुसारेण स्वस्वगृह्यसूत्रादिरूपस्मृत्यनुसारेण च सर्वमपि नित्यं नैमित्तिकं च विधीयत इति। स्वशाखास्वसूत्रयोरनुरोधेनैव श्रौतस्मार्तकर्मकरणस्य तदुल्लङ्घने दोषातिशयस्य च शास्त्रसिद्धत्वात्। तथाहि। स्मृतिप्रकाशस्याचारप्रकाशे बैजवापायनः—

"बह्वल्पं वा स्वशाखोक्तं यस्य कर्म प्रचोदितम् ।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥" इति ।

लौगाक्षिरपि—

"ऊनो वाप्यतिरिक्तो वा यः स्वशाखोदितो विधिः ।
तेन सन्तनुयाद्यज्ञं न कुर्यात्पारतन्त्रिकम् ॥

तथा पराशरमाधवीये (अ० १ श्लो० २७) व्याख्यायां वसिष्ठः—

"पारम्पर्यागतो येषां वेदः सपरिबृंहणः ।
तच्छाखं कर्म कुर्वीत तच्छाखाध्ययनं तथा ॥" इति ।

स्वशाखापरित्यागं स एव निषेधति—

"यः स्वशाखां परित्यज्य पारक्यामधिगच्छति ।
स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वकर्मसु साधुभिः ॥
स्वीया शाखोज्झिता येन ब्रह्म तेनोज्झितं परम् ।
ब्रह्महैव स विज्ञेयः सद्भिर्नित्यं विगर्हितः" ॥ इति ।

स्वशाखाध्ययनपूर्वकमन्यशाखाध्ययनं तेनैवाङ्गीकृतम्—

"अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां पठेद्द्विजः" ॥ इति ।

(बह्वृचस्यान्यशाखया कर्म निषिद्धम्, अन्यशाखीयैस्तु स्वशाखाभावे
ऋक्शाखयाऽग्निहोत्रादि ग्राह्यम्)

धर्मप्रवृत्तौ वसिष्ठः (श्लो ५१)—

"स्वशाखाविधिमुत्सृज्य त्वन्यस्य विधिमाचरेत् ।
अप्रमाणमृषिं कृत्वा त्वन्धे तमसि मज्जति ॥
ऋक्शाखी नैव कुर्वीत स्वकीयं परशाखया ।
प्रमादाद्यदि कुर्वीत पुनः संस्कारमर्हति ॥
यजुःशाखाविधानेन यदि बह्वृचकर्म च ।
कृतं चापि हि तत्कर्म पुनः कुर्याद्यथाविधि ॥
यत्र नास्ति स्वशाखा चेदृक्शाखोक्तं समाचरेत् ।
पुनर्नार्हति संस्कारमन्यथार्हति चेत्पुनः ॥
ऋक्शाखाविधिना कर्म यदि स्यादन्यशाखिनाम् ।
न तत्कर्म पुनः कुर्यादिति यज्ञविदां मतम् ॥" इति ।

न चैवं सति अग्निहोत्रादिकर्मणां शाखाभेदेन भिन्नभिन्नविधत्वाच्चोदकवाक्येऽग्निहोत्रादिपदैरेकतरशाखीयाग्निहोत्रग्रहणमितिस्वीकारे शाखान्तरीयाणां तेषामवैधत्वप्र-

सङ्गः। सर्वशाखीयानां तेषां ग्रहणमितिस्वीकारे तु आवृत्त्यादिदोषप्रसङ्गश्चेति वाच्यम्। सर्वशाखीयेऽग्निहोत्रेऽग्निहोत्रत्वस्याविशिष्टत्वेन चोदकवाक्य आवृत्तिमन्तरापि अग्निहोत्रपदेन सर्वशाखीयस्य तस्य ग्रहणसम्भवात्। यथा "न ब्राह्मणं हन्यात्" इति वाक्यं गुर्जरगौडान्ध्रादिसर्वब्राह्मणसामान्यस्य वध्यत्वनिषेधं बोधयति। एवं विधिवाक्यमप्यग्निहोत्रादिकं सामान्यतो विदधत् स्वस्वशाखीयस्यैव तस्य कर्तव्यतां बोधयति। अत एवाहुः स्मृतिप्रकाशे आचार्याः—

"सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानात्सञ्ज्ञारूपगुणादिभिः।
एककर्मत्वविज्ञानं न शाखास्वपगच्छति" ॥ इति।

(जपोपस्थानहोमश्राद्धादिनित्यनैमित्तिकानि स्वशाखयैव, स्वशाखाध्ययनमेव ब्रह्मयज्ञः)

अत एव स्वशाखानुसारेणैव तेषां तेषां नित्यानां नैमित्तिकानां चानुष्ठेयत्वं तत्र तत्रोच्यते यथा द्वितीयाध्याये स्नानप्रकरणे बृहत्पराशरः (श्लो० १३७)—

"छन्दोमुन्यपरैर्युक्तं स्वशाखास्वरसंयुतम्।
आवर्त्य प्रणवं स्नायाच्छतशोऽर्द्धशतं दश" ॥ इति।

तथा आचारमाधवे प्रथमाध्याये आह्निकप्रकरणे (श्लो० ३९) व्याख्याने—उपस्थानं तु स्वशाखोक्तमन्त्रैः कार्यम्।

"उपस्थानं स्वकैर्मन्त्रैरादित्यस्य तु कारयेत्" ॥ इति वसिष्ठस्मरणात्।

तत्रैव लिङ्गपुराणे—

"स्वशाखाध्ययनं विप्र ब्रह्मयज्ञ इति स्मृतः" ॥ इति।

तत्रैव होमप्रकारः स्वगृह्योक्तविधिना द्रष्टव्यः।

तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे—

"स्वगृह्योक्तेन विधिना होमं कुर्याद्यथाविधि" ॥ इति।

तत्रैव तर्पणं प्रक्रम्य अत्राञ्जलिसङ्ख्या यथाशाखं व्यवतिष्ठते। यत्र शाखायां न सङ्ख्यानियमः श्रुतस्तद्विषये कूर्मपुराणे—

"देवानृषीन् पितॄंश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः।
पितॄन् भक्त्या तिलैः कृष्णैः स्वसूत्रोक्तविधानतः" ॥ इति।

तत्रैव वैश्वदेवमुपक्रम्य यथा स्वशाखं व्यवस्थेत्युक्तम्।

अत्रैवाग्रे कात्यायनः—

"उद्धृत्य हविषासिच्य हविष्येण घृतादिना।
स्वशाखाविधिना हुत्वा तच्छेषेण बलिं हरेत्" ॥ इति।

तत्रैव तृतीयाध्याये श्राद्धप्रकरणे—"आचमनात्प्रागूर्ध्वं वा ब्राह्मणविसर्जनादूर्ध्वं

वा पिण्डनिर्वापणमिति पक्षाः शाखाभेदेन व्यवस्थिता इत्युच्यत इति दिक् । एवमन्यत्राप्यनेकत्र प्रामाणिकमहानिबन्धेषु प्रसिद्धतरेऽस्मिन् विषये कृतं बहुलेखनेन । तस्मात् स्वशाखास्वसूत्रयोरनुरोधेनैव श्रौतं स्मार्तं च प्रातःकृत्यादिकं निखिलमप्यनुष्ठेयम् ।

(सामगानामग्निहोत्रमिवात्यावश्यकमविरोधि शाखान्तरादपि ग्राह्यम्)

यत्त्वावश्यकं कर्म स्वशाखायां नैवोपलभ्येत यथा सामशाखीयानामग्निहोत्रं तद्यथाशाखमन्यशाखमप्यवश्यमनुष्ठेयम् ।

अत एवाचारप्रकाशे कार्ष्णाजिनिः—

“आत्मतन्त्रे तु यन्नोक्तं तत्कुर्यात्पारतन्त्रिकम् ।
विशेषाः खलु सामान्या वेदोक्ता वेदवादिभिः” ॥

यत्तु बैजवापायनवचस्तदसमर्थस्यानुकूल्यप्रतिपादनार्थम् । यच्च लौगाक्षिवचनं तत्स्वशाखोक्तविरुद्धार्थनिषेधपरम् । एतेन परशाखाविहितं स्वशाखाविहितेन बाध्यत इति श्रुतिलिङ्गाधिकरणगतवार्तिकग्रन्थोऽपि व्याख्यातः । स्वशाखाविहितविरुद्धवैकल्पिकानुष्ठानेनापि साद्गुण्यसम्भवे परशाखाविहितस्यानपेक्षणात् । अमुमेवार्थमभिप्रेत्योक्तं भविष्यपुराणे—

“यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् ।
विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकं यथा” ॥ इति ।

तथा च सर्वोपसंहारेणैव धर्मानुष्ठानमिति स्थितमिति । विस्तरस्तु “एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात्” इति शाखान्तराधिकरणभाष्यादाववधेयः । अतो यथास्मत्साम्प्रदायिकभिन्नैरपि द्विजातिभिः स्वस्वशाखानुसारेण स्वस्वसूत्रानुसारेण च श्रौतस्मार्तानि सर्वकर्माणि अनुष्ठीयन्ते तथैवास्मत्साम्प्रदायिकैरपि तैस्तानि यथादेशकालं यथाशक्ति यथामति चानुष्ठीयन्ते इति सर्वं सुस्थम् ।

(अष्टपञ्चाशत्तमः प्रश्नः, कर्मविधानग्रन्थनिर्देशादि)

अथैतत्प्रश्नानुबन्धी द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

विधानग्रन्थश्च कीदृशः ॥ ५८ ॥

उत्तरम्—

अयमपि प्रश्नः पूर्वप्रश्नवदसङ्गततर एव । शाखाभेदेन विधानग्रन्थानां वैविध्यात् । तत्तच्छाखीयैर्वैष्णवैरपि स्वस्वशाखीयविधानग्रन्थानामेवादर्तव्यत्वेनाऽमुक एव विधानग्रन्थ इति वक्तुमशक्यत्वात् । अत्र प्रश्नवाक्ये विधानग्रन्थश्च क इति वक्तव्येऽपि कीदृश इति प्रकारप्रश्नस्तु चातुर्यातिशयात् । यदि तु प्रकार एव जिज्ञासितस्तर्हि

अस्मद्ग्रन्थाः समीचीनप्रकारका इत्येवोत्तरम् । अतो मीमांसानिवर्तितसर्वसन्देहास्तास्ताः श्रुतयः स्मृतयः स्वस्वशाखीयगृह्यसूत्राणि चानुष्ठानक्रमनियामकाः कात्यायनकल्पसूत्रतद्भाष्यादयश्च तदनुरोधेन बह्वृचतैत्तिरीयादीनां संस्कारकौस्तुभविश्वप्रकाशबोप्पणभट्टीप्रभृतयश्च श्रौतस्मार्तादिकर्मणां विधानग्रन्थास्तथाचारप्रकाशाचारादर्शकमलाकराह्निकनागदेवकृताह्निकप्रभृतय आह्निकग्रन्थाश्च सन्ति वहुतरा जागरूका जगत्याम् । तथा श्रीविट्ठलाचार्यादिकृतपुष्टिमार्गाह्निकप्रभृतय आस्माकीनाश्च विजयन्त एवाऽनन्ता इत्यलमज्ञबालकर्तव्येनेदृशप्रश्नेन ।

(एकोनषष्टितमः प्रश्नः, उत्तरकारिकाः, उपपातकमहापातकादिनाशाय गायत्र्या जपे नानासङ्ख्याविशेषाः, नियमविशेषाश्च, तस्या अतिपुण्यत्वम्, ततो मुक्तिः, सर्वापत्तारणम्, व्याहृतिहोमादि)

अथ प्रकान्तप्रश्नानुबन्धी तृतीयः प्रश्नः ॥ ३ ॥

गायत्रीजपस्यावश्यकताऽनावश्यकता वा ॥ ५९ ॥

उत्तरम्—

पुरुषोत्तमदेवस्य गूढतत्त्वनिरूपिणी ।
सर्वाघसङ्घसङ्घातकृत्साक्षान्मोक्षदायिनी ॥
जननी सर्ववेदानां परब्रह्ममयी स्वयम् ।
अजापे व्रात्यता हेतुर्बीजं ब्राह्मण्यसत्तरोः ॥
अगण्यपुण्या गायत्री सर्वत्र विदितैव या ।
तज्जपावश्यकत्वं को न ब्रूयाद्द्विजश्रीर्यजः ॥

तथा हि आचारमाधवे प्रथमाध्याये गायत्रीजपं प्रशंसति व्यासः—

“दशकृत्वः प्रजप्ता सा त्र्यहाद्यच्च कृतं लघु ।
तत्पापं प्रणुदत्याशु नात्र कार्या विचारणा ॥
शतजप्ता तु सा देवी उपपातकनाशिनी ।
लक्षजापेन च तथा महापातकनाशिनी ॥
कोटिजापेन राजेन्द्र यदिच्छति तदाप्नुयात्” ॥ इति ।

यमोऽपि—

“गायत्र्या न परं जाप्यं गायत्र्या न परं तपः ।
गायत्र्या न परं ध्यानं गायत्र्या न परं हुतम्” ॥ इति ।

मनुरपि—

“योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।
स ब्रह्म परमप्येति वायुभूतः खमूर्तिमान्” ॥ इति ।

गौतमोऽपि—

“अनेन विधिना नित्यं जपं कुर्यात्प्रयत्नतः ।
प्रसन्नो विपुलान् भोगान् भुक्तिं मुक्तिं च विन्दति” ॥ इति ।

दक्षस्मृतौ आह्निकमुपक्रम्य—

“मार्जनं जलमध्ये तु प्राणायामस्ततः स्मृतः ।
उपस्थानं ततः पश्चात् सावित्रीजप उच्यते ॥
सविता देवता यस्या मुखमग्निरुदाहृतः ।
विश्वामित्रऋषिश्छन्दो गायत्री सा विशिष्यते” ॥

तत्रैव—

“अस्नात्वाशी मलं भुङ्क्ते त्वजापी पूयशोणितम् ।
अहुत्वा च कृमीन्भुङ्क्ते ह्यदत्त्वाऽमेध्यमेव च ॥

अत्रिस्मृतौ (अ० २)—

“सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।
गायत्रीं यो जपेद्विप्रो न स पापेन लिप्यते ॥
क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः ।
धनेन वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः” ॥ इति ।

तत्रैव (अ० ३)—

“गायत्र्यष्टसहस्रं तु जप्यं कृत्वा स्थिते रवौ ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो यदि न ब्रह्महा भवेत्” ॥

लघ्वत्रिः (अ० ८)—

“सर्वेषामेव पापानां सङ्करे समुपस्थिते ।
दशसाहस्रमभ्यस्ता गायत्रीशोधनं परम्” ॥

तत्रैव (अ० ८)—

“यानि पूर्वप्रणीतानि पवित्राणि महर्षिभिः ।
तेषां जपैश्च होमैश्च पूयन्ते कल्मषावृताः” ॥ इति ।

सम्वर्तस्मृतौ (श्लो० १९४)—

सप्तव्याहृतिभिर्होमो द्विजैः कार्यो महात्मभिः ।
उपपातकशुद्ध्यर्थं सहस्रपरिसङ्ख्यया ॥
महापातकसंयुक्तो लक्षहोमं सदा द्विजः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो गायत्र्या चैवमाचरन् ॥

अभ्यसेच्च महापुण्यां गायत्रीं वेदमातरम् ।
गत्वारण्ये नदीतीरे सर्वपापविशुद्धये ॥
स्नात्वा च विधिवत्तत्र प्राणात्मानं तु पावयेत् ।
प्राणायामैस्त्रिभिः पूतो गायत्रीं तु जपेद्द्विजः ॥
अक्लिन्नवासाः स्थलगः शुचौ देशे समाहितः ।
पवित्रपाणिराचान्तो गायत्र्या जपमारभेत् ॥
ऐहिकामुष्मिकं लोकं पापं सर्वं विशेषतः ।
पञ्चरात्रेण गायत्रीं जपमानो व्यपोहति ॥
गायत्र्यास्तु परं नास्ति शोधनं पापकर्मणाम् ।
महाव्याहृतिसंयुक्तां प्राणायामेन संयुताम् ॥
ब्रह्मचारी मिताहारः सर्वभूतहिते रतः ।
गायत्र्या लक्षजाप्येन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
अयाज्ययाजनं कृत्वा भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम् ।
गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपं कृत्वा विमुच्यते ॥
अहन्यहनि योऽधीते गायत्रीं वै द्विजोत्तमः ।
मासेन मुच्यते पापादुरगः कञ्चुकाद्यथा ॥
गायत्रीं यः सदा विप्रो जपेत नियतः शुचिः ।
स याति परमं स्थानं वायुभूतः खमूर्तिमान् ॥

(प्राणायामलक्षणम्, प्रायश्चित्तेषु जप्यानि, महापातकेषु रहस्यप्रकाशभेदेन गायत्रीजपे लक्षादिसङ्ख्याविशेषाः जप्यान्तराणि)

प्रणवेन च संयुक्ता व्याहृतीः सप्त नित्यशः ।
गायत्रीं शिरसा सार्धं मनसा त्रिः पठेद्द्विजः ॥
निगृह्य चात्मनः प्राणान् प्राणायामो विधीयते ।
प्राणायामत्रयं कुर्यान्नित्यमेव समाहितः ॥
मानसं वाचिकं पापं कायेनैव तु यत्कृतम् ।
तत्सर्वं नश्यते तूर्णं प्राणायामत्रये कृते" ॥ इति ।

प्रायश्चित्ताध्याये रहस्यप्रायश्चित्तप्रकरणे स्वयं याज्ञवल्क्यः (श्लो० ४)—

"शुक्रियारण्यकजपो गायत्र्याश्च विशेषतः ।
सर्वपापहरा ह्येते रुद्रैकादशिनी तथा ॥
यत्र यत्र च सङ्कीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।
तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या वाचनं तथा ॥

वायुभक्षो दिवा तिष्ठन् रात्रिं नीत्वाप्सु सूर्यदृक् ।
जप्त्वा सहस्रं गायत्र्याः शुद्ध्येद्ब्रह्मवधादृते" ॥ इति ।

अत्रैव मिताक्षरायां शङ्खः—

"शतं जप्त्वा तु सा देवी सर्वपापप्रणाशिनी ।
सहस्रं जप्ता च तथा पातकेभ्यः प्रमोचमी ॥
दशसाहस्रजापेन सर्वकल्मषनाशिनी ।
सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो ब्रह्महा गुरुतल्पगः ॥
सुरापश्च विशुद्ध्यन्ति लक्षजाप्यान्न संशयः" ॥ इति ।

इदं रहस्यपापप्रायश्चित्तविषयम् । प्रकाशप्रायश्चित्तविषये गायत्रीजपसङ्ख्या तु चतुर्विंशतिमते—

"गायत्र्यास्तु जपन् कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।
लक्षाशीतिं जपेद्यस्तु सुरापानाद्विमुच्यते ॥
पुनाति हेमहर्तारं गायत्र्या लक्षसप्ततिः ।
गायत्र्या लक्षषष्ट्या तु मुच्यते गुरुतल्पगः" ॥ इति ।

तथा कृच्छ्रादिलक्षणप्रकरणे (श्लो० १४)—"कुर्यात्त्रिषवणस्नायी" इत्यस्य मिताक्षरायां षट्त्रिंशन्मते—

"जपहोमादि यत्किञ्चित्कृच्छ्रोक्तं सम्भवेन्न चेत् ।
सर्वं व्याहृतिभिः कुर्याद्गायत्र्या प्रणवेन वा" ॥ इति ।

जपसङ्ख्यायां च विशेषो वैशंपायनेनैव दर्शितः—

"ऋषभं विरजं चैव तथा चैवाघमर्षणम् ।
गायत्रीं वा जपेद्देवीं पवित्रां वेदमातरम् ॥
शतमष्टशतं वापि सहस्रमथवा परम् ।
उपांशु मनसा वापि तर्पयेत्पितृदेवताः ॥
मनुष्यांश्चैव भूतानि प्रणम्य शिरसा ततः" ॥ इति ।

एवमनेकत्रैव नानाप्रकारैर्गायत्र्याः सर्वपापनाशकत्वं श्रूयते स्मर्यते च तथापि विस्तरभयान्न लिख्यते ।

(गायत्रीं विना ब्राह्मण्याभावः, तस्याः पारलौकिकनिरूपकत्वम्, स्मृतिषु तदर्थः, स्वाभेदधियोपासनादि)

अतो गायत्रीजपस्तु द्विजातीनामावश्यक एव । तमन्तरा ब्राह्मण्यस्यैवासम्भवात् ।

यथाह द्वितीयाध्याये गायत्रीनिरूपणप्रकरणे बृहत्पराशरः (श्लो० १२)—

"गायत्रीं यो न जानाति ज्ञात्वोपास्ते न यो द्विजः ।
नामधारकमात्रोऽसौ न विप्रः शूद्र एव सः ॥

किं वेदैः पठितैः सर्वैः सेतिहासपुराणकैः ।
साङ्गैः सावित्रीहीनेन न विप्रत्वमवाप्यते ॥
गायत्रीमेव यो ज्ञात्वा सम्यगभ्यसते पुनः ।
इहामुत्र च पूज्योऽसौ ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥
गायत्री च तथा वेदा ब्रह्मणा तोलिताः पुरा ।
वेदेभ्योऽपि षडङ्गेभ्यो गायत्र्यतिगरीयसी ॥
यदक्षरेषु दैवत्यं चतुर्विंशतिषूच्यते ।
सन्यासं यद्विबोधेन कुर्वन् ब्रह्मत्वमाप्नुयात्" ॥ इति ।

परब्रह्मप्रतिपादकत्वं च स एवाह (श्लो० ३४)—

"हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।
तच्छुद्धं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥
देवस्य सवितुर्भर्गो वरणीयं च धीमहि ।
तदस्माकं धियो यस्तु ब्रह्मत्वे च प्रचोदयात्" ॥ इति ।

एवं ब्रह्माभेदेनैव गायत्र्या उपास्यत्वमाह आचारमाधवप्रथमाध्याये (श्लो० ३९)—व्याख्याने व्यासः—

"न भिन्नां प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।
साऽहमसीत्युपासीत विधिना येनकेनचित्" ॥ इति ।

इत्थं सृष्टिकर्तृत्वादिभिर्ब्रह्मधर्मैरेव गायत्र्या साक्षाद्ब्रह्मरूपत्वं निरूपितं बृहत्पराशरे द्वितीयाध्याये गायत्रीप्रकरणे (श्लो० ४) "गायत्री तु परं तत्त्वं"इत्यादिना ।

एवं छान्दोग्येष्वपि (अ० ५ खंड १२)—

"गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च" इत्यादौ स्फुटम् ।

तथा गायत्र्याः पुरुषोत्तमैकप्रतिपादकत्वं तु व्यासेन "जन्माद्यस्य यतोऽन्वयात्" इत्यादौ निर्णीतम् । तथैव श्रीमद्वल्लभाचार्यैर्गायत्रीभाष्ये श्रीविट्ठलाचार्यैस्तत्कारिकासु शङ्कराचार्यविद्यारण्यादिभिश्च स्वकृतभाष्यादौ परब्रह्मत्वेन गायत्री व्याख्यायत इति सर्वं सुस्थम् ।

ब्राह्मण्यद्रुमबीजं स्वराहित्ये व्रात्यताकरी ।
परब्रह्ममयी साक्षात् पुरुषोत्तमवर्णिनी ॥
तत्र चेतोऽर्पणे हेतुर्वेदमाताऽखिलैर्द्विजैः ।
अवश्यमेव जप्या सा वैष्णवैः सुतरां पुनः ॥

(षष्टितमः प्रश्नः, उत्तरकारिका, त्रिपुण्ड्रनिषेधादि)

अथैतदनुबन्धी चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

आवश्यकता चेत्तत्र भस्मधारणस्य, रुद्राक्षमालया जपस्यावश्यकता नावश्यकता वा ॥ ६० ॥

उत्तरम्—

नैवावश्यकता भस्मधारणस्य कथंचन ।
नापि रुद्राक्षमालाया गायत्र्यास्तु जपे क्वचित् ॥

तथाहि ब्राह्मणादीनां भस्मधारणस्यात्यन्तनिषेधकानि—

“विप्राणां नैव धार्यं स्यात्तिर्यक्पुण्ड्रादिधारणम् ।
नारायणात्परब्रह्मादन्येषामर्चनं न हि ॥
ब्राह्मणः कुलजो विद्वान् भस्मधारी भवेद्यदि ।
वर्जयेत्तादृशं देवि मद्योच्छिष्टं घटं यथा ॥
त्रिपुण्ड्रं शूद्रकल्पानां शूद्राणां च विधीयते ।
त्रिपुण्ड्रधारणाद्विप्रः पतितः स्यान्न संशयः” ॥

इत्यादिपद्मोत्तरखण्डीयोर्ध्वपुण्ड्राध्यायादिवचनानि तेषां वैष्णवपरत्वेनोपसंहारः । तद्विधीनां व्यवस्थापूर्वकं शैवपरत्वं शैववैष्णवोभयदीक्षाशून्यानां स्मार्तानां कर्मभेदेनोभयविधपुण्ड्रधारणव्यवस्था चेत्यादिकमवान्तरप्रश्नाष्टकसहितषष्ठप्रधानप्रश्नोत्तरे दिङ्मात्रेण दर्शितमेव । विस्तरश्च ग्रन्थान्तरे निर्णीतमेवेति नेह पुनः प्रपञ्चनीयम् ।

(भस्मरहितस्य सन्ध्यादिसर्वकर्मानधिकारः, गायत्रीजपे तदावश्यकता)

यत्तु शैवसुधाकरे शिवरहस्ये—

“सर्वकर्मबहिर्भूतो भस्मधारणवर्जितः ।
भस्मना रहितं कर्म वृथा भवति सर्वथा ॥
विभूतिधारणं त्यक्त्वा कुर्वन् हैमतुलामपि ।
तत्फलं न समाप्नोति पतितोऽपि भविष्यति ॥
सन्ध्याशिवार्चनादीनि कर्माण्येतानि वस्तुतः ।
वैदिकानि ततस्तेषु कर्तव्यं भस्मधारणम् ॥
यथोपवीतरहितैः सन्ध्या न क्रियते द्विजैः ।
तथा सन्ध्या न कर्तव्या विभूतिरहितैरपि ॥
विभूतिधारणं त्यक्त्वा यदि सन्ध्यां करोति सः ।
प्रत्यवैत्येव वै नासौ नाधिकारी तदा द्विजः ॥

यथाधीत्यान्त्यजो वेदान् प्रत्यवैति तथा द्विजः ।
प्रत्यवैति न सन्देहः सन्ध्याकृद्भस्मवर्जितः ॥
न सम्विशन्ति पापानि भस्मनिष्ठे ततः सदा ।
कर्तव्यमतियत्नेन ब्राह्मणैर्भस्मधारणम् ॥
यत्कृतं भस्मनिष्ठेन महादेवस्य पूजनम् ।
तत्सर्वाभीष्टदं तस्मात्कर्तव्यं भस्मधारणम् ॥
उद्धूलनत्रिपुण्ड्राभ्यामलङ्कृततनुः शिवम् ।
योऽर्चयिष्यति तत्तुल्यो भुवि को वा भविष्यति" ॥ इति ।

शिवगीताटीकायां वसिष्ठः—

"न तद्ध्यानं न तज्ज्ञानं न तद्दानं तपो न सः ।
त्रिपुण्ड्रेण विना येन विप्रेण यदनुष्ठितम् ॥

देवीभागवते—

"न गायत्र्युपदेशोऽस्ति भस्मनो धारणं विना ।
ततो धृत्वैव भस्माङ्गे गायत्रीजपमाचरेत् ॥
गायत्रीमूलमेवाहुर्ब्राह्मण्यं मुनिपुङ्गवाः ।
सा भस्मधारणाभावे न केनाप्युपदिश्यते" ॥ इत्याद्युक्तम् ।

(तद्वचसां नैर्मूल्यम्, शैवपरत्वम्, रुद्रगायत्रीपरत्वं च)

तत्र शिवरहस्ये शैवधर्माणामेव वहुतरं निरूपितत्वात् सन्ध्याशिवार्चनादीनीति शैवस्यावश्यकर्तव्यशिवार्चनसाहचर्यात् अग्रे भस्मसाहित्येन कृतशिवार्चनस्यात्युत्कर्षव्यवस्थापनेन वचनोपसंहाराच्च तद्वचनानि शिवदीक्षावतामेव सन्ध्यावन्दनादिषु भस्मावश्यकताबोधकानि न तु सर्वेषां सर्वथा । एतेन वसिष्ठवचनमपि व्याख्यातम् । अन्यथा तन्निषेधस्य निरवकाशत्वापत्तेः । वस्तुतस्तु शिवरहस्यं नहि वेदः । नापि पुराणेतिहासस्मृतिष्वन्यतमम् । अतो न तत्प्रामाण्यं त्वया स्वीकार्यम् । "यन्नास्ति वेदे न च यत्पुराण" इति स्वप्रतिज्ञाविरोधात् । बहुभिर्दुराग्रहिशैवैरेव शिवरहस्यमतिविस्तीर्णं कृतम् । सूतसंहितायां चात्यन्तं प्रक्षेपः कृत इति विद्वत्किम्वदन्तीश्रवणात्तद्वचसामार्षत्वेऽपि सुतरां सन्देहः । सति समूलत्वे तूक्तैव व्यवस्था । यच्च देवीपुराणवचनं गायत्रीजपे तदावश्यकताबोधकं सङ्गृहीतं तत्तु उपसंहारबलीयस्त्वात् उभयबलीयस्त्वाद्वा प्रक्षिप्तमिव भाति । गायत्रीजपप्रकरणे हेमाद्रिमाधवविज्ञानेश्वरप्रभृतिभिः प्रामाणिकैर्महानिबन्धकारैरनुदाहृतत्वात् । जपे भस्मधारणावश्यकताया अपि तैरनुल्लेखाच्च ।

किञ्च, वचने यतो भस्मधारणं विना गायत्र्युपदेशो न केनापि क्रियते अतस्तद्धारणमन्तरा तज्जपो न कार्य इत्युच्यते । अतोऽपि कल्पितमेवेति भाति । गाय-

त्र्युपदेशकाले उपनीयस्य उपनेतुश्च भस्मधारणशिष्टाचारस्य क्वाप्यनुपलब्धेः । अथ समूलत्वेऽप्यस्तु रुद्रगायत्रीपरम् । एकदैवत्यत्वात् । बृहज्जाबालोपनिषदि समाप्तिदशायां चतुर्थखण्डे—"सद्योजाताय विद्महे महादेवाय धीमहि । तन्नोऽघोरः प्रचोदयात्" । इति भस्मगायत्रीति श्रुतेश्च । एतेन "गायत्र्या वापि देवर्ष" इति त्रिपुण्ड्रकरणे मन्त्रविधायकं पुलस्त्यवचनं लिखित्वा गायत्र्यपि प्रसिद्धैवेति वदन् शैवसुधाकरो निरस्तो वेदितव्यः ।

न चेह "गायत्रीमूलमेवाहुर्ब्राह्मण्यमि"ति मुख्यगायत्रीलिङ्गविरोधः शङ्क्यः । प्रशंसापरत्वेनाप्युपपत्तेः । अस्तु वा पारम्परिकशैवपरम् ।

"भस्मनो धारणं प्रोक्तं नित्यं शैवागमेषु च ।
उद्धूलनं त्रिपुण्ड्रं च धारणं द्विविधं मतम्" ॥ इति ।

शैवसुधाकरे एवोदाहृताल्लैङ्गात् । अत्र शैवानामेव तद्धारणनित्यत्वसिद्ध्या इतरेषां तदनित्यमिति फलति । वैष्णवानां तु तन्निषेध एवेत्युपपादितं पुरा न तु कथञ्चिदपि तत्सर्वसाधारणं भवितुमर्हति । कथमन्यथा मनुयाज्ञवल्क्यपराशरादीनां महत्तराणां स्मृतिकाराणां महर्षीणामन्यतमोऽपीदं गायत्रीजपनिरूपणावसरे तदङ्गत्वेन नावक्ष्यत् । अतो वस्तुतस्तु तदुक्तवचने समूलत्वनिश्चये तत्र गायत्रीशब्दो रुद्रगायत्रीपर एव । उक्तजाबालश्रुतौ स्पष्टं तस्या एव भस्मगायत्रीत्वकथनात् । श्रुतेश्च सर्वापेक्षया बलिष्ठत्वात् । धृतभस्मकस्यैवोपदेशाधिकार इतिवचनोक्तनियमस्यापि तथासत्येव सामञ्जस्यसम्भवाच्च ।

किञ्चैवं अस्य सर्वसाधारण्ये सति जपादिषु अत्यावश्यकतया प्रतिपादितस्याप्यूर्ध्वपुण्ड्रस्य निरवकाशत्वं प्रसज्येत ।

(ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना सर्वकर्मवैयर्थ्यम्)

तस्य तेष्वत्यावश्यकतायाः प्रतिपादनं तु आचारमाधवप्रथमाध्याये ब्रह्माण्डे—

"पूजाकाले जपे होमे सायम्प्रातः समाहितः ।
नामान्युच्चार्य विधिना धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रकम्" ॥ इति ।

मदनपारिजाते च तृतीयस्तबके ब्राह्मे—

"यागो दानं तपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।
भस्मीभवति तत्सर्वमूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम्" ॥ इति ।

स्कान्दे मार्गशीर्षमाहात्म्येऽपीदमेव वाक्यम्—धर्मप्रवृत्तौ च स्मृतिसारसमुच्चये—

"स्वाध्यायजपहोमादि सन्ध्यादानादिकं च यत् ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रं विनाकुर्यात्तत्सर्वं निष्फलं भवेत्" । इति ॥

एवमादिवचनोपन्यासात्प्रागेव समर्थितम् । न च युगपदुभयधारणं विधीयतामिति शङ्क्यम् । युगपदुभयधारणस्यापि आश्वलायनस्मृत्याद्यवलम्बेन प्रागेव निराकृतत्वात् ।

(अन्योक्तमूर्ध्वपुण्ड्रस्याश्रौतत्वशूद्रपरत्वादिदूषणम्, श्रौतत्वसर्ववर्णावश्यकत्वस्थापनेन तत्परिहारश्च, वैदिकावैदिकशैवयोः पुण्ड्रभेदश्च)

एवमूर्ध्वपुण्ड्रस्य बहुश्रुतिस्मृत्यादिसिद्धत्वे प्रामाणिकसकलनिबन्धादृतत्वे च सत्यपि यत्त्विदानीं शैवसुधाकराख्ये स्वग्रन्थे वैष्णवधर्मविद्वेषादेव केनचिदुच्यते ।

ननु महाभारते—

"जाह्नवीतीरसम्भूतां मृदं मूर्ध्ना बिभर्ति यः ।
बिभर्ति रूपं सोऽर्कस्य तमो नाशाय केवलम्" ॥ इति ।

सत्यव्रतः—

"ऊर्ध्वपुण्ड्रो मृदा शुद्धो ललाटे यस्य दृश्यते ।
स चण्डालोऽपि पूतात्मा पूज्य एव न संशयः" ॥

इत्यादिवचनैर्मृदोर्ध्वपुण्ड्रमपि विधीयते । तत्कथं भस्मरुद्राक्षधारणमेव कर्तव्यतया प्रतिपाद्यत इति चेदित्थम् । तत्र तावत्सति प्रक्षिप्तत्वाभावनिश्चये ऊर्ध्वपुण्ड्रादिकं शूद्रविषयम् ।

अश्रौतमूर्ध्वपुण्ड्रादि ललाटे श्रद्धया तु ये ।
धारयिष्यन्ति मोहेन युगान्ते समुपस्थिते ॥ इति ।

इति वासिष्ठलैङ्गे नवमाध्याये अश्रौतमिति विशेषितत्वेन तस्याश्रौतत्वात् । तर्हि श्रुतिषु विधानाभावादेकादशीव्रतस्यापि द्विजेतरविषयत्वमिति चेत्, न; प्रत्यक्षश्रुत्यभावेऽप्यनुमितश्रुतेस्तत्र सद्भावात् । तर्ह्यनुमितश्रुतिसद्भाव ऊर्ध्वपुण्ड्रेऽप्यस्तु इति चेत्, न; एकादशीव्रतस्य कुत्राप्यनिषिद्धत्वादनुमितश्रुतेः सम्भवात् । ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य तु पुराणेषु बहुशो निषेधादनुमितश्रुतिसद्भावस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् ।

तथा हि पराशरे साङ्कनं पुण्ड्रान्तरं निराक्रियते—

"ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिशूलं च वर्तुलं चतुरस्रकम् ।
अर्धचन्द्रादिकं लिङ्गं वेदनिष्ठो न धारयेत् ॥
जन्मना लब्धजातिश्च वेदपन्थानमाश्रितः ।
पुण्ड्रान्तरं भ्रमाद्वापि ललाटे नैव धारयेत् ॥
तिर्यक्त्रिपुण्ड्रं सन्त्यज्य श्रौतं पुण्ड्रान्तरं भ्रमात् ।
ललाटे धारयन्मर्त्यः पतत्येव न संशयः ॥ इति ।

इदमङ्कितशैवसुधाकरपुस्तकेऽशुद्धमपि बुद्ध्या किञ्चिच्छोधयित्वानूदितम् । अत्र यत्सन्दिग्धतयोक्तं प्रक्षिप्तत्वाभावनिश्चय इति तत्प्रमादात् । अत्रैवोपन्यस्तस्य जान्हवीतीर इतिवचनस्य हेमाद्रिबह्वृचाह्निकमदनपारिजातादिषु सत्यव्रतवचनस्य चाचारमाधवादिषु सर्वशिष्टादृतेषु सर्वसाधारणेषु प्रामाणिकनिबन्धेषु मूलनामलिखनपूर्वकं स्पष्टतयोदाहृत-

त्वेन प्रक्षिप्तत्वस्य केनाप्युन्मत्तेन वक्तुमशक्यत्वात् । ऊर्ध्वपुण्ड्रावश्यकताबोधकानेकश्रुतिस्मृत्यादीनां हेमाद्रिमाधवनिर्णयसिन्धुमदनपारिजातधर्मसिन्ध्वाचारप्रकाशाचारार्कपरमानन्दमन्दारप्रभृतिप्रामाणिकनिबन्धोदाहृतानां बहूनामिहैव मया प्रागुपन्यस्तत्वाच्च । यच्चास्याश्रौतत्वाच्छूद्रमात्रविषयकत्वमुक्तम् । तदप्याचारप्रकाशभागवततत्त्वभास्कराद्युदाहृतानाम्—

"धृतोर्द्ध्वपुण्ड्रः कृतविष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा ।
स्वरेण मन्त्रेण सदा हृदि स्थितं परात्परं यो महतो महान्तम्" ॥

वासुदेवोपनिषदि—

"ॐ नमस्कृत्य भगवन्तं नारदः सर्वेश्वरं वासुदेवं पप्रच्छ श्रीभगवन्नूर्ध्वपुण्ड्रविधिं द्रव्यमन्त्रसंस्थानादिसहितं मे ब्रूहि" इत्यादिश्रुतीनामदर्शनादेव ।

अथ श्रुतिस्मृत्युक्ताया "इमं मे गङ्गे" इति जलमादायेत्यादिरूपाया वैदिकमन्त्रसाध्याया ऊर्ध्वपुण्ड्रेतिकर्तव्यताया विस्मरणादेव च ।

तथा शूद्रमात्रविषयकत्वमप्युक्तं मदनपारिजाते ब्रह्माण्डपुराणे—

"ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात्क्षत्रियस्तु त्रिपुण्ड्रकम् ।
अर्धचन्द्रं तु वैश्यानां वर्तुलं शूद्रजातिषु ॥"

पाद्मे—

"ऊर्ध्वपुण्ड्रं तु सर्वेषां न निषिद्धं कदाचन ।
धारयेयुः क्षत्रियाद्या विष्णुभक्ता भवन्ति ये" इति ।

पृथ्वीचन्द्रोदये निर्णयसिन्धौ च वृद्धपराशरः ।

"ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्यान्नैव कुर्यात्त्रिपुण्ड्रकम् ।
ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्याद्दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥
निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा चैव त्रिपुण्ड्रकम्" ॥

इत्यादिवचनोपन्यासपुरःसरं सर्वैरपि प्रामाणिकनिबन्धकारैः सर्ववर्णेषु तदावश्यकतायाः सम्यगुपपादितत्वात् ।

यत्तु वासिष्ठलैङ्गवचनमुक्तं तत्त्वश्रौतमिति विशेषणात् युगान्ते ब्राह्मणादयोऽपि श्रुत्युक्ततदितिकर्तव्यतामन्तरैव पाषण्डमात्रेण धारयिष्यन्तीति भाविवृत्तान्तबोधकम् । अतः, "सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतः सति विशेष्ये बाधे" इतिन्यायेन श्रुत्यधिकारिभिः श्रुत्युक्तविधिनैवैतद्धार्यम्; न तु तं विनेति तात्पर्यविशिष्टमेतद्वचनं नोर्ध्वपुण्ड्रं प्रतिषेद्धुं प्रभवति ।

यदि तु युगान्त एवोर्ध्वपुण्ड्रधारणादिरूपो धर्मः प्रादुर्भविष्यतीति तात्पर्यविशिष्ट-

मेतदित्युच्यते तर्ह्यनादिसिद्धश्रुत्यादिवचनैस्तदावश्यकताप्रतिपादकानां बहूनां प्राचीनतरनिबन्धानां दृश्यमानत्वेन वदतो व्याघातः स्यात् । सर्वदा युगान्ताभावात् ।

यानि च पराशरवचनान्युक्तानि, तत्राद्यं, युगपद्धारणनिषेधकमस्तु । द्वितीये च वेदपन्थानमित्यस्य शिवमार्गमित्यर्थः । "वेदः शिवः शिवो वेदः" इति वाक्यात् ।

अथवाऽस्तु वेदपदमाम्नायपरमेव, तथापि धर्मप्रवृत्तौ श्रुतिसारसमुच्चये ऊर्ध्वपुण्ड्रविधिं प्रक्रम्य—

"ललाटे तिलकं कृत्वा कुर्युः शैवाश्च वैष्णवाः ।
तर्पणं चापि वै श्राद्धमन्यथा निष्फलं भवेत्" ॥ इति ।

चतुर्विंशतिमतव्याख्यायामाचारमयूखे च शौनकः—

"ऊर्ध्वपुण्ड्रं शिवस्यैवं विष्णोः कुर्युश्च वा बुधाः ।
मूर्ध्नि मूलेन मन्त्रेण शेषं द्वादशनामभिः" ॥ इति ।

एवमादिषु वैदिकावैदिकशैवानां प्राप्तमूर्ध्वपुण्ड्रं वैदिकशैवे निषिद्ध्यावैदिकशैवपरत्वेन परिसङ्ख्यायते भवदुक्तवचनैः । "इमामगृभ्णन्" इतिमन्त्रस्य रशनाग्रहणलिङ्गादश्वगर्दभोभयरशनाग्रहणयोगे प्राप्ते "इमामगृभ्णन्नशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त" इति विशेषवाक्येन तस्याश्वरशनाग्रहणमात्रे विनियोगवदिति न कोऽपि दोषः । न तु त्रिपुण्ड्रप्रशंसापराणि तानि वचनानि कथमपि ऊर्ध्वपुण्ड्रादिनिषेधं कर्तुं शक्तानि । उदिते जुहोत्यनुदिते जुहोतीति प्रकरणनिष्पन्नात्, "नहि निन्दा निन्दितुं प्रवर्तते किन्तु विधेयं स्तोतुं" इति न्यायात् । अस्य न्यायस्यामन्त्रकभस्मरुद्राक्षधारणनिषेधकवचनविचारे स्वयमप्यादृतत्वाच्च । तस्मान्न कथमप्यूर्ध्वपुण्ड्रं निषेद्धुं शक्यम् । नापि गायत्रीजपादिषु सर्वेषां त्रिपुण्ड्रस्यैवावश्यकता शक्योपपादयितुम् । तदुपन्यस्तवासिष्ठादिवचनानां बहुपन्थेष्वप्यदृश्यमानत्वेन निर्मूलत्वं समूलत्वं वेति तु चिन्त्यम् ।

(त्रिपुण्ड्रादिशैवस्यैव नित्यम्, नत्वन्येषां ब्रह्मशक्तिविष्णुशिवादिभक्तानाम्,
वर्तुलचतुरस्रादिपुण्ड्राणि, वैष्णवस्य भस्मोर्ध्वपुण्ड्रादिनिषेधः)

अपि च सिद्धान्तशेखरे श्लोकाः—

"एता नित्यं नमस्कृत्य त्रिपुण्ड्रं धारयेच्छुचिः ।
स्मरन्नमः शिवायेति ललाटे च त्रिपुण्ड्रकम् ॥
स्वच्छाभ्यां नम इत्युक्त्वा धारयेत्तत्प्रकोष्ठयोः ।
भीमायेति ततः पृष्ठे शिवाय जठरे तथा ॥
नीलकण्ठाय शिरसि क्षिपेत्सर्वात्मने नमः" ॥ इति ।

एवमादिवचनेषु स्पष्टमेव शिवदैवत्यत्वात्तल्लोकप्रापकत्वाच्च शैवानामेवेदमावश्यकम्,

इतरेषां तु वैकल्पिकम् । अनन्यवैष्णवानां तु इतरदैवत्यस्य तस्य धारणे तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयपञ्चमाष्टकयोर्द्वितीयप्रश्ने अष्टकभेदेन नवमदशमयोरनुवाकयोः "यो वै स्वां देवतामतियजते प्रस्वायै देवतायै च्यवते न परां प्राप्नोति पापीयान् भवति" इति श्रूयमाणः स्वदैवतात् प्रच्यावस्तस्या देवताया अप्राप्तिर्महत्तरो दोषश्च प्रसज्येत । अतो नैवैतैस्तद्धारणीयम् ।

यत्तु शैवसुधाकरे वायवीयसंहितायाम्—

"लिङ्गं दीपार्धचन्द्राभं चतुरस्रं च वर्तुलम् ।
त्रिपुण्ड्रं चेति कथितं षड्विधं शिवशासनम् ॥
वर्तुलं ब्रह्मभक्तानां शाक्तानां चतुरस्रकम् ।
वैष्णवानां दीपसमं ह्यर्धचन्द्राभमेव च ॥
सदाशिवस्य भक्तानां लिङ्गं तिर्यक् त्रिपुण्ड्रकम्" ॥

इति दीपाकारं भस्मोर्ध्वपुण्ड्रं वैष्णवानामुक्तम् । तत्तु इतरत्र कृतेन भस्मोर्ध्वपुण्ड्रकर्तव्याकर्तव्यत्वविचारेणैव दत्तोत्तरम् ।

किञ्च, ब्रह्मभक्तशिवभक्तमध्यपातित्वाद्वैष्णवशब्देनात्र गुणावतारविष्णूपासका एवाभिप्रेता इति निश्चीयते । सहचरितासहचरितयोः सहचरितग्रहणस्यैव युक्तत्वात् ।

"सौराः शैवाश्च गाणेशा वैष्णवाः शक्तिपूजकाः ।
मामेव प्राप्नुवन्तीह वर्षाम्भः सागरं यथा" ॥

इत्यादिवत् न तु सर्वमूलभूतस्य पुरुषोत्तमस्योपासका अनन्यवैष्णवा इह ग्रहीतुं शक्याः अनन्यत्वभङ्गप्रसङ्गात् । सर्वतो बलवती च श्रुत्यादिविहितस्य गोपीचन्दनादिद्रव्यकोर्ध्वपुण्ड्रस्य निरवकाशत्वापत्तिः । अतो वायव्यसंहितावचनं, समूलत्वे सति अर्धजरतीयानां सगुणविष्णूपासकानामेव इच्छया कादाचित्कभस्मधारणविधानार्थं जीविकार्थं यजमानादिप्रतिनिधितया शिवार्चने तदङ्गभूतभस्मधारणे तेषां प्रकारविशेषबोधकं वास्तु, न तु षड्विधं शिवशासनमिति शिवशासनत्वेनोक्तं तत् अनन्यवैष्णवेषु कथमपि प्राप्तुं शक्नोति ।

किञ्च, स्वयं तूर्ध्वपुण्ड्रं शूद्रमात्रस्यैव व्यवस्थापितमिति इह भस्मद्रव्यकदीपाकारकोर्ध्वपुण्ड्रं शूद्रवैष्णवानामेवेति त्वन्मते सिद्ध्यति । स्वोपन्यस्तपराशरवचने चतुरस्रादीनां निषेधः । इह तु तद्विधिरिति परस्परविरोधोऽपि । अनन्यवैष्णवानां कथमपि भस्मधारणे पाद्मवाराहादीषूपलभ्यमानाः—

"ब्राह्मणः कुलजो विद्वान् भस्मधारी भवेद्यदि ।
वर्जयेत्तादृशं देवि मद्योच्छिष्टं घटं यथा ॥"

इत्यादयोऽत्यन्तनिषेधाश्च षष्ठप्रधानप्रश्नोत्तर एव दर्शिता इति कृतं पतितोपरि लत्ता

प्रहारकल्पेन बहुना । तस्माद्गायत्रीजपे तदङ्गतया भस्मधारणावश्यकत्वं सर्वेषां कथमपि न सिद्ध्यति ।

(सङ्ख्यारहितजपो निरर्थकः, जपेष्वावश्यका नियमविशेषाः, अक्षमालावश्यकता, विविधा एवाक्षमालाः, उत्तरोत्तरोत्कृष्टाः, रुद्राक्षाधिकफलाश्च, अष्टोत्तरादिमणिसङ्ख्याश्च)

यच्चोक्तं रुद्राक्षमालया जपस्यावश्यकताऽनावश्यकता वेति तत्रापि ब्रूमः । अस्ति च जपे सङ्ख्याया एवावश्यकत्वं न तु रुद्राक्षमालामणिभिरेव सङ्ख्याकरणस्यावश्यकत्वं क्वाप्युपलभ्यते । तथा हि अङ्गिरस्मृतौ—

> “विना दर्भेण यत्स्नानं यच्च दानं विनोदकम् ।
> असङ्ख्यातं तु यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्” ॥ इति ।

स्मृत्यर्थसारे गायत्रीजपप्रस्तावे—

> “नाधोऽरत्निर्नान्यमना न च व्यत्यस्तपत्करः ।
> जपेन्न प्रौढपादश्च नावष्टब्धोऽलसोऽशुचिः ॥
> न चाक्रमन्न जल्पंश्च न पार्श्वमवलोकयन् ।
> नासङ्ख्यातमदर्भश्च नाऽशिखाकरबन्धनः” ॥ इति ।

नागदेवाह्निके च दक्षः—

> “अङ्गुल्यग्रे तु यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने ।
> असङ्ख्येन च यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्” ॥ इति ।

आचारमाधवप्रथमाध्याये चतुर्विंशतिमतव्याख्याकमलाकराह्निकाचारमयूखाचारप्रकाशादिषु च गौतमः—

> “गच्छतस्तिष्ठतो वापि स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ।
> अशुचेर्वा विना सङ्ख्यां तत्सर्वं निष्फलं भवेत्” ॥ इति ।

सम्वर्तोऽपि—

> “लोकवार्तादिकं श्रुत्वा दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा प्रभाषितम् ।
> सङ्ख्यां विना च यज्जप्यं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्” ॥ इति ।

सङ्ख्यार्थं च सामान्यतोऽक्षमालाया एव ग्रहणं वक्ति शङ्खः—

“कुशबृस्यां समासीनः कुशोत्तरीयः कुशपवित्रपाणिः सूर्याभिमुखो वाऽक्षमालामादाय देवतां ध्यायन् जपं कुर्यात्” इति ।

न चैवमपि रुद्राक्षमालया जपे फलानन्त्यात्तदावश्यकत्वमिति वाच्यम् । आनन्त्यमात्रेणावश्यकताया वक्तुमयुक्तत्वात् । तया जपाकरणे प्रत्यवायाश्रवणात् । तत्तुल्यफलानां तदधिकफलानां च मालान्तराणां शास्त्रे निरूप्यमाणत्वेन निरतिशयफलाभावाच्च ।

तत्र तुल्यफला यथा पराशरमाधवीये प्राह गौतमः—

"अङ्गुल्या जपसङ्ख्यानमेकमेकमुदाहृतम् ।
रेखयाऽष्टगुणं पुत्रजीवैर्दशगुणाधिकम् ॥
शतं स्याच्छङ्खमणिभिः प्रवालैश्च सहस्रकम् ।
स्फाटिकैर्दशसाहस्रं मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते ॥
पद्माक्षैर्दशलक्षं तु सौवर्णैः कोटिरुच्यते ।
कुशग्रन्थ्या च रुद्राक्षैरनन्तं फलमुच्यते" ॥ इति ।

भट्टोजिकृताह्निककमलाकराह्निकमयूखादिषु चेदमुदाहृतम् । आचारप्रकाशे त्विदमेव शिवपुराणवचनत्वेनोपन्यस्तम् । अत्र रुद्राक्षवत्कुशग्रन्थिमालाया अपि फलानन्त्यकथनान्न रुद्राक्षमालाया एव निरतिशयमाधिक्यम् ।

तदधिकफला यथा । गायत्रीजपमेव प्रक्रम्य द्वितीयाध्याये बृहत्पराशरेण (श्लो० ४०)—

"अपां समीपे कुर्याद्वै ससङ्ख्यं तद्भवेद्यथा ।
असङ्ख्यमासुरं यस्मात् तस्मात्तद्गणयेद्ध्रुवम् ॥
स्फाटिकाब्जाक्षरुद्राक्षपुत्रजीवसमुद्भवैः ।
अक्षमाला प्रकर्तव्या प्रशस्ता चोत्तरोत्तरा" ॥ इति ।

रुद्राक्षापेक्षयापि गायत्रीजपविषये पुत्रजीवमालाया उत्कर्ष उक्तः । भवताहृते आचारादर्शे तु इदमेव वचनं स्फाटिकेन्द्राक्षरुद्राक्षेति पाठभेदेनोपन्यस्तम् ।

तथा, पराशरमाधवीये कमलाकराह्निकचतुर्विंशतिमतव्याख्याऽऽचारमयूखप्रभृतिषु च विविधा एवाक्षमाला वक्ति हारीतः—

"शङ्खरूप्यमयी माला काञ्चनस्फाटिकोपलैः ।
पद्माक्षकैश्च रुद्राक्षैर्विद्रुमैर्मणिमौक्तिकैः ॥
तुलसीन्द्राक्षकैर्माला तथैवाङ्गुलिपर्वभिः ।
पुत्रजीवमयी माला शस्ता वै जपकर्मणि" ॥ इति ।

अत्रापि रुद्राक्षस्यानन्यसाधारण्यं तदपेक्षया पुत्रजीवमय्या उत्कर्षश्चाभिहितः ।

स्मृत्यर्थसारे—

"हस्तेनावर्तयेद्देवीमक्षसूत्रमथापि वा ।
सौवर्णै राजतैस्ताम्रैः स्फाटिकै रत्नजैस्तथा ॥
अरिष्टैः पुत्रजीवोत्थैरिन्द्राक्षैः शङ्खसम्भवैः ।
रुद्राक्षैरपि पद्माक्षैः कुशग्रन्थिभिरेव च ॥

मणिभिस्त्वक्षसूत्रं स्यात्तदष्टशतसङ्ख्यया ।
चतुःपञ्चाशता वापि सप्तविंशतिभिस्तथा" ॥ इति ।

अत्रापि सर्वासां तौल्यं दृश्यते । त्रिविधा मालासम्बन्धिमणिसङ्ख्या तु मयूखचतुर्विंशतिमतव्याख्याकमलाकराह्निकादिष्वपीत्थमेव वाक्यान्तरोपन्यासेन निर्णीतेत्यन्यदेतत् ।

तथाचारादर्शे—"सूर्याभिमुखोऽक्षमालामादाय देवतां ध्यायन् जपं कुर्यात् सुवर्णमणिमुक्ताफलस्फाटिकब्रह्माक्षेन्द्राक्षपुत्रजीवकानामन्यतमामक्षमालां कुर्वीत कुशग्रन्थिकृतां वा हस्तोपयामैर्वा गणयेदिति सर्वासामविशेष उक्तः ।

(मन्त्रविशेषेषु मालाविशेषाः, रुद्राक्षमाला कामदा, तुलसीमाला मोक्षदा,
तस्या अत्युत्कर्षोऽक्षय्यफलदत्वं च, रुद्राक्षधारणविचारश्च)

किञ्च, गौतमतन्त्रे चतुर्दशाध्याये जपाङ्गमालाविधिमुपक्रम्य (श्लो० ४२)—

"रुद्राक्षसम्भवा माला अनन्तफलदा भवेत् ।
पुण्डरीकभवा माला गोपालमनुसिद्धिदा ॥
पुत्रजीवभवा या तु पुत्रं वितनुतेऽचिरात् ।
कुचन्दनभवा माला राज्यभोगापवर्गदा ॥
प्रवालनिर्मिता या तु सर्वसत्त्ववशङ्करी ।
कुशग्रन्थिभवा माला धर्मवृद्धिकरी मता ॥
आमलकीभवा माला सर्वसिद्धिप्रदा मता ।
तुलसीसम्भवा या तु मोक्षं वितनुतेऽचिरात् ॥
अष्टोत्तरशतमणिनिर्मिता या तु मालिका ।
राज्यं वितनुते नॄणां देहान्ते मोक्षदायिनी" ॥ इति ।

अत्र सर्वान्ते तुलसीकाष्ठमालाया एव मोक्षदत्वकथनात् रुद्राक्षस्योक्तमपि फलानन्त्यं काम्यविषयकमेवेति सिद्ध्यति ।

अत एव धर्मप्रवृत्तौ स्मृतिः—

"स्फाटिकी मोक्षदा माला रुद्राक्षा सर्वकामदा ।
मुक्तिदा तुलसीमाला विद्रुमा धनवृद्धिदा" ॥ इति ।

एतेन रुद्राक्षमुपक्रम्य—

शतकोटिगुणं पुण्यं धारणाल्लभते नरः ।
लक्षकोटिसहस्राणि लक्षकोटिशतानि च ॥
जपाच्च लभते नित्यं नात्र कार्या विचारणा ॥

इति बृहज्जाबालोपनिषदपि व्याख्याता वेदितव्या ।

यत्तु शैवसुधाकरे स्कान्दे—

"स्नाने दाने जपे होमे वैश्वदेवे सुरार्चने ।
प्रायश्चित्ते तथा श्राद्धे दीक्षाकाले विशेषतः ॥
अरुद्राक्षधरो भूत्वा यत्किञ्चित्कर्म वैदिकम् ।
कुर्याद्विप्रस्तु मोहेन न ह्यवाप्नोति तत्फलम्" ॥ इत्यादि ।

तत्समूलत्वे सति शिवदीक्षावतामेव तद्धारणावश्यकत्वविधायकम्, न तु तन्मालया जपस्यावश्यकत्वं विधातुं शक्नोति । शिवदीक्षावतामेव तद्धारणावश्यकत्वं तु मया ग्रन्थान्तरे प्रपञ्चितम् । इहापि "दीक्षाकाले विशेषत" इति शैवदीक्षाग्रहणकाले विशेषतस्तद्धारणाग्रहोऽप्येवमेव सङ्गच्छते । वैष्णवानां तद्धारणनिषेधस्तु प्राग्दर्शितः । किमनेनाप्रासङ्गिकेन । अतो गायत्रीजपे तु न कथमपि रुद्राक्षमालया जपस्यावश्यकत्वम् । तस्माद्वैष्णवानां तु अष्टोत्तरशतमणिघटिता तुलसीकाष्ठमालैव जपे मुख्या ।

रामार्चनचन्द्रिकायाम्—

"तुलसीकाष्ठघटितैर्मणिभिर्जपमालिका ।
सर्वकर्मणि सर्वेषामीप्सितार्थफलप्रदा" ॥ इति ।

तत्र धर्मप्रवृत्तौ च—

"तुलसीमणिभिश्चैव गणितं चाक्षयं भवेत्" ॥ इति ।

अगस्त्यसंहितायां षष्ठाध्याये—

यः कुर्यात्तुलसीकाष्ठैरक्षमालां सुरूपिणीम् ।
कर्णमालां प्रयत्नेन कृतं तस्याक्षयं भवेत्" ॥

कमलाकराह्निके—

"तुलसीकाष्ठसम्भूतैर्दशकोटिरुदाहृता" ।

आचारप्रकाशे स्कान्दे—

"प्रवालमुक्तास्फटिकैर्जप्तं कोटिफलप्रदम् ।
तुलसीमणिना येन गणितं चाक्षयं भवेत्" ॥

तत्रैवागस्त्यसंहितायां—

"तुलसीकाष्ठघटितैर्मणिभिर्जपमालिका ।
सर्वकर्मणि सर्वेषामीप्सितार्थफलप्रदा ।
पद्मकोदुम्बरश्चैव बिल्वश्चैव कुशस्तथा ॥
पलाशो जपमालाया अभावे समुदाहृतः" ।

इत्येवमादिवाक्येभ्यः ।

(शैवानां तुलसीमालाद्वेषमात्रमिति सिन्ध्वादयः, कण्ठेऽपि सैव धार्या तद्धारणादिनिन्दायामतिदोषः)

यत्त्वेवं शास्त्रसिद्धामपि तुलसीकाष्ठाक्षमालां केचन शैवादयो निन्दन्ति तत्तु विद्वेषादेव । यथोक्तं धर्मसिन्धौ द्वितीयपरिच्छेदे कार्तिकमासनिर्णये तुलसीकाष्ठमालाधारणस्य अत्यावश्यकतां निर्णीय रामार्चनचन्द्रिकादौ तुलसीकाष्ठमालया जपविधिवाक्यानि तुलसीकाष्ठघटितैर्मणिभिर्जपमालिकेत्यादीनि स्पष्टानि । एवं ग्रन्थान्तरेषु बहूनि वाक्यान्युपलभ्यन्ते सर्वदेशीयवैष्णवेषु तुलसीकाष्ठमालाधारणजपाचारश्चोपलभ्यते । भस्मादिधारणद्वेषिवैष्णवस्पर्धया शैवागमाग्रहिभिः केवलं द्विष्यत इत्यलं बहुनेति दिगिति । एवं कण्ठेऽपि तुलसीकाष्ठमालैव वैष्णवैः सर्वदा धार्या ।

सारसङ्ग्रहे भारद्वाजसंहितायाम्—

"पूजाकाले हरिध्याने सन्ध्यादिवन्दने तथा ।
तुलसी धार्यते कण्ठे ते भक्ता हरिवल्लभाः ॥
श्रवणे कीर्तने चैव मन्त्रजापे च वैष्णवैः ।
धार्यते तुलसीकण्ठे महाभागवतोत्तमैः ॥
सदा स धारयेद्यस्तु तुलसीमणिमालिकाम् ।
भूतप्रेतपिशाचास्तु वर्तन्ते न समीपतः ॥
न धारयन्ति ये मालां तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।
विष्णुकोपाग्निना दग्धास्ते यान्ति यममन्दिरम्" ॥ इति ।

वादावल्यां स्कान्दे मार्गशीर्षमाहात्म्ये भगवद्वाक्यानि—

"अतः परं प्रवक्ष्यामि तुलसीमालिकाफलम् ।
अन्यासामपि माहात्म्यं शृणु ब्रह्मन् सुशोभनम् ॥
तुलसीकाष्ठजां मालां कण्ठस्थां वहते तु यः ।
अप्यशौचोऽप्यनाचारो मामेवैति न संशयः ॥
धात्रीफलकृता माला तुलसीकाष्ठसम्भवा ।
दृश्यते यस्य देहे तु स वै भागवतोत्तमः ॥

तथा—

"तुलसीकाष्ठसम्भूतां यो मालां वहते नरः ।
फलं यच्छाम्यहं तस्य प्रत्यहं द्वारकोद्भवम् ॥
तुलसीकाष्ठमालाभिर्भूषितः पुण्यमाचरेत् ।
पितॄणां देवतानां च पुण्यं कोटिगुणं कलौ ॥
धारयन्ति न ये मालां हेतुकाः पापबुद्धयः ।
नरकान्न निवर्तन्ते दग्धाः कोपाग्निना मम" ॥ इति ।

ये च तुलसीकाष्ठमालाधारिणं तन्मालया जपकारिणं वा निन्दन्ति तेषां स्वरूपं गारुडाज्ज्ञेयम् ।

"कृष्णायुधाङ्कितं विप्रं तुलसीकाष्ठभूषितम् ।
दृष्ट्वा निन्दापरो यस्तु स बौद्धो न तु वैष्णवः" ।। इति ।

तथा—

"धारयन्ति न ये मालां हैतुकाः पापबुद्धयः ।
नरकान्न निवर्तन्ते दग्धाः कोपाग्निना हरेः ।।
तुलसीकाष्ठमालोक्य कण्ठे वा मस्तके करे ।
निन्दां कुर्वन्ति ये मूढा म्लेच्छजास्ते न संशयः ।।
अत्रातिशयमालोक्य तुलसीं दूषयन्ति ये ।
बहुनोक्तेन किं पार्थ सर्वे ते ह्यन्यवीर्यजाः ।।
तुलसीकाष्ठधृग्विप्रान् वैष्णवान्दूषयन्ति ये ।
सर्वे ते रौरवं यान्ति संशयो नास्ति नारद" ।। इति ।

आस्तामेतत् ।

(अङ्गुलिपर्वभिरेव गायत्रीजपो न मालाभिः गणनप्रकारः, आश्रमादिभेदेन सङ्ख्याभेदः, क्वचिन्मालानामभावे पाणिना जपः, वस्तुतो विकल्पः)

प्रकृतमनुसरामः ।

अथ गायत्रीजपविषये क्वचिन्मालान्तरनिषेधपूर्वकमङ्गुलिपर्वभिरेव जपकरणं विधीयते । यथाह धर्मप्रवृत्तौ शौनकः—

"प्रातस्तिष्ठञ्जपेद्देवीं सायं चैवोपविश्य च ।
उपविश्य तु मध्याह्ने जपकर्म समाचरेत् ।।
अङ्गुष्ठानामिकामूलप्रदक्षिणमतन्द्रितः ।
मध्यमामूलपर्यन्तं गायत्रीजप ईरितः" ।। इति ।

तत्रैव—

"गायत्र्या वेदमूलत्वाद्वेदः पर्वसु गीयते ।
पर्वभिस्तु जपेद्देवीं न मालाभिः कदाचन" ।। इति ।

स्मृत्यर्थसारे—

"ब्रह्मचारी गृहस्थश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।
वानप्रस्थो यतिश्चैवाष्टाधिकं तु सहस्रकम् ।।
यद्यापत्सु जपेद्देवीमष्टाविंशतिरष्ट वा ।

सदर्भपाणिराहोमात् दर्भस्थस्तूक्तसङ्ख्यया ॥
हस्तेनावर्तयेद्देवीमक्षसूत्रमथापि वा" ॥ इति ।

अत्राथापि वेत्यनेनाक्षसूत्रस्य गौणत्वमुच्यते । बृहत्पराशरस्तु अक्षमालाया अभावे पाणिना जपं विधत्ते । यथाह द्वितीयाध्याये गायत्रीजपप्रकरणे (श्लो० ४२)—

"अभावे त्वक्षमालायाः कुशग्रन्थ्याऽथ पाणिना ।
यथाकथञ्चिद्गणयेत्ससङ्ख्यं तद्भवेद्यथा" ॥ इति ।

आचारप्रदीपे च योगीश्वरः—

"अभावे त्वक्षमालायाः कुशग्रन्थ्याऽथ पाणिना ।
जप एव तु कर्तव्यः एकाग्रमनसा सदा ॥
कृत्वोत्तानौ करौ प्रातः सायं चाधोमुखौ करौ ।
मध्ये तिर्यक्करौ प्रोक्तौ जपन्यास उदाहृतः" ॥ इति ।

तदेवाह आचारप्रकाशे च कल्पचिन्तामणौ नारसिंहेऽप्याद्यश्लोकोऽस्ति । अतो यथासम्प्रदायं यथाकुलाचारं च अक्षमालया अङ्गुलिपर्वभिर्वा गायत्रीजपः कार्यः । धर्मसिन्ध्वादिषु तथा विकल्पादरणात् । वैष्णवादिसर्वशिष्टेषूभयविधस्याचारस्य दर्शनाच्च । अथ वर्ज्यावर्ज्यमालास्तु—

(वर्ज्यावर्ज्या मालाः, जपार्थं गोमुखाकारवस्त्रविधिः, पुनरङ्गुलिपर्वभिर्जपविधिस्तत्प्रकारश्च)

"अक्षुद्राः समरन्ध्राश्च परिपूर्णा दृढा नवाः ।
निश्चला ग्रथिताश्चैव अन्योऽन्यं घृष्टिवर्जिताः ॥
सशब्दा चञ्चला या तु त्रुटिता ग्रथिता तथा ।
छिन्नसूत्रेण ग्रथिता पाखण्डाख्या पुरातना ॥
माला दुःखप्रदायिन्यो ग्रथिता निन्द्यतन्तुषु ।
तस्मात्तु तादृशा माला वर्जनीयाः प्रयत्नतः" ॥

एवमादिवचनोपन्यासेन नागदेवाह्निकप्रभृतिषु निरूपिता एव । अथाचारार्काचारमयूखयोर्वृद्धमनुः—

"वस्त्रेणाच्छाद्य तु करं दक्षिणं यः सदा जपेत् ।
तस्य स्यात्सफलं जाप्यं तद्धीनमफलं स्मृतम्" ॥ इति ।

अत एव शिष्टा गोमुखाकारे वस्त्रे करं प्रवेश्य जपन्ति । उक्तं चैतद्वचनादग्रेऽनुपदमेवाचारार्के । अत एव तिर्यक् सञ्चिका कल्पिता केनचिद्बुद्धिमता वृद्धेन जपशीलेन जपार्थं सा च गोमुखीति व्यवह्रियते लोकैरिति । आस्तामेतत् ।

अथ जपविषयेऽस्माकं तु गायत्रीजपोऽङ्गुलिपर्वभिर्वैष्णवमन्त्रजपश्च तुलसीकाष्ठमाल-

येत्येव मुख्यः शिष्टाचारः । आचारार्के जपमालानिर्णयानन्तरम् एतच्च गायत्रीजपातिरिक्तजपे ज्ञेयम् । उक्तं च मालाकरणं ब्रह्मयामले गायत्रीकल्पे च—

“पर्वभिस्तु जपेद्देवीं माला चान्यजपे स्मृता ।
गायत्र्या वेदमूलत्वाद्वेदः पर्वसु गीयते ॥
आरभ्यानामिकामध्यं पर्वाण्युक्तान्यनुक्रमात् ।
तर्जनीमूलपर्यन्तं जपेद्दशसु पर्वसु ॥
मध्यमाङ्गुलिमूले तु यत्पर्वद्वितयं भवेत् ॥
तं वै मेरुं विजानीयाज्जपे तन्नातिलङ्घयेत् ॥
आरभ्यानामिकामूलात्प्रादक्षिण्येन वै क्रमात् ।
मध्यमामूलपर्यन्तं जपेद्दशसु पर्वसु ॥

इत्यादिवचनानुगृहीतत्वात् । अतः कथमपि न रुद्राक्षमालाया एव गायत्रीजपे सर्वेषामावश्यकत्वं सिद्ध्यतीति व्यर्थोऽयं प्रश्नः ।

अतः—

न भस्मधारणं नापि जपो रुद्राक्षमालया ।
आवश्यकस्तु सर्वेषां वैष्णवानां कुतस्तराम् ॥ १ ॥

(एकषष्टितमः प्रश्नः, उत्तरकारिकाः, सौवर्णराजतताम्रमृण्मयपालाशादिपात्राणि पूर्वपूर्वोत्कृष्टानि, पित्तलादिपात्राणि, विभवाविभवविचारः, ताम्रपात्रोत्कर्षः, शङ्खस्य तदुदकतुलस्यादेश्च सर्वत्रावश्यकता, स्नानधूपदीपराजभोगशयनभोगादिनैवेद्यदुग्धनिवेदनादिषु पात्राणां निवेदनीयद्रव्यादीनां च विचारः, स्नाने घण्टादिवादनं धूपदीपयोश्च वामहस्तेन, रजतकांस्यमृण्मयादीनां विधिनिषेधयोर्व्यवस्थादि, आयसादिनिषेधः, प्रकीर्णकाः पात्रनिर्णयाश्च)

अथैतत्प्रधानप्रश्नानुबन्धी पञ्चमः प्रश्नः ॥ ५ ॥

भगवत्पूजनसमये कानि पात्राणि शस्तानि ॥ ६१ ॥

उत्तरम्—

पुराणे पञ्चरात्रादौ पूजायाः प्रक्रमे प्रभोः ।
प्रोक्तानि यानि पात्राणि पवित्राणि पुरातनैः ॥
स्वसम्प्रदायप्राप्तानि रचितान्युचितानि तु ।
सुवर्णताम्रदुर्वर्णकांस्याद्यैः शुद्धधातुभिः ॥
यथाकालं यथाकर्म यथाशक्ति यथाश्रमम् ।
प्रशस्तानि समस्तानि शास्त्राचाराविरोधतः ॥

अथ पात्रनिर्णयस्य नारदपञ्चरात्रादिग्रन्थेषु विस्तीर्णत्वेऽपि भवत्सन्तोषार्थं किञ्चिदुच्यते—

तत्र स्कान्दे मार्गशीर्षमाहात्म्यनवमाध्याये स्वनैवेद्यनिर्णयमुपक्रम्य ब्रह्माणं प्रति भगवान् (श्लो० ३)—

"आदौ हिरण्मयं पात्रं तदभावे च राजतम् ।
तदभावे च पालाशं विस्तीर्णं बहुसुन्दरम् ॥
कचोलाः शतशः कार्याः पात्रे वै परितोऽनघ ।
तन्मध्ये व्यञ्जना देया नाना फलमयाः शुभाः" ॥

तथा (श्लो० ६)—

"नाना व्यञ्जनसंरुद्धं त्रिभिः पङ्क्तिभिरेव च ।
निम्बूरसेन चोड्रेण फलमूलयुतेन च" ॥

तथा (श्लो० ९)—

"प्रहेलनास्तथा कार्या कचोलशतसङ्कुलाः" ॥

तथा (श्लो० ११)—

"कचोले सुप्रभे वत्स स्थितं काञ्चनसुप्रभम् ।
घृतं सुवासितं प्रीत्या देहि त्वं मम भोजने" ॥ इत्यादि ।

नारदपञ्चरात्रे चतुर्थरात्रे नवमाध्याये श्रीमहादेवः (श्लो० १)—

"परिभाषामथो वक्ष्ये उपचारविधौ हरेः ।
द्रव्याणां यावती सङ्ख्या पात्राणां द्रव्यसङ्गतिः" ॥ इत्युपक्रम्य—
"हाटकं राजतं ताम्रमारकूटं मृदादिना ।
उपचारविधावेतद्द्रव्यमाहुर्मनीषिणः" ॥ इति ।

आरकूटं पित्तलम् । "रीतिः स्त्रियामारकूटः" इत्यमरोक्तेः ।

तथा तत्रैव (श्लो० ५)—

प्रोक्तमाचमनं कांस्ये । इदमशक्तविषयम् ।

तत्रैव—

"स्वर्णाद्याभरणान्येव मुक्ताद्याभरणानि च ।
चन्दनागरुकर्पूरपद्मगन्धपलावधि ॥
नानाविधानि पुष्पाणि पञ्चाशदधिकानि च ।
कांस्यादिनिर्मिते पात्रे धूपगुग्गुलुकर्मभाक्" ॥ इति ।

सम्प्रदाये तु चन्दनधूप एव प्रसिद्धः । बहुवचनप्रशस्तत्वादित्यन्यदेतत् ।

तथा—

"कार्या ताम्रादिपात्रे तत्प्रीतये हरिमेधसः" ॥ इति ।

अयं सर्वोऽपि पात्रनियमो विभवविषयकः । यथोक्तं तत्रैवोपसंहारे (श्लो० १४)—

"तत्त्वतोऽयं विधिः प्रोक्तो विभवे सति सर्वदा ।
एषामभावे सर्वेषां यथाशक्त्यभिपूजयेत् ॥
सर्वभोगान्वितो भूत्वा व्रजेदन्ते हरेः पुरम्" ॥ इति ।

एवं सर्वो गौतमतन्त्रेऽपि तत्र तत्र भगवत्पूजोपयोगिपात्रनिर्णयोऽस्ति । यथा नवमाध्याये (श्लो० ५९)—

"तद्दक्षिणे तु शङ्खं वा ताम्रं चाप्यथ मार्तिकम् ।
पात्रमेकं निधायाथ तथा जलेन पूरयेत् ॥
ताम्रपात्रं च विप्रर्षे विष्णोरतिप्रियं मतम् ।
तत्रैव सर्वपात्राणां मुख्यं शङ्खं प्रकीर्तितम् ॥
मृत्पात्रं च द्विधा प्रोक्तं सौवर्णं राजतं तथा ।
पञ्चपात्रं हरेः शुद्धं नान्यत्तत्र नियोजयत्" ॥ इति ।

तथा तत्रैव दशमाध्याये (श्लो० ११७)—

"एवं वा पूजयेत्कृष्णं यथावित्तानुसारतः ।
इह भुक्त्वा वरान् भोगानन्ते तु हरितां व्रजेत्" ॥

(श्लो० ११८)—

अगुरूशीरगुग्गुलसितामधुसुचन्दनैः ।
"साराङ्गारे विनिक्षिप्तैर्नासाधो धूपमर्पयेत् ।
वनस्पतिरसोत्पन्नो गन्धाढ्यो गन्ध उत्तमः ।
आघ्रेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥
वर्त्या कर्पूरगर्भिण्या सर्पिषा तिलजेन वा ॥
संस्थाप्य स्वर्णपात्रादौ सुदीप्य शिखया ततः ।
अर्घोदकेन संस्कृत्य नन्दजाय निवेदयेत् ॥
उत्तार्य दृष्टिपर्यन्तं घण्टां वामदिशि स्थिताम् ।
वादयन्वामहस्तेन दक्षहस्तेन चार्पयेत् ॥
सुप्रकाशो महातेजाः सर्वत्र तिमिरापहः ।
सबाह्याभ्यन्तरं ज्योतिर्दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥
स्वर्णे वा ताम्रपात्रे वा रौप्ये वा पाङ्कजे दले ।
सितोपदंशशाल्यन्नं सगुडं मधुना युतम् ॥

दधिदुग्धघृतोपेतं कदल्यादिफलान्वितम् ।
आनीय देवपुरतोऽर्घतोयं च विनिक्षिपेत्" ॥ इति ।

सारसङ्ग्रहे हारीतः—

"यो नित्यमर्चयेद्देवं यावज्जीवमतन्द्रितः ।
गण्डकीगोमतीचक्रं तुलसीताम्रभाजनम् ॥
घण्टानादं शङ्खतोयमष्टमं चानुलेपनम् ।
सर्वेषामप्यलाभे तु शङ्खमेकं विशिष्यते ॥
शङ्खोदकं सदा पूतमतिप्रियतरं हरेः" ॥ इति ।

कमलाकरभट्टाह्निके—

"शङ्खतीर्थं क्षिपेन्मूर्ध्नि विष्णुपादोदकं पिबेत्" ।

पादोदकप्रकारः—

"उदकं चन्दनं चक्रं शङ्खश्च तुलसीदलम् ।
घण्टा पुरुषसूक्तं च ताम्रपात्रमथाष्टमम् ॥
शालग्रामशिला मुख्या नवभिस्तीर्थमुत्तमम्" ॥ इति ।

तत्रैव स्मृतिः—

"शङ्खोदकेन स्नानं तददति प्रियमतं हरेः ।
शङ्खोदकेन सम्प्रोक्ष्य पूजोपकारणानि वै ॥
दक्षिणे घृतदीपं च वामे तैलस्य दीपकम्" ॥ इति ।

तत्रैव वसिष्ठः—

"धूपे दीपे च नैवेद्ये स्नाने चैव विशेषतः ।
घण्टानादं प्रकुर्वीत नानावादित्रकं तथा" ॥ इति ।

पुनर्गौतमतन्त्रे षोडशाध्याये (श्लो० ४६)—

"सितोपदंशमन्नं च स्वर्णपात्रे निवेदयेत् ।
अथवा रौप्यपात्रे च ताम्रपात्रेऽथवा पुनः ॥
अभावात् पद्मपात्रे वा अन्यथा नरकं व्रजेत् ।
सुवर्णचषके वाऽथ रौप्ये वा विधिना ततः ॥
सशर्करं पक्वदुग्धमन्नं व्यञ्जनपायसम् ।
नानाविधोपहाराणि गोविन्दाय निवेदयेत्" ॥ इति ।

पुनस्तत्रैव षोडशाध्याये (श्लो० ७०)—

"रजता रचिते पात्रे खण्डदुग्धं निवेदयेत्" ॥ इति ।

तत्रैव (श्लो० ९०)—

“एवमभ्यर्च्य विधिना कांस्ये वा राजतान्विते ।
पात्रे दुग्धं निवेश्याथ मिथुनेभ्यस्तथार्पयेत्” ।। इति ।

मिथुनेभ्यः राधिकाद्येकैकपत्नीसाहित्येन प्रक्रान्तेभ्यो भगवद्युग्मेभ्यः ।

पराशरमाधवीये तृतीयाध्याये श्राद्धप्रकरणे—

“राजतं पात्रं पित्र्ये विनियुज्यते न दैवे” ।

तदाह मत्स्यो राजतं पात्रमधिकृत्य—

“शिवनेत्रोद्भवं यस्मादतस्तत्पितृवल्लभम् ।
अमङ्गलं तद्यत्नेन देवकार्येषु वर्जितम्” ।। इति ।

इति देवकार्ये रजतनिषेधः, स तु मत्स्यपुराणे श्राद्धं प्रक्रम्योक्तः । माधवेनापि श्राद्धप्रकरण एवोदाहृत इति विश्वदेवकार्यविषयक एव । भगवत्पूजायां तत्र तत्र स्मृतिपुराणेषु रजतपात्राणामपि विधीयमानत्वात् ।

आचारादर्शे देवपूजानिरूपणात्प्राक् योगियाज्ञवल्क्यः—

“सौवर्णं राजतं ताम्रं मुख्यं पात्रं प्रकीर्तितम् ।
तदभावे स्मृतं पात्रं स्रवते यन्न धारितम्” ।। इति ।

आचारप्रकाशे धूपदीपान्तां पूजां निरूप्य,

अथ नैवेद्यपात्रं स्कान्दे—

“हैरण्यं राजतं कांस्यं ताम्रं मृन्मयमेव च ।
पालाशं पद्मपात्रं वा पात्रं विष्णोरतिप्रियम्” ।।

वाराहे—

“सौवर्णं राजतं कांस्यं येन दीयेत प्रापणम् ।
तानि सर्वाणि सन्त्यज्य ताम्रं तु मम रोचते” ।। इत्युक्तम् ।

तत्र जलार्पणे द्विमुखमेव रजतादिपात्रं भृङ्गारशब्दवाच्यं प्रसिद्धम् । यज्ञपात्रत्वात् । पूजाक्रमेऽपि प्रशंसितत्वाच्च । देवतास्नापनं तु सुवर्णरूप्यताम्रान्यतमपात्रैरेव कार्यं न तु कांस्यपात्रेण ।

प्रजापतिस्मृतौ—

“कांस्यपात्रच्युतं वारि स्नाने च देवतार्चने ।
श्वानमूत्रसमं तोयं पुनः स्नानेन शुद्ध्यति” ।। इति तन्निषेधात् ।

लोहपात्रे तु नान्नं निवेदनीयम् । तत्र भोजने दाने च निषेधात् ।

यथाह स्वस्मृतौ वृद्धात्रिः (श्लो० ४३)—

"आयसेन तु पात्रेण यदन्नमुपदीयते ।
श्वानविष्ठासमं भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत्" ॥ इति ।

न चैवं कांस्यपात्रस्यापि भोजने निषिद्धत्वान्नैवेद्यादिषु तन्निषेधप्रसङ्गः । तत्र भोजननिषेधस्य यतिविषयकत्वात् ।

यथाह स एव—

"न च कांस्येषु भुञ्जीयादापद्यपि कदाचन ।
मलाशाः सर्व एवैते यतयः कांस्यभोजनाः ॥
कांस्यकस्य च यत्पात्रं गृहस्थस्य तथैव च ।
कांस्यभोजी यतिश्चैव प्राप्नुयात्किल्बिषं परम्" ॥ इति ।

आचारार्के पूजाप्रकरणे पाद्मे—

"नैवेद्यपात्रं वक्ष्यामि केशवाय महात्मने ।
हैरण्यं राजतं कांस्यं ताम्रं मृन्मयमेव च ॥
पालाशं पद्मपात्रं वा पात्रं विष्णोरतिप्रियम् ।
हविः शाल्योदनं दिव्यमाज्ययुक्तं सशर्करम् ॥
नैवेद्यं देवदेवाय यावकं पावकं तथा ।
नैवेद्यवस्त्वलाभे तु फलानि विनिवेदयेत् ॥
फलानामप्यलाभे तु तोयान्यपि निवेदयेत्" ॥ इति ।

धर्मप्रवृत्तौ पूजाप्रक्रमे—

"मृन्मये भिन्नपात्रे च पाषाणे लोहकाष्ठजे ।
पल्लवे करभूमौ च नैवेद्यं न च दापयेत् ॥
सौवर्णं राजतं ताम्रं कांस्यं पालाशमेव च ।
नैवेद्यायतपत्रं च पात्रं विष्णोरतिप्रियम्" ॥ इति ।

कमलाकराह्निके वराहपुराणे भगवतोक्तेषु द्वात्रिंशदपराधेषु—

"मृण्मये भिन्नपात्रे वा पालाशे लोहकाष्ठजे ।
पल्लवे करभूम्योर्वा नैवेद्यं मम चार्पयेत्" ॥

इति तथा निवेदनमपराधत्वेनोक्तम् । इह मृन्मयनिषेधः शक्तविषयः । शाल्यादिमुख्यान्नानां नित्यं निवेदनविषयो वेत्यन्यत्र विस्तरः ।

कमलाकरभट्टाह्निके भगवत्पूजाक्रमे स्मृतिः—

"अर्घ्यं पुष्पफलैश्चैव चन्दनेन समन्वितम् ।
ताम्रपात्रस्थितं तोयं हरये तन्निवेदयेत्" ॥

तथा तत्रैव नैवेद्यपात्रमुक्तं स्कान्दे—

"हिरण्यं राजतं कांस्यं ताम्रं पालाशपत्रकम् ।
नैवेद्यार्थं प्रशंसन्ति पूर्वाभावे परं परम्" ॥ इति ।

एवं दिङ्मात्रेणेह दर्शितम् । विस्तरस्तु ग्रन्थान्तरेषु पात्रनिर्णये कृत एव । मयापि स्वतन्त्रतयाऽन्यत्र कर्तव्य एवेति नेह तन्यते । एवं—

पूजोपयोग्यपात्राणि पञ्चरात्रादिषु स्फुटम् ।
प्रोक्तानि सम्प्रदाये स्वे यानि सम्मानितानि च ॥
तैर्यथार्हं हिरण्यादिशुद्धधातुजभाजनैः ।
सभाजनं भगवतो निर्णीतं नः सभाजनैः ॥

(द्विषष्टितमः प्रश्नः, तदाशये गङ्गाया हरिपादांबुता शिवादिधार्यत्वं च)

अथ प्रक्रान्तप्रधानप्रश्नानुबन्धी षष्ठः प्रश्नः ॥ ६ ॥

गङ्गाजलेन भगवतः स्नानं समीचीनं न वा ॥ ६२ ॥

अस्यायमाशयो भवेत् । पाद्मगोदामाहात्म्यादिषु विवाहसमये पार्वतीदर्शनात् स्कन्नरेतसो वेधसः पापापनोदाय शिवेन सर्वतीर्थजलपूर्णः कमण्डलुस्तस्मै दत्तः । तेनैव जलेन ब्रह्मणा त्रिविक्रमावतारे भगवतश्चरणः क्षालित इति प्रसिद्धम् । श्रीभागवते च तदा भगवन्नखेन ब्रह्माण्डभेदे बाह्यजलधाराऽपि प्राप्तेत्युच्यते । अत एव विष्णुपुराणादिषु द्वितीयांशद्वितीयाध्याये (श्लो० ३१)—

"विष्णुपादविनिष्क्रान्ता प्लावयित्वेन्दुमण्डलम् ।
समन्ताद्ब्रह्मणः पुर्यां गङ्गा पतति वै दिव" ॥ इत्यादिषु सर्वत्रैव

भगवच्चरणोदकरूपत्वं तस्या निरूपितमिति तद्भक्तानां शिवादीनामेव स्वमूर्ध्नि विष्णुपद्यास्तस्या धारणत्वमुचितम् ।

उक्तं च श्रीभागवते द्वितीयस्कन्धे—

"यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्न्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूत्" ॥ इति ।

न तु भगवतः स्वचरणोदकेन स्नानादिकं योग्यमिति ।

(उत्तरे गङ्गाया हरिस्नानाद्युपयोगित्वे युक्तयः)

उत्तरं ब्रूमः—

भगवतो ह्यवयवविभागप्रदर्शनमैच्छिकमेव । वस्तुतस्तस्य सर्वतः पाणिपादान्तत्वात् । तैत्तिरीये—

"विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात्" ॥ इति ।

"सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमँल्लोके सर्वमावृत्त्य तिष्ठति" ।। इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ।

श्वेताश्वतरे तु—"सर्वतः पाणिपादं तत्" इति पाठः । अतः सर्वत्रैव सच्चिदानन्दपूर्णत्वाविशेषात् अवयवविभागप्रदर्शनस्यैच्छिकत्वाद्वस्तुतः सर्वतः पाणिदान्तत्वाच्च भगवदवयवेषु नित्यसिद्धसच्चिदानन्दरूपेष्वनौपाधिकेषु न प्राकृतमनुष्याद्यवयववदुत्तमाधमभावो वक्तुं शक्य इति चरणवत्तदुदकस्याधिदैविकरूपत्वात्तेन तदर्चनादौ न कोऽपि दोषः । एवमेव च सति वटपत्रपुटशायिना भगवता स्वमुखे निक्षिप्य स्वचरणाङ्गुष्ठश्चूष्यत इति पुराणप्रसिद्धिः सङ्गच्छते । कथमन्यथा अत्युत्तमावयवे मुखे प्राकृतदृष्ट्या अधमावयवस्य चरणनिक्षेपो योग्यः स्यात् । किञ्चास्ति गङ्गायामाधिदैविकादिभेदेन त्रैरूप्यम् । चरणोदकस्य स्वल्पत्वाबाहुल्यार्थं चर्मण्वत्यादिनद्यन्तरोदकवर्षोदकादिप्रवेशश्च । तत्राधिदैविक्या देवतारूपायाः सम्बन्धात् पवित्रतमेन सर्वतीर्थोत्तमेनाध्यात्मिकजलेन भौतिकजलेन च भगवत्पूजादिकरणे न कोऽपि शङ्कावकाशः । शास्त्रेषु ब्रह्मद्रवत्वकथनाच्च । अत एव पुराणादिषु भगवत्पूजायां तज्जलस्योत्कर्षो निरूप्यते ।

(पर्युषितजलपुष्पादेः पूजायां निषेधः, तुलस्यगस्त्यबिल्वगङ्गोदकानां प्रतिप्रसवः, तुलसीदलगङ्गाजलयोरतिप्रशंसा, साधरणजलेऽपि गङ्गाद्यावाह्नानात्पूजोपयोगिता, स्पष्टस्तत्स्नानादिविधिश्च)

यथा निर्णयसिन्धौ तृतीयपरिच्छेदपूर्वार्धे बृहन्नारदीये—

"वर्ज्यं पर्युषितं पुष्पं वर्ज्यं पर्युषितं जलम् ।
न वर्ज्यं तुलसीपत्रं न वर्ज्यं जाह्नवीजलम्" ।। इति ।

स्कान्दे मार्गशीर्षाष्टमाध्यायेऽपि भगवत्स्नानाचमनाद्युपयोगिजलपत्रपुष्पादिनिर्णये इदमेव वाक्यं दृश्यते । आचारप्रकाशे च पारिजाते—

"जलं पर्युषितं त्याज्यं पत्राणि कुसुमानि च ।
तुलस्यगस्त्यबिल्वानि गाङ्गं वारि न दुष्यति" ।। इति ।

धर्मप्रवृत्तौ चेदं विष्णुपूजायामुदाहृतम् । आचारार्के पूजाप्रकरणे स्कान्दे—

"गङ्गाजलं त्र्यहाद्ग्राह्यं पूजने भक्तिसंयुतैः" ।।

सारसङ्ग्रहे स्कान्दे—

"न विप्रसदृशं पात्रं न दानं सुरभीसमम् ।
न च गङ्गासमं तीर्थं न पत्रं तुलसीसमम्" ।।

नारदपञ्चरात्रे च प्रथमरात्रत्रयोदशाध्याये (श्लो० १७)—

"पूतश्च पावनो वह्निर्जलं च तुलसीदलम् ।
पूतान्येव हि तीर्थानि गङ्गादीनि च गायक" ।। इति ।

तत्रैव द्वितीयरात्रतृतीयाध्याये (श्लो० ८९)—

“पवित्राणि च तीर्थानि तुलसी चापि जाह्नवी” ॥ इति ।

कमलाकरभट्टाह्निके भगवत्पूजानिरूपणे—

“आसनं कल्पयेद्धैमं नानारत्नविभूषितम् ।
पाद्यं देवाय दातव्यं गङ्गातोयं सचन्दनम्” ॥ इति ।

तत्र चाचारप्रदीपे—

“जलं पर्युषितं त्याज्यं पत्राणि कुसुमानि च ।
तुलस्यगस्त्यबिल्वादिगङ्गावारि न दुष्यति” ॥ इति ।

एवं तत्र तत्र भगवत्पूजाप्रक्रमे प्रशंसितस्य गङ्गाजलस्य तत्स्नानाद्यर्थमेवोपयोगोऽभिप्रेत इति निश्चीयते । किञ्च साधारणजलेष्वपि गङ्गायमुनाद्यावेशेनैव भगवत्पूजोपयोगित्वं भवतीति ज्ञायते । तत्र तत्र ग्रन्थेषु पूजोपयोगिजले मन्त्रैस्तदाह्वानस्य विधानात् । यथा कृष्णाराधनपद्धतौ शङ्खतोये “गङ्गे च यमुने चैव” इत्याह्वानं कलशे किञ्चिज्जलनिक्षेपश्च निरूपितः । देवपूजाग्रन्थे तु कलश एव तदावाहनमुक्तम् । इदं सर्वत्र प्रसिद्धमेवेति किं बहुना । अपि च तत्रैव पञ्चामृतस्नानोत्तरम्—

“श्रीखण्डं चन्दनोपेतं कस्तूर्यादिसमन्वितम् ।
गङ्गाजलविमिश्रं च गन्धस्नानं समर्पयेत्” ॥

इति वचनोपन्यासपूर्वकं स्पष्टमेव गङ्गाजलेनाभ्यङ्गसमर्पणमुक्तम् । एवं कण्ठरवेण स्नानादौ गङ्गाजलोपयोगविधायकानि वचनान्तराण्यपि तत्र तत्र प्रसिद्धान्येव ।

(तस्या हरिस्नानादिषूपयोगे युक्ततरं स्वग्रन्थसम्मतिश्च)

अन्यच्च यदि सर्वथा चरणोदकत्वेन भगवदनुपयोगित्वमेव तस्य स्वीक्रियेत तर्हि तेन तत्तर्पणमयुक्तं स्यात् । विधीयते च तद्गौतमतन्त्रे चतुर्विंशाध्याये (श्लो० १००)—

“मत्स्यण्डी कदली दुग्धं गुडपायसतच्छ्रिया ।
तर्पयेदयुतं मन्त्री गाङ्गेयेन जलेन वै” ॥

अत्रैव पञ्चविंशाध्याये (श्लो० १०)—

“पलाशैः कुसुमैर्हुत्वा दिव्यज्ञानमवाप्नुयात् ।
पूर्ववत्तर्पणं कुर्यात्सर्वाभीष्टानि साधयेत्” इति ।

पूर्ववद्गङ्गाजलेन । अपि च ग्रहिलतया भगवच्चरणसम्बन्धित्वात्तदनुपयोगित्वमेवास्य यद्युच्येत तर्हि “पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्” “भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां द्यौः शीर्षमाशाश्रुतिरङ्घ्रिरुर्वीत्यादिश्रुतिपुराणादिवचनेभ्यो भूमिलोकस्य भगवत्पादोत्पन्नत्वात्तद्रूपत्वाच्चात्रोत्पन्नानां सर्वपदार्थानां भगवत्पूजानुपयोगितयाऽस्मिँल्लोके भगवत्पूजादिसन्मार्गा

एवोच्छिद्येरन् । तथा च सति न कस्यापि मोक्षादिकमपि स्यादिति नैतत्सारम् । अत आधिदैविकरूपत्वाद्गङ्गाजलेन. भगवत्सेवनादौ न कोऽपि दोषलेशोऽपीति सङ्क्षेपः । विस्तरस्तु "विष्णोर्नुकं वीर्याणि" "चस्कम्भयः स्वरहसा" "या वै लसच्छ्रीतुलसीविमिश्रा" इत्यादीनां व्याख्यानात् प्रहस्तवादादेश्चावगन्तव्यः ।

अत एवैतत्सर्वं हृदिकृत्याहुः पञ्चमस्कन्धनिबन्धे श्रीमदाचार्याः (श्लो० ७८)—

"जलेनाप्युत्तमा सेयमिति गङ्गावतारणम् ।
सर्वत्र तस्याः सम्बन्ध इति भेदा निरूपिताः ॥
ऊर्ध्वपादाद्विनिष्क्रान्ता जघने पतति स्फुटम् ।
चरणस्याधिदैवत्वान्न दूषणमिहाण्वपि ।
गङ्गाजलेन पूजादि सर्वं कार्यमिति स्थितिः" ॥ इति ।

अतः समग्रमव्ययं मङ्गलं नः ।

उत्तमाधमभावस्याभावात्प्राकृतवद्धरौ ।
पुराणादौ प्रभोः पूजाप्रक्रमेषु प्रशंसनात् ॥
आधिदैवादिभेदेन त्रैविध्याज्जाह्नवीभवम् ।
मुरारिस्नापने वारि पुण्यकारि विचारितम् ॥

(त्रिषष्टितमः प्रश्नः, उत्तरकारिकाः, आहारो रहसि छादित स्थल एव कार्यः)

अथैतत्प्रश्नानुबन्धी सप्तमः प्रश्नः ॥ ७ ॥

भगवत्सम्प्रदायरहितविद्वत्तादिगुणयुक्तब्राह्मणेन दृष्टमन्नं भोज्यं न वा ॥ ६३ ॥

उत्तरम्—

आहारस्य रहस्यत्वविधानाच्छादिते स्थले ।
कर्तव्यताविधानाच्च तत्तादृग्व्रतवत्तया ॥
तथैवास्मत्कुलाचाराल्लोकां[1]दृग्दोषरूपणात् ।
तथैव चात्मसन्तोषात् [2]पाकदेवार्चनादिषु ॥
दृष्ट्यन्तरालचैलानां निबन्धनविधानतः ।
केनापि नः सम्प्रदाये स्थितेनाप्यस्थितेन वा ॥
विदुषाऽविदुषा वापि दृष्टमन्नं न भुज्यते ।
पूर्वैर्भुक्तं तु यद्दृष्टं तद्दृष्टं खलु भुज्यते ॥

---

[1] तथा भोजनस्य लोकविद्विष्टत्वात् । [2] इदमुत्तरत्रान्वेति ।

तथा हि पराशरमाधवीये प्रथमाध्याये आह्निकप्रकरणे हारीतः—

“आहारं रहः कुर्याद्विहारं चैव सर्वदा ।
गुप्ताभ्यां लक्ष्मीयुक्तः स्यात्प्रकाशे हीयते श्रिया” ।। इति ।

मदनपारिजाते तु भोजनविधौ देवलो हारीतश्च—

“गुप्ताभ्यां लक्ष्म्युपेतः स्यात् प्राकाश्ये हीयते श्रिया” ।। इति । पूर्वार्द्धं तदेव ।

आचारार्के स्मृतिचन्द्रिकायामाचारप्रदीपे कमलाकराह्निकादिषु चेदमुपन्यस्तम् । आचारमाधवेऽपि भोजनविधौ बौधायनः—“सर्वावश्यकावसानेषु प्रक्षालितपाणिपादोऽप आचम्य शुचौ सम्वृते देशे प्राङ्मुख उपविश्येत्यादि प्रजापतिं मनसा ध्यायेत्” इत्यन्तम् । अत्र अन्ने दृष्टिपातवारणाय सम्वृते देशे इति वस्त्रभित्त्याद्यन्यमाच्छादितत्वं देशविशेषणम् ।

अत्रैवाग्रे उशनाः—

“नादत्त्वा मृष्टमश्नीयाद्बहूनां चैव पश्यताम् ।
अश्नीयुर्बहवश्चैव तथा नैकस्य पश्यतः” इति ।

तत्रैव तृतीयाध्याये श्राद्धप्रकरणे याज्ञवल्क्यः—

“परिश्रिते शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे तथा” ।। इति ।

परिश्रिते परितः प्रच्छादिते शुचौ गोमयादिनोपलिप्ते इति माधवो व्याचख्यौ । अत्र परिश्रित इति दृष्टिदोषनिवारणार्थम् ।

(तथैव व्रतं कुलाचारश्च, श्राद्धादिष्वाचाराद्व्यवस्था च)

किञ्च, केनापि दृष्टमन्नं नास्माभिर्भोज्यमित्यस्माकं व्रतम् । नहि तल्लोपो योग्यः । उपपातकरूपत्वात् ।

यथाह तृतीयाध्याये उपपातकगणनायां याज्ञवल्क्यः (श्लो० ३२)—

“कौटिल्यं व्रतलोपनम्” इति । “अत्र व्रतशब्दस्य ईदृशवैष्णवादिधृतनियमपरत्वम्” इति मिताक्षरायां स्पष्टम् । अपि च अस्माकं कुलपरम्पराप्राप्तोऽयमितरदृष्टान्नाभोजनरूपो धर्मः सोऽप्यवश्यं पालनीयः । यथोक्तमाचारमाधवप्रथमाध्याये महाभारते आनुशासनिके पर्वणि उमामहेश्वरसम्वादे—

“धर्माश्चतुर्विधा लोके श्रुतिभेदमुखोद्भवाः ।
देशधर्माश्च दृश्यन्ते कुलधर्मास्तथैव च ।।
जातिधर्मा वयोधर्मा गुणधर्माश्च शोभने ।
शरीरकालधर्माश्च आपद्धर्मास्तथैव च ।।
एतद्धर्मस्य मान्यत्वं क्रियते लोकवासिभिः” ।।

अत एव श्राद्धादिष्वपि वंशधर्मादिसारः स्मर्यते ।

यथाह निर्णयसिन्धौ पृथ्वीचन्द्रोदये च वृद्धपराशरः—

"मातापित्रोः पृथक्कार्यमेकोद्दिष्टं मृतेऽहनि" ।

इत्युक्त्वाह—

"देशधर्मं समाश्रित्य वंशधर्मं तथा परे ।
सूरयः श्राद्धमिच्छन्ति पार्वणं च क्षयाह्न्यपि" ॥ इति ।

एवमितरदृष्टान्नभोजनरूपोऽपि वंशधर्मोऽनुल्लङ्घनीयः । अत एव मनुरप्याहचतुर्थाध्याये (श्लो० १७८)—

"येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न रिष्यते" ॥ इति ।

मिताक्षरायां तु न दुष्यतीति पाठः । अतो राज्ञापि नैतद्विषये बलात्कारः कार्यः । शास्त्रविरोधाभावात् । यथाह आचाराध्याये राजधर्मप्रकरणे याज्ञवल्क्यः (श्लो० १५)—

"यस्मिन्देशे य आचारो व्यवहारः कुलस्थितिः ।
तथैव परिपाल्योऽसौ यदावशमुपागतः" ॥ इति ।

पुनस्तत्रैव (श्लो० ५२)—

"कुलानि जातीः श्रेणीश्च गणान् जानपदानपि ।
स्वधर्माचलितान् राजा विनीय स्थापयेत्पथि" ॥ इति ।

विनीय यथापराधं दण्डयित्वा । तथा च येषां यः कुलधर्मस्तत्रैव ते राज्ञा प्रवर्त्तनीयाः ।

(लोकसङ्ग्रहोऽपि प्रमाणम्)

किञ्च । अस्माकं तद्भोजनमेव पारम्परिकलोकसङ्ग्रहादपि धर्मत्वेन प्राप्यते । उक्तं च पराशरमाधवीये प्रथमाध्याये आनुशासनिके पर्वणि—

"धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ।
द्वितीयं धर्मशास्त्रं तु तृतीयं लोकसङ्ग्रहः" ॥ इति ।

अतो लोकविद्वेषादपि सर्वलोकदृष्टान्नं नास्माभिः स्वीकर्तव्यम् । लोकविद्विष्टस्य धर्मस्याप्यननुष्ठेयत्वात् । उक्तं च मनुना—

"अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु" ॥ इति ।

एतदेवाश्रित्य मिताक्षरायां प्रथमाध्याये गृह्यप्रकरणे (श्लो० १३)—

"महोक्षं वा महाजं वा" इत्यत्र मधुपर्के पशुवधस्य तथा तृतीयाध्याये "त्रिरात्रं

दशरात्रं वा" इत्यत्र "चतुर्थे दशरात्रं स्यात्" इत्यत्र च विगानं स्वीकरोति विज्ञानेश्वरः । अत एव च शिष्टयाज्ञिका आनुबन्ध्याख्यमैत्रावरुणपशोः स्थाने मैत्रावरुणीमामिक्षामेव कुर्वन्ति । पुनश्चतुर्थाध्याये मनुः (श्लो० १७६)—

"परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ ।
धर्मं चाप्यसुखोदर्कं लोकविक्रुष्टमेव च" ॥ इति ।

पराशरमाधवीये च प्रथमाध्याये प्रातःप्रबोधकालविचारे विष्णुपुराणे—

"परित्यजेदर्थकामौ धर्मपीडाकरौ नृप ।
धर्ममप्यसुखोदर्कं लोकविद्विष्टमेव च" ॥ इति ।

अपि च—

बहुभिरनुष्ठीयमानस्योच्यमानस्य वा धर्मशास्त्राप्रसिद्धस्याप्याचारस्यास्ति प्रामाणिकत्वं किं पुनस्तत्प्रसिद्धस्य ।

उक्तं च स्वस्मृतावत्रिणा (श्लो० ३०२)—

"हास्येऽपि बहवो यत्र विना धर्मं वदन्ति हि ।
विनापि धर्मशास्त्रेण स धर्मः पावनः स्मृतः" ॥

(लोकविद्विष्टोऽसुखोदर्कश्च धर्मोंपि नानुष्ठेयः हास्यतोऽपि बहुभिरुक्तो धर्मः सद्भिर्निन्दितो न स्यात्, काम्यमगर्हितं कार्यम्)

अन्यच्चैतद्भोजनेऽस्मदीयैः सद्भिरपि निन्दा क्रियते । पराशरमाधवीये तृतीयाध्याये श्राद्धवर्ज्यब्राह्मणेषु मनुः—

"आचारहीनः क्लीबश्च नित्यं याचनकस्तथा ।
कृषिजीवी शिल्पजीवी सद्भिर्निन्दित एव च" ॥ इति ।

अत्रैव यमः—

"सद्भिश्च निन्दिताचारः स्वकर्मपरिवर्जकः" ॥ इति गणयित्वाग्रे

उपसंहरति—

"चतुराश्रमबाह्याश्च सर्वे ते पङ्क्तिदूषकाः ।
इत्येतैर्लक्षणैर्युक्तांस्तान् द्विजान् न नियोजयेत्" ॥ इति ।

अतः क्वापि स्थित्वा नायं स्वाचारोऽस्माभिर्लङ्घनीयः (अ० १ श्लो० ४७)—

"उषित्वा यत्र तत्रापि स्वाचारं न विवर्जयेत्" । इति बृहत्पराशरोक्तेः ।

दक्षोऽप्याह्निकमुपक्रम्याह (श्लो० १७)—

"उदयास्तमनं यावन्न विप्रः क्षणिको भवेत् ।
नित्यनैमित्तिकैर्युक्तः काम्यैश्चान्यैरगर्हितैः" ॥ इति ।

अगर्हिताचाराश्च प्रकृतसदृशाः ।

(पतितोदक्याकाकपाखण्ड्यवैष्णवादिदृष्टस्पृष्टपादस्पृष्टकालदुष्टभावदुष्टादेरन्नस्य भोजननिषेधः)

अपरं चास्मिन्दुस्तरतरेऽवसरे नहि सर्वजनानां रहस्यानि प्रकाशानि च सुकृतदुष्कृतानि ज्ञातुं शक्यन्त इति नहि सर्वैः सह दृष्टः स्पृष्टान्नभोजनादिरूपो व्यवहार इदानीं योग्यः। तादृशपातकिदृष्टान्नभोजने निषेधं त्वाह सम्वर्तः—

"अन्नं पर्युषितं भुक्त्वा केशकीटैरुपद्रुतम्।
पतितैः प्रेक्षितं वापि पञ्चगव्यं द्विजः पिबेत्" ॥ इति।

मनुरपि चतुर्थाध्याये (श्लो० १०७)—

"मत्तक्रुद्धातुराणां च न भुञ्जीत कदाचन।
केशकीटावपन्नं च पदा स्पृष्टं च कामतः॥
भ्रूणघ्नावेक्षितं चैव संस्पृष्टं चाप्युदक्यया" इत्यादि।

कमलाकराह्निकादिषु च याज्ञवल्क्यः—

"भुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम्।
उदक्या स्पृष्टसंदुष्टं पर्यायान्नं विवर्जयेत्" ॥ इति।

सारसङ्ग्रहे तु अवैष्णवादिभिरपि दृष्टान्नस्य निषेध उक्तः। यथा हारीतः—

"यच्छास्त्रेषु निषिद्धं तु तत्प्रयत्नेन वर्जयेत्।
भावदुष्टं कालदुष्टं क्रियादुष्टं तथैव च।
संसर्गदुष्टमपि च वर्जयेद्यज्ञकर्मणि" ॥

इत्युपक्रम्य कालदुष्टादिस्वरूपं कथयन्नाह—

"शैवपाखण्डपतितैर्विकर्मस्थैर्निरीश्वरैः।
अवैष्णवैर्द्विजैः शूद्रैर्हरिवासरभोक्तृभिः॥
श्वकाकसूकरोष्ट्राद्यैरुदक्या सूतिकादिभिः।
पुंश्चलीभिश्च नारीभिर्वृषलीपतिभिस्तथा॥
दृष्टं स्पृष्टं च दत्तं च भुक्तशेषं तथैव च।
अभक्ष्येण च संयुक्तं सांसर्गं दुष्टमुच्यते" ॥ इति।

संसर्गदुष्टस्य च निषेधो धर्मप्रवृत्तावपि प्रायश्चित्तप्रकरणे दर्शितः।

"संसर्गदुष्टं यच्चान्नं क्रियादुष्टमकामतः।
भुक्त्वा स्वभावदुष्टं च तप्तं कृच्छ्रं समाचरेत्" ॥ इति।

एवमितरत्राप्यनेकत्र संसर्गदुष्टनिषेधः स्पष्ट एव।

नारपञ्चरात्रे च द्वितीयरात्रे द्वितीयाध्याये वैष्णवैर्दृष्टस्पृष्टान्नभोजनादिसंसर्गं वैष्णवानां निषेधति महादेवः—

"हरिभक्तिप्रदं ज्ञानं ज्ञानं पञ्चविधेषु च।
विदुषां वाञ्छिता मुक्तिः सततं परमा सताम्॥

सा च श्रीकृष्णभक्तेश्च कलां नार्हति षोडशीम् ।
श्रीकृष्णभक्तसङ्गेन भक्तिर्भवति नैष्ठिकी ॥
अनिमित्ता च सुखदा हरिहास्यप्रदा शुभा ।
यथा वृक्षलतानां च नवीनः कोमलाङ्कुरः ॥
वर्द्धते मेघवर्षेण शुष्कः सूर्यकरेण च ।
तथैव भक्तालापेन भक्तिवृक्षनवाङ्कुरः ।
वर्धते शुष्कतां याति शुष्कः सूर्यकरेण च ॥
तस्माद्भक्तैः सदालापं कुरुते पण्डितः सदा ।
यात्येवाभक्तसंसर्गाद्दुष्टात्सर्पाद्यथा नरः ॥
आलापाद्गात्रसंस्पर्शाच्छयनात्सहभोजनात् ।
सञ्चरन्ति च पापानि तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥
संसर्गजा गुणा दोषा भवन्त्येव हि जीविनाम् ।
तस्मात्सतां हि संसर्गं सन्तो वाञ्छन्ति सन्ततम् ॥
मुने संसर्गजो दोषो वस्तूनां प्रभवेदिह ।
हीनधातुप्रसङ्गेन स्वर्णे दोषः प्रजायते ॥
तस्माच्च हीनसंसर्गं न वाञ्छन्ति मनीषिणः ।
तस्माद्वैष्णवसंसर्गं कुर्वते वैष्णवाः सदा ॥
कुर्वन्ति वैष्णवाः शश्वत् षड्विधं भजनं हरेः ।
स्मरणं कीर्तनं चैव वन्दनं पादसेवनम् ।
पूजनं सततं भक्त्या परं स्वात्मनिवेदनम्" ॥ इत्यादि ।

एवं रहस्यादिपापसञ्चरणभयादेव सर्वेषामेकपङ्क्तिभोजनमपि नाद्रियन्ते शिष्टाः । उक्तं च चतुर्विंशतिमतव्याख्याचारमयूखाचारप्रकाशाचारादर्शादिषु कात्यायनेन—

"अप्येकपङ्क्त्यां नाश्नीयाद्ब्राह्मणैः स्वजनैरपि ।
को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेत् ॥
एकपङ्क्त्युपविष्टानां दुष्कृतं यद्दुरात्मनाम् ।
सर्वेषां तत्समं तावद्यावत्पङ्क्तिर्न भिद्यते ॥
अग्निना भस्मना चैव स्तम्भेन सलिलेन च ।
द्वारेणैव च मार्गेण पङ्क्तिभेदो बुधैः स्मृतः" ॥ इति । आस्तामेतत् ।

(भक्ताभक्तसङ्गाभ्यां भक्तेर्वृद्धिनाशौ आलापस्पर्शसहभोजनादितः परस्परपापसञ्चारः
अत एवैकपङ्क्तौ भुक्तिनिषेधः भस्माद्यन्तरायेण पङ्क्तिभेदः)

अपरं च (अ० २ श्लो० ६)—

"वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च" ॥

(अ० १ श्लो० ७)—

"श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
सम्यक्सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्" ॥

इत्यादिमनुयाज्ञवल्क्यवचनेष्वात्मसन्तोषस्याप्यस्ति धर्मे प्रामाण्यम् । तथा आचाराध्याये श्राद्धप्रकरणे (श्लो० ३७।३८)

"गन्धोदकतिलैः" इति "ये समाना" इति च श्लोकयोर्मिताक्षरायाम्—

"येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
येन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति" ॥

इति वंशपरम्परायातसमाचारेण व्यवस्था । एवम्विधविषयव्यतिरेकेणास्य वचनस्य विषयान्तराभावात् । यत्र पुनः शास्त्रतो न व्यवस्था नाप्याचारस्तत्र "आत्मनस्तुष्टिरेव च" इति वचनादात्मनस्तुष्टिरेव व्यवस्थापिका । यथा—"गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे" इति विज्ञानेश्वरः । इतरदृष्टान्नभोजने च नास्माकमात्मा तुष्यतीति नैतद्भोज्यम् ।

अत एव चतुर्थाध्याये मनुः, अभक्ष्यान्नेषु (श्लो० २०९)—

"गणान्नं गणिकान्नं च विदुषां च जुगुप्सितम्" ॥ इति ।

विद्वद्भिर्निन्द्यमानस्येतरदृष्टादेरप्यभक्ष्यत्वमुक्त्वा अतुष्टिकरस्य पृथगभक्ष्यतामाह (श्लो० २१७)—

"अनिर्दशं च प्रेतान्नमतुष्टिकरमेव च" ॥ इति ।

पुनः स एव एकादशाध्याये (श्लो० ५६)—

"ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः ।
गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षद्" ॥ इति ।

अत्र न भोक्ष्यत इति सङ्कल्प्य न भुज्यते तदेवाद्यमिति मेधातिथिः—

पुनस्तत्रैव (श्लो० १६०)—

"अभोज्यमन्नं नात्तव्यं नात्मनः शुद्धिमिच्छता ।
अज्ञानभुक्तं तूत्तार्यं शोध्यं वाप्याशु शोधनैः ॥
एषोऽनाद्यादनस्योक्तो व्रतानां विविधो विधिः" ॥ इति ।

अत्राभोज्यस्य विवेचनाभावात् पूर्वोक्तान्येवातुष्टिकरान्तानि ग्राह्याणि ।

याज्ञवल्क्योऽपि तृतीयाध्याये ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तप्रकरणे (श्लो० २०३)—

"निषिद्धभक्षणं जैह्म्यमुत्कर्षं च वचोऽनृतम् ।
रजस्वलामुखास्वादः सुरापानसमानि तु" ॥

निषिद्धं लशुनादिकं तस्य मतिपूर्वं भक्षणमिति मिताक्षरा । नन्वेवं सत्यतुष्टिकरस्य

कदाचिदमत्या भक्षणे सुरापानप्रायश्चित्तमुचितम् । न चैतत्क्वचिदपि व्यवहारे दृष्टश्रुतचरमिति चेत् सत्यम् । सुरापानपापातिदेशेऽपि प्रायश्चित्तलाघवस्य—

“अमत्यैतानि षड्जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।
यतिचान्द्रायणं वापि शेषे तूपवसेदहः” ॥

इति मनुवचनेन विहितत्वात् । वचनबलान्महतोऽपि पापस्य क्षयसम्भवाच्च प्रकृतान्नभोजने उपवास एवैकः शिष्टाचारसम्मतः । अत एवोपपातकप्रायश्चित्तानि सर्वाणि व्याख्याय पश्चात्तानि महता विस्तरेण व्यवस्थापयन् अभक्ष्यप्रायश्चित्तव्यवस्थायां प्राह विज्ञानेश्वरः । एवमादौ च यत्र प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं न दृश्यते तत्र “शेषेषूपवसेदहः” इति साधारणप्रायश्चित्तं मनूक्तं द्रष्टव्यमिति । अभ्यासे तु प्रायश्चित्तावृत्तिस्तेन पूर्वमेवोक्ता अतो न कोऽपि शङ्कावकाशः ।

(आत्मतुष्टिः प्रमाणम् अतुष्टिकरं नाऽशनीयम् अभोक्तव्यतया सङ्कल्पितमनाद्यम्, तद्भक्षणे प्रायश्चितम्)

किञ्च वैष्णवसम्प्रदायेषु पाककरणं भगवत्सेवनं तन्निवेदनादिकं ततः प्रसादभोजनादिकं च भित्त्यावृतस्थले तदभावे च सर्वतश्चैलावरणवेष्टिततया अन्यदृष्टिपातायोग्यस्थल एव कार्यमिति शास्त्रसिद्धा रीतिः । अतस्तन्मूलभूतवचनान्यप्यनेकत्र ग्रन्थेषूपलभ्यन्ते । यथा सारसङ्ग्रहे पाराशरे—

“श्वानवायसचण्डालदृष्टिदोषं परित्यजेत् ।
प्रपन्नः परमैकान्तो भोजने पाककर्मसु ॥
चाण्डालाः शाक्तकाः शैवास्तथा भैरवपूजकाः ।
येऽप्यन्यदेवताभक्तास्तेषां दृष्टिं विवर्जयेत् ॥
अत्युष्णमतिरूक्षं च भुक्तं पर्युषितं तथा ।
आघ्रातमितरैर्दृष्टं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
विष्णोर्नैवेद्यकालेषु चैलावरणमाचरेत् ।
त्यक्त्वा वृत्तिं पचेदन्नं स मूढो नरकं व्रजेत् ॥
आवृतिं यः परित्यज्य नैवेद्यं कुरुते यदि ।
स चाण्डालो महापापी रौरवं नरकं व्रजेत् ॥
जैनबौद्धादिकैः सम्यक् श्वानमार्जारवायसैः ।
देवतान्तरभक्तैश्च दृष्टं दोषात्परित्यजेत् ॥
नैवेद्यपाककाले च भोजने च विशेषतः ।
असद्दृष्टं परिहरेदच्युतस्य निवेदने ॥
काकं दृष्ट्वा प्रपन्नश्च नाश्नीयाल्लोभतोऽपि वा ।
अवैष्णवानां दृष्टं च भोजनं वैष्णवस्त्यजेत्” ॥

पुनः पाराशरे—

"एकशय्यासने पङ्क्तिभाण्डपक्वान्नमिश्रितम् ।
यजनाध्यापने योनिस्तथैव सहभोजनम् ॥
नवधा सङ्करः प्रोक्तो न कुर्याच्चाधमैः सह ।
वर्जयेद्विधवापाकमनर्चककृतं तथा ॥
अधमान्नं तथा सम्यग्वर्जयेत्सर्वकर्मसु ।
पञ्चसंस्काररहितः शिखाकौपीनवर्जितः ॥
वैष्णवाचाररहितो ह्यनर्चक इति स्मृतः" ॥

मोक्षधर्मे—

"न नाग्नामीक्षते नारीं न नग्नान् पुरुषानपि ।
मैथुनं शयनं गुप्तमाहारं च समाचरेत् ॥
सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम् ।
पाखण्डपतिताशुद्धविकर्मस्थानवेक्षितम्" ॥

हारीते—

"पैशाचिकानां यक्षाणां शाक्तानां लिङ्गधारणम् ।
द्वादशीविमुखानां च दृष्टिदुष्टं विवर्जयेत् ॥
अवैष्णवानां दृष्टिः स्यात् पाकपात्रे तथा जले ।
तत्पाकं तु परित्यज्य पात्रशुद्धिं च कारयेत्" ॥

सुदर्शनसंहितायाम्—

नीलाद्रौ चित्रकूटे च व्रजे शेषे हिमाचले ।
अन्तर्वेद्यां तथा राजन् दृष्टिदोषो न विद्यते ॥

वृद्धवासिष्ठे—

"पूजानैवेद्यकालेषु यागद्रव्याण्यशेषतः ।
तिरोधाय च वस्त्रेण अलक्ष्यं प्राकृतैर्यथा" ॥

जयसंहितायाम्—

"पिदधीत तथा क्षेत्रमायागात्पाकभूमिकाः ।
वस्त्रपर्णकुशाद्यैर्वा यथालक्ष्यमवैष्णवैः" ॥

वृद्धपाराशरे—

"विष्णोरिज्यां सदा कुर्याद्योऽवनिं वसनादिभिः ।
पूज्यते हरिरव्यक्तस्तत्र लक्ष्म्या स मोदते ॥

विप्रो वा वैष्णवो वा स्यादनुपाकादिकर्मसु ।
तिरस्कुर्याद्विधानेन नान्यथा हरिरिज्यते ॥
यागभूमौ च यागान्नपाकयोगादिकर्मसु ।
तिरस्कुर्याद्ध्रुवं तेषां नान्यथा शुद्धिमाप्नुयात् ॥
अनाच्छाद्य तथा क्षेत्रं यागादौ यः करोति सः ।
सिद्धिं नैव समाप्नोति प्रत्युत प्रच्युतो भवेत्" ॥ इति ।

वसनादिभिराच्छादयेदिति शेषः । तिरस्कुर्यात्तिरस्करणिकाभिराच्छादयेदित्यर्थः एवं वचनान्तराण्यपि तत्र तत्र द्रष्टव्यानि ।

(सात्त्विकादिकर्मलक्षणम्, अतुष्टिर्लज्जा च तामसे, सन्तोषो लज्जानुदयश्च सात्त्विके)

तस्माच्छास्त्रव्याकोपात्सम्प्रदायविरोधाच्च एतादृशभोजनेऽस्माकं लज्जाभ्युदेति । नाप्यात्मा परितुष्यतीति । नह्यन्येन केनापि दृष्टमन्नमस्माभिर्भोज्यम् । तादृशभोजनस्यासात्त्विकत्वात् ।

उक्तं च द्वादशाध्याये मनुना (श्लो० ३७)—

"त्रयाणामपि चैतेषां गुणिनां त्रिषु तिष्ठताम् ।
इदं सामासिकं ज्ञेयं क्रमशो गुणलक्षणम् ॥
यत्कर्म कृत्वा कुर्वंश्च करिष्यँश्चैव लज्जति ।
तज्ज्ञेयं विदुषां सर्वं तामसं गुणलक्षणम् ॥
येनास्मिन्कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छन्ति पुष्कलाम् ।
नच शोचत्यसम्पत्तौ तद्विज्ञेयं तु राजसम् ॥
यत्सर्वेणेच्छति ज्ञातुं यन्न लज्जति चाचरन् ।
येन तुष्यति चात्मास्य तत्सत्त्वगुणलक्षणम्" ॥ इति ।

अग्रे च सर्वतः सत्त्वगुणोत्कर्षमुक्त्वा त्रिविधकर्माचरणे पृथक्फलकथनं प्रतिज्ञायाह—

"देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वं च राजसाः ।
तिर्यक्त्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः" ॥ इति ।

तस्मान्नैतादृशं सर्वथा अशनीयम् । इत्थं च—

आहारस्य रहस्यत्वमाच्छन्नस्थलकार्यता ।
तादृग्व्रतं कुलाचारो दृष्टिदोषस्तथात्मनः ॥
असन्तोषः प्रावरणविधिः पाकादिकर्मसु ।
दृष्टान्नाभोजने त्वेते हेतवोऽत्र समर्थिताः ॥
अन्येऽपि बहवोऽनेकशास्त्रारण्यविहारिभिः ।

स्वतः सुधीकेसरिभिरुपलप्स्यन्त एव ते ॥
तस्मादस्माभिरुचितं स्वाचाररुचितश्चिरात् ।
स्थले भित्त्यादिनाच्छन्ने प्रावृतद्वारि वाससा ॥
प्रवासे पटवासेषु सेवापाकादिचाशनम् ।
विधीयते किं बहुलादलं लेखात्फलं परम् ॥

(चतुःषष्टितमः प्रश्नः, उत्तरकारिकाः, शूद्रादिदृष्टान्नभुक्तिनिषेधः, वैष्णवब्राह्मणदृष्टस्याप्यनशनम्, मनसोऽन्नपरिणामत्वम्, आचारात्तदृष्टाशनम्)

अथैतत्प्रक्रान्तप्रधानप्रश्नानुबन्धी अष्टमः प्रश्नः ॥ ८ ॥

भवत्सम्प्रदायस्थसर्ववर्णदृष्टमन्नं भुज्यते न वा ॥ ६४ ॥

उत्तरम्—

"अयं दत्तोत्तरः प्रश्नः पूर्वप्रश्नोत्तरेण तु ।
केनापि दृष्टं नास्माभिर्भोज्यमित्थं समर्थितम् ॥
तथापि कथ्यते किञ्चित्तथ्यं पथ्यं तदुत्तरम् ।
वैष्णवत्वेऽपि शूद्रादिजातिभेदो न नश्यति ॥
तस्माद्भोज्यं न तद्दृष्टं शूद्रदृष्टान्नसेवनात् ।
कुलाचाराद्यथाभावाच्चाज्ञेयत्त्वाद्धूर्तचेतसाम्" ॥

तथाहि । अस्ति शूद्रादिदृष्टानामन्नानामपावित्र्यम् । अत एव निर्णयसिन्धौ तृतीयपरिच्छेदे श्राद्धप्रकरणे पराशरः—

"तद्विष्णोरिति मन्त्रेण गायत्र्या च प्रयत्नतः ।
प्रोक्षयेदन्नजातं तु शूद्रदृष्टादिशुद्धये" ॥ इति ।

एवमादिषु तद्दोषवारणाय प्रोक्षणादिकमुच्यते ।

धर्मसिन्धौ तृतीयपरिच्छेदपूर्वार्धे—

"शूद्रान्नं शूद्रदत्तब्राह्मणान्नं रात्रिपर्युषितं रजस्वलाचाण्डालपतितादिदृष्टं काकादिपक्ष्युच्छिष्टमभोज्यम्" इति । आदिशब्देन शूद्रादिसङ्ग्रहः । अतस्तदृष्टमभोज्यमेव ।

एवं "कलौ वर्णद्वयं मतम्" इत्यादिवाक्येभ्य इदानीन्तनयोः क्षत्रियवैश्ययोरपि शूद्रप्रायत्वात्तन्निरीक्षितमपि नात्तव्यम् । तथा स्वसम्प्रदायवर्तिब्राह्मणेष्वपि बाह्यचिह्नधारणमात्रेण कलिकालवर्तिनां धूर्तानामन्तःकरणस्य तत्त्वतो ज्ञातुमशक्यत्वान्नहि सर्वेषामेकान्ततो वैष्णवत्वं निश्चेतुं शक्यते । अत एवोक्तं केनचित्—

"अन्तः शाक्ता बहिः शैवाः सभामध्ये च वैष्णवाः ।
विचरन्ति महाधूर्ता नानारूपधराः कलौ" ॥ इति ।

अतः सर्वांशेन याथार्थ्यादान्तरवैष्णवपरीक्षायाः कर्तुमशक्यत्वान्नहि सर्वैः स्वसाम्प्रदायिकवैष्णवब्राह्मणैरपि दृष्टं स्पृष्टमन्नमशनीयम् । तथा सति मनसो बाहिर्मुख्यापत्त्या कदाचित्ताद्दगनन्यवैष्णवत्वभङ्गप्रसङ्गात् । मनसोऽन्नपरिणामत्वेन तदनुरूपतायास्तत्रावश्यभावित्वात् ।

यथा छान्दोग्येऽष्टमप्रपाठके श्रूयते (खं० ५)—

"अन्नमशितं त्रेधा भवति तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति,
यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मन" इति ।

तथा (खं० ६)—

"दध्नः सोम्य मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदिषति तत्सर्पिर्भवति एवमेव खलु सोम्यान्नस्याश्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदिषति तन्मनो भवति" इत्यादिना हेतुसमर्थनपूर्वकं पुनराम्नायते "अन्नमयं हि सोम्य मनः आपोमयः प्राणः तेजोमयी वाक्" ॥ इति । तस्मात्पूर्वाचार्याः शुद्धब्राह्मणज्ञातयः प्रायः साकल्येनास्मत्सम्प्रदायनिष्ठाः स्वगृहे भगवत्सेवाधिकारितया परिगृहीताः, एकादशस्कन्धाद्युक्तरीत्या विविधमहोत्सवविस्तारस्य भगवत्सेवाप्रकारस्यैकेन स्वयं निर्वोढुमशक्यत्वात्, तज्ज्ञातीयेष्वपि येऽस्मद्गृहेषु भगवत्सेवां नियमेन स्थित्वा कुर्वन्ति तैरेव भगवत्सेवाद्यवसरे निरीक्षितोऽपि भगवत्प्रसादो भुज्यते । श्रीमज्जगन्नाथपुरीद्वारावतीप्रभृतिषु चेतरनिरीक्षितोऽपि तत्रत्यः प्रसादो यथासम्प्रदायं भुज्यते ।

(सदाचारस्य प्रामाण्ये श्रुतिस्मृतिपुराणानि पूर्वमीमांसा च)

अत्र प्रमाणं तु साधुसदाचार एव । तस्यापि धर्मे प्रमाणत्वात् । यथा शिक्षोपनिषदि—"वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति" इत्युपक्रम्य श्रूयते—"अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा स्यात् । ये ते ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः । युक्ता अयुक्ताः । यथा ते तत्र वर्तेरन् तथा तत्र वर्तेथाः" ॥ इति ।

मनुरप्याह द्वितीयाध्याये (श्लो० ६)—

"वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च" ॥ इति ।

तथा (श्लो० १२)—

"वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम्" ॥

याज्ञवल्क्योऽपि प्रथमाध्याये (श्लो० ७)—

“श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
सम्यक्सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्” ॥ इति ।

आचारमाधवप्रथमाध्याये (श्लो० ३५) व्याख्याने आपस्तम्बः—

“धर्मज्ञसमयः प्रमाणं वेदाश्च” ॥ इति ।

मिताक्षरादिबहुनिबन्धेषु ब्रह्माण्डपुराणे—

“साधूनां समयश्चापि प्रमाणं वेदवद्भवेत्” इति ।

महाभारते चाजगरपर्वणि युधिष्ठिरः—

“तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना नैको मुनिर्यस्य वचः प्रमाणम् ।
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पन्थाः” इति ।

जैमिनिनापि पूर्वमीमांसाप्रथमाध्यायतृतीयपादे शास्त्रप्रसिद्धपदार्थप्रामाण्याधिकरणे (सू० ९)—

“शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात्” इति सूत्रे शिष्टाचारस्य वस्तुनिर्णायकत्वं स्वीकृतम् । अत्रैव शाबरभाष्ये—“कः पुनरत्र निश्चयः ? यः शास्त्रस्थानां स शब्दार्थः । के शास्त्रस्थाः ? । शिष्टाः । तेषामविच्छिन्ना स्मृतिः शब्देषु वेदेषु च तेन शिष्टा निमित्तं श्रुतिस्मृत्यवधारणे” इत्यादिना तदेव प्रकाशितम् । इतः पूर्वाधिकरणे च शिष्टाचारस्य प्रामाण्यं विचारितम् ।

उक्तं च जैमिनीयाधिकरणमालायाम्—

“सदाचारोऽप्रमा मा वा निर्मूलत्वादमानता ।
अष्टकादेरिवैतस्य समूलत्वात्प्रमाणता” ॥ इति ।

इतरदृष्टान्नस्याभोज्यत्वविषये विस्तरश्चानुपदमतीतस्य प्रश्नोत्तरे दर्शित एवेत्यलम् । अतो यथासम्प्रदायमेवेतरैर्दृष्टमदृष्टं वा श्रीमद्राधावदनारविन्दाधरामृतमकरन्दास्वादादमन्दमामोदनिवेदकं सदन्नं सदास्माभिर्भोक्तव्यमिति सकलं मङ्गलं नः ।

शूद्रादिदृष्टसेधाच्चाबोध्यत्वाच्छन्नः कलौ ।
सम्प्रदायविरोधाच्च दृष्टमन्नं न भुज्यते ॥

इत्थम्—

अष्टमं सहितमष्टभिरङ्गैश्चोद्यतं यदिह चोद्यमहृद्यम् ।
तस्य वैदिकसुयुक्तितरङ्गैरुत्तरं बहुतरं व्यतरं ते ॥

अष्टमस्य अष्टमप्रश्नान्ते प्रमाणपरिगणनम् ।

(अन्ते प्रष्टृकृतप्रमाणपरिगणनश्लोकः, तदुत्तरश्लोके, ब्रह्ममीमांसादेरपरिगणनं दोषः,
चत्वारि वेदोपाङ्गानि)

अथैतत्प्रश्नान्ते लिखितमस्ति

एतेषामुत्तरं सप्रमाणं देयं प्रमाणं च,

श्लोकः—

यन्नास्ति वेदे न च यत्पुराणे रामायणे भारतसागरे वा ।
मन्वादिशास्त्रेषु च यन्न वोक्तं तन्नास्ति नास्तीति न तेन कार्यम् ।

उत्तरम्—

यदस्ति वेदेऽस्ति च यत्पुराणे रामायणे भारतसागरे यत् ।
मन्वादिशास्त्रेषु च यद्बहूक्तं तदेव सर्वं विमलं व्यलेखि ॥

यत्त्वस्मिन्भवच्छ्लोके सर्वशास्त्रमूर्धन्यानामपि ब्रह्ममीमांसादीनामपरिगणनम्, तत्तु तदनभ्यासात् । कथमन्यथा एतावत्सु प्रश्नेषु वेदान्ताचार्यान् प्रत्येव प्रवृत्तेषु एकोऽपि वेदान्तगर्भितः प्रश्नो न स्यात् । यच्च स्वपरिगणितशास्त्रातिरिक्तोक्तं नास्त्येव प्रामाणिकमित्यवादि । तदपि प्रमादात् । तदतिरिक्तायामपि ब्रह्ममीमांसायां प्रतिपादितस्यार्थस्य केनापि सदास्तिकेन प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात् । न च वेदोक्तार्थ एव व्यासेन निर्णीत इति वेदसङ्ग्रहादेव सङ्गृहीता सेयमिति वाच्यम् । तया सति श्रौतानेवार्थान् स्मरतां मन्वादीनां शास्त्राणि स्त्रीशूद्रार्थं वेदार्थमेवानुवदन् महाभारतं च तेनैव सङ्गृहीतमिति पृथगुल्लेखस्य पुनरुक्तित्वापत्तेः ।

किञ्च, वेदपदेन साङ्गस्य तस्य ग्रहणमभिप्रेतं साङ्गोपाङ्गस्य वा ? आद्ये, पूर्वोत्तरमीमांसयोरसङ्ग्रहः । तयोरुपाङ्गत्वात् । द्वितीये, पुराणेतिहासपरिगणनं पुनरुक्तिः स्यात् । उपाङ्गत्वाविशेषात् । चरणव्यूहे अङ्गानि गणयित्वा अनुपदं छन्दो भाषा धर्मो मीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानीत्युक्तेः । न च मन्वादीत्यादिपदेन तत्सङ्ग्रहः । मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिरादिस्मृतिप्रसिद्धानां स्मृत्यन्तरकाराणामेव तौल्येन सङ्ग्रहसम्भवात् । तादृशस्य प्रधानस्य शास्त्रस्य सर्वथा पृथङ्निर्देष्टुमौचित्याच्च । आस्तामेतत् ।

नहि भवद्भिरस्मत्सिद्धान्ते प्रमाणविषये सन्देग्धव्यं किञ्चिदपि ।

वेदेषु सर्वेषु तथा स्मृतिष्वपि पुरा पुराणेषु च यन्महर्षिभिः ।
श्रुतं स्मृतं वीक्षितमस्ति नोऽखिलं तदेव जागर्ति मते समुज्ज्वलम् ॥

(युग्मं)

दुष्टप्रपञ्चप्रलयप्रसङ्गादत्युन्मदानष्टविनष्ट[1]दृष्टीन् ।
स[2]दन्तदैर्घ्यान् गिरि[3]वैर्यभावभ्रान्त्युद्भवान् प्रश्नगजांस्तदित्थम् ॥
सद्युक्तिशूलेन निविध्य ग्रन्थाभिधो नृत्यतु शङ्करोऽयम् ।
पै[4]रप्रमाणाख्यतृतीयनेत्रज्वालावलीवेग[5]वलीढमोहः ॥

"इत्यष्टमूर्तिमतवर्तिकृताष्टचोद्यध्वान्तप्रशान्तय उदैदयमुष्णरश्मिः ।
उल्लास्य हृद्य नलिनानि सतां सँ[6]तावद्याँ[7]माँस्तमोष्टहरितां हरतां प्रतापी ॥

अपि च—

श्रीमद्वल्लभविठ्ठलेशचरणच्छायाश्रयान्निर्भया
वेदारण्यविचारिणोऽत्र [9]नखैर्वादैः प्रमाणोज्ज्वलैः ।
दुर्वादोद्भवहस्तिमस्तदलने शार्दूलविक्रीडितं
सन्तः सन्ततमाचरन्तु सुधियोऽनन्ता अनन्तालये ॥

(समाप्तिमङ्गलानि स्वप्रवर्तकस्य स्वपित्रादीनां स्वस्य च नामनिर्देशः, अस्मत्कृतपरिभाषा च)

इदानीं च—

श्रीमद्वल्लभ[10]वंशमौक्तिकमणिर्यः सूरिरत्ना[11]ग्रणीः
प्रोद्यत्स्वप्र[12]भया च दुर्मतत[13]मःपुञ्जप्रणाशप्रणीः ।
सत्[14]सूत्रप्रवणः सतां [15]हृदि मुदं तन्वन्ननर्घ्यश्रिया
हेतुर्जीव[16]नसम्पदां विजयतां श्रीजीवनेशः प्रभुः ॥
शारीरनयनहैन्यं नाभूद्दैन्यस्य साधनं किल मे ।
यद्दयया शास्त्रदृशो निजजनकं तं भजे घनश्यामम् ॥
कृष्णयजुस्तरुशाखासुमनःश्लाघ्यास्ति तैत्तिरीयाख्या ।
तां सेवते मधुरवागापस्तम्बद्विजातिकुलम् ॥
तत्रोद्भूतो मतिमान् वाधूलसगोत्रवारिधेश्चन्द्रः ।
तैलङ्गवेल्लनाटीज्ञातिर्विद्वत्सभारत्नम् ॥
यः पञ्चनद्युपाह्वयगोपीनाथाङ्गजो घनश्यामः ।
गोवर्धनाभिधोऽहं तत्सूनुस्तन्मुखाधिगतविद्यः ॥

---

[1] विनष्टं ज्ञानं येभ्यः । पक्षे मदेनान्धप्रायान् । [2] सन्तो ये अन्ताः स्वशेषभूतान्यष्टाष्टवाक्यानि तैर्दैर्घ्यं येषां तान् । "अन्तं स्वरूपे नाशे ना न स्त्री शेषेऽन्तिके त्रिषु" इति मेदिनी । पक्षे दन्तदैर्घ्यसहितान् । [3] गिरिवाचि विषये प्रष्ठुर्वैर्यभावभ्रान्तिकरान् । पक्षे प्रोच्चपर्वतभ्रमदान् । [4] वेदादि । [5] "वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः" इत्यकारलोपः । [6] ग्रंथः । [7] अष्टौ । [8] परिचिंतकाः विशेषणचारिणश्च । [9] अकठिनैः नखैश्च । [10] कुलं वेणुश्च । [11] ज्ञातिश्रेष्ठाः मणयश्च । [12] बुद्ध्या कान्त्या चं । [13] अज्ञानं अन्धकारश्च । [14] ब्रह्मसूत्रादितत्परः तन्तुप्रोतं च । [15] चित्ते वक्षोदेशेच । [16] जीविका जलं च ।

ग्रन्थोऽयं रचितो मया श्रीजीवनेशाज्ञया
श्रीमत्पञ्चनदान्ववायजनुषा गोवर्द्धनाख्याजुषा ।
श्रीमद्वल्लभनाममात्रविदुषात्रोक्तं भवेद्यन्मृषा
तच्छोध्यं कृपया भवद्भिरितरै[1]राक्षिप्यतां मा रुषा ॥
वेदात्मा[2] जड[3]भावशोषणकरो[4] दोषा[5]न्ध्यपोषान् हरन्
दुष्टोलूककुलान्ध्यकृद्विमलयन्मार्गा[6]ननन्ता[7]श्रयः ।
आराध्यश्च सदाग्रहैः[8] प्रतिदिनं सोऽयं प्रभा[9]तोदयो
मार्तण्डः कृतनीरजं[10]स्फुट[11]रुचिश्चण्डः समुद्वीक्ष्यताम् ॥
श्रुति४दृङ्२नन्द९शशि१मितेऽद्य वैक्रमे[12] वै क्रमेण वर्षेऽस्मिन् ।
रविवासरान्वितायां तपस्य[13]मास्यमलसप्तम्याम् ॥
श्रीबालकृष्णमन्दिर आस्थाने जीवनेशविभोः ।
हरिगुरुचरणसरोजनि सपर्यया पर्यपूर्यत निबन्धः ॥

इति श्रीमद्वेदव्यासविष्णुस्वामिमतपुण्डरीकमण्डलमण्डनमार्तण्डश्रीमद्वल्लभाचार्यचरणाब्जचञ्चरीकचित्तेन मोक्षगुरुगोस्वामिश्रीव्रजवल्लभचरणानुचरेण तैलङ्गज्ञातीयविद्वद्रत्नपञ्चनद्युपनामकघनश्यामभट्टात्मजेन वेदान्तचिन्तामण्याद्यनेकशास्त्रग्रन्थनिर्मायिणा रुक्मिणीचम्प्वादिविविधकाव्यप्रबन्धविधायिना गोवर्धनाऽऽशुकविना विरचितः सत्सिद्धान्तमार्तण्डः सम्पूर्णः ॥

धीमान् साहित्यवेदान्तधर्मशास्त्रादिमर्मवित् ।
मन्दरः पाणिनीयाब्धेः नारायणतनूभवः ॥
नासिकक्षेत्रवास्तव्यः स्तव्यसारल्यभाजनम् ।
आत्मारामाभिधो विद्वान् ग्रन्थमेतमशोधयत् ॥

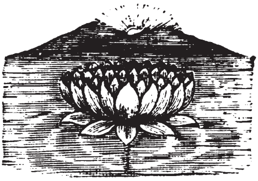

---

[1] असत्हृदयैः । [2] वेदमूलकः त्रयीतनुश्च । [3] मौर्ख्यं शैत्यं च डलयोरैक्याज्जलं वा । [4] कर्ता किरणाश्च । [5] पापानि रात्रिश्च । [6] भक्त्यादिमार्गान् सञ्चरांश्च । [7] भगवान् आकाशश्च । [8] अदुराग्रहैः सदाऽष्टखेटैश्च । [9] प्रकर्षेण दीप्ताभ्युदयः प्रातःकालोदयश्च । [10] निर्गतरजस्कानां खर्परेशरिविसर्गलोपः पक्षे कमलामाम् । [11] प्रीतिः शोभा च । [12] विक्रमशाकसम्बन्धिनि । [13] फाल्गुनशुक्लसप्तम्याम् ।

॥ श्रीः ॥

सत्सिद्धान्तमार्तण्डस्य परिभाषेयम् ।

श्रीः० ॥ अथास्मिन्नस्मद्गुरुकृते ग्रन्थे उपन्यस्तार्षवचनानां नैर्मूल्यशङ्कापङ्कक्षालनाय तत्तन्मूलग्रन्थाध्यायश्लोकाद्यङ्का इह (अ० श्लो०) इत्येवमाद्याक्षरनिर्देशपूर्वकं मया स्वबुद्ध्यैव तत्तद्ग्रन्थानवलोक्य प्रायेण सर्वत्र कृताः । यानि तु प्रामाणिकनिबन्धेभ्यो वचांसि गृहीतानि तत्र नाङ्काः सन्ति । यत्र च आचारमाधवे मदनपारिजाते इत्येवं निबन्धनाम निर्दिश्य अनुपदं मनुः, याज्ञवल्क्यः, विष्णुः इत्येवं पङ्क्तिशो यानि वचांसि लिख्यन्ते तत्र तानि सर्वाण्यपि तन्निबन्धस्थानि ज्ञेयानि । यत्र च तस्यामेव वचनपङ्क्तौ स्वयं स्मृत्यादिषूपलब्धं वचनं लिख्यते, तत्र अमुकसङ्ख्याकाध्याये अमुक ऋषिः, स्वस्मृतावमुकर्षिः इत्येवं भेदकं दर्श्यते । एवं विविधा एवास्मद्गुरोर्लेखनिबन्धाश्चातुर्यस्थापकाः सन्ति, ते सूक्ष्ममतिभिः सुकृतिभिः स्वयमेवावगंस्यन्त इति किं बहुलविलेखेन । स्वयमेव मया त्वरावशात् कृतेष्वध्यायश्लोकाद्यङ्केषु क्वचित्प्रमादश्चेत्सक्षन्तव्यो गुणैकग्राहिभिरिति शिवम् ॥

"श्रीगोर्धनशिष्येण महाराष्ट्रद्विजन्मना ।
मया मयूरभट्टेन परिभाषा व्यलेख्यसौ" ॥

सत्सिद्धान्तमार्तण्डे समुद्धृतानां वाक्यानां

सूचीपत्रम् ।

अ

अकारं चाप्युकारं च २०६
अकुर्वन् विहितं कर्म ३६५
अक्षुद्राः समरन्ध्राश्च ४२२
अकामः सर्वकामो वा १९३
,, २४४
अक्षोभ्यतीर्थः ११
अखिलमनुषु मन्त्राः १८८
अगारादभिनिष्क्रान्तः २५
अगुरूशीरगुग्गुल ४२५
अग्निः ३५५
अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः २५२
अग्निहोत्राग्निजं भस्म ३५३
अग्निहोत्रादिहोमार्थं २६८
अग्नीनात्मनि वैतानान् २०३
अग्नीनात्मनि संस्थाप्य २४
अग्नौ गुरावात्मनि ७२
,, ७३
अग्न्यर्काचार्यगोविप्र- ७२
अग्राह्यं शिवनिर्माल्यं ३०२
अग्राह्यं शिवनैवेद्यं ३०१
अग्र्यः सर्वेषु वेदेषु ११२
,, ११६
,, १५८
अघं स केवलं भुङ्क्ते २८९
,, २८९
अङ्गुल्यग्रे तु यज्जप्तं ४१६
अङ्गुल्या जपसङ्ख्यानं ४१७
अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तः ३३८
अज्ञो भवति वै बालः १६७
अञ्जनं च सताम्बूलं ३१९
अणोरणीयान् १२५
,, १६३
,, १६३
अत एव प्राणः २२९
अतः परं गृहस्थस्य ७८
अतः परं प्रवक्ष्यामि १५८
,, ४२०
अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च ३६०
अतिथिं वैश्वदेवं च षट् कर्माणि दिने दिने ३६०
अतिपापसमाचाराः २३८
अतो देवेति सूक्तेन ३३९
अतोऽन्यतममास्थाय १७
अतोऽस्मि लोके वेदे च ११३
,, १४७
,, ३७४
अतस्त्वां द्वेष्टि ३९३
अत्राप्यात्मरतिर्भगवद्भक्तः १४४
अथ कलौ निषिद्धानि १७९
अथ कालाग्निरुद्रं भगवन्तं ३५३
अथ गोपीचन्दनपापघ्न ३१७
अथ चेन्मन्त्रविद्युक्तः २१
अथ देशान्प्रवक्ष्यामि १३२
अथ द्वादशधा शुद्धिः २७६
अथ परं परिव्राजकलिङ्गं ९२
अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते- १८
अथ भुशुण्डः कालाग्निरुद्रं ३२६
अथ मृन्मयलिङ्गे शिवपूजाचिकीर्षायां तद्विधिः २६८
अथर्व सोऽध्येता ८३
अथवाऽध्यापनात् सिद्धेः ३१
अथवा बाह्यसम्भूतैः ३२३

अथवा वेदाविरुद्ध— २२५
अथ सोऽभयं गतो भवति ८१
अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः प्रपच्छ कति देवा याज्ञवल्क्येति २२७
अथाक्षरेण स्वात्मानं २११
अथातः श्रूयतां विप्राः १२३
अथातः सम्प्रवक्ष्यामि ७७
,, २५९
अथातिथ्यं प्रवक्ष्यामि २१०
अथातो हिमशैलाग्र १७३
अथाऽनघाङ्घ्रेस्तव कीर्तितीर्थयोः ३९६
अथापरं मन्त्रवरं १०३
अथैनामाज्यमवेक्षयति २०२
अथाम्नायः सम्प्रदायः ७
,, ११७
,, १४३
अथो खलु य एव लोहितः २८१
अथो द्विजः समावृत्तः ७७
अथोर्ध्वपुण्ड्रं बिभृयात् ३४३
अदीक्षितस्य वामोरु ३८
अद्वैतं च तथा द्वैतं १५८
अधर्मो धर्म इति च १११
अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो यज्ञं धारयति २६६
अधार्मिकनरो यो हि २९
अधियज्ञं ब्रह्म जपेत् ४२
,, १५६
अधीत्य चतुरो वेदान् १५२
अधीत्य शाखामात्मीयां ४०१
अध्यात्मयोगाधिगमे ८१
अध्यात्मरतिरासीनः ८४
अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते १६८
अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति २३
,, ९१
अनर्चकद्विजातीनां ३०७
अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च ३२
अनर्पयित्वा गोविन्दे २८६
,, २९२
अनर्पयित्वा यो भुङ्क्ते २८८
अनर्हं मम नैवेद्यम् २९७
,, ३०१
अनन्याश्चिन्तयन्तो मां १९३
,, २४५
,, २६२
,, ३०५
,, ३७६
अनागतां तु ये २१६
अनायासप्रदायीनि ३६
अनादिसिद्धवेदोक्ताः ९८
अनार्त्तश्चोत्सृजेत् २१५
अनाश्रमोऽप्याश्रमी स्यात् २०२
अनाश्रित्येदमाख्यानं ३३२
अनिन्द्ययोन्यधिक्रियते १७८
अनिर्दशं च प्रेतान्नं ४३८
अनिवर्त्यमहायज्ञान् २६७
अनिवेदितमश्नाति २८८
अनिवेद्य तु भुञ्जीत २९२
अनृतं मद्यगन्धं च २१०
अनेकानि सहस्राणि ७४
,, २०४
अनेन ध्यानयोगेन ६७
अनेन विधिना देहं ७४
अनेन विधिना नित्यं ४०५
अनेनाराधितः कृष्णः १०२
अन्तःकरणशुद्धा ये ३६३
अन्तः शाक्ता बहिः शैवाः ४४३
अन्त्यजाय तु यो दद्यात् २८४
अन्त्यादपि परं धर्मम् १६
अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः १२
अन्नपानादिकं विष्णोः २७१
अन्नमयं हि सोम्य ३०६
अन्नमशितं त्रेधा विधीयते ३०६
,, ४४३
अन्नं चतुर्विधं स्वादु २९१
अन्नं न निन्द्यात् २८५
अन्नं परिचक्षीत २८५
अन्नं पर्युषितं भुक्त्वा ४३६
अन्यदेवेषु या भक्तिः ८
,, २००

अन्यनिर्माल्ये त्वनापद्येवम् २९५
अन्येषां देवतानां २९४
अन्योन्यमनुरक्तास्ते ३७१
अपि च २४५
अपि चेत् सुदुराचारः १५०
,, २४५
अपमानात्तपोवृद्धिः ४२
अपात्रेषु तु यद्दत्तं २०
अपां समीपे कुर्याद्वै ४१७
अपि दीपावलोकं मे २८२
,, २८३
अप्रयत्नः सुखार्थेषु ८०
अप्स्वग्नौ हृदये सूर्ये २३३
,, २३४
अभावे त्वक्षमालायाः ४२२
,, ४२२
अभियोगात्तथाऽभ्यासात् १५८
अभिवाद्य नमस्कृत्य २४०
अभिसन्धाय यो हिंसाम् १०
अभोज्यमन्नं नात्तव्यं ४३८
अभ्यङ्गे सूतके ३२४
अभ्यङ्गोत्सवकालेऽपि ३२४
अभ्यासे द्विगुणम् २९५
अमत्यैतानि षड्जग्ध्वा ४३९
अमन्त्रमर्चनं कुर्यात् १४०
अमन्त्रिका तु कार्येयं ३१७
अमानित्वमदम्भित्वं २८१
अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं ४१
,, १८०
अम्बरीषे महाघस्य ३३७
अम्भस्य पार- २०९
अयाज्ययाजनैः ३७
अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या गवा सोमं क्रीणाति १४
अर्घ्यं पुष्पफलैश्चैव ४२८
अर्चकस्य तपोयोगात् ४१
अर्चनं वन्दनं दास्यं २३९
अर्चनं सम्प्रवक्ष्यामि २३३
,, २३४
अर्चयेन्मनसा कृष्णं ६६
अर्चायामेव हरये ३८६
अर्थी समर्थो विद्वान् जातपुत्रः २०७
अर्धचन्द्रं तु वैश्यस्य ३४७
अर्धरात्रे यदा न स्यात् २२६
अवश्यं वैष्णवीं ३८
अविद्यायामन्तरेवर्त्तमानाः १२
अविद्यायां बहुधा वर्त्तमानाः १२
अविद्यो वा सविद्यो वा ३६७
अविद्वांश्चैव विद्वांश्च २१८
अविलुप्तब्रह्मचर्यो यमिच्छेत्तु तमाविशेत् २०१
अवेक्षेत गतिर्नृणाम् ८५
अवैष्णवेन विप्रेण १४०
अवैष्णवानां पक्वान्नं २८७
अवैष्णवोपदिष्टं ३९
,, १३९
,, ३९
अव्रताश्चानधीयानाः २२
अशुचिर्वाप्यनाचारः ३६८
अश्रोत्रियः पिता यस्य १३०
अश्वत्थपत्रसङ्काशः ३२८
अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत ३१
अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ताः १००
असङ्कल्पाज्जयेत्कामम्- ७५
असच्छास्त्राधिगमनं २८
असत्प्रलापमनृतं १२०
असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरम् ३८७
असम्भाष्यां हि सम्भाष्य १७६
असाक्षिकहते चिह्नैः १०७
अस्नात्वा नाचरेत्कर्म २०८
अस्नात्वाऽशी मलं भुङ्क्ते ४०५
अस्मिन् कलौ च विदुषा ११६
अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं ४३४
अहमस्मि ब्रह्माहमस्मीति ३८४
अहमेव परं ब्रह्म २०७
अहमेव स्वयमिदं १९५
अहरहः स्नानं देवर्षिपितृतर्पणं, ब्रह्मयज्ञो, विधिवदिष्टदेवतापूजनं,

स्वाध्यायोऽतिथिकार्यं च षट्कर्माणि दिने दिने रवावुदिते। २२२
अहं न पाता न स्रष्टा १३४
अहं भक्तपराधीनः १६४
,, १७९
,, ३९६
अहं सर्वस्य प्रभवः ३८५
अहिंसयेन्द्रियासङ्गैः २०७
अहिंसयैव भूतानां ११४
अहिंसा सत्यवचनं २७
अहिंसा सत्यमस्तेयं ५५
,, ८६
,, १५७
अहोरात्राश्रितो धर्मः ३४०

आ

आकाशात्पतितं तोयं ३७५
आगमोक्तवियोगं तु २६०
आचमनात्प्रागूर्ध्वं वा ब्राह्मणविसर्जनात् ४०२
आचम्य च ततो दद्यात् २०९
आचम्यतिलकं ३३३
आचारहीनः क्लीबश्च ४३५
आचारः प्रथमो धर्मः ३३७
आचाराद्विच्युतो विप्रः ११०
आचाराल्लभते चायुः ११८
आचारो धर्मपालकः ४९
,, ४९
आचार्यवान्पुरुषो वेद ११०
,, १४२
आचार्याणां च प्रेतानां १०७
आचार्याधीनवृत्तिस्तु १६९
आचार्याद्धैव विद्या २९
आचार्यो ब्रह्मणो मूर्त्तिः पिता मूर्त्तिः प्रजापतेः १६
आचार्यं च प्रवक्तारं १६
,, १६७
आचार्यं मां विजानीयात् १६९
,, ३९३
आचार्यं संश्रयेत् १३
,, १०७
,, १२२
आचार्यः श्रेष्ठो गुरूणां १६८
आचिनोति हि शास्त्रार्थान् १२२
आत्मक्रीड आत्मरतः ८४
आत्मतन्त्रे तु यन्नोक्तं ४०३
आत्मनोऽर्थं क्रियारम्भः २८९
आत्मन्यग्नीन् ८३
आत्मन्यग्निं समारोप्य २११
आत्मनः कवचं मन्त्रं १९०
आत्मराज्यं धनं चैव २८२
आत्मार्थं च क्रियारम्भः २८९
आत्मार्थं पचनं यस्य २९०
आत्मांशभूतां तां मायां ३९७
आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ३८५
आदाय पाणिना भक्त्या ३३७
आदित्यस्य सदा पूजा ३१४
आदित्यानामहं विष्णुः २४८
आदित्योदयवेधस्तु १५९
आदौ श्रीपुरुषोत्तमं १२३
आदौ हिरण्मयं पात्रं ४२४
आद्यं तु वैष्णवं प्रोक्तं ३०८
आपत्स्वपि हि कष्टासु १०७
आपस्तम्बवचनत्वेन २३६
आब्रह्मभुवनाल्लोकाः ७४
आभाकासितपक्षेषु २७४
आमपात्रे यथान्यस्तं २०
आमं शूद्रस्य यत्किञ्चित् १८०
आयसेन तु पात्रेण ४२८
आया तु वरदा देवी १४७
आयुष्मान् बलवाञ्छ्रीमान् २६०
आरुणिः प्रजापतेर्लोकं जगाम ९२
आरोग्यं भास्करादिच्छेत् २४४
,, ३८२
आर्त्तानामन्नदानञ्च ६
आर्षं धर्मोपदेशं च ३२
,, ४६
आलोक्य सर्वशास्त्राणि १५
,, १७०

आवाहनादिकं कर्म २३२
आशासाना सौमनसम्प्रजाऽसौभाग्यं २०२
आश्रमत्रयमुत्सृज्य ८६
आश्रमादाश्रमं गच्छेत् १०८
आसनं कल्पयेद्धैमं ४३१
आसां महर्षिचर्याणां ८१
,, २०४
आसीनमुर्व्यां भगवन्तमाद्यं ४३
आसुरं पार्थ मे शृणु ३८७
आहारं रहः कुर्यात् ४३३
आहारार्थं समीहेत ८५
आहोस्विद्भगवत्सम्प्रदायप्रवर्त्तकाः १२८

इ

इत्याचारदयाहिंसा १५७
इतः ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् ७३
इतिहासांस्ततो विद्याः ७२
इत्याह नास्तिकयनिराकरिष्णुः १२०
इदानीं कथय ब्रह्मन् ४०
इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः २२८
,, २४५
,, ३७६
इन्द्रियाणां निरोधेन ८५
इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन ११४
इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु ११५
इमं मे गङ्गे यमुने १३२
,, ४१३
इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वा० ३०८
,, ३०८
,, ४१४
,, ४१४
इष्ट्वा क्रतुशतं राजा ६
ईशानः सर्वविद्यानां १६४

उ

उग्रादुर्गादयो देवाः २४२
उच्चावचेषु भूतेषु ९५
उच्छिष्टभोजनं दास्यं २७५
उच्छेषणं तु तत्तिष्ठेत् २७०
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः ११३
,, ३७४
उत्तरेषां चैव तथा ८२
उत्थाय पश्चिमे यामे ३३८
,, ३६५
उत्पत्तिप्रलयौ चैव २०
उत्पत्तिरेव विप्रस्य १२८
उत्पन्नमेतत्तु यतः २०८
उत्पादकब्रह्मदात्रोः १६७
,, १६८
उदकं चन्दनं चक्रं ४२६
उदयादिलयान्तं च १५८
उदयास्तमनं यावत् ४३५
उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिध्यायन् २०९
उद्धूलयेन्मुखं विप्रः ३५३
उद्धृत्य हविषासिच्य ४०३
उपतिष्ठन्ति ये २१५
उपनीय तु यः शिष्यम् ५
,, ३१
,, १०७
उपवासव्रतानां च २८३
उपवासव्रतानां च २८५
उपविष्टं दर्भमय्यां १२५
उपवीतादिवद्धार्याः ३५८
उपस्थानं स्वकैर्मन्त्रैः ४०२
उपाध्यायाद्दशाचार्यः १६८
उपासीत न चेत्सन्ध्यां २२०
उपेक्षकोऽसङ्कुसुकः ८४
उपेयादीश्वरं चैव ३६१
उपोष्ये द्वे तिथी तत्र १६१
उषः काले समुत्थाय ३३८
उषित्वा यत्र तत्रापि २२९
,, ३०६
,, ४३५
उषित्वैनं वने सम्यक् ८५
उषित्वैवं गृहे विप्रः ८२

ऊ

ऊनोऽवाप्यतिरिक्तो वा ४०१
ऊर्ध्वगमनं विसृजेत् ९२
ऊर्ध्वपुण्ड्रधरं विप्र ३५४

ऊर्ध्वपुण्ड्रमृजु ३१२
,, ३२९
,, ३३६
,, ३४८
,, ३६८
ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्यात् ३२४
,, ३२५
,, ३२५
,, ३२५
,, ३३८
ऊर्ध्वपुण्ड्रविहीनस्तु ३४२
,, ३५०
,, ३६५
ऊर्ध्वपुण्ड्रविहीनस्य ३६६
ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य माहात्म्यं ३१३
ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्यात् ३३६
,, ३४४
,, ३४५
,, ३४८
,, ३५७
,, ४१३
ऊर्ध्वपुण्ड्रं च तुलसीं ३४४
ऊर्ध्वपुण्ड्रं तु सर्वेषां ३४८
ऊर्ध्वपुण्ड्रं तु सर्वेषां ४१३
ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा ३२९
,, ३४५
ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् ३१९
,, ३४७
,, ३४९
,, ३६७
,, ४१३
ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजातीनां ३१८
,, ३४३
,, ३४४
,, ३४९
ऊर्ध्वपुण्ड्रं शिवस्यैवं ३४३
,, ३४५
,, ३५८
,, ४१४
ऊर्ध्वपुण्ड्रे त्रिपुण्ड्रं यः ३५३

ऋ

ऋणत्रयमपाकृत्य २३
ऋणत्रयमपाकृत्य ६२
ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः ७४
ऋषभैकसहस्राः ६३
ऋषभं विरजं चैव ४०७
ऋषिभिर्बहुधा गीतं ३२
ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव ७६
ऋषियज्ञं देवयज्ञं २६४

ए

एक एव चरेत् ८७
एक एव नारायण आसीत् २७१
,, २४६
एकदा शङ्करो देवः ३९२
एकदेशे परोक्ते तु ६२
एकपत्रं फलं पक्वं ३८०
एकभक्तिर्विशिष्यते २६२
एकमप्यक्षरं यस्तु १६८
एकशय्यासने पङ्क्ति ४४०
एकस्मिन् दिवसे राजा १५२
एकस्य तूभयार्थे संयोगपृथक्त्वम् २५२
एकं पुण्ड्रं च नारीणां ३१९
एकं मोचाफलं पक्वं २५१
एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति २२५
एकाकी चिन्तयेन्नित्यं ८५
एकादशीं द्वादशी वा १६०
एकादश्यां यदा श्राद्धम् १५९
एकान्तिनो महाभागाः ३२९
एकांशेनापि यद्यूनं ११६
एकेन तत्क्रियाचरणेन ३५५
एकैकमपि विद्वांसं ११६
एको देवः सर्वभूतेषु गूढः २२५
,, २२८
एकोऽपि वेदविद्धर्मं ११८
एको ह वै नारायण आस २२८
एको ह वै नारायण आस ३७३
एतं वैतमात्मानं ९१
एतद्गृहीत्वा निष्क्रम्य २४
एतच्च ज्ञात्वैवानुष्ठेयम् १८

एतत्त्रिविधनिर्माल्यं २९६
एतत्सर्वं गुरौ भक्त्या ७५
एतत्सर्वं भूः स्वाहा ९१
,, ९१
एता नित्यं नमस्कृत्य ४१४
एतानि तानि शिवमन्त्रपवित्रितानि ३५४
,, ३५५
एतानेके महायज्ञान् ७६
,, २६४
,, २६६
एताश्चान्याश्च ८०
,, २०३
एतासामेव देवतानां १९१
एते गृहस्थप्रभवाः १५६
एते चांशकलाः पुंसः १८५
एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी १६८
एतेषामीश्वरश्चैकः ३७४
एते समफलाः सर्वे ५६
एवमभ्यर्च्य जगतां ५६
एवमभ्यर्च्य विधिना ४२७
एवमाचरतो दृष्ट्वा ४९
एवमिन्द्रेण पृष्टोऽसौ ६
एवमुक्तः प्रत्युवाच ३९२
एवमेव खलु सोम्य ३०६
एवमेव प्रव्राजिनो लोकं ९१
एवं गृहाश्रमे स्थित्वा ८०
एवं चरति यो विप्रः ७४
एवं च वदताऽऽपद्गतस्य १९६
एवं चीर्णेन तपसा ८०
एवं ते कथितो विप्र १०१
एवं धर्मैर्मनुष्याणाम् ४
,, ८२
,, १४२
,, १४८
एवं बृहद्व्रतधरः ७१
एवं भृत्यस्य रक्षार्थं २४७
एवं यः सर्वभूतानि ७६
एवं वा पूजयेत्कृष्णं ४२५
एवं वैतमात्मानं २३
एष धर्मः सनातनः १०१
एष धर्मः समाख्यातः ७२
एष धर्मोऽनुशिष्टो वा १५६

ऐ

ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् ३८५
ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् ३८५

ओ

ॐ अथाश्वलायनो भगवन्तम् ४
ॐ इत्येकाक्षरं ब्रह्म अग्निर्देवता ब्रह्म १४७
ॐ इत्येतमात्मानं युञ्जीत ९१
ॐकारपूर्विकास्तिस्रः २०६
ॐकारश्चतथाविधः १७३
ॐ नमस्कृत्य भगवन्तं ३१२
,, ४१३
ओमित्येतदक्षरमिदं ४७

क

कचोले सुप्रभे वत्स ४२४
कति भेदाः ९
कदाचिन्नारदो योगी १३१
कपिलाक्षीरपानेन ६३
कपिलो यदि सर्वज्ञः ३९०
करोति शिवमन्त्रेण ३५६
,, ३८०
कर्ता भोक्ता च तत्यजेत् ३४४
,, ३४५
कर्म दुष्टाश्च निन्दिताः १८
,, ११९
कलिकल्मषमत्युग्रं २५४
कलिं सभाजयन्त्यार्याः ११
,, २३१
कलौ कलिमलध्वंसं २३२
कलौ गुरूणां भजनं १६९
कलौ दानं महाश्रेष्ठं २३०
कलौ बालेश्वरो देवः २३२
कलौ भक्तिमवाप्नुयात् २४०
कलौ वर्णद्वयं मतम् ४४२
कलौ सद्यः फलं २५६
कलौ हरिहरयोः पूजां २२९

कल्पकोटिसहस्राणि २५१
,, २५१
कल्पयित्वात्मना यावत् ७२
कल्पिका मानुषी बुद्धिः ३९०
कल्पे कल्पे क्षयस्योत्था १००
कस्तं चराचरगुरुं १२५
कस्तूरीतिलकं ३१४
कस्त्वत्पदाब्जं विजहाति पण्डितः ३९७
कस्मान्मानुषतां प्राप्तः ३३२
कस्मै प्रयोजनाय १२
कः पुनरत्र निश्चयः ४४४
काण्डद्वयार्थसिद्ध्यर्थं ३१
कामासक्तोऽथवा क्रुद्धः २३२
,, २३९
कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः २४३
,, ३७६
कार्या ताम्रादिपात्रे तत् ४२५
कालेन नष्टा प्रलये ४६
,, ३८७
कालोऽग्निः कर्म मृद्वायुः ३०७
कालोद्भवफलादीनां २८८
काश्मीरचन्दनैनाथ १६२
काष्ठपण्डो धृतो येन २४
काष्ठदण्डो धृतो येन ९५
कांस्यपात्रच्युतं वारि ४२७
किङ्करा दण्डपाशौ वा २५४
किंवर्णनिष्ठ- १३७
कीकटेष्वपि देशेषु ३५२
कुटीचरा नाम पुत्रादिभिः ८८
कुटीचरो नाम स्वगृहे ८८
कुटुम्बेषु न सज्जेत ७५
कुर्यात्त्रिषवणस्नायी ४०७
कुर्यादध्ययनं नित्यं ८२
कुर्याद्योऽहरहः ७७
कुर्युः शैवाश्च वैष्णवाः ३६३
कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च २९
कुलानि जातिः श्रेणीश्च ४३४
कुलीनो ब्राह्मणो विद्वान् ३५०
कुर्वीत देवतापूजां ४०
कुशलान्न प्रमदितव्यम् ३६१
कुशवृस्यां समासीनः ४१६
कृच्छ्रसान्तपनाद्यैश्च ९०
कृतदारो न वै तिष्ठेत् १५१
कृतस्याप्यरिकीर्तनं २८३
कृतादिषु प्रजा राजन् १३१
कृते तु मानवा धर्माः २५९
कृते पापेऽनुतापः २५४
कृते त्वस्थिगताः प्राणाः २७
कृत्वा गार्ह्याणि ७७
कृत्वा चैवोपवासं तु २७५
कृत्वा पापं हि ३०
कृषिर्भूवाचकः शब्दः १८९
कृष्णनामाक्षरैः ३३०
कृष्णमन्त्रेषु विप्रर्षे १०१
कृष्णमन्त्रोपासकानां ३६
,, १८७
कृष्णसङ्कीर्त्तनं तूर्णं १३३
कृष्णानुग्रहतो विद्वान् २४७
,, २८७
कृष्णायुधाङ्कितं ४२१
,, ३३०
कृष्णेतिद्व्यक्षरो मन्त्रः १८८
कृष्णेति वैष्णवं मन्त्रं १८८
केवलाघो भवति केवलादी २८९
,, २९२
केशवार्चा गृहे यस्य २३७
कोटिचान्द्रायणैश्चैव २७९
को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं
  पातकं भवेत् ४३७
कोऽहं मोक्षः कथं तेन २७
कौटिल्यं व्रतलोपनं ३०५
,, ४३३
कौपीनाच्छादनं ९५
क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ३६२
क्रियाहीनस्य मूर्खस्य २९
क्रीडार्थमात्मन इदं ३७३
क्रोधं मोहं क्षुतं निद्रां १७६
क्लेशोऽधिकतर १४२
क्वचिच्छ्रूयते १६८

क्षत्रियोऽपि कृषिं कृत्वा ६१
क्षत्रियस्यापि कथिता ६१
क्षणार्धेनापि तुल्ये ३९६
क्षिपाम्यजस्रमशुभान् १४४
क्षौमजं वाथ कार्पासम् ६

ख

खट्वाङ्गो नाम राजर्षिः १९२
खट्वाङ्गो हि देवपक्षे १९२
खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत २५२
खादिरो यूपो भवति २५२

ग

गङ्गाजलं त्र्यहाद्ग्राह्यं ४३०
गङ्गातीरसमुद्भूतां ३२१
" ३३५
गङ्गाप्रयागगयापुष्करनैमिषाणि २५५
गच्छतस्तिष्ठतो वापि २१२
" ४१६
गणान्नं गणिकान्नं च ४३८
गणेशं भैरवं दुर्गां २४३
गन्धालङ्कारताम्बूल- ३१९
गन्धोदकतिलैः ४३८
गन्धोदकतिलैर्युक्तं ३०५
गर्भात्तु द्वादशे विशः ६१
गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः २९०
गायत्री तु परं तत्त्वं ४०८
गायत्रीमूलमेवाहुर्ब्राह्मण्यम् ४११
गायत्री वा इदं सर्वं १४८
" ४०८
गायत्रीसारमात्रोऽपि २१८
गायत्रीं यः सदा विप्रः २०६
गायत्रीं यो न जानाति १४७
" ४०७
गायत्र्यष्टसहस्रं तु ४०५
गायत्र्या न परं जाप्यं ४०४
गायत्र्या वेदमूलत्वात् ४२१
गायत्र्यास्तु जपन् कोटिं ४०७
गायत्र्योङ्कारन्यस्ताङ्गः २३४
गीता गङ्गा तथा विष्णुः २३०
गीता सुगीता कर्त्तव्या १७४
गीती शीघ्री शिरःकम्पी २९
गुणान्तरं तीर्थकीर्तेः ३७३
गुणेभ्यः क्षोभ्यमाणेभ्यः ३७१
गुप्ताभ्यां लक्ष्म्युपेतः ४३३
गुरवे तु वरं दत्वा ३६०
गुरावतुष्टेऽतुष्टाः १६८
गुरुणा च निषिद्धं च १९०
गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा ३६०
गुरुपूजा घृणा शौचं ६३
गुरुमेवाभिगच्छेद्गच्छेदाचार्य-
संसदम् ११०
गुरुशुश्रूषया भक्त्या ५८
गुरोरशिष्टाचरणं १६९
गुरोर्मुखात् ३७
गुरौ वसन् सञ्चिनुयात् १६
गुर्वाचार्यनृपेषु १०७
गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तः ५०
" ७९
गृहस्थो ब्रह्मचारी ५२
गृहाण मम मन्त्रं च १८९
गृहार्थी सदृशीं भार्यां ७५
गृहाश्रमो जघनतः ९७
गृहे त्वेकगुणा सन्ध्या २०९
गृहेष्ववस्थितो राजन् ७४
गोपकन्यासहस्रैस्तु १२५
गोपीचन्दनसम्भवं ३३५
गोभूहिरण्यवस्त्रादि- २६१
गोमतीतीरसम्भूतां ३२१
" ३३५
गोरोचनाभालतिलकं ३१५
गोवैष्णवमहाशैव- २३०
गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ८१
ग्रन्थार्थं यो विजानाति १८
ग्रहं सम्मार्ष्टि १३

घ

घृतदुग्धादिभिः पक्वं १८०

च

चण्डालादीन् जपे होमे १७६

चतुराश्रमबाह्याश्च ३०६
" ३८२
" ४३५
चतुर्णामपि वर्णानां ५६
" ११८
" १७५
" ३३७
चतुर्थमायुषो भागं २३
चतुर्थे दशरात्रं स्यात् ४३५
चतुर्भिरपि चैवैतैः १०७
" १५७
चतुर्भुजभुजच्छाया ९
चतुर्वर्णैस्तथा विष्णुः ५७
चतुर्विधा भजन्ते मां ८३
" २४३
" २४९
चतुर्विधा भिक्षवस्तु ८८
चतुर्विंशति ४१४
चत्वारः पाकयज्ञाः २६४
चत्वारोऽथाश्रमाः २१६
चन्दनं वापि गोपीनां ३२३
चन्दनेन समं लिम्पेज्ज्ञानार्थी ३२७
चम्पारण्यकृतोदयः १३१
चस्कम्भ यः ४३२
चाण्डालम्लेच्छसम्भाषे १७५
चाण्डालश्वपचनां तु १७७
चितिवृक्षश्चितिर्यूपः १७६
चित्रया यजेत १३
चिद्रूपं परमं ज्योतिः २०८
चूडामणिमवथो वक्ष्ये १०३
चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः १७८

छ

छद्मनापि चरेद्यो हि ३५२
छन्दोमुन्यपरैर्युक्तं ४०२

ज

जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः ११७
जन्माद्यस्य यतोऽन्वयात् १४७
" ४०८
जन्मानि घोरयमकिङ्करताडनानि १५४
जन्मान्तरसहस्रेषु १५०
" २००
जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं २०७
जपस्याथ प्रवक्ष्यामि ४२
जपहोमादि यत्किञ्चित् ४०७
जपे होमे तथा दाने ३४२
जपो होमस्तथा दानं ३४२
जप्यं देवार्चनं होमं ७८
जप्यानि ब्रह्मसूक्तानि ४२
जप्ये तु त्रिपदा ज्ञेया १४८
जम्बुद्वीपे महापुण्ये २४१
जलदेवं नमस्कृत्य २३३
" २६९
जलमेकाहमाकाश २६८
जलस्य धारणं मूर्ध्नि २९९
जलं पर्युषितं त्याज्यं ४३०
" ४३१
जलेनाप्युत्तमासेयं ४३२
जाह्नव्यादीनि तीर्थानि १३३
" ३२१
जाह्नवीतीरसम्भूतं ३२३
" ३३३
" ३३३
जिज्ञासितं सुसम्पन्नं ३२
जितेन्द्रियो धर्मपरः १४९
जिह्वाचापल्यसंयुक्तः ३०४
जिह्वा न वक्ति भगवद्गुणनामधेयं २३८
ज्ञात्वाऽज्ञात्वा च कर्माणि १११
ज्ञाननिष्ठाय देयानि १११
ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वः २१३
ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां ११५
" २६३
ज्ञानसञ्छिन्नसंशयः १४६
ज्ञानं तपोऽग्निराहारः १७
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि १७
ज्ञानामृतं ज्ञानसिन्धोः १२६
ज्ञानिनामपि चेतांसि १९४
ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ८३
ज्ञाने प्रयासमुदपास्य १४२
ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि ११२

ज्ञेयश्च ३१
ज्योतिर्लिङ्गं विना लिङ्गं २९८

त

ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः २५
तं त्वौपनिषदं ४७
तं भजन्निर्गुणो भवेत् ७८
तं यथा यथोपासते ३१४
तꣳहोवाच भगवन् यद्द्रव्यं ३५३
तꣳहोवाच भगवान् वासुदेवः वैकुण्ठस्थानोद्भवं ३२३
ततः कर्ता ऊर्ध्वपुण्ड्रं कुर्यात् ३४५
ततः प्रभृति मन्त्रज्ञः ४२
ततः सम्पूज्य शिरसा ३७४
ततः स्वयम्भूर्भगवान् ९८
ततो गृहार्चनं कुर्यात् २२४
,, २२४
,, ३०९
ततो ध्येयस्थितो योऽसौ २०८
तत्पादोदकं च नैवेद्यं ३०७
तत्त्वतोऽयं विधिः प्रोक्तः ४२५
तत्संस्थस्यामृतत्वोपदेशात् १४५
तत्र बह्वूदकानाम ८९
तत्राद्ये, वैष्णवहैरण्यगर्भ ९
तत्रापि कलौ हरिहरयोः पूजा प्रशस्ता २३०
तत्राष्टाशीतिसाहस्राः ६९
तथा परमहंसानां ९३
तथा शूद्रं समासाद्य १७३
तथा स्मरन्ति ते धर्मं १७१
तथेह सर्वशास्त्राणां ३३२
तथैवोपवसेयुश्चेद्वैष्णवा हरिवासरे १५९
तथोत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं १०६
तदा रजस्तमोभावाः १९३
तदीयाराधनं पुण्यं ३९३
तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात् ३५१
तदूर्ध्वपुण्ड्रशङ्खाद्यैः ३४३
तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम् २०७
,, २०९
तद्दक्षिणे तु शङ्खं वा ४२५
तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतये ६
तद्बुद्धयस्तदात्मानः १४६
तद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहम् ३८५
तद्यजिः पूजायामितरेषां नैवमिति २४३
तद्भूतः प्रतिपत्ति १७४
तद्विज्ञानार्थम् ४
,, १२
,, ६९
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण ४४२
तन्त्रोक्त ४३
तन्मन्त्रजापी तत्कर्म ३८०
तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व २७
तपस्तप्त्वाऽसृजत् १२८
तपः परं कृतयुगे २७
तपः स्वधर्मवर्तित्वं २७
तपः स्वाध्यायनिरतं ३३२
तपो विद्या च विप्रस्य २७
तपोविशेषैर्विविधैः १६
तस्येयःशयने सार्धं १६७
तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणं १६४
तमस एव तमः प्रविशति २०७
तमेतं वेदानुवचनेन ४७
,, २०७
,, २५३
तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति ७७
,, १४५
तमेवं विद्वानमृत इह भवति २७
,, ७७
,, १४५
तया सह महीपालः २४८
तयोरैक्यं परं ब्रह्म ११३
,, २०७
तरति शोकमात्मवित् २७
तर्कोऽप्रतिष्ठितः ५२
तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्नाः ४४४
तर्पणं चापि यच्छ्राद्धं ३३८
तव पुरुषं वदन्त्यखिलशक्तिधृतोंऽशम् ३८६
तस्मात् सत्सम्प्रदायस्य भिदाः ११
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ३९५

तस्मादहर्निशं विष्णुम् २५४
तस्मादुसमानादेव पुरुषादत्ता २६५
तस्माद्गुरुं प्रपद्येत १२
तस्माच्छिद्रान्वितं पुण्ड्रं ३६८
तस्माच्छूद्रं समासाद्य १७३
तस्माद्धार्या प्रयत्नेन ३४१
तस्माद्ब्राह्मणाः प्रशान्तमनसो निर्माल्यमेव भक्षयन्ति २९८
तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य २३१
तस्माद्वा एतस्मादात्मनः ३७०
तस्मिन् महायोगमयो १२५
तस्य तेजोमया लोकाः २५
तस्य प्रोक्ता अग्र्यास्तनवो ब्रह्मा ३७१
तस्य भोगं च मोक्षं च २५०
तस्याश्चैव तु ओङ्कारः ८७
तानि कर्माणि कुर्वाणाः ५०
,, ३८३
तानेव वैदिकान्मन्त्रान् १७४
तान्नोपसीदत ४४
तावदार्तिस्तु सा वाञ्छा १३९
तावद्भक्षति शूद्रान्नं १८०
तिलकं तु द्विजः कुर्यात् ३२४
तिलकं स्वर्णनिर्मितं ३१४
तिलतण्डुलसम्पृक्तः २९०
तिर्यक् तिस्रो रेखाः प्रकुर्वीत ३५३
तिर्यक् पुण्ड्रधरो भूत्वा ३६३
तीर्थयज्ञाधिकफलं २८०
तीर्थस्नानफलं नास्ति १४०
तीर्थैः पवित्रितो वापि २८७
तुलसीकाष्ठघटितैः ४१९
तुलसीकाष्ठसम्भूतैः ४१९
,, ४२०
तुलसीदलमात्रेण ३९६
तुलसीमालिका चैव ३६७
तुलसीमृत्तिकापुण्ड्रं ३२१
तृतीयमृषिसर्गं च १२६
तृतीये पुरुषे सङ्गच्छावहै २६६
ते देवसिद्धपरिणीतपवित्रगाथाः १५४
ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले ८७

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्तः २४९
,, २४३
तेषामहं समुद्धर्ता ४४
,, १४४
तेषां सततयुक्तानां ७८
तौ जातौ तु परक्षेत्रे १५८
त्वदुपासा जगन्नाथ ३९६
त्वयोपभुक्तस्रग्गन्ध २८२
त्वं च रुद्रमहाबाहो ३५
त्वं पर्यटन्नर्कइव त्रिलोकीम् ३११
त्वामाराध्य तथा शम्भो ३५
त्वामाराध्य तथा शम्भो ३९२
त्वामेवाऽन्ये शिवोक्तेन ३७६
,, ३८१
त्रयाणामपि चैतेषां ४४१
त्रयाणामेकभावानां ३७२
,, ३७२
त्रय्यां चैव नराधिपः ६०
त्रिकालमर्चयेद्विष्णुम् २३४
त्रिधा कृत्वात्मनो देहं ३७१
त्रिपुण्ड्रकं सदा कुर्यात् ३५५
,, ३८१
त्रिपुण्ड्रं ये विनिन्दन्ति ३५४
त्रियायुषाणि कुरुते ३५२
त्रिरात्रं दशरात्रं वा ४३४
त्रिविद्येभ्यस्त्रयीं ६०
त्रिसन्ध्यं स्नानमातिष्ठेत् ८२
त्रिस्वभावस्थितो देवः ८७
,, २०८
त्रिंशत् कोट्यस्तु २१४
त्रीण्याहुरतिदानानि ७
,, ८
,, २०३
तुलसीकाष्ठसम्भूता ४२०
त्रैविद्यनृपदेवानां १८१
त्र्यक्षः शूलधरः ३५७
त्र्यम्बकं यजामहे १२५
,, १६३

द

दक्षकर्णे वदेन्मन्त्रं ११३
दण्डाकारं ललाटे स्यात् ३२९
दत्ते वाऽप्यथवा दत्ते २६८
दत्वा नैवेद्यवस्त्रादीन् ३०३
दधिस्थं घृतसंयुक्तं २५१
दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच ४३
दन्तधावनपुष्पादि ३१९
दर्भाः कृष्णाजिनं ५६
दर्शनीयतिलकः ३१४
दशकृत्वः प्रजप्ता सा ४०४
दशपुरुषपर्यन्तमविच्छिन्नवेदसम्प्रदायवंशजाः पङ्क्तिपावनाः १५८
दशमीवेधयुक्तस्तु १६०
दशमीशेषसंयुक्तः १६१
दानं च विधिना ५
दानधर्मं निषेवेत १०६
दानमध्ययनं यज्ञः ६१
दानव्रततपोहोम १५०
„ २००
दानाध्ययनदेवार्चाः २७३
दान्तस्त्रिषवणस्नायी ८०
दासनापितगोपाल १८२
दासोऽहं कोसलेन्द्रस्य १०४
दास्येनात्मनिवेदनम् २८३
दिनद्वयेऽपि वर्तेत २२६
दिवसस्य च रात्रेश्च २१४
दिव्यमालाम्बरधरं ३१६
दीक्षायां चाधिकारित्वं १४३
दीक्षायुक्तैस्तथाशूद्रैः ६४
„ १८३
दीक्षिताय विशेषेण ३८
„ ५६
„ १४९
दीक्षितो रणयज्ञेषु ३४०
दीयमानस्य मन्त्रस्य ४०
„ १६२
दुःखोदर्केषु कामेषु ८५
दुर्लभं सद्गुरूणां तु १४९
देवकार्यं ततः कृत्वा २२६
देवगुर्वच्युते ६२
देवतानामभेदेन ८९
देवतान्तरभोक्ता वा २९४
देवत्वं सात्त्विका यान्ति ४४१
देवर्षिभूताप्तनृणां १३९
„ २६४
देवाग्निगुरुविप्राणां ३२६
देवानभ्यर्च्य गन्धेन ३२२
„ ३२२
देवानुग्रान्समभ्यर्च्य २४२
देवानृषीन् पितृंश्चैव २६७
„ ४०२
देवान्देवयजो यान्ति २५०
„ ३०६
„ ३७६
देवानन्यांश्च भजते २४९
देवार्चनं प्रकर्त्तव्यं २२३
देवासुरमनुष्येषु १९२
देवैश्चैव मनुष्यैश्च ३६१
देवोऽसुरो मनुष्यो वा १७५
देहि मे कृष्णमन्त्रश्च १२७
देव्या ययाततमिदं १९५
दैवतं देवतानां च २४१
दैवी ह्येषा गुणमयी ४४
„ १३९
द्रव्यमन्नं फलं तोयं ३०४
द्वारकौशलसम्भूतं २३५
द्वापरे पारदं श्रेष्ठम् २५९
द्वारवत्युद्भवगोपी ३२३
द्वारवत्युद्भवात् ३३३
द्वारावतीमहाक्षेत्रे ३३३
द्वारावतीपर्वतसिन्धुतीर्थे ३३९
द्वारावत्युद्भवात् ३२२
द्वावेवाश्रमिणौ भोज्यौ १८०
द्वावेवाश्रमिणौ १९७
द्विजानां गोपशूद्रादौ १७९
द्वितीयाद्वै भयं भवति ८१
द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च १८

ध

धत्तूरकैस्तु यो लिङ्गं २६०
,, ३७९
धन्यानामपि धन्यास्ते २५६
धन्योऽहं भवतः पुत्रात् १०४
धराहिरण्यगोरत्न ३००
धर्मज्ञसमयः प्रमाणं ११८
,, ४४४
धर्मप्रधानं पुरुषं २६
धर्मं जिज्ञासमानानां ४३४
धर्मानुष्ठानसमये १७७
धर्माश्चतुर्विधा लोके १०
,, ४३३
धर्मार्थकाममोक्षाख्यं २३१
धर्मार्थकाममोक्षाणां ३७
धर्मार्थकामैः किं तस्य १४४
धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन ३२
धर्मेऽवस्तु धर्मज्ञाः १८२
धारयन्ति न ये मालां ४२१
धारयेत्क्षत्रियाद्योऽपि ३४८
धारयेदूर्ध्वपुण्ड्राणि ३६३
धारयेयुः क्षत्रियाद्याः ३५१
धिग्जन्मनस्त्रिवृद्धियां १५०
धीयैर्यात्मादिविज्ञानं १७
धूपे दीपे च नैवेद्ये ४२६
धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रधारी ३१२
,, ३१२
,, ३३१
,, ४१३
ध्यानयोगेन सम्पश्येत् २०८
ध्यानेन सदृशं नास्ति २१२
ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ८५
ध्यायन् कृते यजन् २३१
,, २३२
ध्येयं न जप्यं न च पूजनीयं ८७
,, २०९

न

न कदाचिन्मृदा ३२५
,, ३२५
न क्रोधो न च मात्सर्यं १४९
न कलञ्जं भक्षयेत् ३५१
न कल्माषोभकपिलः १११
न गायत्र्युपदेशोऽस्ति ४१०
न च कांस्येषु भुञ्जीयात् ४२८
न चलति निजवर्णधर्मतः २१३
न च वेदादृते किञ्चित् ३४
,, ४७
न चास्योपदिशेद्धर्मम् १७३
न चास्य व्रतमादिशेत् १७३
न चेदमदृष्टचरं १६४
न चोपजीवेद्वेशं २८२
न चोर्ध्वं धारयेद्भूतिं ३२५
न छिन्द्यात् तुलसीं विप्रः ...
न जातु मन्त्रदा नारी १३०
,, ३९
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ३७४
न तस्य कार्यं कारणं च विद्यते ३१३
न तद्ध्यानं न तज्ज्ञानं ४१०
न त्रिपुण्ड्रं द्विजैर्धार्यं २४७
,, ३४९
,, ३७८
न तैः समयमन्विच्छेत् १७७
न धारयेज्जटाभारं ३५०
न नग्नामीक्षते नारीं ४४०
न निन्देद्योगिनः सिद्धान् १७१
न पचेदन्नमात्मने २९०
,, २९०
न पचेदन्नमात्मार्थं २९०
न ब्राह्मणं हन्यात् ४०२
न भिक्षां प्रतिपद्येत २०९
,, ४०८
न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह सम्भाषेत १७५
नमस्कृत्वा गुरुन् वक्ष्ये ९९
न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं ३१४
नमोगङ्गायमुनयोः १३२
नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्त्तृभ्यो वंशऋषिभ्यो नमो गुरुभ्यः ९९

नमोऽस्तु गुरवे तस्मै १४३
न यद्वचश्चित्रपदं ९३
न यमं यममित्याहुः २६
न यस्य चित्तं बहिरर्थविभ्रमम् ३९६
न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा २५६
नरकादुद्धरन्त्येते ७
नरके पच्यमानस्तु ४४
,, २३८
न रोधयति मां योगः १७२
न विप्रसदृशं पात्रं ४३०
न विष्णवाराधनात् पुण्यं २३०
,, २३३
,, २३७
न विष्णवाराधनादन्यत् २३३
न वेदबाह्ये पुरुषे ३४
,, ४७
न वै कन्यां न युवतिं २६६
न शूद्रे पातकं किञ्चित् १८२
न स्त्री दुष्यति जारेण २२
न सम्विशन्ति पापानि ३५८
नहि वेदेष्वधिकारः १७४
नह्यनध्यात्मवित् कश्चित् २०७
नहि पूतस्त्रिभुवने ३०७
नाथ योनिसहस्रेषु २५३
नादत्वा मृष्टमश्नीयात् ४३३
नाधार्मिकैर्वृते ग्रामे १३०
नाधोऽरत्निर्नान्यमनाः ४१६
नाध्येतव्यं न कर्त्तव्यं ९४
नानाव्यञ्जनसंरुद्धं १९१
,, ४२४
नान्यं देवं नमस्कुर्यात् २४७
नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ७१
,, १४५
नान्यो विमुक्तये पन्थाः ७१
नाऽपृष्टः कश्चन ब्रूयात् १५
,, ३३०
नामरूपे व्याकरवाणि १८४
नाम्नां मुख्यतरं नाम १८८
नारकाः कृष्ण कृष्णेति २५४
नारदेन च सिद्धेन १०२
नारण्यसेवनाद्योगः १५८
नारायणस्य कलाः ३०६
नारायणस्य नैवेद्यं २७१
नारायणस्य नैवेद्यमभुक्त्वा प्रतितः क्षणात् २९२
नारायणपरा विप्राः १११
नारायणं पद्मभवं वसिष्ठं १२३
नारायणं परित्यज्य २४९
,, २०९
नारायणः परं ब्रह्म २४९
,, ३७३
,, ३७७
नारायणपरो ध्याता २५
,, २१३
नारायणात्परो देवः २४०
नारायणाद्धि निष्पन्नं ३२
नावैष्णवाय दातव्यं २५६
नाश्यं ब्रह्महत्या ये ह्येष वर्णः ३५१
नाश्रमः कारणं धर्मे ६८
नासादिकेशपर्यन्तं ३२९
नासामूलं समारभ्य ३२८
नास्तिक्यञ्चोपपातकम् २८
,, १२०
नास्तिक्यादथवाऽऽलस्यात् २११
नास्ति दानात्परं २०
नास्ति स्त्रीणां क्रियामन्त्रैः ३१८
नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञः ३१८
,, ३१८
नास्य ज्ञानं परीक्षेत ३५२
नाहं परायुः ३९७
नाहं वेदैर्न तपसा १४५
निगृहीतेन्द्रियग्रामः १८
निटिलेबाहुवच्चैव ३२८
नित्यमाघूर्णिता पूर्णाः ३१५
नित्यं ते भुञ्जते सन्तः २९२
नित्यं भक्तसमायुक्तैः १६१
नित्यं योगपरः २६
नित्यं सदा यावदायुः २५२
,, २९१

नित्यं स्नात्वा शुचिः ४१
” ७२
नित्ये सर्वाङ्गसंहारः ३९९
निरस्तसाम्यातिशयेन राधसा ३७४
निर्बीजा ये च मन्त्रा वै १८८
निर्मलत्वाच्च निर्माल्यं ३०१
निर्माल्यलङ्घने दोषः ३०४
निर्माल्यं च निवेद्यं च २८०
निर्माल्यं नैव सम्भक्षेत् ३०३
निर्माल्यं धारयेद्भक्त्या २९९
निर्माल्यं भक्षयित्वैवं २८१
” ३०३
निर्माल्यं यो हि मद्भक्त्या ३०३
निर्माल्यं षड्विधं भोज्यं २९६
निर्माल्ये षड्विधे भोज्यं ३००
निवेदितं तु यद्द्रव्यं २८०
निवेदिभिः समर्प्यैव २९३
निशायां वा दिवा २१०
निषिद्धभक्षणं जैह्म्यं ४३८
निष्णातः सर्वविद्यासु ११२
निष्पीड्य स्नानवस्त्रं ४१
नीलकण्ठाय शिरसि २५४
नीलाद्रौ चित्रकूटे च ४४०
नृसिंहपरिचर्यायां २३५
नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः २५६
नेह नानास्ति किञ्चन ३८४
नैवेद्यपात्रं वक्ष्यामि ४२८
नैवेद्यं तुलसीभिश्च २८६
नैश्रेयसकरं कर्म विप्रस्येदं निबोधत ६७
नोपतिष्ठन्ति ये २१५
नो शूद्राय मतिं दद्यात् ६३
” १७२
न्यास इति ब्रह्मा ९१
न्यासे वाप्यर्चने ३९
न्यूनातिरिक्ततासिद्ध्यै २११

प

पञ्च चक्रोवासुदेवः २३९
पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः ३०८
” ३५१
पञ्चयज्ञविधानं च २६८
” २६८
पञ्चयज्ञांस्तु यो मोहात् २६७
पञ्चरात्रं ३३२
पञ्चरात्रविधानेन २३९
पञ्चरात्रशब्दः ३४
पञ्चात्मिकायां दीक्षायां २२५
पठेदध्यापयेद्वेदान् ३५
पतितानां चान्त्यजानां १७६
पत्यवेक्षते मिथुनत्वाय प्रजात्यै यद्वै पत्नी यज्ञस्य करोति मिथुनं तत् अथोपत्निया एवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छित्त्यै २०२
पत्युर्मन्त्रं पितुर्मन्त्रम् १२७
पत्रं पुष्पं फलं तोयं १५०
” २८६
” २८९
” २९२
पत्रं पुष्पं फलं चान्नं ३९३
पदवी महतामियात् ७४
पद्भ्यां भूमिर्दिशः ४३१
परमापदमापन्नः १६०
परां कृत्वैव सर्वेषां १४६
परिपूर्णं तदस्तु मे २११
परित्यजेदर्थकामौ ४३५
परिपक्वमलान्येतान् १२२
परिभाषामथो वक्ष्ये ४२४
परिश्रिते शुचौ देशे ४३३
परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात् १४
परेण च स्वमात्मानं ६७
परम्परादेशयोर्मन्त्रग्रहणं १४०
” १९५
परं श्रीकृष्णभजनं २७९
परं परमहंसस्तु ८३
” ९४
पर्वताग्रे नदीतीरे ३२१
” ३३८
पर्वभिस्तु जपेद्देवीं ४२३
पलाशैः कुसुमैर्हुत्वा ४३१

पवित्रं विष्णुनैवेद्यं २७६
,, २९४
पवित्राणि ४३१
पवित्राणि च तीर्थानि ४३१
पशुना यजेत १४
पश्चाच्छेषं मया दत्तं २८०
पाकयज्ञान् यजेन्नित्यं २११
पाखण्डं पतितं व्रात्यं १९८
पाखण्डान् पतितान् व्रात्यान् १९५
पात्रान्तरगतं ग्राह्यं १८०
पादाभ्यङ्गाम्बुपानैस्तु २१०
पादाख्यो बहिश्चासन् ९७
पादोदकं च निर्माल्यं २९९
पादोदकं पिबेद्यो वै २७७
पादोदकस्य महात्म्यं २७७
पाद्मत्वेन २३६
पाद्मे रुष्टे हरस्त्राता १६९
पापे गुरूणि गुरूणि २५३
पारम्पर्यागतो येषां ५२
,, ४०१
पारम्पर्यागतं वंशे २२६
पारम्पर्यात् १७८
पितरः सर्वमनुष्या विष्णुनाऽशितमश्नन्ति २७४
पितासि लोकस्य चराचरस्य २४१
पितृदेवमनुष्याणां ३४
पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् ६८
पितृयज्ञात्यये चैव २६९
पिदधाति तथा क्षेत्रं ४४०
पिशुनः कूटसाक्षी च ६८
पीडयित्वाम्बरं चोरू ३२३
पुण्ड्रमाहुरनर्थकम् ३५१
पुत्रे जाते पितुः स्नानं २६९
पुनश्च कथयिष्यामि १४२
,, १४८
पुनरावृत्तिस्तेषामिह न विद्यते २५
पुराणन्यायमीमांसा ४६
पुरुष एवेदं सर्वं ३८४
पुरुषः स परः पार्थः ११३
,, १४५
पुष्टिमार्गादि १६३
पुष्पं फलं सुगन्धं च २९७
पुष्पालङ्कारवस्त्राणि ३१९
पुस्तकप्रत्ययाधीतं २९
पूजाकाले जपे होमे ३४२
,, ४११
पूजाकाले हरिध्याने ४२०
पूजानैवेद्यकालेषु ४४०
पूजां कुर्यात्त्रिसन्ध्यं ३०३
पूतश्च पावनो वह्निः ४३०
पृथक् पिण्डं पृथक् श्राद्धं २६५
पैशाचिकानां यक्षाणां ४४०
पोषणं तदनुग्रहः १६३
पौराणिकानि चान्यानि ४२
पौर्वापर्यानुसारतः ८
प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् १७०
प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च ३६०
प्रजानां रक्षणं दानं ६०
प्रणवाभ्यां पुष्टं कृत्वा ६७
प्रणवेन च संयुक्ता ४०६
प्रणवेनैव मन्त्रेण ३६६
प्रणवोच्चारणाच्चैव २३६
प्रणवो हि परं तत्त्वम् २०८
प्रतिकल्पं जगत्सृष्टौ ९८
प्रदक्षिणाभिवादैश्च १६८
प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या २२६
प्रधानं पुरुषं चैव ३७१
प्रपञ्चप्रादुर्भावावसरमारभ्य १२२
प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानां १५४
प्रमादात्कुर्वतां कर्म २११
प्रवालमुक्तास्फटिकैः ४१९
प्रवृत्तिं वचनात्कुर्वन् ७८
प्रव्रजत्यभयं गृहात् २५
प्रशान्तमनसः २९८
प्रसादमन्यदेवस्य २९८
प्रसादाग्रहणं विष्णोः २९२
प्रहेलनास्तथा कार्याः ४२४
प्राक् पिण्डदानाद्गन्धाद्यैः ३४५

प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं २४
प्राणस्तथानुगमात् २२९
प्राणित्वान्न विभूतिषु २४८
प्रातर्मध्यन्दिने सायं २३२
" २३७
प्रातः पुण्ड्रं मृदा कुर्यात् ३३९
प्रातस्तिष्ठञ्जपेद्देवीं ४२१
प्राप ह्याचार्यकुलं १५
प्राप्ते कर्मणि नानेकः १४
प्राप्ते हरिदिने सम्यक् १६१
प्रायश्चित्तान्यशेषाणि १८९
प्रावोचं भक्तियोगस्य १०
प्रीयतेऽमलया भक्त्या ४
प्रियेषु स्वेषु सुकृतं २११
प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् १५

फ

फलश्रुतेर्वीप्सया च २९१

ब

ब्रलिकर्मस्वधाहोमे २६६
बहुभक्तो दीनमुखः २२६
बहुस्मृतिभिरुक्तं ३३६
बहूदकः स विज्ञेयः ८९
बहूदकश्च संन्यस्य ८९
बहूनां जन्मनामन्ते १५०
बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं ४००
बह्वल्पं वा स्वशाखोक्तम् ४०१
बाणलिङ्गे च लौहे च २९९
बाणलिङ्गे न चण्डांश- २९९
बाणलिङ्गे स्वयम्भूते २९९
" २९९
बाहुजातोरुजातानां ३४७
बिल्वपत्रैरखण्डैश्च ३८०
बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति १७
" ८०
बुद्धिवृद्धिकराणि ११५
बौद्धान् पाशुपतान् जैनान् १९७
ब्रह्मकर्मरताः ११२
ब्रह्मघ्नो वाथ गोघ्नः ३२२
ब्रह्मचतुर्लक्षण्यादिकं १६५
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च २१२
" ४२१
ब्रह्मचारी गृहस्थो वा ७३
ब्रह्मज्ञानश्रवणतः १२
ब्रह्मज्ञानात् समृद्धानि १८
ब्रह्मणः पदमाप्नोति १४८
ब्रह्मणो मुखम् २०६
ब्रह्मदो ब्रह्मसार्ष्टिताम् १०६
ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा १४५
ब्रह्मयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं २०७
ब्रह्मरुद्रादयो देवाः ९८
ब्रह्मवर्चसकामस्तु २४४
ब्रह्मविदाप्नोति परम् २७
ब्रह्मविदिव वै सोम्य भासि कोऽनु त्वानुशशासेत्यन्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रतिजज्ञे भगवाꣳस्त्वेवमेका मे ब्रूयात्। श्रुतꣳ ह्येव मे भगवद्दृश्येभ्य आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापयति १५
ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति १४५
ब्रह्महा वाथ गोघ्नः ३२२
ब्रह्माङ्गलग्नं विप्रेभ्यः २८२
" २८५
ब्रह्माणं रुद्रमिन्द्रं च १०४
ब्रह्माणं विष्णुमीशं वा २२४
ब्रह्माणं शङ्करं सूर्यं २२४
" २३०
ब्रह्माणं शितिकण्ठं च २४९
" ३७६
ब्रह्माण्डं च विसर्जयेत् ९२
ब्रह्मादयः सुराः सर्वे २४१
ब्रह्मादयो यत्कृतसेतुपाल १२६
ब्रह्मादीनां त्रयाणां तु ३७२
ब्रह्मा देवानां प्रथमः ९९
" ३७१
ब्रह्माननं क्षत्रभुजो महात्मा २१४
ब्रह्मा भवोऽहमपि यस्य कलाः कलायाः ३७४
ब्रह्मावर्तादेरेव १२९
ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा ४३५

ब्रह्मोद्याः परमात्मनिरूपणपराः १७२
ब्राह्मणः २५
ब्राह्मणः कुलजो विद्वान् ३१८
,, ४१५
ब्राह्मणक्षत्रवैश्यानां २३६
ब्राह्मणस्यैव पूज्योऽहं २३९
ब्राह्मणस्योर्ध्वपुण्ड्रं च ३४७
,, ३५१
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः ५६
,, ५७
,, २३७
ब्राह्मणानामयं धर्मः ३४७
ब्राह्मणानां स्वधर्मश्च २८८
ब्राह्मणान् क्षत्रियान् वैश्यान् ५६
ब्राह्मणान् भोजयेद्ब्रह्मविदो योनिगोत्रमन्त्रान्ते वास्य सम्बन्धान् ११२
ब्राह्मणान्वैष्णवांश्चान्यान् १५४
ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा १७१
ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् २८६
ब्राह्मणैर्वासुदेवस्तु २३८
ब्राह्मणो जायमानो हि २१९
ब्राह्मणो नितरां गुरुः १३६
ब्राह्मस्य जन्मनः कर्ता १६७
ब्राह्मे मुहूर्त्ते ३३२
,, १२६
ब्राह्मे मुहूर्ते स्वगुरुं विबुद्धं नत्वाऽथ सञ्चिन्त्य गृहस्थकृत्यम् ३३९

भ

भक्तियोगो बहुविधः १०
,, ५३
भक्तिरुत्पद्यते पुंसाम् ४
भक्तिर्न स्यात्कृतं तस्य १६९
भक्तिः सुताभ्यां सहरक्षिता सा १५४
भक्त्या जानातीति चेन्नाभिज्ञस्यासाहाय्यात् १४६
भक्त्या तु पूजयेद्देवं ४१
भक्त्या ते प्रणिपत्त्या च १०२
भक्त्या त्वनन्यया ४
,, १४५
भक्त्या पूजयते योऽर्कं २५१
भक्त्या मामभिजानाति १४२
,, १४६
भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ४
भक्त्या लोभात्कौतुकाद्वा २८४
,, २८५
,, २८६
भक्त्येकलभ्ये पुरुषे पुराणे १४४
भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति ४
,, १४४
भगवन्भारताख्यानं ३३१
भज इत्येष वै धातुः ७९
,, १४२
,, २५६
भजन्ति केचिच्छुद्धान्तं २४९
भजन्त्यनन्यमनसः १४५
,, ३०५
,, २६२
भजेम भवदन्तिकं १९९
भयं च हत्वा भूतानां ३४८
भवव्रतधरा ये च १९७
,, ३५६
,, ३७७
भस्मनो धारणं प्रोक्तं ४११
भस्मवच्चन्दनादीनां ३२६
भस्माङ्गेभ्यश्च शाम्भवम् ३०९
भारतव्यपदेशेन ६३
,, ३३१
भारतेऽस्मिन्महावर्षे २४१
भार्यायै पूर्वमारिण्यै २०४
भिक्षोर्धर्मः शमोऽहिंसा ७०
भौमान् मनोरथान्कामान् २४४
,, २५१
भुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं ४३६
भुक्तोपविष्ये विश्रान्तः ३६
भुञ्जीयाच्च स्वयं नरः २९२
भूतात्मनस्तपोविधे १५७
भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः ५८
,, १२५

भूतानि विष्णुर्भुवनानि विष्णुः ८३
,, ३८५
भूताभयप्रदानेन ५
भूतिर्भूतिकरीपविन्नजननी ३५४
भूत्यै न प्रमदितव्यम् ३५९
,, ३६२
भूमावग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवि ३५१
भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः २१८
भूयो वेणुं वदनस्थं ३१५
भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्याम् ४३१
भूषितोऽपि चरेद्धर्मम् ६८

म

मङ्गलाचारयुक्तः ३२४
मच्चित्ता मद्गतप्राणाः १४६
मत्तक्रुद्धातुराणां च ४३६
मत्तः परतरं नास्ति ३७४
,, २०७
,, २२८
मत्प्रियार्थं शुभार्थं च ३३५
मत्याभ्यासे सान्तपनम् २९५
मत्वेत्यनुदितादित्ये २१४
मत्स्यण्डीकदली दुग्धं ४३१
मदन्नत्याजिनं मूढं २८७
,, २९२
मद्वादित्या अधि सर्वे तपन्ति २८९
मद्गुणश्रुतिमात्रेण १०
मद्भक्तैर्बाह्मणादिभिर्धृतम् ३५२
मद्भक्तो धारयेन्नित्यं ३४४
मद्भक्तो धारयेन्नित्यं ३४४
मद्यभक्षादिवामादि १९८
मध्यमानामिकामध्ये ३०१
मध्याङ्गुलित्रयेणैव ३५७
मनसा वा ईषिता वाग्वदति ३०७
मनः सत्येन शुध्यति ८०
मनोरथानामक्लेशं ४०
मन्त्रकुण्डलिदेवानां ११३
मन्त्रपूतं हि नैवेद्यं २८४
मन्त्रमष्टाक्षरं ३३०
मन्त्राणां कृष्णमन्त्रश्च १८७
मन्त्राणां परमो मन्त्रः ४३
मन्त्रार्थज्ञो जपञ्जुह्वन् १४७
मन्त्रेणैवाभिमन्त्र्याथ ३३५
मन्त्रैर्वैष्णवरौद्रैस्तु २२४
मन्त्रोपदेशमात्रेण ३८
,, १४२
मन्निमित्तं कृतं कर्म २१२
,, २१७
मन्मन्त्रोपासकश्चैव १८८
मम मद्भक्तभक्तेषु ३९४
ममान्नं निक्षिपेद्यस्तु २९२
ममावतारचिह्नानि ३३०
मया प्रदत्तमन्त्रश्च १०३
मया श्रीकृष्णमन्त्रश्च १०३
,, १३४
मयि भक्तिर्हि भूतानां ७८
,, १४५
मर्त्यो मर्त्यो न विज्ञेयः ३३९
मलिनो हि यथाऽऽदर्शः ११५
महात्मानस्तु मां पार्थ २४५
महान्तं विभुमात्मानं ८१
महापातकयुक्तोऽपि २५४
महाप्रस्थानिकं ८२
महायज्ञविधानं तु २६८
महेश्वरस्तव गुरुः १२७
महोक्षं वा महाजं वा ४३४
महोत्साहः स्थूललक्षः ६०
मह्यमन्नं प्रयत्नेन २९६
माङ्गल्येषु च सर्वेषु ३१९
मातृपित्राचार्यातिथिषु देवत्वबुद्धिना
  भवितव्यम् ३६१
मातृवत्परदारांश्च ११६
माधवनिबन्धानुदाहृतत्वम् २७४
मानुषं च स्वाध्यायप्रवचने च ३६०
मान्त्रं पार्थिवमाग्नेयम् ७९
,, २०८
मामदन्त्यहमद्म्यन्यान् अहङ्ःसदस्मृतो
  भवामि २८९
मायावादमसच्छास्त्रम् ३५

मार्जनं जलमध्ये तु ४०५
माऽसौ शूद्रेषु प्रसज्यताम् ३५१
मां च योऽव्यभिचारेण १४४
मां विधत्तेऽभिधत्तेमाम् ४७
मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य ५१
,, १३८
,, १७२
मुखजानामयं धर्मः ३४७
मुनिनैकेन यत्प्रोक्तः ४८
मुमुक्षवो घोररूपान् १९९
,, २४२
,, ३७७
मूर्तात्मनस्तपोविधे १०८
मूर्त्तिपूजनवादादिषु २४२
मूर्त्याभिमतयात्मनः २२५
मृण्मये भिन्नपात्रे वा ४२८
मृत्तिका चन्दनं चैव ३२५
,, ३२५
मृत्युं जयति ३५७
मृदा च रम्यरत्नेन २४२
मृदा तिलको विज्ञेयः ३३९
मृद्भस्मचन्दनं प्रोक्तं ३२२
मृन्मये भिन्नपात्रे च ४२८
मैत्रं प्रसाधनं स्नानं ७८
मैत्राद्यपादे स्वपितीह विष्णुः २७४

य

य आवृणोत्यवितथम् ५
,, १६६
य एवमेनं विन्दन्ति ६९
यःकण्टकैर्वितुदति ८१
यक्षरक्षः पिशाचान्नं २९५
यक्षराक्षसभूताद्याः २५०
यच्छास्त्रेषु निषिद्धं तु ४३६
यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन ४२९
यज्ञादिस्वस्वाचारमाचरद्भिरपि कलिषु
सङ्कीर्तननिष्ठैर्भाव्यमित्याशयः २३१
यज्ञानां तपसां चैव ४६
यज्ञेन लोका विमलाः २१०
यज्ञोदानं जपो होमः ३४३
यतो वेदाः ६९
यत्करोषि यदश्नासि २९२
यत्फलं सोमपानेन २६७
यत्र गङ्गा च यमुना च १३२
यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं
पश्येत् ३८५
यत्र यत्राह्निकं ३३७
यत्र हि द्वैतमिव भवति ३८५
यत्सत्त्वं स हरिर्देवः २५०
,, ३७८
यथाकथञ्चिन्नित्यानि ३९९
यथाकारी यथाचारी तथा भवति ४९
यथा कालोपपन्ने तु २७९
यथागदं वीर्यतमं १९५
यथातरोर्मूलनिषेचनेन २४६
,, ३७५
यथाऽतिप्रबलः २२
यथा ते निश्चलं चेतः २४४
यथा प्राणं यथा ज्ञानं २२३
यथा यथा निषेवन्ते ६७
यथावरुन्धे सत्सङ्गः १७७
यथा वायुं समाश्रित्य ३६१
यथा वृक्षस्य सम्पुष्पितस्य दूराद्गन्धो
वात्येवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद्गन्धो
वाति १६३
यथा शुक्ला तथा कृष्णा १६१
यथाऽश्वा रथहीनास्तु २८
यथा सिन्धुसमुद्भूताः २४६
यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिन-
द्धाक्षमानीयं तं ततोऽतिजने
विसृजेत् १५
यथाहि स्कन्धशाखानां ३७५
यथैव चाण्डालोच्छिष्टं ३५६
,, ३७९
यथोर्णनाभिः सृजते ३८५
यदक्षरं परम्ब्रह्म ९२
यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते
अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति
कर्हिचित् ३२
यदर्थतन्त्रो न विहन्ति विक्रमम् १८४

यद्हरेव विरजेत् २५
„ २०१
„ १०८
यदह्ना कुरुते पापं २१०
यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पूर्णामास्यां चाच्युतो भवति १४
यदा भावेन भवति २४
यदा मुकुन्दो भगवान् ३८८
यदा यदा सतां हानिः ३९१
यदि त्वात्यन्तिकं वासं ७३
यदि वाग्यमलोपः स्यात् २१२
यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा ७३
यदिहास्ति तदन्यत्र ३३२
यदुक्तं भवता ब्रह्मन् २९३
„ ३०८
यदृच्छया श्रुतं वापि ४३
यदेव विद्यया करोति ६
„ १८
यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा वा तदेवास्य वीर्यवत्तरं भवति १११
„ २०७
यद्ध्यानं मनसा २०८
यद्धि वेदोक्तेन प्रकारेण २७
यन्नामकीर्तनं भक्त्या २५३
यन्नास्ति वेदे न च यत्पुराणे ४१०
यन्नाम्नातं स्वशाखायां ४०३
यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्ति २०९
यमविद्वानुपनयते यश्चाविद्वानिति २०७
यमार्याः क्रियमाणं तु ११०
यद्यदिष्टतमं लोके २८३
„ २९१
यद्यदुक्तं त्वया ब्रह्मन् १४३
यद्यद्धिया त उरुगाय विभावयन्ति ३१४
यद्यद्रोचेत ११२
यद्यसौ छन्दसां लोकं ७३
यश्च वाङ्मनःकायकर्मभिः १८३
यश्चात्ममिथुनो नित्यं १५८
यश्चैतैर्लक्षणैर्युक्तः ७७
यस्तु नारायणं देवं ३२२
„ ३५९
„ ३७३
यस्तु मन्त्रद्वयं सम्यक् १५
यस्त्यक्त्वा प्राकृतं कर्म १४४
यस्त्वात्मरतिरेव स्यात् ९४
यस्त्वात्मव्यतिरेकेण १५८
यस्त्वासक्तमतिर्गेहे ७५
यस्त्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि ३९२
यस्त्वेतत्कृच्छ्रतश्चीर्णं ८०
यस्मिन्कस्मिन्महाभागाः ३२१
यस्मिन् देशे य आचारः २६२
„ ४३४
यस्य दीक्षास्ति वैष्णवी १६२
यस्य देवे परा भक्तिः १६८
यस्य पिता पितामहो वा १५१
यस्य वाङ्मनसी शुद्धे १६
यस्य सर्वे समारम्भाः १५६
यस्य साक्षाद्भगवति १६९
यस्य साक्षाद्भवपद्मजादिभिः ३७४
यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासं १५१
यः कण्टकैर्वितुदहि ८१
यः कर्म कुरुते विप्रः २४७
यः कुर्यात्तुलसीकाष्ठैः ४१९
यः परं रंहसः साक्षात् ३९६
यः पूरयत्यवितथं १०७
यः श्राद्धकाले हरिभुक्तशेषं २७३
„ २७४
यः सन्ध्यां चैव नोपास्ते २२०
यः स्वशाखां परित्यज्य ५२
„ ४०१
यागो दानं तपो होमः ४११
यादेवी सर्वभूतेषु १९४
यानं वृक्षं प्रियं शय्याम् ७
यानि पूर्वप्रणीतानि ४०५
यान्ति देवव्रता देवान् २४३
„ २५१
„ ३०६
यावतो ग्रसते ३७

यावज्जीवं जुहोतीति २५२
यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति २५२
यावद्धक्षं भवेत्पुंसः २७८
,, २९२
यावद्वै ब्राह्मणो भाषते न तावत्प्राणितुं शक्नोति २६४
या वै लसच्छ्रीतुलसीविमिश्राः ४३२
या वै साधनसम्पत्तिः २३१
युगरूपाः युगानुरूपाः २१८
युगे युगे तु दीक्षास्यादुपदेशः कलौ युगे ३८
युगे युगेषु ये धर्माः १७१
,, २१८
,, ३१२
ये कण्ठलग्नतुलसीनलिनाक्षमालाः १६२
ये तु धर्मामृतमिदं १४४
ये त्वर्चयन्ति देवेशं २४७
येनास्य पितरो याताः २६२
,, ३०५
,, ३६३
,, ३८३
,, ४३४
,, ४३८
येऽन्ये च पापा यदुपाश्रयाश्रयाः १७७
ये पाकयज्ञाश्चत्वारः २६४
येऽप्यन्यदेवता भक्ताः २४८
येऽप्यपेता स्वधर्मात् ५०
येऽप्यपेताः स्वधर्माद्ये ३८३
ये भस्मधारणं त्यक्त्वा ३५३
ये यथा मां प्रपद्यन्ते ३१४
येऽर्चयन्ति सदा विष्णुं ७
,, २३४
येषामध्ययनं नास्ति १५१
येषां न विषये विप्राः १५२
ये समानाः ४३८
ये सोमपा विरजसः ११२
ये स्तेनपतितक्लीबाः २१
योगमभ्यसमानस्य २४४
योगाभ्यासेन वा ८०
योगास्त्रयो मया प्रोक्ताः १२४
योऽगृहीत्वा विवाहाग्निं २६९
योगो दानं तपो होमः ३४२
योऽतिथिं पूजयेत् २१०
योऽदण्यान् दण्डयेत् २५९
यो ददाति द्विजेभ्यश्च ३८१
यो देवानां प्रथमं १२५
,, १६४
योऽधीतेऽहन्यहन्येतां ४०४
यो ध्याता यच्च २१२
यो न दद्याद्धरेर्भुक्तं २७२
यो न धारयते मर्त्यो मामकं चिह्नमीदृशम् ३४७
यो नित्यमर्चयेद्देवं ४२६
योऽन्यत्र कुरुते २१५
यो ब्रह्माणं विदधाति ४४
,, १३८
,, १३८
,, २४४
योऽभार्यः सन् बलं चेतः २०३
यो मामेवमसम्मूढो जानाति १४५
यो मृत्तिकां द्वारावतीसमुद्भवां ३६७
,, ४०
,, २२६
यो यच्छ्रद्धः स एव सः ८३
यो यो यां यां तनुं भक्तः १९४
,, २४५
योऽर्चयेत् केशवं २३४
यो वक्ति न्यायरहितं ३९
यो विना चोर्ध्वपुण्ड्रेण ३६५
यो विष्णुभक्तान्निष्कामान् ३९४
यो वै स्वां देवतां १९६
,, २६१
,, ३०५
,, ३७६
,, ४१५
योऽसौ सर्वगतः श्रीमान् ३७७
यो हि भागवतो भूत्वा ३१५

र

रक्तपद्मायुतं हुत्वा ५५
रजता रचिते पात्रे ४२६
रजस्तमःप्रकृतयः ३०६
रजस्वलां च चाण्डालीं १७६
रजस्वलां सूतिकां च २४२
रत्नसिंहसनासीनं ३१६
रमा ब्रह्मादयो देवाः २७९
रहूगणैतत्तपसा ४१
राजतं पात्रं पित्र्ये ४२७
राजन्यवैश्ययोर्नेति ३४७
रुचीनां वैचित्र्यात् ५३
रुद्रजापकशतमेकमेकेनाथर्वशिरः-शिखाध्यापकेन ३५४
रुद्रभुक्तं भुञ्जीत २९८
रुद्रसम्प्रदायस्य १६३
रुद्रस्य हेतिः परिवारो वृणक्तु १६३
रुद्रं समाश्रिता देवाः २४०
रुद्राक्षदेहसंस्थोऽपि १९९
,, ३८१
रुद्राक्षधारिणं विप्रं ३०९
रुद्राक्षसम्भवा माला ४१८
रुद्राग्नेर्यत्परं वीर्यं ३५४
रुद्राङ्गलग्नमग्नौ च २८१
,, ३०९
रुद्रार्चनं त्रिपुण्ड्रस्य ३७९
रुद्रेण भुक्ते निर्माल्यं ३०४
रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः २०
रोचनातिलकं प्रान्ते ३१५

ल

लभ्यमानेफले दृष्टे ३०
ललाटे ज्योतिषाकारं ३२८
ललाटतटविन्यस्तः ३१४
ललाटे तिलकं कुर्यात् ३३८
ललाटे तिलकं कृत्वा ३३९
,, ३४२
,, ४१४
ललाटे तिलकं दृष्ट्वा ३४५
ललाटे तिलकं धृत्वा ३४५
ललाटे पुण्ड्रकं दृष्ट्वा ३२०
,, ३४४
ललाटे ब्रह्मणे नमः ३५४
ललाटे या लोकैरिह ३४०
लवणेन च सौभाग्यं २६०
लिङ्गं तु वैष्णवं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रकम् ८३
लिङ्गं तु वैष्णवं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रकम् ९६
लिङ्गानुलेपनं कार्यं ३८०
लोकवार्तादिकं ४१६
लोभान्न धारयेत् ३०४
लोलालकस्फुरित ३१५
लोहितान् वृक्षनिर्यासान् २८१
लौकिकं वैदिकं वाऽपि १६६

व

वणिग्धर्ममनुश्चन् वै ६१
वत्से चतुर्षु ७८
,, २५५
वदन्ति कृष्णश्रेयांसि ३८७
वनं विविक्षुः पुत्रेषु ७९
वनेषु च विहृत्यैवं ८४
वरं प्राणपरित्यागः २६०
वरं वृणीष्वभद्रं ते १७२
वरं स्वधर्मो विगुणः १९६
,, ३८२
वर्ज्यं पर्युषितं पुष्पं ४३०
वर्णधर्मान्प्रवक्ष्यामि ६०
वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः १३६
वर्णाश्रमविभेदेन १७७
वर्तुलं तिर्यगच्छिद्रं ३५१
वर्तुलं शूद्रजातिषु ३५१
वर्षासु ध्रुवशीलोऽसौ ८६
वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत २१६
वसुकामो वसून् रुद्रान् १९३
वस्त्रेणाच्छाद्य तु करं ४२२
वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः ९६
,, ९६
वाचं देवा उपजीवन्ति २९

वामहस्ततले भस्म ३५७
वामहस्ते जलं ३३६
वायुभक्ष ८२
वारिदस्तृप्तिमाप्नोति ५
" १०६
वालुकानि च लिङ्गानि २६१
वासुदेवं परित्यज्य २४४
" २५०
वासुदेवेऽपीति चेन्नाकारमात्रत्वात् २४९
विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात्तथा नाविदुषो भवेत् २०७
विद्याकर्मवयोबन्धु ६२
" १८३
विद्याकामस्तु गिरिशं १९३
विद्यागुरुष्वेतदेव १६७
विद्यातपोभ्यां भूतात्मा १७
" ८०
विद्यातपोयोगपथमास्थितं १२५
विद्याऽऽत्मनि भिदा बाधः १८
विद्यादानं ततोऽधिकम् २०३
विद्यायुक्तः धर्मशीलः १९
विद्यार्थमाश्रमार्थं च २५३
विद्यार्थी लिङ्गसाहस्रम् २६०
विद्या वा यदि वाऽविद्या ३७६
विद्वद्भिः सेवितः सद्भिः ११०
विद्वानशेषमादद्यात् १११
विद्वेषादपि गोविन्दं ४४
" २१३
विधर्मः परधर्मश्च ३८२
विधाय देवतापूजां २५५
विधिदृष्टं तु यत्कर्म २४८
विधियज्ञाः पाकयज्ञा ये २६४
विधूमे सन्नमुसले ९४
विना दर्भेण यत्स्नानम् ४१६
विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण २६१
" ३५६
" ३७८
विना मन्त्रेण यो धत्ते ३८०
विना श्रीवैष्णवं धर्मम् ४
विप्राणामूर्ध्वपुण्ड्रं स्यात् ३४७
विप्राणां नैव धार्यं स्यात् ३४९
" ३७९
" ४०९
विप्राद्द्विषड्गुणयुतात् १४१
" १७८
विप्रो दशाहमासीत २६८
विभागशीलसम्पन्नः ५०
" ७९
विभागं चेत्पिता कुर्यात् १०६
विभूतिधारणं त्यक्त्वा ३५६
" ३७८
" ३८१
विभूतिर्भसितं भस्म ३५२
विमोहादथवाऽऽलस्यात् २३७
विरक्तो वैष्णवो विप्रः १५४
विरुद्धं वर्जयेत्कर्म ३०५
विरोधे त्वनपेक्षं २५
" ३२७
विशेषादर्शनं यावत् ३९०
विश्वतश्चक्षुरुत ४२९
विश्वं नारायणं देवं २४५
विश्वाधियः रुद्रो महर्षिः ३९२
विष्णुदेवपरामृष्टं २७१
विष्णुपादजलैः सह ३२१
विष्णुपादविनिष्क्रान्ता ४२९
विष्णुपादोदकोच्छिष्टं २७८
विष्णुभक्ता भवन्ति ये ३५१
विष्णुभक्तिसमायुक्तः ५८
विष्णुमीशं विधातारं २३३
विष्णुमूर्ध्नि स्थितं पुष्पं २७६
विष्णुरक्ता तथैवान्नं २८९
विष्णुरुद्रान्तरं ब्रूयात् ३७२
विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्रश्च २३३
विष्णुं शिवं वा २३०
विष्णुं शिवं वा भजताम् २३०
विष्णूच्छिष्टं न दातव्यं २८४
विष्णोराराधनार्थं मे ३९२
विष्णोरिज्यां सदा कुर्यात् ४४०
विष्णोर्निवेदितं नित्यं २९१
विष्णोर्निवेदितानां तु २८२

विष्णोर्निवेदितान्नं यत् २९३
विष्णोर्निवेदितान्नेन २६९
,, २७४
,, २८३
विष्णोर्नुकं ४३२
विष्णोर्नैवेद्यकं शुद्धं २७१
,, २९४
विष्णोर्नैवेद्यशेषेण २७२
विष्वक्सेनाय वै दद्यात् ३१०
विसृज्य दौरात्म्यमनन्यसौहृदाः ३०५
विसृज्य ध्यानयोगेन ९५
वीक्ष्यादर्शे जले वापि ३३५
वृथाकृसरसंयाव २९०
,, २९१
वृद्धो यूना २९३
वृद्धौ च मातापितरौ ३६०
वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि २४९
वेदप्रणिहितो धर्मः ४६
वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति २०७
,, ३६०
,, ४४३
वेदवादरतो न स्यात् ५१
वेदविद्याव्रतस्नाताः ५०
वेदशब्देभ्य एवादौ ९७
,, ९९
वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः ६५
,, ११६
वेदः शिवः शिवो वेदः ४१४
वेदसंन्यासिकानां तु १५६
वेदः स्मृतिः सदाचारः ४९
,, ११८
,, ४४३
वेदाङ्गानि धर्मः २२
वेदाचाररता विप्राः ११८
वेदाथर्वपुराणानि ७६
वेदानुवचनं ६९
वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ९७
वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः २३
वेदान्तविद्वेदविदेव चाहं १२४
वेदाभ्यासरतः ७७
वेदाभ्यासस्तपोज्ञानं ११५
वेदाभ्यासेन सततं ७६
वेदार्थवित् प्रवक्ता च ११५
वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं १४५
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः ४७
,, ९८
,, २२८
वेदोऽखिलो धर्ममूलं ४६
,, ११०
,, ३८३
,, ४३७
,, ४४३
वेदोदितं स्वकं कर्म ५०
,, २६३
वैखानसपञ्चरात्रादि १६०
वैखानसाद्यागमोक्तदीक्षां १६०
वैणवा ये स्मृता दण्डाः ९६
वैदिकैर्मन्त्ररहितं ३२६
वैश्यहाब्दं ६३
वैश्याः शूद्राः स्त्रियोऽन्त्यजाः १७७
वैश्वदेवादयो होमाः २६७
वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते २६५
वैश्वदेवे तु सम्प्राप्ते २६७
वैश्वदेवेन ये भीताः २६७
वैश्वदेवेन ये हीनाः २६७
वैष्णवत्वं गृहे तिष्ठ ८२
वैष्णवत्वादिधर्माणां ३६
वैष्णवं सात्त्वतेभ्यः २८५
वैष्णवानां यथा शम्भुः २५६
,, ३९२
वैष्णवानां हरेरर्चा ७८
,, २५५
वैष्णवानि पुराणानि ३७२
वैष्णवोवाऽथशैवो वा १६०
,, १६१
व्यक्ताव्यक्तमिदं विश्वम् ३८५
व्यासवाक्यजलौघेन ३३१

श

शक्तौ गौणोपचारश्च २८४
,, २८८
शङ्खचक्रगदापाणे ३१७
शङ्खचक्रधरं देवं २३४

शङ्खचक्रोर्ध्वपुण्ड्रादि ३०९
,, ३६६
,, ३६५
शङ्खचक्रोर्ध्वपुण्ड्राद्यैः ३६६
शङ्खतीर्थं क्षिपेन्मूर्ध्नि ४२६
शङ्खरूप्य ४१७
शङ्खोदकं हरेर्भुक्तं २७५
शङ्खोदकेन स्नानं तत् ४२६
शतकोटिगुणं पुण्यं १८
शतं जप्त्वा तु सा देवी ४०७
शतायुर्वेदार्थविदौ २२
शमो दमस्तपः शौचं ५९
,, ६०
शम्भुध्यायी श्रीशपादाब्जसेवी १६२
शम्भोर्निर्माल्यकं शुद्धं २९७
शय्यासनाटनस्थान २८०
शरदि वैश्यम् ६१
शालग्रामं न स्पृशेत् ५७
शालग्रामशिलातोयं २७५
,, २७५
शालग्रामशिला यत्र २३५
शालग्रामशिलालग्नं ३२३
शालग्रामशिलालिङ्गे ३०२
शालग्रामशिलां वापि २३६
शालग्रामसम्बन्धितो यावच्चक्राङ्कशिलातो यस्या अपि पानविधानात्साऽपि शालग्रामसन्निधौ पूज्या २३५
शालग्रामेण सह पूजायां ३०२
शालग्रामे मणौ २३५
शालग्रामे शिवार्चायां ३०२
शावौ करौ नो कुरुतः २५६
शास्त्रयोनित्वात् १२०
शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात् ४४४
शास्त्रे स्वाहा नमस्कारो २६३
शिखां यज्ञोपवीतञ्च ८९
शिलोञ्छवृत्त्या परितुष्टचित्तः ७५
शिवकेशवयोश्चिह्न ३५८
शिवदीक्षावतां ४१९
शिवनेत्रोद्भवं यस्मात् ४२७
शिवभक्तो विष्णुभक्तः १६२
,, ३८२
शिवं शक्तिं च सादाख्यं ३५३
शिवः शक्तियुतः १९२
शिवागमवचन २६०
शिवाग्रे शिवनिर्माल्यं २९७
शिवानुभूतमखिलं २९५
,, ३०४
शिवाय विष्णुरूपाय ३७२
शिवोपभुक्तस्रग्गन्ध २९६
शिष्टाः खलु विगतमत्सराः ११९
शिष्टेभ्योऽप्यथ देवेभ्यः ३१०
शुक्रियारण्यकजपः ४०६
शुगस्य तदनादरश्रवणात् ६३
शुद्धसत्त्वमयो विष्णुः २४९
,, ३७७
शूद्रवेश्मनि विप्रेण १८०
शूद्रश्चतुर्थो वर्णस्तु १७४
शूद्रः सुखमवाप्नुयात् ६२
,, १७१
शूद्राज्जातस्तु चाण्डालः १७५
शूद्रान्नं शूद्रदत्तब्राह्मणान्नं ४४२
शूद्रेषु दासगोपाल १८३
शूद्रोऽधिकारहीनोऽपि १७३
शूद्रो वाऽनुपनीतो वा ५७
,, २३६
शृणु ब्रह्मन्कृष्णमन्त्रान् १८८
शैलुं गव्यं च पेयूषं २९०
शैवपाखण्डपतितैः ४३६
शैवसौरनिर्माल्यनिवेद्यभक्षणे चान्द्रम् २९५
शैवं पाशुपतं २२५
शैवान् पाशुपतान् १९७
शौचमाचमनं स्नानं ७०
शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं ११७
शौचे यत्नः सदा कार्यः ११७
श्रद्धानः शुभां विद्यां १६
श्रद्धया देयम् ३६१
श्रद्धा भक्तिध्यानयोगात् २१३
श्रद्धामृतकथायां मे १४२
श्रवणद्वादशी सा २२६
,, १५९

श्रवणेनैव पूतास्ते १५४
श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रः १५९
श्राद्धाह्नि तु समभ्यर्च्य २७४
श्राद्धे यज्ञे जपे होमे ३५७
श्राद्धेषु विनियोज्यास्ते २६
श्रावयेच्चतुरो वर्णान् ६२
श्रीकृष्णदेवमन्त्राणाम् १३८
श्रीखण्डनिष्पन्दविचर्चिताङ्गः ३१६
श्रीखण्डं चन्दनोपेतं ४३१
श्रीब्रह्मरुद्रसनक १६३
श्रीमहाविष्णुमन्येन २४१
श्रीरङ्गे व्यङ्कटाद्रौ ३२१
श्रुतत्वाच्च १२०
श्रुता मानवा धर्माः ३३६
श्रुतिः २५
,, २५
श्रुतिश्च ४९
श्रुतिस्मृतिपुराणानां ३२७
श्रुतिस्मृतिभ्यः ३१४
,, ३१४
श्रुतिः स्मृतिश्च विप्राणां ३०
श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः ४३८
,, ४४४
,, ४९
श्रुतेश्च शब्दमूलत्वात् १२०
श्रुत्वा श्रीबालकृष्णस्य २३२
श्रेयः स्रुतिं भक्तिमुदस्य ते विभो १४२
श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः ३८२
श्रोतव्यमन्तव्यश्रुतिविरोधात् २५
श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च २३७
श्रोत्रियाय कुलीनाय २०
श्रौतस्मार्तं तु यत्किञ्चित् ७७
श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि १८
श्वानवायसचण्डलाः ४३९

ष

षट्कर्माभिरतो नित्यं २२४
,, २२७
,, २५९
षड्भिर्मासोपवासैस्तु २८३

स

सकर्त्ता सर्वधर्माणां २१२
सङ्क्षेपविस्तराभ्यां हि ११९
सङ्गच्छत्यञ्जसा विप्रः ७४
स चण्डालोऽपि शुद्धात्मा ३३५
सचन्दनं सकर्पूरं ३१५
सच्चिन्नित्यनिजाचिन्त्य १६४
सजज्ञे शूद्रयोनौ च २७८
सत्यधर्मार्य्यवृत्तेषु २९
,, १०६
सत्यमस्तेयमक्रोधः ६५
सत्यं दया तपः शौचं ७०
सत्यं विधाता भगवान् १३५
सत्यं शौचं जपो होमः ३५७
,, ३५७
सत्याद्धर्मादपि कुलात् ३५९
सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैः १८१
सत्त्वं रजस्तम इति ३६९
सत्त्वं रजस्तमः ३७८
सत्सङ्गेन हि दैतेयाः ५९
,, १७२
सदर्भेण तु हस्तेन ३३६
सदाचारोऽप्रमा मा वा ४४४
सदा तं यजते यस्तु २५१
,, ३५०
स दीक्षावधि संन्यास १०१
,, १५९
सदोपवीतिना भाव्यं ३१८
सद्भिश्च निन्दिताचारः ३०६
,, ३८२
,, ४३५
सद्योजाताय विद्महे ४११
सनत्कुमारसिद्धान्ते ८७
स नैव व्यभवत् १००
सन्त्यज्यविष्णुनैवेद्यं २८७
,, २९२
सन्ध्याकाले च सम्प्राप्ते २१७
,, २१७
सन्ध्याग्निकार्यलोपे २२०

सन्ध्यात्रयन्तु कर्त्तव्यं १८
सन्ध्यादीनां नित्यत्वं २१६
सन्ध्यामिष्टिं च २१६
सन्ध्यामुपासते ये तु २१५
,, २१७
सन्ध्या येन न विज्ञाता २१५
सन्ध्याशिवार्चनादीनि ३५८
सन्ध्यास्नानं २०९
सन्ध्यास्नानं जपो होमः ३२०
,, २२४
,, ३३८
सन्ध्यां स्नानं जपश्चैव २२९
सन्ध्याहीनोऽशुचिः २१५
सन्ध्योपास्तिं करिष्यन्ति २०९
सन्ध्योपासनहानौ तु २१९
सन्ध्योपास्तिं करिष्यन्ति २१७
सन्निरुद्ध्येन्द्रियग्रामं २३
,, ११५
सप्तव्याहृतिभिर्होमः ४०५
सप्ताहव्रतिनां पुंसां १५४
स ब्रह्म स शिवः स हरिः २४५
,, ३७०
समभ्यर्च्य पिबेद्देवं २५५
सममब्राह्मणे दानं २०
समयश्चापि साधूनां ११८
समस्तब्रह्मविद्यासम्प्रदायप्रवर्त्तकाचार्येभ्यो नमः ९९
समाने वृक्षे पुरुषः ८१
समोऽहं सर्वभूतेषु १७९
सम्प्रदायप्रणेता तु ९८
सम्प्रदायविहीना ये ८
,, १०
,, ३९
,, ९०
,, १६०
सम्प्रोक्षयित्वा गृह्णीयात् १८०
सम्मानबहुमान २३८
,, २८२
सम्माननोत्सञ्जनाच्चार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ३१
सम्यक् प्रकृष्टं दानं ८
सम्यग्दर्शनसम्पन्नः १५५
,, १०५
स यथाऽत्र प्राङ्वा उदङ्वाऽधराङ्वा १५
सरस्वतीदृषद्वत्योः १२९
सर्गादौ ब्राह्मणाः सृष्टाः ३३५
सर्पापसर्पभद्रं ते २२२
सर्वकर्मबहिर्भूतः ४०९
सर्वकालमुपस्थानं २१६
सर्वतस्त्वं जगत्स्वामी २४०
सर्वतः पाणिपादं तत् ४३०
,, ४३०
सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानात् ४०२
सर्वधर्ममयं ब्रह्म ५
,, ७
,, १५६
,, २०३
सर्वधर्मान् परित्यज्य ४४
,, १३९
सर्वलाभोपहरणम् २८३
सर्ववर्णैस्तु सम्पूज्याः ५७
,, २३६
सर्ववेदान्तप्रत्ययं ४७
सर्ववेदाश्च यज्ञाश्च ५
सर्वशास्त्रमयी गीता २४७
सर्वस्य प्रभवो विप्राः १२८
सर्वः सर्वं न जानाति ३९०
सर्वाङ्गे सदाशिवाय नमः ३५४
सर्वाङ्गोद्धूलनं कार्यं ३५३
सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरः १८४
सर्वाश्रमप्रयुक्तोऽयं ७०
सर्वाश्रमाभिगमनं २५४
सर्वाश्रमेषु ७१
सर्वेऽधिकारिणो ह्यत्र ५८
सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति २२५
सर्वेषामपि भूतानां ५८
सर्वेषामप्यघवतां १८९
सर्वेषामेव दानानां २०३
सर्वेषामेव पापानां ४०५
सर्वेषामेव भक्तानां ३५९

सर्वेषु वर्णेषु तथाश्रमेषु ५५
,, ६६
स वा एष एवं पश्येत् ९४
स विधूयेह पाप्मानं ९५
सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतः सति विशेष्ये ४१३
स वै मनः कृष्णपदारविन्दयोः २७५
स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुषः ३७१
स सर्वभूतदययाऽतिविराजमानः ३३५
स स्नातः सर्वतीर्थेषु ३६
,, १८७
सहस्रपरमां देवीं ४०५
सहस्रमर्चयेल्लिङ्गं ३८०
,, २६१
सहस्रशाखाध्यायी च ३९
,, १२२
सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं ३६९
सहस्रशीर्षा पुरुषः १६४
स ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः २५
,, ६१
,, ६९
संयोज्य गाङ्गसलिलैः ३२६
संसर्गदुष्टं यच्चान्नं ४३६
संसारमेव निःसारं ७३
संसारमलपङ्कस्य २७७
संसेव्य चाश्रमान् ८५
साङ्केत्यं परिहास्यं १८९
साधयन्तीह तत्पदं १२६
,, १०६
,, १५६
साधवः क्षीणदोषास्तु ११९
साधूनां समयश्चापि प्रमाणं वेदवद्भवेत् ५२
,, ३२७
,, ४४४
साधूनां स्वागतं पूजा २८२
,, २८५
,, २९३
सामाहमृक्त्वं ३१८
सा मुख्या १४४
साम्मुख्येतरापेक्षितत्वात् ९४
सायं प्रातरुपासीत ७२
सायं प्रातर्द्विजातीनां २९३
सायं प्रातः सदा २१६
सायं प्रातस्तु यः सन्ध्यां २२०
सार्वभौतिकमर्घं १७
सावित्रीपतिताः २१६
सावित्रीमात्रसारोऽपि २१८
सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मी १७४
सितासिते सरिते यत्र १३१
सितेन भस्मना कुर्यात् ३५७
सितोपदशमन्नं च ४२६
सिद्धमन्त्रस्तु यः साक्षात् ४०
सिद्धाश्रमे वसन् धीमान् १८६
सुगतिमियाच्छ्रवणाच्च शूद्रयोनिः ६२
सुदूरमपि गन्तव्यं १४३
सुपर्णं विप्राः कवयो वचोभिः २२८
सुप्तविन्यस्तपत्नीक २०१
सुरानात्मानमात्मस्थं ८६
सुवर्णं याजकानां च ६
सूक्तेन विष्णुविधिना २३४
सूतके कर्मणां २१६
सूतके मृतके चैव २१६
सूर्याभिमुखोऽक्षमालामादाय ४१८
सौरमङ्गेभ्यः शाक्येभ्यः ३१०
सौराः शैवाश्च गाणेशाः २४६
,, ४१५
,, ३८१
सौवर्णं राजतं कांस्यं ४२७
सौवर्णं राजतं ताम्रं ४२७
सौवर्णं त्वक्षिणी राजन् ३१४
स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शः २३६
स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां ६३
,, ३३१
स्त्री शूद्रो वा स्पर्शसहितं ५७
,, २३६
स्थाणुरयं भारहारः किलाऽभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ३१
स्थानवृद्धिक्षयज्ञान ६०
स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति सञ्ज्ञा ११३

स्नातः निर्मलसूक्ष्मशुद्धवसनः ३३२
स्नात्वा जप्त्वा च हुत्वा च २६७
स्नात्वा देवान् पितॄंश्चैव २२२
स्नात्वा शुचिः शुचौ देशे ९१
स्नानपात्रोदमादाय ३१५
स्नानं दानं जपो होमः ३४२
स्नानं सन्ध्यां ततो होम २२५
स्नानानामुत्तमं स्नानं २०८
स्नानानां मानसं स्नानं ७९
स्नाने दाने जपे होमे ४१९
स्नापयित्वा विधानेन ३००
स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माल्यं २९५
,, २९५
स्फाटिकी मोक्षदा माला ४१८
स्मरणं कीर्तनं चैव १३९
स्मृतिकीर्त्योः कथादेश्च २५५
स्वकं कर्म परित्यज्य ५१
,, ५१
,, ३८३
स्वकुटुम्बाविरोधेन १०६
स्वगृह्योक्तेन विधिना ४०२
स्वच्छन्दप्रेतवेषाश्च ३७९
स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान् ३९६
स्वधर्माचरणं शुद्धं ५१
,, ३८३
स्वधर्मे निधनं श्रेयः ५१
स्वपुरुषमभिवीक्ष्य ४३
,, २३८
स्वभावगुणमार्गेण ५३
स्वयमर्पितं ग्राह्यमविशेषात् २८५
स्वयं कृष्टे तथा क्षेत्रे २६५
स्वर्णाद्याभरणानि ४२४
स्वशाखाध्ययनं विप्र ४०२
स्वशाखाविधिमुत्सृज्य ४०१
स्वस्थः प्रसन्नचित्तस्तु २२२
स्वाध्यायजपहोमादि ३१९
स्वाध्यायजपहोमादि ३२४
,, ३४३
,, ४११
स्वाध्यायवान् धृतिमान् १८
स्वाध्यायं यजनं दानं ६१
स्वाध्याये नित्ययुक्तः ८०
स्वाभिप्रायकृतं कर्म १८
,, ११७
स्वाहा चैव नमस्कारः १८३
स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्मभ्यः २६२

ह

हतं ज्ञानं क्रियाहीनं १९
हन्तकारमथाग्रं वा २१०
हरिभक्तिप्रदं ज्ञानं ४३६
हरिभुक्तशेषं तद्द्यात् २७२
हरिर्हरति पापानि १९०
हरेः पादाकृतिं ३१३
हरेर्मन्त्रग्रहस्तस्य ६६
हस्तेनावर्तयेद्देवीं ४१७
हंसः कमण्डलुं शिक्यं ८९
,, ९०
हंसस्तृतीयो विज्ञेयः ९०
हास्येऽपि बहवो यत्र ४३५
हिमपर्वतविन्ध्याद्योः १२९
हिरण्मये परे कोशे ४०८
हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ३७१
हिरण्यगर्भा रजसा २५०
,, ३७८
हिरण्यं राजतं कांस्यं ४२९
हुतशेषं तु भुञ्जानः २६७
हुत्वाग्नीन् सूर्यदैवत्यान् ७६
हुत्वा चैवाग्निहोत्रं तु २५९
हृदि रूपं मुखे नाम २७६
,, ३०७
हैरण्यं राजतं कांस्यं ४२७

इतोऽपि निवेश्यतां चक्षुः

परमपुरुषार्थस्य निगमकल्पतरोः फलं श्रीभागवतस्य सरसरसास्वादचतुरैः कथमास्वाद्यते ?

प्रकारत्रयेणेति—

तत्र

(१) परमपुरुषार्थप्रतिपादिका—

वृत्रासुरचतुःश्लोकी—

सा हि पण्डितपुरन्दराणां गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमानां प्रकाशेन समलङ्कृता
देवर्षिश्रीरमानाथशास्त्रिकृतव्रजभाषया च समुपबृंहिता
चतुर्भिरेवाणकैर्लभ्यते ।

(२) भगवता कपिलेन मात्रे देवहूत्या उपदिष्टः साङ्ख्ययोगात्मकस्तृतीयस्कन्धः—

तदर्थश्च श्रीमदाचार्यचरणप्रोक्तेन निबन्धेन विना दुर्बोध एव, अतः—

तृतीयस्कन्धार्थः—

भागवतार्थनिबन्धान्तर्गतः, आचार्यचरणानां प्रकाशेन कल्याणरायाणां टिप्पण्या च समेतः ।

अयं हि **अष्टभिरेवाणकैः** प्राप्यते ।

(३) श्रीमद्भागवतस्य प्रत्यध्यायतात्पर्यं, तस्य हि शास्त्रार्थाद्यर्थसप्तकेन च समन्वयः कुत्र प्रदर्शितः ?

गोकुलरायभट्टकृते,

निबन्धान्तर्गते–भागवताध्यायार्थ एव ।

सोऽपि **नवभिराणकैः** क्रेयः ।

एतेषां प्राप्तिस्थानं ज्ञायते नु भवता ?

“शेठ नारायणदास तथा जेठानन्द आसनमल्ल चेरिटि ट्रस्ट ऑफिस,
२३६ कालबादेवीरोड; **मुंबई २.”**

वेदान्तचिन्तामणिः

॥ श्रीहरिः ॥

अस्ति किञ्चिद्वक्तव्यम् ।

प्रादुरासन्किल भगवतः परमपुरुषस्याज्ञया दक्षिणापथे पाखण्डमतखण्डनपण्डितपुण्डरीका भगवद्वदनापराऽवताराः श्रीमद्वल्लभाचार्यदेशिकेन्द्रा इत्यतिरोहितमिदानीं विपश्चिद्भारतीयानाम् । तदाज्ञयैव तज्जातीया बहवो विद्वदग्रेसरा यजुरधीतिनो वेल्लनाटीब्राह्मणा विमुच्य तद्देशं सगृहा इहोत्तरादिदिग्देशेषु समागत्य न्यवसन् । इहत्यास्तु तेषामखिलानां मतिमहद्वैदुष्यमवलोक्य सर्वानपि तान्भट्ट इत्युपपदेन संकीर्त्य महता सम्मानेन पुरोजगृहुः । साङ्गसदर्शननिगमपारदृश्वनामप्येतदुपपदं भट्ट इत्यधुना कालवशात्प्रसिद्धिवशाद्वा जातितामधितिष्ठति । हन्तैतत् । श्रूयते त्रैगुण्यस्वभावादेवैतेषां जातो द्वयेन विभागः गोकुलस्थो मथुरास्थ इति । यद्यपि सन्ति कतिपये तथा अपि भट्टा ये श्रीमद्वल्लभाचार्येभ्योऽपि पूर्वं वृत्तिवशात्कार्यवशाद्वा देशेष्वेष्वागत्य वसन्ति स्म तथापि त एत इदानीं भागद्वय एवान्तः क्रियन्ते प्रसिद्धया । वैदुष्यपित्रे प्रत्यहं निवापाञ्जलिं ददत्स्वप्येतेषु भवन्ति यदृच्छया कतिपये तथाविधा अपि महात्मानो यैरात्मवैदुष्यमहामहिम्ना पुनरप्यवदातीक्रियते वंशो नाम जातिश्च । एवंविधेष्वेव महाभागेषु निखिलभारतभारतीवैभवो विद्वत्प्रकाण्डो भारतमार्तण्डः पंचनदी श्रीमान् गोवर्धनशर्माऽऽसीत् । स्नेहनाम्ना तु प्रसिद्धः पण्डितगट्टूलाल इति । अयं हि वैक्रम एकाधिकैकोनविंशे शरदि कच्छप्रदेशे लब्धजन्मा । वैयाकरणधुरीणो गोकुलस्थो भट्टश्रीघनश्यामशर्माऽस्य

जनकः । जननी च गो.श्रीव्रजवल्लभमहाराजानां पुत्री श्रीमती लाडूबेटी । बाल्य एवाऽस्य प्रतिभा मेधा च लोकाश्चर्यकरी श्रूयते । श्रूयते चैतेन महामतिनाऽष्टवर्षीयेण बटुनैव रुक्मिणीचम्पूर्निर्मिता । व्याकरणन्यायमीमांसावेदान्तकाव्यादिषु विस्मयकरः पण्डितप्रकाण्ड आसीदित्यस्य मारुतशक्तिवेदान्तचिन्तामण्यादिग्रन्थान्विलोक्य मतिर्निश्चिता भवति । वैक्रमसार्धैकोनविंशशतकात्पूर्वमेवाऽस्य शतावधानशास्त्रार्थकवितादिभिर्यशोवितानं व्यतानि समग्रेऽपि भारते । काशीकलिकातादिनगरेषु संसदि महामहोपाध्यायमहेशचन्द्रशिवकुमारगङ्गाधरादिविपश्चिदपश्चिमान्स्ववैदुष्येण संतोष्य वेदान्तभट्टाचार्यभारतमार्तण्डशीघ्रकविप्रभृतीन्युपपदानिसादरमुपलेभे, राज्ञां च भूयसां सम्मानमवाप । कृष्णगढनरेशेन संतुष्य स्वर्णवेत्रं व्यतार्यस्मै । प्रायः सर्वेष्वपि शास्त्रेष्वनेन निबन्धा व्यरच्यन्त । किन्तु निःसन्तानतया प्रबन्धकाभावेन बहुशो विलयं गताः । भूयांस एवाऽस्यान्तेवासिनो विद्वद्धुरीणा आसन्सन्ति च । तन्मुखेन ज्ञातास्त्वस्यैते ग्रन्थाः ।

१ उपनिषदां भाष्याणि
२ श्रीमद्भगवद्गीताटीका
३ शुद्धाद्वैतचन्द्रोदयः
४ रुक्मिणीचम्पूः ।
५ अणुभाष्यटिप्पणम्

अस्मदृष्टिगोचरं गतास्त्वेवम् ।
१ मारुतशक्तिः
२ सत्सिद्धान्तमार्तण्डः
३ वेदान्तचिन्तामणिः
४ कृष्णाभिसारः
५ कृदन्तव्यूहः ६ निबन्धप्रकाशावरणभङ्गटीका सत्स्नेहभाजनम् ।

तत्राऽस्मन्मुद्रापितोऽयं वेदान्तचिन्तामणिरस्य महतीं कविताशक्तिं निखिलदर्शनप्रतिष्ठितपाण्डित्यं च सरलं बोधयति । विद्यारण्यस्वामिनिर्मितां पंचदशीं विलोक्य तत्सदृशोऽयं तेन पंचदशप्रकरणात्मकः प्रबन्धो

विरचित इति मन्ये। अस्मिन्हि प्रथमे प्रकरणेऽस्ति कश्चन सर्वधर्मविशिष्टः परमात्मा सर्वकर्तेति युक्त्याऽनुमानैश्च विविधैर्नास्तिकोच्छेदाय साधितम् ।

द्वितीये श्रीमद्वल्लभाचार्यप्रादुर्भावितेऽस्मच्छुद्धाद्वैतवेदान्ते तु ब्रह्माद्यलौकिकविषयेषु वेदगीताब्रह्मसूत्रश्रीभागवतं तदनुसारीणि चान्यान्यपि शास्त्राणि प्रमाणानीत्येवमेकं शाब्दमेव प्रमाणमिति महता विवेकेन सरलाभिश्च युक्तिभिर्विवेचितम् । संसारगतिनिरूपणञ्च ।

तृतीये सच्चिदानन्दांशानां जडजीवाऽन्तर्यामिणां विविच्य प्रदर्शनम् । तेषां ब्रह्मणा सहैक्यञ्च ।

चतुर्थे प्रपञ्चसत्यत्वनिरूपणम् । तत्रैव श्रुतिसूत्रगीताश्रीभागवतान्यपुराणादिप्रमाणानामुपन्यासः । तद्विषये परपक्षनिरूपणं तत्पराहतिश्च ।

पञ्चमे युक्त्या पूर्वोक्तसमर्थनम् । तत्रैव चोदाहरणप्रदर्शनम् । आविर्भावतिरोभावयोर्नामरूपव्याकरणप्रदर्शनपूर्वकं निरूपणम् ।

षष्ठे— विकृतपरिणामवादादीनां खण्डनमविकृतपरिणामवादस्य च श्रुतियुक्तिभिः समर्थनम् ।

सप्तमे जीवानामुद्गमो भगवदिच्छया चाऽविद्ययैवाऽहंताममतारूपः संसारो लग्न इति विविच्य वर्णनम् ।

अष्टमप्रकरणे जीवान्तर्यामिनिरूपणम् । तत्र जीवो भगवतोंऽशः । अणुः प्रसारिचैतन्यगुणयुक्तः परतन्त्रःकर्ता। भगवदिच्छयाऽविद्यया बद्धः। न प्रतिबिंबः किन्तु भगवदंशोऽक्षररूपः । अन्तर्यामी तु सर्वज्ञः सर्वप्रेरकः सर्वाऽविज्ञात आनन्दरूपः कर्ता निर्विकार इत्यादिविषयः श्रुति-

स्मृतिसूत्रगीताश्रीभागवतयुक्तिभिर्महता प्रकारेण लघुना च समर्थितः।

नवमे प्रतिबिम्बत्वादिपराभिमतानां मतानां भाष्यविद्वमण्डनाद्याकरग्रन्थानुसारिप्रमाणयुक्तिभिः खण्डनं विहितम् ।

दशमे ब्रह्म सधर्मकमिति, ततश्च तद्धर्माणां तच्छक्तीनां च नित्यत्वं ब्रह्मरूपत्वं भिन्नाभिन्नत्वं च तैरेव प्रमाणैर्विवेचितम् । तत्तद्विषये च परतत्वान्वेषणं तदपहतिश्च ।

एकादशे प्रसङ्गागतं भेदवादिश्रीरामानुजमतं समालोचितम् । इदमपूर्वमनेन कृतमिति मे मतम् । अस्मदृष्टेषु भाष्याद्याकरग्रन्थेषु न दृश्यत एतन्मतसमालोचनमेवम् ।

द्वादशे शैवशाक्तमतखण्डनकरणम् ।

त्रयोदशे जगदक्षरान्तर्यामिपुरुषोत्तमादिरूपभेदेपि शुद्धं ब्रह्माऽद्वैतमिति गङ्गादिदृष्टान्तैः प्रमाणैश्च श्रुत्यादीनां साधितम् ।

चतुर्दशे प्रकृतिपुरुषविवेकदिग्दर्शनं भगवद्धामात्मकाक्षरब्रह्मणो विस्तृतं वर्णनम् ।

पंचदशे पूर्वोक्तप्रकरणविषयाणां समुच्चयः । तत्र पूर्वं भगवतो लीला लीलापरिकरश्च भगवदात्मक इति समर्थनम् । तत्र वेदादीनां प्रमाणम् । जीवानां संसारगतिः । संसारान्मुक्तौ भक्तेरेव साधनत्वम् । भक्तेः स्वरूपम् ।

मुक्तिस्वरूपम् । स्वतन्त्रभक्तानां मुक्तेरप्यधिकं फलम् ।

परमानुगृहीतभक्तस्यानन्दमयो नित्यो देहः । भगवत्प्रेम्ण्यनुग्रह एव परमं साधनम् । शरणात्मनिवेदनयोर्निरूपणम् । आचार्यकरणे वेदा-

दिप्रमाणम् । सेवासाधनादिवर्णनम् । वैष्णवाचारः । इत्यादि बहूनां विषयाणामुपन्यासः ।

विशेषतो द्रष्टव्यम् ।

भारतमार्तण्डविरचिताः प्रायः सर्वेऽपि ग्रन्था बृहन्मन्दिराधीश्वरैः श्रीजीवनलालगोस्वामिचरणैरेव मुद्रापिताः । अयं वेदान्तचिन्तामणिश्च तथा । अत्र गोकुलस्थभट्टश्रीदेवकीनन्दनमहोदयेन विदुषा टिप्पणं विरचितं विद्यते किन्तु तद्विरलमिति भूयःस्थलेषु तदपेक्षाऽतिशयिताऽऽसीत्संदिग्धश्चेति मया पुनरेतद्विशदीकृत्य प्रवर्द्धितमिति विदांकुर्वन्तु विद्वांसः ।

श्रीमद्बालकृष्णविद्यालयच्छात्राणामध्ययनाय च विद्यैकजीवनगोस्वामिकुलकौस्तुभश्री १०८ श्रीगोकुलनाथचरणानां निदेशेन चाऽस्य पुनर्मुद्रणं जातमिति ।

भट्टश्रीरमानाथः

श्रीहरिः शरणम्

वेदान्तचिन्तामणिः ।

भारतमार्त्तण्डवेदान्तभट्टाचार्य्यैंत्याद्यनेकबिरुदोपशोभित-
पण्डितश्रीगट्टूलालापरनामश्रीगोवर्द्धनभट्टप्रणीतः ।

तत्र नास्तिक्योच्छेदो नाम प्रथमं प्रकरणम् ।

शुद्धाद्वैतं सर्वशक्तिं जडजीवादिकारणम् ।
साकारं सच्चिदानन्दं वन्दे श्रीपुरुषोत्तमम् ॥ १ ॥
मायावादतमोनाशभक्तिमार्गप्रकाशयोः ।
सूर्याचन्द्रमसौ स्तौमि श्रीमद्वल्लभविठ्ठलौ ॥ २ ॥
भक्तो गुरुश्रीव्रजवल्लभस्य
पितुर्घनश्यामत आप्तविद्यः ।
गोवर्द्धनो बालनिबोधनाय
वेदान्तचिन्तामणिमातनोति ॥ ३ ॥
अथैतद्विश्वमखिलं नानारूपं निरीक्ष्यते ।
अतीव चित्रमेतस्य कारणं परिचिन्त्यताम् ॥ ४ ॥

प्रणम्य श्रीमदाचार्यचरणांस्तत्सुतानपि ।
कुर्वे स्वल्पीयसीं प्राचां टिप्पणीं विशदाशयाम् । १ ।

१—अत्र प्रकरणे ब्रह्मास्तित्वसाधनेऽनुमानं युक्तयश्च प्रमाणत्वेनोपन्यस्ताः । तत्तु परस्वीकृतमेव नास्तिक्योच्छेदाय न पुनर्वास्तवं ब्रह्मणि प्रमाणमिति ज्ञेयम् । ब्रह्मणोऽलौकिकत्वात् । वेदैकवेद्यत्वाच्च ।

यत्पूर्ववृत्ति नियतं यदुत्पत्तावपेक्ष्यते ।
तत्तस्य कारणं प्रोक्तं कार्यमुत्पाद्यमस्य यत् ॥ ५ ॥
यथा मृत्सा कुलालश्च दण्डादिर्घटकारणम् ।
तथेदं किमुपादाय केन वा निर्मितं भवेत् ॥ ६ ॥
चेतनस्य मनुष्यादेः पितरौ तत्[1]त[2]थाविधौ ।
जडस्याऽप्यथ वृक्षादेर्बीजाद्यं यद्यपि स्फुटम्[3] ॥ ७ ॥
पित्रोः पितामहौ मातामहौ तेषां तथे[4]तरे ।
एवं विचारे को वाऽऽदौ किञ्च सर्गोऽस्ति मैथुनात् ८
किमादौ पुरुषः स्त्री वोभयं वेत्यपि संशयः ।
एवं जडेऽपि वृक्षस्य[5] बीजं तत्[6]फलतः फलम् ॥ ९ ॥
वृक्षाद्वृक्षाङ्कुरं बीजात्[7]तरुर्वा बीजमादिमम् ।
नाऽध्यवस्यति धीः किञ्चिदन्ततः परिचिन्तने ॥ १० ॥
तस्मात्सर्वप्रपञ्चस्य निदानं ब्रह्म केवलम् ।
आदित्वादद्वितीयत्वात्सर्व[8]रूपत्वशक्तितः ॥ ११ ॥

१—कारणम् । तच्च द्विविधम् । समवायि—तादात्म्यं वा निमित्तं च । विलक्षणतादात्म्यसंबंधेन यदाश्रयं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणम् । तद्भिन्नं तु निमित्तम् । यत्तु ग्रन्थकर्त्रा कारणं निरूपितं तत्तु कारणस्वरूपम् । न लक्षणम् । २—कार्यानुरूपौ—कार्यमेवेत्यर्थः । ३—कारणमितिशेषः । ४—कारणमिति शेषः । ५—कारणमिति शेषः । ६—बीजम् । ७—एवमन्ततः परिचिन्तने 'तरुर्बीजं वाऽऽदिम'मिति धीः किंचित् न अध्यवस्यति । ८—सर्वरूपत्वं शक्तिर्यस्य सः । तस्मात् ।

सर्वधर्मविशिष्टत्वादैश्वर्यात्[1]तत्प्रसिद्धितः ।
स्वयमेव स्वेच्छयेदं स्वरूपादुदपादयत् ॥ १२ ॥
यथोर्णनाभिर्लालात आलयं सृजतीच्छया ।
पात्यत्त्येवं त्वस्य सृष्टिस्थितिसंहृतयस्ततः ॥ १३ ॥
[2]पञ्चभूतात्मकं सर्वं किं न तान्येव कारणम् ।
निरा[3]स्पदत्वं नैषां चोचितो योगः स्वतो यतः ॥ १४ ॥
कालजीवादयो नैतन्मयास्तेषां कुतो भवः ।
किञ्च पञ्चैव तान्येवंस्वभावान्येव वा कुतः ॥ १५ ॥
अतोऽवश्यं सर्वबीजं स्वतन्त्रश्चैक ईशिता ।
प्रवर्त्तको नियन्ता च यो हेतुः स्थितिनाशयोः ॥ १६ ॥
तद्ब्रह्म क्वाऽस्ति सर्वत्र व्याप्तं व्योमेव हृद्यपि ।
कस्मान्न दृश्यतेऽस्माभिस्तिरोभूय यतः स्थितम् ॥१७॥
घर्मं न नाशयेद्वायुस्सन्नप्यारुद्धकन्दरे ।
व्यजनेनाऽनुभूयेत तथा ज्ञानेन दृश्यते ॥ १८ ॥
घटादिर्न विलोक्येत तिरस्करणिकावृतम् ।
मायाजवनिकाच्छन्नं तथा ब्रह्म न लक्ष्यते ॥ १९ ॥
अस्त्येव तत्पिकाः काकाः शुका हंसाः कलापिनः ।
असिता हरिताः श्वेताः कृता येन च चित्रिताः ॥ २० ॥
परस्परविरुद्धस्याऽतिविचित्रस्वरूपिणः ।
यद्विश्वस्योद्भवे हेतुर्नियमेन यथोचितम् ॥ २१ ॥

१—सर्वमतेषु तथा प्रसिद्धेः । २—पूर्वपक्षः । ३—उत्तरपक्षः ।
४—तद्ब्रह्म अस्त्येवेति पूर्वेणाऽन्वयः ।

सूर्य्यादीनां सुदुर्ज्ञेययाथात्म्यानां प्रकाशनम् ।
निराधारे स्थितिर्याति[1]र्नियता नित्यता यतः[2] ॥ २२ ॥
एवंविधैः श्रुतैर्दृष्टैः प्रकारैर्बहुभिः स्फुटैः ।
स्थिरेण मनसा स्पष्टं ब्रह्म निश्चीयतां दृढम् ॥ २३ ॥
कुसुमाञ्जलिमुख्येषु ग्रन्थेष्वीशेऽनुमाशतम् ।
अदर्श्युदयनाचार्यादिभिस्तेनोदितं यथा ॥ २४ ॥
'[3]कार्यायोजनधृत्यादेः पदात्प्रत्ययतः श्रुतेः ।
वाक्यात्संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्ययः' २५
जडं भूतादिकं जीवान्सृष्ट्वाऽन्यै[4]दपि भूततः ।
न्यूना[5]धिकत्वतो देहाश्चित्रा नानाविधाः कृताः ॥२६॥
तेषु जीवा[6]दि संस्थाप्य माययाऽमोहयस्त्वया ।
मोहिता न विजानीमो ब्रह्म किं कीदृशो वयम् ॥२७॥

१—गतिः । २—तथैव पूर्वेणान्वयः । ३—कार्यादिभ्यो हेतुभ्यः । तत्र कृतिजन्यं **कार्यम्** । सर्गाऽऽद्यकालीनद्व्यणुकारम्भकपरमाणुद्वयसंयोगजनकं कर्म **आयोजनम्** । गुरुत्ववतो ब्रह्माण्डादेः पतनाभावो **धृतिः** । आदिपदात् तस्यैव नाशोऽपि ग्राह्यः । घटादिपदप्रयोगः **पदम्** । वेदजन्यं धर्मादिज्ञानं **प्रत्ययः** । वेदाः **श्रुतिः** । पदसमूहो **वाक्यम्** । सर्गादौ परमाणुनिष्ठद्वित्वादिसंख्याजन्यं परिमाणमित्यादि **संख्याविशेषः** । प्रयोगास्तु 'क्षित्यङ्कुरादि जगत् बुद्धिमदेककर्त्तृजन्यं कार्यत्वात् घटवदि'त्यादय आकरादौ द्रष्टव्याः । ४—अन्तर्यामिप्रभृति । ५—**पार्थिवानां शरीराणामर्द्धेन पृथिवी** मतेत्यादिवचनैः पञ्चीकरणप्रक्रिया द्योतिता । ६—आदिशब्देन प्राणेन्द्रियादीनां संग्रहः ।

श्रुतिष्वपि पुराणेषु ब्रह्मादीनां भवस्ततः ।
बहुधा मानवादीनां सर्गोऽस्तीत्यवधार्यताम् ॥ २८ ॥
एवं सृष्ट्वा प्रवृत्त्यर्थं मर्यादां पापपुण्ययोः ।
सर्वाञ्ज्ञापयितुं चाऽन्यं[1]द्वेदा आविष्कृताः स्वतः॥२९॥
सो[2]पाया सफला कर्ममर्यादा तत्र रूपिता ।
ज्ञानार्थं स्वस्वरूपञ्च मुक्तिर्भक्तिश्च दर्शिता ॥ ३० ॥
इदं यः सुकृतं कुर्यात्स इदं सुखमाप्नुयात् ।
इदञ्च दुष्कृतं कृत्वेदं भुञ्जीत स दुष्फलम् ॥ ३१ ॥
वेदेषु विद्यमानेषु विविच्योपदिशत्स्वपि ।
यथा यथा यः कुरुते ददात्यस्मै तथा तथा ॥ ३२ ॥
कर्मानुसारतो वंशो देहो विद्या च वैभवः ।
इत्यादि प्राप्यते सर्वं प्राप्तदेहादिसंभवैः ॥ ३३ ॥
कर्मभिश्चाऽपरं सर्वं तज्जैस्तैश्चाऽन्यदाप्यते ।
बहुपापास्तु नरकं बहुपुण्याः सुरालयम् ॥ ३४ ॥
गच्छन्ति यातनादेहं पुण्यदेहञ्च संश्रिताः ।
तत्र भुक्त्वा भुवं याताः प्राप्नुवन्ति तथाऽखिलम्॥३५॥
अखण्डो[3]ऽनन्त[4] एतादृक् प्रवाहोऽयं प्रवर्त्तते ।
यथा प्रावृड्जलैर्नद्याः प्रवाहो ह्यपराहतः ॥ ३६ ॥

---

[1] —स्वस्वरूपकर्मज्ञानभक्तयादिकम् ।   [2] —प्रायश्चित्तादिरुपायः ।
[3] —अविच्छिन्नः । [4] —समाप्तिशून्यः ।

जगदीशस्य लीलाऽयं प्रपञ्चो निखिलो मतः ।
मृत्पुत्तलेषु राजानममात्यमनुगादिकम् ॥ ३७ ॥
यथा बालः करोत्येवमत्रेशोऽपि निजेच्छया ।
क्वचित्सख्यं क्वचिद्वैरमित्याद्यप्यखिलं तथा ॥ ३८ ॥
बहुप्रपञ्चा दृश्यन्ते क्रीडा [1]बुद्धिबलादयः ।
साश्चर्या अपि जीवानां यद्यल्पविषया अपि ॥ ३९ ॥
विश्वं त्वनन्तविषयमीशक्रीडात्मकं तदा ।
अकुञ्चितप्रपञ्चञ्च साश्चर्यं न कुतो भवेत् ॥ ४० ॥
केषाञ्चिद्दारुखण्डानां नाम भूपादि कथ्यते ।
निर्धारिताश्च गतयस्तत्षट्कस्यैव काश्चन ॥ ४१ ॥
आधारोऽपि चतुःषष्टिनिलयोऽकारि नागरैः ।
विधीयते युद्धमात्रं यदि तत्राऽप्यनन्तता ॥ ४२ ॥
तदाऽत्र किमु वक्तव्यं प्रपञ्चे भगवत्कृते ।
तद्वदत्राऽप्यथाऽधारो ब्रह्माण्डानि बहूनि तु ॥ ४३ ॥
पाञ्चभौतिकपिण्डानां संज्ञा नानाविधाः कृताः ।
अनेकेषामिन्द्रियतः कृता नाना प्रवृत्तयः ॥ ४४ ॥
प्रवृत्तिजन्यकार्याणि मानसान्यपि भूरिशः ।
सदसत्कर्मभिर्बह्व्यो गतयोऽपि विनिश्चिताः ॥ ४५ ॥
लीलार्थमीश्वरत्वार्थमचिन्त्यानन्तशक्तिना ।
स्वरूपात्स्वेच्छया तेन प्रपञ्चः प्रकटीकृतः ॥ ४६ ॥

---

[1] —शतरंज इति भाषा ।

अहंताममताबद्धा माययाऽन्धास्तदिच्छया ।
सर्वे एव प्रवर्त्तन्तेऽत्र परम्परयोक्तया ॥ ४७ ॥
तदंशा अखिला देवाः सकामा आश्रयन्ति तान् ।
तत्तद्ददाति तद्द्वारा तेभ्यो माहात्म्यबुद्धये ॥ ४८ ॥
यस्तु सम्यग्विजानीयात्स संसाराद्विमुच्यते ।
सर्वात्मना भजेद्योऽस्य न किञ्चिदपि दुर्लभम् ॥४९॥
गर्भेऽवनान्मातृदुग्धादिना चोपकृतं बहु ।
येनेशः सदयाम्भोधिर्हरिः कस्मान्न सेव्यते ॥ ५० ॥
स च स्वल्पेन सन्तुष्येत्स्वस्याऽपि स्यात्सुखं यतः ।
ऐहिकामुष्मिकं मोक्षः सुलभो यदि वाञ्छ्यते ॥५१॥
यतन्ते मनुजा लोके राज्ञोऽपि हि समागमे ।
समागमेऽखिलेशस्य यतितव्यं कुतो न वा ॥ ५२ ॥
समागमोऽस्य ज्ञानेन तज्ज्ञानं वेदशास्त्रतः ।
समीपस्थगिरा राज्ञोऽपि प्रकृत्यादि बुद्ध्यते ॥ ५३ ॥
वेदस्य दुर्विबोधत्वाल्लोकानुग्रहकारिभिः ।
ईश्वरानुज्ञयोक्तानि सच्छास्त्राणि मुनीश्वरैः ॥ ५४ ॥
वेदार्थ एव बोधार्थं सच्छास्त्रेषु विविच्यते ।
मन्तव्या सावधानैर्वाग्वेदशास्त्रमयीशितुः ॥ ५५ ॥
ऋते गुरुं तयोरर्थो मननार्हो न बुध्यते ।
परम्पराप्राप्तविद्योऽतः कश्चित्सद्गुरुर्गतिः ॥ ५६ ॥
वेदज्ञानाद्गुरुप्राप्तादुपदेशपुरःसरात् ।
केवलाद्वोपदेशाच्चेद्भजेत्तुष्येत्स नाऽन्यथा ॥ ५७ ॥

शीघ्रतद्दर्शकान्प्राप्य महामन्त्रान्सतो गुरोः ।
वेदार्थेऽथ परिश्राम्येच्छक्त्याऽऽसक्तो हरिं भजेत् ॥५८॥
गुर्वाज्ञया सानुरागं सश्रद्धं पुरुषोत्तमम् ।
शुद्धभावो भजेन्नित्यं यथाशक्त्युपचारतः ॥ ५९ ॥
लोकेऽपि शरणायातान्सर्वस्वविनिवेदकान् ।
यदि तुच्छोऽपि बलवान् कथञ्चिदपि न त्यजेत् ॥६०॥
तर्हि यः सद्गुरुद्वारा तमेकं शरणं व्रजेत् ।
सर्वं समर्पयेत्तस्मै कथं त्यक्ष्यति तं प्रभुः ॥ ६१ ॥
योगिनामपि दुर्दर्शः साक्षाद्यावन्न दृश्यते ।
शुद्धरूपादिबुद्ध्यर्थं तावत्तत्प्रतिमार्चनम् ॥ ६२ ॥
तत्राऽऽविश्य स्थितो [1]मन्त्रवशो गृह्णाति सोऽर्पितम् ।
भक्तानां त्वथ तत्रैव साक्षादनुभवोऽखिलः ॥ ६३ ॥
गोपीचंदनमुद्राभिस्तुलसीमालया गले ।
गुरूपदिष्टाः शुद्धोर्ध्वपुण्ड्रास्तस्याऽतिवल्लभाः ॥ ६४ ॥
यथाऽऽवश्यकवस्त्रादि न धृत्वा नृपमन्दिरम् ।
तदीया नैव यान्त्येवमत्राऽप्येतत्त्रयं विना ॥ ६५ ॥
वैष्णवानां चिह्नमूर्ध्वपुण्ड्रं माला च कण्ठगा ।
लोकानां लक्षणं किंचिद्राजसम्बन्धिनामिव ॥ ६६ ॥
गुरूपदेशमादाय तस्माद्भूत्वा सुवैष्णवाः ।
धृत्वा च स्वामिचिह्नानि सेवन्तां सततं हरिम् ॥६७॥

---

[1] —मर्यादयेदमुक्तम् ।

पूर्णानन्दमयं यद्ब्रह्म परं सर्वदैव सेवध्वम् ।
बुध्यध्वं स्थिरमनसा तद्वेदादिमनिरन्तराभ्यासात् ॥६८॥

इति श्रीश्रीमद्वल्लभाचर्य्यमतवर्त्तिश्रीव्रजवल्लभचरणानुचरपश्चनदीघनश्यामभट्टात्मजगोवर्द्धनशीघ्रकविविरचिते वेदान्तचिंतामणौ नास्तिक्योच्छेदकशास्त्रार्थसंग्रहाख्यं प्रथमं प्रकरणम् ॥ १ ॥

* * *

प्रमाणनिरूपणं नाम द्वितीयं प्रकरणम् ।

शाब्दमेव प्रमाणं स्यात्परोक्षब्रह्मनिश्चये ।
अलौकिकं स्वतन्त्रं च साक्षात्तत्प्रतिपादकम् ॥ १ ॥
वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि व्याससूत्राणि चैव हि ।
समाधिभाषा[1] व्यासस्य प्रमाणं तच्चतुष्टयम् ॥ २ ॥
उत्तरं पूर्वसन्देहवारकं परिकीर्त्तितम् ।
अविरुद्धं तु यत्त्वस्य प्रमाणं तच्च नाऽन्यथा ॥ ३ ॥
एतद्विरुद्धं यत्सर्वं न तन्मानं कथञ्चन ।
इत्युक्तमाचार्यपादैः प्रमाणानां विनिर्णये ॥ ४ ॥
स्वस्वरूपं हि बोधार्थं वेदेष्वेव निरूपितम् ।
सर्गादीनां प्रकाराश्च भक्तिर्मुक्तिश्च वर्णिता ॥ ५ ॥
परोक्षा[2]चिन्त्यरूपं यदस्पष्टं साधनं फलम् ।
अतस्तैरेव जानीयुर्मायामोहितबुद्धयः ॥ ६ ॥

१—समाधिभाषा—श्रीभागवतम् । २—यत्—यस्मात्कारणात् ब्रह्म परोक्षाचिन्त्यरूपं, साधनं फलं च अस्पष्टं अत इत्याद्यन्वयः । विस्पष्टमित्यादिपाठः पुरातनः । स चाऽर्थबोधे सन्दिग्धइवाऽऽसीदिति मयैवं परिवर्त्तितः । लग्नश्चेत्तथैव रक्ष्यः ।

वेदास्ते स्वात्मकास्तेनोपदिष्टा ब्रह्मणे पुरा ।
तेनर्षिभ्यः स्वशिष्येभ्यस्तैस्तैः स्वेभ्यश्च दर्शिताः ॥७॥
एवं परम्पराप्राप्ता आम्नाया भगवन्मयाः ।
वेदो[1] नारायणः साक्षात्स्वयंभूरिति शुश्रुम ॥ ८ ॥
यो [2]ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।
तꣳह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥९॥
[3]कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता ।
मयाऽऽदौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः १०
श्रुतिभागवतादौ तत्स्पष्टमेवाऽवगम्यते ।
बहुप्रकारैर्बोधार्थं तत्र ब्रह्मैव रूप्यते ॥ ११ ॥
'नारायणपरा वेदा' इति भागवतादिषु ।
'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति हि स्मृतिः ॥ १२ ॥
तत्राऽवशिष्टं हरिणा विरक्तायाऽर्जुनाय तत् ।
तथा तदधिकारेण स्मृतिरूपेण रूपितम् ॥ १३ ॥
वेदोऽपि ब्रह्मवाक् साक्षात्तत्र[4] स्यादेव वेदता ।
गीता[5] सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिर्गता ॥ १४ ॥
सूत्रेषूभय[6]रूपत्वं वाक्य[7]शेषत्वमुच्यते ॥ १५ ॥

---

[1]—श्री. भा. स्कंध. ६ । [2]—श्वेताश्वतरे । [3]—श्री. भा. स्कंध. ११ । [4]—ईश्वरवाचि । [5]—पाद्मे, गीतामाहात्म्ये । [6]—श्रुतिस्मृतिरूपत्वम् । [7]—वेदवाक्यशेषत्वं गीताया इत्यर्थः ।

वेदस्य दुर्ज्ञेयार्थत्वाच्छास्त्रं[1] सन्देहवारकम् ।
व्यासेनाऽविष्कृतं सूत्रमयं ब्रह्मनिरूपकम् ॥ १६ ॥

तच्छिष्यो जैमिनिरपि वेदैर्धर्मं व्यचारयत् ।
एवं कृत्स्नो हि वेदार्थो मीमांसातोऽवसीयते ॥ १७ ॥

व्यासो निर्णीतवान्ब्रह्मस्वरूपं[2] साधनं[3] फलम्[4] ।
श्रुतितः स्मृतितः शास्त्रे न्यषेधत्तद[5]सम्मतम्[6] ॥ १८ ॥

ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ।
प्रामाण्यमिति गीतासु तस्य भागवतेऽपि च ॥ १९ ॥

‘जिज्ञासितं[7] सुसंपन्नमपि ते महदद्भुतम्’ ।
कृतवान् भारतं यस्त्वं सर्वार्थपरिबृंहितम् ।
‘जिज्ञासितमधीतं च यत्तद्ब्रह्म सनातनम्’ ॥ २० ॥

अथापि शोचस्यात्मानमकृतार्थ इव प्रभो ।
भारतेऽदर्शि वेदार्थः पुराणैरपि कैश्चन ।
सूत्रकर्त्तुस्तथाऽप्यात्मा नाऽत्यतुष्यद्यदा तदा ॥ २१ ॥

तस्मै नारदवाग्द्वारोपदिष्टाय समाधितः ।
भगवान्दर्शयामास रूपं भागवतात्मकम् ॥ २२ ॥

यथाऽपश्यत्तथैवाऽऽविश्वकाराऽक्षरशोऽखिलम् ।
‘श्रीभागवतरूपस्त्वं प्रत्यक्षः कृष्ण एव हि’ ॥ २३ ॥

१—‘अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासे’त्यादि चतुरध्यायम् । २—द्वितीयेऽध्याये । ३—तृतीयेऽध्याये । ४—चतुर्थेऽध्याये । ५—द्वितीयेऽध्याये । ६—श्रुतिस्मृत्यसंमतं निरीश्वरसांख्ययोगादिमतम् । ७—स्कन्धः १ ।

इति पाद्मे स्फुटं ज्ञानावतारो बादरायणः ।
समतुष्यत्तदा कृष्णदर्श[1]लीलादिकीर्त्तनात् ॥ २४ ॥
भगवान्ब्रह्मणे देवर्षये स मुनये च सः ।
प्राकाशयदिदं व्यासः प्रादुश्चक्रे शुकादिभिः ॥ २५ ॥
‘[2]कस्मै येने’त्यादि तत्राऽनेकत्रैतत्प्रदृश्यते ।
अन्यत्स्मृतिपुराणाद्यप्यासीत्ताद्दग्घरीच्छया ॥ २६ ॥
एवमेतानि चत्वारि संशयघ्नानि च क्रमात् ।
प्रकाशितानि हरिणा जीवानुग्रहकारिणा ॥ २७ ॥
अनादित्वाच्च भगवद्रूपत्वात्सर्वनिर्णये ।
सर्वथैव प्रमाणं स्यादेषामक्षरमक्षरम् ॥ २८ ॥
अन्यदेभ्यो बहुतरमविरुद्धं प्रमापकम् ।
विरोधीन्यप्रमाणानि मोहशास्त्राणि सृष्टये ॥ २९ ॥
विरु[3]द्धधर्माचिन्त्यं [4]तत्परोक्षं महदद्भुतम् ।
अलौकिकेन शाब्देन ज्ञातुमेते[5]न शक्यते ॥ ३० ॥

---

[1] ‘अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः ।
मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः ॥
आदिशब्दाददधिकारः साङ्गश्च श्रवणम् ।

[2]—श्रीभागवतद्वादशस्कन्धे परम्परेयं दर्शिताऽन्यत्र च बहुषु स्थलेष्वित्यर्थः । —[3] ‘अणोरणीयान्महतो महीयान्’ ‘एकः सन्बहुधा विजायते’ इत्यादि श्रुतिभिः ‘सर्वतः पाणिपादं तत्’ ‘अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपं’ इत्यादिस्मृतिभिः ‘उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्’ ‘श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्’ इत्यादिसूत्रैश्च सिद्धान्तितम् । [4]—ब्रह्म । [5]—‘वेदाः श्रीकृष्णे’त्यादिपूर्वोक्तेनेत्यर्थः ।

यद्यदिष्टं तु तत्सर्वं यद्वशे मृत्युरप्यसौ ।
अवश्यमेव ज्ञातव्यं तद्दुःखातिनिवृत्तये ॥ ३१ ॥
[1]लब्ध्वा सुदुर्लभमिदं बहुसम्भवान्ते
मानुष्यमर्थदमनित्यमपीह धीरः ।
तूर्णं यतेत न पतेदनुमृत्यु याव-
न्निःश्रेयसाय विषयः खलु सर्वतः स्यात् ॥३२॥
न जन्मनः प्राक्पितरौ नाऽपत्यं मृत्यनन्तरम् ।
न स्त्री स्वीया विवाहात्प्राक्तस्मात्तन्ममता वृथा ॥३३॥
विक्रीते गृहभूषादौ नष्टे दुःखं न जायते ।
अविक्रीते तु जायेत ममता तत्र कारणम् ॥ ३४ ॥
देवदत्ताभिधे देहे मध्येऽहमिति मन्यते ।
क्षणान्तरे मृतौ देहः क्व वा जीवः क्व गच्छति ॥३५॥
करोत्यघं कुटुम्बार्थं मृते [2]तद्रोदिति क्षणम् ।
न सहायस्तदा दूतैर्यदा नीयेत यातनाम् ॥ ३६ ॥
प्रिया स्त्री तनया गेहं धनाद्यत्रैव तिष्ठति ।
देहोऽपि किन्तु यात्येकः पापपुण्यसहायवान् ॥ ३७ ॥
मुनिभिः सर्वगतिभिः खस्थानां ग्रहणादिकम् ।
यथा तथाऽधोलोकस्य गतयोऽपि विनिश्चिताः ॥३८॥

१—स्कन्ध. ११ । २—तस्मिन्नितिद्योतकमव्ययं तत् । तेन कुटुम्बे मृत इत्यन्वयः ।

देहेऽहंता च गेहादौ ममता मायया तु या ।
ते संसारो वृथैतज्जं रागवैरादिकं त्यज ॥ ३९ ॥

सदासम्बधिनं सर्वदुःखघ्नं नित्यमीश्वरम् ।
स्नेहाद्भज महानन्दोऽमृतदेहो भविष्यति ॥ ४० ॥

असेवने महान्दोषः पाद्मे यज्जीवलक्षणे ।
'दासभूतो हरेरेव नान्यस्यैव कदाचन' ॥ ४१ ॥

इत्यसौ सहजो दासो जीवः सृष्टः स्वभक्तये ।
अभजंस्तं तु तद्दत्तं 'यो भुंक्ते स्तेन एव सः' ॥ ४२ ॥

[1]नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं
प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारम् ।
मयाऽनुकूलेन नभस्वतेरितं
पुमान्भवाब्धिं न तरेत्स आत्महा ॥ ४३ ॥

अतोऽवश्यं सेवनीयो निरपेक्षोपकारकृत् ।
ज्ञातव्यश्च यथार्था स्याद्भक्तिर्ज्ञानं विना न यत् ॥४४॥

वेदादिनिष्ठा मुनयो बहवो ज्ञानचक्षुषः ।
अपश्यन्भक्तियोगेन सम्प्रापुस्तं पुराविदः ॥ ४५ ॥

यतमानो विदे[2] वेदैः शक्त्या दीनो भजेद्रतः ।
माहात्म्यज्ञोऽस्य कृपया सुलभं स्यात्सुदुर्लभम् ॥४६॥

१—श्रीभागवते । २—ज्ञानाय ।

सर्वैरनन्यशरणैः प्रवर्ण्यमानं प्रमाणवन्दिगणैः ।
महतः फलान्तरङ्गं भजामि बीजं प्रपञ्चतरोः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्य्यमतवर्त्तिश्रीव्रजवल्लभचरणानुचरपञ्चनदीघनश्यामभट्टात्मजश्रीगोवर्द्धनशीघ्रकविविरचिते वेदान्तचिन्तामणौ प्रमाणनिरूपणं नाम द्वितीयं प्रकरणम् ॥ २ ॥

संक्षिप्तकार्यनिरूपणं नाम तृतीयं प्रकरणम् ।

शुद्धाद्वैतैकरूपाय शुद्धद्वैतप्रदर्शिने ।
[१]शक्त्या सर्गादिलीलाय नमोऽस्त्वद्भुतकर्मणे ॥ १ ॥

स विश्वं लीलयैवेदं सृजत्यवति हन्त्यजः ।
तथा 'यतो वा इमानि भूतानी'ति प्रपठ्यते ॥ २ ॥

तैत्तिरीयेषु 'तस्माद्वा एतस्मादि'ति च स्फुटम् ।
तदस्य ब्रह्मरूपत्वं ब्रह्मकार्यस्य युज्यते ॥ ३ ॥

मृदुद्भूतघटादीनां मृण्मयत्वं निरीक्ष्यते ।
य'त्सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानि'ति हि श्रुतिः ॥ ४ ॥

'सर्वं पुरुष एवेदं भूतं भव्यं भवच्च सत्' ।
इति भागवते सूक्तं पौरुषं समनूदितम् ॥ ५ ॥

यथा घटशरावाद्याकृतिमात्रेण भिद्यते ।
न भिद्यते मृण्मयत्वात्तथैवाऽत्र चराचरम् ॥ ६ ॥

---

[१] शक्तिप्रसारसमये प्रपञ्चावस्थायां शुद्धं द्वैतमिव दर्शयतीत्यर्थः ।

मृद्रूपा प्रथमावस्था मध्ये भिद्येत कारणात् ।
घटाद्याकारभेदेन मृत्सा तर्ह्यपि वस्तुतः ॥ ७ ॥
लयेऽपि शकलाः सूक्ष्माः सूक्ष्मा जायन्त एव हि ।
ते मृद्येव प्रलीयन्त इत्यन्तेऽप्यस्य मृत्तिका ॥ ८ ॥
तथा ब्रह्मैवाऽत्र पूर्वमन्ते ब्रह्मैव शिष्यते ।
मध्ये क्रीडार्थभेदार्थं नाना तेनेच्छया[1] कृतम् ॥ ९ ॥
सर्वाकारं सर्वशक्ति सर्वधर्माश्रयो हि तत् ।
सच्चिदानन्दरूपं च तस्मादाविरभूज्जगत् ॥ १० ॥
जडजीवान्तरात्मानः पूर्वमाविष्कृता इमे ।
[2]एकं द्व्यं त्रयं तत्र भेदायाऽस्थापयद्विभुः ॥ ११ ॥
जडे स[3]दंशः प्रकटश्चिदानन्दौ तिरोहितौ ।
जीवे च सच्चितावन्तर्यामिण्येतत्त्रयं स्फुटम् ॥ १२ ॥
सन्नाम विद्यते चिच्च चैतन्येन प्रकाशते ।
आनन्दः प्रियताऽतीवेत्येषां प्रत्यक्षलक्षणम् ॥ १३ ॥
जडं सर्वं मृदश्मादि क्रियाशून्यं [4]स्वतो हि यत् ।
सत्तामात्रं जडस्याऽस्ति न प्रीतिर्न प्रकाशनम् ॥ १४ ॥
तनोर्यत्संबंध एव श्वासादिर्न शवेऽन्यथा ।
सोऽणुमात्रश्च हृत्स्थानो जीवो जीवनकारणम् ॥ १५ ॥

---

[1] 'एकोहं बहु स्याम्' इत्यादि श्रुतिप्रमाणितया । [2] तेनाऽत्र परेषामप्रामाणिकविशेषणदानं शक्तिसंकोचो वादुर्वारः । [3] सदाद्यंशम् । [4] स्वभावत इत्यर्थः ।

स विद्यतेऽखिले देहे चैतन्येन प्रकाशते ।
जीवेन विषयानन्दो यद्यप्येषोऽनुभूयते ॥ १६ ॥

न्यूनाधिकः स क्षणिको न पूर्णानन्द उच्यते ॥
'तस्यैवानन्दस्य मात्रामुपजीवन्ति' हि श्रुतिः ॥१७॥

भिन्नः प्रतिशरीरं योऽणुर्हृत्स्थानो हंसशब्दभाक् ॥
साक्षी सोन्तःस्थितः स्पष्टं तत्र तत्रयमेव हि ॥१८॥

भूतैर्नाना तनूः सृष्ट्वा जीवान्तर्यामिणावुभौ ।
प्रत्येकं संस्थाप्य जीवान्माययाऽमोहयत्प्रभुः ॥ १९ ॥

जडेष्वपीच्छया धर्मांस्तिरोभाव्याखिलान्निजान् ।
केचित्क्वचित्क्वचित्केचिच्छेषिताऽभेदसिद्धये ॥ २० ॥

प्ररोहो मार्दवं किंचिद्वृक्षे काठिन्यमश्मसु ।
अप्ररोहश्चेति भेदोऽयं मृज्जातेष्वपि गम्यते ॥ २१ ॥

अनुष्णाशीतलस्पर्शो भूवाय्वोरप्सु शीतलः ।
स तेजस्युष्ण एवेति धर्माणामप्यनेकता ॥ २२ ॥

चिदाद्यभावतो रूपे बह्वाकारप्रकारतः ।
परस्परं विभिन्नानां धर्माणामपि दर्शनात् ॥ २३ ॥

सज्ञानानाञ्च जीवाना मायया मोहनाद्दृढम् ।
महान्प्रदृश्यते भेदो ब्रह्मत्वं नैव लक्ष्यते ॥ २४ ॥
युग्मम् ।

वस्तुतस्त्वखिलं ब्रह्म त्रिकालेषु तथा स्मृतिः ।
'वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ २५ ॥

त्वय्यग्र आसीत्त्वयि मध्य आसी-
त्वय्यन्त आसीदिदमात्मतन्त्रे ।
त्वमादिरन्तो जगतोऽस्य मध्यं
घटस्य मृत्स्नेव परः परस्मात् ॥ २६ ॥

'भूतानि विष्णुर्भुवनानि विष्णुः' ।
इति भागवते विष्णुपुराणेऽन्यत्र चोदितम् ।
तस्मादभिन्नमेवास्ति कारणाद्ब्रह्मणो जगत् ॥ २७ ॥
आविर्भावे चिदादीनां धर्माणामपि सर्वशः ।
ब्रह्मैवैकं तदा पूर्णं सर्वं स्यादेव केवलम् ॥ २८ ॥
दृश्येताकारतो भेदो मुद्रिकाकटकादिषु ।
आदिमध्यावसानेषु स्वर्णमेवेति निश्चयः ॥ २९ ॥
जीवानां ब्रह्मविज्ञानादानन्दांशप्रकाशनात् ।
सर्वत्र लीलया तादृक् ब्रह्मैवैकं प्रतीयते ॥ ३० ॥
नानात्वमैच्छिकं मध्येऽचिन्त्यत्वाद्दृश्यते महत् ।
तमोनाशे शुद्धदृष्टे 'नेह नानास्ति किञ्चन' ॥ ३१ ॥
ब्रह्मरूपः सदा सत्यः प्रपञ्चस्तत्कृतोऽखिलः ।
निरूप्यते हि वेदादौ शुद्धाद्वैतमतो मतम् ॥ ३२ ॥
सत्यस्वरूपमेतत्स्वस्मादाविष्कृतं स्वयं येन ।
कर्त्तारं भर्त्तारं हर्त्तारं भज सदा ललितलीलम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यमतवर्तिश्रीव्रजवल्लभचरणानुचरपंचनदी घन-[illegible]मभट्टात्मजश्रीगोवर्द्धनशीघ्रकविविरचिते वेदान्तचिन्तामणौ [illegible]षतस्त्रिविधकार्यनिरूपणं नाम तृतीयं प्रकरणम् ॥ ३ ॥

स्कन्ध. ८)

प्रपञ्चसत्यत्वनिरूपणं नाम चतुर्थं प्रकरणम् ।

भगवत्समवायित्वात्ताद्रूप्यात्सत्य एव हि ।
प्रपञ्चो, यादृशं स्वर्णं तादृक् स्यादेव कुण्डलम् ॥ १ ॥
तन्तुकार्यं पटस्तन्त्वात्मकः स्युस्तन्तवो यथा ।
सूक्ष्माः सिताश्च वस्त्रेऽपि तत्तादृक्षत्वमीक्ष्यते ॥ २ ॥
'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं' 'तत्सत्य'मिति पठ्यते ।
'यदिदं किञ्च तत्सत्य'मित्याचक्षत इत्यपि ॥ ३ ॥
सर्वशब्देन निर्दिश्य दृष्टश्रुतमदोऽखिलम् ।
एतस्य ब्रह्मरूपत्वं सत्यत्वं च निरूप्यते ॥ ४ ॥
कालत्रयेऽप्यबाध्यं यत्सत्यमित्युच्यते बुधैः ।
'त्वय्यग्र आसी'त्पद्येऽपि सदा सत्ताऽभिधीयते ॥ ५ ॥
तस्मात्सनातनमिदमखण्डं वर्त्तते सदा ।
[1]मध्ये कार्यात्मना पूर्वोत्तरयोः कारणात्मना ॥ ६ ॥
'विश्वं हि ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया ।
यथेदानीं तथा चाग्रे पश्चादप्येतदीदृशम्' ॥ ७ ॥
उक्तं तृतीयस्कन्धेऽथ सूत्रकर्त्रा श्रुतेर्बलात् ।
कारणानन्यतामस्योक्त्वा सत्यत्वं प्रपञ्चितम् ॥ ८ ॥
१४–[2]तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥
भावे चोपलब्धेः ॥ १५–सत्वाच्चावरस्य ॥१६–
असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥१७–

---

[1] वर्तत इति शेषः । [2] (अ. २. पा. १. सू.) ।

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८–पटवच्च ॥१९–

[1]ब्रह्मानन्योऽस्ति सत्योऽयं भावे सत्युपलभ्यते ।
अवरस्य प्रपञ्चस्य सत्वमुक्तश्रुतौ श्रुतम् ॥ ९ ॥
'असद्वा इद'मित्येतदव्याकृतिपरं मतम् ।
'तदात्मानं स्वय'मिति वाक्यशेषस्य संगतेः ॥ १० ॥
समवेतं भवेत्कार्यं युक्तिर्बीजद्रुमादिवत् ।
वाक्यान्तराणि संत्यत्वबोधकानि बहूनि हि ॥ ११ ॥
पटोऽनुभूयते सर्वो विस्तीर्णो नानुभूयते ।
संकोचेऽल्पतया तद्वत्सृष्टिप्रलययोर्जगत् ॥ १२ ॥
व्याख्यातमित्थं भाष्ये सत्कार्यवादो विविच्यते ।
एवं सर्वत्र वेदादौ युक्तिभिश्चानुभूयते ॥ १३ ॥
आविर्भावतिरोभावाभ्यां नैवास्ति ह्यनित्यता ।
आविर्भावे प्रतीयेत तिरोभावे तु नेच्छया ॥ १४ ॥
[2]आविष्कृतानि भूतेभ्यः शरीराणीच्छया स्वयम् ।
ईश्वरो जीवयुक्तानि निमित्तीकृत्य केवलम् ॥ १५ ॥
भूतेभ्य आविष्कुरुते तादृशानीतराण्यपि ।
तानि कर्मानुसारेण जीवान् प्रापयति प्रभुः ॥ १६ ॥
युग्मम् ।

१–इत आरभ्य द्वादशश्लोकपर्यन्तमुक्तसूत्राणामर्थः । २–स्वयं भगवता इच्छया भूतेभ्यः शरीराणि आविष्कृतानि इत्येकोऽन्वयः । किंच—प्रभुरीश्वरो जीवयुक्तानि तानीति शेषः केवलं निमित्तीकृत्य भूतेभ्यः (मातृपितृवीर्यरजोभूतेभ्यः) तादृशानि इतराण्यपि आविष्कुरुते इत्यपरः । तानि च कर्मानुसारेण जीवान् प्रापयति ।

देहाः सन्त्येव भूतेषु भागैः कारणरूपतः ।
मध्ये कार्यात्मना भिन्ना लीयन्तेऽन्ते च कारणे ॥१७॥
जीवस्तु नित्य एवास्ति योगो भगवदिच्छया ॥
आविर्भावतिरोभावशालि नित्यमतोऽखिलम् ॥ १८ ॥
व्यासेन भारते योधा ये हतास्ते प्रदर्शिताः ।
इति नित्यं तिरोभावेऽपीच्छया दृश्यते क्वचित् ॥१९॥
केचिदा[१]हुर्जगन्मिथ्या भ्रमाद्ब्रह्मणि दृश्यते ।
यथेह रजतं शुक्तौ यथा रज्जौ भुजङ्गमः ॥ २० ॥
[२]ब्रह्मादृश्यं सर्वथैव निराकारं मते च ते ॥
साकारे दृश्य एव स्यांदाश्रये निश्चितं भ्रमः ॥ २१ ॥
न धूल्याच्छन्नशुक्तौ वा वायौ वा भ्रान्तिरिष्यते ।
किञ्च साधर्म्यमूलोऽयं शुक्तौ यच्चाकचक्यतः ॥ २२ ॥
किं नान्यथा गजभ्रान्तिर्मायिकं सगुणं जगत् ।
निर्धर्मकं विमायं तत् साम्यगन्धोऽपि नानयोः ॥ २३ ॥
हट्टादौ रजतं सत्यं वल्मीकादौ च पन्नगः ।
दृश्यते तज्जसंस्कारात् कल्पयेद्धीर्मृषाश्रये ॥ २४ ॥
तथा भिन्नमतः सत्यं दृष्टं चेदीदृशं क्वचित् ।
तदा कल्प्येत संस्कारा दृश्यते श्रूयते न तत् ॥ २५॥
नन्वसत्यो यथा स्वप्नो गृहवित्तादि लभ्यते ।
मिथ्या तत्र[३] न निद्रान्ते [४]तदसत्यमिदं तथा ॥ २६ ॥

---

[१]—पूर्वपक्षः । [२]—उत्तरपक्षः । [३]—स्वप्ने । [४]—स्वाप्निकं वस्तु ।

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८–पटवच्च ॥१९–

[1]ब्रह्मानन्योऽस्ति सत्योऽयं भावे सत्युपलभ्यते ।
अवरस्य प्रपञ्चस्य सत्वमुक्तश्रुतौ श्रुतम् ॥ ९ ॥
‘असद्वा इद’मित्येतदव्याकृतिपरं मतम् ।
‘तदात्मानं स्वय’मिति वाक्यशेषस्य संगतेः ॥ १० ॥
समवेतं भवेत्कार्यं युक्तिर्बीजद्रुमादिवत् ।
वाक्यान्तराणि सत्यत्वबोधकानि बहूनि हि ॥ ११ ॥
पटोऽनुभूयते सर्वो विस्तीर्णो नानुभूयते ।
संकोचेऽल्पतया तद्वत्सृष्टिप्रलययोर्जगत् ॥ १२ ॥
व्याख्यातमित्थं भाष्ये सत्कार्यवादो विविच्यते ।
एवं सर्वत्र वेदादौ युक्तिभिश्चानुभूयते ॥ १३ ॥
आविर्भावतिरोभावाभ्यां नैवास्ति ह्यनित्यता ।
आविर्भावे प्रतीयेत तिरोभावे तु नेच्छया ॥ १४ ॥
आ[2]विष्कृतानि भूतेभ्यः शरीराणीच्छया स्वयम् ।
ईश्वरो जीवयुक्तानि निमित्तीकृत्य केवलम् ॥ १५ ॥
भूतेभ्य आविष्कुरुते तादृशानीतराण्यपि ।
तानि कर्मानुसारेण जीवान् प्रापयति प्रभुः ॥ १६ ॥
युग्मम् ।

१–इत आरभ्य द्वादशश्लोकपर्यन्तमुक्तसूत्राणामर्थः । २–स्वयं भगवता इच्छया भूतेभ्यः शरीराणि आविष्कृतानि इत्येकोऽन्वयः । किंच—प्रभुरीश्वरो जीवयुक्तानि तानीति शेषः केवलं निमित्तीकृत्य भूतेभ्यः (मातृपितृवीर्यरजोभूतेभ्यः) तादृशानि इतराण्यपि आविष्कुरुते इत्यपरः । तानि च कर्मानुसारेण जीवान् प्रापयति ।

देहाः सन्त्येव भूतेषु भागैः कारणरूपतः ।
मध्ये कार्यात्मना भिन्ना लीयन्तेऽन्ते च कारणे ॥१७॥
जीवस्तु नित्य एवास्ति योगो भगवदिच्छया ॥
आविर्भावतिरोभावशालि नित्यमतोऽखिलम् ॥ १८ ॥
व्यासेन भारते योधा ये हतास्ते प्रदर्शिताः ।
इति नित्यं तिरोभावेऽपीच्छया दृश्यते क्वचित् ॥१९॥
[1]केचिदाहुर्जगन्मिथ्या भ्रमाद्ब्रह्मणि दृश्यते ।
यथेह रजतं शुक्तौ यथा रज्जौ भुजङ्गमः ॥ २० ॥
[2]ब्रह्मादृश्यं सर्वथैव निराकारं मते च ते ॥
साकारे दृश्य एव स्यादाश्रये निश्चितं भ्रमः ॥ २१ ॥
न धूल्याच्छन्नशुक्तौ वा वायौ वा भ्रान्तिरिष्यते ।
किञ्च साधर्म्यमूलोऽयं शुक्तौ यच्चाकचक्यतः ॥ २२ ॥
किं नान्यथा गजभ्रान्तिर्मायिकं सगुणं जगत् ।
निर्धर्मकं विमायं तत् साम्यगन्धोऽपि नानयोः ॥ २३ ॥
हट्टादौ रजतं सत्यं वल्मीकादौ च पन्नगः ।
दृश्यते तज्जसंस्कारात् कल्पयेद्धीर्मृषाश्रये ॥ २४ ॥
तथा भिन्नमतः सत्यं दृष्टं चेदीदृशं क्वचित् ।
तदा कल्प्येत संस्कारा दृश्यते श्रूयते न तत् ॥ २५ ॥
नन्वसत्यो यथा स्वप्नो गृहवित्तादि लभ्यते ।
मिथ्या तत्र[3] न निद्रान्ते [4]तदसत्यमिदं तथा ॥ २६ ॥

१—पूर्वपक्षः । २—उत्तरपक्षः । ३—स्वप्ने । ४—स्वाप्निकं वस्तु ।

इति चेन्न तदोद्भूतेः पापैः पुण्यैर्न वै भवेत् ।
दुःखं सुखं वा तत्सर्वं जगज्जाभ्यां तु जायते ॥ २७ ॥
दृष्टं जाग्रदवस्थायां यद्यद्घटपटादिकम् ।
संस्कारात् कल्प्यते तत्तन्मोहनान्मायया मतेः ॥ २८ ॥
अस्य जाग्रदवस्था तु मोक्षस्तत्र न किंचन ।
कृत्यं सत्यं तदा दृष्ट्वाऽत्रासत्यं परिकल्पितम् ॥ २९ ॥
नन्वदृष्टमपि स्वप्ने दृश्यते शृङ्गवाञ्छशः ।
चलन्वृक्षो गजः पीत इत्याद्यत्राखिलं तथा ॥ ३० ॥
इति चेन्न शशो वृक्षो हस्ती शृङ्गगतिक्रिया ।
पीतवर्ण इमे दृष्टा योगमात्रं तु कल्प्यते ॥ ३१ ॥
गृहं सत्यं स्वयं सत्यो योगो ममतया मुधा ।
जीवः सत्यस्तनुः सत्याऽहंता [1]राजत्ववद्वृथा ॥ ३२ ॥
सिद्धान्त इति चेत्तर्हि दृष्टान्त उपपद्यते ।
पुराणेष्वप्येतदर्थं स्वप्नाभत्वं क्वचित्कृतम् ॥ ३३ ॥
अतः सूत्रेषु 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्व[2]तः ।
निषिध्यतेऽधिकरणादसत्यत्वं तु वस्तुतः ॥ ३४ ॥
स्वप्ने भुक्त्यम्बुपानाभ्यां क्षुत्तृण्नैव निवर्त्तते ।
तदा देहकृतैर्बन्धात्कथं मुच्येत साधनैः ॥ ३५ ॥
तस्मादसत्यं नैवेदं ताद्रूप्यान्नित्यमेव हि ।
श्रुतिष्वनेकत्र सत्यत्वमुक्तं नान्यथा क्वचित् ॥ ३६ ॥

---

[1]—स्वप्ने विप्रस्य राजाहमिति बुद्धिर्यथा व्यर्था तथा । [2]—अतः—अस्मादधिकरणादित्यन्वयः ।

[1]एतत्केचिदविद्वांसो मायासंसृतिमात्मनः ।
अनाद्यावर्त्तितं नृणां कादाचित्कं प्रचक्षते ॥ ३७ ॥
'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्' ।
इत्यासुरेषु गणिता असत्यत्वप्रवादिनः ॥ ३८ ॥

दृढाहंतापदं देहो गेहादि ममतास्पदम् ।
यदा सत्यं विजानीयान्न विरज्येत कश्चन ॥ ३९ ॥

वैराग्यार्थ[2]मसत्यत्वं पुराणेषु क्वचित्क्वचित् ।
[3]अभिप्रेत्य तिरोभावं कुत्रचित्संसृतिं तथा ॥ ४० ॥

क्रीडामये प्रभोरस्मिन् संयोगविगमास्पदे ।
तिरोभाविनि नो रागः कर्त्तव्यः क्षणिके वृथा ॥ ४१ ॥

शेषेणाऽप्यस्य नित्यत्वं निश्चितं पस्पशाह्निके ।
'नित्यः कार्योऽथवा शब्द' इत्याकारविचारणे ॥४२॥

'नित्ये शब्दार्थसंबंध' इत्येतत्तु विवृण्वता ।
शब्दश्चार्थश्च संबंधस्त्रयो नित्या निरूपिताः ॥ ४३ ॥

---

१ (स्कंध. १२.) २—अत इति शेषः । ३—मुख्यावान्तरभेदादनेकप्रकारा सृष्टिः । सर्वप्रकाराऽपि सा प्रपञ्चशब्देनोच्यते शास्त्रे । तास्वेव मायिकी संसारादिरूपाऽपि सृष्टिः । ततश्च वैराग्यार्थं क्वचित्संसारमेव हृदिकृत्य प्रपञ्चोऽसत्य इत्युच्यते न तेन कार्यरूपः प्रपञ्चस्तथा ज्ञेयः । क्वचिच्च कार्यमध्यपतितानामपि पदार्थानां तिरोभावं (विद्यमानस्य वस्तुनोऽननुभवविषयत्वं) दृष्ट्वा तमेव हृदिकृत्वा 'प्रपञ्चोऽसत्य' इत्युच्यते ।

एवं सर्वत्र शास्त्रेषु नित्यमेव निरूपितम् ।
आविर्भावतिरोभावाभ्यां मिथ्या भात्यनित्यता ॥ ४४ ॥
असच्छास्त्रेष्वनित्यत्वं न्यायादिषु विविच्यते ।
सनास्तिक्येषु मोहाय मुनिभिर्निर्मितेष्विह ॥ ४५ ॥
उत्तरोत्तरसर्गार्थं मोहनाय मनीषिणाम् ।
रुद्रादिदैवतैः कैश्चिन्मतेषु रचितेषु च ॥ ४६ ॥
तादृक्छास्त्राभ्यसनतो भ्रान्तचित्ताः स्वकर्मभिः ।
आप्राप्ततत्वा जायन्ते म्रियन्ते च मुहुर्मुहुः ॥ ४७ ॥
‘[1]ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा ।
बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति’ ॥ ४८ ॥
केचिदेव तु वेदार्थं प्रसादात्सद्गुरोर्हरेः ।
विनिश्चित्य भजन्तस्तं मुच्यन्ते प्राप्नुवन्त्यपि ॥ ४९ ॥
नित्यं स्वरूपमखिलमाविर्भाव्य स्वयं तिरोभाव्य ।
रममाणमविहतेच्छं हृत्पदके हीरकं विरचयाच्छं ॥५०॥

इति श्रीमद्वल्लभाचर्य्यमतवर्त्तिश्रीव्रजवल्लभचरणानुचरपञ्चनदीघनश्यामभट्टात्मजगोवर्द्धनशीघ्रकविविरचिते वेदान्ताचिंतामणौ प्रपञ्चसत्यत्वनिरूपणं नाम तुर्य्यं प्रकरणम् ॥ ४ ॥

---

[1] (मार्कंडेये. अ. ८१)

आविर्भावतिरोभावनिरूपणं नाम पञ्चमं प्रकरणम् ।

ननूत्पत्तिर्घटस्यास्ति ध्वंसोऽप्यस्य विलोक्यते ।
कथं वाच्या प्रपञ्चान्तःपातिनस्तस्य नित्यता ॥ १ ॥

[1]अनन्तं सत्यनादित्वे नित्यमित्युच्यते, कथम् ।
नश्वरं नित्यमिति चे[2]द्यथैतत्कथ्यते तथा ॥ २ ॥

घटे नष्टे तु किं नष्टं नाकारोऽ[3]न्यत्र दृश्यते ।
न मृत्तिका प्रस्थमिता चैतावत्येव लभ्यते ॥ ३ ॥

न नष्टा घटसंज्ञाऽपि शब्दानां नित्यता यतः ।
सृष्ट्यारम्भादनेके स्युर्ध्वस्तास्ते सा तु विद्यते ॥ ४ ॥

किन्त्वाकारमृदोर्योऽभूत्संज्ञाया वाचकत्वतः ।
तत्राकारतिरोधाने संयोगः स न वर्त्तते ॥ ५ ॥

सर्वाकारो हरिः पूर्ण एकैकाकारतः पृथक् ।
बहुत्वमिच्छन् रूपाणि चकार द्विवि[4]धान्यपि ॥ ६ ॥

सर्ववर्णानुपूर्वीकैः शब्दैर्वाच्योऽर्थतः स्वयम् ।
व्यवहाराय नामान्यप्येकैकस्येच्छया व्यधात् ॥ ७ ॥

'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः
नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्ते' ।
'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत' ॥

---

[1] पूर्वः पक्षः । [2] उत्तरः पक्षः । [3] घटान्तरेषु । [4] चराचराणि ।

‘नामरूपेव्याकरवाणी’त्याद्याः श्रुतयोऽवदन् ।
तच्चित्तौ बृहदारण्ये छान्दोग्येऽन्यत्र च क्रमात् ॥ ८ ॥
कम्बुग्रीवादिमांस्तेष्वाकारो यो नियतः पुरा ।
योगस्तावन्मृदस्तस्य चोत्पत्तिरिति कथ्यते ॥ ९ ॥
अयमर्थः पदादस्माद्बोध्य इत्थं स्वनामसु ।
स्वीयेष्वेकैकरूपेषु संकेतो यः पुरा कृतः ॥ १० ॥
तस्मात्परंपराप्राप्तात्[1]तथा व्यवहृतेस्तयोः ।
योगं घटेत्यानुपूर्वी वक्ति वाच्यतया तदा ॥ ११ ॥
व्यवहारा भवन्त्यस्मात्ते जलानयनादयः ।
य आकारानुसाराद्वा सृष्ट्वा नियमिताः पुरा ॥ १२ ॥
अनन्तरं [2]तथेच्छातो निमित्तीकृत्य किञ्चन[3] ।
तिरोभाव्यत आकारः क्रियते मृल्लयो मृदि ॥ १३ ॥
घटशब्द[4]स्य वाच्यस्त्वदृश्यो योगो वियोगतः ।
तत्राप्रवृत्तेः संज्ञाया नष्टो घट इतीरणा ॥ १४ ॥
पृथूदरत्वाद्याकारः समग्रस्तु तिरोहितः ।
भिन्नभिन्ना य आकारा दृश्यन्तेऽवयवेषु ते ॥ १५ ॥

१—प्राप्तास्तथेति पुरातनः पाठः । २—अदृष्टो भवत्विति मूलेच्छातः । ३—पतनदण्डाघातादि । ४—घटशब्दस्य वाच्यो योगस्तु (आकारमृदो योग एव घटवाच्य इति) वियोगतः अदृश्यो (भवति) । (अतएव) तत्र संज्ञाया अप्रवृत्तेः घटो नष्ट इति ईरणा (भवति) । सर्वत्र ‘दृश्य’ इत्येव पाठः । तदा तु घटशब्दस्य वाच्यस्तु दृश्यः योगः वियोगतस्तत्र संज्ञाया अप्रवृत्तेर्घटः नष्ट इति ईरणेत्यन्वयः ।

पूर्वाकारांशभूता हि घटस्य शकला इव ।
तेषामपि तिरोधानं यदाणुत्वं भवेत्तदा ॥ १६ ॥
वस्तुनो विद्यमानस्य जीवानुभवयोग्यता ।
आविर्भावस्तिरोभावो[1]ऽतोऽन्यथेति हि लक्षणम् ॥१७॥
आविर्भावतिरोभावावुत्पत्तिर्नाश इत्यपि ।
शास्त्रविद्भिर्विकल्प्येते विदुर्ब्रह्मविदस्तु तौ ॥ १८ ॥
'तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराऽखिलम् ।
आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवत्' ॥ १९ ॥
[2]इति विष्णुपुराणेऽपि प्रथमांशे निरूपितम् ।
उक्तं भागवतेऽप्येतद्दशमे हरिणा स्वयम् ॥ २० ॥
'खं वायुर्ज्योतिरापो भूस्तत्कृतेषु यथाशयम् ।
आविस्तिरोऽल्पो भूर्येको नानात्वं यात्यसावपि'॥२१॥
'तस्यैवं विजानत[3]एवं मन्वानस्ये'त्युपक्रम्य,
आविर्भावतिरोभावावात्मनोऽन्नमात्मन इति श्रूयते ॥२२
स्पष्टं श्रुत्यन्तरे केनबृहदारण्यकादिमे ।
मार्कण्डेयपुराणेऽपि तुर्येऽध्याये निरूप्यते ॥ २३ ॥
[4]आविर्भावतिरोभावदृष्टादृष्टविलक्षणम् ।
वदन्ति यत्सृष्टमिदं तथैवान्ते च संहृतम् ॥ २४ ॥

१–विद्यमानस्य वस्तुनो जीवाऽननुभवयोग्यतातिरोभाव इति भावः । २–(अध्याय. २२. श्लो. ५९) ३– छान्दोग्ये । ४–(श्लो. ३९)

[1]पुराणे ब्रह्मवैवर्त्ते खण्डे श्रीकृष्णजन्मनः ।
एकविंशे तथाध्याये नन्दादीन् कृष्ण आह तत् ॥२५॥
'स्थाने स्थाने पृथिव्यां च काले काले यथोचितम् ।
ईशेच्छयाऽविर्भूतं हि न भवेत्प्रतिबन्धकम् ॥ २६ ॥
ब्रह्माण्डं वा कतिविधमाविर्भूतं तिरोहितम् ।
विधेया वा कतिविधास्तस्य भ्रूभंगलीलया' ॥ २७ ॥
देहोऽपि पंचभूतेभ्य आविर्भूतस्तदिच्छया ।
योगोऽत्र योग्यभागानां तेषां[2] तत्तादृगाकृतेः[3] ॥ २८ ॥
कर्मानुसारतो जीवस्तावत्कालं भुनक्ति तम् ।
व्यवहारास्तदा तस्मिन् स्युर्मनुष्यगवादयः ॥ २८ ॥
परतन्त्रः स तांस्त्यक्त्वा यदा देहान्तरं व्रजेत् ।
वियुज्यन्ते दह्यमाने देहे तान्याकृतिस्तथा[4] ॥ ३० ॥
आकारस्तु तिरोधत्ते तेजो लीयेत तेजसि ।
श्वासादिरूपो यो वायुः सोऽवशिष्टस्तु [5]तं विशेत् ॥३१॥
आकारबद्ध आकाशस्तत्तिरोधानतो गतः[6] ।
जलं तेजसि भूमौ वा भूमिर्भस्मादिरूपतः ॥ ३२ ॥
वियुक्तान्यपि विद्यन्ते संज्ञाया अप्रवृत्तितः ।
संयोगस्याभिधेयत्वान्नष्टोऽसाविति[7] गद्यते ॥ ३३ ॥

१—(श्लो. ९) । तथा (श्लो. १२१) २—पंचभूतानाम् । ३—सा च तादृगाकृतिश्चेति । ४—भूतानि । ५—महान्तं वायुम् । ६—महाकाशे इति शेषः । ७—संयोगस्य 'घट' इत्यभिधेयत्वात् संज्ञाया अप्रवृत्तेरित्यन्वयः ।

मुक्ताभिर्ग्रथ्यते मध्ये निधाय पदकान्यपि ।
गुणैस्तेषां[1] स संयोगो हार इत्यभिधीयते ॥ ३४ ॥
मुक्तादीनां वियोगे, न हारसंज्ञा प्रवर्त्तते ।
संयोगविगमावेव तौ[2] नैकस्यापि हि क्षयः ॥ ३५ ॥
‘यथाक्रीडोपस्कराणां संयोगविगमाविह ।
इच्छया क्रीडितुः स्यातां तथैवेशेच्छया नृणाम्’॥३६॥
इत्युक्तं प्रथमे स्कन्धे ‘तृतीयेऽपि विवेचितम् ।
‘तन्निरोधोऽस्य शयनमाविर्भावस्तु संभवः’ ॥ ३७ ॥
कार्यं कारणरूपेण तिरोभावे तु विद्यते ।
आविर्भावे तु तद्रूपं तदिच्छातो विभिद्यते ॥ ३८ ॥
स एव प्रोयते हारः पुनः प्रोतुं यदीष्यते ।
आविष्कुर्यात्तमेवैवं देहमिच्छेद्यदीश्वरः ॥ ३९ ॥
मुद्रिकानिष्ठमाणिक्यं कुण्डले जटितं तथा ।
परवानीशितुर्जीवस्तनुं याति तथेतराम् ॥ ४० ॥

‘वासांसि[3] जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही’ ॥ ४१ ॥

मुद्रिकायामिन्द्रमणिस्तस्यां जड्यत इच्छया ।
परकायप्रवेशादौ जीवस्यावस्थितिस्तथा ॥ ४२ ॥

---

[1] मुक्तापदकादीनाम् । [2] व्यवह्रियमाणौ उत्पत्तिनाशावित्यर्थः । [3] श्रीगीतोपनिषत् ।

तस्या तदेव माणिक्यं शक्यते जटितुं पुनः ।
तथाऽविर्भाव्य तानेव क्वचिद्दर्शयति प्रभुः ॥ ४३ ॥
भारते दर्शिताः सर्वे प्रादुर्भाव्य त एव हि ।
व्यासद्वारा तु तत्स्पष्टं पर्वण्याश्रमवासिके ॥ ४४ ॥
'सर्वे भवन्तो गच्छन्तु नदीं भागीरथीं प्रति ।
ततो द्रक्ष्यथ सर्वांस्तान् ये हताः स्म रणाजिरे' ॥४५॥

ततः सर्वे सदारास्तत्र गत्वाऽवगाह्य रात्रौ व्यासाश्रमं जग्मुः।

'ततो व्यासो महातेजाः पुण्यं भागीरथीजलम् ।
अवगाह्याऽऽजुहावाऽथ सर्वाँल्लोकान्महामुनिः॥४६॥
पाण्डवानाञ्च ये योधाः कौरवाणाञ्च सर्वशः ।
राजानश्च महाभागा नानादेशनिवासिनः ॥ ४७ ॥
ततः सुतुमुलः शब्दो जलान्ते जनमेजय ।
प्रादुरासीद्यथा पूर्वं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ४८ ॥
ततस्ते पाण्डवाः सर्वे भीष्मद्रोणपुरोगमाः ।
ससैन्याः सलिलात्तस्मात्समुत्तस्थुः सहस्रशः' ॥४९॥

इत्यादिना प्रत्येकं नाम्ना निरूप्योवाच

'एकां रात्रिं विहृत्यैवं ते वीरास्ताश्च योषितः ।
आमन्त्र्याऽन्योन्यमाश्लिष्य ततो जग्मुर्यथागतम्' ५०

एतदाकर्ण्य जनमेजयोऽन्वयुङ्क्त

'कथञ्च त्यक्तदेहानां पुनस्तद्दर्शन'मिति ।

तदानीं वैशम्पायन उवाच

'अविप्रणाशः सर्वेषां कर्मणामिति निश्चयः ॥ ५१ ॥

कर्मजानि शरीराणि तथैवाकृतयो नृप ।
महाभूतानि नित्यानि भूताधिपतिसंश्रयात्' ॥ ५२ ॥
इत्यादि । एतदग्रे—
'अविनाशी तथा नित्यः क्षेत्रज्ञ इति निश्चयः ।
भूतानामात्मभावो यो ध्रुवोऽसौ सम्प्रजानताम्' ५३
इत्यादि भारते प्रोक्तमन्यत्रापि स्फुटन्त्विदम् ।
संग्रहीतमिदं विद्वन्मण्डने प्रभुभिः स्वयम् ॥ ५४ ॥
संयोगविगमौ तस्माद्देहादेर्भाष्यकृत्ततः ।
व्यधात्क्वचिच्च सदसत्प्रपञ्चे गणनामपि ॥ ५५ ॥
क्रीडार्थमाविर्भवति नानारूपैर्निजेच्छया ।
सर्वधर्मांस्तिरोधत्ते शक्तिमान् भगवान् स्वयम् ॥ ५६ ॥
'आविर्भावतिरोभावौ शक्ती वै मुरवैरिणः' ।
इत्याचार्यैः संगृहीताद्वचनाच्छक्तिता तयोः ॥ ५७ ॥
'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयत' इति श्रुतिः ।
'यः सर्वज्ञः सर्वशक्ति'रिति सर्वास्विमास्वपि ॥ ५८ ॥
आविर्भावयतीत्येका तिरोभावयतीतरा ।
[1]तत्कार्यमाविर्भवनं तिरोभवनमप्यथ ॥ ५९ ॥
[2]यद्रूपकर्मकमयमाविर्भवनमिच्छति ।
तयाविर्भावयति तत्तिरोभावेऽप्ययं क्रमः ॥ ६० ॥

१—तयोः आविर्भावतिरोभावयोः कार्यम् । २—ननु तयोर्नित्यत्वात्सर्वदा सत्वात्सर्वेषां पदार्थानां सर्वदा प्रत्यक्षमप्रत्यक्षं वा कुतो नेतीति तर्कयन् परिहरति ।

नित्ये ते भगवच्छक्ती न कार्यं युगपत्तयोः ।
सर्वात्मा शक्तिमान्किन्तु यद्यत्कर्मकमिच्छति ॥ ६१ ॥
गमनादानशक्ती तु वर्त्तेते चरणे करे ।
देहीच्छया तयोः कार्यं तदभावे प्रसुप्तता ॥ ६२ ॥
ब्रह्मनिष्ठमिदं सर्वं तस्याविर्भवतीच्छया ।
जात उत्पन्न इत्याद्या तस्मिन्व्यवहृतिस्तदा ॥ ६३ ॥
[1]आविर्भावो हि जननं प्रादुर्भावे जनिर्यतः ।
उत्पूर्वो वा पद गतौ धातुरुत्पत्तिरुद्गमः ॥ ६४ ॥
न दृश्यते तिरोभूतं वस्तु ब्रह्मणि तन्मयम् ।
यथा जवनिकाच्छन्नं पटादि न विलक्ष्यते ॥ ६५ ॥
नाशमाप्तो नाशमाप्त इति व्यवहृतिस्तदा ।
वस्तुतोऽदर्शनं नाशो नशधातुरदर्शने ॥ ६६ ॥
चेतने व्यवहारस्तु मृत इत्यपि जायते ।
प्राणत्यागे हि मृङ् प्राणः संघातस्थो वियुज्यते ॥६७॥
जीवोपाधिः स संघातो जीवेन सह गच्छति ।
जीवदेहवियोगोऽतो मृतिरित्यभिधीयते ॥ ६८ ॥
तौ धात्वर्थविचारे तु व्यवहारेऽपि सिद्ध्यतः ।
नाशोत्पत्तिविकल्पस्त्वपरिनिष्ठधियामयम् ॥ ६९ ॥

१—शब्दशास्त्रेणाऽपि जन्मोत्पत्तिनाशमृतिशब्दाः संयोगविगमवाचका एव सिद्ध्यन्तीति वैनाशिकार्धवैनाशिकान्कटाक्षयन्नाह ।

नाशोत्पत्तिविदां शोकोऽप्यनित्यत्वधिया भवेत् ।
नित्यत्वज्ञा ब्रह्मनिष्ठा न विमुह्यन्ति कर्हिंचित् ॥७०॥
नित्यत्वं बोधितं स्पष्टं गीतासु हरिणा स्वयम् ।
अज्ञानस्य विनाशाय ततो नष्टाऽर्जुनस्य शुक् ॥ ७१ ॥
'न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम्' ॥ ७२ ॥
दृश्यमानप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं सुप्रमाणतः ।
महतैव प्रपञ्चेन भाष्यकारो निरस्तवान् ॥ ७३ ॥
विस्तृतं रूपमनयोराचार्यचरणादिभिः ।
बालबोधोपयोग्येव संक्षेपेणेह वर्णितम् ॥ ७४ ॥
तस्मात्क्रीडास्पदं विश्वं नित्यं भगवदात्मकम् ।
आविर्भावतिरोभावशालि वेदादिषूदितम् ॥ ७५ ॥
तद्ध्यानमानसः स्या एकोप्यविकारएव यो भवति ।
रमणेच्छया बहुविधः कुर्वश्चर्यां महाश्चर्याम् ॥ ७६ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्य्यमतवर्त्तिश्रीव्रजवल्लभचरणानुचरपञ्चनदीघनश्यामभट्टात्मजगोवर्द्धनशीघ्रकविविरचिते
वेदान्तचिन्तामणावाविर्भावतिरोभावकथनं
नाम पंचमं प्रकरणम् ॥ ५ ॥

अविकृतपरिणामनिरूपणं नाम षष्ठं प्रकरणम् ।

य आविर्भावयत्यत्ति बाह्यान्तररतीच्छया ।
सम[1]वाय्यप्यविकृतस्तस्मै भगवते नमः ॥ १ ॥
सर्वत्र वादत्रितयं तदत्र सविस्तरं शास्त्रगणैरवर्णि ।
आरंभवादोऽथं विवर्त्त[2]वादस्तथा तृतीयःपरिणामवादः२

---

[1]—तेनाऽस्मिन्प्रकरणे प्राधान्येनाऽविकृतपरिणामवादः प्रतिपाद्य इति द्योत्यते । अर्थात्—ब्रह्म जगतः समवायिकारणमपि अविकृतमिति वादः—शास्त्रार्थः । न च यद्यत्कारणं तत्तद्विशेषतश्च समवायिकारणं विकृतमेव दृष्टं यथा मृदिति कथं पुनर्ब्रह्म समवायि न विकृतं चेत्युच्यत इति शंक्यम् । युक्त्या तथासिद्धेः । वेदेनैव तथासिद्धेश्च । तथाहि—स्वरूपान्तरापत्तिर्हि विकारः सा च मृदो न दृष्टा । सुवर्णस्य वा । सिद्धेऽपि घटे कृष्णवर्णगुरुत्वगंधादिमती सा तावत्येव लभ्यत इति । संस्थानविशेषस्तु तस्या धर्मः स च तद्रूप एव । पृथगस्थितेः । सुवर्णं च समवाय्यप्यविकृतमेव । अन्यथा शुद्धसुवर्णग्राही शुद्धसुवर्णमुद्रां तन्मुद्रिकां वा न गृह्णीयात् । 'तुष्यतुन्यायेन' लभ्येत वा क्वचिल्लोके समवायि विकृतम् । न तद्दृष्टान्तेन ब्रह्मणि विकार आपादयितुं शक्यः। **'अपहतपाप्मत्वा'**दिश्रुतिभिस्तस्य तथात्वेऽपि विकाररहितत्वप्रतिपादनात् । लोकविलक्षणत्वाच्च । न च लोकविरुद्धं वेदोपि कथं प्रतिपादयेदित्याशंक्यम् । ब्रह्मणो व्यापकत्वमिवाविकृतमपि लोकविरुद्धं समानमिति गृहाण । ननु व्यापकत्वमाकाशादौ दृष्टमिति न विरुद्धम् । तर्हि लोके सुवर्णादीनां समवायित्वेप्यविकृतत्वमपि दृष्टचरमिति चिरं जीव । [2]—विवर्तो भ्रमः । विरुद्धं वर्तनं तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानमिति यावत् ।

[1]तत्र नित्यं विभु नभो वाय्वादीनां विविच्यते ।
चतुर्णां [2]यत्र परमाणुरूपाणां तु नित्यता ॥ ३ ॥
कार्यरूपाण्यनित्यानि तेषामारम्भतोऽभवन् ।
ईश्वरस्तु निमित्तं वा ब्रह्मभिन्नमिदं जगत् ॥ ४ ॥
न तदंशो विभुर्जीवः कालो द्रव्यान्तरं च सः ।
इत्यादिरूप आर[3]म्भवादस्तार्किकसंमतः ॥ ५ ॥
तदद्वैतश्रुतिशतैः खण्डितं मोहनात्मकम् ।
आचार्यैः प्राक्तनैरत्र न विस्तरभियोच्यते ॥ ६ ॥
असत्यं कल्पितं विश्वं भ्रान्त्या रज्जुभुजङ्गवत् ।
स शांकराणां विवर्त्तवादः प्रागिह दूषितः ॥ ७ ॥
प्राचीनाचार्यचरण[4]वह्निवाग्वार्धिवर्द्धिते ।
खण्डितो बहुधा शुद्धाद्वैतचन्द्रोदये मया ॥ ८ ॥
सर्वं कार्यात्मना यत्र कारणं मृद्घटादिवत् ।
नाना परिणमत्येष परिणामः प्रकीर्त्तितः ॥ ९ ॥
विकृताविकृतत्वाभ्यां परिणामो द्विधा मतः ।
विकृतं सत् परिणमेत् कारणं कार्यरूपतः ॥ १० ॥

१—वादत्रयमध्ये । २—यत्र चतुर्णां परमाणुरूपाणां वाय्वादीन नित्यता, कार्यरूपाणि अनित्यानि (वाय्वादीनि) तेषां (तत्तत्परमाणूनां) आरम्भतोऽभवन् इत्यादि, 'इत्यादिरूप आरम्भवादस्तार्किकसंमत' इत्यन्तोऽन्वयः । ३—पृथिव्यादि परमाणूनां संयोगारम्भतः सृष्टिरिति नैय्यायिका मन्यन्ते । ४—संदिग्धोऽर्थः ।

न पुनः कारणात्मत्वं[1] विकृतः सोऽभिधीयते ।
दुग्धाद्दधि यथा जातं पुनर्दुग्धं न जायते ॥ ११ ॥
कार्यात्मना परिणमेत्कारणं त्वविकारि सत् ।
पुनः कारणरूपत्वमेषो[2]ऽविकृत उच्यते ॥ १२ ॥
नानाभूषादिरूपेण रजतं परिणामि हि ।
मध्ये तदेव चान्तेऽपि तत्[3]पुनः स्याद्विलापने ॥ १३ ॥
असौ वेदान्तसिद्धान्तः शुद्धान्तःकरणप्रियः ।
परिणामो ह्यविकृतः साक्षाच्छ्रुत्यादिसंमतः ॥ १४ ॥
'तदात्मानं स्वयमकुरुते'ति परिणामिता ।
अतः सूत्रेऽ'प्यात्मकृतेः प[4]रिणामा'दितीरणा ॥ १५ ॥
सुवर्णमविकार्येव नाना परिणमत्यदः ।
शिष्यते स्वयमेवान्ते मध्ये व्यवहृतिः परा ॥ १६ ॥
सर्वाकारैर्ब्रह्म तथैवैकं परिणमत्यतः ।
विकारो निर्विकारस्य कथंचिन्नैव जायते ॥ १७ ॥
'यथा सुवर्णं सुकृतं पुरस्तात् पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्मयस्य
मध्ये तदेव व्यवहार्यमाणं नानापदेशैरहमस्य तद्वत्' १८
इत्थं भगवता स्वस्याविकारित्वं समन्वये ।
उक्तं सदृष्टान्तमिदमन्यत्राऽपि बहु स्फुटम् ॥ १९ ॥

---

[1] प्राप्त इति शेषः । [2] प्राप्त इति शेषः । [3] रजतम् ।

[4] 'तदात्मानꣳस्वयमकुरुते'त्यादौ स्वस्यैव कृतेर्ब्रह्मैव जगत्कारणम् । आत्मनएव कृतिः कथं संभवतीत्याशंक्याह—'परिणामात्' सर्वभवनसमर्थत्वाद्ब्रह्मण एव परिणामाद्धेतोः । (१-४-२३) ।

'उभय[1]व्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवदि'त्यतः ।
व्यासोऽधिकरणं प्राहाऽविकाराय समन्वये ॥ २० ॥
स निर्गुणोऽनन्तगुणः परिणाम्यविकारवान् ।
विरुद्धमित्याद्युभयं वेदे यद्व्यपदिश्यते ॥ २१ ॥
तस्माद्ब्रह्माखिलाकारं सरलाकृतिरप्यहिः ।
स्वेच्छया कुण्डलाकारोऽविकार्य्येव प्रजायते ॥ २२ ॥
तैजसानां तु सर्वेषां भाष्ये भाष्यविकारिता ।
दृष्टान्ता बहवः स्पष्टाः सुबोधिन्यादिषूदिताः ॥ २३ ॥
चिन्तामणेः कल्पतरोः कामधेनोः समुत्थिताः ।
पदार्थाः परिदृश्यन्ते विक्रियन्ते न ते क्वचित ॥२४॥
विकृतः परिणामस्तु न स ब्रह्मणि युज्यते ।
वेदाद्यनुपदो[2]क्तस्याविकारित्वस्य बाधनात् ॥ २५ ॥

१—तुः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थकः । अर्थात्—न हि ब्रह्मस्वरूपनिर्णयो युक्त्या कर्तुं शक्यः । शब्दैकगम्यस्य ब्रह्मणः स्वरूपनिर्णयः शब्देनैव भवति । वेदे च निर्गुणत्वेनाऽनन्तगुणत्वेनोभयरूपेण कथनादुभयरूपं ब्रह्मेति मन्तव्यम् । नन्वेकः कथमनेकधा भवति तत्राह—अहिकुण्डलवत् । यथा ह्येक एव सर्प ऋज्वाद्यनेकाकारः कुण्डलाकारश्च भवति तथा । (३—२—२७) । २—वेदादिभिरनुपदं किञ्चित्पूर्वमेवोक्तस्येति ।

‘तथापि भूमन्[1] महिमाऽगुणस्य ते
विबोद्धुमर्हत्यमलान्तरात्मभिः ।
अविक्रियात् स्वानुभवादरूपतो
ह्यनन्यबोध्यात्मतया न चान्यथा’ ॥ २६ ॥
‘ब्रह्म ज्योतिर्निर्गुणं निर्विकार’मिति चान्तिमे ।
अनेकत्रापि गीतायामविक्रियमुदीर्यते ॥ २७ ॥
प्रलयः किञ्च सर्वेषां न स्यात्तत्र तथा सति ।
कार्याणां कारणात्मत्वा[2]संभवाद्विकृतौ पुनः ॥ २८ ॥
‘तज्जलान्यत्प्रयन्ती’त्यादिश्रुतौ स तु रूपितः ।
स्वस्मिन् विलापिते विश्वे ब्रह्मैकमवशिष्यते ॥ २९ ॥
‘[3]नष्टे लोके द्विपरार्द्धावसाने
महाभूतेष्वादिभूतं गतेषु ।
व्यक्तेऽव्यक्तं कालवेगेन याते
भवानेकः शिष्यतेऽशेषसंज्ञः’ ॥ ३० ॥

१—हे सर्वत्र विद्यमान दुर्बुद्धिभिरज्ञातगुणस्याऽपि ते महिमा (तत्वं) तपःप्रवचनानुग्रहादिभिर्निर्गतवासनादोषैरेवान्तःकरणवृत्तिभिर्बोद्धुमर्हति (योग्य इत्यर्थः) । कुत इति चेत्—अन्यैरिन्द्रियादिभिर्न बोध्य आत्मा यस्य सः । तस्य भावस्तत्ता तया । अन्यथा न । तत्र त्रयो हेतवः—जन्मादिविकाररहितत्वात् । स्वयं प्रकाशत्वात् । रूपरहितत्वात् । (श्रीभा. १० स्कं. १४ अ. ६ श्लो.) २—कार्ये यदि विकारः स्यात्तर्हि लये सर्वकार्याणां कारणात्मकत्वभवनमसंभवि स्यादित्यर्थः । ३—कालवेगेन हिरण्यगर्भायुरवसाने लोके जगति महा-

क्रीडार्थमाविष्कृतवान् बहुत्वेच्छुः स्वरूपतः ।
ऊर्णनाभिर्यथा तन्तूंस्तैर्गेहमविकारवान् ॥ ३१ ॥

आविर्भावे रतीच्छैव हेतुः श्रुत्यादिसंमतः ।
यथा काण्वश्रुतौ पूर्वं रमणाभाव उच्यते ॥ ३२ ॥

'स वै नैव रेमे'
'तस्मादेकाकी न रमते'
'सद्वितीयमैच्छत्' 'स हैतावानास'

एकाकिनो रत्यभावाद्द्वितीयेच्छा विभोरभूत् ।
वस्तुतो न द्वितीयं तु शुद्धाद्वैतस्य वर्त्तते ॥ ३३ ॥

इति स स्वयमेवास रूपनामविभेदतः ।
अनेकधाऽथ वैचित्र्यं तत्तद्धर्मतिरो[1]भवात् ॥ ३४ ॥

सर्वधर्मतिरोधानात्तद्धर्मस्यैव दर्शनम् ।
अन्यत्रान्यस्य धर्मस्य चेति भेदो [2]महानिह ॥ ३५ ॥

एवंविधप्रपञ्चेन स्वात्मना क्रीडति प्रभुः ।
'क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत्' ते कृतं यतः ॥ ३६ ॥

भूतादिषु लीने, महाभूतादिषु च तन्मात्रासु लीनेषु, व्यक्ते तन्मात्रादिजगति च अक्षरे भगवदंशे तद्धाम्नि वा लीने, भवानशेषसंज्ञाधिष्ठानभूतोऽवशिष्टो भवति । (श्रीभा. १० स्कं. ३ अ. २५ श्लो०) ।

[1]—तत्तद्धर्माणां तिरोभवनादित्यर्थः । [2]—ब्रह्मरूपत्वाद्यद्यपि सर्वं सर्वमयं तथापि घटादिषु जलानयनादिधर्मस्यैव दर्शनं तदितरेषां तु तदिच्छया तिरोधानमिति महान्भेद इत्याद्यन्वयः ।

'क्रीडाभाण्डमिदं विश्व'मित्यादिष्विदमुच्यते ।
ऊर्णनाभिर्हि रमते तन्तुभिर्गेहतोऽथवा ॥ ३७ ॥
सर्वशक्तेस्तथेच्छातो मूढैर्नानेव दृश्यते ।
ब्रह्मैवैकमिदं सर्वं वस्तुतस्तु विचारणे ॥ ३८ ॥
'यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद्यद्यथा यदा ।
स्यादिदं भगवान् साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरः' ॥ ३९ ॥
इत्यादिना भागवतेऽखिलस्य ब्रह्मता मता ।
'एवं चात्मा कार्त्स्न्य'मिति सूत्रेऽप्येतन्निरूप्यते ॥४०॥
कटकं मुद्रिकां हेम्नः कुण्डलं खण्डकानपि ।
हेमत्वेनैव गृह्णाति यथा बुद्धिस्तदर्थिनः ॥ ४१ ॥
तथा ब्रह्मविदो बुद्धिर्यत्त्वियद्भेददर्शनम् ।
एकस्योक्तं भागवते तथा जानन्ति तद्दृढम् ॥ ४२ ॥
यथा हिरण्यं बहुधा समीयते
  नृभिः क्रियाभिर्व्यवहारवर्त्मसु
एवं वचोभिर्भगवानधोक्षजो
  व्याख्यायते लौकिकवैदिकैर्जनैः ॥ ४३ ॥
एवं क्रीडन् प्रपञ्चात्मा यदाऽन्ता रतिमिच्छति ।
तदात्मनि विलाप्येदं रमते कारणे वशी ॥ ४४ ॥
सुखार्थं सर्वजीवानां करोति लयमात्मनि ।
व्यधाद्यथेह क्षणदां सुख्यन्त्यात्मरतौ हि ते ॥ ४५ ॥

१—श्रीभा. स्कंध. १०. अ. ८५. श्लो. ४ । २—श्री. भा. स्कं. १२. अ. ४. श्लो. ३० ।

आहुर्वेदा हि 'यत्रैतत्पुरुषः स्वपिती'त्यतः ।
चिति लीनास्तदा जीवा न विदन्ति तु किञ्चन ॥४६॥
दुःखात्ययो यथा पुंसा सुषुप्तावनुभूयते ।
नानन्दानुभवस्तत्र स तु मोक्षे[1] प्रवक्ष्यते ॥ ४७ ॥
'अन्ने प्रलीयते मर्त्य' इत्याद्युक्तप्रकारतः ।
जडानां प्रलयस्तत्र सर्वेषां सर्वकारणे ॥ ४८ ॥
आनन्दांशान्तरात्मान आनन्दे, चिति चेतनाः ।
जडाः सदंशे, वर्त्तन्ते विलीनाः सुप्तशक्तयः ॥ ४९ ॥
उद्गच्छन्ति तदिच्छातः पुनस्ते तत्तदंशतः ।
तत्तदंशेषु लीयन्त उर्णनाभ्यास्यतन्तुवत् ॥ ५० ॥
'यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च
  यथा पृथिव्यामोषधयः संभवंति ।
यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि
  तथाऽक्षरात् संभवतीह विश्वम्' ॥ ५१ ॥
मुण्डकोपनिषद्येतद्बृहदारण्यकादिषु ।
श्रुतं भागवते चेदं स्कन्ध एकादशे स्फुटम् ॥ ५२ ॥

---

[1] स्वमतप्रसिद्धे मोक्ष इत्यर्थः । सर्वे हि मोक्षं दुःखाभावमात्रं मन्यंते । दुःखाभावश्च चिद्रूप आत्मनि ज्ञाते भवति । न तु सुखानुभवः । स तु भगवत्साक्षात्कारेण भवति स एव च वस्तुतो मोक्षः । न च दुःखात्ययएव सुखानुभवोऽस्तुः न । द्वयोर्भेदेनैव लोके प्रतीतेः ।

‘यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णां सन्तत्य वक्त्रतः ।
तया विहृत्य भूयस्तां ग्रसत्येवमधीश्वरः’ ॥ ५३ ॥
तस्मात्सर्वलयस्थानं सर्वाविर्भावकारणम् ।
चित्ते स्थिरं परंब्रह्मास्त्वचिन्त्यानन्तशक्तिमत् ॥५४॥
यस्माज्जीवाः स्वांशा अणवोऽन्तर्यामिणो जडाश्चासन् ।
साकारं श्रुतिसारं वारं वारं स्मराखिलाधारम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्य्यमतवर्त्तिश्रीव्रजवल्लभचरणानुचरपञ्चनदीघनश्यामभट्टात्मजगोवर्द्धनशीघ्रकविविरचिते वेदान्तचिन्तामणावविकृतपरिणामनिरूपणं नाम षष्ठं प्रकरणम् ॥ ६ ॥

जीवोद्गमसंसारनिरूपणं नाम सप्तमप्रकरणम् ।

अंशा जीवा यतो वह्नेर्विस्फुलिंगवदुद्गताः ।
संसरन्ति च मुच्यन्ते नमोऽस्मै सर्वशक्तये ॥ १ ॥

१—स्वांशाः करपदादिवत् । न तु विभिन्नांशाः पुत्रादिवत् । विभिन्नांशत्वे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं श्रुत्युक्तं न स्यात् । ननु निरवयवस्य ब्रह्मणोंऽशा जीवा इति तु विरुद्धमिवोच्यते । स्याद्विरुद्धमिव यदि श्रुत्या नोच्येत । उच्यते तु तया ब्रह्मणो निरवयंवत्वं विस्फुलिंगवदुद्गमनं च जीवानाम् । तच्छ्रुतिप्रामाण्यवादिना तथैव मन्तव्यम् । अत एवोक्तं सूत्रकर्त्रा **‘श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्’** । येत्त्वत्र पूर्वं वेदानुरोधाद्विरुद्धधर्माश्रयं ब्रह्मेति स्वीकृत्याऽपि पश्चाल्लोकानुरोधेन **‘ननु शब्देना’**पीत्यादिना स्वकौशलं दर्शयन्ति तेषां मते युक्त्यनुरोधेन स्पष्टं

व्योमेव व्यापकं ब्रह्म सर्वत्रैकरसं सदा ।
सच्चिदानन्दरूपञ्च पूर्णं निर्बाधमक्षयम् ॥ २ ॥
'यच्च किंचित् जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ।
अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः' ॥ ३ ॥
'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'पूर्णमदः' श्रुतेः ।
सर्वक्रियाभिः सर्वत्र नित्यैर्धर्मैस्तथाखिलैः ॥ ४ ॥
'सर्वतः पाणिपादं[1] तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति' ॥ ५ ॥
मायया सर्वतः सांशं स्वशक्त्याऽचिन्त्यरूपधृत् ।
तस्याऽप्रतिहतेच्छस्य बहुत्वेच्छोदिताऽभवत् ॥ ६ ॥
सा 'बहु स्यां प्रजायेये'त्यादि श्रुत्यादिसंमता ।
तदेच्छया प्रदेशे तदुद्गमार्थं तिरोदधे ॥ ७ ॥
सृष्टिकाले त एवान्ताः परिच्छेदा निरूपिताः ।
तथा 'हन्त तिरोसानी'त्यादिवाक्यैर्निरूपितम् ॥ ८ ॥
काण्वाद्युपनिषत्स्वेतत्तथा स्मृतिपुराणयोः ।
'विभक्तिरप्रतर्क्यस्याविभक्तस्यापि युज्यते'[2] ॥ ९ ॥

वेदाप्रामाण्यं स्वीकृतं भवति । ननु 'ग्रावाणः प्लवन्ते' इत्यादीनामसम्बद्धानां वेदोक्तानामप्यर्थानां कथमिव प्रामाण्यं स्वीकृतं स्यात् । नैष दोषः । प्रामाण्यं नाम लोकाऽनधिगतार्थावगाहित्वे सति स्वबुद्धिकार्यहेतुककादाचित्काऽयोग्यताज्ञानानपनोद्यो भाव इति । १—श्रीगीतोपनिषत् । २—श्रीभा. ।

'अविभक्तं[1] विभक्तेषु विभक्तमिव च स्थितम्' ।
चित्प्रधाना परिच्छिन्ना अंशा व्युदचरंस्ततः ॥ १० ॥
जीवाः क्षुद्रा विस्फुलिंगाः सुदीप्तात् पावकाद्यथा ।
मुण्डकोपनिषत्स्वेष दृष्टान्तोऽन्यत्र चोदितः ॥ ११ ॥
तदेतत् सत्यं[2] यथा सुदीप्तात् पावका-
द्विस्फुलिंगाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।
तथाऽक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः
प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति ॥ १२ ॥

'यथा[3] सुदीप्तात् पावकात् क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरन्त्येवं तस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्व एवात्मनो व्युच्चरन्ति रमणी[4]यचरणाः कुपूय[5]चरणा इति' ॥ १३ ॥

सर्वेऽन्तर्यामिणो जाता आनन्दांशस्वरूपतः ।
सदंशेन जडा[6] येभ्यः कृता देहा अनेकधा ॥ १४ ॥
तिरोभावयदानन्दं जीवे तं च[7] चितं[8] जडे ।
आनन्दांशतिरोधानान्निराकारावुभा[9]वपि ॥ १५ ॥
चतुर्भुजादिर्न तयोस्तादृग्भगवदाकृतिः ।
आनन्दरूपमेवाऽस्य हस्तपादादिकं यतः ॥ १६ ॥

१—श्री गी. । २—द्वितीयमुण्डके १ खण्डः । ३—छान्दोग्ये. । ४—पुण्यचरित्राः । ५—पापचरित्राः । ६—पंचतन्मात्राभूतप्रभृतयः । ७—आनन्दांशम् । नानात्वायेति सर्वत्र शेषः । ८—चिदंशम् । ९—जडजीवौ भगवदाकाररहिताविल्यर्थः । आनन्द एवाकारसमर्पकस्तस्य च तिरोभावात् ।

'प्रजायेय' प्रकृष्टोऽहं जायेयेतीष्टवांस्तु यत् ।
ऐश्वर्यादेः सविषयत्वाय धर्मांस्तथाऽ[1]करोत् ॥ १७ ॥
षड्धर्मा भगशब्देनैश्वर्यं वीर्यं यशस्तथा ।
श्रीर्ज्ञानञ्च विरागश्च नित्या भगवतोऽखिलाः ॥ १८ ॥
ऐश्वर्यस्य समग्र[2]स्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥ १९ ॥
ऐश्वर्यादितिरोभावाज्जीवानां दीनतादिकम् ।
तिरोहितं[3] ततो ह्यस्य सूत्रे [4]बन्धविपर्ययौ ॥ २० ॥
बन्ध[5]श्चतुष्टयाभावाद्द्वया[6]भावाद्विपर्ययः ।
पराभिध्यानात्तु[7] तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ।
अत्रत्ये श्रीमदाचार्यैर्भाष्ये तत् सुप्रपञ्चितम् ॥ २१ ॥
मायया निर्मिते विद्याविद्ये शक्ती प्रभोः स्वयम् ।
जीवस्यैव ततो बन्धो मोक्षो नांशान्तरस्य सः ॥ २२ ॥

---

[1]—तिरोऽभावयत् । [2]—अपरिच्छिन्नस्य । ऐश्वर्यादाविदमन्वेति । विष्णुपुराणस्थं पद्यम् । [3]—ऐश्वर्यादीति शेषः । [4]—उक्ताविति शेषः । [5]—ऐश्वर्यादिचलुष्टम् । [6]—ज्ञानवैराग्यद्वयतिरोभावात् स्थूलोह'मित्यादिदेहाध्यासादिविपर्ययः । [7]—कथमस्य दुःखित्वमित्याशंक्य परिहरति, तुशब्दः । अस्य जीवस्यैश्वर्यादि तिरोहितम् । तत्र हेतुः—पराभिध्यानात् । परस्य भगवतोऽभिध्यानं तस्मात् । ततः बन्धविपर्ययौ भवतः । (३–२–५)

‘विद्याविद्ये[1] मम तनू विद्ध्युद्धव शरीरिणाम् ।
मोक्षबन्धकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते ॥ २३ ॥
‘एकस्यैव[2] ममांशस्य जीवस्यैव महामते ।
बन्धोऽस्याविद्यया नादिर्विद्यया च तथेतरः’ ॥ २४ ॥
सुखदुःखाद्यनुभवोऽपि जीवस्यैव केवलम् ।
चिदभावाज्जडेऽन्तर्यामिण्यानन्दातिरोभवात् ॥ २५ ॥
स्वरूपाज्ञानमेकं हि पर्व देहेन्द्रियासवः ।
अन्तःकरणमेषां हि चतुर्द्धाऽध्यास उच्यते ॥ २६ ॥
पञ्चपर्वा त्वविद्येयं यद्बद्धो याति संसृतिम् ।
इत्यस्याः पञ्चपर्वाण्याचार्यपादा न्यरूपयन् ॥ २७ ॥
अहंताममतारूपः संसारो यो मृषोदितः ।
अविद्योपाधितो मिथ्या मृगतृष्णेव दृश्यते ॥ २८ ॥
विपरीत[3]क्रमेणोक्तमध्यासानां चतुष्टयम् ।
एवं पर्वसु सिद्धेषु देहेऽहंभाव इष्यते ॥ २९ ॥
तत्सम्बन्धिनि गेहादौ ममताऽपि ततो मता ।
स संसारो भ्रमः स्वप्नो मायेत्यादीह[4] कथ्यते ॥ ३० ॥
अविद्योपाधितो ह्येषोऽज्ञानात्मेह प्रतीयते ।
कामलो[5]पहिताक्षस्य शङ्खे पीतत्ववन्मृषा ॥ ३१ ॥

---

[1] १—श्रीभा. स्कन्ध. ११. अ. ११. श्लो. ३४. । [2] २—श्रीभा. ११ स्कं । [3] ३—अंतःकरणाध्यासः प्रथमः । सर्वतो बलवानिति दर्शनायैव तु चतुर्थ उक्तः । एवं विपरीतक्रमेणोक्तम् । [4] ४—वेदपुराणादौ । [5] ५—रोगविशेषो वैद्यके प्रसिद्धः ।

उपाधेः साधनैर्नाशे यथावस्थितमीक्ष्यते ।
ब्रह्मत्वं क्रीडनार्थत्वं तथाऽविद्यानिवर्त्तने ॥ ३२ ॥

‘[1]यथाम्भसा प्रचलता तरवोऽपि चला इव ।
चक्षुषा भ्राम्यमाणेन दृश्यते चलतीव भूः’ ॥ ३३ ॥

देहादीनां विरागार्थं सदृष्टान्तमसत्यता ।
संसारमेव तन्निष्ठमभिप्रेत्य कृता क्वचित् ॥ ३४ ॥

विप्रोऽपि मायया स्वप्ने राजाऽहमिति मन्यते ।
तत्तद्देहगतो नैवं ब्रह्मांशत्वं स्मरत्यसौ ॥ ३५ ॥

‘[3]स्वप्ने यथा पश्यति देहमीदृशं
मनोरथेनाभिनिविष्टचेतनः ।
दृष्टश्रुताभ्यां मनसाऽनुचिन्तयन्
प्रपद्यते तत्किमपि ह्यपस्मृतिः’ ॥ ३६ ॥

१—श्रीभा. ७ स्कं. २ अध्या. २३ श्लो. । २—ननु प्रपञ्चमिथ्यात्वप्रतिपादकानां पुराणादिवाक्यानां कथं सङ्गतिस्तत्राह—**विरागार्थ**मित्यादि । वस्तुतस्तु देहादिप्रपञ्चो ब्रह्मकार्यत्वात्सत्य एव तथापि जनस्तथा जानीयान्न विरक्तः स्यात्तदर्थं तथाविधमपि वैराग्यार्थमसत्यमित्युक्तं क्वचित् । ननु सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वे देहादावपि रक्तिरेवापेक्ष्यतां न पुनर्विरक्तिः । नैतत्सारम् । **‘एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं’** प्रतिज्ञातमिति देहादौ ब्रह्मत्वेन यदि रक्तिः स्यात्को वारयति । न तु तथा । लोके हि सर्वेषां भौतिकोयं मम देह इत्येवासक्तिर्भवति न तु ब्रह्मत्वेनेति तत्र विरागताऽपेक्षितैव । ३—श्री. भा. स्कन्ध. १०. अ. १. श्लो. ४१. ।

इत्यहंभावमापन्नो देहे मिथ्यावियोगिनि ।
अवशः कार्यते सर्वमीश्वरेण विमूढधीः ॥ ३७ ॥
देहात्मभावो देहेनेशेच्छया कृतकर्मसु ।
'अहंकारविमूढा[1]त्मा कर्त्ताहमिति मन्यते' ॥ ३८ ॥
वस्तुतस्त्वीश्वरेणेह तत्तद्द्वारेच्छयाऽखिलम् ।
कार्यते क्रीडया तत्राऽहंकर्त्तेति मतिर्मृषा ॥ ३९ ॥
फलसाधनयोः प्रोक्तः 'कर्त्ता कारयिता हरिः' ।
'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते' ॥ ४० ॥
'यथा[2] दारुमयी योषा यथा यन्त्रमयो मृगः ।
एवं भूतानि मघवन्नीशतन्त्राणि विद्धि भोः' ॥ ४१ ॥
यथा भ्रमरिकादृष्ट्या भ्राम्यतीव महीयते ।
चित्ते कर्त्तरि तत्रात्मा कर्त्तेवाऽहंधिया स्मृतः ॥४२॥
उद्दिश्य संसृतिपदमहंताममते अपि ।
सर्वत्र तन्निवृत्त्यैव मुक्तिर्नैवान्यथोच्यते ॥ ४३ ॥
'एतद्द्वा[3]रो हि संसारो गुणकर्मनिबन्धनः ।
अज्ञानमूलोऽपार्थोऽपि पुंसः स्वप्न इवेयते' ॥ ४४ ॥
तैंएतदधिगच्छन्ति विष्णोर्यत्परमं पदम् ।
अहंममेति दौरात्म्यं न येषां देहगेहयोः ॥ ४५ ॥

१—श्रीगीतोपनिषत् । २—श्रीमद्भागवते ६ स्कं. ११ अ. । ३—श्री. भा. स्कन्ध. ७. अ. ७. श्लो. १७ । ४—श्रीभागवते. स्कन्ध. ११ ।

इत्यादिवचनैस्तादृङ्मुधाप्रत्यय एव सः[1] ।
तन्निवृत्या मता मुक्तिर्देहादिस्तु न संसृतिः ॥ ४६ ॥
नैवात्मनो न देहस्य संसृतिः सुविविक्तयोः[2] ।
अविवेकस्तयोर्योऽसावथ तस्यैव संसृतिः ॥ ४७ ॥
एकादशस्याष्टाविंश इति भेदेन रूपणात् ।
देहादेः संसृतित्वे तु जीवन्मुक्तिर्न युज्यते ॥ ४८ ॥
प्रत्यक्ष एव देहादिर्मुक्तस्यापि तु जीवतः ।
सति संसरणे मुक्तिः कुतः शास्त्रविरोधिनी ॥ ४९ ॥
तस्मादहंता देहादावध्यासाभावतो न[3] हि ।
ममताऽहन्त्वमूला तु तन्निवृत्त्या निवर्त्तते ॥ ५० ॥
‘आत्मलाभे तु विद्यातो मुक्तो जीवन् भविष्यति’ ।
देहसंसारभेदोऽतः सिद्धान्तः श्रुतिसंमतः ॥ ५१ ॥
सम्यक् प्रकारं सरणं स्वरूपाच्च्यवनं दृढम् ।
ब्रह्मांशस्यान्यथाभावस्तत्संसरणमुच्यते ॥ ५२ ॥
असत्या संसृतिः सत्यः प्रपंच इति निर्णयः ।
ऐंद्रजालिकवत् स्पष्टं साऽसत्याऽपि प्रतीयते ॥ ५३ ॥

१—देह आत्मभावोऽध्यास इति यावत् । २—अहंताममतयोः संसृतित्वात्तस्याश्च चित्युपलभ्यमानत्वात्तस्य चेतनस्य तु ब्रह्मरूपत्वात्सा न संभवति । न च देहस्यैव सा वाच्येति वाच्यम् । जडत्वात् । अतःपृथक् पृथक् विद्यमानयोर्देहात्मनोरविवेकवतोऽर्थाद्देह आत्मभाववत, आत्मनि च देहभाववत एव संसार इत्यर्थः । ३—नश्यतीत्यर्थः ।

जीवा यस्य स्वांशा न प्रतिबिम्बा न चाभासाः ।
यत्कृतसंसरणास्तच्चरणं शरणं व्रजामि भवतरणम् ५४

इति श्रीमद्वल्लभाचार्य्यमतवर्त्तिश्रीव्रजवल्लभचरणानुचरपञ्चनदीघनश्यामभट्टात्मजगोवर्द्धनशीघ्रकविविरचिते वेदान्तचिंतामणौ जीवोद्गमसंसारनिरूपणं नाम सप्तमं प्रकरणम् ॥ ७ ॥

जीवान्तर्यामिशुद्धाद्वैतार्थनिरूपणं नामाऽष्टमं प्रकरणम् ।

जीवान्तर्यामिणौ स्वांशावणुकौ भोक्तृसाक्षिणौ ।
येनान्तःस्थापितौ ज्ञाज्ञौ नमस्तस्मै कृपालवे ॥ १ ॥
‘द्वा सुपर्णा[1] सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
एकस्तयोः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति’ २
‘सुपर्णा[2]वेतौ सहजौ सखायौ
यदृच्छया कृतनीडौ च वृक्षे ।
एकस्तयोः खादति पिप्पलान्न-
मन्यो निरन्नोऽपि बलेन भूयान्’ ॥ ३ ॥
भिन्नौ प्रतिशरीरं तावेकैकस्मिन् द्वयोरपि ।
प्रवेशाद्धंसरूपेण हृदि भागवते यथा ॥ ४ ॥
‘हंसा[3]वहं च त्वं चार्य सखायौ मानसायनौ ।
‘गुहां प्रविष्टावात्मानौ’ सूत्रेऽप्येतद्गुहा तु हृत्’ ॥५॥

१—मुण्डकोपनिषदि २—एकादशस्कन्धे.—११ अ. ६ श्लो. ।
३—श्री. भा. चतुर्थः स्कंधः ।

‘यथा[1] व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाक-
तण्डुलो वैवमयमन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्मयः’॥६॥

इत्यादिश्रुतिभी रूपं तस्योक्तं स्मृतिभिस्तथा ।
‘ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति’ ॥ ७ ॥
‘हृदि[2] हृदि धिष्ठितमात्मकल्पितानाम्’ ।
स विद्यमानानन्दत्वादैश्वर्याज्ज्ञानतस्तथा ।
न दुःखसुखभोक्तैषां साक्षी द्रष्टैव किं तु सः ॥ ८ ॥

तद्वेदवाक्ये ‘द्वावीशानीशौ ज्ञाज्ञा’विति स्फुटम् ।
‘संभोगप्राप्ति[3]रिति चेन्न वैशेष्याच्च’ सूत्रतः ॥ ९ ॥
वैशेष्यं जीवतस्तत्रानन्द[4]धर्माविलोपनात् ।
द्वैतं सृष्टौ तयोरेव न जीवब्रह्मणोः क्वचित् ॥ १० ॥
अन्तर्यामिब्राह्मणेऽन्तर्यामिपादे च विस्तृतम् ।
रूपं तस्य ततः स्पष्टं भाष्यादेरवधार्यताम् ॥ ११ ॥
सच्चिन्मात्रश्चित्प्रधानो ब्रह्मस्वांशो हृदि स्थितः ।
विसर्पिचैतन्यगुणोऽणुर्जीवो विद्यया सितः[5] ॥ १२ ॥

१—वाजसनेयिशाखायाम् । २—श्रीभा. स्कन्ध. १ । ३—ननु जीववद्यदि भगवानपि हृदि तिष्ठेत्तर्हि तस्यैवाऽस्यापि सुखदुःखादि-भोगः प्राप्त इति चेन्नेदमुचितम् । ईश्वर आनन्दादिधर्मस्य विशेष इति तस्य न भोगः । (अ. १—पा. २—सू. ८) ४—आनन्दश्च ऐश्वर्यादिधर्माश्च तेषामविलोपनमतिरोभाव इति यावत् । तस्मात् । ५—बद्धः ।

‘[1]एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो
यस्मिन् प्राणः पंचधा संविवेश’ ।
इत्यादिश्रुतिभिस्तस्याणुमात्रत्वं निरूप्यते ॥ १३ ॥
‘[2]नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात्’ ।
इत्यादिसूत्रतो व्यासचरणैर्निरणायि तत् ।
‘स एष आत्मा हृदिही’त्यादिभिः श्रुतिभिरीरितम् १४
‘[3]अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि’ ।
व्यासोऽप्यसूत्रयदिति तस्माद्धृद्येव संस्थितः ॥ १५ ॥
हृत्स्थो गुणात् सचैतन्यां[4] सम्पूर्णां तनुते तनुम् ।
कोणस्थितो यथा दीपोऽखिले गेहे प्रकाशते ॥ १६ ॥
कस्तूरिका स्थितैकत्राभिव्याप्नोति स्वगन्धतः ।
देशं महान्तं, देहं स चैतन्येन तथाऽखिलम् ॥ १७ ॥
व्यासो विसर्पिगुणतां ‘गुणाद्वा[5]लोकव’त्तथा ।
‘[6]व्यतिरेको गन्धवच्चे’त्यादिदृष्टान्ततोऽवदत् ॥ १८ ॥

१—मुण्डके । २—ननु जीवोऽणुर्नाऽणुत्वविरुद्धा ‘एष महानज आत्मेति’ व्यापकत्वश्रुतिर्मिलतीति चेन्न, सा व्यापकत्वश्रुतिर्ब्रह्मप्रकरणे पठितेति न जीवाणुत्वबाधिका । ३—ननु चन्दनादेरवस्थितिरेकत्र निश्चिता न पुनर्जीवस्येति दृष्टान्तवैषम्यान्नाणुः स इति चेन्न, वेदे जीवस्य स्थितिरपि हृदि स्वीकृतेति । ४—चेतनवतीमित्यर्थः । विधेयविशेषणमेतत् । ५—दीपप्रभादिवत्स्वगुणेन जीवः सर्वदेहे चैतन्यं करिष्यतीत्यर्थः । (अ. २—पा. ३—सू. २५) । ६—विशेषेणातिरेकोऽधिकदेशविसर्पित्वमिति यावत् । यथा पुष्पलशुनादिसगन्धपदार्थानां

शांकरास्तार्किका जीवमेकं व्यापकमालपन् ।
जीवैकत्वे सर्वमुक्तिरेकमुक्त्या भविष्यति ॥ १९ ॥
सति बन्धे नैव मोक्षो, यात्येकः पुण्यतो दिवम् ।
अन्यः पापेन नरकमिति श्रौतं न युज्यते ॥ २० ॥
‘सर्वे जीवा’[1] बहुवचः श्रुत्युक्तं च विरुध्यते ।
व्यापकस्योद्गमो नैव, नोपाधेर्जीव[2]कल्पनात् ॥ २१ ॥
यत्प्रयन्तीति जीवानां प्रलयो नेह संभवेत् ।
ज्ञानात्तत्र प्रवेशोऽपि विशते तदनन्तरम् ॥ २२ ॥
किं च जीवः स्वतन्त्रो वा ब्रह्मैवोपहितं तथा ।
आद्ये द्वैतं, बन्धमोक्षौ नापि[3] ब्रह्मात्मता भवेत् ॥२३॥
न स्यात् कस्यापि मरणं व्याप्तेर्जीवस्य तादृशः[4] ।
द्वितीये[5] तु न तद्व्याप्तिः[6] किं तु स्याद्ब्रह्मणो हि सा॥२४॥
आकाशं व्यापकं व्याप्तिर्घटाकाशस्य न क्वचित् ।
उपाधिनाशो मोक्षश्चेज्जीवनाशः[7] स कथ्यताम् ॥ २५ ॥
सर्वज्ञं निर्गुणं पूर्णं ब्रह्म बद्धमुपाधिना ।
तदेवोपाधितो मुक्तं साधनैर्विप्लवो महान् ॥ २६ ॥

गुणोऽधिकदेशवर्ती तथा जीवस्याऽपीति न दोषः । (२—३—२६)
१—‘सर्वे जीवा व्युच्चरन्ती’त्यादि बहुवचनमिति यावत् । २—प्राणाद्युपाधेरेवोद्गम इति तु न वक्तुं शक्यम् । त्वन्मते तस्य जीवभ्रान्तिकल्पितत्वादित्यर्थः । ३—देहलीदीपकन्यायेन पूर्वोत्तरपदयोरिदमुभयोरन्वेति । ४—षष्ठ्यन्तम् । ५—उपहितं ब्रह्मैव जीव इति पक्षे । ६—तस्य जीवस्य व्याप्तिरिति भावः । ७—उपाधियुक्तस्यैव जीवत्वात् ।

उत्क्रान्तिगत्यागतयो वेदसूत्रादिसंमताः ।
व्यापकस्य न युज्येरंश्चेदुपाधेः प्रवक्षि[1] ताः ॥ २७ ॥
'तं प्राणोऽनूत्क्रामतीति'श्रुतिस्तर्हि विरुध्यते ।
श्रुतेः स्मृतेश्च सूत्राणां न व्याप्तिस्तस्य[2] संमता ॥ २८ ॥
'नित्यः सर्वगतस्थाणु'र्ब्रह्म सर्वत्र यद्गतम् ।
सह तिष्ठति तेनाणुरचलैकार्थताऽन्यथा[3] ॥ २९ ॥
शरीरे गुणतो व्याप्तेः क्वचिद्व्यापकतोदिता ।
ब्रह्मवद्व्यापकत्वे तूक्तान्यश्रुत्यादिबाधनम् ॥ ३० ॥
शाङ्कराणां मते कर्तृ न प्रपञ्चस्य भोक्तृ च ।
धर्माकारक्रियात्यन्ताभाववद्ब्रह्म कथ्यते ॥ ३१ ॥
मायायां प्रतिबिम्बोऽस्य तत्कर्त्ता शबलाभिधः ।
प्रतिबिम्बस्त्वविद्यायां तस्य जीवोऽभिधीयते ॥ ३२ ॥
तद्रूपोपाध्यवच्छिन्ने[4] चैतन्ये ब्रह्मरूपिणि ।
अथवा तौ घठमठोपहिताकाशवत् कृतौ ॥ ३३ ॥
सत्वे तु शुद्धमलिने मायाविद्ये अनादिमे ।
तत्राऽवच्छिन्नपक्षस्तु संक्षेपेण निराकृतः ॥ ३४ ॥

१—वदसि । २—जीवस्य । ३—'नित्यः सर्वगतस्थाणु'रिति गीताश्लोके तु सर्वगतं ब्रह्म तेन सह हृदये तिष्ठतीत्यर्थो ज्ञेयः । अन्यथा (स्थाणुरिति भिन्ने पदे स्वीकृते तु) अचल इति पदेनैकार्थता तेन पौनरुक्त्यं स्यादित्यर्थः । ४—मायाऽविद्यारूपोपाधियुक्तं यद्ब्रह्मरूपं चैतन्यं तस्मिन्नेव जीवेशावितिकृतौ । यथा आकाश एकस्मिन्नेव घटमठोपाधियुक्ते घटाकाशमठाकाशाविति व्यवहार इति वा पक्ष इत्यर्थः ।

दृश्यते प्रतिबिम्बस्तु न वा[1]य्वादेर्निराकृतेः ।
न दृष्टो मलिनेऽप्येष मृदादावन्यथा भवेत् ॥ ३५ ॥
चेत्तादृग्ब्रह्मणस्तत्र किं न स्याद्वायुदारुणोः ।
अलीकं प्रतिबिम्बं, न जीवस्यालीकता क्वचित् ॥३६॥
श्रौतो गुहायां[2] नैकस्यां प्रवेशो युज्यते द्वयोः ।
इत्यादितत्त्वदीपे चोक्तं विद्वन्मण्डने बहु ॥ ३७ ॥
अविद्योपाधिरचितं जीवत्वमिति ते जगुः ।
पारतन्त्र्यं भगवतो द्वैतापत्तिश्च तन्मते ॥ ३८ ॥
अंशानां जीवभावस्त्वीशेच्छयोक्तप्रकारया ।
शक्त्याऽविद्योपाधिना तु संसार इति वैदिकम् ॥३९॥
तस्मादेवोद्गमस्तस्मिँल्लयो मध्ये च दृश्यते ।
कार्यात्मनेच्छया भेदो जडजीवान्तरात्मनाम् ॥ ४० ॥
शुद्धा[3]द्वैतमतः सिद्धं श्रुतिस्मृत्यादिसंमतम् ।
द्वीतं तयोरितं[4](?) ज्ञा[5]नं तद्द्वैतं द्वीतमेव यत् ॥ ४१ ॥
कार्यकारणरूपं तदीशजीवात्मकं तथा ।
नामरूपात्मकं चेति त्रिविधं समुदाहृतम् ॥ ४२ ॥
द्विविधं दूषितं तत्राप्यग्रे तद्दूषयिष्यते ।
नामरूपात्मकं द्वैतं शाङ्कराणां यथोदितम् ॥ ४३ ॥

१—रूपाकारप्रयोजक एव प्रतिबिम्बो दृष्ट इति । २—'**द्वासुपर्णे**'त्यादिश्रुत्युक्तः । ३—शुद्धस्य मायासम्बन्धरहितस्य कार्यस्य कारणेन ब्रह्मणा सह अद्वैतं ऐक्यमित्यर्थः । ४—अयनं इतं भावे क्तः । ५—'ये गत्यर्थकास्ते ज्ञानार्थका' इति स्वीकारात् ज्ञानमित्यर्थः ।

अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यर्थ[1]पञ्चकम् ।
आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं मायारूपं ततः परम् ॥ ४४ ॥
अस्तिभातिप्रियत्वं तु जातं कार्यात्मनेच्छया ।
सच्चिदानन्दरूपस्य व्याकृतिर्नामरूपयोः ॥ ४५ ॥
'स सर्वनामा स च सर्वरूप' इति कीर्त्यते ।
'नामरूपे व्याकरवाणी'तीच्छाऽस्याभवत् पुरा ॥४६॥
विभिद्य रूपमेकैकं शब्दजालात् स्ववाचकात् ।
तत्तद्वाचीनि नामानि व्यवहाराय निर्ममे ॥ ४७ ॥
'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीर' इति पौरुषम् ।
सूक्तं श्रुत्यन्तराण्येवं तत्कौर्मे चोपबृंहितम् ॥ ४८ ॥
सर्वेषां तदधीनत्वात्तत्त[2]च्छब्दाभिधेयता ।
अन्येषां व्यवहारार्थमिष्यते व्यवहर्तृभिः ॥ ४९ ॥
[3]अनामरूपता तस्यालौकिकत्वाय वर्णिता ।
माहात्म्यबोधनायैव, लौकिकोऽस्ति घटो यथा ॥५०॥
रूपं नियतमेवास्य तत्तिरोभावशालि च ।
द्वित्राण्येव च नामानि, न तथा[4]स्येति निश्चयः ॥ ५१ ॥

१—सिद्धान्ते तु पञ्चाऽपि कार्यकारणयोरंशपञ्चकम् । २—प्रथमतः सर्वेषां (पदार्थानां—तद्व्यवहाराणां वा) भगवत्कृतव्याकरणाधीनत्वात् घटपटादिशब्दवाच्यता जाता । तदर्वाचीने तु काले यथाबुद्धि व्यवहर्तृभिरेव तत्तन्नामनियमनं कृतमित्यर्थः । यथा 'रेल' इति । ३—ननु ब्रह्म तु अरूपनामि श्रूयते कथमिवोच्यते तस्यैव सर्वाणि नामानीति तत्राह—अनामरूपतेति । ४—ब्रह्मणः ।

व्याकृतिः सृष्टिकालेऽतः पूर्वमव्याकृतिस्तयोः ।
द्वयोर्ब्रह्मैकनिष्ठत्वं बृहदारण्यके स्फुटम् ॥ ५२ ॥
‘तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां
व्याक्रियते असौ नामाऽयमिदꣳरूपोऽयमिति ।
[1]एतन्मते सुनिष्पन्नं सांकर्यं कार्यकारणे ।
तन्निवृत्त्यर्थमाचार्यैः पदं शुद्धं विशेषितम् ॥ ५३ ॥
शुद्धाद्वैतपदे ज्ञेयः समासः कर्मधारयः ।
अद्वैतं शुद्धयोः प्राहुः षष्ठीतत्पुरुषं बुधाः ॥ ५४ ॥
मायासम्बन्धरहितं शुद्धमित्युच्यते बुधैः ।
कार्यकारणरूपं हि शुद्धं ब्रह्म न मायिकम् ॥ ५५ ॥
इति श्लोकत्रयेणात्राद्वैते शुद्धविशेषणम् ।
गोस्वामिगिरिधरैर्मार्तण्डे[2] विवृतं स्वके ॥ ५६ ॥
अद्वैते शुद्धता श्रीमद्वल्लभाचार्यरूपिते ।
मतान्तरेषु सर्वत्र दृश्यते द्वैतमेव यत् ॥ ५७ ॥
दुर्मतनिरासकृतिनामाचार्य्याणां हुताशनाख्यानाम् ।
अन्तःकरणविभूषणसुर[3]पतिरत्नं [4]तमः [5]स मे हन्तु ॥५८॥

इति श्रीमद्वल्लभाचर्य्यमतानुवर्त्तिश्रीव्रजवल्लभचरणानुचरपञ्चनदी-
घनश्यामभट्टात्मज श्रीगोवर्द्धनशीघ्रकविविरचिते वेदान्तचिंतामणौ
जीवान्तर्यामिस्वरूपविवेकपूर्वकशुद्धाद्वैतार्थनिरूपणं
नामाष्टमं प्रकरणम् ॥ ८ ॥

---

[1]—शांकरमते । [2]—शुद्धाद्वैतमार्तण्ड इति ग्रन्थे । [3]—नीलमणिः । [4]—अज्ञानान्धकारम् । [5]—श्रीकृष्णः ।

ब्रह्मसाकारत्वविवेको नाम नवमं प्रकरणम्[1] ।

स्वाभिन्नाऽप्राकृतैर्धर्मैः श्रितं सर्वैर्विरोधिभिः ।
शक्तीभिस्तादृशीभिस्तं[2] वन्दे निर्दोषमद्वयम् ॥ १ ॥
अप्राकृताखिलाकारः श्रुतिभिः प्रतिपाद्यते ।
माहात्म्याय[3] स्फुटं भक्त्यै प्राकृतं तु निषिध्यते ॥ २ ॥
यत्पाञ्चभौतिकं तस्येच्छया षड्भाव[4]दर्शनम् ।
मितं[5] नियतकार्यं च तत् प्राकृतमुदाहृतम् ॥ ३ ॥
यथा देहोऽस्मदादीनां पञ्चभूतेभ्य उत्थितः ।
अस्मिञ्जायत इत्याद्या दृष्टा विकृतयोऽपि षट् ॥ ४ ॥
मलिनोऽप्यनियम्यश्च मितः सप्तवितस्तिभिः ।
श्रवसा श्रूयतेमात्रं दृश्यतेमात्रमीक्षया ॥ ५ ॥

१—अस्मिन् प्रकरणे परब्रह्मणः साकारत्वनिरूपणम् । निराकारत्वोक्तिस्तु तन्माहात्म्यबोधायैवेति कथ्यते । आनन्द एव ब्रह्मणि रूपस्थानीयः । अत एवोक्तं सूत्रकर्त्रा 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्' इति । रूपवद्भिन्नं तद्ब्रह्मेति तत्रार्थः । अरूपि ब्रह्मेति विवक्षितं चे'दरूपमेव हि' इत्यादि सूत्रं कुर्यात् । न तु तथा । तस्मात्साकारमेव परंब्रह्म सूत्रकर्तुरभिमतम् । गीतायां तु सर्वत्रैव प्रायो ब्रह्मणः साकारव्यापकत्वमभिहितम् । इदं सर्वं हृदिकृत्वाऽऽह भगवती श्रुतिः—'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' 'आनन्दं ब्रह्मणो रूप'मित्यादि । २—स्वाभिन्नाभिरप्राकृतीभिः । ३—माहात्म्यज्ञानपूर्वकसुदृढस्नेहस्यैव भक्तित्वात् । ४—जायतेऽस्ति वर्धतेऽपक्षीयते विपरिणमते नश्यतीत्येवम् । ५—परिच्छिन्नम् ।

नित्या धर्मा निजाऽभिन्नाः सर्वे सर्वत्र तस्य तु ।
सर्वकामः सर्वरस इति छान्दोग्यरूपणात् ॥ ६ ॥

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो
विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात् ।
सम्बा[1]हुभ्यां धमति सम्पतत्रै-
र्द्यावाभूमी जनयन् देव एकः ॥ ७ ॥

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
सर्वतः पाणिपादान्तमिति श्रुत्यादयोऽवदन् ॥ ८ ॥
सर्वत्र सर्वेंद्रियाणां तस्य तत्[2]कार्यमीर्य्यते ।
सर्वज्ञस्याखिलं ज्ञा[3]नं सर्वकर्तुः क्रि[4]याखिलाः ॥ ९ ॥
न पांच[5]भौतिकं तानि सर्गार्थं स स्व[6]तो व्यधात् ।
अजत्वादमृतत्वाच्चाविकारित्वान्न विक्रियाः ॥ १० ॥

त्वं ब्रह्म पूर्णममृतं विगुणं विशोक-
मानन्दमात्रमविकारमनन्यदन्यत् ।
विश्वस्य हेतुरुदयस्थितिसंयमाना-
मात्मेश्वरश्च तदपेक्षतयाऽनपेक्षः ॥ ११ ॥

१—आब्रह्मतृणस्तम्बान्तानां चक्षूंषि अस्येति विश्वतश्चक्षुः । अन्यदप्युन्नेयम् । उत अपि । सर्वेन्द्रियोपलक्षणमेतत् । एवं विघोषः द्यावाभूमी जनयन् । पतनसाधनैः पादैर्वा । संधमति संयोजयतीत्यर्थः । २—दर्शनादिकम् । ३—चाक्षुषादि । ४—गमनादानादिका । ५—इन्द्रियादि इति शेषः । ६—स्वरूपतस्तानि इन्द्रियादीनि व्यधादित्यर्थः ।

अत एव न मालिन्यमैश्वर्यान्न नियम्यता ।
व्याप्तेः [1]परिमितिर्नैवमेतदप्राकृताकृति ॥ १२ ॥

सर्वाकाराश्रयत्वं च श्रुतयोऽवर्णयन् '[2]समः ।
मशकेन समो नागेने'त्याद्यास्तद्विभुत्वतः ॥ १३ ॥

प्राकृतं परिमाणादि पांचभौतिकतादिकम् ।
तस्याऽ'स्थूलमनण्वा'दिश्रुतिभिः प्रतिषिध्यते ॥ १४ ॥

क्रियासु फलसन्देहो देहेऽभिमतिरज्ञता ।
[3]ऊर्मयो लोकनिष्ठानां दोषा इत्यादयो मताः ॥ १५ ॥

'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्' ।
इत्यादिश्रुतयः सर्वं न्यषेधंस्त[4]त् सदूषणम् ॥ १६ ॥

तस्य प्राकृतशून्यत्वं तथा भागवतादिषु ।
'गृह्य[5]मानैस्त्वमग्राह्यो विकारैः प्राकृतैर्गुणैः' ॥ १७ ॥

---

[1]—लोकवत्परिच्छेदः । [2]—'समो मशकेन समो नागेन' बृहदारण्यकश्रुतिः । साम्यं च तत्तन्निष्ठाकारवत्त्वेन । [3]—कामक्रोधादयः । [4]—ब्रह्मणि क्रियादिकम् । [5]—अन्यत्र त्वयि वा दृश्यमानैर्विकारैः प्राकृतैर्गुणैश्च त्वमग्राह्योसीत्यर्थः । स्वबुद्ध्या दृश्यन्ते तथापि लौकिका देहेन्द्रियादयो गुणास्त्वयि न सन्तीति भावः । किंवा लोके ये दृश्यन्तेऽतएव प्राकृतास्तैर्गुणैस्त्वं ग्रहीतुं न शक्यसे । तेन श्रुत्युक्तैरप्राकृतैस्त्वद्गुणैस्तु त्वं ग्राह्य एवेत्यर्थः । (श्रीभा. १०–१०)

'अपाणिपादो जवनो[1] ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
'स वेत्ति वेद्यं न च तस्य वेत्ता
तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम्' ॥ १८ ॥

पाणिपादनिषेधेऽपि गमनग्रहणोक्तितः ।
अस्मदादिसमं न्यूनं प्राकृतं प्रतिषिध्य तत्[2] ॥ १९ ॥
विधीयन्ते श्रुतौ सर्वाः सर्वशक्तेः क्रिया ध्रुवाः ।
सर्वत्राबाधितं ज्ञानं चैवं सर्वविदोऽखिलम् ॥ २० ॥

निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आत्मतन्त्रो
निश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्च हीनः ।
आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः
सर्वत्र च त्रिविधभेदविवर्जितात्मा[3] ॥२१॥

नियताकारकार्यत्वान्योन्यबाधक्षयादयः[4] ।
दोषा गुणेषु देहेषु प्राकृतेषु तदिच्छया[5] ॥ २२ ॥
आनन्दमात्राकारः स निर्दूषणगुणाश्रयः ।
निर्दोषविग्रहः स्यान्निश्चेतना प्रकृतिर्जडा ॥ २३ ॥

१—गन्ता । (श्वेताश्वतरादौ) । २—पाण्यादिकम् । ३—पञ्चरात्रस्थं वचनम् । सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहित आत्मा स्वरूपं यस्य । ४—नियते आकारकार्ये यस्य तद्भावः स च अन्योन्यबाधश्च क्षयश्च ते । ते आदिर्येषां ते तदादयः । ५—'बहुस्या'मिति भगवदिच्छया ।

न प्राकृता गुणास्तस्य न शरीरेंद्रि[1]यादिकम् ।
इत्युक्तं भगव[2]च्छास्त्रे याज्ञवल्क्यस्मृतावपि ॥ २४ ॥
‘अथवा परमात्मानं परमानन्दविग्रहम् ।
इत्यानन्दमयाकारः सर्वत्राप्राकृताखिलः ॥ २५ ॥
निषिध्य प्राकृतं [3]तत्र विधत्तेऽप्राकृतं श्रुतिः ।
सार्वत्रिकत्वकथनात्तस्या[4]प्राकृतता स्फुटा ॥ २६ ॥
सामान्योक्तेर्निषेधेषु लोके[5]सिद्धांशसेधनम् ।
निषिध्य धर्मान् [6]सर्वत्र प्रायो धर्मान्हि वक्ति सा[7]॥२७॥
नन्वानन्दमयं ब्रह्माप्राकृतं प्राकृतं जगत् ।
निरानन्दं कथं ब्रह्मकार्यं[8] तद्रूपमद्वयम् ॥ २८ ॥
इति चेदुक्तमेवैतद्बहुत्वायाऽखिलं कृतम् ।
आनन्दांशोऽखिला धर्मास्ते तिरोभाविता इह ॥२९ ॥
ब्रह्मधर्मतिरोभावादन्योन्याभावदर्शनात् ।
आविर्भावतिरोभावाभ्यामिदं दृश्यदूषणम् ॥ ३० ॥

१—एतदपि न प्राकृतमित्यर्थः । २—‘निर्दोषपूर्णे’ति पञ्चरात्रवचने । ३—‘अपाणिपादो’ इत्यादिश्रुतौ । ४—भगवतश्चक्षुरादेः । ५—लोकतुल्यावयवकरणादिनिषेधः । युक्तं चैतत्—प्रतीतमेव निषेद्धुं शक्यते । नाऽप्रतीतम् । नहि ‘शशविषाणो नास्तीति केनाप्युच्यमानं प्रामाणिकं भवति । तस्य अवस्तुत्वात् । न च श्रुत्युक्तं निषेद्धुं शक्यते प्रमाणान्तरेण श्रुत्यैव वा । सर्वप्रमाणबलिष्ठत्वात् । तद्भागस्याप्रामाणिकत्वापातात् । तस्माद्भगवति प्राकृतधर्माणामेव निषेधः । ६—उपनिषत्सु । ७—श्रुतिः । ८—एतद्धेतुभ्यो दृश्ये जगति दूषणं भेद इव ।

रागमात्रं घटे मृत्स्ना सर्ववर्णा विलक्षणा ।
द्वयो न वास्तवो भेदस्तथात्राप्यवधार्यताम् ॥ ३१ ॥
जगत्तु ब्रह्मणो भिन्नं न ब्रह्म जगतः पृथक् ।
सृष्टिकालेऽपि हि घटो मृदो भिन्नो न मृद्घटात् ॥३२॥
करस्त्ववयवत्वेन शरीराद्भिद्यते[1]ऽंशकः ।
शरीरं न कराद्भिन्नं तस्यावयवितांऽशिता ॥ ३३ ॥
कार्याणि भिन्नभिन्नानि तथा[2]त्वात्तस्य वीक्षया[3] ।
प्राकृतानि विबुद्ध्यन्तां यथा[4]सामान्यदर्शनम् ॥ ३४ ॥
सर्वात्मकमनुस्यूतं सर्वत्र ब्रह्म कारणम् ।
सर्वधर्माश्रयत्वेना[5]तथात्वात्तदलौकिकम् ॥ ३५ ॥
उक्तवा[6]क्येऽप्यतो रूपं निरूप्याऽशंक्य भिन्नताम् ।
सर्वत्र च स्वगतभेदविवार्जिततोच्यते ॥ ३६ ॥
[7]व्याप्तेर्दशमवाक्ये[8]ऽपि गुणानां [9]गृह्यमाणता ।
निरूपयन्ति श्रुतयस्तस्मादुक्त[10]व्यवस्थया ॥ ३७ ॥

१—हेतुगर्भं विशेषणम् । अंशक इति हेतोः । २—तिरोहितचिदानन्दत्वात् । ३ 'बहुस्या'मितीच्छया । ४—सामान्यानां दर्शनमनतिक्रम्य । सामान्यजना एव जगत्प्राकृतं पश्यन्ति विशेषदर्शिनस्तु ब्रह्मवेत्तारस्तदिदं ब्रह्मात्मकमित्यर्थः ।५—प्राकृतभिन्नत्वात् । ६—'निर्दोषे'ति पञ्चरात्रवाक्ये। ७—इदं पदं पूर्वस्मिञ्श्लोकेऽन्वेति । ८—'गृह्यमाणैस्त्वमग्राह्य' इत्यस्मिन् । ९ गुणानामेव गृह्यमाणतोच्यते न तु गुणैर्हेतुभिर्ब्रह्मणो गृह्यमाणता । किंवा गुणैः कर्तृभिरपि ब्रह्मणो गृह्यमाणता नोच्यते । गुणा एव ब्रह्म गृहीतुं न शक्नुवन्ति कथं पुनरेवंविधैस्तैर्जनो ब्रह्म गृहीतुं शक्नुयादित्यर्थः । १०—तस्मात् प्राकृताप्राकृतगुणव्यवस्थया सविशेषनिर्विशेषोभय-

अत्राहुः शंकराचार्य्या निराकारं परं भवेत् ।
गुणक्रियाविशेषाणामत्यन्ताभाववन्मतम् ॥ ३८ ॥
तन्मायोपहितं सत् स्यादीश्वरः शबलाभिधः ।
मायासम्बन्धतः कर्त्ता भोक्ताऽस्य श्रुतिभिः कृतः॥३९॥
तदुपाधिगतं धर्माद्यत्राध्यारोपयन्ति ताः ।
वस्तुतोऽपवदन्त्येता निर्विशेषे निषेधिकाः ॥ ४० ॥
[१]अध्यारोपापवादाभ्यां श्रुत्योः स्यात् संगतिर्द्वयोः ।
लोकप्रदर्शनायेन्दोर्यथा शाखाऽपि दर्श्यते ॥ ४१ ॥
[२]ज्ञानार्थचित्तशुद्ध्यर्थोपास्तये प्रथमं तथा ।
निरूप्यते सधर्मत्वं जाते ज्ञाने निषिध्यते ॥ ४२ ॥
इति चेच्छ्रूयतां माया सादिः साऽनादिरेव वा ।
आ[३]द्ये कर्त्ता तु को ब्रह्मातिरिक्ताभावतः परम्[४] ॥४३॥
कर्त्तृत्वं निर्विशेषस्य पुनः प्राप्तं द्वि[५]तीयके ।
द्वैताप[६]त्तिः स[६]देवेतिप्रभृतिश्रुतिबाधनम् ॥ ४४ ॥

वादिन्यः श्रुतयो ब्रह्म निरूपयन्तीत्यर्थः । [१]—उपासनासिद्ध्यर्थमन्यत्र दृष्टानां धर्माणां ब्रह्मण्यारोपोऽधिकत्वाय (माहात्म्याय) । वस्तुतस्तु उपासनया चित्तशुद्ध्यनन्तरं, ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वात्तान्धर्मान्निषेधन्त्येवेत्यर्थः । [२]—निर्धर्मकात्मज्ञानार्थं या चित्तशुद्धिस्तस्यै च या उपासना तस्यै इत्यर्थः । [३]—सादित्वपक्षे । [४]—परं मुख्यमेव ब्रह्म कर्तृ स्यादित्यर्थः । [५]—अनादिर्मायेति पक्ष इत्यर्थः । [६]—मायाऽनादिरिति पक्षे तु सा च तच्चेति द्वैतमित्यर्थः । [६]—'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इत्यादिश्रुतिविरोध इत्यर्थः ।

ब्रह्माप्यनाद्यनादिः सोपहितस्याऽप्यनादिता ।
सर्गोऽविरतमेव स्यान्न जातु प्रलयो भवेत् ॥ ४५ ॥

नित्यबद्धं भवेद्ब्रह्म मुक्तिस्तन्नाशने यदि ।
श्रूयेत क्वापि तस्यापि जीववन्मुक्तिसाधनम् ॥ ४६ ॥

व्यासाचार्यैः प्रतिज्ञाय निर्गुणस्य विचारणम् ।
'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'त्यत्रैतस्यैव लक्षणम् ॥ ४७ ॥

'जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वा'दिति कथ्यते ।
[1]प्रतिज्ञोपक्रमौ भग्नौ स्फुटं व्यासस्य ते मते ॥ ४८ ॥

निषेधत्येव[2] कर्त्तृत्वं प्रकृत्युपहितस्य तु ।
गौणश्चेन्नात्मशब्दादित्यादिना सूत्रकृत् स्वयम् ॥ ४९॥

न 'सोऽकामयते'त्यादिरूपिताः कामनादयः ।
[3]सम्भवन्ति जडाया निर्द्धर्मत्वाद्ब्रह्मणो न ते ॥ ५० ॥

तस्योपाधिवशात् तत्त्वे[4] निर्विशेषविकल्पताम् ।
ब्रह्मणो बाधते या सा नश्येत् तज्ज्ञानतः कथम् ॥५१॥

१—प्रथमसूत्रे निर्गुणस्य प्रतिज्ञाऽपरस्मिन्नेव च सगुणस्याप्रतिज्ञातस्य लक्षणमुक्तमिति प्रतिज्ञाभङ्गः । अतएवोपक्रमस्य पूर्वप्रक्रान्तस्य निर्गुणसम्बन्धिनो भङ्गश्च । २—ननु मायोपहितं गौणमेव ब्रह्म जगत्कर्तृ भवतु तत्राह——निषेधत्येवेति । ३—उपाधिभूताया मायाया न संभवन्तीत्यन्वयः । ४—कामादिमत्त्वे । ब्रह्म स्वतो न कर्तृ किन्तु मायावशत इत्युक्ते तु निर्विशेषत्वहन्त्री सा निर्विशेषज्ञानतः कथं नश्येदित्युच्यतामित्यर्थः ।

न्यायात् 'प्रक्षालनाद्धीति' ह्यध्यारोपापवादतः ।
धर्माणां लोकसिद्धानामपवादोऽस्तु केवलम् ॥ ५२ ॥
मायागुणोपासनाच्चेन्मुक्तिः स्याद्धेयता कुतः ।
ज्ञानोद्भवेऽपराद्धं वा किं मायारूपया स्त्रिया ॥ ५३ ॥
इत्यादिदूषणगणैस्तन्मतं श्रुत्यसम्मतम् ।
आचार्यैः प्रभुभिश्चान्यैर्विस्तरेण निराकृतम् ॥ ५४ ॥
तस्माद्रतीच्छया सर्वशक्तिरीश्वर आत्मनः ।
सर्वमाविश्चकारेदमित्येव श्रुतयोऽवदन् ॥ ५५ ॥
श्रुत्योरुभयवादिन्योर्निर्णये प्राह सूत्रकृत् ।
तद्व्यवस्थामिमामेव श्रुतिभिः सैव सिद्ध्यति ॥ ५६ ॥
"[1]प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ।
कर्त्ता भर्त्ता च भोक्ता च निहन्ताऽपि स एव हि ।
'अहं सर्वस्य' 'स इमाँल्लोकानसृजत' इति ॥ ५७ ॥
'सर्वकर्त्ता सर्वभोक्ता भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः' ।
'भर्त्ता सन् भ्रियमाणो बिभर्त्ती'त्यादिवचोभरैः ॥५८॥
स्वातन्त्र्यं युज्यते कर्त्तुः सृष्टौ स्वातन्त्र्यमीशितुः ।
मायायास्तस्य शक्तित्वात् करणत्वं पुराणतः ॥ ५९ ॥
धर्माविर्भावतः स्वस्याप्राकृतात्मत्वसिद्धये ।
पूर्वं स सेव्यते जाते तादृक्त्वे निश्चिलं पुनः ॥ ६० ॥

---

[1]—लोके दृश्यमानं गुणवत्त्वं तत्कृतपरिच्छेदं वा श्रुतिर्निषेधति तदनंतरं बहुशो गुणवत्त्वं वदति च । तस्मादप्राकृतगुणवत्त्वं ब्रह्मणः श्रुतिसंमतमिति ज्ञायत इत्यर्थः । (अ–३ पा–२ सू–२२)

अजानंस्तस्य माहात्म्यं नैव सेवेत कश्चन ।
इति माहात्म्यबोधाय प्रवृत्ताः श्रुतयोऽखिलाः ॥ ६१ ॥
'दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र' इति दिव्यस्त्वलौकिकः ॥६२॥
[1]अजन्माऽप्राकृततनुः शुद्धः प्राणीतरोऽमनाः ।
प्राणिभिः प्राकृतैः सेव्योऽशुद्धैर्न्यूनैर्मनोवशैः ॥ ६३ ॥
यस्याऽप्राकृतधर्मा आत्माभिन्नाश्च शक्तयः सर्वाः ।
सर्वांशभेदहीनं लक्ष्मीनं भज मनो भवहीनम् ॥ ६४ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यमतवर्तिश्रीव्रजवल्लभचरणानुचरपंचनदीघनश्यामभट्टात्मजश्रीगोवर्द्धनशीघ्रकविविरचिते वेदान्तचिन्तामणौ ब्रह्मसाकारत्वविवेको नाम नवमं प्रकरणम् ॥ ९ ॥

अथ शक्तिधर्माभेदनिरूपण[2]पूर्वकद्वैतमतनिराकरणं नाम दशमं प्रकरणम्

शुद्धाद्वैतं वस्तुतस्तु नानाभेदं निजेच्छया ।
स्वाभिन्नशक्तिधर्माणं नुमो नानामतस्तुतम् ॥ १ ॥
ब्रह्मैवैकं प्रपञ्चस्य निमित्तं समवायि च ।
पुराणे करणं माया तच्छक्तिर्दंडवन्मता ॥ २ ॥

---

[1] १—'दिव्य' इत्यादिश्रुतेरर्थं विवृणुते । [2] २—अस्मिन् प्रकरणे शक्तिधर्माऽभेदनिरूपणपूर्वकं वास्तवं द्वैतं निराक्रियते ।

अचिन्त्या विविधा नित्याः स्वाभाविक्योऽस्य शक्तयः ।
ज्ञानक्रियादिभेदेन स्वाभिन्नाः स्ववशा विभोः ॥ ३ ॥

'न [1]तस्य कार्यं करणं च विद्यते
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।
पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' ॥ ४ ॥

'यः सर्वज्ञः सर्वशक्ति'रित्यादिश्रुतिभिः श्रुताः ।
तासु मायाप्यघटितघटनायां पटीयसी ॥ ५ ॥
श्रिया[2] पुष्ट्या गिरा कान्त्या कीर्त्या तुष्ट्येलयोर्जया ।
विद्ययाऽविद्यया शक्त्या मायया च निषेवितम् ॥६॥
इति भागवतोक्तासु मुख्यासु द्वादशस्वियम् ।
गणिता, करणत्वेन पुराणे परिवर्णिता ॥ ७ ॥
'स [3]एवेदं' ससर्जाग्रे भगवानात्ममायया ।
सदसद्रूपया चासौ गुणमय्याऽगुणो विभुः' ॥ ८ ॥
सामर्थ्यं सर्वभवने तस्य मायेति कथ्यते ।
शक्तित्वात्तदभिन्ना सा विचित्रपरिणामकृत् ॥ ९ ॥
क्वचित् संमोहिका मायाऽविद्यैव व्यपदिश्यते ।
बहवोऽर्था हि मायाया गीता[4]भाष्ये प्रदर्शिताः ॥ १०॥

---

[1]—श्वेताश्वतरोपनिषत् । [2]—श्रीभा. १० मेऽक्रूरस्तुतौ । [3]—श्रीभा. १ मे । [4]—तत्वदीपिकाख्ये । 'अजोपि सन्नव्ययात्मे' त्यस्य व्याख्याने ।

मायाशब्दः क्वचिच्छास्त्रे हरिसामर्थ्यवाचकः ।
क्वाप्यविद्या मृषावाची कृपाकपटवित्तवाक् ॥ ११ ॥
शक्तिशक्तिमतोर्भेदो वस्तुबोधाय केवलम् ।
अभेदो वस्तुतो नाक्ष्णो दृष्टिशक्तिः पृथग्भवेत् ॥१२॥
न धर्मधर्मिणोर्द्वैतमप्यस्याप्राकृतस्य तु ।
‘प्रकाशाश्रयवद्वा[1] तेजस्त्वा’दिति हि सूत्रितम् ॥१३॥
तेजःप्रकाशयोर्भेदो न तेजस्त्वाद्यथा, तथा ।
ब्रह्मणः शक्तिधर्माणां ब्रह्मत्वेन भिदा न हि ॥ १४ ॥
न भूमिर्गन्धतो भिन्ना न गन्धो भूमितः पृथक् ।
तद्वस्तु तादृगेवेति न द्वैतं धर्मधर्मिणोः ॥ १५ ॥
अस्मिँस्त्वलौकिकेऽचिन्त्येऽद्वये भेदो न सर्वथा ।
सुविस्तृतमिदं भाष्ये श्रीविद्वन्मण्डने तथा ॥ १६ ॥
माध्वाचार्या इह प्राहुर्जगत्कर्त्ता कुलालवत् ।
भिन्नो निमित्तमेवेशो विकारात्समवायिनः ॥ १७ ॥
प्रकृतिः स्यादुपादानं तत्तन्त्रा[2]ऽस्य जडस्य[3] तु ।
‘प्रकृतिरस्य[4]ोपादानमिति’ भागवतोक्तितः ॥ १८ ॥
ब्रह्मणो जडजीवानां द्वैतमेवाऽस्ति वास्तवम् ।
जीवब्रह्मभिदां वक्ति ‘द्वा सुपर्णा’[5] श्रुतिर्यतः ॥ १९ ॥

---

[1]—प्रकाशस्तदाश्रयश्च सूर्यस्तदुभयं यथा तेजःपदार्थत्वादेकः पदार्थस्तथा धर्मधर्मिणोरभेद इत्यर्थः । [2]—भगवत्परतन्त्रा । [3]—कारणसाधर्म्याज्जडत्वम् । [4]—जगतः । [5]—मुण्डके पैङ्गिरहस्यब्राह्मणे ।

इति चेच्छ्रूयतामुक्त्वा सूत्रकृद्ब्रह्म कारणम् ।
‘जन्माद्यस्येति’ सूत्रेण केवलं न निमित्तता ॥२०॥

समवायित्वमप्यस्येत्याह “तत्तु समन्वयात्” ।
रत्यभावो न युज्येत नैव रेमे श्रुतीरितः ॥ २१ ॥

अस्यैवाग्रे सहैतावानासेति समवायिता ।
पठ्यते समवायित्वं तैत्तिरीयादिषु स्फुटम् ॥ २२ ॥

‘असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत’ ।
‘तदात्मानꣳस्वयमकुरुत । तस्मात्तत्सुकृतमिति ।

[1]आत्मानमित्युपादानं निमित्तमकरोदिति ।
अभावोऽन्यनिमित्तस्य स्वयमित्यभिधीयते ॥ २३ ॥

‘[2]ऐतदात्म्यमिदं सर्वँ । ‘आत्मैवेदं सर्वम्’ ।
सर्वँ खल्विदं ब्रह्म’ । ‘[3]पुरुष एवेदं सर्वँ’ ।
‘यद्भूतं यच्च भाव्यम् ।

श्रुतिभिः स्मृतिभिः प्रोक्ता जगतो ब्रह्मरूपता ।
बाध्यते, प्रकृतिस्त्वाविरासास्यांशः सदात्मकः ॥२४॥

अतस्त्वदु[4]क्तवाक्येऽपि ‘ब्रह्म तत्त्रि[5]तयं त्वहम्’ ।
प्रकृतेः पुरुषस्यापि कालस्य हरिरूपता ॥ २५ ॥

१—‘तदात्मान इत्यादिश्रुतेरर्थः । २—छान्दोग्ये । ३—पुरुषसूक्ते ।
४—‘प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमितिवाक्ये । ५—तदुत्तरार्द्धे प्रकृतिपुरुषकालाः।

‘[1]यत्र येने’ति पद्योक्ताऽग्रेप्येतद्दर्शयिष्यते ।
[2]सर्गान्तरे तथात्वेऽपि निदानं तु तदेव हि ॥ २६ ॥

अत्रोर्णनाभिदृष्टान्तो[3]ऽप्यनेकत्र निदर्श्यते ।
समवायेऽप्यविकृतिः पूर्वमेव प्रदर्शिता ॥ २७ ॥

सर्वत्राद्वैतमेवोच्चैर्वदन्ति श्रुतयोऽखिलाः ।
पुमान् कथञ्चिदपि हि द्वैतज्ञानेऽपि दुष्यति ॥ २८॥

‘द्वा[4] सुपर्णा’ श्रुतौ सृष्टौ जीवान्तर्यामिणोर्भिदा ।
वृक्षाश्रयत्वसहजत्वादि नैव परस्य यत् ॥ २९ ॥

‘तत्त्वमस्या’दिवाक्यानि तदभेदं वदन्ति च ।
अभेदोंऽशांशिभावेन ब्रह्मस्वांशः स[5] यन्मतः ॥ ३० ॥

१—यत्र येन यतो यस्येति श्रीभागवतवचनव्याख्याने निबन्धे । २—‘कदाचित्पुरुषद्वारे’तिनिबन्धोक्तेः प्रकृतेः कारणत्वेऽपि सर्वकारणकारणं तु ब्रह्मैवेति पद्यार्धार्थः । ३—अभिन्ननिमित्तोपादाने । ४—ननु ‘द्वा सुपर्णे’ति श्रुतौ द्वैतं श्रूयते कथं पुनरद्वैतं साध्यत इत्याशंक्य श्लोकैकेनोत्तरयति । अस्यां श्रुतौ सृष्टावेव, किंच जीवात्मनोरेव, द्वैतमुच्यते न तु परस्य भेदः कथ्यते । यत् (हेतोः) वृक्षाश्रयत्वं (देहे स्थितत्वं) सहजत्वादि च विशेषणं दीयते । तत्तु सृष्टौ जीवान्तर्यामिणोरेव युज्यते न परस्येत्यर्थः । ५—जीवः ।

स्वाशत्व'मंशो नाना[1]व्यपदेशा'दित्यु[2]पक्रमात् ।
व्यासेन बोधितं सूत्रे, तथा स्मृतिपुराणयोः ॥ ३१ ॥

'[3]ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
मनःषष्ठानींद्रियाणि प्रकृतिस्थानि कषति' ॥ ३२ ॥

'[4]स्वकृतपुरेष्वमीष्वबहिरन्तरसंवरणं
तव पुरुषं वदन्त्यखिलशक्तिधृतोंऽशकृतम् ॥

इति नृगतिं विविच्य कवयो निगमावपनं
भवत उपासतेऽङ्घ्रिमभवं भुवि विश्वसिताः ३३

भेदाभेदं ब्रुवाते आचार्यौ निम्बार्कभास्करौ ।
निम्बार्काणां मते भेदो वास्तवो माध्ववन्मतः ॥ ३४॥

पुत्रादयो विभिन्नांशाः स्वांशाः करपदादयः ।
विभिन्नांशा इमे जीवा इति भेदो विनिश्चितः ॥ ३५॥

१—जीवो ब्रह्मणोंऽश एव नानात्वेन (क्वचिदीशितव्येन क्वचिच्चेतनत्वेन क्वचिदणुत्वेन व्यापकत्वेनेति) व्यपदेशात् । श्रुतौ श्रवणात् । नहि ब्रह्मतदंशातिरिक्तस्याऽन्यस्य विरुद्धधर्माश्रयत्वं युक्तमिति (२—३—४३) । २—उपक्रमं विधायेति ल्यब्लोपे पंचमी । ३—गीतोप—१५—७ । ४—देहादिरूपेषु अमीषु (स्थितमिति यावत्) बाह्याभ्यन्तरं स्वरूपेण निर्दोषं पुरुषं जीवं अखिलशक्तिधृतस्तव अंशकृतं वदन्ति । निरवयवत्वबाधकपरिहाराय कृतमित्युक्तम् । इति एवंप्रकारेण जीवस्य मूलस्थानं विचार्य कवयो विश्वसिताः सन्तो निगमावपनं कर्मसमर्पणस्थानं अतएवाऽभयं भवतश्चरणारविन्दं भुव्युपासत इत्यर्थः ।

एषां चित्त्वेन साधर्म्यादभेदोऽपि निरूप्यते ।
मुखस्याह्लादकत्वेन सादृश्याच्चन्द्रता यथा ॥ ३६ ॥
अंशत्वं माध्ववत्तेषां भेदाभेदौ व्यवस्थया ।
सिद्धान्तवदणुत्वादि तत्राप्यवहितः शृणु ॥ ३७ ॥
स्वांशत्वमेव जीवानां 'ममैवे'त्येवकारतः ।
हेतुः संगच्छते नाना व्यपदेशो न ते मते ॥ ३८ ॥
'पादोऽस्य विश्वाभूतानी'ति पादत्वेन चांशताम् ।
'मन्त्र[1]वर्णा'दिति व्यासः स्वांशतैव तथा सति ॥३९॥
वह्निस्वांशो विस्फुलिंगोऽतो दृष्टान्तीकृतः श्रुतौ ।
अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं कृत्स्नमिदं जगत् ॥ ४० ॥
इत्यादिश्रुतिभिर्जीवाः स्वांशा अवयवोक्तितः ।
क्वाप्यश्रुतं विभिन्नांशत्वं सर्वत्राभिदाऽन[2]योः ॥ ४१ ॥

[3]यत्त्वाह माध्वो वनमालिदासो
राश्येकदेशोंऽश इहास्तु चन्द्रात् ।
यथा शतांशो गुरुमण्डलं स्या-
दित्थं मयाऽन्यत्र तदप्यदूषि ॥ ४२ ॥

१—'पादोऽस्य विश्वाभूतानि' इति मन्त्रवर्णे जीवस्य भगवदंशत्वं वर्णितमिति हेतोः। २—जीवब्रह्मणोः । ३—यत्तु माध्वो वनमालिदास, 'इह (श्रुतिसूत्रादौ) राशेः (समूहस्य) एकदेशः अंशः भवतु यथा चन्द्रात् शतांशः गुरुमण्डलमित्युच्यते तथा' इत्याह, तदपि मयाऽन्यत्र (शुद्धाद्वैतचन्द्रोदयादौ) इत्थं अदूषि ।

'यथा सौम्येति' मृत्पिण्डदृष्टान्तोऽत्र[1] पराहतः ।
प्रतिज्ञैकविज्ञानात्[2] सर्वविज्ञानमित्यपि ॥ ४३ ॥
अभेद एव श्रुतिषु तत्त्वमस्यादिषूदितः ।
बन्धे द्वैतभ्रमो, मोक्षे तन्निवृत्तिर्निगद्यते[3] ॥ ४४॥

यद्वा ह्येवैष एतस्मिन्[4]नुदरमन्तरं कुरुते। अथ तस्य भयं भवति। यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यती'त्याद्युक्त्वा 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाऽभूत् तत्केन कं पश्ये'दित्यादि। तथा 'योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मि न स वेद यथा पशुः' ॥ ४५ ॥

निन्दन्ति श्रुतयो द्वैतं, दोषो ज्ञाने तथा महान् ।
श्रौतं ब्रह्मप्रपञ्चैक्यं घटते न मते च ते ॥ ४६ ॥

यस्मिन् यतो यर्हि च येन यस्य
यस्माद्यथा यदुत यस्त्वपरः परो वा ।
भावः करोति विकरोति पृथक्स्वभावः
संचोदितस्तदखिलं भवतः स्वरूपम् ॥ ४७ ॥

---

[1] भेदे, भेदाऽभेदे च । [2] 'अपि वा तमादेशमप्राक्षो येनाऽश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति छान्दोग्ये । [3] निगदेनोच्यते । [4] उत् अप्यर्थः । अरं—अल्पमपि अन्तरं भेदम् । तैत्तिरीये । [5] यस्त्वपरोऽपकृष्टः पित्रादिर्यश्च पर उत्कृष्टो ब्रह्मादिर्भावः कर्तेति यावत् । यद्यत्करोति, विकरोति रूपान्तरं नयति वा तत्सर्वं

भास्कराणां मते भेद औपाधिक उदीरितः ।
अभेदस्त्वन्ततो[1], जीवो व्यापको, लिङ्गतो[2]ऽणुता ॥४८॥

इहापि व्यापिता जीवतया ब्रह्मतयाऽथवा ।
आद्ये नैयायिके वेशो[3] द्वितीये शाङ्करे तथा ॥ ४९ ॥

पुरा निराकृता व्याप्तिर्द्धि[4]धोपाधिकृताऽणुता ।
नित्यस्वाभाविकै[5]श्वर्यज्ञानादेर्यदि रोधकः ॥ ५० ॥

घटेतोपाधिरेवान्यो नाऽबाधाऽखिलधर्मिणः ।
अद्वयस्य स्वतन्त्रस्य दूरे तन्मूलिका भिदा ॥ ५१ ॥

'व्रजंस्तिष्ठन्[6] पदैकेन यथैवैकेन गच्छति ।
यथा तृणजलौकैवं देही कर्मगतिं गतः' ॥ ५२ ॥

भवतः स्वरूपमेव न पृथक् । कारकादीनां तत्स्वरूपत्वमाह—यस्मिन्नधिकरणे, यतो निमित्तात्, यर्हि यस्मिन्काले, येन करणेन हेतुकर्त्रा, च संचोदितः प्रेरितः । यस्य संबंधि, यस्मादपादानात्, यस्मै संप्रदानाय, यत् ईप्सिततमं कर्म, यथा येन प्रकारेणेति सर्वोऽपि वाच्यवाचकरूपः पदार्थो भगवत्स्वरूपमेवेत्यर्थः । (श्रीभा. ७—९)

[1] —उपाधिनाशे । [2] —अणुत्वश्रुतिर्लिङ्गदेहाभिप्रायेण न जीवाणुत्वबोधिकेत्यर्थः । [3] —प्रवेशः । [4] —जीवत्वेन ब्रह्मत्वेन च । [5] —यदि अबाधाखिलधर्मणो ब्रह्मणो नित्यस्वाभाविकैश्वर्यज्ञानादे रोधकोन्य उपाधिरेव न घटेत (तर्हि) अद्वयस्य स्वतन्त्रस्य (तस्य) तन्मूलिकाभिदा तु दूर इति सार्धैकस्यान्वयः । [6] — (श्रीभा० १०—१—४) ।

इत्यादिना वक्ति नाना तस्य भागवतं गतीः ।
'अन्यानि संयाति नवानि देही'त्यादिका स्मृतिः[1] ॥५३॥
पूर्वत्यागो गतिर्देहान्तरे व्याप्तस्य नोचिता ।
इदं लिङ्गस्य[2] चेद्ब्रूयात् देहः कर्मगतिं गतः ॥ ५४ ॥
अत्र देहीति संघातो देहवान् भिन्न उच्यते ।
त्याज्यप्राप्यत्वकथनात् स्थूलदेहस्य नेह सः ॥ ५५ ॥
इत्यादिश्रुत्यादिमूलैर्मतान्येतानि दूषणैः ।
प्राचामाचारतो वाचामर्वाचामपि सुस्फुटैः ॥ ५६ ॥
समनूद्य पृथङ् माध्वकिरणादिषु विस्तरात् ।
निरस्तानि मया शुद्धाद्वैतचन्द्रोदयादिषु ॥ ५७ ॥
अभेदो वास्तवो ब्रह्मजगतोरैच्छिकी भिदा ।
जीवाः स्वांशाः प्रवेशादि[3]सिद्धान्तः श्रुतिसंमतः ॥५८॥
'सजातीयविजातीयस्वगतद्वैतवर्जितम्' ।
ब्रह्मोक्तं श्रीमदाचार्यै[4]र्द्वैतगन्धोऽपि नास्ति नः ॥ ५९ ॥
तत्र जीवाः सजातीया विजातीया जडा मताः ।
स्वगता अन्तरात्मानो भिन्ना घटशराववत् ॥ ६० ॥
अभिन्ना ब्रह्मणो, मृत्त्वाद्घटादेरभिदा यथा ।
सजातीयादिभेदानां स्वरूपं च यथोदितम् ॥ ६१ ॥

१—श्रीगीता । २—लिङ्गदेहस्य गमनं कथयेत्तर्हि 'देह' इति वदेन्न तु तथेत्यर्थः । ३—सैन्धवखिल्यवद्ब्रह्मणि जीवप्रवेशः । आदिशब्दाद्विस्फुलिङ्गवत्तत एव निर्गमः । ४—विद्यारण्यादिभिरिति शेषः ।

वृक्ष[1]स्य स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादिभिः ।
वृक्षान्तरात् सजातीयो विजातीयः शिलादितः ॥६२॥

शुद्धाद्वय[2]नयजय[3]कृद्दयया भयहृद्भवप्रभवभाजाम् ।
कारणमाह यमेकं[4] त[5]मनु[6]त्सेकं भजस्व सविवेकम् ॥ ६३॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यमतवर्ति श्रीव्रजवल्लभचरणानुचरपंचनदीघनश्यामभट्टात्मजश्रीगोवर्द्धनशीघ्रकविविरचिते वेदान्तचिन्तामणौ शक्तिधर्माभेदनिरूपणपूर्वकद्वैतमतनिराकरणं नाम दशमं प्रकरणम् ॥ १० ॥

* * *

अथ विशिष्टाद्वैतविचारो[7] नाम एकादशं प्रकरणम् ११

यद्रूपश्चिदचित्सर्गः स्पृष्टः सृष्टौ[8] न तेन यः ।
सर्वत्र सन्नविज्ञातो[9]ऽस्मै नमोऽनुप्रवेशिने ॥ १ ॥

यः सर्वत्रैव संतिष्ठन्नन्तरः संस्पृशेन्न तत् ।
शरीरं तन्न वेदेत्थं योऽनुविश्य प्रकाशते ॥ २ ॥

१—पञ्चदशीकारिकेयम् । २—सिद्धान्तः । ३—श्रीमदाचार्यो इत्यर्थः । ४—मतान्तरोक्तकारणान्तरव्यावर्तनायैकम् । ५—पुरुषोत्तमम् । ६—क्रियाविशेषणम् । ७—अस्मिन्प्रकरणे प्रसङ्गप्राप्तं श्रीरामानुजमतं समालोच्यते । ८—सृष्टावित्युक्तेः कार्यावस्थायामेव भगवतश्चिदचिच्छरीरत्वं न वास्तवमिति तन्मतस्यैकदेशित्वमपि सूच्यते । ९—ताभ्यां चिदचिच्छरीराभ्यामिति शेषः ।

इत्याहुः श्रीमदाचार्याः शास्त्रार्थे[1] ब्रह्मरूपणे ।
संगृह्य कथ्यतेऽत्रार्थो 'यः पृथिव्या'मिति श्रुतेः ॥ ३ ॥
बृहदारण्यकेऽध्याये पञ्चमे तच्च सप्तमे ।
ब्राह्मणे पठ्यते वाक्यमन्तर्यामिनिरूपके ॥ ४ ॥
'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी[2] शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इत्यादि ॥
रामानुजा वदन्तीह विशिष्टाद्वैतवादतः ।
श्रुतावस्यां पृथिव्यादिसप्तम्याधाररूपणात् ॥ ५ ॥
अतस्तस्यो[3]च्यते भेदो यथाऽस्ते भूतले घटः ।
इति वाक्ये भूमितलाद्घटभेदः प्रतीयते ॥ ६ ॥
अतः पृथ्व्यादिकं व्याप्यं भिन्नमेवाऽखिलं परात्[4] ।
ब्रह्मणो[5] हि शरीरे द्वे नित्ये चिदचिती मते ॥ ७ ॥

---

[1]—शास्त्रार्थप्रकरणेस्य ब्रह्मनिरूपणप्रस्तावे । [2]—योभगवान् पृथिव्यां गन्धवद्द्रव्ये तिष्ठन् । आधारत्वे सत्यपि तद्धर्मैर्न सम्बध्यत इत्याह—पृथिव्या अन्तरो भिन्नः । तद्भिन्नस्तु तदभिमानीति ततोऽपि भेदबोधनायाह—ये पृथिवीतदभिमानी न वेद, यदि जानीयान्मुक्तः स्यात् । तदभिमानिधर्मैरपि न संबध्यत इत्यर्थः । यस्य पृथिवी द्रव्यमभिमानी च शरीरं आधारादिलीलासिध्यर्थम् । लीलामाह—यः पृथिवीमुभयरूपां अन्तरः अन्तःस्थापयित्वेत्यर्थः स्वस्वकार्ये प्रवर्तयति । अमृत आनंदरूप इत्यर्थः । [3]—पृथिव्यादेः । [4]—परमात्मनः । [5]—षष्ठयन्तम् ।

सूक्ष्मे कारणरूपे ते याभ्यां स्थूलमभूज्जगत् ।
चिच्छरीरात्तु चित्कार्यमचित्त्वाचिच्छरीरतः ॥ ८ ॥
विभागानर्हता नामरूपयोः सूक्ष्मता मता ।
नामरूपव्याकरणं तस्यैव[1] स्थौल्यमुच्यते ॥ ९ ॥
ब्रह्मैवं सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं कारणं श्रुतेः[2] ।
कार्यं च स्थूलचिदचिद्विशिष्टमिति निर्णयः ॥ १० ॥
विशिष्टाद्वैतम[3]नयोरद्वैतं त[4]द्विशिष्टयोः ।
विशेषणे चिदचिती ब्रह्मणः कारणात्मके ॥ ११ ॥
सूक्ष्मे, स्थूले तु ते कार्यात्मके कार्यविशेषणे ।
जीवस्तु स्थूलचित्स्थूलमचित् पृथ्व्यादिकं मतम् ॥१२॥
अन्तःस्थितो नियन्तेहा[5]ऽनुप्रविष्टो विभागकृत् ।
उक्तश्रुतौ पृथिव्यादेर्जडस्यांतःस्थितः श्रुतः ॥ १३ ॥
जीवस्यापि त[6]था काण्वै‘र्यो वि[7]ज्ञान’ इतीरणात् ।
‘य आत्मनी’ति तत्पाठभेदान्माध्यन्दिने श्रुतम् ॥१४॥
शरीरत्वं च तत्रैव श्रु[9]तं तस्यैतयोर्द्वयोः ।
जीवो जडोऽन्तरात्मेति भोक्तृभोग्यनियामकाः ॥१५॥

१—सूक्ष्मस्य कारणरूपस्य । २—‘यःपृथिव्या’ मित्यादिश्रुतेः । ३—अन्तर्यामिब्रह्मणोः। ४—स्थूलसूक्ष्मचिदचिद्युक्तयोः।५—इह स्थूलचिदचितोर्मध्ये । ६—अन्तःस्थितो वर्तत इत्यर्थः । ७—बृहदारण्यके काण्वानां पाठः । विज्ञाने चिति जीव इत्यर्थः । ८—माध्यन्दिनबृहदारण्यके। ९—‘पृथिव्या’मित्यादिना जडस्य ‘य आत्मनी’ति जीवस्य च भगवच्छरीरत्वमुक्तमित्यर्थः ।

क्रमात्त्रयः पदार्थास्तैर्मतास्तत्कारिका[1] यथा ।
"ईश्वरश्चिदचिच्चेति पदार्थत्रितयं, हरिः ।
ईश्वरश्चित इत्युक्तो जीवो, दृश्यमचित् पुनः" ॥॥६॥
[2]द्रव्याद्रव्यप्रभेदान्मितमुभयविधं तद्विदस्तत्त्वमाहु-
र्द्रव्यं द्वेधा विभक्तं जडमजडमिति प्राच्यमव्यक्तकालौ ।
अन्त्यं प्रत्यक् पराक् च प्रथममुभयथा तत्र जीवेशभेदा-
न्नित्या भूतिर्मतिश्चेत्यपरमिह जडामादिमां केऽचिदाहुः
द्रव्यं नानादशावत्प्रकृतिरिह गुणैः सत्वपूर्वैरुपेता कालो-
ऽब्दाद्याकृतिः स्यादणुरवगतिमाञ्जीव ईशोऽन्य आत्मा ।
सम्प्रोक्ता नित्यभूतिस्त्रिगुणसमधिका सत्वयुक्ता तथैव
ज्ञातुर्ज्ञेयावभासा मतिरिति कथितं संग्रहाद्द्रव्यलक्ष्म॥ १८
इत्थं वेङ्कटनाथाद्या विस्तराच्छ्रुतियुक्तिभिः ॥
तत्स्रग्धरासहस्रादौ पदार्थं व्यभजन्त ते ॥ १९ ॥
लये क्रमाज्जीवजडौ शरीरे चित्यचित्यपि ॥
विलीयेते नामरूपाविभागेन प्रवेशतः[3] ॥ २० ॥

---

[1] तिस्रो वक्ष्यमाणाः । [2] तत्ववेत्तारः प्रमाणैर्द्रव्यमद्रव्यं चेति सिद्धं द्विप्रकारकं तत्वं कथयन्ति । तत्र किंचिद्द्रव्यं जडं किंचिच्चाऽजडमिति द्विधाविभक्तम् । तत्राऽपि प्रथमं जडं द्रव्यं, प्रकृतिः कालश्चेति द्विविधम् । अन्त्यं द्वितीयं अजडं द्रव्यं, प्रत्यक् पराक् चोच्यते । तच्च जीव ईशश्चेति भेदाद्द्विविधं प्रत्यक् । अपरं पराक् द्रव्यं तु नित्याभूतिर्मतिश्च । इह अनयोर्मध्ये भूतिं केचिज्जडामाहुरित्यन्वयः ।

[3] नामरूपोच्छेदकात्प्रवेशात् ।

वस्तुतो भिन्नमेवैतद्ब्रह्मण[1]श्चिदचित्सदा[2] ।
स्वरूपतः स्वभा[3]वाद्यैः, शरीरत्वादभेद[4]वाक् ॥ २१ ॥
सूक्ष्मे चिदचिती ब्रह्म तत्त्वानि त्रीणि कारणे ।
स्थूले ते[5] च तदन्तस्थः कार्ये तत्त्वत्रयं मतम् ॥ २२ ॥
तत्स्थूलसूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टे कार्यकारणे ।
क्रमात्तयोरभेदस्तु विशिष्टाद्वैतमीर्यते ॥ २३ ॥
चिच्छरीरेण चित्कार्यस्याचितोऽचिच्छरीरतः ।
अन्तःस्थेन परस्यैक्यं न त्रयाणां परस्परम् ॥ २४ ॥
[6]अस्मन्मतेऽपि भेदश्चेज्जडजीवान्तरात्मनाम् ।
निबन्धे तन्मतं तत्त्वत्रयं स्यादिति चेन्नहि ॥ २५ ॥
जडो जीवान्तरात्मेति कार्यमेव त्रिधा मतम् ।
कारणं त्वेकमेवेदमद्वैतैकरसं परम् ॥ २६ ॥
स बहुस्यां प्रजायेयेतीच्छामूलः परस्परम् ।
कार्यमात्रत्वतो भेदस्तेषां[7] घटशरावvत् ॥ २७ ॥
न नित्यो वास्तवस्त्वेषां भेदः कुड्यकुसूलवत् ।
मृत्त्वेनाभेदवत्तेषा[8]मभेदोऽत्रा[9]स्ति वास्त[10]वः ॥ २८ ॥

---

[1]—पञ्चमीयम् । [2]—सृष्टेः पूर्वोत्तरकालयोरपि नाऽभेद इति भावः । [3]—भेदे हेतवः । [4]—ब्रह्माभेदोस्तीति श्रुत्यादिवाणी तयोः शरीरत्वाभिप्रायादौपचारिकी । [5]—चिदचिती । [6]—स्वमतेऽपि त्रयः पदार्था इत्याद्याशङ्क्य 'कार्यमेव त्रिधेति' परश्लोकेन समादधाति । [7]—जडजीवानां कार्यत्वेन परस्परं भेदो न पुनः कारणेन सह । [8]—घटादीनाम् । [9]—जडादिषु । [10]—अनौपचारिकः ।

‘सर्वँ पुरुष एवेदं’ ‘नेह नानास्ति किञ्चन’ ।
‘मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति’॥२९॥
द्वैतदृष्टे‘र्द्वितीयाद्वै भयं भवति’ सर्वथा ।
‘[1]आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च’ तद्विदः ॥३०॥

‘[2]तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणां तद्धैतत्पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवꣳ सूर्यश्चेति’ ॥

‘तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाऽहंब्रह्मास्मीति स इदꣳ सर्वँ भवति तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषाꣳ स भवति अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवꣳ स देवाना’मित्यादि ॥

‘ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवती’त्यादिश्रुतिषु स्फुटम् ।
कार्येऽपि भिन्नचिदचिद्वैशिष्ट्यं तेन वारितम् ॥ ३१ ॥
[3]अथ ब्रह्मातिरिक्तस्य कारणत्वं निवारये ।
‘एकमेवाद्वितीयं’ तद्वेदे ब्रह्मैव कारणम् ॥ ३२ ॥
‘नासदासीन्नो सदासी’ ‘न्नान्यत्किंचिन्मिष’त्तदा ।
स्वभिन्नचिदचित्सत्त्वे ‘त्वेकोऽह’मिति बाध्यते ॥३३॥

१—ज्ञानिनः परं ब्रह्म आत्मत्वेन प्रत्यक्षीकुर्वन्ति तदनन्तरं तत्प्रविशन्ति च । परांश्चोपदिशन्ति च । २—बृहदारण्यके—पुरुषविधब्राह्मणे । ३—भिन्नप्रक्रमेण । ब्रह्मैव स्वरूपेण सर्वकारणं नतु शरीरवैशिष्ट्येनेत्युच्यत इत्यर्थः ।

‘आत्मैवेदमग्र[1] आसीत्पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत् ॥ तत्रैव ॥

ब्रह्म[2] वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत् ॥ तत्रैव ॥

आत्मैवेदमग्र[3] आसीदेक एव सो कामयतेत्यादि ।
सदेव[4] सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ।

सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति । तत्तेजोऽसृजत ॥

आत्मा[5] वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत् स ऐक्षत लोकान्नुसृजा इति स इमाँल्लोकान्[6]सृजतेति ॥

‘तस्माद्वा[7] एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत’ इत्यादि ॥ ‘सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति’ । ‘स तपोऽतप्यत’ । स तपस्तप्त्वा । इदꣳ सर्वमसृजत । तदात्मानꣳ स्वयमकुरुत । तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति ।

---

[1]—बृहदारण्यके. (बृ. १ अ. ४ ब्रा.) । [2]—(बृ. १ अ. ४ ब्रा. १० मं.) । [3]—(बृ. १ अ. ४ ब्रा.) । [4]—छान्दोग्ये श्वेतकेतुविद्यायां (६ अ. २ ख. १ मं. ।) [5]—बह्वृचानामैतरेयोपनिषदि १ ख. १ मं. । [6]—लोका अम्भःप्रभृतयः पदार्थास्तत्र प्रसिद्धाः । [7]—तैत्तिरीयोपनिषत् ।

स्वयं पर्यणमद्ब्रह्म जगद्रूपेण केवलम्[1] ।
ब्रह्मणोऽन्ये शरीरे तु युज्येते नैव जीववत् ॥ ३४ ॥

'अशरीरं शरीरेषु ह्यनवस्थेष्ववस्थितम् ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति' ॥३५॥

शरीराभावमेतस्य यत्पठन्ति कठादयः ।
नेदं जीवपरं वाक्यं ब्रह्मप्रश्नोत्तरे स्थितम् ॥ ३६ ॥

'[2]त्रयाणाञ्चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च' ।
इति सूत्रे स्फुटमिदं, विभुत्वं चेह[3] बाधकम् ।
आनन्दमात्रकरपादमुखोदर एव सः ॥ ३७ ॥

साकारः श्रूयते, [4]जीववद्भिन्नावयवो न सः ।
सूत्रे तदत एवा'ऽऽह च तन्मात्र'मिति स्फुटम् ॥३८॥

---

[1] —निमित्तादिनिरपेक्षः । अतएव **'उपसंहारदर्शनादिति चेन्न क्षीरवद्धि ।'** तदर्थस्तु—यथा घटोत्पत्त्यादौ मृत्तिकाया निमित्तादिसामग्री अपेक्षते तथा ब्रह्मणोऽपीति चेन्न, यथा दुग्धं निरपेक्षमेव दधि भवति तथा ब्रह्माऽपि ।

[2] —'स त्वमग्नि'मित्यादिनाऽग्नेः प्रश्नः तदुत्तरञ्च । 'यं प्रेते विचिकित्सा' इत्यादिना जीवप्रश्नस्तदुत्तरञ्च । 'अन्यत्र धर्मा'-दित्यादिना तु ब्रह्मप्रश्नः । 'सर्वे वेदा यत्पद' मित्यादिना तदुत्तरम् । तेन ब्रह्मप्रकरणमिदं न जीवस्य ।

[3] —इह जीवपक्षे । विभुत्वं बाधकम् । भवन्मते तदणुत्वस्वीकारात् ।

[4] —किन्त्विति शेषः ।

[१]शरीरेष्वित्युक्तितस्ते कल्प्येते चेद्बहूक्तितः।
अनवस्थत्वोक्तितो द्वे एव नित्ये च ते कुतः॥ ३९॥

किं च ते किं परिच्छिन्ने न वा,ऽऽद्ये[२] [३]परिमा तु का।
अणुर्वा मध्यमा, नैव सा प्रसिद्धा तयोः [४]क्वचित्॥४०॥

परिच्छिन्नतयाऽनन्तविश्वोत्पत्तौ क्षयोऽनयोः।
किं चैतयोरधिष्ठानं [५]वाच्यं ब्रह्मैव चेत्[६]स्वयोः॥ ४१॥

शरीरयोरधिष्ठानं शरीरीति न संगतम्।
अपरिच्छिन्नपक्षे तु [७]सांकर्यं न कुतो भवेत्॥ ४२॥

अन्योन्यस्मिन्यतोऽन्योन्यं विभुत्वे, नास्ति सर्वदा।
अतो विभाजकं किं स्यादेशकालाद्यसम्भवात्॥४३॥

१—'अशरीर' मित्यादिश्रुतौ 'शरीरेषु' इतिपदोपादानात्तस्यापि शरीरं कल्पयाम इति चेत्तस्यामेव श्रुतौ तस्मिन्नेव पदे बहुवचनं, पदान्तरे चानवस्थत्वोक्तिस्तर्हि तदनुरोधाद्बहूनि शरीराणि, न द्वे, अनित्यानि च, न नित्ये, इत्यपि स्वीकर्तव्यमित्यर्थः। २—'परिच्छिन्ने शरीरे' इति पक्षे। ३—परिमाणम्। ४—श्रुत्यादौ। ५—वाच्यमित्यन्तं पृथग्वाक्यम्। ६—इदमुत्तरान्वयि। ७—चिदचिच्छरीरयोर्व्यापकत्वपक्षे तु सांकर्यं (परस्परैकीभावः) कुतो न। यतः—उभयोर्व्यापकत्वादन्योन्यस्मिन्नन्योन्यं भवेत्। अन्यथा व्यापकत्वहानिः। तदानीं देशकालादीनामभावाद्द्वयोर्विभाजकं विभागदर्शकं सर्वदा नास्ति।

देशाभेदेऽप्यसांकर्यं विभुत्वं च न मूर्तयोः ।
दृश्यतेऽथो[1]द्गमार्थं चाऽसा[2]ङ्कर्यार्थं जडात्मनोः’ ॥ ४४ ॥

तिरोभा[3]वादि वक्तव्यं तत्प्रसिद्धं न ते मते ।
इत्यादि दूषणैर्वक्तुं न शक्ये चिदचित्तनू ॥ ४५ ॥

नापि [4]शक्या तयोः सत्ता सृष्टेः प्राक् ब्रह्मभिन्नयोः ।
‘आत्मैवेदमग्र आसीत्’ ‘सदेवे’त्येवकारतः ॥ ४६ ॥

‘एकमेवाद्वितीयं’ तदित्यादिश्रुतिकोपनात् ।
[5]इह सत्तत्वमस्यादौ तच्च ब्रह्मैव गीयते ॥ ४७ ॥

‘ओं तत्स[6]दिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः’ ।
‘अहमेवासमेवाग्रे नान्यद्यत्सदसत्परम्’ ॥ ४८ ॥

पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ।
श्रूयते ‘सो[7]नुवीक्ष्यान्यन्नात्मनोऽपश्य’दित्यपि ॥ ४९ ॥

१—‘व्युच्चरन्ती’तिश्रुतेर्बहिर्निःसरणादिकार्याय देशापेक्षेत्यर्थः । २—जडजीवरूपयोस्तयोः परस्परस्य भेददर्शनायाऽपि कालदेशाद्यपेक्षेत्यर्थः । ३—चित्प्रादुर्भावदेशकालयोरचितस्तिरोभावोऽपेक्ष्यते । अचित्प्रादुर्भावदेशे च चितस्तिरोभावोऽपेक्ष्यते । तथा त्वन्मतेऽस्वीकारात्तयोर्व्यापकत्वं न युक्तिसहमित्यर्थः । ४—वक्तुमिति शेषः । ५—इह ‘सदेव सौम्येति’ श्रुतौ सच्छब्देन, तत्वमस्यादिश्रुतौ च तच्छब्देन ब्रह्मैव गीयत इत्यर्थः । ६—तदेव गीता प्रमाणयति । ७—आर्थिकोऽनुवादः पदविपर्यासश्च छन्दोनुरोधात् ।

सती[1] स्वान्ये[2] चिदचिती दृष्टे नान्वीक्षयाऽपि चेत् ।
सर्वज्ञत्वं व्यापकत्वमीशत्वं तस्य भज्यते ॥ ५० ॥

द्वितीयेच्छा रत्यभावमूलिकैकाकिनः श्रुता[3] ।
एका[4]कित्वं रत्यभावो द्वितीयेच्छा च[5] बाधिता ॥५१॥

नन्वेकएवाहमासमित्या[6]दौ देहजीवयोः ।
द्वयोः सत्वेऽप्येकपदं तदभेदाश्रयाद्यथा ॥ ५२ ॥

त[7]था द्विदेहयुग् ब्रह्माऽत्र[8]ात्मशब्देन गृह्यते ।
तथैकोऽहं स्थलेऽतोन्यं[9]न्नासीत् किंचित्तदेति चेत्, ५३

मैवं, जीवस्य देहेऽहंप्रत्ययोऽध्यासजो मृषा ।
अविद्ययेशे[10]च्छयाऽस्तीत्येकत्वं प्रयुनक्ति स[11]ः ॥ ५४ ॥

न तथा ब्र[12]ह्मणो मिथ्याऽध्यासोऽज्ञानैकहेतुकः ।
स्थिराऽनवध्यसंख्येयकल्याणगुणशालिनः ॥ ५५ ॥

१—विद्यमाने । २—स्वप्रतियोगिकतात्विकभेदवती । ३—'स नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते, सहैतावानास' बृहदारण्यके । ४—चिदचित्सत्वादेकाकित्वस्य, ताभ्यां सहैव रतिसम्भवाद्रत्यभावस्य, तत एव च द्वितीयेच्छायाश्च बाधः । ५—चकारात्सर्वरूपेण भवनमपि बाधितम् । ६—लौकिकप्रयोगे । ७—लौकिकवाक्य इव । ८—'सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मन' इत्यत्र । ९—अतो वेदे 'एकोऽह' मिति सत्यपि चिदचिदादि किंचिदपि तदा नासीदिति न, किन्त्वासीदेवेत्यर्थः । १०—अविद्याकरणकबन्ध इयं हेतुः । ११—लौकिकवाक्यादौ स जीवः प्रयुनक्तीत्यर्थः । १२—तथा ब्रह्मणो मिथ्याध्यासो न युज्यत' इत्याद्यन्वयः ।

सर्वज्ञस्याविलिप्तस्य स्वतन्त्रस्य नियामिनः ।
स्वाधीनाऽविद्यादिशक्तेर्नित्यमुक्तस्य युज्यते ॥ ५६ ॥
युग्मम्

अथाऽऽ‘त्मैवेद’मित्यादौ सर्वस्याप्यात्मरूपता ।
प्राक्सर्गाच्छ्रूयते, नान्यचिदचिद्रूपता क्वचित् ॥५७॥
विरुद्धा[1], ब्रह्मभिन्नत्वाद्वस्तुतो जडजीवयोः ।
आत्मशब्दस्य चिदचित्परत्वन्तु न शक्यते[2] ॥ ५८ ॥
निर्गुणः पर एवैकस्तदर्थ[3] इति निर्णयात् ।
‘गौणश्चेन्नात्मशब्दा’ दित्यादौ तत् सर्वसंमतम् ॥५९॥
उपादानं ‘सहैतावानासे’त्युक्त्वा तदेव[4] हि ।
तथाऽभिन्ननिमित्तोपादानदृष्टान्तपूर्वकम्[5] ॥ ६० ॥
सर्वेषां जडजीवानां तत एवैकतः[6] श्रुतः ।
उद्गमो, न तु तद्भिन्नचिदचिद्देहतः क्वचित् ॥ ६१ ॥
युग्मम्

‘स[7] यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति’ इति ॥

---

[1] जडजीवयोर्ब्रह्मात्मकतेति शेषः । [2] वक्तुमिति शेषः । [3] आत्मशब्दार्थः । [4] ब्रह्मैव । [5] अभिन्ननिमित्तोपादाने दृष्टान्तः सपूर्वं यस्मिन्कर्मणीति क्रियाविशेषणम् । [6] एकस्माद्ब्रह्मण एवेत्यर्थः । [7] बृहदारण्यके द्वितीयाध्यायप्रथमब्राह्मणे ।

अनेकोपनिषद्घुष्टमेतत्किं बहुविस्तरात् ।
न च जीवप्रकरणाद्वाक्यं जीवपरन्त्विदम् ॥ ६२ ॥
अणुमात्रात्ततः[1] सर्वानुद्गमाल्लिङ्गबाधनात् ।
भवेल्लिङ्गं प्रकरणाद्बलिष्ठं पूर्व[2]तन्त्रतः ॥ ६३ ॥
सुषुप्तौ ब्रह्म[3]लीनस्य तत उद्गमबुद्धये ।
सर्वेषामुद्गमस्तस्मात् पठ्यते परमात्मनः ॥ ६४ ॥
अथोत्पत्त्यप्ययाधारं तमेवोक्त्वा तदात्मता ।
श्राव्यते तैत्तिरीयादौ सर्वेषां भूतभाविनाम् ॥ ६५ ॥

यस्मिँ[4]न्निदꣳसंचँ[5]विचैति सर्वँ यस्मिन् देवा अधिविश्वे
निषेदुः। तदेव भूतं तदुभव्यमा इदं तदक्षरे परमे व्योमन्॥

"प्रकृतिश्च[6] प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादि"त्यादि ।
तस्याऽभिन्ननिमित्तोपादानतां प्राह सूत्रकृत् ॥
अभेदश्रुतयः सर्वाः संगच्छन्ते न चान्यथा ॥ ६६ ॥

---

[1]–जीवात् । सर्वोद्गमरूपलिङ्गस्य बाधादित्यर्थः । न हि परमात्मानमन्तरा सर्वोद्गमः कुतोऽपि संभवतीत्यर्थः । [2]–श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति मीमांसासूत्रात् । [3]–जीवस्येति शेषः । [4]–महानारायणोपनिषदि । [5]–संचविचैतीति दिव्यप्रयोगेणोत्पत्तिलयौ बोध्यौ । [6]–जगतः प्रकृतिरुपादानकारणं, चानिमित्तकारणं च ब्रह्मैव । एवं सत्येवैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा, 'यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेने'त्यादि दृष्टान्तश्च नोपरुध्येत । (१–४–२३–) ।

पुमाँश्च प्रकृतिः सूक्ष्मतनू इत्यपि नोचितम् ।
यद्वक्ष्यते ब्रह्म तयोरुपादानं लयास्पदम् ॥ ६७ ॥

घटते तेन चिदचिद्वैशिष्ट्यं नैव कारणे ।
अन्तर्यामिब्राह्मणं न सूक्ष्मतद्देहसाधकम्[1] ॥ ६८ ॥

आम्नायतेऽत्र[2] वृत्तान्तः सर्गादुत्तरकालिकः ।
तिष्ठन्यमयतीत्येवं वर्त्तमाने शता[3] च लट् ॥ ६९ ॥

कालान्तरे[4] विभोर्भिन्नं किंचिद्व्याप्यं न विद्यते ।
सर्वस्य पूर्णब्रह्मत्वात् परिच्छेदाद्यभावतः[5] ॥ ७० ॥

पृथ्व्यादिनामानर्हं च तादृग्रूपानुपाश्रयात्[6] ।
यन्तव्याभावतस्तत्र नियमो[7]ऽपि न युज्यते ॥ ७१ ॥

सृष्टिकाले समुद्भूतं भूतप्राणेंद्रियादिकम् ।
जीवाश्च[8] तत एवाऽत्र[9] ये शरीरतयोदिताः ॥ ७२ ॥

‘तस्माद्वा[10] एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । आकाशाद्वायु’रित्यादि ॥

१—ब्रह्मदेहयोः साधकम् । २—‘यः पृथिव्यामित्यादि श्रुतिषु । ३—शतृशब्दस्य प्रथमैकवचनम् । ४—प्रपञ्चस्य व्याकृतनामरूपतया स्थित्यधिकरणकालातिरिक्ते । ५—आदिशब्दादानन्दांशतिरोभावादीनां संग्रहः । ६—सृष्टेः प्राक्विभक्तनामरूपेण परिणामाभावादित्यर्थः । ७—ब्रह्मकर्तृकः । ८—समुद्भूता इति शेषः । ९—अन्तर्यामिब्राह्मणे ‘यो विज्ञाने तिष्ठन्’ इत्यादौ । १०—तैत्तिरीयोपनिषदि ।

‘एतस्मा[1]ज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी’त्यादिषु ॥
अनेकत्र स्फुटमिदं शास्त्रे[2] मीमांसितं तथा।
आ[3]चार्येणान्त्य[4]योः सम्यग्द्वितीयाध्यायपादयोः ॥७३॥
इदानीमैच्छिकाद्भेदाद्रूपना[5]मविभागतः।
स्वात्मकस्य पृथिव्यादेः स[6]प्तम्याऽऽधारतोचिता ॥७४॥
तत्र व्याप्ये स्थितः कृत्स्ने प्राणना[7]र्थं नियामकः।
अनुप्रविष्टः सृष्ट्वेदं भरणाय न लिप्यते ॥ ७५ ॥
तत्तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशच्छ्रुतितः स्मृ[8]तेः।
‘यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः’ ॥ ७६ ॥
अ[9]तः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽ
स्मात्स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः।
अतश्च विश्वा ओषधयो रसाश्च[10]
येनैष भूतस्तिष्ठत्यन्तरात्मा ॥

१—मुण्डकोपनिषदि द्वितीयमुण्डकप्रथमखण्डे। २—ब्रह्मसूत्रेषु। ३—व्यासेन। ४—तृतीयचतुर्थयोः। ५—ननु यद्यन्तर्यामिब्राह्मणस्य सूक्ष्मतद्देहसाधकत्वं नास्ति तर्हि कोऽर्थस्तस्येति स्वयमाशंक्य सिद्धान्ते तद्ब्राह्मणस्यैच्छिकभेददर्शकत्वं न वास्तवभेददर्शकत्वमिति तदाशयं विवृणोति। ६—‘यःपृथिव्या’मित्यादिरूपया। ७—जीवनार्थम्। ‘को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्या’दिति श्रुतेः। ८—गीतावाक्यात्। ९—तैत्तिरीये नारायणप्रश्ने। १०—प्रथमार्थे पञ्चमी। कठे रसाश्चेति पाठात्।

[1]आनन्दादितिरोभावात्क्रीडनार्थं पृथक्कृताः ।
जडा जीवाश्च निःसङ्गं स्वान्तःस्थितमधोक्षजम्[2] ॥७७॥

[3]तदिच्छया न जानन्तीति 'न वेदे'ति भण्यते ।
[4]शरीरमिति भेदस्तु सृष्टिकालेऽपि लुप्यते ॥ ७८ ॥
युग्मम्

पृथ्व्यादीनां त्वन्मतेऽपि स्थूलानां[5]मेव वर्ण्यते ।
शरीरतां[6]ऽत्रेति तेन न सूक्ष्मे[7] सिद्ध्यतस्तनू ॥ ७९ ॥

भावत्कौ[8] सूक्ष्मदेहौ चेद्वेदादिप्रायगोचरौ ।
तदा ‘‘यश्चिति तिष्ठन् योऽचिति तिष्ठन् इति द्वयम्[9] ८०

एवं ब्रूयात्तत्[10]तु नोक्तं तस्मात्तौ श्रुत्यसंमतौ ।
कारणे, तेन जीवानामतन्त्रं[11] त्वन्मतं त्रयम् ॥ ८१ ॥

याऽऽधारत्वनियम्यत्वव्याप्यत्वैर्दर्शिता भिदा ।
उपक्रमोपसंहारविचारे सा न वास्तवी ॥ ८२ ॥

१—आदिशब्दादैश्वर्यादेः । जडे चिदंशस्य च तिरोधानम् । २—अधस्तादक्षजं यस्मात्तम् । इन्द्रियजन्यज्ञानाविषयमित्यर्थः । ३—ब्रह्मेच्छया । ४—तयोः शरीरत्वकथनात् । ५—त्वया स्थूलत्वेनाऽभिमतानां पृथिव्यबग्निप्रभृतीनाम् । ६—अन्तर्यामिब्राह्मणे । ७—द्विवचनम् । तनूविशेषणम् । स्थूलानामेव पृथिव्यादिशब्दवाच्यत्वाच्छरीरता न सिद्ध्यतीत्यर्थः । ८—भवदभिमतौ । ९—वाक्यद्वयमेव ब्रूयान्न तु 'यः पृथिव्या'मित्यादिवाक्यानि । १०—तादृशं वाक्यं तु नोक्तमित्यन्वयः । ११—श्रुतेरविवक्षितम् ।

‘सो[1]ऽब्रवीत् पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकांश्च यो वै तत्काप्य सूत्रं विद्यात्तं चान्तर्यामिणमिति स ब्रह्मवित्स लोकवित्स देववित्स भूतवित्स आत्मवित्स सर्वविदिति तेभ्योऽब्रवीत्तदहं वेद’ ॥

इत्येकस्यैव विज्ञानात्सर्वविज्ञानमीर्यते ।
सर्वस्य तदुपादानकत्वे सत्येव संभवेत् ॥ ८३ ॥
एकमृत्पिण्डविज्ञानाद्विज्ञातं स्यात्तु मृन्मयम् ।
एकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं यथा ॥ ८४ ॥

‘अ[2]दृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति मन्ता नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता एष त आत्मान्तर्याम्यमृत इति’ ॥

कर्त्तारो दर्शनादीनां जीवाः स्वांशतयाऽखिलाः ।
ब्रह्माभिन्ना विस्फुलिङ्गवदित्येवेह बोध्यते ॥ ८५ ॥
न चेत्तादृग्जीवसत्वान्नोपपद्येत तात्त्विकः[3] ।
से[4]धो द्रष्ट्रन्तरादीनां तस्मात् सर्वं तदात्मकम् ॥ ८६ ॥
सृष्टिकाले परिच्छेदो भेदोऽचित्त्वं विभक्तता ।
अनुप्रवेशो नियमो, न पूर्वापरकालयोः ॥ ८७ ॥
इदानीमेवेदमत एकदेश्येव तन्मतम् ।
तदावरणे[5]ऽभङ्गेऽपि दर्शिताऽस्यैकदेशिता ॥ ८८ ॥

१—उपक्रमे । २—उपसंहारे। ३—अनौपचारिकः । ४—निषेधः । ‘नान्योऽतोऽस्ती’ति श्रुताविति शेषः । ५—‘यः सर्वत्र संतिष्ठन्’ इति निबन्धश्लोकव्याख्यानव्याख्याने ।

ननु सर्वमतान्येवं दूषयन्द्वेषकृद्भवान् ।
इति चेन्न विनोदोऽयं विदुषां तत्त्व[1]निर्णये ॥ ८९ ॥
भक्तिज्ञाने यत्र विष्णोर्यत्र वेदः परा प्रमा ।
मतानि तानि सर्वाणि जीवोद्धारस्य हेतवः ॥ ९० ॥
सत्त्वादिभेदतो जीवाश्चित्रप्रकृतयोऽखिलान् ।
उद्धर्तुं प्रभुणा नाना सम्प्रदायाः प्रकाशिताः ॥ ९१ ॥
यथाधिकारं ते[2]ष्वेते प्रवर्त्तन्ते ततः फलम् ॥
ऐहिकामुष्मिकं मोक्षो विविधश्च यथायथम् ॥ ९२ ॥
ब्रह्मण्यलौकिकेऽचिन्त्ये स्वाभिन्नानन्तशक्तिनि ।
तद्रूपस्य[3] व्यवस्थानमभेदाच्छ्रुतिषूदितम् ॥ ९३ ॥

वितरति यत् स्वयमगुणं
विविधेभ्यः कामना नाना ।
सगुणैः शिवा[4]दिरूपै-
स्तदंशिभूतं भजे परं ब्रह्म ॥ ९४ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्य्यमतवर्त्तिश्रीव्रजवल्लभचरणानुचरपञ्चनदीघनश्याम भट्टात्मजश्रीगोवर्द्धनशीघ्रकवेः कृतौ वेदान्तचिंतामणौ
विशिष्टाद्वैतविचारो नामैकादशं प्रकरणम् ॥ ११ ॥

१—निर्णयनिमित्तम् । २—सम्प्रदायेषु । ३—तदभिन्नस्य ब्रह्मात्मकस्येत्यर्थः । ४—तेनाग्रिमे प्रकरणे गुणावतारादिदेवानां स्वरूपादि वक्ष्यत इत्यपि सूचितम् ।

अथ शैवशाक्तमतविचारो नाम

द्वादशं प्रकरणम् ।

लीलयै शिवशक्त्याद्याः कृता येन विभूतयः ।
नैर्गुण्यहेतुं भक्तानां नमामो निर्गुणं परम् ॥ १ ॥

शैवा[1] रामानुजमततस्कराः सर्ववाङ्मयम् ।
यो[2]जयित्वा शिवपरं विशिष्टाद्वैतमैरयन् ॥ २ ॥

निर्गुणं स्यात्परब्रह्म श्रु[3]तेर्निर्गुणमुक्तिकृत् ।
शंभोस्तमःप्रधानस्य ब्रह्मत्वं न तथो[4]चितम् ॥ ३ ॥

निर्गुणः स्यात्परशिवो व्यूहादिस्थो गुणीति चेत् ।
न, सूतसंहितादौ वः सगुणः सोऽपि कथ्यते ॥ ४ ॥

'उमा[5]र्द्धविग्रहः श्रीमान्सोमार्द्धकृतशेखरः ।
ब्रह्मविष्णुमहेशानैरुपास्यः परमेश्वरः ॥ ५ ॥

[6]ऋतं सत्यं परब्रह्म पुरुषं साम्बमीश्वरम्' ।
अष्टमे नवमेऽध्याये तन्मतोपक्रमात् स्फुटम् ॥ ६ ॥

१—नीलकण्ठादयः स्मार्ता द्विधा प्रसिद्धा दाक्षिणात्यलोके । शैवस्मार्ताः।भागवतस्मार्ताश्च । तत्र भस्मत्रिपुण्ड्रधारिणोऽद्वैतसिद्धान्ताभिमानिन आद्याः।द्वितीयास्तु ऊर्ध्वपुण्ड्रादिधारिणोऽद्वैतिनः।अत्रोक्ताः शैवास्तु पाशुपता ज्ञेयाः । २—ब्रह्मसूत्रभाष्यशिवतत्वविवेकलिङ्गार्चनचन्द्रिकादिषु । ३—श्रुतितः । ४—विभूतित्वेन चरमकोटिकं ब्रह्मत्वं सूचितमेवेतिभावः । ५—अष्टमाध्यायस्थमिदम् । ६—नवमाध्यायस्थमिदम् ।

महेशानोपास्यलिंगाद्वाक्ये परशिवः स्फुटः ।
साहित्यात्सर्वदा शक्तेः सगुणत्वं दृढीकृतम् ॥ ७ ॥

शक्तेः परस्वरूपेऽपि [1]तद्रहस्ये निरूपितम्[2] ।
'सर्वस्याद्या महालक्ष्मीस्त्रिगुणा परमेश्वरी' ॥ ८ ॥

'शिवः[3] शक्तियुतः शश्वत्त्रिलिंगो गुणसंवृतः ।
वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा ॥ ९ ॥

ततो विकारा अभवन् षोडशा[4]मीषु कञ्चन ।
उपाधावन्[5]विभूतीनां सर्वासामश्नुते फलम् ॥ १० ॥

हरिर्हि निर्गुणः साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः ।
स सर्वदृगुपद्रष्टा तं भजन्निर्गुणो भवेत्' ॥ ११ ॥

श्रीमद्भागवतेऽप्युक्तं सगुणत्वं शिवस्य तु ।
'वै[6]ष्णवानां यथा शंभु'र्भक्तः परशिवः परम् ॥ १२ ॥

व्यूहवर्ती तु संहारशक्तिकार्ये निरूपितः ।
तत्पाद्मब्रह्मवैवर्तपंचरात्रादिवाक्यतः ॥ १३ ॥

अनेकैर्वेदभागैश्च मयाऽन्यत्र प्रपञ्चितम् ।
कृष्ण एव परं ब्रह्म सदानन्दस्तथा श्रुतिः ॥ १४ ॥

१—तान्त्रिकोऽयं रहस्यभागः सप्तशतीपाठोत्तरम्पठ्यमानः। २—त्रिगुणात्मकत्वमुक्तम् । ३—श्रीभा. १० स्कं. ८८ अ. । ४—महाभूतेन्द्रियमनांसि । ५—दिग्वातार्कादितदाधिदैविकरूपविभूतीनां मध्य इत्यर्थः । ६—द्वादशस्कन्धे ।

‘कृ[1]षिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
द्वयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते’ ॥ १५ ॥
शिवादिरूपैः सगुणैः कामान्पूरयति प्रभुः ।
स्वयन्तु निर्गुणो देवो भक्तानां निर्गुणत्वकृत् ॥ १६ ॥
[2]यस्याङ्घ्रिपङ्कजरजोऽखिललोकपालै-
मौल्युत्तमैर्धृतमुपासिततीर्थतीर्थम् ।
ब्रह्मा भवोऽहमपि यस्य कलाः कलायाः
श्रीश्चोद्वहेम चिरमस्य नृपासनं क्व ॥ १७ ॥
‘त्वा[3]मेवाऽन्ये शिवोक्तेन मार्गेण शिवरूपिणम्’ ।
श्रीमद्भागवतेऽस्येति भगवद्रूपता मता ॥ १८ ॥
‘येऽप्यन्यदेवता भक्ता’ इति गीतासु चोदितम् ।
पाद्मे कार्त्तिकमाहात्म्ये प्रथमाध्याय ईर्य्यते ॥ १९ ॥
‘सौ[4]राः शैवाश्च गाणेशा वैष्णवाः शक्तिपूजकाः ।
मामेव प्राप्नुवन्तीह वर्षाम्भः सागरं यथा ॥ २० ॥
एकोऽहं पञ्चधा जातः क्रीडया नामभिः किल ।
देवदत्तो यथा कश्चित्पुत्राद्याह्वाननामभिः’ ॥ २१ ॥
इत्थं भगवता प्रोक्ता शिवादीनां निजांशता ।
शिवादिरूपं शैवाद्या भजन्तः प्राप्नुवन्ति तं[5]म् ॥ २२ ॥

१—तापनीयस्था । २—श्रीभा. उत्तरार्द्धे स्कन्ध. १० । ३—श्रीभा. पूर्वार्द्धे स्कन्ध. १० अक्रूरस्तुतौ । ४—श्लोक. २६—२७. । ५ क्रमेण भगवन्तमेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।

विष्णुस्सत्वगुणोपाधिस्तद्भक्ता इह[1] वैष्णवाः ।
[2]शम्भोरुपासनं [3]चक्र आसुरान्मोहयन्क्वचित् ॥ २३ ॥
[4]उत्तरोत्तरसर्गार्थं, तत्पाद्मे स्पष्टमुच्यते ।
विष्णोर्नामसहस्रे तु शिवेन गिरिजां प्रति ॥ २४ ॥
प्रोच्यते पञ्चरात्रे च यत्स्वस्मै हरिणोदितम् ।
‘[5]त्वामाराध्य तथा शम्भो ग्रहीष्यामि वरं सदा॥२५॥
स्वा[6]गमैः कल्पितैस्त्वं च जनान्मद्विमुखान्कुरु ।
मां च गोपय येन स्यात्सृष्टिरेषोत्तरोत्तरा’ ॥ २६ ॥
खण्डितः पण्डितकरभिन्दिपाले प्रहस्ततः ।
भाष्यप्रकाशे तद्वादो विस्तरात्पुरुषोत्तमैः ॥ २७ ॥

१—‘सौरा’ इत्यादिपाद्मवाक्ये। इह वैष्णवा अपि सौरादीनां साहचर्याद्गुणावतारविष्णोरुपासका एव ग्राह्या न तु पुरुषोत्तमसेवकाः। २—ननु रामाद्यवतारेषु विष्णोः शिवभक्तिकरणात्सेव्यसेवकभावविपर्यय एव कुतो नेत्याशंक्याऽऽह शंभोरिति । तेन श्रीकृष्णचन्द्राभ्युदयादौ शंकरलालकविस्तट्टीकाकृद्वार्थीभाईशर्मा च द्वावपि तथाविधपुराणादिवाक्यानां तात्पर्यानवबोधिनावपि परास्ताविति ज्ञेयम्। ३—भगवान् कृतवानित्यर्थः । ४—पूर्वान्वयि । यदि भगवान्स्वस्य सर्वोत्कृष्टत्वं सर्वान्प्रत्यविशेषं दर्शयेत्सर्वेऽपि मुक्ताः स्युः। सृष्टिरवरुद्धा भवेत्तत्सृष्टिवृद्ध्यर्थं तथा करोतीत्यर्थः । ५—शिवेन पार्वतीम्प्रति विष्णुसहस्रनाम्न्युक्तं तदेवाक्षरशो नारदपञ्चरात्रेऽप्युपलभ्यते तत्रोभयत्रेदं भगवदनुवादरूपं शिववचनमस्ति। ६—शैवादिशास्त्रैः ।

शाक्ता जगदुपादानं जल्पन्त्यल्पश्रुता हरिम् ।
कल्पयन्ति निमित्तं च शक्तिं तां परतः पराम् ॥२८॥
देवीसूक्तादिना श्रुत्या मार्कण्डेयादिषू[1]दितम् ।
विशेषतश्च तन्त्रेषु तत्स्वरूपं[2] निरूप्यते ॥ २९ ॥
तां परां कारणं प्राह सप्तशत्यां स्तुवन्विधिः ।
'परापराणां परमा त्वमेव परमेश्वरी ॥ ३० ॥
त्वयैतद्धार्यते विश्वं त्वयैतत्सृज्यते जगत् ।
त्वयैतत्पाल्यते देवि त्वमत्स्यन्ते च सर्वदा' ॥ ३१ ॥
इति चेच्छ्रूयतां मूढ शक्तयो ब्रह्मणस्तु याः ।
तदभिन्नाश्च तद्रूपाः, श्रुत्या[3] पूर्वं निरूपितम्[4] ॥ ३२ ॥
गुणात्मकम[5]चिद्रूपं प्रकृतिः सृष्टिकालिकम् ।
शक्तिप्रकृत्योर्दुर्गा तु विभूतिः कार्यमिष्यते ॥ ३३ ॥
रंत्यै[6] बिभित्सुना सर्वास्तिरोभाव्यापि तेन ताः ।
तदंशाः स्वविभूतिभ्यो दत्ताः केचन केचन ॥ ३४ ॥
आदायामरशक्तीनामंशान् सा[7] निर्मिता पुरा ।
महिषासुरनाशायेत्यस्यास्तच्छक्तिकार्यता ॥ ३५ ॥

१–पुराणभागेषु । २–शक्तिस्वरूपम् । ३–'परास्य शक्ति'रित्यादिरूपया । ४–इतीतिशेषः । ५–सत्वादिरूपम् । ६–रमणार्थं भेदं चिकीर्षुणेति यावत् । तेन ब्रह्मणा ताः सर्वा अपि स्वालौकिकशक्तीः कार्येषु तिरोभाव्याऽपि तदंशाः शतांशाः केचन केचन स्वविभूतिभ्यो दुर्गादिभ्यो दत्ता इत्यन्वयार्थौ । ७–दुर्गा ।

मुख्यत्वेन गुणाश्चाशास्त्रिगुणोपाधिधारिणाम् ।
[1]त्रयाणामागता[2] तत्रेत्यस्याः प्रकृतिकार्यता ॥ ३६ ॥

कार्याणि कार्यरूपायां शक्तीनां प्रकृतेरपि ।
ततोऽस्यामुपचर्यन्ते माहात्म्यख्यातये क्वचित् ॥ ३७ ॥

उक्तं द्वितीयेऽध्याये तत्सप्तशत्याः, समा[3]हितः ।
प्रथमाध्यायवृत्तान्तस्तट्टीकायां मया पुनः ॥ ३८ ॥

देवीसू[4]क्ते स्व[5]माहात्म्यं देव्यैवोक्त्वा ततो मम ।
योनिरप्स्वन्तःसमुद्र इत्युक्ता हरिकार्यता ॥ ३९ ॥

तस्मात् सृज्यतया नैव घटतेऽस्या निमित्तता ।
शक्तिमत्पारतन्त्र्यं च शक्तित्वाद्बहुधोदितम् ॥ ४० ॥

तन्नात्र विस्मयः कार्यो योगनिद्रा जगत्पतेः ।
महामाया हरेश्चैषा तया संमोह्यते जगत्' ॥४१॥

इत्युक्तं प्रथमाध्याये, तथा नारायणीस्तवे ।
'या देवी सर्वभूतेषु विष्णुमायेति शब्दिता' ॥ ४२ ॥

परत्वं तत्र शक्तित्वाभिप्रायेण निरूपितम् ।
त्वयेति करणं [6]ज्ञेयं, शक्तेर्नो कर्तृतोचिता ॥ ४३ ॥

१—गुणावताराणां ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणाम् । २—दुर्गायामागता इत्यर्थः । ३—इदमुत्तरेणान्वेति । ४—ऋग्वेदप्रसिद्धे । ५—'अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभि'रित्यादिना देव्यैव स्वमाहात्म्यं (ब्रह्मरुद्रोत्पादकत्वादिरूपम्) उक्त्वा ततः 'मम योनिरन्तःसमुद्रेऽप्सु' इति स्वस्य हरिकार्यतोक्तेत्यन्वयार्थौ । ६—'त्वयैतद्धार्यते' इत्यादिवाक्ये ।

विसृष्टौ सृष्टिरूपा त्वं स्थितिरूपा च पालने ।
तथा संहृतिरूपान्ते जगतोऽस्य जगन्मये ॥ ४४ ॥

जगन्मये भगवती त्रिधा शक्तिस्तु या स्थिता ।
तद्रूपा त्वमिति स्तुत्या त्वयेति करणं ध्रुवम् ॥ ४५ ॥

समवायि निमित्तं च ब्रह्मैव श्रुतिसंमतम् ।
विभूतीनां च माहात्म्यं ब्रह्ममाहात्म्यबोधकम् ॥ ४६ ॥

राज्ञः स्तुतावमात्यादिप्रशंसा पर्यवस्यति ।
स्तुतः क्वचित् पुराणेषु तत्तद्रूपस्ततो हरिः ॥ ४७ ॥

'आकाशात् पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् ।
सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति' ॥ ४८ ॥

'ये यथा मां प्रपद्यन्ते ताँस्तथैव भजाम्यहम् ।'
इत्यादौ फलदः पूज्यस्तत्तदंशी स एव हि ॥ ४९ ॥

पूर्वोक्तपाद्मवाक्येऽपि[3] स्फुटा भगवदंशता ।
तन्त्रशास्त्राण्ययुक्तानि मोहनाय कृतानि यत् ॥ ५० ॥

अतस्तदनुसारेण मद्यं मांसं च मैथुनम् ।
मन्वाना उत्तमं कौलाद्या यान्ति यमयातनाः ॥ ५१ ॥

तच्छाक्तकिरणे तन्त्रकिरणेऽन्यत्र दुर्मतम् ।
दुर्गापाठविवृत्यादौ विस्तराद्दूषितं मया ॥ ५२ ॥

१—सप्तम्यन्तम् । २—'मयैव विहितान्हितान्' इत्यादि भगवदुक्तेः ।
३—'शैवाः सौरा' इतिवाक्ये ।

तस्मात्तदद्वयं ब्रह्म लीलायै भावितद्वयम् ।
विमोहशास्त्रसंभ्रान्तैरशक्यं ज्ञातुमासुरैः ॥ ५३ ॥
दैवा भजन्तु तत् स्वाचार्योक्तभक्त्या परात्परम् ।
सदानन्दं वेदरीत्या न भ्रमन्तु च मोहकैः ॥ ५४ ॥
[1]रूपेऽ[2]क्षरे [3]पदे योऽध्यात्म्ये क्रीडति सदा स्वरूपेण ।
[4]अधिभूतक्षरकर्त्ता पुरुषोत्तममाधिदैविकं वन्दे ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यमतवर्तिश्रीव्रजवल्लभचरणानुचरपंचनदीघनश्यामभट्टात्मजश्रीगोवर्द्धनशीघ्रकविविरचिते वेदान्तचिन्तामणौ शैवशाक्तमतविचारो नाम द्वादशं प्रकरणम् ॥

॥ अथ त्रयोदशं प्रकरणम् ॥

[5]बल्लवीवल्लभो [6]नाना धामन्यक्षरनामनि ।
कलयँल्ललिता लीलाः [7]सदा सस्तादनुग्रही ॥ १ ॥
अधिदैवादिभेदेन ब्रह्मणोऽस्ति त्रिरूपता ।
क्षरोऽक्षर इति द्वेधा तथाऽद्यः पुरुषोत्तमः ॥ २ ॥

---

[1] स्वरूपभूत इत्यर्थः। [2]—अक्षराख्ये । [3]—स्वधाम्नि । [4]—तेनाऽग्रिमप्रकरण आध्यात्मिकादिभगवत्स्वरूपत्रयविचारो वर्तत इत्यपि सूच्यते । [5]—श्रीगोपीप्रियः । [6]—विविधाः । इदं लीलाविशेषणम् । [7]—सदेतिपृथक्पदम् । किं वा दासैः सहित इति समस्तम् । तत्र 'खर्परे शरीति' विसर्गलोपः ।

पूर्णा[1]नन्दमयाकारः सर्वाकारानुभावनः ।
सच्चिदानन्दरूपोऽसत्पदार्थास्पृष्टविग्रहः ॥ ३ ॥

अलौकिकीभिः स्वाभिन्नाभिर्नित्यानन्तशक्तिभिः ।
स्वाभाविकीभिरपराहतकार्याभिराश्रितः ॥ ४ ॥

विरुद्धसर्वधर्माणामेकाधारोऽविरोधतः ।
अप्राकृताखिलगुणो निर्गुणो[2]ऽविकृतो विभुः ॥ ५ ॥

नित्यः पूर्णोऽव्ययो व्याप्त एक एकरसः सदा ।
ज्ञेयः कृष्णः परम्ब्रह्म प्रमासु[3] पुरुषोत्तमः ॥ ६ ॥

अन्यत्तस्या[4]क्षरं[5] रूपं सच्चिदानन्दमात्रकम् ।
तद्रूपं गणिता[6]नन्दं पूर्णानन्दो हरिः स्वयम् ॥ ७ ॥

'सैषाऽनन्दस्य मीमांसा—भवती'त्यादिना श्रुतौ[7] ।
विध्या[8]नन्दाच्छतगुणोऽक्षरानन्दो हि गण्यते ॥ ८ ॥

आनन्दमात्रकरपादमुखोदरता हरेः[9] ।
तदान[10]न्दमयोऽभ्यासादिति सूत्रे समर्थितम् ॥ ९ ॥

---

[1]—पूर्णत्वं गणनाशून्यत्वमानन्दे । [2]—सत्वादिगुणत्रयरहितः । [3]—वेदादिप्रमाणेष्वित्यर्थः । [4]—पुरुषोत्तमस्य । [5]—अक्षराख्यम् । [6]—शारीरादिसर्वसुखोपेतचक्रवर्त्यानन्दापेक्षया सहस्रगुणितपरार्धगुणानन्दम् । [7]—तैत्तिरीयब्रह्मवल्ल्याम् । [8]—प्राजापत्यानन्दात् । [9]—पुरुषोत्तमस्य । [10]—वाग्विषयगणनाराहित्यम् । तेन 'यतो वाचो निवर्तन्त' इति तत्रस्थश्रुत्यर्थः सूचितो भवति ।

अन्ये तु भगवद्धर्माः सर्वे तत्र[1] हरीच्छया ।
आविर्भावतिरोभावशालिनः क्रीडनास्पदे ॥ १० ॥

व्याप्तोऽक्षरः स्वयं व्याप्तो व्याप्तिर्दुग्धाम्बुवद्द्वयोः ।
उभे अपि यथैकस्मिन् कलशे व्याप्य तिष्ठतः ॥ ११ ॥

यथेक्षुरसयोः सर्पि[2]र्दध्नोश्च तिलतैलयोः ।
[3]अलोको व्यापिवैकुण्ठः क्वचि[4]द्गोलोक इत्यपि ॥ १२ ॥

तदेव[5] परमं[6] व्योम परं धाम परं पदम् ।
अक्षरं बृहद[7]व्यक्तं पर्य्यायैः परिकीर्त्यते ॥ १३ ॥

१—अक्षरे । अयमाशयः-श्रीकृष्णपुरुषोत्तमादिनामवाच्यस्य परब्रह्मणः 'एकोहं बहुस्यां' 'हन्त तिरोसानी' त्यादिश्रुतेर्बहिःक्रीडनेच्छायां तिरोहितधर्मरूपानन्दमिव सच्चिदानन्दात्मकं किंचिद्रूपान्तरमाविर्भवति तदेव प्रथमं कार्यमपि सर्वकारणकारणम् । कार्यत्वं चाऽत्र सर्वभवनसामर्थ्यरूपमायावेष्टितत्वरूपरूपान्तरग्रहणमेव न विकारित्वम् । सर्वकारणकारणरूपपरमाहात्म्यरूपत्वादेव 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'त्यादिश्रुतिषु प्रतिष्ठेत्युक्तम् । २—अत्र 'तिलेषु तैलं दधनीव सर्पिरि'त्यादिश्रुतिरप्यनुसंधेया । ३—'पश्यतां सर्वलोकानामलोकं समपद्यत' । ४—बृहद्वामनपञ्चरात्रादिषु । ५—अक्षरब्रह्मैव । ६—'तदक्षरे परमे व्योमन्' 'ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन्' 'परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता' इत्यादिश्रुतिषु । ७—'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्त' इति गीतादौ ।

परमात्मा[1] परं ब्रह्मेत्यादिभिः[2] पुरुषोत्तमः ।'
बहु स्फुटीकृतं वेदादौ[3] तद्रूपं तथा स्मृतिः[4] ॥ १४ ॥
'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यद्गत्वा न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं मम' ॥ १५ ॥
'पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया' ।
इत्युक्तो भक्त्यैकलभ्योऽग्रे परः पुरुषोत्तमः ॥ १६ ॥
तदास्थाय [5]निजं धामेच्छानुरूपविधायकम् ।
लीला नित्याः स्वयं शुद्धा अनिरुद्धा दधाति सः[6]॥१७॥
अनागन्तुकधर्मत्वात्तल्लीलास्वखिलास्वपि ।
न शुद्धाद्वैतबाधः स्यादभेदाद्धर्मधर्मिणोः ॥ १८ ॥
ननु चेदक्षरं नित्यं नित्यश्च पुरुषोत्तमः ।
भेदः स्याद्वास्तवो द्वैतं न चेन्न्यूनोऽक्षरः कथम् ॥१९॥
इति चेन्न, हरिर्यत्र[8] प्रियमोदप्रमोदवान् ।
आनन्दात्मा पक्षिरूपस्तैत्तिरीयेषु[7] पठ्यते ॥ २० ॥
ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति पुच्छं तत्राऽक्षरं श्रुतम् ।
न पुच्छं पक्षितो भिन्नं नाक्षरं पुरुषोत्तमात् ॥ २१ ॥

१—'तयोरैक्यं परंब्रह्म' 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः' 'ब्रह्मेतिपरमात्मेति' इत्यादिश्रुतिस्मृतिपुराणेषु । २—पर्यायैरितिशेषः । ३—मुण्डकाद्युपनिषत्सु । ४—श्रीगीतावाक्यम् । ५—अक्षरम् । ६—पुरुषोत्तमः । ७—आनन्दब्रह्मवल्ल्याम् । ८—'अन्योन्तर आत्मानन्दमयः । तस्य प्रियमेव शिर'इत्यादिश्रुतौ ।

सर्वावयववान् पक्षी स्वतन्त्रः पुच्छतोऽधिकः ।
पुच्छन्त्ववयवत्वेन न्यूनं भेदो न वस्तुतः ॥ २२ ॥
अल्पधर्मकमेकांशभूतं न्यूनं तथाऽक्षरम् ।
सर्वधर्माश्रयः सोऽस्मादंशिभूतोऽधिकः श्रुतः ॥ २३ ॥
न भेदो भगवत्सच्चिदानन्दात्माऽक्षरोऽपि यत् ।
पुच्छं पक्षिपदार्थान्न विभक्तमिह तत्तथा ॥ २४ ॥
अतोऽक्षरस्य चरणत्वमपि [१]क्वचिदुच्यते ।
प्रतिष्ठेति पदात्तस्य प्रोक्तैवोत्तमधामता ॥ २५ ॥

स्वाभिन्न एकांशभूते सच्चिदानन्दधामनि ।
आत्मतन्त्रः सर्वधर्मा सर्वदा रमते विभुः ॥ २६ ॥

[२]नमो नमस्तेऽस्त्वृषभाय सात्वतां
विदूरकाष्ठाय मुहुः कुयोगिनाम् ।
निरस्तसाम्यातिशयेन राधसा
स्वधामनि ब्रह्मणि रंस्यते नमः ॥ २७ ॥

यदा बही रिरंसुः स्यात् स्वरूपादक्षरात्मकात् ।
तिरोभावेन धर्माणां प्रपञ्चं सृजति क्षरम् ॥ २८ ॥

नन्वक्षरमुपादानं निमित्तं पुरुषोत्तमः ।
तदाऽभिन्ननिमित्तोपादानवादः कथं भवेत् ॥ २९ ॥

१–‘हृदोपगुह्याऽर्हपदं पदे पदे’ इति श्रीभागवतादौ । २–श्रीभा–२ स्कं. ।

एवं चेच्छृणु चेद्धेमकूटात्तत्पिण्ड उद्धृतः ।
सृज्येत कटकाद्यस्मान्न[1] कूटः[2] समवायि किम् ॥ ३० ॥

ऊर्णनाभिः सृजञ्जालं लालया स्वांशभूतया ।
लीलयाऽश्नन्न किं तस्य[3]ोपादानं स भविष्यति ॥ ३१ ॥

उपक्रम्याक्षरं ब्रह्म मुण्डकेष्वाद्यमुण्डके ।
'तद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा' इतीर्यते ॥ ३२ ॥

'तथाऽक्षरात् संभवतीह विश्व'मिति चोच्यते ।
तथाऽक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः
प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति ॥ ३३ ॥

द्वितीयमुण्डकेऽप्युक्तं तस्मात्[4] सर्वं परात्मकम् ।
अतः 'पुरुष एवेदं विश्वं' तत्रैव[5] पठ्यते ॥ ३४ ॥

'तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्व[6]कारणकारणम् ।
विष्णोर्धाम परं साक्षात् पुरुषस्य महात्मनः' ॥३५॥

१—सुवर्णपिण्डात् । २—सुवर्णशैलस्तद्राशिर्वा । स हि कटकादेः समवायि भवत्येव । ३—जालस्य । एवं चोर्णनाभिवत्परंब्रह्म लालावदक्षरो जालवत्प्रपञ्चः । ४—अक्षरस्य पुरुषोत्तमाभिन्नत्वेन प्रपञ्चे पुरुषोत्तमोपादानकत्वानपायात् । ५—द्वितीयमुण्डकप्रथमखण्डसमाप्तौ । ६—सर्वस्य जगतः कारणानां पञ्चमहाभूतादीनां कारणमित्यर्थः ।

तृतीयस्कन्ध एकादशाध्याय इति, कारणम् ।
तदेव जगतो[1], धामास्य[2] चोक्तं, हरिणा[3] तथा ॥ ३६ ॥
‘अव्यक्तादीनि[4] भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ ३७ ॥
अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके’ ॥ ३८ ॥
तस्माद्विश्वं क्षरमिदमाविर्भावितमक्षरात् ।
क्षरणन्तु तिरोभावः क्षरत्यन्ते[5] ततः[6] क्षरम् ॥ ३९ ॥
न धाम्नोऽस्ति तिरोभावः कदाचिदिति सोऽक्षरः ।
एतावतीतः पुरुषोत्तमो गीतासु रूपितः ॥ ४० ॥
‘द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ ४१ ॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्य[7]ः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ ४२ ॥
यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथित[8]ः पुरुषोत्तमः’॥ ४३ ॥

१–‘कारण’मितिपदेनान्वेति । २–गीतायामिति शेषः । ३–पुरुषोत्तमेन । ४–‘अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्त’ इति भगवद्वाक्यादक्षरो ग्राह्यो नतु प्रधानम् । ५–लये । ६–क्षरणाद्धेतोः । ७–ऐच्छिकादेव भेदाद्भिन्नः । ८–क्षरातीतत्वेन लोके पातञ्जलदर्शनादौ प्रसिद्धः । अक्षरादुत्तमत्वेन तु ‘अक्षरात्परतः पर’ इति श्रुतौ प्रसिद्धः ।

क्षराक्षरौ तौ पुरुषौ ताभ्यामेष यदुत्तमः ।
लोके वेदे क्रमात्तस्मात् पुरुषोत्तम उच्यते ॥ ४४ ॥

‘न तस्य[१] कालावयवैः परिणामादयो गुणाः ।
अनाद्यनन्तमव्यक्तं नित्यं कारणमव्ययम् ॥ ४५ ॥

न यत्र वाचो न मनो न सत्वं
तमो रजो वा महदादयोऽमी ॥
न प्राणबुद्धींद्रियदेवता वा
न सन्निवेशः खलु लोक[२]कल्पः ॥ ४६ ॥

१—श्रीभागवतम् । स्कं १२—अ. ४ श्लो १८ । २—अक्षरस्य हि द्वेधा स्फूर्तिर्भवति । भक्तानां पुरुषोत्तमधामत्वेन शुद्धाद्वैतज्ञानिनां च निर्धर्मज्ञानत्वेन । तत्रैतदुत्तरश्लोके ज्ञानिस्फूर्तिप्राप्तस्तिरोभूतसर्वधर्मोऽक्षरो वर्ण्यते । अस्मिंश्च भगवद्धामरूपोक्षरो वर्ण्यते । अत एव **‘लोककल्प’** इति पदम् । तेनाप्राकृतिकः सन्निवेशस्तु तत्रास्त्वेवेति सूच्यते । तथाचायमर्थोऽस्य—यद्धामवर्णननिमित्तं मनो वाचश्च न साहसं कर्तुं शक्नुवन्ति तन्निगुणात्मकं च नास्ति । तत्रत्यदेहादिषु महत्तत्वप्राणादयो लौकिका न सन्ति । न च तच्छिखरप्राकारभित्तिकुट्टिमादीनां लोककल्पः सन्निवेश इति । अत एव सप्तमे युधिष्ठिरेण पृष्टम् । देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनाम् । देहसंबन्धसंबद्धमेतदास्यातुमर्हसि । अत्राप्राकृतदेहादिमत्त्वम् ।

न स्वप्न जाग्रन्न च तत् सुषुप्तं
न खं जलं भूरनिलोऽग्निरर्कः।
संसुप्तवच्छून्यवदप्रतर्क्यं
तन्मूलभूतं पदमामनन्ति ॥ ४७ ॥

इति भागवते स्कन्धे द्वादशे वर्ण्यतेऽक्षरम्।
तदेव परमं धाम गीतासु बहुरूपितम् ॥ ४८ ॥

'यदक्षरं वेदविदो वदन्ति
विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये' ॥ ४९ ॥

इत्यादिनाऽऽह प्रणवाभिधेयं स्वपदं हरिः।
यदक्षरं तदेवैतत् कठवल्लीषु पठ्यते ॥ ५० ॥

'सर्वे वेदा यत् [१]पदमामनन्ति
तपांसि सर्वाणि च [२]यद्वदन्ति ॥
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
[३]तत्ते [४]पदं संग्रहेण [५]ब्रवीम्योमित्येतत्' ॥ ५१ ॥

---

[१]—पदं पदनीयं प्राप्यमिति यावत्। [२]—यत् यत्प्राप्त्यर्थानि। तपांसीत्यर्थः। [३]—तुभ्यं नचिकेतसे। [४]—भगवद्धाम। [५]—भगवद्धाम्नः प्रणववाच्यत्वं भागवतद्वादशस्कन्धेऽपि 'स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मन' इति।

एतद्ध्येवाक्षरं[1] ब्रह्म एतदेवाक्षरं परम्[2] ।
एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥५२॥

एतदालम्बनं[3] श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।
एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके[4] महीयते ॥ ५३ ॥

इति वल्ल्यां द्वितीयस्यां तृतीयस्यां च भण्यते ।
‘यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत् परम्’ ॥ ५४ ॥

इत्यक्षरं निरूप्याऽस्य प्राप्यप्राप्योश्च कारणे[5] ।
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ५५ ॥

इत्यन्तेनोदिते[6], तस्मादुत्तमोऽग्रे परः श्रुतः ।
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्[7] पुरुषः परः ॥ ५६ ॥

पुरुषान्न परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः ।
इति श्रुत्युदितो देवो गीतासु बहुवर्णितः ॥ ५७ ॥

मुण्डकोपनिषद्युक्त्वाऽक्षरं[8] प्रोक्तः परः पुमान् ॥ ५८ ॥

---

[1] ॐकारवाच्यम् । [2] क्षरजगदपेक्षया श्रेष्ठम् । [3] भगवदालयः । [4] भगवत्तत्वज्ञजनेषु । यद्वा ब्रह्माख्ये लोके । किंवा परब्रह्मणो लोके । [5] विज्ञानाऽविज्ञानादिरूपे । [6] कथिते । [7] अक्षरात् । [8] ‘अक्षरात्परतःपर’ इत्यादौ । यत्तु प्रधानमक्षरवाच्यं वदन्ति केचित्तन्न, ‘अक्षरमम्बरान्तधृते’रिति सूत्रे सूत्रकारेण तन्मतस्य निरस्तत्वात् ।

'पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया' ।
'दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स बाह्याऽभ्यन्तरो ह्यजः ।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् [1]परतः परः' ॥ ५९ ॥

इत्यादिना विविच्योक्तौ स्पष्टं [2]तत्र पराक्षरौ ।
एकस्यैवैच्छिकाद्भेदाच्छुद्धाद्वैतं च दर्शितम् ॥ ६० ॥

पराक्षरविवेकोऽयं कार्यादेस्तारतम्यतः ।
कठमुण्डकमाण्डूक्यबृहदारण्यकादिषु ॥ ६१ ॥

छान्दोग्यकौषीतकीशावास्यतित्तिरिषु स्फुटः ।
आम्नायते तैत्तिरीये प्रश्ने नारायणाभिधे ॥ ६२ ॥

'स ब्रह्मा स शिवः स हरिः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट्' ।
[3]परं ब्रह्म[4] परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।
[5]पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ ६३ ॥

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।
त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं
त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता
सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ ६४ ॥

१—क्षरात्परस्मात् । २—मुण्डके । ३—पुरुषोत्तमम् । ४—अक्षरं च भवानेवेत्यर्थः । ५—अन्तर्याम्यादिः ।

तथा—त्वमक्ष[1]रं सदसत् तत्परं यत् ॥
एवं वेदैरभेदो[2]ऽस्य शुद्धः कृष्णेन कथ्यते ।
स एवाक्षरसंज्ञोऽत [3]एकांशे प्रतिपा[4]दितः ॥ ६५ ॥
तस्मादेकोऽहमित्यादि नैव किंचन बाध्यते ।
बहुत्वन्तु तिरोभावादिष्टं नासीत् पुरा हि त[5]त् ॥ ६६ ॥
तत्रा[6]धिदैविकं रूपं सदान[7]न्दः परः पुमान् ।
अध्यात्ममक्षरं धाम प्रपंचस्त्वा[8]धिभौतिकम् ॥ ६७ ॥
रूपत्रयविवेकाय दृष्टान्तः सरि[9]तो दिवः ।
श्रीमद्धुताशनाचार्यैर्मुक्तावल्यां निदर्शितः ॥ ६८ ॥
[10]प्रथमं वारि सामान्यं तथा तीर्थात्मकं [11]परम् ।
देव्याख्यं च [12]तृतीयं स्यादधिभूतादि तत्क्रमात् ॥ ६९ ॥

१—सदसत्, क्षरं, अक्षरं, तत्परं च त्वमेवेत्यर्थः । २—अक्षरस्य पुरुषोत्तमेन सहाभेद इत्यर्थः । ३—पुरुषोत्तमः । ४—विष्णुपुराणादौ । ५—ननु भवतु तयोर्द्वयोरैक्यं तथापि तु पुरुषोत्तमोऽक्षरश्चेति भेदोऽपि स्वीकृत एव । तथा च भेदाऽभेदावेव, न शुद्धाद्वैतं तत्राह—**बहुत्वं तु तिरोभावा**'दित्यादि । तत्—बहुत्वम् । अयमाशयः । भेदो हि नामाऽन्योन्यस्मिन्नन्योन्याभावः । स्वरूपपरिवर्तनं वा । तदिह तयोर्द्वयोरपि न वर्तते । द्वयोः सच्चिदानंदरूपत्वात् । यत्पुनर्बहुत्वं तत्तु किंचिदानंदांशतिरोभावादिष्टमेव । 'एकोऽहं बहुस्यामिति' श्रुतेः । ६—त्रिविधरूपेषु । ७—कृष्णशब्दार्थं वक्तुं द्वयोरेवोक्तिः । ८—रूपविशेषणत्वान्नपुंस्त्वम् । ९—दिवःसरितो गङ्गायाः । १०—आधिभौतिकम् । ११—आध्यात्मिकम् । १२—आधिदैविकम् ।

८

वृष्ट्यातपेषु यद्वृद्धिक्षययुक् चोपयुज्यते ।
व्यवहारेषु सर्वेषु तल्लौकिकजलं मतम् ॥ ७० ॥

यच्च[1] माहात्म्यसंयुक्तं स्नानस्पर्शादिकर्मसु ।
यद्विहारास्पदं देव्यास्तद्[2]रूपं च निरूप्यते ॥ ७१ ॥

यात्रिकैः[3] पूज्यते देव्यभेदबुद्ध्या फलेप्सुभिः ।
मार्यादिकेन विधिना[4] यत्तेभ्यो भोगमोक्षदम् ॥ ७२ ॥

रूपं तीर्थात्मकं तस्यास्तदाध्यात्मिकमुच्यते ।
तत्र[5] स्थिता मूर्त्तिमती देवी स्यादाधिदैविकी ॥ ७३ ॥

सितमकरनिषण्णां शुभ्रवर्णां त्रिनेत्रां
    कलशजलजहस्तां मौक्तिकैर्भूषितांगीम् ।
अभयवरदपाणिं सेन्दुकोटीरजूटां
    वसितसितदुकूलां जाह्नवीं तां नमामि ॥ ७४ ॥

शरच्चन्द्रश्वेतां[6] शशिशकलश्वेताल[7]मुकुटां
    करैः कुम्भाम्भोजे वरभयनिरासौ च दधतीम् ।
सुधाधाराकाराभरणवसनां शुभ्रमकर—
    स्थितां त्वां ये ध्यायन्त्युदयति न तेषां परिभवः ७५॥

१—सार्धद्वयपद्ययोरेकोऽन्वयः । २—देवीरूपम् । ३—यत्र तीर्थरूप इति शेषः । लोकशास्त्राभ्यां दृश्यते वर्ण्यते च । ‘४—निरतिशयप्रेमशून्येन तीर्थांगपूजाप्रकारेण । ५—तीर्थे । ६—गङ्गालहर्याम् । ७—छन्दोभङ्गभिया ‘शोभाले’ति परिष्कार्यम् ।

इत्याद्युक्तस्वरूपा या क्व[1]चिद्भक्त्यैव दृश्यते ।
सुलभा नाखिलानां सेतिफलं तीर्थरूपतः ॥ ७६ ॥
आविर्भावी तिरोभावी शोकमोहादिषूदितः ।
षड्भाववान् प्रपञ्चस्तु रूपं स्यादाधिभौतिकम् ॥ ७७ ॥
यो गीतबहुमाहात्म्यः सकामैर्मोक्षकामुकैः ।
सेव्यमानश्च फलदो धामाध्यात्मिकमक्षरः ॥ ७८ ॥
पुरुषोत्तम आनन्दाकारः स्यादाधिदैविकः ।
भक्तिमात्रेण ल[2]भ्यः स भोगमोक्षौ ततोऽक्षरात् ॥७२॥
श्रद्धालुः सलिलं तीर्थं पश्यन्कल्याणवान्भवेत् ।
तथाऽक्षरात्मकं पश्यन् विश्वं ज्ञानी विमुच्यते ॥८० ॥
परं पदं वैष्णवमामनन्ति त-
    द्यन्नेति नेतीत्य[3]तदुत्सिसृक्षवः ।
विसृज्य दौरात्म्यमनन्यै[4]सौहृदा
    हृदोप[5]गुह्याव[6]सितं समाहितैः ॥ ८१ ॥
इति भागवते, विष्णुपुराणे प्रथमांशके ।
‘[7]अक्षरात्मकमेतद्धी’त्युक्तमन्यत्र च स्फुटम् ॥ ८२ ॥
अधिभूतादिभावोऽयमित्थं गीतासु रूप्यते ।
अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ॥ ८३ ॥

१—प्रवाहविशेष एव । २—‘भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यये’त्यादिवाक्यैः ३—तद्ब्रह्म ततोऽन्यदतत् । ४—अनन्यमैकान्तिकं प्रेम येषां ते । ५—‘यो वेद निहितं गुहाया’ मितिश्रुतेरतुल्यार्थमिदम् । ६—निश्चितम् । अवबद्धमात्मतया गृहीतं वा । ७—विष्णुपुराणे ।

भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ।
अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ॥ ८४ ॥
यो निर्गुणोऽपि निर्गुणधामाऽपि
जगत् ससर्ज सगुणमिदम् ।
बृहदात्मैक्याद[1]गुणान्कुर्वाणो
विजयते वरणसुलभः[2] ॥ ८५ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यमतवर्ति श्रीव्रजवल्लभचरणानुचरपंचनदी-
घनश्यामभट्टात्मजश्रीगोवर्द्धनशीघ्रकवेः कृतौ वेदान्त-
चिन्तामणौ शुद्धाद्वैतविशेषविचारो नाम
त्रयोदशं प्रकरणम् ॥ १३ ॥

अथ प्रकृतिपुरुषदिग्दर्शनपूर्वकभगवद्धामोदाहरणं नाम चतुर्दशं प्रकरणम् ॥

नमोऽस्तु ज्ञान्यलभ्याय[3] भक्त्येकसुलभाय[4] यः ।
प्रकृतिं पुरुषं कृत्वा निर्माति सगुणं जगत् ॥ १ ॥

१—अक्षरब्रह्मणा सह जीवैक्यसंपादनात् । २—भगवता जीवस्य स्वीयत्वेनाङ्गीकारो वरणम् । साधनान्तरालभ्यत्वोक्तिपूर्वकं 'यमेवैष वृणुत' इति वरणलभ्यत्वश्रवणात् । ३—'अविज्ञातं विजानतां' 'क्लिश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये' इत्यादिश्रुतिपुराणवाक्यैर्भक्तिरहितशुष्कज्ञानिभिः पुरुषोत्तमो न लभ्यस्तेषामक्षर एव लयः । ४—'भक्त्याऽहमेकया ग्राह्य' इत्यादिवाक्यैः ।

सत्वं रजस्तम इति त्रिभिर्व्याप्तं जगद्गुणैः ।
जीवाश्च त्रिविधा देवास्[1]त्रयस्तन्नियामकाः ॥ २ ॥
ननु स्यान्निर्गुणं ब्रह्म स्वयं धामात्मकं तथा ।
ब्रह्माभिन्नो ब्रह्मकार्यः प्रपञ्चः सगुणः कुतः ॥ ३ ॥
अत्रोच्यते गुणा मायाकाया व्यामोहिका हि सा ।
जीवानां तादृशीर्वृत्तीरात्मकार्यैः करोति [2]तैः ॥ ४ ॥
मायायां ते विलीयन्ते कार्यत्वात्प्रलये गुणाः ।
शान्ताविरतकार्यत्वात् सुप्तवत्त[3]त्र तिष्ठति ॥ ५ ॥
सर्गमिच्छति चेद्देवः पुरुषं कुरुतेऽक्षरात् ।
चिद्रूपं तर्ह्यचिद्रूपां जडां च प्रकृतिं पुनः ॥ ६ ॥
‘[5]आसीज्ज्ञानमथो ह्यर्थ एकमेवाविकल्पितम् ।
यदा विवेकनिपुणा आदौ कृतयुगेऽयुगे ॥ ७ ॥
तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् ।
वाङ्मनोगोचरातीतं द्विधा समभवद्बृहत् ॥ ८ ॥

---

[1]—ब्रह्मविष्णुशिवाः। [2]—गुणैः। [3]—ब्रह्मणि । [4]—सा मायेति शेषः।
[5]—अयं कृत्स्नोऽपि द्रष्टृदृश्यादिरूपः पदार्थः प्रपञ्च इति यावत्। आदौ सर्वतः पूर्वं युगेभ्यः पूर्वम्। किंवा यदा विवेकनिपुणा जना भवन्ति तदापि नामरूपादिविकल्परहितमेकं ज्ञानमेवासीत् । अक्षररूपमित्यर्थः । तदेवाक्षरज्ञानं वाङ्मनसातीतं निर्विकल्पितमपि प्रकृतिपुरुषरूपेण केवलं (स्वरूपेणैवेत्यर्थः) द्विप्रकारकमभूत्। तेन मायाया अपि ब्रह्मात्मकत्वमुक्तं भवति नतु मिथ्यात्वम् । तयोरेकतरः पदार्थः प्रकृतिः कार्यकारणमयी कथ्यते । अन्यश्च भागः पुरुष उच्यते ।

तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका ।
ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते' ॥ ९ ॥
इति भागवते प्राह तदेव भगवान् स्वयम् ।
तिरोहितचिदानन्दा सदंशात् प्रकृतिर्जडा, ॥ १० ॥
'[1]सत्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः' ।
'[2]प्रकृतिर्गुणसाम्यं स्या'दिति भागवतोक्तितः ॥ ११ ॥
समग्राणां समानानां त्रिगुणानामबाधतः ।
ऐक्यं तच्छक्तिमायात्मा जडा प्रकृतिरुच्यते ॥ १२ ॥
'प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः ।
[3]सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म [4]तत्त्रितयं त्वहम्' ॥ १३ ॥
[5]तद्द्वाराऽऽविष्कृतं भूता[6]दिकं तत्सगुणं मतम् ।
ततो [7]महदहं तस्मादिति सांख्ये क्रमः स्मृ[8]तः ॥ १४ ॥
प्रकृत्या निर्मितत्वेन प्राकृतत्वाद्गुणान्वयात् ।
धर्मान्तरतिरोभावाज्जडमब्रह्म भासते ॥ १५ ॥

१—श्रीभा. । २—श्रीभा. । ३—सतो नित्यस्यैवाऽविर्भावकः (पुरुषस्यैवाऽपरं रूपं) सृष्टिकालः । ४—तत्त्रितयं कालप्रकृतिपुरुषास्त्रयोऽप्यहं ब्रह्म । भगवद्रूपाएवेत्यर्थः । तेन ब्रह्मणो जगदभिन्ननिमित्तोपादानता न हीनेतिभावः । ५—प्रकृतिद्वारा । .६—भूतादिकम् । देहेन्द्रियतन्मात्रादिकमित्यर्थः । आकाशादिकं च । ७—प्रकृतेर्महत्तत्वं (समष्टिबुद्धिः) ततस्त्रयोऽप्यहंकारास्तेभ्यश्च क्रमाद्देवेन्द्रियभूतानीति क्रमो ज्ञेयः । ८—तेन स्मार्तोऽयं क्रमो न तु श्रौतः । 'इतरेषाञ्चाऽनुपलब्धे'रित्यत्र तन्निषेधात् (अ. २ पा. १ सू. २) ।

तस्या अप्यंशभूतत्वाज्जडे ब्रह्मसमन्वयम् ।
तन्मूलके[1] सदंशेन वक्ति 'तत्तु समन्वयात्' ॥ १६ ॥

जीवास्तु निर्गुणाः स्वांशा आवृताः प्राकृतैर्गुणैः ।
सृष्ट्यारम्भे नारदीये पञ्चरात्रे स्फुटं तथा ॥ १७ ॥

'त्रिविधा[2] जीवसंघास्तु देवमानुषदानवाः ।
तत्र देवा मुक्तियोग्या मानवेषूत्तमा अपि ॥ १८ ॥

मध्यमा मानुषा ये तु सृतियोग्याः[3] सदैव हि ।
अधमा निरयायैव दानवास्तु तमोलयाः ॥ १९ ॥

श्रुतावपि[4] 'त्रयः प्राजापत्या' इति तदुच्यते ।
तदन्तःकरणादीनि[5] तादृशानि भवन्ति हि ॥ २० ॥

जीवाः कर्माणि कुर्वन्ति स्वभावानुगुणान्यतः ।
फलं वाञ्छन्ति तादृक्षं प्राप्य सुख्यन्ति तत्र[6] ते ॥२१॥

सत्वाद्युपाधिमादाय विष्णुर्ब्रह्मा शिवस्तथा ।
तत्तन्नियमनायाऽभूत्[7] स्थित्यादिकृतये पृथक् ॥ २२ ॥

१—प्रकृतिमूलके जडमात्रे । सदंशेन अस्तीतिरूपेण ब्रह्मणः सर्वत्रान्वयोऽस्तीति ज्ञाप्यते । २—सात्विकराजसतामसाः । ते च क्रमेण देवमनुष्यासुराः । दैत्यदानवराक्षसाश्चासुरभेदाः । ३—मध्यलोकभ्रमणधर्माणः । ४—सर्वनिर्णयावरणभङ्गोक्तायाम् । ५—सात्विकादीनि यथायोग्यानीत्यर्थः । ६—स्वगुणकर्मानुरूपफलेषु । ७—सात्विकादिपृथक्पृथक्स्वभावस्य जीवसंघस्य तत्तदनुरूपफलादिदानायेति यावत् ।

[1]सत्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तै-
र्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते ।
स्थित्यादये हरिविरञ्चिहरेति संज्ञाः
श्रेयांसि तत्र खलु सत्वतनोर्नृणां स्युः ॥ २३ ॥

चिच्छक्तिः पुरुषो नारायणो ब्रह्मा ततोऽभवत् ।
ब्रह्मादिद्वारकः सर्गः पुराणादौ परिस्फुटः ॥ २४ ॥
[2]'जगृहे पौरुषं रूपं भगवान् महदादिभिः ।
सम्भूतं षोडशकलमादौ लोकसिसृक्षया ॥ २५ ॥
यस्याम्भसि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः ।
नाभिह्रदाम्बुजादासीद्ब्रह्मा विश्वसृजां पतिः ॥ २६ ॥
गुणा विलीय जायन्ते शून्यवत् प्रकृतौ लये ।
प्रकृतिर्लीयतेऽ[3]व्यक्ते पुरुषश्च तथा स्मृतिः ॥ २७ ॥
'प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ लीयेते परमात्मनि' ।
'कदा[4]चित् पुरुषद्वारे'त्युक्तः सर्गोऽयमीरितः ॥ २८ ॥
ननु लीना गुणा [5]यत्र लीयते प्रकृतिर्यदि ।
साऽक्षरे स[6]गुणं धाम भवेदेवेति चेन्न हि ॥ २९ ॥

---

[1]—श्रीभा. १—२—२३ । [2]—श्रीभा.—१—३—१ । [3]—अक्षरे । [4]—निबन्धस्थोऽयं श्लोकपादः । तत्र हि षोढा दर्शितः सर्गः । तेषु प्रकृतिपुरुषद्वारोऽप्येकः । [5]—यस्यां प्रकृतौ । [6]—प्रकृतेर्गुणात्मकत्वात्तस्याश्चाक्षरे लीनत्वादक्षरे धाम्न्यपि सगुणत्वं दुर्निवारमित्याशंक्य,—न हीत्यनेन वारयति ।

जगतः सगुणत्वं तु गुणबन्धोऽनुभूयते ।
न तस्य वश्यमायस्य बन्धगन्धः स्वशक्तिजैः[1] ॥ ३० ॥

‘बद्धो[2] मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः ।
गुणस्य मायामूलत्वान्न मे मोक्षो न बन्धनम्’ ॥३१॥

सृष्टावेवोद्भवन्त्येते प्राकृताः सति[3] सल्लयात् ।
साऽप्यनुद्भूतरूपा चेत्तत्कार्याणि[4] कुतस्तराम् ॥ ३२ ॥

किञ्च तत्तद्वृत्तिरूपाः सम्भवन्त्यधुनैव ते ।
जीवेष्वेव विमूढेषु क्रीडार्थं[5] लिंगवत्सु[6] च ॥ ३३ ॥

न हि ज्ञानघने नाना युज्यन्ते वृत्तयः परे ।
गुणानां वृत्तिरूपत्वं सांख्यविद्भिर्विविच्यते ॥ ३४ ॥

१–गुणैरिति शेषः । २–श्रीभा. ११ स्कं. । अयमाशयः–व्याख्या नाम विशेषेण सृष्टिरूपेण हेतुनाऽऽख्या। तेन सृष्टावेव गुणहेतुकी बद्धमुक्ताऽऽख्या न पुनः सृष्टेराद्यन्तयोरित्यर्थः । किञ्च लये हि विपर्ययेण तत्तत्स्वरूपापत्त्या तज्जननी प्रकृतिरेवाक्षररूपतामाप्नोति कुतस्तरां तदा गुणानामात्मरूपेणास्तित्वम् । कुतस्तत्कृतं चाक्षरे सगुणत्वम् । ३–सदंशे जडवाच्यस्य सतो लयात् । ४–गुणादीनि । ५–क्रीडार्थभेदार्थमित्यर्थः । ६–इन्द्रियमनस्तन्मात्रारूपं लिङ्गशरीरं, तद्वत्सु ।

‘[1]प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्ति[2]नियमार्थाः ।
[3]अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः ३५॥
सत्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः ।
गुरु[4]वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्ति’ ॥ ३६ ॥
तस्मादचिन्त्यमहिमा भगवान् पुरुषोत्तमः ।
विरुद्धधर्माधारेऽस्मिन्[5] युक्तं सर्वमलौकिके ॥ ३७ ॥
‘स एवेदं [6]ससर्जाग्रे भगवानात्ममायया ।
सदसद्रूपया चासौ गुणमय्याऽगुणो विभुः ॥ ३८ ॥
तया विलसितेष्वेषु गुणेषु गुणवानिव ।
अन्तः प्रविष्ट आभाति विज्ञानेव विजृम्भितः ॥३९॥
यथा ह्यवहितो वह्निर्दारुष्वेकः स्वयोनिषु ।
नानेव भाति विश्वात्मा भूतेषु च तथा पुमान् ॥४०॥
असौ गुणमयैर्भावैर्भूतसूक्ष्मेंद्रियात्मभिः ।
स्वनिर्मितेषु निर्विष्टो भुङ्क्ते भूतेषु तद्गुणान् ॥ ४१ ॥
भावयत्येष सत्वेन लोकान् वै लोकभावनः ।
लीलावतारानुरतो देवतिर्यङ्नरादिषु ॥ ४२ ॥

१—ईश्वरकृष्णविरचितार्याणां मध्ये तद्द्वयमिदम् । २—आच्छादनम् । ३—तैलवर्त्यादीनां पञ्चमहाभूतानाञ्च परस्परविरुद्धानामपि यथा दीपदेहाद्येककार्यकारित्वं तथैवैतेषां सत्वादिगुणानामप्यविरोध इत्यन्यत्र भूमा विस्तरः । ४—आच्छादकम् । ५—पुरुषोत्तमे । ६—श्रीभा. १—२—३० ।—एवं पञ्चश्लोकी श्रीभागवतस्थेयम् ।

इत्युक्तं सर्वमुदितं श्रीमद्भागवतादिषु ।
श्रुतिप्रसिद्धं तत्सिद्धं शुद्धमद्वैतमुज्वलम् ॥ ४३ ॥
चतुष्टये प्रमाणानामविरोधाद्विचारिते ।
श्रीमदाचार्यसिद्धान्तान्न वर्णोऽप्यन्यथा भवेत् ॥ ४४ ॥
सर्वप्रमाणाविषयः सर्वशक्तिः स्वयं प्रभुः ।
पूर्णानन्दो रसा[1]त्माऽसौ क्रीडत्यध्यात्मधामनि ॥ ४५ ॥
यादृशं धाम तत्तत्र यथा क्रीडा यथा हरिः ।
लीलार्थं तस्य रूपाणि यथा नाना तथाऽखिलम् ४६॥
बृहद्वामनसंज्ञे तत् पुराणे खिल्य उत्तरे ।
ब्रह्मभृग्वादिसंवादे स्पष्टं तदिह[2] लिख्यते ॥ ४७ ॥
'षष्ठिवर्षसहस्राणि मया तप्तं तपः पुरा ।
नन्दगोपव्रजस्त्रीणां पादरेणूपलब्धये ॥ ४८ ॥
तथापि न मया प्राप्तास्तासां वै पादरेणवः ।
श्रुत्वैतद्ब्रह्मणो वाक्यं भृगुः प्राहाऽथ सादरम् ॥४९॥
वैष्णवानां पादरजो गृह्यते तद्विधैरपि ।
सन्ति ते बहवो लोके वैष्णवा नारदादयः ॥ ५० ॥
तेषां विहाय गोपीनां पादरेणुस्त्वयाऽपि यत् ।
गृह्यते संशयो मेऽत्र को हेतुस्तद्वद प्रभो ॥ ५१ ॥

---

[1]–'रसो वै सः' ब्रह्मवल्लीश्रुतिः । [2]–पुराणस्थमाख्यानं प्रमाणत्वेन दीयत इत्यर्थः ।

ततो ब्रह्मा भृगुं प्राह चिन्तयित्वा पुरातनीम् ।
कथां सर्वश्रुतीनां च रहस्यं परमाद्भुतम् ॥ ५२ ॥

ब्रह्मोवाच ।

न[1] स्त्रियो व्रजसुन्दर्यः पुत्र ताः श्रुतयः किल ।
नाहं शिवश्च शेषश्च श्रीश्च ताभिः समाः क्वचित् ५३॥
प्राकृ[2]ते प्रलये प्राप्ते [3]व्यक्तेऽव्य[4]क्तं ग[5]ते पुरा ।
शिष्टे ब्रह्मणि चिन्मात्रे कालमायाद्य[6]गोचरे ॥ ५४ ॥
ब्रह्मानन्दमयो लोको व्यापिवैकुण्ठसंज्ञकः ।
निर्गुणोऽनाद्यनन्तश्च वर्त्तते केवलेऽक्षरे ॥ ५५ ॥
अक्षरं ब्रह्म परमं वेदानां स्थानमुत्तमम् ।
गोलोकवासी त[7]त्रस्थैः स्तुतो वेदा[8]त्परात्परः ॥ ५६ ॥
चिरं स्तुत्या ततस्तुष्टः परोक्षं प्राह ता[9]न् गिरा ।
तुष्टोऽस्मि ब्रूत भो प्राज्ञा वरं यन्मनसीप्सितम् ॥५७॥
नारायणादिरूपाणि ज्ञातान्यस्माभिरच्युत ।
सगुणं ब्रह्म स[10]र्वेषां व[11]स्तुबुद्धिर्न तेषु नः ॥ ५८ ॥

१—यथा लौकिकाः स्त्रियस्तथा व्रजसुन्दर्यो नेति लौकिकत्वनिषेध एव तात्पर्यम् । न तु स्त्रीत्वस्य । २—ब्रह्माऽऽयुःसमाप्तिरूपे । ३—आविर्भावं गते जगति । ४—अक्षरम् । ५—प्रविष्टे । ६—तिगेऽक्षर इति वा पाठः । ७—अक्षरे स्थितैः । ८—जगदपेक्षयाऽऽध्यात्मिकाक्षररूपात्परः । आधिदैविकः पुरुषोत्तमः श्रीकृष्ण इत्यर्थः । ९—वेदान् । १०—अशेषाणां नोऽस्माकमित्यन्वयः । ११—निर्गलितवस्तुत्वबुद्धिः ।

ब्रह्मेति पठ्यतेऽस्माभिर्यद्रूपं निर्गुणं परम् ।
वाङ्मनोगोचरातीतं ततो न ज्ञायते तु तत् ॥ ५९ ॥
आनन्दमात्रमिति यद्वदन्तीह पुराविदः ।
तद्रूपं दर्शयास्माकं यदि देयो वरो हि नः ॥ ६० ॥
श्रुत्वैतद्दर्शयामास स्वं लोकं प्रकृतेः परम् ।
केवलानुभवानन्दमात्रमक्षरमध्यगम् ॥ ६१ ॥
यत्र वृन्दावनं नाम वनं कामदुघैर्द्रुमैः ।
मनोरमनिकुञ्जाढ्यं सर्वर्तुसुखसंयुतम् ॥ ६२ ॥
यत्र गोवर्द्धनो[1] नाम [2]सुनिर्झरदरीयुतः ।
रत्नधातुमयः श्रीमान् सुपक्षिगणसंकुलः ॥ ६३ ॥
यत्र निर्मलपानीया कालिन्दी सरितां वरा ।
रत्नबद्धोभयतटी हंसपद्मादिसंकुला ॥ ६४ ॥
[3]शश्वद्रासरसोन्मत्तं यत्र गोपीकदम्बकम्[4] ।
लसत्कदम्ब[5]मध्यस्थः किशोराकृतिरच्युतः ॥ ६५ ॥
दर्शयित्वेति च प्राह ब्रूत किं करवाणि वः ।
दृष्टो मदीयो लोकोऽयं यतो नास्ति परं वरम् ॥ ६६ ॥
[6]कोटिकन्दर्पलावण्ये त्वयि दृष्टे मनांसि नः ।
कामिनीभावमासाद्य स्मरक्षुब्धान्यसंशयम् ॥ ६७ ॥

१—गिरिरिति शेषः । २—सुपदं काकपेयत्वादिनिवृत्तये । ३—नानेत्यपि पाठः । ४—कदम्बः समूहः । ५—तत्कदम्बकमध्येति पाठो वा । तेन गोपीसमूहस्थित इत्यर्थः । ६—कन्दर्पकोटीत्यपि पाठः ।

यथा त्वल्लोकवासिन्यः [1]कामं तत्वेन गोपिकाः ।
भजन्ति रमणं मत्वा चिकीर्षाऽजनि नस्तथा ॥ ६८ ॥
दुर्लभो दुर्घटश्चैव युष्माकं सुमनोरथः ।
मयानुमोदितः सम्यक् सत्यो भवितुमर्हति ॥ ६९ ॥
आगामिनि विरञ्चौ तु जाते सृष्ट्यर्थमुद्यते ।
कल्पं सारस्वतं प्राप्य व्रजे गोप्यो भविष्यथ ॥ ७० ॥
पृथिव्या भारते क्षेत्रे माथुरे मम मण्डले ।
वृन्दावने भविष्यामि प्रेयान् वो रासमण्डले ॥ ७१ ॥
जारधर्मेण [2]सुस्नेहं सुदृढं सर्वतोऽधिकम् ।
मयि संप्राप्य सर्वेऽपि कृतकृत्या भविष्यथ ॥ ७२ ॥

ब्रह्मोवाच ।

श्रुत्वैतच्चिन्तयन्त्यस्ता रूपं भगवतश्चिरम् ।
उक्तकालं समासाद्य गोप्यो भूत्वा हरिं गताः ॥ ७३ ॥
स्त्रियो वा पुरुषाश्चापि तद्भावेनैव केशवम् ।
हृदि कृत्वा गतिं यान्ति [3]श्रुतीनां नाऽत्र संशयः ॥ ७४ ॥
तासां पादरजः स्तुत्यं नित्यं वृन्दावने भुवि ।
तत्प्राप्य [4]तत्कामनया यान्त्यहो गोपिकागतिम् ॥ ७५ ॥

१—यथेच्छम् । २—सुस्नेहादिपदैः 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः । स्नेहो भक्ति'रित्यादिपञ्चरात्रवचनं स्मार्यते । ३—श्रुतिरूपादिगोपीनाम् । ४—पुरुषोत्तमप्राप्तिकामनया ।

नन्दगोपव्रजस्त्रीणामतः पादरजो मया ।
वाञ्छितं पुत्रकाः सम्यक् यद्धि ताः श्रुतयो मताः ७६
श्रुत्वैतदृषयो वाक्यं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
सर्वात्मना प्रपन्नास्ते श्रीगोपीजनवल्लभम् ॥ ७७ ॥
इत्युक्तमुत्तरे खिल्ये बृहद्वामनसंज्ञके ।
प्रभुपा[४]दादिभिरिदं संगृहीतं सनिर्णयम् ॥ ७८ ॥
ऋगादीनामुपनिषत्सु पृथङ्नामपूर्वकम् ।
[५]तत्रत्यं वर्ण्यते सर्वं ता[६]द्रूप्यादभिदोदिता ॥ ७९ ॥
भाष्यादौ श्रीमदाचार्यैर्दर्शितं प्रभुभिस्तथा ।
तन्नित्यलीलावादादावन्यत्रान्यैस्तदीक्ष्यताम् ॥ ८० ॥
तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यंति सूरयः ।
दिवीव चक्षुराततम् ॥
ऋग्भिर्निरूपिते धाम्न्यात्माभिन्नेऽचिन्त्यधर्मवान् ।
सर्वात्मकः सर्वलीलो नित्यभक्तैर्निजात्मभिः ॥ ८१ ॥
अखण्डः पूर्ण एवासौ रमते स समं सदा ।
भक्त्येकलभ्यो भगवान् नान्यथा दृश्यते परः॥८२॥
इत्यवश्यं सेवनीयः परमानन्दसिद्धये ।
स्वाभाविककृपाशक्तिजीवैः सेवार्थनिर्मितैः ॥ ८३ ॥

---

[४]—अयं बृहद्वामनभागो विद्वन्मण्डने श्रीप्रभुचरणैः संगृहीतः । आदिपदेन च बहिर्मुखध्वंसे गोपालभट्टैश्चेति द्योत्यते । [५]—भगवद्धामस्थवृत्तमित्यर्थः । तत्रत्यवस्तूनां भगवद्रूपत्वात् ।

यत्तेनोद्गमिता दैवाः सेवनायैव चेतनाः ।
'दासभूतो हरेरेवे'ति पाद्मे यज्जीवलक्षणम् ॥ ८४ ॥

जीवाः स्वांशा यतः सृष्टा मोक्षेऽप्यक्षररूपिणः ।
अतोऽपि भजनं युक्तं 'यो [1]यदंशः स तं भजेत्' ॥८५॥

शक्तिगणैरममाणं तनुवित्तजभजनजातपरभक्त्या ।
सेवध्वं संसारं भित्त्वा ब्रह्मैक्यभावना भूयः ॥ ८६ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्य्यमतवर्त्ति श्रीव्रजवल्लभचरणानुचरपञ्चनदीघनश्यामभट्टात्मजश्रीगोवर्द्धनशीघ्रकवेः कृतौ वेदान्तचिंतामणौ प्रकृतिपुरुषदिग्दर्शनपूर्वकभगवद्धामोदाहरणं नाम चतुर्दशं प्रकरणम् ॥ १४ ॥

* * *

अथ साधनफलादिसर्वविवेको नाम पञ्चदशं प्रकरणम् ।

सर्वात्मार्पणतः सेवारसैर्मुक्त्यधिकैः कृतः ।
स्वाचार्यैः सुलभो यः स श्रीकृष्णः शरणं मम ॥ १ ॥
ननु [2]ता गोपिका नित्या नित्यं क्रीडादिकं यदि ।
शुद्धं द्वैतमिदं जातं शुद्धाद्वैतं कुतः पुनः ॥ २ ॥

---

[1] वाक्यमिदम् । [2] बृहद्वामनाद्युक्ताः ।

न शंकनीयमित्येवं शक्तिशक्तिमतोर्हृतः[1]।
सूत्रेषु श्रुतितो भेदः, सुबोधिन्यां[2] न्यरूपयन् ॥ ३ ॥
आधिदैविकशक्तित्वं तासां कृष्णमुखाश्रयः।
वासुदेवोपनिषदि[3] श्रूयते शक्तिरूपता ॥ ४ ॥

गोप्यो नाम विष्णुपत्न्यस्तासां चन्दनमाह्लादनम्।
कश्चाह्लाद एष ब्रह्मानन्दरूपः।
काश्च विष्णुपत्न्यो गोप्यो नाम,
जगत्सृष्टिस्थित्यन्तकारिण्यः
प्रकृतिमहदहमाद्या महामायाः।
कश्च विष्णुः परब्रह्मैव विष्णुरिति।

तत्रैवाग्रे। आपो ह वा अग्रे 'आसन्नि'त्युपक्रम्य। ताश्चोपनिषद्वैवस्वतेऽन्तरे सगुणं ब्रह्म विधिनानन्दैकरूपं पुरुषोत्तमरूपेण मथुरायां वसुदेवसद्मन्याविर्भविष्यति तत्रभवत्यः सर्वलोकोत्कृष्टसौन्दर्यक्रीडाभोगं गोपिकाः स्वरूपैः परब्रह्मानन्दैकरूपं कृष्णं भजिष्यथ।

१—निरस्तः। २—वेणुगीतादिव्याख्याने। पादोऽयमुत्तरत्रान्वयी।
३—आथर्वणीयेयमुपनिषत्। गोपीचन्दनोपनिषदित्यपि कथ्यते। ॐ नमस्कृत्य भगवन्तं नारदः सर्वेश्वरं वासुदेवं पप्रच्छेत्यादि। इयं शंकराचार्याद्यनुसारिभिर्बहुभिर्व्याख्याता भागवततत्त्वभास्करादिषु सर्वसाधारणग्रन्थेषूदाहृता च।

तत्र श्लोकौ ॥

इति ब्रह्मवरं लब्ध्वा श्रुतयो ब्रह्मलोकगाः ।
कृष्णमाराधयामासुर्गोकुले धर्मसंकुले ॥
श्रीकृष्णाख्यं परब्रह्म गोपिकाः श्रुतयोऽभवन् ।
एतत्संभोगसंभूतं चन्दनं गोपिचन्दनमिति ॥

‘ता[1]भिर्विधूतशोकाभिर्भगवानच्युतो वृतः ।
व्यरोचताधिकं तात पुरुषः शक्तिभिर्यथा’ ॥ ५ ॥

इति पुंशक्तिवल्लीलाशक्तिभिः सह शंसिता ।
मूर्तिमत्त्वं तु शक्तीनामप्राकृततयेच्छया ॥ ६ ॥

यथा मूर्त्तिर्न वर्णानां लौकिकानामलौकिके ।
‘वे[2]दा यथा मूर्त्तिधरास्त्रि[3]पृष्ठे’ तदिदं तथा ॥ ७ ॥

मूर्त्तयोऽक्रूरदृष्टानां शक्तीनामपि वर्णिताः ।
तर्ह्याधिदैविकीनां तु तथा[4]त्वे को नु संशयः ॥ ८ ॥

ए[5]वं परिष्वङ्गकराभिमर्श-
स्निग्धेक्षणोद्दामविलासहासैः ।
रेमे रमेशो व्रजसुन्दरीभि-
र्यथाऽर्भकः स्वप्रतिबिम्बविभ्रमः ॥ ९ ॥

१—श्रीभा.—स्कं.—१० पूर्वार्ध. । २—श्रीभागवतस्थोऽयमिन्द्रवज्राचरणः । ३—सत्यलोकादौ । ४—मूर्तिमत्त्वे । ५—श्रीभा. स्कं. १०. अ. ३३ श्लो. १७ ।

ते ते भक्तास्तदात्मानो न भिदाऽण्वपि वर्त्तते ।
इत्यभेदे क्रीडने च दृष्टान्तं[1] शुक उक्तवान् ॥ १० ॥
लीलामात्रैर्धर्मभूतैः कामादिभिरलौकिकैः ।
अबद्धस्य स्वतन्त्रस्य बाधः सर्वाश्रयस्य तैः ॥ ११ ॥
नाऽचिन्त्यस्याप्रमेयस्य शुद्धाद्वैतस्य कश्चन ।
अतो भागवतेऽप्युक्त‘मात्मारामोऽप्यरीरमत्’ ॥ १२ ॥
‘रसो वै स’ इति श्रुत्या रूपिताऽस्य रसात्मता ।
‘सर्वकामः[2] सर्वरस’ इति धर्मत्वमीर्यते ॥ १३ ॥
विरुद्धधर्माधारत्वं ब्रह्मत्वमिति लक्षणात् ।
कामादयो ज्ञानघने भूषणं न तु दूषणम् ॥ १४ ॥
शक्तिशक्तिमतोर्भेदो नैवं[3], शुद्धं तदद्वयम्[4] ।
तत्रत्येषु[5] तिरोभावो न धर्माणां तु[6] वस्तुषु ॥ १५ ॥
अनीश्वरानप्रकृष्टाँस्तिरोहितगुणान् बहून् ।
यदेच्छति प्रजायेयेति तदा कुरुते जगत् ॥ १६ ॥
ते तिरोहिततद्धर्मा बद्धाः संसार[7]मायया ।
दृढाऽहंत्वाच्छरीरेत्राचिरास्ते क्षणभंगुरे ॥ १७ ॥

१—शिशुप्रतिबिम्बदृष्टान्तम् । २—सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरस इति छान्दोग्ये पञ्चमप्रपाठके (खं. १८.) शाण्डिल्यविद्यायां द्विवारमाम्नातम् । ३—भेदस्यायं निषेधः । ४—तस्माद्भेदाभावाद्धेतोः शुद्धाद्वैतं सिद्ध्यति । ५—परधामस्थेषु लीलोपयोगिषु । ६—तत्रत्यवस्तुषु त्वित्यन्वयात् लौकिकवस्तुव्यावृत्तिः । ७—संसारहेतुभूतया ।

नाव्येकस्यामिवारोहात् प्रपायामिव संगमात् ।
वियोक्ष्यमाणेष्वचिरान्मिलितेष्वधुनैव च ॥ १८ ॥
तेन[1] स्त्र्यादिषु सम्बन्धं[2] कल्पयित्वा च पण्यवत्[3] ।
गतागतेषु वित्तेषु ममत्वाच्चिन्तयाकुलाः ॥ १९ ॥
संसक्ता देहगेहादावकृतार्था अतर्पणाः ।
बलेन मृत्युना नीताः प्रापिताः[4] पारवश्यतः ॥ २० ॥
पुनर्जन्म पुनः सक्तास्तत्रत्येषु[5] गृहादिषु ।
नीयमानाः पुनस्तेन[6] पापपुण्यानुरोधतः ॥ २१ ॥
आपन्ना नरकं स्वर्गं नानोद्विग्ना वृथा मुहुः ।
क्वचित्सुखं[7] क्वचिद्दुःखं क्वचिन्मोहमुपागताः ॥ २२ ॥
एवं परवशाः प्राप्ता जन्ममृत्युपरम्पराम् ।
व्यूह्यमाना इवौघेन घटीयन्त्रमिव श्रिताः ॥ २३ ॥
जीवाः क्लिश्यन्ति, दुःखस्य नाशे[8] पुनरनुद्भवे ।
तद्भक्तिरेव परमं कारणं हरितोषिणी ॥ २४ ॥
'न[9] क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः ।
भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे' ॥ २५ ॥

---

[1] सम्बन्धद्वारभूतशरीरेण । [2] पत्नीत्वपुत्रत्वादिलक्षणम् । [3] क्रय्यवस्तुष्विव गतागतेषु । [4] पुनर्जन्म प्रापिता इत्यग्रिमेणान्वयः । [5] तज्जन्मभवेषु । [6] मृत्युना । [7] सुखादीनि सत्वरजस्तमोजन्यानि, क्रमात् तेषां सुखदुःखमोहस्वभावत्वं सांख्यतत्त्वकौमुद्यादिषु प्रसिद्धम् । [8] नाशेऽनुद्भवे च कारणमित्युत्तरेणान्वेति । लौकिकोपायैर्नाशेऽपि दुःखस्य पुनरुद्भवो दृष्ट इत्युभयग्रहणम् । [9] महाभारते नामसहस्रे ।

पुरुषोत्तममापन्नो न पुनर्दुःखमाप्नुयात् ।
प्राप्यो भक्त्यैव स तथा गीताभागवतादिषु ॥ २६ ॥
'नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ २७ ॥
भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्वेन प्रवेष्टुं च परंतप' ॥ २८ ॥
'भक्त्याहमेकया ग्राह्यो' 'भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया' ।
'भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति विष्णुर्नान्येन केनचित्' ॥२९॥
न दानं न तपो नेज्या न शौचं न व्रतानि च ।
प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनम्' ॥ ३० ॥
'भक्त्या तुतोष भगवान् गजयूथपाय' ।
इत्यादौ भक्तिरेवास्य पुरुषार्थः परो मतः ।
[1]सम्यक्त्वसिद्धये ज्ञानं साधनं भक्तिसूत्रतः ॥ ३१ ॥
तत् [2]सा मुख्येतरापेक्षिततत्वादित्थमुपक्रमात् ।
[3]ब्रह्मकाण्डं तु भक्तौ 'तस्यानुज्ञानाय सामान्यादि'त्यन्तम् ।
भक्तेर्ज्ञानादिशेषित्वं वक्ति सम्पूर्णमान्हिकम्[4] ॥ ३२ ॥

१—भक्तेर्दार्ढ्यादिसिद्धये । २—(अ. १ सू० १०)सा मुख्येति भक्तिरेव मुख्या । इतरैर्ज्ञानादिभिः स्वाङ्गितया तस्या एवापेक्षितत्वात् । ३—ज्ञानकाण्डस्तु भक्तौ भगवत्स्वरूपानुज्ञापकतयोपयुज्यते । याग इति कर्त्तव्यताद्यनुज्ञापकतया पूर्वकाण्डमिव । ४—भक्तिमीमांसाप्रथमाध्यायस्य द्वितीयमान्हिकम् ।

पदार्थ एव न ज्ञातो यः सेव्यः स कथं भवेत् ।
भक्त्यसम्पादकं ज्ञानं केवलं तु विनिन्दितम् ॥ ३३ ॥

‘श्रेयः[1]स्रुतिं भक्तिमुदस्य ते विभो
क्लिश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये ।
तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते
नान्यद्यथा स्थूलतुषावघातिनाम्’ ॥ ३४ ॥
‘नैष्[2]कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं
न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् ।
कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे
न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम्’ ॥ ३५ ॥

‘[3]तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाऽधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ३६ ॥
योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः’ ॥ ३७ ॥
तदेवं[4] कर्मिज्ञानियोगिभ्य आधिक्यशब्दात्[5] ।
प्रश्ननिरूपणाभ्यां[6]माधिक्यसिद्धेः ।
इति स्मृत्यनुसारेण शाण्डिल्यमुनिनोदितम्[7] ।
माहात्म्यबोधके ज्ञाने भक्तिसाधनतोचिता ॥ ३८ ॥

---

[1]—श्रीभा. स्कं. १०. अ. १४. श्लो. ४. । [2]—श्रीभा. स्कं. १२. अ. १२. श्लो. ५२. । [3]—श्रीमद्भगवद्गीता. अ. ६. श्लो. ४६. । [4]—भक्तेर्योगाद्यपेक्षया मुख्यत्वम् । [5]—शब्दस्तूक्तगीतावाक्यरूपः । [6]—अर्जुनभगवत्कर्त्तृकाभ्याम् । [7]—भक्तिमीमांसाप्रथमाध्याय उक्तम् ।

‘माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः ।
स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया मुक्तिर्न चान्यथा’ ॥३९॥
नारदीये पंचरात्रे तस्यां लक्षणमीरितम् ।
‘सा[2] परानु[3]रक्तिरीश्वरे’ ।
इत्युक्तं भक्तिसूत्रेषु श्रीमद्भागवते तथा ॥ ४० ॥
‘देवानां[4] गुणलिंगानामानुश्रविककर्मणाम् ।
सत्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ॥४१॥
अनिमित्ता भागवती भक्तिस्सिद्धेर्गरीयसी’ ।
इति निष्कामनः स्नेहो भक्तिराथर्वणे तथा ॥ ४२ ॥
 ‘भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रो-
 पाधिनैराश्येन मनःकल्पन’मिति ।
‘[5]चतुर्विधा भजन्ते मां’ चतुर्धेत्यधिकारिषु ।
न[6] संमतोर्थार्थ्यार्त्तश्च ज्ञानी जिज्ञासुरुत्तमः ॥ ४३ ॥

१—मुख्यभक्तेः । २—पुरुषोत्तमे या परा (ज्ञानानन्तरं स्नेह:) सा पराभक्तिरिति स्वप्नेश्वरादयो व्याख्यातारः । ३—उत्तमं प्रेम । ४—श्रीभा.स्कं.३। गुणैर्विषयैरूपरसादिभिर्ज्ञायन्त इति तेषाम्। अनुश्रवो वेदस्तदुदितानि कर्माणि येषां ते देवास्तेषामिन्द्रियाणामित्यर्थः । या सत्वे विष्णौ भगवत्येव एका स्वभावप्रवृत्ता वृत्तिः स्नेह इति यावत्। स चाऽपि निर्हेतुकः स एव भागवती भक्तिः कथ्यते । सा च सिद्धेः सालोक्यादेः श्रेष्ठेति श्लोकद्वयार्थः । ५—गीतायां ‘चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन । आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभेति। ६—उत्तमतया नाभिप्रेतः सकामत्वात् ।

'भक्त्या[1] संजातया भक्त्ये'त्येका भक्तिस्तु साधनम् ।
फलात्मिका पराभक्तिर्मानसी प्रेमलक्षणा ॥ ४४ ॥
तनुजा वित्तजा सेवा तस्याः[2] साधनमुच्यते[3] ।
सर्वेन्द्रियैः शुद्धभावात्तत्परैः सेवनाऽदिमा[4] ॥ ४५ ॥
तदिच्छाप्तैः[5]स्वसर्वस्वोत्थैस्सेवावैभवैः परा[6] ।
उभे अपि प्रमाणोक्ते प्रथमं तनुजा यथा ॥ ४६ ॥

'तं[7]मु स्तोतारः पूर्व्यँ यथा विद ऋतस्य
गर्भँ जनुषा पिपर्त्तन ।
आस्य जानन्तो नाम चिद्विवक्तन
महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे' ।
'क[8]रौ हरेर्मन्दिरमार्जनादिषु' ।
'शावौ करौ नो कुरुतः सपर्याम्' ॥
'वाणी गुणानुकथने श्रवणौ कथायाम् ।'
'करौ च तत्कर्मकरौ मनश्च' ॥
'गृहशुश्रूषणं मह्यं दासवद्यदमायया' ।
'आदरः परिचर्य्यायाम्' ॥

१—भागवते—(स्कं. ११. अ. ३. श्लो. ३१.) भक्त्या संजातया भक्त्या बिभ्रत्युत्पुलकां तनुमिति । २—मानस्याः । ३—श्रीभागवतादिषु । ४—तनुजा । ५—भगवदिच्छया लब्धैः । ६—वित्तजा । ७—ऋग्वेदे । ८—श्रीभागवते ।

इत्यादौ [1]प्रथमा प्रोक्ता [2]द्वितीयोप्युच्यते यथा ।
‘[3]सर्वलाभोपहरणं’ ‘[4]पत्रं पुष्पं फलं’ तथा ॥ ४७ ॥

‘तज्जन्म तानि कर्माणि तदायुस्तन्मनो वचः ।
नृणां येन हि विश्वात्मा प्रीयते हरिरीश्वरः’ ॥ ४८॥

‘मुकुन्दसेवौपयिकं स्पृहा हि नः’ ।
‘[5]भर्त्ता सन् भ्रियमाणो बिभर्ति’ ।
‘[6]योगक्षेमं वहाम्यहम्’ ।
इत्यादावपरोक्तैते[7] एकीभूय सुदुर्लभाम् ॥
[8]अकृत्यशेषां कुर्वीते [9]दशमीं प्रेमलक्षणाम् ॥ ४९ ॥

सर्वार्पणात्प्रवृत्तस्य सेवने प्रेम निर्मलम् ।
भवेदेव गुणाम्भोधौ हरौ स्यान्मानसी ततः ॥ ५० ॥
‘[10]एवं प्रवृत्तस्य विशुद्धचेतस-
स्तद्धर्म एवात्मरुचिः प्रजायत’ इति ।
‘[11]इत्यच्युताङ्घ्रिं भजतोऽनुवृत्त्या
भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः’ इति ।

१—तनुजा । २—वित्तजा । ३—श्रीभागवतस्थमेतत् । ४—‘पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छती’ति भगवद्वाक्यम् । ५—तैत्तिरीयश्रुतिः। ६—गीता। ७—तनुजवित्तजसेवे। प्रथमाद्विवचनं। ८—नास्ति कर्त्तव्यशेषो यस्यां ताम्। ९—श्रवणादिनवविधभक्तिभ्यः पराम् । १०—श्रीभा. स्कं. १ । ११—स्कं. ११.।

अवान्तरे फले द्वे स्तः प्राङ्मुख्यफल[1]तोऽ[2]न्ययोः ।
संसारदुःखविलयो बृ[3]हदात्मैक्यबोधनम् ॥ ५१ ॥
'न[4] हि भगवन्नघटितमिदं
त्वद्दर्शनान्नृणामखिलपापक्षयः ।
यन्नाम सकृद्ग्रहणात् पुल्कस-
कोऽपि विमुच्यते संसारात्' ॥ ५२ ॥
'अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे ।
जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यत्तदहैतुकम्' ॥ ५३ ॥
'मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते' ॥ ५४ ॥
इत्युक्तो [5]भक्तितो बन्धनाशो ब्रह्मात्मबोधनम् ।
संसारोऽविद्यया शक्त्या कृतः पू[6]र्वं प्र[7]वृत्तये ॥ ५५ ॥
स्व[8]रूपं विस्मरन् मूढोऽ[9]न्तःप्राणेष्विन्द्रिये तनौ ।
क्रमादध्यासतो वेत्ति देवदत्तोऽहमित्यसौ ॥ ५६ ॥
देहसम्बन्धिगेहादौ ममत्वेनानुषज्जते ।
अहंममात्मकस्तर्हि संसार इति बुध्यते ॥ ५७ ॥

१—मानसीतः । २—उक्तसेवयोः । ३—अक्षरब्रह्मणा सह जीवाभेदज्ञानम् । ४—श्रीभा. स्कं. ६. चित्रकेतुः । ५—द्विविधसेवातः । ६—सृष्ट्यारम्भे । ७—अन्यथा ब्रह्मांशानामित्थं प्रवृत्त्यसम्भवादितिभावः । ८—स्वरूपाज्ञानमध्यासचतुष्टयञ्चेति पञ्चाविद्यापर्वाणि । ९—अन्तःकरणे ।

सर्वात्मना प्रवृत्तस्य सेवनायां निरन्तरम् ।
देहादीनां तदीयत्वभावनादहं[1]मो हतिः ॥ ५८ ॥

तन्मूलिका तु ममता विहताऽहंकृतेर्हतेः ।
‘[2]मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते’॥ ५९ ॥

अविद्यानाश इत्युक्तो भक्तानां स्वप्र[3]पत्तितः ।
संसारकार[4]णलयान्न तस्य[5] पुनरुद्भवः ॥ ६० ॥

अवि[6]द्याकालकर्मादि नैव शक्नोति बाधितुम् ।
एका[7]न्तभक्त्येकनिष्ठं जनमेतदिति स्फुटम् ॥ ६१ ॥

संसारो मायया मिथ्या भ्रमो मध्येऽन्तरायकृत् ।
ब्रह्मज्ञाने जवनिका तन्नाशे ब्रह्मविद्भवेत् ॥ ६२ ॥

सर्पज्ञाने हते रज्जुज्ञानं स्यात्[8]तत्कृतं भयम् ।
नश्येदेव, त[9]थैवेदं श्रीभागवत ईर्य्यते ॥ ६३ ॥

‘[10]यथा घनोऽर्कप्रभवोऽर्कदर्शितो
[11]ह्यर्कांशभूतस्य च चक्षुषस्त[12]मः ।

१—अहन्तायाः । २—श्रीभगवद्वाक्यम् । ३—शरणागतितः । ४—अविद्यानाशात् । ५—तस्य संसारस्य । ६—कर्तृपदमिदम् । आदिशब्देन देशविशेषादयः । ७—एकोऽन्तो निश्चयोऽत्रेति । ८—नश्येदेवेत्युत्तरेणेदमन्वेति । ९—सर्पस्थाने अहन्ता रज्जुस्थाने अक्षरात्मा जीवः । संसारभ्रमनाशे स्वात्मनि प्रपञ्चे चाक्षरब्रह्मात्मकताप्रतीतिः । १०—श्रीभा. स्कं. ११ अ. ४. श्लो. ३१. ३२. ३३. । ११—सूर्याधिभौतिकरूपस्य । १२—सूर्यदर्शनप्रतिबन्धकः ।

एवं त्वहं[१] ब्रह्मगुणस्[२]तदीक्षितो
ब्रह्मांशकस्यात्मन[३] आत्मबन्धनः ॥ ६४ ॥

घनो यदार्कप्रभवो विदीर्यते
चक्षुः[४] स्वरूपं रविमीक्षते तदा ।
यदा ह्यहंकार उपाधिरात्मनो[५]
जिज्ञासया नश्यति तर्ह्यनुस्मरेत्' ॥ ६५ ॥

'यदैवमेतेन विवेकहेतिना
मायामयाऽहंकरणात्मबन्धनम् ।
छित्त्वाऽच्युतात्माऽनुभवोऽवतिष्ठते
तमाहुरात्यन्तिक[६]मङ्ग संप्लवम्' ॥ ६६ ॥

धामाप्तिः संसृतेर्नाशे ब्रह्मत्वं त्वक्षरात्मता ।
तत्षष्ठे पंचमेऽध्याये द्वादशस्कन्ध उच्यते ॥ ६७ ॥

'त[७] एतदधिगच्छन्ति विष्णोर्यत्परमं पदम् ।
अहंममेति दौरात्म्यं न येषां देहगेहयोः' ॥ ६८ ॥

'[८]अहं ब्रह्म परं धाम ब्रह्माहं परमं पदम् ।
एवं समीक्षन्नात्मानमात्मन्याधाय निष्कले' ॥ ६९ ॥

---

[१]—अहंकारः । [२]—भगवत्कृतः । [३]—जीवस्य । [४]—कर्तृ । [५]—भगवतः । [६]—आत्यन्तिकसंप्लवो मोक्षः । [७]—श्रीभा. स्कं. १२. अ. ६. श्लो. ३३. । [८]—श्रीभा. स्कं. १२. अ. ५. श्लो. ११. ।

'उपाधिनाशे[1] विज्ञाने ब्रह्मात्मत्वावबोधने ।
गंगातीरस्थितो[2] यद्वद्देवतां[3] तत्र[4] पश्यति ॥ ७० ॥
तथा कृष्णं परं ब्रह्म स्वस्मिन् ज्ञानी प्रपश्यति ।
इत्युक्तं श्रीमदाचार्यैर्जीवन्मुक्तिरियं परा ॥ ७१ ॥
अक्षरं जानतः सर्वं[5] भवेदक्षररूपता ।
'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवती'ति श्रुत्या तथोदितम् ॥ ७२ ॥
आनन्दादितिरोभावाज्जीवभावो विचारितः ।
भूयो भक्त्याऽऽनन्दलाभादैश्वर्यादेश्च सम्भवात्॥७३॥
श्रुते[6] 'रसँ[7]ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भव'त्यतः ।
'अपि[8] वा तमादेशमप्राक्षो येनाश्रुतं
श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम् ।
इति स्याद्ब्रह्मता धामत्वात् कृष्णस्फूर्तिरुज्ज्वला ॥७४॥
स्वयं तदात्मना[9] तेन[10] प्रपञ्चोऽप्यक्षरात्मकः ।
सर्वोऽपि शक्यते द्रष्टुमबाध्यज्ञानचक्षुषा ॥ ७५ ॥
सर्वं ब्रह्मात्मकं पश्यन् सर्वत्राऽविहता[11] हरेः ।
लीला विलोकयंस्तास्ता न किंचिदपि कांक्षति ॥ ७६ ॥

---

[1]—सार्धश्लोकोऽयं सिद्धान्तमुक्तावलीस्थः । [2]—गंगायाः परमभक्तः । [3]—मूर्तिमतीं गङ्गाम् । [4]—प्रवाहादौ । [5]—प्रपञ्चम् । [6]—ब्रह्मवल्लीश्रुतेः । [7]—अयं तिरोहितानन्दोऽपि जीवो रसं आनन्दरूपं परं लब्ध्वा पुनरानन्दांशवान् भवति । [8]—छान्दोग्याष्टमाध्यायश्रुतिः । [9]—अक्षररूपेण । [10]—जीवन्मुक्तेन । [11]—विघातशून्याः ।

'आ[1]त्मारामाश्च [2]मुनयो निर्ग्र[3]न्था अप्युरुक्रमे ।
कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः' ॥ ७७ ॥

तत्तल्लीलापरं पश्यन् सर्वत्र पुरुषोत्तमम् ।
शब्दांस्तद्वाचकाञ्छृण्व[4]न् सदा चरति निःस्पृहः ॥ ७८ ॥

कृष्णप्रेमामृतास्वा[5]दादा[6]रभ्यैहिकवैभवम् ।
तृणप्रायाणि गणयन् मो[7]क्षान्तानि सुखान्यपि ॥ ७९ ॥

विकलोऽयं दाम्भिकोऽयं महात्माऽयं हरेर्जनः ।
इति नाना जनोक्तिभ्यो न शोचति न हृष्यति ॥ ८० ॥

सख्या स्वस्वामिना स्वातिप्रियेण हरिणा सदा ।
भगवता सह संलाप, इत्याद्युक्त[8]दशां गतः ॥ ८१ ॥

'क्व[9]चिद्रुदन्त्यच्युतचिन्तया क्वचि-
द्धसन्ति नन्दन्ति वदन्त्यलौकिकाः ।
नृत्यन्ति गायन्त्यनुशीलयन्त्यजं
भवन्ति तूष्णीं परमेत्य निर्वृताः' ॥ ८२ ॥

---

[1]—श्रीभा. स्कं. १. अ. ७ श्लो. १० । [2]—मुनयो मननशीला भगवद्भजनयुक्ताश्च । प्रथमस्कन्धे सूतोक्तिरियम् । [3]—अविद्याग्रन्थिरहिताः । [4]—विरुद्धांशपरिहारमात्रेण शब्दमात्रं तत्तल्लीलाविशिष्टभगवदभिधायकमवगच्छन् । [5]—हेतोः । [6]—ऐहिकवैभवं मानुषानन्दमारभ्य । [7]—शुष्कज्ञानिमोक्षपर्यन्तानि । [8]—वेणुगीतसुबोधिनीस्थगाथोक्तदशाम् । [9]—श्रीभा. स्कं. ११. अ. ३. श्लो. ३२. ।

‘श्रृण्वन्[1] सुभद्राणि रथाङ्गपाणे-
जन्मानि कर्माणि च यानि लोके ।
गीतानि नामानि तदर्थकानि
गायन्विलज्जो विचरेदसङ्गः ॥ ८३ ॥

एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या
जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः ।
हसत्यथो रोदिति रौति गाय-
त्युन्मादवन्नृत्यति लोकबाह्यः ॥ ८४ ॥

खं वायुमग्निं सलिलं महीं च
ज्योतींषि सत्वानि दिशो द्रुमादीन् ।
सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं
यत्किञ्च भूतं प्रणमेदनन्यः[2]’ ॥ ८५ ॥

गृहीत्वापीन्द्रियैरर्थानित्यारभ्य
‘स भवति भागवतप्रधान उक्त’ इत्यन्तम् ।
‘कृष्णग्रहगृहीतात्मा न वेद जगदीदृशम्’ ।
इयमेव परा भक्तिर्मानसीत्यभिधीयते ॥ ८६ ॥

---

[1] श्रीभा. स्कं. ११. अ. २. श्लो. ३९. ४०. ४१. एते त्रयोऽप्यत्र ज्ञेयाः । [2] भगवद्व्यतिरिक्तभानशून्यः । (न विद्यते अन्यो यस्य सोऽनन्यः श्रीकृष्णचरणनिष्ठ इत्यर्थः) ।

एतत्सिद्धौ पुनः किञ्चित् कर्त्तव्यं नावशिष्यते ।
‘चे[1]तस्तत्प्रवणं सेवे’त्याचार्यैर्लक्षणं कृ[2]तम् ॥ ८७ ॥
विठ्ठलेशैः संगृ[3]हीतं वक्तुं तल्ल[4]क्षणं यथा ।
तामेवाह व्रजस्थानां श्रीगोपीजनवल्लभः ॥ ८८ ॥

‘तौ[5] नाविदन्मय्यनुषङ्गबद्ध–
धियः स्वमात्मानमदस्तथेदम् ।
यथा समाधौ मुनयोऽब्धितोये
नद्यः प्रविष्टा इव नामरूपे’ ॥ ८९ ॥

एत[6]त्प्रकारा बहवोऽदर्श्यन्ताऽप्राकृ[7]ताग्निभिः ।
स्वानुभूत्येकवेद्या सा वक्तुं शक्येत किं मया ॥ ९० ॥
एवं वि[8]हरतो देहः पतेद्यदि तदिच्छया ।
परमानुगृहीतस्य देहोऽपि स्यादलौकिकः ॥ ९१ ॥
आत्माऽभिन्नो महानन्दो हरेश्चरणरेणुजः ।
देहमाहादिमस्कन्धे द्विवि[9]धं विधि[10]नन्दनः ॥ ९२ ॥

१—चेतसस्तस्मिन् भगवति प्रवणं (प्रवणत्वं) सूच्यामिव सूत्रस्य । भगवत्प्रवणं चेत एव सेवेत्यपरे । २—सिद्धांतमुक्तावल्यां कृतम् । ३—ता नाविदन्निति वचनम् । ४—मानसीलक्षणम् । ५—गोप्यः। श्रीभा. स्कं. ११. अ. १२. श्लो. १२. । ६—फलरूपभक्तिप्रकाराः। ७—श्रीमदाचार्यैः । ८—मानसीसम्पन्नस्य । ९—प्राकृताप्राकृतभेदेन । १०—नारदः ।

'प्रयुज्यमाने मयि तां शुद्धां भागवतीं तनुम् ।
प्रारब्धकर्मनिर्वाणो न्यपतत् पाञ्चभौतिकः' ॥ ९३ ॥
निर्गुणः प्राकृतः सोऽस्माच्छून्यः[1] पुण्यैश्च पातकैः ।
सगुणात् कर्मबद्धान्नः शरीराद्व्यतिरिच्यते ॥ ९४ ॥
'[2]जहुर्गुणमयं देहं सद्यः [3]प्रक्षीणबन्धनाः' ।
इत्युक्ता निर्गुणप्राप्तिस्तासां सुव्यज्यते यतः ॥ ९५ ॥
[4]सूत्रेष्वेतत् [5]फलाध्याये स्पष्टत्वेन प्रपंचितम् ।
'[6]विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥
इत्याद्यध्यायान्तरेऽपि तद्विनिर्णीयते [7]श्रुतेः ॥ ९६ ॥
'परं[8]ब्रह्मैतत् ध्यायति रसति भजति सोऽमृतो भवति' ।
'[9]ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति'। [10]तत्संस्थस्याऽ[11]मृतत्वोपदेशात्'।
'[12]मयि भक्तिर्हि भूतानाममृतत्वाय कल्पते' ।
इत्यादावमृतत्वं त्वप्राकृताकार उच्यते ॥ ९७ ॥

१—एतꣳह वाव न तपति किमहꣳ साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमितीत्यादिश्रुतिभ्यः। २—श्रीभा. स्कं. १० अ. २९ श्लो. १२। ३—रासपंचाध्याय्यामन्तर्गृहगता गोप्यः । ४—ब्रह्मसूत्रेषु । ५—तुर्याध्याये चतुर्थपादे । ६—अ. १. पा. २. सु. १. विवक्षिता लोकान्तरे तादृशरूपप्राप्तिः, सा प्रकृतेप्युपपद्यत इत्यर्थः । ७—एवमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीत्यादिभ्यो विषयवाक्यरूपाभ्यः श्रुतिभ्य इत्यर्थः । ८—आथर्वणश्रुतिः । ९—छान्दोग्यश्रुतिः । १०—संस्था भक्तिः । ११—भक्तिमीमांसासूत्रम् । अ. १. सू. ३. । १२—श्रीभा. स्कं. १०. कुरुक्षेत्रसमागमप्रसंगे ।

दुःखैर्जन्मजरामृत्युमोहसंदोहदोहदैः ।
रहिते महितेऽन्वर्थाऽमृतत्वमिति तत्र वाक् ॥ ९८ ॥
कर्हिंचिन्न भवेद्भूयः पर्यावर्त्तोऽस्य संसृतेः[1] ।
[2]आम्रेडितं 'न स पुनरावर्त्तत' इति श्रुतौ[3] ॥ ९९ ॥
'आब्रह्म[4]भुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते' ॥ १०० ॥
तत्सेवैकार्हयाऽऽनन्दमय्या निर्दोषया तया[5] ।
भगवद्रूपया तन्वा सेवा सिद्ध्यति सा सदा ॥ १०१ ॥
निर्गुणा परमा[6] मुक्तिरियमेवाखिलाधिका ।
यथैतदानन्दवल्ल्या तैत्तिरीये तथोच्यते ॥ १०२ ॥

'[7]ब्रह्मविदाप्नोति परम् । तदेषाभ्युक्ता ।
सत्यं[9] ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ।
यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् ।
सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति' ॥

१—ऐहिकजन्मादिकमेव निषिद्धं न त्ववतारवदैच्छिकं तदिति भावः । २—द्विरुक्तम् । ३—छान्दोग्यान्ते । ४—गीतायाम् । ५—अलौकिक्या ब्रह्मरूपया । ६—श्रुतौ 'अस्माल्लोकात् प्रेत्येति' जीवन्मुक्तिव्यावर्तनात्, परा । ७—अक्षरपुरुषोत्तमयोर्ज्ञाता पुरुषोत्तममाप्नोति । ८—पूर्वोक्तमभिमुखीकृत्य व्याख्यानरूपैषा सत्यं ज्ञानमिति ऋगुक्ता । ९—सच्चित्पूर्णं गणितानन्दं देशकालापरिच्छिन्नमक्षरं तत्र निहितं परं च यो वेद स गुहायां हृदि आविर्भूतेऽक्षरधाम्नि पुरुषोत्तमेन सह कामानुपभुङ्क्ते ।

इति मन्त्रेण संक्षिप्य वर्णितं विस्तरात् पुनः ।
समग्रोपनिषत् प्राह बहुनोक्तेन किं मम ॥ १०३ ॥

यच्चरणाब्जनिशरणास्तत्करुणामन्दमकरन्दात् ।
माद्यन्ति दैवमधुपाः स्वीये कृपयन्तु मयि निजाचार्याः॥

निर्गुणम्[1]अपि गुणपूर्णं तूर्णं वरणा[2]द्विधाय शरणाप्तम् ।
तत्परवन्तं[3] तनुते भगवन्तं भावदः स मे भूयात् ॥१०५

सिद्ध्यत्येतद्धरेरेवानुग्रहादेव केवलम् ।
न साधनान्तरं कर्त्तुं किंचिज्जीवेन शक्यते ॥ १०६ ॥

'[4]नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते[5] तेन लभ्य-
स्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥'
'[6]यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः' ॥
'[7]नाहं वेदैर्न तपसा'
'[8]न रोधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उद्धव' ।
इत्यसाधनतामाह साधनानां हरिः स्वयम् ॥ १०७॥

---

[1] सत्वादिप्राकृतरहितं ऐश्वर्यादिनिजगुणपूर्णम् । [2] अङ्गीकारात् । [3] निर्गुणीकृतभक्तस्याधीनम् । [4] कठमुण्डकयोः । [5] स्वीयतयाङ्गीकरोति । [6] तलवकारोपनिषदि । [7] गीतायाम् । [8] श्रीभा. स्कं. १० अ. १२ श्लो. १ ।

सेवा तु साधनं तन्वाऽस्माभिर्यत्किञ्चिदर्पितम् ।
लौकिकं कृपया सेवात्वेन सोऽङ्गीकरोति चेत् ॥१०८॥

'[1]किमासनं ते गरुडासनाय
किं भूषणं कौस्तुभभूषणाय ।
लक्ष्मीकलत्राय किमस्ति देयं
वागीश किं ते वचनीयमस्ति' ॥ १०९ ॥

[2]विभूतये यत उपसेदुरीश्वरीं
न मन्यते स्वयमनुवर्त्तिनीं भवान् ।
योगिनामप्यलभ्यस्य सर्वेशस्य परस्य हि ।
आत्मपूर्णस्य लाभाय दीनानुग्राहिणः श्रुतौ ॥ ११० ॥

सुगमं साधनं प्रोक्तं सर्वथा शरणागतिः ।
[3]तस्यैवाकैतवोपाधिस्वसर्वस्वनिवेदनम् ॥ १११ ॥

'[4]यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं
यो विद्यास्तस्मै गोपायति कृष्णः ।
यस्तं देवमात्मवृत्तिप्रकाशं
मुमुक्षुर्वै शरणमनुव्रजेत्' ॥ ११२ ॥

'[5]श्रीकृष्णो वै परमं दैवतम्' । [6]मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये' ।

१—मानसपूजास्थं वचनमिदं निबन्धे धृतम् । २—श्रीमद्भागवते । ३—भगवत एव शरणागतिः । ४—गोपालपूर्वतापनीये । ५—आरम्भेऽपि । ६—श्वेताश्वतरादौ ।

स[1]र्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः'॥११३॥
'त[2]स्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य चोदनां प्रतिचोदनाम् ।
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च ॥११४॥
मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम् ।
याहि सर्वात्मभावेन यास्यसे ह्यकुतोभयम्' ॥ ११५॥
'ये[3] दारागारपुत्राप्तान् प्राणान् वित्तमिमं परम् ।
हि[4]त्वा मां शरणं याताः कथं तांस्त्यक्तुमुत्सहे'॥११६॥
'इष्टं द[5]त्तं तपो जप्तं वृत्तं यच्चात्मनः प्रियम् ।
दारान् सुतान् गृहान् प्राणान् यत् परस्मै निवेदनम् ॥
स[6] वा अयमात्मा सर्वेषां भूताना-
मधिपतिः सर्वेषां भूतानां राजा ।
'तद्यथा रथनाभौ रथनेमौ चाराः समर्पिताः' ॥
इत्यादिषूदितं तत्र प्रथमं शरणागतिः ।
ततः समर्पणं येन[7]ाऽर्प्यमाणांगीकृतिर्भवेत् ॥ ११८ ॥

---

[1]—श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । [2]—श्रीभा. स्कं. ११. । [3]—स्कन्ध. ९. । [4]—मह्यं समर्प्य । दानविषयेऽपि त्यागार्थकधातुप्रयोगात् । [5]—नवयोगीश्वरप्रसङ्गे । [6]—बृहदारण्यके मधुविद्यायाम् । [7]—क्रमनियमे हेतुः । शरणागत्यावस्तूनां भगवदंगीकारार्हत्वसिद्धेः । . . . . .

एतत्सर्वं हरेस्तोषादि न सिद्ध्येदृते गुरुम् ।
अत[१]स्तद्बुद्धिराचार्यं ता[२]दृक्षं सततं व्रजेत् ॥ ११९ ॥

'तद्वि[३]ज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् । समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ 'आ[४]चार्यवान् पुरुषो वेद' ।

'आ[५]चार्यं चैत्य वपुषा स्वगतिं व्यनक्ति' ।
'आचार्यं मां विजानीयात्' ।
'य[६]स्य देवे[७] परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः'॥

'भ[९]यं द्वितीयाभिनिवेशतः स्या-
दीशादपेतस्य वि[१०]पर्ययोऽस्मृतिः ।
तन्माययाऽतो बुध आभजेत्तं
भक्त्यैकयेशं गुरुदेवतात्मा' ॥ १२१ ॥

[११]गुरावतुष्टेऽतुष्टाः स्युः सर्वे देवा द्विजोत्तमाः ।
तुष्टे तुष्टा यतस्तस्मात् सर्वदेवमयो गुरुः ॥ १२२ ॥

१—गुरौ हरिबुद्धिः । २—शास्त्रोक्तलक्षणकम् । ३—मुण्डकोपनिषदि । ४—श्वेतकेतुविद्यायाम् । ५—श्रीभा. स्कं. ११. । ६—श्वेताश्वतरे । तेन 'वेदे कुत्राऽपि भक्तिनाम ने'ति वादिनो पि निरस्ताः । ७—पुरुषोत्तमे । ८—उपनिषत्प्रभृतिषूक्ताः । ९—श्रीभा. स्कं. ११. योगीश्वरप्रसंगे । १०—सर्वशक्तेर्ब्रह्मणः सकाशादुद्गतस्याध्यासचतुष्करूपी विपर्ययः स्वरूपास्मरणञ्च, तन्मायया भवति । ११—पराशरमाधवीयप्रथमाध्याये पुराणसारे ।

श्रेयोर्थी यदि गुर्वाज्ञां मनसापि न लंघयेत् ।
गुर्वाज्ञापालको यस्माज्ज्ञानसंपत्तिमश्नुते ॥ १२३ ॥

'पाद्मे रुष्टे हरस्त्राता हरे रुष्टे हरिस्तथा ।
हरौ रुष्टे गुरुस्त्राता गुरौ रुष्टे न कश्चन' ॥ १२४ ॥

इत्यवश्यं व्रजेच्छास्त्रविज्ञवैष्णवसद्गुरुम् ।
निर्णेतव्यं मयाऽन्यत्रेदं किंचिदिह दर्श्यते ॥ १२५॥

'अवैष्णवोपदिष्टेन मन्त्रेण निरयं व्रजेत् ।
पुनश्च विधिना सम्यग् ग्राहयेद्वैष्णवाद्गुरोः' ॥ १२६ ॥

'महा[1]कुले प्रसूतोऽपि सर्वशास्त्रेषु दीक्षितः ।
सहस्रशाखाध्यायी च न गुरुः स्यादवैष्णवः' ॥१२७॥

'ष[2]ट्शास्त्रज्ञो भवेद्विप्रो वेदवेदान्तपारगः ।
अवैष्णवो गुरुर्न स्याद्वैष्णवः श्व[3]पचो गुरुः' ॥ १२८॥

इत्यादिवचनैस्तादृग् गुरुं संगम्य ते उ[4]भे ।
कुर्वीत कृष्णमन्त्राभ्यां नान्यथा ते भविष्यतः॥१२९॥

'गाण[5]पत्येषु शैवेषु तथा शाक्तेषु सुव्रत ।
सर्वेषु मन्त्रवर्गेषु वैष्णवं श्रेष्ठमुच्यते ।
वैष्णवेषु च मन्त्रेषु कृष्णमन्त्राः फलाधिकाः' ॥ १३०॥

१—आदित्यपुराणे । २—सत्सिद्धान्तमार्तण्डादिषु । ३—वैष्णवब्राह्मणादेव शरणादिमन्त्रा ग्राह्या इत्येवंतात्पर्यकोऽर्थवादोऽयम् । ४—भगवतः शरणगमनमात्मनिवेदनञ्च । ५—पुनर्गौतमीयतन्त्रे प्रथमाध्याये ।

‘कृष्णमन्त्रविहीनस्य पापिष्ठस्य दुरात्मनः ।
श्वानविष्ठासमं चान्नं जलं च मदिरासमम्’ ॥ १३१ ॥

अष्टोत्तरेण शरणं पंचाक्षर्य्या सं[2]पूर्वया ।
गच्छेत् समर्पयेत् सर्वं श्रुतिस्मृत्युद्धृताविमौ[3] ॥ १३२ ॥

उद्धाराद्यनयोश्चक्रे गोस्वामिपुरुषोत्तमैः ।
उपदेशादिविषयशङ्कानिरसने स्फुटम् ॥ १३३ ॥

अधिक्रियेत सेवायां सद्गुरोः कृष्णमन्त्रतः ।
वैष्णवः सन् यथा श्रौते गायत्र्यध्ययने द्विजः[4] ॥१३४॥

‘एवं[5] धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम्[6] ।
मयि संजायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यते’ ॥

‘मां[7] हि पार्थ व्यपाश्रित्य[8] येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्’ ॥

‘किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या
भक्ता राजर्षयोऽमलाः ।
अनित्यमसुखं लोक-
मिमं प्राप्य भजस्व माम्’ ॥ १३७ ॥

१—अन्यत्रापि । २—गद्यसहितया । ३—मन्त्रौ । ४—यथा जन्मना शूद्रप्रायोऽपि गायत्रीग्रहणेन द्विजः सन् वेदाध्ययनादावधिक्रियते । ५—एकादशे । ६—कृतात्मनिवेदनानामेव श्रवणकीर्त्तनादिधर्मैर्भक्ति-[illegible]पति । ७—गीतायाम् । ८—व्यपाश्रयः शरणागतिः ।

'अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः'॥१३८॥
क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥१३९॥
इति [1]सर्वेऽपि भगवत्सेवायामधिकारिणः ।
ततो गुर्वाज्ञया देवं शुद्धः सेवेत शक्तितः ॥ १४० ॥
'[2]प्रातर्मध्यन्दिने साय विष्णुपूजां समाचरेत् ।
यथा संध्या तथा नित्या विष्णुपूजा स्मृता बुधैः'१४१॥
मन्त्रैः सद्गुरुणा सम्यङ् मूर्त्तावाविष्कृतं हरिम् ।
भजेत् प्रेम्णा सदा तत्तदुपचारैर्महोत्सवैः ॥ १४२ ॥
'पूजनं[3] प्रतिमायां तु उत्तमं परिकीर्तितम्'।
'[4]मल्लिंग[5]मद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चनैः ।
इति प्रक्रम्य हरिणा निरणायीह[6] सेवना' ॥ १४३ ॥
'ममार्चास्थापने श्रद्धा स्वतः संहत्य चोद्यम'।
गुर्वाज्ञोक्तप्रकारेण सदा सेवेत संस्मरेत् ।
कीर्त्तयेत्तद्भक्त[7]गीतैः [8]सच्छास्त्रैः शृणुयात् परम् ॥१४४॥

१—चातुर्वर्णिकाः। २—कालनिर्णयदीपिकायां नारदीये। ३—कालनिर्णयदीपिकायां प्रातःकाले इति विष्णुधर्मोत्तरात् । ४—श्री. भा. स्कं. ११. । ५—प्रतिमाशालिग्रामगोमतीचक्रादीनि । ६—प्रतिमादौ । ७—संस्कृतैः प्राकृतैश्च कीर्त्तयेत् । ८—वेदब्रह्मसूत्रभागवतादिशास्त्रैः पुरुषोत्तमं शृणुयात् ।

यथाधिकारं लीलास्ताः क्रमशो भावयन् दृढम् ।
निःसाधनोऽर्पितात्मादिर्दैन्यात् प्राणेश्वरं श्रितः ॥१४५
सर्वदा देहगेहादौ तदेकार्थत्वभावनः ।
'यस्त्व[1] आशिष आशास्ते न स भृत्यः स वै वणिक्' ॥
इत्याद्युक्त्या सुनिष्कामो भृत्यभावादकैतवः ।
सर्वलौकिककर्माणि ताटस्थ्येनैव नाटयन् ॥ १४७ ॥
लाभालाभौ समौ कुर्वन् मन्वानस्तद्वशं जगत् ।
विवेक[2]धैर्याश्रयादियुक् सच्चिन्तनतत्परः ॥ १४८ ॥
पुत्रे कृष्णप्रिये प्रीतो न प्रीतस्तत्पराङ्मुखे ।
उदासीने स्वयं कुर्वन् प्रतिकूले गृहं त्यजन् ॥ १४९ ॥
वर्त्तेत वैष्णवाचारैः श्रीमदाचार्यदर्शितैः ।
सप्रमाणैर्गुरोर्भक्तो जिज्ञासुस्तन्मुखाच्छ्रुतेः[3] ॥ १५० ॥
गृहादिबाधकं यत्तत्[4]तत्परत्वेन युंजतः ।
सर्वात्मना च भजतो भवेत् प्रत्युत साधकम् ॥१५१॥

'भयं[5] प्रमत्तस्य वनेष्वपि स्या-
द्यतः स आस्ते सह षट्सपत्नः ।
जितेंद्रियस्यात्म[6]रतेर्बुधस्य[7]
गृहाश्रमः किं नु करोत्यवद्यम्' ॥ १५२ ॥

१—श्रीभा. स्कं. ७. । २—विवेकस्तु हरिः सर्वं निजेच्छातः करिष्यतीत्यादिना श्रीमदाचार्योक्तो ज्ञेयः । ३—गुरुमुखाच्छ्रुतेः सकाशाच्च । ४—भगवन्मंत्रोपयोगित्वेन । ५—श्रीभा. स्कं. ५— । ६—भगवति भक्तिमतः । ७—अपरोक्षज्ञानिनः ।

‘वैष्णवानां[1] हरेरर्चा तपस्या च श्रुतौ श्रुता ।
वैष्णवस्त्वं गृहे तिष्ठ कुरु कृष्णपदार्चनम्[2] ॥ १५३ ॥
अन्तर्बाह्ये हरिर्यस्य किं तस्य तपसा सुत ।
नान्तर्बाह्ये हरिर्यस्य किं तस्य तपसा वृथा ॥ १५४ ॥
तपसा हरिराराध्यो नान्यः कश्चन विद्यते ।
यत्र तत्र कृतं कृष्णसेवनं परमं तपः’ ॥ १५५ ॥
‘निवेदिभिः[3] समर्प्यैव सर्वं कुर्यादिति स्थितिः’ ।
इति निर्वाह आचार्यैरुक्त आहेदमुद्धवः ॥ १५६ ॥
‘त्वयोपभुक्तस्रग्गन्धवासोऽलंकारचर्चिताः[4] ।
उच्छिष्टभोजिनो[5] दासास्तव मायां जयेमहि’ ॥ १५७ ॥

‘एक[6] एव नारायण आसीत् न ब्रह्मा न द्यावापृथिवी सर्वे देवाः सर्वे पितरः सर्वे मनुष्या विष्णुनाशितमश्नन्ति विष्णुनाघ्रातं जिघ्रन्ति विष्णुना पीतं पिवन्ति विष्णुना रसितं रसयन्ति तस्माद्विद्वांसो विष्णूपहृतं भक्षयेयुरिति’ ॥

कृष्णाप्रसादभूतं यदन्नं दुष्टस्य संगतिः ।
अन्यदेवाश्रयश्चेति सर्वथैतत्त्रयं त्यजेत् ॥ १५८ ॥

---

[1] —श्रीकृष्णचन्द्रसेवापराणामित्यर्थः ।

[2] —उपदेशवादे ब्रह्मवैवत ब्रह्मखण्डीयेद्वादशाध्याये ।

[3] —कृतात्मनिवेदनैः सह सर्वं कुर्यात् ।

[4] —श्रीभा. स्कं. ११. अ. ६. ।

[5] —भगवत्प्रसादः ।

[6] —महोपनिषदि श्रूयते ।

‘[1]पत्रं पुष्पं फलं तोयमन्नं पानीयमौषधम् ।
अनिवेद्य न भुंजीत यदाहाराय कल्पितम्’ ॥ १५९ ॥

‘[2]अनर्पयित्वा गोविन्दे यैर्भुक्तं धर्मवर्जितम् ।
शुनो विष्ठासमं चान्नं नीरं च सुरया समम्’ ॥ १६० ॥

इत्यन्नं निंद्यते तादृक्[3]संगः सर्वत्र वर्जितः ।
उक्तमस्मद्[4]गुरुश्रीमद्व्रजवल्लभशर्मभिः ॥ १६१ ॥

अग्निवद्भगवद्भावो दुःसंगो जलमेव हि ।
सत्संगव्यवधानेन नाशयेत्तु न चान्यथा ॥ १६२ ॥

‘[5]प्रसंगमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः ।
स एव साधुषु कृतो निःसंगत्वाय कल्पते’ ॥ १६३ ॥

‘[6]रहूगणैतत्तपसा न याति
न चेज्यया निर्वपणाद्गृहाद्वा ।
न च्छन्दसा नैव जलाग्निसोमै-
र्विना महत्पादरजोऽभिषेकम्’ ॥ १६४ ॥

‘[7]क्षणार्द्धेनापि तुलये न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुताशिषः’ ॥ १६५ ॥

---

[1] आचारप्रकाशे भगवत्पूजानिरूपणे ब्रह्माण्डे । [2] तत्रैव कौर्मे । [3] अनिवेदितमन्नादि दुष्टानां सङ्गश्च । [4] समर्पणमन्त्रोपदेष्टारोऽस्य कवेर्मातामहा गोस्वामिविशेषाः । [5] श्रीभागवते । [6] श्रीभा. स्कं. ५. । [7] श्रीभा. स्कं. ४. ।

इति सर्वत्र सत्संगः साधनं परमं मतम् ।
देवास्तद्दत्त[1]सामर्थ्यादेकैकामितकामदाः ॥ १६६ ॥
दातुं शक्ता न भक्तिं च मुक्तिमीशो[2]ऽपि भोगदः ।
खट्वांगमुचुकुन्दादिभ्यो न मुक्तिं ददुस्ततः ॥१६७॥
अलौकिकः कल्पतरुः स्वाभाविककृपाम्बुधिः ।
प्रावृषेण्यो नवो मेघः सर्वकामाम्बुवर्षणे ॥ १६८ ॥
सेव्यः सदा स एवैकोऽसाम्या[3]धिक्योऽखिलेश्वरः ।
मुकुन्द एव शक्नोति दातुं मुक्तिं स्वसेवनम् ॥ १६९ ॥
वैष्णवानां कृष्ण एव स्वदैवं तदतिक्रमे ।
दोषः, काण्डे द्वितीय[4]स्मिन् संहितायां श्रुतो हि नः[5] ॥
'यो वै स्वां देवतामतियजते । प्रस्वायै दैवतायै च्यवते ।
न परां प्राप्नोतीति । पापीयान् भवतीति ॥
स्वल्पदान् सुलभक्रोधान् दुःखसाध्यांस्तदंशकान् ।
त्यक्त्वा सर्वप्रदं स्वल्पदोषं सेवध्वमंशिनम्' ॥१७१॥
'[6]वासुदेवं परित्यज्य येऽन्यं देवमुपासते ।
तृषितो जाह्नवीतीरे कूपं खनति दुर्मतिः' ॥ १७२॥
'अकाम[7]ः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः ।
तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम्' ॥ १७३ ॥

१—भगवद्दत्तशक्तेः। २—शिवः। ३—न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । ४—'तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम्' इतिवार्त्तिकात् साधुः । ५—अस्माकं तैत्तिरीयाणाम् । ६—पाण्डवगीतायाम् । ७—श्रीभा. स्कं. २. ।

निष्कामोऽपि तदङ्गत्वं[1] मत्वा सेवेत चेद्वृथा ।
‘यथा[2] तरोर्मूलनिषेचनेनेति’ गतार्थता ॥ १७४ ॥

तस्मादनन्यभावेन तमेवैकं[3] य आश्रितः ।
दैन्यान्निःसाधनं[4] कृष्णः संसारात् किं न मोचयेत् ॥
अभेदाद्[5]व्रजतो मूर्त्तावेवं संभाषणादिकः ।
साक्षात्कारो भवेत्तस्य भगवान् परवानिव ॥ १७६ ॥

यथा मुरारिदासाद्याः[6] स्वाचार्यकृपयाऽगमन् ।
एतद्रहस्यं परममनुभूयैव बुध्यते ॥ १७७ ॥

न ते चतुर्विधां मुक्तिं वाञ्छन्ति मनसा क्वचित् ।
तदुक्तं हरिणा सेवारसज्ञैरितरैरपि ॥ १७८ ॥

‘सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसायुज्यैकत्वमप्युत ।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः’ ॥१७९॥

मधुद्विट्सेवानुरक्तमनसामभवोऽपि फल्गुः ।
‘न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा’ ।
‘नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः किमन्यत् कालविद्रुतम्’ ।
इति मोक्षेऽप्यनाकांक्षा लौकिके तु कुतस्तराम् ॥१८०॥

१—देवानां भगवदवयवरूपत्वम् । २—यथा तरोर्मूलनिषेचनेन तृप्यन्ति तत्स्कन्धभुजोपशाखाः । प्राणोपहारा च यथेन्द्रियाणां तथैव सर्वार्हणमच्युतेज्या । इति भागवताद्युक्तन्यायात् । ३—श्रीकृष्णचन्द्रम् । ४—जीवम् । ५—साक्षाद्भगवानेवाऽयमिति बुद्ध्या । ६—एषामाख्यायिकाश्चरित्रग्रन्थेभ्यो ज्ञेयाः ।

सर्वं ब्रह्मात्मकं तत्र सलीलं पुरुषोत्तमम् ।
पश्यन्नतिदृढस्नेहोऽप्यलक्ष्य[1]चरितोऽभवेत् ॥ १८१ ॥

तनु[2]जातः परां भक्तिमहो यान्ति गृहे स्थिताः ।
श्रीमदाचार्यकृपया नान्यथा तपसा वने ॥ १८२ ॥

‘अणो[3]रणीयान् महतो महीया-
नात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ।
तमक्रतुं पश्यति वीतशोको
धातु[4]ः प्रसादान्महिमानमीशम्’ ॥ १८३ ॥

प्रभवो[5] भक्ति[6]हेतौ तत्[7]सिद्धिमाहुरनुग्रहात् ।
न साधनैर्जीवकृतैस्तनु[8]जाद्यप्यनुग्रहात् ॥ १८४ ॥

मु[9]ख्यं हि तस्य कारुण्यं भक्तिसूत्रेऽपि वर्णितम् ।
पुष्टि[10]मार्गोऽयमेव स्यात् पोषणं[11] तदनुग्रहः ॥ १८५ ॥

१—पश्यन्नपि विक्षिप्तवद्भासमानः । २—शरीरसेवातः । ३—तैत्तिरीये नारायणोपनिषदि किंचित्पाठभेदेन कठवल्लीषु च पठ्यते । ४—भगवतोऽनुग्रहात् । ५—प्रभवः श्रीविठ्ठलाचार्याः। ६—ग्रन्थविशेषे । ७—भक्तिसिद्धिम् । ८—ननु द्विविधसेवातस्तत्सिद्धिः पूर्वमुक्तेति चेत् सत्यं परं तयोरप्यनुग्रहसाध्यत्वादनुग्रहैकनिदानकत्वं भक्तेरक्षतमिति भावः । ९—अ. २. सू. ४९. शांडिल्यसूत्रं मुख्यं निदानम् । १०–पुष्टिरनुग्रहस्तत्प्रधानो मार्गः । ११—द्वितीयस्कन्धवचनमिदम् ।

एतादृशस्य भगवदत्यन्तकृपया यदि ।
गृ[1]हस्थास्तादृशाः सर्वे तदा न त्याग इष्यते ॥ १८६ ॥
'नि[2]यतं कुरु कर्म त्वं' 'सङ्गं त्यक्त्वा समाचरन्' ।
इति गीतासु निर्णीतं वृत्रो मो[3]क्षमिमं जगौ ॥ १८७ ॥
'[4]ममोत्तमश्लोकजनेषु सख्यं
संसारचक्रे भ्रमतः स्वकर्मभिः ।
त्वन्माययात्मात्मजदारगेहे-
ष्वासक्तचित्तस्य न नाथ भूयात्' ॥ १८८॥
न [5]चेदेवं त्यजेद्गेहं भजेदेको निजेश्वरम् ।
व्रजेद्यथारुचि स्थानं [6]व्रजे प्रायो वसन्ति ते ॥१८९॥
सर्वत्र वा भ्रमेद्भूमौ सङ्गं कुर्वीत तादृशाम् ।
लोकदृष्ट्या[7] सुखं दुःखं मित्रवद्धरये वदेत् ॥ १९० ॥
पारतन्त्र्यं भगवतः स्वातन्त्र्यं तस्य जायते ।
तादृशानां दशामाह स्वयं दुर्वाससं हरिः ॥ १९१ ॥
'[8]अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विज ।
साधुभिर्ग्रस्तहृदयो भक्तैर्भक्तजनप्रियः ॥ १९२ ॥

१—स्त्रीपुत्रादयः । २—भिन्नवाक्यस्थं पादद्वयम् । ३—स्वगृहे प्रेमपूर्णसर्वचित्तैकाग्र्येण भगवद्गुणगानादिरूपम् । ४—श्रीभा. स्कं. ६. अ. ११. श्लो. २७. । ५—सर्वानुकूल्यं न चेत् । ६—परमभक्ता बहुशो व्रजदेशे विचरन्तीत्यर्थः । ७—मुक्तस्य वस्तुतः सुखदुःखादिद्वन्द्वाभावात् । ८—श्रीभा. स्कं. ९. अ. ४. श्लो. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७, ६८, षडेते तत्रत्या ज्ञेयाः ।

'नाहमात्मानमाशासे मद्भक्तैः साधुभिर्विना ।
श्रियं चात्यन्तिकीं ब्रह्मन् येषां गतिरहं परा ॥१९३॥
ये दारागारपुत्राप्तान् प्राणान् वित्तमिमं परम् ।
हित्वा मां शरणं याताः कथं तांस्त्यक्तुमुत्सहे ॥१९४॥
मयि निर्बद्धहृदयाः साधवः समदर्शनाः ।
वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं यथा' ॥
'मत्सेवया प्रतीतं च सालोक्यादिचतुष्टयम् ।
नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यत् कालविद्रुतम्' ॥
'साधवो हृदयं मह्यं साधूनां हृदयन्त्वहम् ।
मदन्यत्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपि' ॥१९७॥
महानुभावा भाषन्ते जीवन्मुक्तिमिमां पराम् ।
अमृतत्वं परा मुक्तिः स आकारस्त्वलौकिकः ॥१९८॥
आनन्दांशतिरोधाने निराकारत्वमीरितम् ।
पुनस्तदाविर्भवने भवेदप्राकृताकृतिः ॥ १९९ ॥
तेन नास्य परिच्छेदो न भेदो [1]हयहस्तिवत् ।
न ताव[2]न्मात्रताऽऽकारे जरादीनां क्व सम्भवः॥२००॥
भाष्यादौ स्पष्टमेवैतत्तेन नात्र प्रपञ्च्यते ।
ध[3]र्माविर्भावतो जातेऽक्षरत्वे तत्र[4] लीयते ॥ २०१ ॥

---

[1] –हयादीनामन्योन्यं भेदवदीश्वराद्भेदो जीवदेहविभागश्च ।
[2] –कामान्नीकामरूप्यनुसंचरन्नित्यादौ कामरूपत्वश्रवणादाकारे नियतत्वम् । [3] –आनन्दस्यैश्वर्यादिधर्माणाञ्च । [4] –अक्षरे अंशो जीवः ।

अंशो बृहति तद्धाम्नि जले सैन्धव[1]खिल्यवत् ।
तदो[2]द्धृत्य कृपाम्भोधिः सायु[3]ज्येनानुभावयेत् ॥ २०२ ॥

लीलाः सर्वाः सदा दे[4]वो गोपानुदधरद्यथा ।
'दर्शयामास[5] लोकं स्वं गोपानां तमसः परम्' ॥ २०३ ॥

'स[6]त्यं ज्ञातमनन्तं यद्ब्रह्म ज्योतिः सनातनम्' ।
'यद्धि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिताः ॥ २०४ ॥

ते तु ब्र[7]ह्महृदं नीता मग्नाः कृष्णेन चोद्धृताः ।
गोस्वामिभिर्गिरिधरै रूपिता रीतिरुद्धृतेः ॥ २०५ ॥

'उद्धृतौ परमः क्लेशो विरहानलसम्भवः ।
यदा देहादिनाशाय समर्थो जायते तदा ॥ २०६ ॥

निजं श्रीमत्कृष्णचन्द्रः स्वाधिकाराऽनुसारतः ।
परमा[8]नन्दलीलां स्वामनुभावयति प्रभुः' ॥ २०७ ॥

१—लवणशकलवत् । यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयतेत्यादिश्रुतिभ्यः । २—अक्षरात् पृथक्कृत्य । ३—सोश्नुते सर्वान् कामान् सहेति श्रुत्युक्तेन । ४—नित्यक्रीडादिविशिष्टः परः । ५—श्रीभा. स्कं. १०—रासपञ्चाध्यायी । ६—सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिश्रुत्युक्तमक्षरम् । ७—अक्षररूपमगाधस्थानम् । ८—'यतो वाच' इत्युक्तोऽगणितानन्दः ।

शुद्धाद्वैतविचारार्क इदं श्लोकद्वयं स्थितम् ।
‘सं[1]मानबहुमानप्रीतिविरहेतरविचि-
कित्सामहिमख्याततदर्थप्राणस्थान-
तदीयतासर्वतद्भावाप्रातिकूल्यादीनि
च स्मरणेभ्यो बाहुल्यात्’ ।
विरहो भक्तिसूत्रोक्तस्तथाऽतप्ततनु[2]श्रुतेः ॥ २०८ ॥

तापक्लेशौ प्रजायेतां ततोऽसह्यौ यदा तदा ।
क्रमादन्नमयाद्यात्मा विशेद्दे[3]हादिपञ्चकम् ॥ २०९ ॥

‘सम्प[4]द्याविर्भावः स्वेनशब्दात्’
इत्यादिना सूत्रकृताऽक्षरसम्पत्त्यनन्तरम् ।
आविर्भावः परेच्छातः क्रीडा चोक्ता श्रुतौ मता ॥२१०

अस्माल्लोकात् प्रेत्य लीनोऽक्षरेऽतः पुनरुद्धृतः ।
तनूं चरणरेणूत्थां लब्ध्वा विरहतापितः ।
उपसंक्रम्यान्नमयादीनानन्दमयं परम् ।
कामभोगी कामरूपी कामान् भुंक्ते परेण[5] सः ॥ २११॥

१—अ. २. सू. ४४. शाण्डिल्यसूत्रम् । २—अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुत इत्यादि । ३—देहमन्नमयः प्राणं प्राणमयो मन इन्द्रियाणि च मनोमयस्तेन तेषां तत्तदात्मकत्वं जीवोऽक्षरात्मकत्वाद्विज्ञानमय आनन्दमयः परः सहाशिता पुरुषोत्तमः स्वतन्त्रः । ४—अ. ४. पा. ४. सू. १. । ५—भगवता ।

तैत्तिरीये ब्रह्मभृगुवल्ल्योः सूत्रेषु च स्फुटम् ।
सर्वोपनिषदश्चाहुः शक्तो वक्तुं न मादृशः ॥ २१२ ॥

नातः परतरं किञ्चिन्नावृत्तिर्न गुणोद्भवः ।
इदं श्रीवल्लभाचार्यकृपयैवान्यथा नहि ॥ २१३ ॥

दैवोद्धारप्रयत्नात्मा भगवद्वदनानलः ।
तस्याज्ञया प्रादुरासीद्वस्तुतः कृष्ण एव सः ॥ २१४ ॥

चरित्रचिन्तामण्यादौ पाद्मादिवचनैर्दृढम् ।
'सर्वाचार्यकथापूर्वं[1] निर्णीतं चानुभूयते[2] ॥ २१५ ॥

नमो ब्रह्मणे नमोऽस्त्वग्नये
नमः पृथिव्यै नम औषधीभ्यः' ।
'नमो वाचे नमो वाचस्पतये
नमो ब्रह्मणे बृहते करोमि' ॥ २१६ ॥

ब्रुवन्तीत्यादयो वेदास्तत्स्वरूपं[3] सनातनम् ।
इति श्रुतिरहस्ये[4] तत्प्रकाशादिषु निश्चयः ॥ २१७ ॥

प्रसंगाद्वैष्णवाचारा विविच्यन्तेऽत्र केचन ।
धारयेत् सर्वदा मालामामन्त्रग्रहणाद्गुरोः[5] ॥ २१८ ॥

---

[1] —कथापूर्वकम्। [2] —अद्यापि तन्नामजपादिभ्यो यथोक्तफलात्। [3] —श्रीमदाचार्यस्वरूपम् । [4] —गोस्वामिश्रीगिरिधरैः काश्यैः कृते ग्रन्थे। [5] —मन्त्रग्रहणमारभ्य ।

तुलसीकाष्ठजां कण्ठे क्षणार्धं न त्यजेत्तथा ।
तन्मार्गशीर्षमाहात्म्ये स्कान्दे प्रावोचदच्युतः ॥२१९॥

'तुलसीकाष्ठजां मालां कण्ठस्थां[1] वहते तु यः ।
अप्यशौचोऽप्यनाचारो मामेवैति न संशयः ॥ २२०॥

धारयन्ति न ये मालां हैतुकाः पापबुद्धयः ।
नरकान्न निवर्त्तन्ते दग्धाः कोपाग्निना मम' ॥ २२१ ॥

इत्यवधारणतः प्रत्यवायान्नित्यत्वमीरितम् ।
मरणावसरेऽप्येषा न त्याज्या मोक्षदायिनी ॥ २२२ ॥

'हरिनामा[2]क्षरमुखं भाले गोपीमृदांकितम् ।
तुलसीमालिकोरस्कं न स्पृशेयुर्यमोद्भटाः' ॥२२३॥

'निवेद्य[3] केशवे मालां तुलसीकाष्ठसंभवाम् ।
वहन्ति ये नरा भक्त्या तेषां वै नास्ति पातकम्' ॥

'तदा प्रीतमनास्तस्मिन् कृष्णो देवकिनन्दनः ।
तुलसीकाष्ठसम्भूतं शिरोबाहुविभूषणम्' ॥ २२५ ॥

तुलसीकाष्ठमालां तु प्रेतराजस्य दूतकाः ।
दृष्ट्वा नश्यन्ति दूरेण वातोद्धूतं यथा रजः ॥ २२६ ॥

---

[1] १—सदैव कण्ठे स्थितां । अन्यथा कण्ठे वहत इत्येव वदेत् । वचनमिदं विष्णुधर्मोत्तरेप्यस्ति ।

[2] २—श्रीकाशीखण्डे एकोनविंशाध्याये ।

[3] ३—गारुडे मार्कण्डेयः ।

तुलसीकाष्ठसम्भूते माले कृष्णजनप्रिये ।
बिभर्मि त्वामहं कण्ठे कुरु मां कृष्णवल्लभम् ॥२२७॥

तुलसीदलजा माला निषिद्धा कालपञ्चके[1] ।
हारीतेन[2] शिवः पाद्मे विधत्ते तद्धृतिं[3] सदा ॥ २२८ ॥

स्नानकाले तु यस्याङ्गे दृश्यते तुलसी शुभा ।
गङ्गादिसर्वतीर्थेषु स्नातं तेन न संशयः ॥ २२९ ॥

तुलसीमालिकां धृत्वा यो भुंक्ते गिरिनन्दिनि ।
सिक्थे सिक्थे स लभते वाजपेयफलं शुभम् ॥२३०॥

बहुना किमिहोक्तेन शृणु त्वं वरवर्णिनि ।
विडुत्सर्गादिकालेऽपि[4] न त्याज्या कण्ठमालिका ॥२३१॥

यत्कण्ठे[5] तुलसी नास्ति ते नरा मूढमानसाः ।
अन्नं विष्ठा जलं मूत्रं पीयूषं रुधिरं भवेत् ॥ २३२ ॥

ततः सर्वेषु कालेषु न त्याज्या कण्ठमालिका ।
क्षणार्द्धं तद्विहीनोऽपि विष्णुद्रोही न संशयः ॥ २३३ ॥

'तुलसीकाष्ठमालां यो धृत्वा भुंक्ते द्विजोत्तमः ।
सिक्थे सिक्थे स लभते वाजपेयफलं मुने' ॥२३४॥

---

[1] स्नानभोजनमैथुनमलमूत्रविसर्जनकालेषु । [2] स्वस्मृतौ । [3] स्नानभोजनादिकालेष्वपि तत्काष्ठमालाधृतिम् । [4] आदिपदान्मैथुनमूत्रोत्सर्गादिसंग्रहः । [5] तथा ।

“[1]तुलसीकाष्ठमालां यो धृत्वा स्नानं समाचरेत् ।
पुष्करे च प्रयागे च स्नातं तेन मुनीश्वर” ॥ २३५ ॥

‘[2]यज्ञोपवीतवद्धार्या कण्ठे तुलसिमालिका ।
नाशौचं धारणे तस्या यतः सा ब्रह्मरूपिणी’ ॥२३६॥

पूजांगं शंखचक्रादि गोपीचन्दनमृत्स्नया ।
कुर्यान्निषेधस्तत्प्रायः पूजाशून्ये क्वचिन्मृदः ॥ २३७ ॥

‘गोपीचन्दनमुद्रां[3] च कृत्वा भ्रमति भूतले ।
सोऽपि देशो भवेत् पूतः किं पुनर्यत्र संस्थितः’ २३८

‘[4]कृष्णनामाक्षरैर्गात्रमंकयेच्चन्दनादिना ।
स लोकपावनो भूत्वा तस्य लोकमवाप्नुयात्’ ॥२३९॥

‘ममावतार[5]चिन्हानि दृश्यन्ते यस्य विग्रहे ।
मर्त्यो मर्त्यो न विज्ञेयः स नूनं मामकी तनुः’ ॥२४०॥

‘कृष्णा[6]युधांकिते देहे तोयचन्दनमृत्स्नया ।
प्रयागादिषु तीर्थेषु स गत्वा किं करिष्यति’ ॥२४१॥

‘यदा यदा प्रपश्येत देहं शंखादिचिन्हितम् ।
तदा तदा जगत्स्वामी तुष्टो हरति पातकम्’ ॥२४२॥

१—श्रीस्कान्दपुराणे । २—तत्रैव । ३—आचारप्रकाशे ऊर्ध्वपुण्ड्रविधौ हलायुधीये । ४—पाद्मपुराणे । ५—तथा श्रीमद्भगवद्वचः । ६—नीलकण्ठाह्निके च सनत्कुमारः ।

‘गोपीचन्दन[1]मृत्स्नाया लिखितं यस्य विग्रहे ।
शंखचक्रगदापद्मं तस्य देहे भवाम्यहम्’ ॥ २४३ ॥

सौवर्णं राजतं ताम्रं कांस्यं मृण्मयमेव वा ।
चक्रं कृत्वा तु मेधावी धारयेत विचक्षणः ॥ २४४ ॥

उपवीतादिवद्धार्याः शंखचक्रगदादयः ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः ॥ २४५ ॥

इत्थं विधीयते मुद्रा मृन्मयी धातुचक्रतः ।
द्विजानामपि धर्मोऽयमुपवीतातिदेशतः ॥ २४६ ॥

‘[2]चक्रलांछनहीनस्य विप्रस्य विफलं भवेत् ।
क्रियमाणं च यत्कर्म वैष्णवानां विशेषतः’ ॥२४७॥

इत्यावश्यकता स्कान्दे वर्णिता विप्रधर्मता ।
प्रस्तुत्य मृन्मयीं मुद्रां पूजांगत्वं यथोदितम् ॥ २४८॥

शंखचक्रादिरहितः पूजां यस्तु समाचरेत् ।
निष्फलं पूजनं तस्य हरिश्चापि न तुष्यति ॥ २४९ ॥

यस्तु संतप्तशंखादिलिङ्गाङ्किततनुर्नरः ।
स सर्वयातनाभोगी चाण्डालो जन्मकोटिषु ॥ २५० ॥

---

[1]—पाद्मे श्रीभगवान् । [2]—मार्गशीर्षमाहात्म्ये तृतीयाध्याये ।

इदं बृहन्नारदीयं पृथ्वीचन्द्रोदये स्थितम् ।
अङ्कनं[1] तप्तमुद्रा स्याच्छूद्रतांत्रिकयोश्च सा ॥ २५१ ॥

ऊर्ध्वपुण्ड्रन्तु भगवत्प्रसादद्रव्यतो मतम् ।
वैष्णवानां च शैवानां द्विजानां नित्यमुच्यते ॥२५२॥

‘यागो[2] दानं तपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।
भस्मीभवति तत्सर्वमूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम्’ ॥२५३॥

‘ललाटे[3] तिलकं कृत्वा कुर्युः शैवाश्च वैष्णवाः ।
तर्पणं चापि वै श्राद्धमन्यथा निष्फलं भवेत्’ ॥२५४॥

‘ऊर्ध्वपुण्ड्रं[4] शिवस्यैवं विष्णोः कुर्युश्च वा बुधाः ।
मूर्ध्नि मूलेन मन्त्रेण शेषं द्वादशनामभिः’ ॥ २५५ ॥

‘ऊर्ध्वपुण्ड्रं[5] द्विजातीनामग्निहोत्रसमो विधिः ।
इत्यावश्यकता सिद्धा सर्वथा सान्तरं तु तत्’ ॥२५६॥

‘एकान्तिनो[6] महाभागाः सर्वभूतहिते रताः ।
सान्तरालं प्रकुर्वन्ति पुण्ड्रं हरिपदाकृतिम्’ ॥ २५७॥

१—नाङ्कनं विप्रहे वेदपन्थानमाश्रित इत्यादौ वृषोत्सर्गादौ तथा प्रसिद्धेः । २—मदनपारिजाते च ब्राह्मे । ३—स्कान्दे । उर्ध्वपुण्ड्रविधिं प्रक्रम्य । ४—आचारमयूखे च शौनकः । ५—धर्मप्रवृत्तौ स्मृतिसारसमुच्चये । ६—इत्यादि पाद्मे ऊर्ध्वपुण्ड्राध्याये ।

‘ऊर्ध्वपुण्ड्रन्तु सर्वेषां न निषिद्धं कदाचन ।
धारयेयुः क्षत्रियाद्या विष्णुभक्ता भवन्ति ये’ ॥२५८॥

इति सर्वेषु वर्णेषु वैष्णवानां तदीरितम् ।
निषिध्यते शिवेनैव पाद्मे भस्मत्रिपुण्ड्रकम् ॥ २५९ ॥

‘विप्राणां नैव धार्यं स्यात्तिर्यक्पुण्ड्रादिधारणम् ।
नारायणात्परब्रह्मादन्येषामर्चनं न हि ॥ २६० ॥

ब्राह्मणः कुलजो विद्वान् भस्मधारी भवेद्यदि ।
वर्जयेत्तादृशं देवि मद्योच्छिष्टं घटं यथा ॥
त्रिपुण्ड्रं शूद्रकल्पानां शूद्राणां च विधीयते ।
त्रिपुण्ड्रधारणाद्विप्रः पतितः स्यान्न संशयः’॥ २६१ ॥

त्रिपुण्ड्रस्य[1] विधिः शैवे[2] निषेधः सर्ववैष्णवे ।
अवैदिके तु शैवे वा तानि[3] द्वादशनामभिः[4] ॥ २६२ ॥

अत आवश्यकं मालामुद्रावत्तिलकं शुभम् ।
तत्पाद्म उत्तरे खण्ड एकीकृत्य प्रशंसितम् ॥ २६३ ॥

---

[1] —उभयत्र वैषयिकमधिकरणं जात्यभिप्रायादेकवचनं सर्वे वैदिकाः(?)। [2] —शिवपूजादिकर्मभेदादिच्छातश्च तिर्यगूर्ध्वपुण्ड्रयोर्विकल्पः । [3] —ऊर्ध्वपुण्ड्राणि । [4] —“ललाटे केशवं विद्यान्नारायणमथोदरे” इत्यादिनोक्तैर्बहुग्रन्थप्रसिद्धैः ।

‘ये[१] कण्ठलग्नतुलसीनलिनाक्षमाला
ये बाहुमूलपरिशोभितशंखचक्राः ।
ये वा ललाटफलके लसदूर्ध्वपुण्ड्रा–
स्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति’ ॥२६४॥

त्रयमेकैकवादेन निबन्धस्यानुसारतः ।
पुरुषोत्तमपादैः सप्रमाणौघं दृढीकृतम् ॥ २६५ ॥

तथा श्रुतिरहस्यादौ मयाऽप्यन्यत्र[२] वारितः ।
संशयस्तिलकद्रव्ये रुद्राक्षस्याप्यधारणे ॥ २६६ ॥

आचारैरीदृशैः शुद्धैः श्रौतैः स्मार्तैः पुराणजैः ।
सदाचारागतैः शुद्धः सेवेतोक्तप्रकारतः ॥ २६७ ॥

लीलास्वादोऽनुभूत्येकवेद्योस्य स्यादनुग्रहात् ।
ब्रह्मादिभिः प्रार्थ्यमानोऽप्येषामत्यन्तदुर्लभः ॥२६८॥

न स्वप्नेप्यक्षरजुषां केवलज्ञानिनामयम् ।
मन्वते परमं मोक्षं ब्रह्माऽहंभानमेव ते ॥ २६९ ॥

अहं ब्रह्मेति संसिद्धावक्षरत्वं भविष्यति ।
न तेऽक्षरात् परं कंचिज्जानन्ति पुरुषोत्तमम् ॥ २७०॥

१—अध्यायः १० । २—ग्रन्थान्तरेषु । इदानीं सत्सिद्धान्तमार्तण्डेऽप्ययं विषयोऽनेन कविना सम्यङ्निर्णीतः ।

इत्यात्मलाभसन्तुष्टाः सात्विका[1] भक्तिवर्जिताः ।
लीयन्ते तेऽक्षरे ज्ञानघने सर्वे चिदंशकाः[2] ॥ २७१ ॥

नावर्त्तन्ते पुनर्मग्नाः सुखे संसुप्तवत्ततः ।
ददाति भगवान् प्रायो मुक्तिं भक्तिः सुदुर्लभा ॥२७२॥

‘भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं
ददाति कर्हिंचित् स्म न भक्तियोगम्’ ।
‘अनिच्छतो गतिमण्वीं प्रयुङ्क्ते’ ॥
भक्तस्य कृष्णसायुज्याद्रसपानं तटस्थवत्[3] ।
भगवज्ज्ञानिनां नैतत्[4]तापशान्तिर्द्वयोः[5] फलम् ॥ २७३ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचारुभास्वद्विकासितम् ।
सिद्धान्ताब्जं भजध्वं भो दैवभृंगा रसार्थिनः[6] ॥२७४॥

बालानां बोधनायेह दिङ्मात्रं दर्शितं मया ।
प्राक्तनेषु प्रबन्धेषु विस्तरस्तु विलोक्यताम् ॥ २७५ ॥

तदुच्छिष्टोपभोगेन शुद्धबुद्धेर्ममापि ये ।
चन्द्रोदयादयो ग्रन्था अनुगृण्हीत तानपि ॥ २७६ ॥

१—न तु निर्गुणाः सत्वात्संजायते ज्ञानं कैवल्यं सात्विकं ज्ञानमित्यादिवचोभ्यः । २—जीवाः । ३—जलं पिबतस्तीरस्थस्येव । ४—रसास्वादनम् । ५—भक्तज्ञानिनोः संसारतापस्य तटस्थनिमग्नयोर्ग्रीष्मतापस्य च शान्तिः । ६—रसो भक्तिः पुरुषोत्तमो वा पक्षे मकरन्दः ।

प्रथमे प्रकरणे यत्प्रोक्तं संक्षिप्य तत् पुनः ।
प्रपञ्चितं प्रकरणैश्चतुर्दशभिरुज्ज्वलम् ॥ २७७ ॥

पीन[1]पयोधरकान्तौ [2]सद्वृन्दावनविलासरुचौ ।
राधायां श्रीकृष्णे रचय [3]रतिं [4]दर्पकोपमानपदे ॥२७८॥

नोल्लासिते [5]न दीने कृतेऽपि भङ्गे न [6]वारिजातानाम् ।
द्वि[7]जराजशब्दभाजो नमामि [8]सदिनोदयान्निजाचार्यान्२७९

श्रीमद्भक्तिसुधाब्धिवर्धनविधौ सम्पूर्णचन्द्रायितं
दुर्वादोत्कटकुम्भिदम्भदलने शार्दूललीलायितम् ।
पादाब्जं भजतामशेषविदुषां मस्तेषु मालायितं
यैर्वाचो विसरा जयन्ति रुचिरास्ते विठ्ठलेशप्रभोः २८०

यः श्रीमद्व्रजवल्लभाभिधगुरोः स्पृष्टः कृपादृष्टिभि-
र्बाल्येऽगान्निखिलागमांश्च निपुणं ताताद्घनश्यामतः ।

१—कुचौ मेघाश्च । २—समीचीनं वृन्दावनं सतां वृन्दस्यावनं रक्षणञ्च । ३—भक्तिम् । ४—रूपादिगर्वरोषप्रणयकलहानां दर्पकस्य कामस्योपमायाश्च । ५—नदीपतौ समुद्रे वस्तुतस्तु दैन्यवानेवोल्लासितो न त्वदीनः । ६—कमलानां वस्तुतस्त्ववर्वाचीनदुर्वादरूपवैरिसमूहानाम् । ७—चन्द्रो ब्राह्मणश्रेष्ठश्च । ८—दिवसे य उदयस्तत्सहितानीति विरोधो वस्तुतस्तु सतां वेदानामिनस्य हरेरुदयः कलौ प्रकाशो येभ्यस्तान् । आत्रेयगोत्रे जातेन गोपीनाथांगजन्मना । देवकीनन्दनाख्येन गोवर्द्धनगुरोर्मुखात् ॥ अधीत्य तत्कृतं ग्रन्थं स्वस्यैव स्मृतये मया । द्रुतं कृतं स्फुटं सूक्ष्मं सरलं टिप्पणं शुभम् ॥ श्रीरस्तु ।

तूर्णं वर्णयते बहूनि युगपच्छ्रोत्रिष्टवस्तूनि यो
नानाकाव्यनिबन्धकृत्स समभूद्गोवर्द्धनाख्यः कविः २८१

पंचनदान्वयजनुषा
तेनाऽन्धेनापि सत्कृपैकदृशा ।
भूदृशिदुर्गांशशिमित–
विक्रमवर्षे व्यधायि पञ्चदशी ॥ २८२ ॥

यो गोवर्द्धनवाक्सुधोदधिभवः सद्वांछितार्थप्रदः
स्वान्तध्वान्तनिवारको गुरुघनश्यामोक्तिशाणोज्ज्वलः ।
विद्वद्भिः करुणापरैर्हृदि धृतः सोऽयं महीमण्डले
यावच्चन्द्रदिवाकरं विजयतां वेदान्तचिन्तामणिः२८३

इति श्रीमद्वेदव्यासविष्णुस्वामिमतपुण्डरीकमण्डलमण्डनमार्त्तण्डश्रीमद्वल्लभाचार्यचरणाब्जचञ्चरीकचित्तेन मोक्षगुरुस्वमातामहगोस्वामिश्रीव्रजवल्लभचरणैकतानेन तैलङ्गवेल्लनाटीज्ञातीयतित्तिरिशाखीयापस्तम्बबाधूलसगोत्रोद्भवपंचनद्युपनामकघनश्यामभट्टात्मजेन स्वपितृसकाशाल्लब्धविद्येन श्रीगोवर्द्धनाऽऽशुकविना कृते वेदान्तचिन्तामणौ साधनफलादिविवेको नाम पंचदशं प्रकरणं सम्पूर्णम् ॥

समाप्तश्चाऽयं वेदान्तचिन्तामणिः ॥

१–१९२१ तमे वर्षे इत्यर्थः ।

टिप्पणकर्तुः परिचयः ।

आसन्नाङ्गिरसायास्यगौतमप्रवरान्वये ।
तैत्तिरीयां कृष्णयजुस्तरोः शाखामधीतिनः ॥ १ ॥

देवार्षिंकविराजादिपदवीसमलङ्कृताः ।
श्रीकृष्णप्रमुखा विप्रा आमेरेश्वरसेविताः ॥ २ ॥

तेषां वंश्यो जयपुरीवास्तव्यो भट्टसत्तमः ।
श्रीमँल्लक्ष्मीनाथ इति प्रथितो गुरुभिर्गुणैः ॥ ३ ॥

तदात्मजः श्रीद्वारकानाथः शीलनिधिः सुधीः ।
कृष्णाङ्घ्रिमधुपस्तस्य रमानाथः कविः सुतः ॥ ४ ॥

गोस्वामिश्रीगोकुलेन्दोः कृपापाङ्गसमाश्रितः ।
तेन चिन्तामणेः प्राचां टिप्पणं विशदीकृतम् ॥ ५ ॥